నేకరణవ్యాపారోపరమమాత్రం వివక్ష్యతే న స్వాతంత్ర్యం కస్యచిద బుద్ధిపూర్వకస్యాపి స్వాపే కరణవ్యాపారోపరమస్య దృష్టత్వాత్ యస్త్వయం వ్యపదేశో దర్శితః 'విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే' ఇతి స బుద్ధేరేవ కర్తృత్వం ప్రాపయతి విజ్ఞానశబ్దస్య తత్ర ప్రసిద్ధత్వాన్మనోఽనంతరం పాఠాచ్చ 'తస్య శ్రద్ధైవ శిరః' ఇతి చ విజ్ఞానమయస్యాత్మనః శ్రద్ధాద్యవయవత్వసంకీర్తనాచ్ఛ్రద్ధాదీనాం చ బుద్ధిధర్మత్వప్రసిద్ధేః 'విజ్ఞానం దేవాస్సర్వే బ్రహ్మ జ్యేష్ఠముపాసతే' ఇతి చ వాక్యశేషాత్, జ్యేష్ఠస్య చ ప్రథమజత్వస్య బుద్ధౌ ప్రసిద్ధత్వాత్. 'స ఏష వాచశ్చిత్తస్యోత్తరోత్తరక్రమో యద్యజ్ఞః' ఇతి చ శ్రుత్యంతరే యజ్ఞస్య వాగ్బుద్ధిసాధ్యత్వావధారణాత్. న చ బుద్ధేః శక్తివిపర్యయః కరణానాం కర్తృత్వాభ్యుపగమే భవతి సర్వకారకాణామేవ స్వవ్యాపారేషు కర్తృత్వస్యావశ్యం

త్మనః కర్తృత్వమితి ప్రాప్తే విజ్ఞానం బుద్ధిరేవ తస్యా ఏవాత్ర కర్తృత్వముచ్యతే, న తదుపహితాత్మనః కర్తృత్వసిద్ధయ ఇత్యభిప్రేత్యాహ—యస్త్వితి. 'యోఽయం విజ్ఞానమయః' ఇత్యాదిశ్రుతిషు విజ్ఞానశబ్దస్య బుద్ధౌ ప్రసిద్ధత్వాదత్ర చ మనోమయకోశానంతరం పఠితత్వాచ్ఛ్రద్ధాదిలింగాచ్చ బుద్ధిరేవ విజ్ఞానమిత్యర్థః. తత్రైవ లింగాంతరమాహ—విజ్ఞానం దేవా ఇతి. 'మహద్యక్షం ప్రథమజ' మిత్యాది శ్రుతౌ హిరణ్యగర్భబ్రహ్మాత్మకబుద్ధేర్జ్యేష్ఠత్వోక్తేరత్ర దేవైరింద్రియైరుపాస్యమానం జ్యేష్ఠం బ్రహ్మ విజ్ఞానం బుద్ధిరేవేత్యర్థః. యక్షం పూజ్యం. కించ శ్రుత్యంతరే యజ్ఞస్య బుద్ధికార్యత్వోక్తేరత్రాపి యజ్ఞకర్తృవిజ్ఞానం బుద్ధిరిత్యాహ—స ఏష ఇతి. చిత్తేన ధ్యాత్వా వాచా మంత్రోక్త్యా యజ్ఞో జాయతే తతశ్చిత్తస్య వాచః పూర్వోత్తరభావో యజ్ఞ ఇత్యర్థః. యచ్చోక్తం బుద్ధేః కర్తృత్వే శక్తివైపరీత్యప్రసంగ ఇతి తన్న, విక్లిద్యంతే తండులాః, జ్వలంతి కాష్ఠాని, బిభర్తి స్థాలీతి స్వస్వవ్యాపారేషు సర్వకారకాణాం కర్తృత్వస్వీకారాదిత్యాహ—న చేతి. తర్హి బుద్ధ్యాదీనాం కర్తృత్వే కరణత్వవార్తా తేషు న స్యాదిత్యత ఆహ—ఉపలబ్ధీతి. యథా కాష్ఠానాం స్వవ్యాపారే కర్తృత్వేఽపి పాకాపేక్షయా కరణత్వం తథా బుద్ధ్యాదీనామధ్యవసాయసంకల్పాదిక్రియాకర్తృత్వేఽప్యుపలబ్ధ్య

పేక్ష్య తు స్వరూపేణాకర్తా సుఖీ భవతి, తథాత్మాపి బుద్ధ్యాదికరణాన్యపేక్ష్య కర్తా సంసరతి, అనపేక్ష్య తు స్వభావతోఽకర్తా పరమానందఘన ఏవ భవతి. విధిశాస్త్రం తు

భావిత్వాత్. ఉపలబ్ధ్యపేక్షం త్వేషాం కరణానాం కరణత్వం, సా చాత్మనః. న చ తస్యామప్యస్య కర్తృత్వమస్తి, నిత్యోపలబ్ధిస్వరూపత్వాత్. అహంకారపూర్వకమపి కర్తృత్వం నోపలబ్ధుర్భవితుమర్హతి అహంకారస్యాప్యుపలభ్యమానత్వాత్. న చైవం సతి కరణాంతరకల్పనాప్రసంగః, బుద్ధేః కరణత్వాభ్యుపగమాత్. సమాధ్యభావస్తు శాస్త్రార్థవత్త్వేనైవ పరిహృతః,యథాప్రాప్తమేవ కర్తృత్వముపాదాయ సమాధివిధానాత్, తస్మాత్కర్తృత్వమప్యాత్మన ఉపాధినిమిత్తమేవేతిస్థితమ్.

పేక్షయా కరణత్వమిత్యర్థః. నను తర్హ్యుపలబ్ధిః కస్య వ్యాపార ఇత్యత ఆహ—సా చేతి. తర్హి తస్యామాత్మా కేవలః కర్తా స్యాద్యస్య యో వ్యాపారస్స తస్య కర్తేతి స్థితిరిత్యత ఆహ—న చేతి. ఉపలబ్ధేర్నిత్యత్వే బుద్ధ్యాదీనాం కథం కరణత్వముక్తమితి చేదుచ్యతే, అఖండసాక్షిచైతన్యం బుద్ధివృత్తిభిర్భిన్నం సద్విషయావచ్ఛిన్నత్వేన జాయతే, తథాచ విషయావచ్ఛిన్నచైతన్యస్యోపలబ్ధౌ బుద్ధ్యాదీనాం కరణత్వం బుద్ధ్యాద్యుపహితాత్మనః కర్తృత్వం న కేవలస్య, న చ బుద్ధేరేవ తత్కర్తృత్వం చైతన్యస్య జడవ్యాపారత్వాయోగాదితి భావః. యచ్చోక్తం బుద్ధేః కర్తృత్వే సఏవాహంధీగమ్యో జీవ ఇతి తస్య కరణాంతరం కల్పనీయం, తథాచ నామమాత్రే వివాద ఇతి తత్ర కేవలాత్మనః కర్తృత్వముక్తమితి భ్రాంతిం నిరస్యతి—అహంకారేతి. సాంఖ్యనిరాసార్థం బుద్ధ్యభేదేనాధ్యస్తచిదాత్మకాహంకారగతం కర్తృత్వం యదుక్తం తదహంధీగమ్యస్య బుద్ధివిశిష్టస్యాత్మన ఏవ న కేవలస్య సాక్షిణో భవితుమర్హతి, దృశ్యధర్మస్య సాక్షిస్వభావత్వాయోగాత్. ఏవం విశిష్టాత్మనః కర్తృత్వే విశేషణీభూతాయా జడబుద్ధేరేవ కరణత్వోపపత్తేర్న కరణాంతరకల్పనాప్రసంగః. అధ్యాసం వినా కేవలబుద్ధికర్తృత్వవాదినస్తు కరణాంతరప్రసంగో దుర్నివార ఇత్యర్థః. ఏవం శాస్త్రార్థవత్త్వాదిహేతూనామాత్మనః కర్తృత్వమాత్రసాధకత్వేఽపి స్వాభావికకర్తృత్వసాధనసామర్థ్యాభావాదధ్యస్తమేవ కర్తృత్వం విధ్యాదికర్తృత్వశ్రుతీనాముపజీవ్యమ్. తస్మాదసంగత్వవిధ్యాదికర్తృత్వశ్రుతీనామవిరోధ ఇతి సిద్ధమ్—

ఇతి పంచదశాధికరణమ్.

కర్తృత్వం వినా అనుపపన్నం తత్సాధయతి, న తు తస్య స్వాభావికత్వమపీతి న తేనాసంగత్వశ్రుతేర్విరోధ ఇతి సిద్ధమ్.

సూ. పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేః. ౪౧.

యదిదమవిద్యావస్థాయాముపాధినిబంధనం కర్తృత్వం జీవస్యాభిహితం? తత్కిమనపేక్ష్యేశ్వరం భవతి? ఆహోస్విదీశ్వరాపేక్షమితి భవతి విచారణా. తత్ర ప్రాప్తం తావన్నేశ్వరమపేక్షతే జీవః కర్తృత్వఇతి. కస్మాత్, అపేక్షాప్రయోజనాభావాత్. అయం హి జీవస్స్వయమేవ రాగద్వేషాదిదోషప్రయుక్తః కారకాంతరసామగ్రీసంపన్నః కర్తృత్వమనుభవితుం శక్నోతి తస్య కిమీశ్వరః కరిష్యతి. న చ లోకే ప్రసిద్ధిరస్తి కృష్యాదికాసు క్రియాస్వనడుహాదివదీశ్వరోఽపరోఽపేక్షితవ్యఇతి. క్లేశాత్మకేన చ కర్తృత్వేన జంతూన్సంసృజత ఈశ్వరస్య నైర్ఘృణ్యం ప్రసజ్యేత విషమఫలం చైషాం కర్తృత్వం విదధతో

౪౧.పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేః యథా స్ఫటికలౌహిత్యాధ్యాసే లోహితద్రవ్యంకరణం తేనాయం స్ఫటికో లోహితఇత్యనుభవాత్తథా కామాదిపరిణామిబుద్ధిరాత్మనికర్తృత్వాద్యధ్యాసే కరణమిత్యుక్తం తదధ్యస్తం కర్తృత్వముపజీవ్య జీవస్య కారకసంపన్నత్వాదీశ్వరస్య కారయితృత్వశ్రుతేశ్చ సంశయమాహ—యదిదమితి. అత్రైషహ్యేవేత్యాదిశ్రుతీనాంకర్తృత్వస్వాతంత్ర్యద్యోతకవిధ్యాదిశ్రుతిభిర్విరోధసమాధానాత్పాదసంగతిః. కర్మమీమాంసకమతేనపూర్వపక్షయతి—తత్రేత్యాదినా. బుద్ధ్యాధికారకసంపత్తావీశ్వరవ్యతిరేకే కర్తృత్వవ్యతిరేకానుపలబ్ధేర్నేశ్వరః ప్రయోజకః. కించ ప్రయోజకత్వే నైర్ఘృణ్యాదిప్రసంగఇత్యాహ—క్లేశాత్మకేనచేతి. దత్తోత్తరమిదం చోద్యమితి శంకతే నన్వితి. పూర్వం జీవస్య ధర్మాధర్మవత్త్వం సిద్ధవత్కృత్య తత్సాపేక్షత్వాద్విషమజగత్కర్తృత్వమవిరుద్ధమిత్యుక్తం సంప్రతీశ్వరాధీనత్వే జీవస్య కర్తృత్వే సిద్ధే ధర్మాధర్మవత్త్వసిద్ధిస్తద్వత్త్వసిద్ధౌ తత్సాపేక్షకారయితృత్వసిద్ధిరీశ్వరస్య కారయితృత్వే

ఔపాధికం కర్తృత్వముపజీవ్య తత్ ఈశ్వరాయత్తమితి సాధయితుం పూర్వోక్తసంగత్యైవేదమాహ—

అత్ర చ 'ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి' ఇత్యాదిశ్రుతేః విధ్యాదిశాస్త్రేణ విరోధోఽస్తి న వేతి సందేహే, రాగద్వేషాదివశాత్ స్వత ఏవాత్మనః కర్తృత్వసంభవాత్ తత్ప్రతిపాదకవిధ్యాదిశాస్త్రేణ విరోధోఽస్తీతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—సౌత్ర తుశబ్దః పూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః. న స్వతో జీవస్య కర్తృత్వాదిసిద్ధిః; కిం తు పరాత్ పరస్మాదీశ్వరాత్ కర్మాధ్యక్షాదవిద్యాతిమిరాంధస్య కర్తృ

వైషమ్యమ్ నను.'వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వా'దిత్యుక్తం సత్యముక్తమ్. సతిత్వీశ్వరస్య సాపేక్షత్వసంభవే, సాపేక్షత్వంచ నేశ్వరస్య సంభవతి సతోర్జంతూనాం ధర్మాధర్మయోస్తయోశ్చ సద్భావస్సతిజీవస్య కర్తృత్వే, తదేవ చేత్కర్తృత్వమీశ్వరాపేక్షంస్యాత్ కిం విషయమీశ్వరస్య సాపేక్షత్వముచ్యేత. అకృతాభ్యాగమశ్చైవం జీవస్య ప్రసజ్యేత. తస్మాత్స్వతఏవ జీవస్య కర్తృత్వమితి. ఏతాం ప్రాప్తిం తుశబ్దేన వ్యావర్త్య ప్రతిజానీతే. 'పరాది'తి. అవిద్యావస్థాయాం కార్యకరణసంఘాతావివేకదర్శినో జీవస్యావిద్యాతిమిరాంధస్య సతః పరస్మాదాత్మనః కర్మాధ్యక్షాత్సర్వభూతాధివాసాత్సాక్షిణశ్చేతయితురీశ్వరాత్తదనుజ్ఞయా కర్తృత్వభోక్తృత్వలక్షణస్య సంసారస్య సిద్ధిస్తదనుగ్రహహేతుకేనైవ చ విజ్ఞానేన మోక్షసిద్ధిర్భవితుమర్హతి. కుతః, తచ్ఛ్రుతేః. యద్యపి రాగాదిదోషప్రయుక్తస్సామగ్రీసంపన్నశ్చ జీవః, యద్యపి చ లోకే కృష్యాదిషు కర్మసు నేశ్వరకారణత్వం ప్రసిద్ధం, తథాపి సర్వాస్వేవ ప్రవృత్తిష్వీశ్వరో హేతుకర్తేతి శ్రుతేరవసీయతే. తథాహి శ్రుతిర్భవతి 'ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి తం యమేభ్యో లోకేభ్య ఉన్నినీషత ఏష హ్యేవాసాధు కర్మ కారయతి తం యమధో నినీషత' ఇతి'య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మానమంతరో

సిద్ధే జీవస్య కర్తృత్వసిద్ధిరితి చక్రకాపత్తేః కర్మసాపేక్షత్వం న సంభవతీత్యుచ్యత ఇత్యాహ—సత్యమితి—అస్తు. కర్మానపేక్షస్య ప్రవర్తకత్వం తత్రాహ—అకృతేతి. అనపేక్షస్య ప్రవర్తకత్వే ధర్మవతో నరాన్ దుఃఖేనాధర్మవతస్సుఖేన యోజయేత్, కారుణికత్వే వా సర్వే సుఖిన ఏకరూపాస్స్యురితి జగద్వైచిత్ర్యం విధ్యాదిశాస్త్రం చ న స్యాత్. తస్మాద్విధ్యాదిశాస్త్రార్థవత్త్వాయ రాగద్వేషాభావాయ చ స్వతఏవ జీవస్య కర్తృత్వం వాచ్యం, తథాచ కారయితృత్వశ్రుతివిరోధః. ఈశ్వరస్తావికా వా సా శ్రుతిరితి ప్రాప్తే సిద్ధాంతయతి—ఏతామితి. యథా చందనాదిసామగ్ర్యాం సత్యాం ధర్మవ్యతిరేకే సుఖవ్యతిరేకగ్రహాభావేఽపి 'పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతీ'త్యాది

త్వాదిసంసారసిద్ధిః, తదనుగ్రహే తు విజ్ఞానేన మోక్షసిద్ధిర్భవిష్యతి. కుతః, తచ్ఛ్రుతేః 'ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి' ఇత్యాదికాయాః శ్రుతేః తస్యేశ్వరస్య హేతుకర్తృత్వమవసీయత ఇత్యర్థః.

11121

యమయతీ'తి చైవంజాతీయకా. నన్వేవమీశ్వరస్య కారయితృత్వే సతి వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే స్యాతామకృతాభ్యాగమశ్చ జీవస్యేతి, నేత్యుచ్యతే.

సూ. కృతప్రయత్నాపేక్షస్తు విహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః. ౪౨.

తుశబ్దశ్చోదితదోషవ్యావర్తనార్థః. కృతో యః ప్రయత్నో జీవస్య ధర్మాధర్మలక్షణస్తదపేక్ష ఏవైనమీశ్వరః కారయతి, తతశ్చైతే చోదితా దోషా న ప్రసజ్యంతే. జీవకృతధర్మాధర్మవైషమ్యాపేక్ష ఏవ తత్తత్ఫలాని విషమం విభజేత్ పర్జన్యవదీశ్వరో నిమిత్తత్వమాత్రేణ. యథాలోకే నానావిధానాం గుచ్ఛగుల్మాదీనాం వ్రీహియవాదీనాం చాసాధారణేభ్యస్స్వస్వబీజేభ్యో జాయమానానాం సాధారణం నిమిత్తం భవతి పర్జన్యః, సహ్యాసతి పర్జన్యే రసపుష్పఫలపలాశాది వైషమ్యం తేషాంజాయతే, నాప్యసత్సు స్వస్వబీజేషు,ఏవంజీవకృతప్రయత్నాపేక్షః

శాస్త్రప్రామాణ్యాదేవ ధర్మస్య హేతుత్వసిద్ధిః, ఏవమీశ్వరస్యాపి శాస్త్రబలాత్కారయితృత్వసిద్ధిరితి భావః.

౪౨. ధర్మాధర్మాభ్యామేవ ఫలవైషమ్యసిద్ధేరలమీశ్వరేణేత్యాశంక్య బీజైరేవాంకురవైషమ్యసిద్ధేః పర్జన్యవైయర్థ్యం స్యాత్, యది విశేషహేతూనాం సాధారణహేత్వపేక్షత్వాన్న వైయర్థ్యం. తర్హీశ్వరస్యాపి సాధారణహేతుత్వాన్న వైయర్థ్యమిత్యాహ—పర్జన్యవదితి. దృష్టాంతం వివృణోతి—యథేతి. అతిదీర్ఘవల్లీగ్రంథయో గుచ్ఛాః పుష్పస్తబకా వా, గుల్మాస్తు హ్రస్వవల్ల్య ఇతి భేదః. కిమీశ్వరస్య కారయితృత్వే జీవస్య కర్తృత్వం న స్యాదిత్యాపాద్యతే? ఉత చాక్రకాపత్తిర్వా? నాద్యః

నను ఈశ్వరస్య కారయితృత్వే వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే స్యాతామిత్యత ఆహ—

తురుక్తశంకానిరాసార్థః. జీవేన కృతో యః ప్రయత్నో ధర్మాధర్మలక్షణః తదపేక్ష ఏవేశ్వరోఽన్యస్మిన్నపి జన్మని ధర్మాదికం కారయతి తదపేక్షశ్చ సుఖాది ఫలం ప్రయచ్ఛతీతి న వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే ప్రసజ్యేతే. అనాదిత్వాత్సంసారస్య పూర్వజన్మకృతధర్మాద్యపేక్షా యుక్తైవ. నను కస్మాత్తదపేక్షత్వమత ఆహ—విహిత

ఈశ్వరస్తేషాంశుభాశుభం విదధ్యాదితి శ్లిష్యతే. నను కృతప్రయత్నాపేక్షత్వమేవ జీవస్య పరాయత్తే కర్తృత్వే నోపపద్యతే. నైష దోషః, పరాయత్తేఽపి హి కర్తృత్వే కరోత్యేవజీవః, కుర్వంతం హితమీశ్వరః కారయతి. అపిచ పూర్వప్రయత్నమపేక్ష్యేదానీం కారయతిపూర్వతరం చ ప్రయత్నమపేక్ష్య పూర్వమకారయదిత్యనాదిత్వాత్సంసారస్యానవద్యమ్. కథం పునరవగమ్యతే కృతప్రయత్నాపేక్ష ఈశ్వర ఇతి. విహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్య ఇత్యాహ. ఏవం హి 'స్వర్గకామో యజేత బ్రాహ్మణో న హంతవ్య'ఇత్యేవంజాతీయకస్య విహితస్య ప్రతిషిద్ధస్య చావైయర్థ్యం భవతి, అన్యథా తదనర్థకం స్యాత్, ఈశ్వరఏవ విధిప్రతిషేధయోర్నియుజ్యేత అత్యంతపరతంత్రత్వాజ్జీవస్య. తథా విహితకారిణమప్యనర్థేన సంసృజేత్ప్రతిషిద్ధకారిణమప్యర్థేన, తతశ్చ ప్రామాణ్యం వేదస్యాస్తమియాత్. ఈశ్వరస్య చాత్యంతానపేక్షత్వే లౌకికస్యాపి పురుషకారస్య వైయర్థ్యమ్. తథా దేశకాలనిమిత్తానాం

ఇత్యాహ—నైష దోష ఇతి. అధ్యాపకాధీనస్య వటోర్ముఖ్యాధ్యయన కర్తృత్వవదర్శనాదితి భావః. చక్రకం నిరస్యతి—అపిచేతి. అనవద్యం జీవస్య కర్తృత్వమీశ్వరస్య కారయితృత్వం చేతి శేషః. ఈశ్వరస్య సాపేక్షత్వే విధ్యాదిశాస్త్రప్రామాణ్యాన్యథానుపపత్తిం ప్రమాణయతి—కథ మిత్యాదినా. ఏవం సాపేక్షత్వే సత్యవైధర్మ్యం భవత్యన్యథాపేక్షత్వే వైయర్థ్యం ప్రపంచయతి—ఈశ్వర ఇతి. తయోస్థ్సానే స ఏవ నియుజ్యేత అభిషిచ్యేత, తయోః కార్యం స ఏవ కుర్యాదితి యావత్. తథాచ జీవస్య నిరపేక్షేశ్వరపరతంత్రత్వాద్విధ్యాదిశాస్త్ర మకించిత్కరమనర్థకం స్యాదితి సంబంధః. ఆదిశబ్దార్థమాహ—తథేతి. పురుషకారః ప్రయత్నః. పూర్వోక్తదోషోఽకృతాభ్యాగమాదిః, తస్మాత్కర్మసాపేక్షేశ్వరస్య కారయితృత్వాదేవ హ్యేవేత్యాదిశ్రుతేర్విధ్యాదిశ్రుత్యవిరోధ ఇతి సిద్ధమ్. ఇతి షోడశాధికరణమ్.

ప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః ఈశ్వరస్య కర్మాపేక్షత్వే 'జ్యోతిష్టోమేన యజేత' 'బ్రాహ్మణో న హంతవ్యః' ఇతి ద్వయోర్విహితప్రతిషిద్ధయోః అవైయర్థ్యం భవతి, అన్యథా విధినిషేధశాస్త్రమనర్థకమేవ స్యాత్. ఏవం చ ఈశ్వరాధీనకర్తృత్వప్రతిపాదకవిధ్యాదిశాస్త్రేణ 'ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ...' ఇత్యాదిశాస్త్రస్య న విరోధ ఇతి సిద్ధమ్.

పూర్వోక్తదోష ప్రసంగశ్చేత్యేవంజాతీయకం దోషజాతమాదిగ్రహణేన దర్శయతి. ఇతి షోడశాధికరణమ్

సూ. అంశో నానావ్యపదేశాదన్యథాచాపి దాశకితవాదిత్వమధీయత ఏకే. ౪౩.

జీవేశ్వరయోరుపకార్యోపకారకభావ ఉక్తః, స చ సంబద్ధయోరేవ లోకే దృష్టః, యథా స్వామిభృత్యయోర్యథా వాగ్నిస్ఫులింగయోః. తతశ్చ జీవేశ్వరయోరప్యుపకార్యోపకారకభావాభ్యుపగమాత్? కిం స్వామిభృత్యవత్సంబంధః? ఆహోస్విద్విస్ఫులింగవదిత్యస్యాం విచికిత్సాయామనియమో వా ప్రాప్నోతి, అథవా స్వామిభృత్యప్రకారేష్వేవేశిత్రీశితవ్యభావస్య ప్రసిద్ధత్వాత్తద్విధ ఏవ

౪౩. అంశః—ఏకే 'సత్యస్స్వప్రకాశో నాణురకర్తా జీవః' ఇతి శోధితత్వంపదార్థస్యాత్ర బ్రహ్మైక్యసాధనేన భేదాభేదశ్రుతీనాం విరోధసమాధానాత్పాదాదిసంగతిః. పూర్వపక్షే ప్రత్యగభిన్నబ్రహ్మాసిద్ధిః సిద్ధాంతే తత్సిద్ధిరితి భేదః. పూర్వోక్తోపకార్యోపకారకభావాక్షిప్తం జీవేశ్వరయోస్సంబంధం విషయీకృత్య ద్వివిధదృష్టాంతదర్శనాత్సంశయమాహ—తతశ్చేతి. ప్రసిద్ధస్వస్వామిత్వసంబంధ సంభవాద్యః కశ్చిత్సంబంధ ఇత్యనియమో న యుక్త ఇత్యరుచేరాహ—అథవేతి. అనేన 'య ఆత్మని తిష్ఠ'న్నిత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధభేదకోటిర్దర్శితా. ఏవం తత్త్వమసీత్యాదిశ్రుతిసిద్ధా భేదకోటిర్ద్రష్టవ్యా, తథాచ భేదాభేదశ్రుతీనాం సమబలత్వాద్విరోధే సతి సంబంధా

ఇత్థం నిత్యత్వం స్వప్రకాశత్వం వ్యాపిత్వమకర్తృత్వం చ ఆత్మనోఽభిధాయ, తదనంతరం తస్య బ్రహ్మభేదయోగ్యస్య బ్రహ్మైక్యం సాధయతీతి హేతుహేతుమద్భావసంగత్యేదమాహ—

అత్ర 'తత్త్వమసి' ఇత్యాద్యభేదశ్రుతిజాతస్య 'య ఆత్మని తిష్ఠన్' ఇత్యాదిభేదశ్రుతిజాతేన విరోధోఽస్తి న వేతి సందేహే, జీవేశ్వరయోః పూర్వోక్తోపకార్యోపకారకభావస్య స్వామిభృత్యవత్ భేదాధీనసంబంధసాపేక్షత్వాత్ తదభేదశ్రుతిజాతేన విరోధోఽస్తీతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—జీవః ఈశ్వరస్య అంశ ఇవ అంశః, న తు స్వాభావికోఽంశః; తస్య 'నిష్కలమ్' ఇత్యాదినా నిరంశత్వశ్రవణాత్. అతః కల్పితాంశో జీవః. తతః పునర్జీవేశ్వరయోరంశాంశిభావః, 'య ఆత్మని

సంబంధ ఇతి ప్రాప్నోతి. అతో బ్రవీత్యంశ ఇతి. జీవ ఈశ్వరస్యాంశో భవితుమర్హతి,యథాగ్నేర్విష్ఫులింగః.అంశ ఇవాంశః, న హి నిరవయవస్య ముఖ్యోఽంశస్సంభవతి.కస్మాత్, పునర్నిరవయవత్వాత్, సఏవ న భవతి నానావ్యపదేశాత్. 'సోఽన్వేష్టవ్యస్సవిజ్ఞాసితవ్యః ఏతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మానమంతరో యమయతీ' తి చైవంజాతీయకో భేదనిర్దేశో నాసతి భేదే యుజ్యతే. నను చాయం నానావ్యపదేశస్సుతరాం స్వామిభృత్యసారూప్యే యుజ్యత ఇతి, అత ఆహ, అన్యథాచాపీతి. న చ నానావ్యపదేశాదేవ కేవలాదంశత్వప్రతిపత్తిః కింతర్హ్యన్యథాచాపి వ్యపదేశో భవత్యనానాత్వస్య ప్రతిపాదకః· తథాహి—ఏకే శాఖినో దాశకితవాదిభావం బ్రహ్మణఆమనంతి ఆథర్వణికా బ్రహ్మసూక్తే—'బ్రహ్మదాశా బ్రహ్మదాసా బ్రహ్మైవేమే కితవా ఉతే'త్యాదినా దాశా య ఏతే కైవర్తాః ప్రసిద్ధాః యే చామీ దాసాః స్వామిన్యాత్మానముపక్షిపంతి యే చాన్యే కితవా ద్యూతవృత్తాస్తే సర్వే బ్రహ్మైవేతి హీనజంతూదాహరణేన సర్వేషామేవ నామరూపకృత

నిశ్చయాత్తత్సంబంధాపేక్షస్య పూర్వోక్తోపకార్యోపకారకభావస్యాసిద్ధిరిత్యాక్షేపసంగతిః. లోకసిద్ధానర్థాత్మకభేదానువాదిత్వేన భేదశ్రుతీనాం దుర్బలత్వాజ్ఞాతఫలవదభేదశ్రుత్యనుసారేణ ప్రకల్పితభేదనిబంధనోఽంశాంశిభావస్సంబంధ ఇతి సిద్ధాంతయతి. అత ఇత్యాదినా. అగ్నేస్సాంశత్వేఽపి నిష్కళేశ్వరస్య కథం సాంశత్వమిత్యత ఆహ—అంశ ఇవేతి. జీవ ఇత్యనుషంగః. భేదఏవ చేత్స్వస్వామిభావో యుక్తో నాంశాంశిభావ ఇతి శంకతే—నను చేతి. అభేదస్యాపి సత్త్వాదంశాంశిభావ ఇత్యాహ—అతఇతి. పంచసి గచ్ఛసి, యదా స్తేయో నామరూపే నిర్మాయ ప్రవిశ్య

తిష్ఠన్' ఇత్యాదినా తయోర్నానావ్యపదేశాత్ నానాత్వస్య చ వ్యపదేశాత్, అన్యథా చాపి అనానాత్వస్య చాపి వ్యపదేశాత్. తథా హి ఏకే శాఖినః ఆథర్వణికాః 'బ్రహ్మదాశా బ్రహ్మ దాసా బ్రహ్మైవేమే కితవాః' ఇతి దాశకితవాదిత్వమధీయతే. దాశాః కైవర్తాః, దాసాః భృత్యాః, కితవాః ద్యూతకృతః, తద్భావమామనంతి ఇత్యతోఽ నానాత్వస్యాభేదస్య చ వ్యపదేశః. తత్ర భేదవాదిశ్రుతిజాతస్య ప్రత్యక్షసిద్ధభేదానువాదేనాభేదపరత్వాత్ కల్పితభేదవానంశో జీవ ఇతి.

కార్యకరణసంఘాతప్రవిష్టానాం జీవానాం బ్రహ్మత్వమాహ. తథా అన్యత్రాపి బ్రహ్మప్రక్రియాయామేవాయమర్థః ప్రపంచ్యతే 'త్వం స్త్రీ త్వం పుమానసి త్వం కుమార ఉత వా కుమారీ, త్వం జీర్ణో దండేన వంచసి త్వం జాతో భవసి విశ్వతోముఖః' ఇతి 'సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరః నామాని కృత్వాభివదన్యదాస్తే' ఇతి చ. 'నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టే' త్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చాస్యార్థస్య సిద్ధిః. చైతన్యం చావిశిష్టం జీవేశ్వరయోర్యథాగ్నివిస్ఫులింగయోరౌష్ణ్యమ్. అతో భేదాభేదావగమాభ్యామంశత్వావగమః. కుతశ్చాంశత్వావగమః.

సూ. మంత్రవర్ణాచ్చ. ౪౪.

మంత్రవర్ణశ్చైతమర్థమవగమయతి 'తావానస్యమహిమాతతో జ్యాయాగ్ంశ్చ పురుషః, పాదోఽస్య సర్వాభూతాని త్రిపాదస్యామృతందివీ'తి. అత్ర భూతశబ్దేన జీవప్రధానాని స్థావరజంగమాని నిర్దిశతి 'అహింసన్సర్వభూతాని అన్యత్ర తీర్థేభ్యః' ఇతి ప్రయోగాత్. అంశః పాదో భాగ ఇత్యనర్థాంతరమ్, తస్మాదప్యంశత్వాగమః కుతశ్చాంశత్వావగమః.

వ్యవహారన్వర్తతే తం విద్వానమృతో భవతీతి శ్రుత్యర్థః. శ్రుతిసిద్ధాభేదే యుక్తిమాహ—చైతన్యం చేతి. జీవో బ్రహ్మైవ చేతనత్వాద్బ్రహ్మవదిత్యర్థః.

౪౪. అస్య సహస్రశీర్ష్ణః పురుషస్య తావాన్ప్రపంచో మహిమా విభూతిః పురుషస్తు తస్మాత్ప్రపంచాజ్జ్యాయాన్మహత్తరః. భూతాని దేహినో జీవా ఇత్యత్ర నియామకమాహ—అహింసన్నితి. తీర్థాని శాస్త్రోక్తకర్మాణి, తేభ్యోఽన్యత్ర సర్వప్రాణిహింసామకుర్వన్బ్రహ్మలోకమాప్నోతీత్యర్థః. అత్ర భూతశబ్దస్య ప్రాణిషు ప్రయోగాత్సూత్రోక్తమంత్రేఽపి ప్రాణివిషయత్వమితి భావః. భూతానాం పాదత్వేఽప్యంశత్వం కుత స్తత్రాహ—అంశః పాద ఇతి.

కిం చ—

'పాదోఽస్య విశ్వా భూతాని' ఇతి మంత్రవర్ణాత్ పరమేశ్వరస్యావిద్యాకల్పిత పాదోఽంశో భూతశబ్దవాచ్యో జీవ ఇతి గమ్యతే.

సూ. అపిచస్మర్యతే. ౪౫.

ఈశ్వరగీతాస్వపి చేశ్వరాంశత్వం జీవస్య స్మర్యతే "మమైవాంశో జీవలోకే జీవభూతస్సనాతనః" ఇతి. తస్మాదప్యంశత్వావగమః. యత్తూక్తం స్వామిభృత్యాదిష్వేవేశిత్రీశితవ్యభావో లోకే ప్రసిద్ధ ఇతి. యద్యప్యేషా లోకే ప్రసిద్ధిస్తథాపి శాస్త్రాత్త్వంశాంశిత్వమీశిత్రీశితవ్యభావశ్చ నిశ్చీయతే. నిరతిశయోపాధిసంపన్నశ్చేశ్వరో నిహీనోపాధిసంపన్నాఞ్జీవాన్ప్రశాస్తీతి న కించిద్విప్రతిషిధ్యతే.

అత్రాహ—నను జీవేశ్వరాంశత్వాభ్యుపగమే తదీయేన సంసారదుఃఖోపభోగేనాంశిన ఈశ్వరస్యాపి దుఃఖిత్వం స్యాత్, యథా లోకే హస్తపాదాద్యన్యతమాంగగతేన దుఃఖేనాంగినో దేవదత్తస్య దుఃఖిత్వం తద్వత్. తతశ్చ తత్ప్రాప్తానాం మహత్తరం దుఃఖం ప్రాప్నుయాత్, అతో వరం పూర్వావస్థస్సంసార ఏవాస్త్వితి సమ్యగ్దర్శనానర్థక్యప్రసంగస్స్యాదితి. అత్రోచ్యతే.

---

౪౫. జీవస్య పురుషసూక్తమంత్రోక్తభగవదంశత్వే భగవద్గీతాముదాహరతి సూత్రకారః—అపి చేతి. అత్యంతభిన్నేష్వేవేశిత్రీశితవ్యభావప్రసిద్ధేరీశితవ్యజీవస్య కథమీశ్వరాంశత్వమిత్యాశంక్య కల్పితభేదేనాపీశిత్రీశితవ్యత్వోపపత్తేరనన్యథా సిద్ధాభేదశాస్త్రబలాదంశత్వమిత్యాహ—యత్త్విత్యాదినా. ఔపాధికేశ్వరస్య నియంతృత్వే జీవ ఏవ తన్నియంతా కిం న స్యాదిత్యత ఆహ—నిరతిశయేతి. నితరాం హీనశ్శరీరాద్యుపాధిః, ఆజ్ఞానికోపాధితారతమ్యాదీశేశితవ్యవ్యవస్థా, న వస్తుతః. తదుక్తం సురేశ్వరాచార్యైః "ఈశేశితవ్యసంబంధః ప్రత్యగజ్ఞానహేతుజః, సమ్యగ్జ్ఞానే తమోధ్వస్తావీశ్వరాణామపీశ్వరః" ఇతి.

౪౬. ఉత్తరసూత్రమవతారయతి—అత్రాహేతి. ఈశ్వరస్స్వాంశదుఃఖైర్దుఃఖీ అంశిత్వాద్దేవదత్తవదిత్యర్థః. తతః కిం తత్రాహ—తతశ్చేతి. జ్ఞానాత్సర్వాంశ

కిం చ—

'మమైవాంశో జీవలోకే జీవభూతః సనాతనః' ఇతి భగద్గీతాసు చ ఈశ్వరస్యావిద్యాకల్పితాంశో జీవ ఇతి స్మర్యతే.

సూ. ప్రకాశాదివన్నైవం పరః. ౪౬

యథా జీవస్సంసారదుఃఖమనుభవతి నైవం పర ఈశ్వరోఽనుభవతీతి ప్రతిజానీమహే. జీవో హ్యవిద్యావేశవశాద్దేహాద్యాత్మభావమివ గత్వా తత్కృతేన దుఃఖేన దుఃఖ్యహమిత్యవిద్యాకృతం దుఃఖోపభోగమభిమన్యతే నైవం పరమేశ్వరస్య దేహాద్యాత్మభావో దుఃఖాభిమానో వాఽస్తి. జీవస్యాప్యవిద్యాకృతనామరూపనిర్వృత్తదేహేంద్రియాద్యుపాధ్యవివేకభ్రమనిమిత్త ఏవ దుఃఖాభిమానో న తు పారమార్థికోఽస్తి. యథా చ స్వదేహగతం దాహచ్ఛేదాదినిమిత్తం దుఃఖం తదభిమానభ్రాంత్యానుభవతి తథా పుత్రమిత్రాదిగోచరమపి దుఃఖం తదభిమానభ్రాంత్యైవానుభవత్యహమేవ పుత్రోఽహమేవ మిత్రమిత్యేవం స్నేహవశేన పుత్రమిత్రాదిష్వభినివిశమానః. తతశ్చ నిశ్చితమేతదవగమ్యతే మిథ్యాభిమానభ్రమనిమిత్త ఏవ దుఃఖానుభవః ఇతి వ్యతిరేకదర్శనాచ్చైవమవగమ్యతే. తథాహి—పుత్రమిత్రాదిమత్సు బహుషూపవిష్టేషు తత్సంబంధాభిమానిష్వితరేషు చ పుత్రో మృతో మిత్రం మృతమిత్యేవమాద్యుద్ఘోషితే యేషామేవ పుత్రమిత్రాదిమత్త్వాభిమానస్తేషామేవ తన్నిమిత్తం దుఃఖముత్పద్యతే నాభి

దుఃఖసమష్టిప్రాప్త్యపేక్షయా సంసారో పరం తత్ర స్వదుఃఖమాత్రానుభవాదిత్యర్థః. నైవం పర ఇతి ప్రతిజ్ఞాం విభజతే—యథా జీవ ఇతి. దేవదత్తదృష్టాంతే భ్రాంతికామకర్మరూపదుఃఖసామగ్రీమత్త్వముపాధిః తదభావాన్నేశ్వరస్య దుఃఖిత్వప్రాప్తిః. ఉక్తం చైతదథేదేఽపి బింబప్రతిబింబయోర్ధర్మవ్యవస్థేతి భావః. దుఃఖస్య భ్రాంతికృతత్వం ప్రపంచయతి—జీవస్యాపీత్యాదినా.—భ్రాంతౌ సత్యాం దుఃఖమిత్యన్వయముక్త్వా భ్రాంత్యభావే దుఃఖాభావదర్శనాచ్చ భ్రాంతికృతం దుఃఖమితి నిశ్చీయత ఇత్యాహ—వ్యతిరేకేతి. ఇతరేష్వభిమానశూన్యేష్విత్యర్థః. జీవస్యాపి సమ్యగ్జ్ఞానే

నను జీవస్యేశ్వరాంశత్వే తద్దుఃఖేనేశ్వరస్య దుఃఖిత్వం స్యాదిత్యత ఆహ—

యథా జీవోఽవిద్యావేశవశాద్దేహాద్యాత్మభావమివ గతః తత్కృతేన దుఃఖేన దుఃఖ్యహమిత్యభిమన్యతే, నైవం పరః ఈశ్వరః. ప్రకాశాదివత్ యథా సౌరః

మానహీనానాం పరివ్రాజకాదీనామ్. అతశ్చ లౌకికస్యాపి పుంసస్స మ్యగ్దర్శనార్థవత్త్వం దృష్టం కిముత విషయశూన్యాదాత్మనోఽన్య ద్వస్త్వంతరమపశ్యతో నిత్యచైతన్యమాత్రస్వరూపస్యేతి. తస్మాన్నాస్తి సమ్యగ్దర్శనానర్థక్యప్రసంగః. ప్రకాశాదివదితి నిదర్శనోపన్యాసః. యథా ప్రకాశస్సౌరశ్చాంద్రమసో వా వియద్వ్యాప్యావతిష్ఠమానోఽంగు ళ్యాద్యుపాధిసంబంధాత్తేషు ఋజువక్రాదిభావం ప్రతిపద్యమానేషు తత్తద్భావమివ ప్రతిపద్యమానోఽపి న పరమార్థతస్తద్భావం ప్రతి పద్యతే యథా చాకాశో ఘటాదిషుగచ్ఛత్సుగచ్ఛన్నివ విద్యమానో ఽపి న పరమార్థతో గచ్ఛతి, యథా చోదశరావాదికంపనాత్తద్గతే సూర్యప్రతిబింబే కంపమానేఽపి న తద్వాన్సూర్యః కంపతే, ఏవమ విద్యాప్రత్యుపస్థాపితే బుద్ధ్యాద్యుపాధ్యుపహితే జీవాఖ్యేఽంశే దుః ఖాయమానేఽపి న తద్వానీశ్వరో దుఃఖాయతే జీవస్యాపి తు దుఃఖ ప్రాప్తిరవిద్యానిమిత్తైవేత్యుక్తమ్. తథా చావిద్యానిమిత్తజీవభావవ్యు దాసేన బ్రహ్మభావమేవ జీవస్య ప్రతిపాదయంతి వేదాంతాః 'తత్త్వ మసీ' త్యేవమాదయః, తస్మాన్నాస్తి జైవేన దుఃఖేన పరమాత్మనో దుఃఖిత్వప్రసంగః.

దుఃఖాభావో దృష్టః కిము వాచ్యం నిత్యసర్వజ్ఞేశ్వరస్యేత్యాహ—అతశ్చేతి. ఏవ మంశిత్వే హేతోస్సోపాధికత్వముక్త్వా యోఽంశీ స వస్తుతస్సాంశధర్మవానితి వ్యాప్తిం స్థలత్రయే వ్యభిచారయతి—ప్రకాశాదివదితి. వస్తుతస్సాంశదుఃఖిత్వ సాధ్యస్య దేవదత్తదృష్టాంతే వైకల్యమప్యాహ—జీవస్యేతి. కల్పితదుఃఖిత్వసాధ్యం తు భ్రాంత్యాద్యభావాదీశ్వరే నాస్తీత్యుక్తం, కించ జీవస్యేశ్వరస్య వా వస్తుతో దుఃఖిత్వానుమానం న యుక్తమాగమబాధాదిత్యాహ—తథా చేతి. దుఃఖిత్వే తద్భా వోపదేశో న స్యాదిత్యర్థః.

చాంద్రమసో వా ప్రకాశో నభో వ్యాప్య వర్తమానో వక్రకాష్ఠాద్యుపాధికృతవక్ర భావమివాపన్నోఽపి న వస్తుతో వక్రభావమాపద్యతే, తద్వత్. జీవోఽపి న పరమా ర్థతో దుఃఖిత్వమభిమన్యత ఇత్యర్థః.

సూ. స్మరంతి చ. ౪౭.

స్మరంతి చ వ్యాసాదయః యథా జైవేన దుఃఖేన పరమాత్మా దుఃఖాయత ఇతి. "తత్ర యః పరమాత్మాహి స నిత్యోనిర్గుణస్స్మృతః. న లిప్యతే ఫలైశ్చాపి పద్మపత్రమివాంభసా.కర్మాత్మాత్వపరో యోఽసౌ మోక్షబంధైస్స యుజ్యతే. స సప్తదశకేనాపి రాశినా యుజ్యతే పున" రితి. చశబ్దాత్సమామనంతి చేతి వాక్యశేషః. 'తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీ' తి 'ఏకస్తథా సర్వభూతాంతరాత్మా న లిప్యతే లోకదుఃఖేన బాహ్యః' ఇతి చ.

అత్రాహ—యది తర్హ్యేక ఏవ సర్వేషాం భూతానామంతరాత్మా స్యాత్కథమనుజ్ఞాపరిహారౌ స్యాతాం లౌకికౌ వైదికౌ వేతి.నను చాంశో ఈశ్వరస్యేత్యుక్తం తద్భేదాచ్చానుజ్ఞాపరిహారౌ తదాశ్రయావవ్యతికీర్ణావుపపద్యేతేకిమత్ర చోద్యత ఇతి. ఉచ్యతే—నైతదేవమ్, అనంశత్వమపి హి జీవస్యాభేదవాదిన్యశ్శ్రుతయః ప్రతిపాదయంతి 'తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి తత్త్వమసి అహం బ్రహ్మాస్మీ' త్యేవం జాతీయకాః. నను భేదాభేదావగమాభ్యామంశత్వం సిధ్య

౪౭. స్మృత్యాప్యనుమానం బాధ్యమిత్యాహ—స్మరంతి చేతి. సూత్రం వ్యాచష్టే—స్మరంతీతి. తత్ర జీవపరయోర్మధ్యే కర్మాత్మా కర్మాశ్రయో జీవః. దశేంద్రియాణి పంచప్రాణాః మనో బుద్ధిశ్చేతి సప్తదశసంఖ్యాకో రాశిర్లింగం. సూత్రే చ శబ్దః శ్రుతిసముచ్చయార్థ ఇత్యాహ—చ శబ్దాదితి. యథాదిత్యః ప్రకాశ్యదోషైర్నలిప్యతే తథేత్యర్థః.

౪౮. యతో బాహ్యోఽసంగస్తస్మాన్న లిప్యతే, ఏవమంశిత్వకృతమీశ్వరే దోషం నిరస్యాంశ ఇవేత్యుక్తం జీవస్యాంశత్వం దేహాద్యుపాధికమితి స్ఫుటయితుమత్యంతస్వరూపైక్యమాదాయాక్షిపతి—అత్రాహేత్యాదినా. కథం తర్హీత్యన్వయః

'తత్ర యః పరమాత్మా హి స నిత్యో నిర్గుణః స్మృతః. న లిప్యతే ఫలైశ్చాపి పద్మపత్రమివాంభసా.' ఇత్యాదిభిః వ్యాసాదయ ఈశ్వరస్య సాంసారికదుఃఖాసంస్పర్శిత్వం స్మరంతీత్యర్థః.

తీత్యుక్తమ్. స్యాదేతదేవం యద్యుభావపి భేదాభేదౌ ప్రతిపిపాదయిషితౌ స్యాతామ్, అభేద ఏవ త్వత్ర ప్రతిపిపాదయిషితః, బ్రహ్మాత్మత్వప్రతిపత్తౌ పురుషార్థసిద్ధేః. స్వభావప్రాప్తస్తు భేదోఽనూద్యతే. న చ నిరవయవస్య బ్రహ్మణో ముఖ్యోఽంశో జీవస్సంభవతీత్యుక్తం, తస్మాత్పర ఏవైకస్సర్వేషాం భూతానామంతరాత్మా జీవభావేనావస్థిత ఇత్యతో వక్తవ్యానుజ్ఞాపరిహారోపపత్తిః, తాం బ్రూమః.

సూ. అనుజ్ఞాపరిహారౌ దేహసంబంధాజ్జ్యోతిరాదివత్. ౪౮.

'ఋతౌ భార్యాముపేయా' దిత్యనుజ్ఞా 'గుర్వంగనాం నోపగచ్ఛే' దితి పరిహారః, తథా 'అగ్నీషోమీయం పశుం సంజ్ఞపయే' దిత్యనుజ్ఞా 'మా హింస్యాత్సర్వాభూతానీ' తి పరిహారః. ఏవం లోకేఽపి మిత్రముపసేవితవ్యమిత్యనుజ్ఞా, శత్రుః పరిహర్తవ్య ఇతి పరిహారః, ఏవం ప్రకారావనుజ్ఞాపరిహారావేకత్వేఽప్యాత్మనో దేహసంబంధాత్స్యాతామ్. దేహైస్సంబంధో దేహసంబంధః. కః పునర్దేహసంబంధః. దేహాదిరయం సంఘాతోఽహమేవేత్యాత్మని విపరీతప్రత్యయోత్పత్తిః. దృష్టా చ సా సర్వప్రాణినామహం గచ్ఛామ్యహమ

తద్భేదాదంశభేదాత్. నిరవయవబ్రహ్మణో ముఖ్యాంశో న సంభవతీతి వదతా సిద్ధాంతినా భేదో నాస్తీత్యుక్తం భవతి, భేదాభావే చాంశాంశిత్వాభావాదనుజ్ఞాదిభేదవ్యవహారానుపపత్తిరిత్యాక్షేపాభిప్రాయః. న వయం భేదస్యాసత్త్వం నరశృంగవద్బ్రూమః, కింతు మిథ్యాత్వం వదామః. తథా చ దేహాద్యుపాధిభేదేనాంశజీవానామబ్రహ్మబోధాత్కల్పితభేదాద్భేదవ్యవహారోపపత్తిరితి సూత్రేణ సమాధత్తే— తామిత్యాదినా. నను భ్రాంతేః కుతశ్చిన్నివృత్తౌ వ్యవహారవిచ్ఛేదస్స్యాదిత్యత ఆహ—

నను 'నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా' ఇత్యాదినా ఆత్మభేదమాత్రనిషేధాత్, కథం మిత్రం సేవ్యం శత్రవః పరిహర్తవ్యా ఇత్యాద్యనుజ్ఞాపరిహారౌ స్యాతామిత్యత ఆహ—

ఉక్తావనుజ్ఞాపరిహారౌ సర్వత్రాత్మనోఽఖండైకరసత్వేఽపి దేహతాదాత్మ్య

గచ్ఛామ్యహమంధో౽హమనంధో౽హం మూఢో౽హమమూఢ ఇత్యేవమాత్మికా, న హ్యస్యాస్సమ్యగ్దర్శనాదన్యన్నివారకమస్తి. ప్రాక్తు సమ్యగ్దర్శనాత్ ప్రతతైషా భ్రాంతిస్సర్వజంతూనామ్ తదేవమవిద్యానిమిత్తదేహాద్యుపాధిసంబంధకృతాద్విశేషాదైకాత్మ్యాభ్యుపగమే౽ప్యనుజ్ఞాపరిహారావవకల్పేతే, సమ్యగ్దర్శినస్తర్హ్యనుజ్ఞాపరిహారానర్థక్యం ప్రాప్తమ్ న, తస్య కృతార్థత్వాన్నియోజ్యత్వానుపపత్తేః. హేయోపాదేయయోర్హి నియోజ్యో నియోక్తవ్యస్స్యాత్, ఆత్మనస్త్వతిరిక్తం హేయముపాదేయం వా వస్త్వపశ్యన్కథం నియుజ్యేత, న చాత్మాత్మన్యేవ నియోజ్యస్స్యాత్. శరీరవ్యతిరేకదర్శిన ఏవ నియోజ్యత్వమితి చేన్న తత్సంహతత్వాభిమానాత్. సత్యం వ్యతిరేకదర్శినో నియోజ్యత్వం తథాపి వ్యోమాదివద్దేహాద్యసంహతత్వమపశ్యత ఏవాత్మనో నియోజ్యత్వాభిమానః. న హి దేహాద్యసంహతత్వదర్శినః కస్యచిదపి నియోగో దృష్టః కిముతైకాత్మ్యదర్శినః. న చ నియోగాభావాత్సమ్యగ్దర్శినో యథేష్టచేష్టాప్రసంగః, సర్వత్రాభిమానస్యైవ ప్రవర్త

న హ్యస్యా ఇత్యాదినా. ప్రతతా సంతతా, విశేషో భేదః, అనియోజ్యత్వాద్బ్రహ్మవిదః. శాస్త్రానర్థక్యమిష్టమిత్యాహ — న తస్యేతి. నియోగవిషయద్వైతాభావాదాత్మన్యసాధ్యే నియోగానుపపత్తేర్న బ్రహ్మవిన్నియోజ్య ఇత్యర్థః. నన్వాముష్మికఫలహేతుకే కర్మణి దేహభిన్నాత్మవివేకిన ఏవాధికారో వాచ్యః, తథా చ బ్రహ్మవిన్నియోజ్యః వివేకిత్వాత్కర్మాధికారివదితి శంకతే — శరీరవ్యతిరేకేతి. పరోక్షవివేకస్యాపరోక్షభ్రమావిరోధిత్వాత్కర్మిణో దేహాభేదభ్రమో౽స్తి, తథా చ భ్రమ ఉపాధిరితి పరిహరతి — నేత్యాదినా. యథా వ్యోమ దేహాద్భిన్నం తద్వదహమిత్యపశ్యతో భ్రాంతస్యేత్యర్థః. బ్రహ్మవిన్న నియోజ్యః, అభ్రాంతత్వాత్సుషుప్తవదిత్యాహ — న హీతి. దేహాదిష్వసంహతత్వదర్శినస్సంహతత్వదర్శనశూన్యస్య భేదభ్రాంతిరహితస్య సుషుప్తస్యేతి యావత్. అజ్ఞస్యాపి భ్రాంత్యభావకాలే నియోజ్యత్వం న దృష్టం కిము వాచ్యమాత్మవిద ఇత్యర్థః. అనియోజ్యత్వే బాధకమాశంక్య పరిహరతి — న చేతి. విషయవైరాగ్యస్య జ్ఞానార్థమభ్యస్తస్య జ్ఞానాంతరమనువృత్త్యా విషయేషు ప్రవర్తకరాగ

సంబంధాత్సంగచ్ఛేతే. జ్యోతిరాదివత్ యథా జ్యోతిషో౽గ్నేరేకత్వే౽పి శ్మశానసంబంధ్యగ్నిః పరిహార్యో నేతరః, తద్వదాత్మాపీత్యర్థః.

కత్వాత్, అభిమానాభావాచ్చ సమ్యగ్దర్శినః, తస్మాద్దేహసంబంధాదేవానుజ్ఞాపరిహారౌ జ్యోతిరాదివత్. యథా జ్యోతిష ఏకత్వేఽప్యగ్నిః క్రవ్యాత్పరిహ్రియతే నేతరః, యథా చ ప్రకాశ ఏకస్యాపి సవితురమేధ్యప్రదేశసంబంధః పరిహ్రియతే నేతరశ్శుచిభూమిష్ఠః, తథా భౌమాః ప్రదేశా వజ్రవైడూర్యాదయ ఉపాదీయంతే, భౌమా అపి సంతో నరకళేబరాదయః పరిహ్రియంతే, తథా మూత్రపురీషం గవాం పవిత్రతయా పరిగృహ్యతే, తదేవ జాత్యంతరే పరివర్జ్యతే తద్వత్.

సూ. అసంతతేశ్చావ్యతికరః. ౪౯.

స్యాతాం నామానుజ్ఞాపరిహారావేకస్యాప్యాత్మనో దేహవిశేషయోగాత్. యస్త్వయం కర్మఫలసంబంధస్స చైకాత్మ్యాభ్యుపగమే వ్యతికీర్యేత స్వామ్యైకత్వాదితి చేత్, నైతదేవమ్, అసంతతేః. న హి కర్తుర్భోక్తుశ్చాత్మనస్సంతతిస్సర్వైశ్శరీరైస్సంబంధోఽస్తి. ఉపాధితంత్రో హి

నివృత్తేర్నాతిప్రసంగ ఇత్యర్థః. తదుక్తం భగవతా "రసోఽప్యస్య పరం దృష్ట్వా నివర్తత" ఇతి. ఏవమనుజ్ఞాదిప్రసంగేనానియోజ్యత్వం విదుష ఉక్త్వా ప్రకృతముపసంహరతి—తస్మాదితి. ఏకస్యాప్యుపాధిభేదాదనుజ్ఞాపరిహారయోర్దృష్టాంతమాహ—జ్యోతిరితి. క్రవ్యం మాంసమత్తీతి క్రవ్యాదశుచిః శ్మశానాగ్నిరిత్యర్థః.

౪౯. శంకోత్తరత్వేన సూత్రం వ్యాచష్టే—స్యాతామిత్యాదినా. యద్యపి స్థూలదేహసంబంధాదుపాదానపరిత్యాగౌ స్యాతాం తథాప్యన్యకృతకర్మఫలమితరేణాపి భుజ్యేతేతి కర్మఫలవ్యతికరస్సాంకర్యం స్యాద్దేహవిశిష్టస్య స్వర్గాదిభోగాయోగేనావిశిష్టాత్మన ఏకస్యైవ భోక్తృత్వాత్. తస్మాత్స్వర్గీ నరకీ చేతి వ్యవస్థాసిద్ధయే ఆత్మస్వరూపభేదో వాచ్య ఇతి శంకార్థః. భవేత్తదా సాంకర్యం యద్యనుపహితాత్మన ఏవ భోక్తృత్వం స్యాన్న త్వేతదస్తి. తద్గుణసారత్వాదిత్యత్రామోక్షస్థాయిబుద్ధ్యుపహితస్యైవ కర్తృత్వాదిస్థాపనాత్, తథా చ బుద్ధేః పరదేహసంబంధాత్తదుపహితజీవస్య

నను ఏవమపి స్వామ్యైకత్వాత్ కర్మఫలసంకరో దుర్వార ఇత్యత ఆహ—

కర్మఫలసంబంధస్యావ్యతికరః అసంకరః. కుతః, అసంతతేః ఉపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యాత్మనః సర్వైః శరీరైరసంబంధాదిత్యర్థః.

రస్యావిద్యాకృతత్వోపపత్తిరితి తద్వ్యుదాసేన చ పారమార్థికస్య బ్రహ్మాత్మభావస్యోపదేశోపపత్తిః. యేషాం తు బహవ ఆత్మానస్తే చ సర్వే సర్వగతాస్తేషామేవైష వ్యతికరః ప్రాప్నోతి. కథం? బహవో విభవశ్చాత్మానశ్చైతన్యమాత్రస్వరూపా నిర్గుణా నిరతిశయాశ్చ. తదర్థం సాధారణం ప్రధానం తన్నిమిత్తైషాం భోగాపవర్గసిద్ధిరితి సాంఖ్యాః. సతి బహుత్వే విభుత్వే చ ఘటకుడ్యాదిసమానా ద్రవ్యమాత్రస్వరూపాస్స్వతోఽచేతనా ఆత్మానస్తదుపకరణాని చాణూని మనాంస్యచేతనాని. తత్రాత్మద్రవ్యాణాం మనోద్రవ్యాణాం చ సంయోగాన్నవేచ్ఛాదయో వైశేషికా ఆత్మగుణా ఉత్పద్యంతే, తే చావ్యతికరేణ ప్రత్యేకమాత్మసు సమవయంతి, స సంసారస్తేషాం నవానామాత్మగుణానామత్యంతానుత్పాదో మోక్ష ఇతి కాణాదాః. తత్ర సాంఖ్యానాం తావచ్చైతన్యస్వరూపత్వాత్సర్వాత్మనాం సన్నిధానాద్యవిశేషాచ్చైకస్య సుఖదుఃఖసంబంధే సర్వేషాం సుఖదుఃఖసంబంధః ప్రాప్నోతి. స్యాదేతత్ప్రధానప్రవృత్తేః పురుషకైవల్యార్థత్వాద్వ్యవస్థా భవిష్యతి. అన్యథా హి స్వవిభూతిఖ్యాపనార్థా ప్రధానప్ర

శోక్తేర్న స్వరూపకల్పనా, పరాక్రాంతం చాత్ర దర్పణటీకాయామాచార్యైరిత్యుపరమ్యతే. ఏవం స్వమతే స్వరూపైక్యేఽప్యుపహితజీవభేదాదసాంకర్యముక్తం, సంప్రతి సూత్రే చకారసూచితం పరేషాం సాంకర్యం వక్తుముపక్రమతే—యేషామిత్యాదినా. బుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మభావనా నవాత్మవిశేషగుణాః, సన్నిధానాదిత్యాదిపదాదౌదాసీన్యముక్తం. సాంఖ్యస్యాభిప్రాయం శంకతే—స్యాదేతదితి. సర్వేషాం పుంసాం ప్రకృతిసాన్నిధ్యాద్యవిశేషేఽపి ప్రకృతిరేవ ప్రతిపురుషం నియమేన భోగాపవర్గార్థం ప్రవర్తతే, తథా చోద్దేశ్యపురుషార్థనియతా ప్రధానప్రవృత్తిరితి భోగాదివ్యవస్థా, అన్యథా నియతప్రవృత్త్యనంగీకారే స్వమాహాత్మ్యఖ్యాపనార్థా ప్రధానస్య ప్రవృత్తిరిత్యుద్దేశ్యవిఘాతకస్స్యాదిత్యర్థః. జడప్రధానస్యోద్దేశ్యవివేకాభావాత్పురుషార్థస్యాప్యనాగతస్యాచేతనస్యానియామకత్వాన్న వ్యవస్థా మానయుక్తి

కర్మఫలసంబంధిని న జీవాంతరస్య తత్సంబంధ ఇతి సంకరః సుపరిహారః. స్వాభావికాత్మనానాత్వవాదే తు కర్మఫలసంకరో దుర్వార ఇతి దిక్.

జీవ ఇత్యుక్తం, ఉపాధ్యసంతానాచ్చ నాస్తి జీవసంతానః. తతశ్చ కర్మ వ్యతికరః ఫలవ్యతికరో వా న భవిష్యతి,

సూ. ఆభాస ఏవ చ. ౫౦.

ఆభాస ఏవ చైష జీవః పరస్యాత్మనో జలసూర్యకాదివత్ప్రతిపత్తవ్యః, న స ఏవ సాక్షాన్నాపి వస్త్వంతరమ్.అతశ్చ యథా నైకస్మిన్ జలసూర్యకే కంపమానే జలసూర్యకాంతరం కంపతే, ఏవం నైకస్మిన్ జీవే కర్మఫలసంబంధిని జీవాంతరస్య తత్సంబంధః; ఏవమవ్యతికర ఏవ కర్మఫలయోరాభాసస్య చావిద్యాకృతత్వాత్తదాశ్రయస్య సంసా

నాస్తి పరదేహాసంబంధ ఇతి బుద్ధిభేదేన భోక్తృభేదాన్న కర్మాదీనాం సాంకర్యమితి సమాధానార్థః.

౫౦. అంశ ఇత్యాద్యసూత్రే జీవస్యాంశత్వం ఘటాకాశస్యేవోపాధ్యవచ్ఛేద బుద్ధ్యోక్తం సంప్రత్యేవకారేణావచ్ఛేదపక్షారుచిం సూచయన్ 'రూపం రూపం ప్రతిరూపో బభూవే' త్యాది శ్రుతిసిద్ధం ప్రతిబింబపక్షముపన్యస్యతి భగవాన్సూత్రకారః-ఆభాసఏవ చేతి. స పరమాత్మైవానుపహితో జీవో నభవతి ఉపాధ్యనుభవాన్నాపి తతో భిన్నః 'స ఏష ఇహ ప్రవిష్టః' ఇత్యాద్యభేదశ్రుతిస్మృతివిరోధాత్, తస్మాదవిద్యాతత్కార్యబుద్ధ్యాదిప్రతిబింబ ఏవ జీవ ఇత్యర్థః. అస్మిన్పక్షే బుద్ధిప్రతిబింబభేదాత్స్వర్గి నారకీత్యాదివ్యవస్థా జీవస్యావిద్యకత్వాద్విద్యయా మోక్షశ్చేత్యుపపద్యత ఇత్యాహ—అతశ్చేత్యాదినా. యస్త్వయం భాస్కరస్య ప్రలాపః ప్రతిబింబస్య నోపాధిసంస్పృష్టతయా కల్పితత్వం కింతు స్వరూపేణైవ, అతః కల్పితప్రతిబింబస్య ముక్తౌ స్థిత్యయోగాన్న జీవత్వమితి స సిద్ధాంతరహస్యాజ్ఞానకృత ఇత్యుపేక్షణీయః. యది దర్పణే ముఖం శుక్తౌ రజతవత్కల్పితం స్యాత్తదా నేదం రజతమితి స్వరూపబాధవన్నేదం ముఖమితి బాధ్యం స్యాత్, అతో నాస్తి దర్పణే ముఖమితి సంసర్గమాత్రబాధాన్మదీయం ముఖమేవేదమిత్యబాధితముఖాభేదానుభవాత్సంస్పృష్టత్వేనైవ కల్పితత్వం ప్రవేశవాక్యైశ్చావికృతబ్రహ్మణ ఏవ ప్రతిబింబభావాఖ్యప్రవే

కిం చ—

ఆభాస ఏవైష జీవః పరస్య ఆత్మనః సూర్యప్రతిబింబవత్. తతశ్చ యథైకస్మిన్ ప్రతిబింబే కంపమానే ప్రతిబింబాంతరం న కమ్పతే, తథా ఏకస్మిన్ జీవే

వృత్తిస్స్యాత్. తథాచానిర్మోక్షః ప్రసజ్యేతేతి. నైతత్సారమ్, నహ్యభిలషితసిద్ధినిబంధనా వ్యవస్థా శక్యా విజ్ఞాతుం, ఉపపత్త్యా తు కయాచిద్వ్యవస్థోచ్యేతాసత్యాం పునరుపపత్తౌ కామం మాభూదభిలషితం పురుషకైవల్యమ్, ప్రాప్నోతి తు వ్యవస్థాహేత్వభావాద్వ్యతికరః, కాణాదానామపి యదైకేనాత్మనా మనస్సంయుజ్యతే తదాత్మాంతరైరపి నాంతరీయకస్సంయోగస్స్యాత్సన్నిధానాద్యవిశేషాత్, తతశ్చ హేత్వవిశేషాత్ఫలావిశేష ఇత్యేకస్యాత్మనస్సుఖదుఃఖసంయోగే సర్వాత్మనామేవ సమానం సుఖదుఃఖత్వం ప్రసజ్యేత, స్యాదేతదదృష్టనిమిత్తో నియమో భవిష్యతీతి, నేత్యాహ—

సూ. అదృష్టానియమాత్. ౫౧.

బహుష్వాత్మసు ఆకాశవత్సర్వగతేషు ప్రతిశరీరం బాహ్యాభ్యంతరావిశేషేణ సన్నిహితేషు మనోవాక్కాయైర్ధర్మాధర్మలక్షణమదృష్టముపార్జ్యతే, సాంఖ్యానాం తావత్తదనాత్మసమవాయి ప్రధానవర్తి ప్రధానసాధారణ్యాన్న, ప్రత్యాత్మం సుఖదుఃఖోపభోగస్య నియామకముపపద్యతే. కాణాదానామపి పూర్వవత్సాధారణేనాత్మమనస్సంయోగేన నిర్వర్తితస్యాదృష్టస్యాపి, అస్యైవాత్మన ఇదమదృష్టమితి నియమే హేత్వభావాదేష ఏవ దోషః.

శూన్యత్వాదిత్యాహ—నైతదితి. యో హి నియామకాభావేనోద్దేశ్యవిఘాతమాపాదయతి తం ప్రతి తస్యైవాపాదనమిష్టమితి భావః. తార్కికమతేఽపి భోగాదిసాంకర్యమిత్యాహ—కాణాదానామితి. హేతుర్మనస్సంయోగః, ఫలం సుఖాది.

౫౧. యదాత్మాదృష్టకృతో యో మనస్సంయోగస్స తదాత్మన ఏవ సుఖాదిహేతురితి వ్యవస్థాం శంకతే—స్యాదేతదితి. సూత్రేణ పరిహరతి—నేత్యాహేతి. పూర్వవన్మనస్సంయోగవత్, అదృష్టస్యాపి సర్వాత్మసాధారణత్వాన్న వ్యవస్థేత్యర్థః.

నను నానాత్వవాదే అదృష్టనియమాత్ కర్మఫలనియమ ఇతి చేత్ తత్రాహ-

సాంఖ్యమతే ప్రధానసమవేతమదృష్టమ్, తస్య సర్వాత్మసాధారణ్యాత్ స దోషస్తదవస్థః; న్యాయమతేఽప్యదృష్టహేతుమనఃసంయోగస్య సర్వాత్మావిశేషాత్ ఇదమస్యాదృష్టం నేత్యవంరూపస్య అదృష్టనియమస్యాభావాత్ ఫలానియమ ఇత్యర్థః.

స్యాదేతదహమిదం ఫలం ప్రాప్నవానీదం పరిహరాణి ఇత్థం ప్రయతే ఇత్థంకరవాణీత్యేవంవిధా అభిసంధ్యాదయః ప్రత్యాత్మం ప్రవర్తమానా అదృష్టస్యాత్మనాం చ స్వస్వామిభావం నియంస్యతీతి, నేత్యాహ—

సూ. అభిసంధ్యాదిష్వపి చైవమ్. ౫౨.

అభిసంధ్యాదీనామపి సాధారణేనైవాత్మమనస్సంయోగేన సర్వాత్మసన్నిధౌ క్రియమాణానాం నియమహేతుత్వానుపపత్తేరుక్త దోషానుషంగ ఏవ.

సూ. ప్రదేశాదితి చేన్నాంతర్భావాత్. ౫౩.

అథోచ్యేత విభుత్వేఽప్యాత్మనశ్శరీరప్రతిష్ఠేన మనసా సంయోగ శ్శరీరావచ్ఛిన్న ఏవాత్మప్రదేశే భవిష్యతి, అతః ప్రదేశకృతావ్య వస్థాభిసంధ్యాదీనామదృష్టస్య సుఖదుఃఖయోశ్చ భవిష్యతీతి. తదపి నోపపద్యతే. కస్మాత్, అంతర్భావాత్. విభుత్వావిశేషాద్ధి సర్వఏవాత్మ నస్సర్వశరీరేష్వంతర్భవంతి. తత్ర న వైశేషికైశ్శరీరావచ్ఛిన్నోఽ

౫౨. రాగాదినియమాత్తజ్జాదృష్టనియమ ఇత్యాశంక్యోత్తరత్వేన సూత్రం గృహ్ణాతి—స్యాదేతదిత్యాదినా. అనియమ ఉక్తదోషః, ఆత్మాంతరప్రదేశస్య పర దేహేఽనంతర్భావాద్వ్యవస్థేతి శంకార్థః.

౫౩. కిం మనసా సంయుక్తాత్మైవాత్మనః ప్రదేశః ఉత కల్పితః. ఆద్యే సర్వా త్మనాం సర్వదేహేషు అంతర్భావాదవ్యవస్థా. ద్వితీయం దూషయతి—తత్ర న వైశే షికైరితి. సర్వాత్మసాన్నిధ్యే సతి కస్యచిదేవ ప్రదేశః కల్పయితుమశక్యః నియామకా

నను అహమిదం ఫలం ప్రాప్నవానీత్యాద్యభిసంధ్యాదయః ప్రత్యాత్మ నియతాః సంతః స్వప్రయోజ్యాదృష్టనియమహేతవో భవిష్యంతీత్యత ఆహ—

అభిసంధ్యాదిష్వపి సాధారణమనఃసంయోగసాధ్యేషు అదృష్టనియమహేతుత్వా భావ ఇత్యుక్తదోషస్తదవస్థః.

నను ఆత్మనాం విభుత్వేఽపి స్వస్వశరీరావచ్ఛిన్న ఏవాత్మప్రదేశే మన స్సంయోగ ఇతి భవత్యభిసంధ్యాదినియమ ఇతి చేత్, న. సర్వాత్మనాం సర్వశరీరేష్వంత

పాత్మనః ప్రదేశః కల్పయితుం శక్యః. కల్ప్యమానోఽప్యయం నిష్ప్రదేశస్యాత్మనః ప్రదేశః కాల్పనికత్వాదేవ న పారమార్థికం కార్యం నియంతుం శక్నోతి. శరీరమపి సర్వాత్మసన్నిధావుత్పద్యమానమస్యైవాత్మనో నేతరేషామితి న నియంతుం శక్యమ్, ప్రదేశవిశేషాభ్యుపగమేఽపి చ ద్వయోరాత్మనోస్సమానసుఖదుఃఖభాజోః కదాచిదేకేనైవ తావచ్ఛరీరేణోపభోగసిద్ధిస్స్యాత్, సమానప్రదేశస్యాపి ద్వయోరాత్మనోరదృష్టస్య సంభవాత్. తథా హి—దేవదత్తో యస్మిన్ప్రదేశే సుఖదుఃఖమన్వభూత్ తస్మాత్ప్రదేశాదపక్రాంతే తచ్ఛరీరే యజ్ఞదత్తశరీరే చ తం దేశమనుప్రాప్తే తస్యాపీతరేణ సమానస్సుఖదుఃఖానుభవో దృశ్యతే స న స్యాత్ యది దేవదత్తయజ్ఞదత్తయోస్సమానప్రదేశమదృష్టం న స్యాత్, స్వర్గాద్యనుపభోగప్రసంగశ్చ ప్రదేశవాదినస్స్యాత్, బ్రాహ్మణాదిశరీరప్రదేశేష్వదృష్టనిష్పత్తేః ప్రదేశాంతర

భావాదిత్యర్థః. ప్రదేశకల్పనామంగీకృత్యాప్యాహ—కల్ప్యేతి. కార్యమభిసంధ్యాదికం యస్యాత్మనో యచ్ఛరీరం తత్ర తస్యైవ భోగ ఇతి వ్యవస్థామాశంక్యాహ—శరీరమపీతి. ప్రదేశపక్షే దోషాంతరమాహ—ప్రదేశేతి. యస్మిన్నాత్మప్రదేశేఽదృష్టోత్పత్తిస్స కిం చలస్స్థిరో వా, నాద్యః అచలేఽంశిన్యంశస్య చలనవిభాగయోరసంభవాదణ్వాత్మవాదాపాతాచ్చ. ద్వితీయే తస్మిన్నేవ ప్రదేశే పరస్యాపి భోగదర్శనాదదృష్టమస్తీత్యేకేనాపి శరీరేణ ద్వయోరాత్మనోర్భోగప్రసంగః. యద్యాత్మభేదాత్ప్రదేశయోర్భేదస్తదాపి తయోరేకదేహాంతర్భావాద్భోగసాంకర్యం తదవస్థం సావయవాత్మవాదప్రసంగశ్చ. కించ యత్తు యత్రాత్మనః ప్రదేశే శరీరాదిసంయోగాదదృష్టముత్పన్నం తత్తత్ర తత్రైవాచలప్రదేశే స్థితమితి స్వర్గాదిశరీరావచ్ఛిన్నాత్మన్యదృష్టాభావాద్భోగో న స్యాత్, అతః ప్రదేశభేదో న వ్యవస్థాపకః. యత్త్వత్రోత్పన్నమదృష్టం స్వాశ్రయే యత్ర క్వచిద్భోగహేతురితి స్వర్గాదిభోగసిద్ధిరితి, తన్న, భోగశరీరాద్దూరస్థాదదృష్టే మానాభావాదితి భావః. యదపి కేచిదాహుః—మనస ఏకత్వేఽప్యాత్మనాం భేదేన సంయోగవ్యక్తీనాం భేదాత్కయాచిత్సంయోగవ్యక్త్యా కస్మింశ్చిదేవాత్మన్యదృష్టాదికమిత్యసాంకర్యమితి, తన్న, సంయోగవ్యక్తీనాం వైజాత్యాభావేన సర్వాసామేవైకదేహాంతస్థసర్వాత్మస్వదృష్టహేతుత్వాపత్తేః, తథాచ సర్వాత్మనామేకస్మిన్దేహే

ర్భావాత్ అస్యాత్మన ఇదం శరీరమితి నియమాభావాత్ ప్రదేశకల్పనా న సంభవతీత్యుక్తసంకరస్తదవస్థ ఏవ. అస్మత్పక్షే జీవభేదస్యావిద్యకత్వేన న సంకరః. తథా చ

వర్తిత్వాచ్చ స్వర్గాద్యుపభోగస్య. సర్వగతత్వానుపపత్తిశ్చ బహూనా
నామాత్మనాం దృష్టాంతాభావాత్. వద తావత్త్వం కేబహవస్సమాన
ప్రదేశాశ్చేతి. రూపాదయ ఇతి చేన్న, తేషామపి ధర్మ్యంశేనాభేద
లక్షణభేదాచ్చ న తు బహూనామాత్మనాం లక్షణభేదోఽస్తి, అంత్య
విశేషవశాద్భేదోపపత్తిరితిచేన్న, భేదకల్పనాయా అన్త్యవిశేషకల్పనా
యాశ్చేతరేతరాశ్రయత్వాత్, ఆకాశాదీనామపి విభుత్వం బ్రహ్మవాది

భోక్తృపృథక్త్వం దుర్వారం. కించ బహూనాం విభుత్వమంగీకృత్యసాంకర్యముక్తం, సంప్రతి
తేషాం విభుత్వమసిద్ధమహమిహైవాస్మీత్యల్పత్వానుభవాన్మానాభావాచ్చేత్యాహ-
సర్వగతత్వానుపపత్తిశ్చేతి. కించ బహూనాం విభుత్వే సమానదేశత్వం వాచ్యం, తచ్చా
యుక్తమస్పృష్టత్వాదిత్యాహ—వదేతి. నను రూపరసాదీనామేకఘటాదిస్థత్వం దృష్ట
మితి చేన్నాయమస్మత్సమ్మతో దృష్టాంతః. రూపస్య తేజోమాత్రత్వాద్రసస్య జల
మాత్రత్వాద్గంధస్య పృథివీమాత్రత్వాదిత్యేవం తత్తద్గుణస్య స్వస్వధర్మ్యంశేనాభేదా
త్తేజఆదిధర్మ్యతిరిక్తఘటాభావాత్. కించాత్మనాం బహుత్వమప్యసిద్ధం, ఆత్మత్వరూప
లక్షణస్యాభేదాత్, తథాచ దేవదత్తాత్మా యజ్ఞదత్తాత్మనో న భిన్నః, ఆత్మత్వాద్యజ్ఞ
దత్తాత్మవత్. అత్ర వైశేషికశ్శంకతే—అంత్యవిశేషేతి. నిత్యద్రవ్యమాత్రవృత్త
యోఽన్త్యావిశేషాస్తే చ స్వయం స్వాశ్రయవ్యావర్తకా ఏవ న స్వేషాం వ్యావర్తక
మపేక్షంత ఇత్యంత్యా ఉచ్యంతే. తథాచ విశేషరూపలక్షణభేదాద్భవత్యాత్మభేద
ఇత్యర్థః. న తావదాత్మన్యనాత్మనస్సకాశాద్భేదజ్ఞానార్థా విశేషకల్పనా, ఆత్మత్వాదేవా
నాత్మభేదసిద్ధేః. నాప్యాత్మనాం మిథో భేదజ్ఞానార్థం తత్కల్పనా, ఆత్మభేదస్యా
ద్యాప్యసిద్ధేః. న చ విశేషభేదకల్పనాదేవాత్మభేదకల్పనా యుక్తా, ఆత్మభేదజ్ఞప్తావా
త్మసు విశేషభేదసిద్ధిస్తత్సిద్ధౌ తజ్జ్ఞప్తిరిత్యన్యోన్యాశ్రయ ఇతి పరిహారార్థః. యత్తు
బహూనాం విభుత్వే ఆకాశదిక్కాలాదృష్టాంత ఇతి సోఽప్యసమ్మత ఇత్యాహ—
ఆకాశాదీనామితి. విభుత్వస్యైకవృత్తిత్వే లాఘవాన్న విభుభేదః. యథైకస్మిన్నాకాశే
భేరీవీణాదిభేదేన తారమంద్రాదిశబ్దవ్యవస్థా ఏవమేకస్మిన్నప్యాత్మని బుద్ధ్యుపాధిభేదేన
సుఖాదివ్యవస్థోపపత్తేరాత్మభేదేఽపి వ్యవస్థానుపపత్తేరుక్తత్వాన్నథా భేదకల్పనేత్యుప

అవిద్యానిమిత్తజీవభావవ్యుదాసేన బ్రహ్మభావమేవ జీవస్య ప్రతిపాదయతః తత్త్వ
మస్యాదిశ్రుతిజాతస్య అవిద్యకభేదానువాదిశ్రుతిజాతేన న విరోధ ఇతి సిద్ధమ్.

నోఽసిద్ధం కార్యత్వాభ్యుపగమాత్, తస్మాదాత్మైకత్వపక్షఏవ సర్వదోషాభావ ఇతి సిద్ధమ్.

ఇతి సప్తదశాధికరణమ్.

ఇతి శ్రీమచ్ఛారీరకమీమాంసాభాష్యే శ్రీమద్గోవిందపూజ్యపాదశిష్య శ్రీమచ్ఛంకర భగవత్పాదకృతౌ ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

సంహరతి—తస్మాదితి. ఏవంభూతభోక్తృశ్రుతీనాం విరోధాభావాద్బ్రహ్మణ్యద్వయే సమన్వయ ఇతి సిద్ధమ్. ఇతి సప్తదశాధికరణమ్.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీగోవిందానందభగవత్పాదకృతౌ, శారీరకమీమాంసావ్యాఖ్యాయాం భాష్యరత్నప్రభాయాం, ద్వితీయాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

తదేవం భూతభోక్తృవిషయశ్రుతీనాం మిథో విరోధవ్యాసేధేన ప్రామాణ్యాద్బ్రహ్మణి సమన్వయః సిద్ధ ఇత్యతిశోభనమ్.

ఇతి శ్రీ బ్రహ్మసూత్రవృత్తౌ బ్రహ్మతత్త్వప్రకాశికాయాం ద్వితీయాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

ఓం

శ్రీ మ ద్ర త్న ప్ర భా భూ షి తం

శాంకర బ్రహ్మసూత్ర భాష్యమ్.

ద్వితీయాంధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః.

సూ. తథా ప్రాణాః. ౧.

వియదాదివిషయశ్రుతివిప్రతిషేధస్తృతీయేన పాదేన పరిహృతః, చతుర్థేనేదానీం ప్రాణవిషయః పరిహ్రియతే. తత్ర తావత్ 'తత్తేజో ఽసృజత'ఇతి 'తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః'ఇతి చైవమాదిషూత్పత్తిప్రకరణేషు ప్రాణానాముత్పత్తిరామ్నాయతే. క్వచిచ్చానుత్పత్తిరేవైషామామ్నాయతే 'అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ తదాహుః కిం తదసదాసీదిత్యృషయో వావ తేఽగ్రేసదాసీత్తదాహుః కే తే ఋషయ ఇతి ప్రాణా వా ఋషయ'ఇత్యత్ర ప్రాగుత్పత్తేః ప్రాణానాం సద్భావశ్రవణాత్. అన్యత్ర తు ప్రాణానామప్యుత్పత్తిః పఠ్యతే'యథాగ్నేః జ్వలతః క్షుద్రావిష్ఫులింగా వ్యుచ్చరంతి ఏవమేవై

పూర్వాధికరణే కర్తుస్స్వరూపం విచార్య తదుపకరణానామింద్రియాణాముత్పత్తిం సాధయతి—తథా ప్రాణా ఇతి. భూతభోక్తృవిచారానంతరం భౌతికప్రాణవిచార ఇతి హేతుహేతుమద్భావం పాదయోస్సంగతిమాహ—వియదాదీతి. తమేవ విప్రతిషేధమాహ—తత్రేత్యాదినా. యద్యపి ప్రాణానామనుత్పత్తావేకవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞానుపపత్తేర్వియదధికరణన్యాయాత్తేషాముత్పత్తిస్సిధ్యతి తథాపి ప్రళయే ప్రాణసద్భావ

ఇత్థం పూర్వపాదే భూతభోక్తృశ్రుతివిరోధం విధూయ, అధునా భౌతికేన్ద్రియాదిశ్రుతివిరోధం పరిహర్తుం పాదాంతరమవతారయన్, పూర్వాధికరణే కర్తృస్వరూపావధారణేన బుద్ధిస్థానాం తదుపకరణానామిన్ద్రియాణామ్ ఉత్పత్తిం సాధయతీతి బుద్ధిస్థసంగత్యేదమాహ—

అత్ర చ 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనః...' ఇత్యాదీన్ద్రియోత్పత్తిః శ్రుతేః

తస్మాదాత్మనస్సర్వే ప్రాణాః’ఇతి ‘ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేంద్రియాణి చే’తి ‘సప్తప్రాణాః ప్రభవంతి తస్మా’దితి ‘స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీంద్రియం మనోఽన్న’మితిచైవమాదిప్రదేశేషు. తత్ర తత్ర శ్రుతివిప్రతిషేధాదన్యతరనిర్ధారణకారణానిరూపణాచ్చ విప్రతిపత్తిః ప్రాప్నోతి, అథవా ప్రాగుత్పత్తేస్సద్భావశ్రవణాద్గౌణీ ప్రాణానాముత్పత్తిశ్రుతిరితి ప్రాప్నోతి, అత ఇదం పఠతి. ‘తథా ప్రాణాః’ ఇతి. కథం పునరత్ర తథేత్యక్షరానులోమ్యం, ప్రకృతోపమానాభావాత్. సర్వగతాత్మబహుత్వవాదిదూషణమతీతానంతరపాదాంతే ప్రకృతం తత్తావన్నోపమానం సంభవతి, సాదృశ్యాభావాత్ సాదృశ్యే హి సత్యుపమానం స్యాత్, యథా సింహస్తథా బలవర్మేతి. అదృష్టసామ్యప్రతిపాదనార్థమితి యద్యుచ్యేత, యథా అదృష్టస్య సర్వాత్మసన్నిధావుత్పద్యమానస్యానియతత్వం, ఏవం ప్రాణానామపి సర్వాత్మనః ప్రతినియతత్వమితి, తదపి దేహానియమేనైవోక్తత్వాత్పునరుక్తం భవేత్. న చ జీవేన ప్రాణా ఉపమీయేరన్, సిద్ధాంతవిరోధాత్. జీవస్య హ్యనుత్పత్తిరాఖ్యాతా ప్రాణానాం తూత్పత్తిరాచిఖ్యాసితా, తస్మాత్తథేత్యసంబద్ధమివ ప్రతిభాతి.

శ్రుతేర్గతికథనార్థమేతదధికరణమిత్యపౌనరుక్త్యం. అత్ర ప్రాణా విషయాః. తే కిముత్పద్యంతే నవేతి శ్రుతీనాం విప్రతిపత్త్యా సంశయే తాసాం సమబలత్వాదనిర్ణయ ఇత్యప్రామాణ్యమితి పూర్వపక్షఫలం. తత్ర గౌణవాదీ సమాధానమాహ—అథవేతి. ప్రాణానాం ప్రళయే సద్భావశ్రుతేర్నిరవకాశత్వేన బలీయస్త్వాదుత్పత్తిశ్రుతిర్జీవోత్పత్తిశ్రుతివద్గౌణీత్యవిరోధ ఇత్యర్థః. అప్రమాణపక్షవద్గౌణపక్షోఽపి ముఖ్యసిద్ధాంతినః పూర్వపక్ష ఏవేతి జ్ఞాపనార్థమథవేత్యుక్తం. ముఖ్యసిద్ధాంత్యాహ—అత ఇతి. తథా శబ్దమాక్షిపతి—కథమితి. ఆనులోమ్యమాంజస్యమిత్యర్థః. సామాన్యమేవ స్ఫుటయతి—యథాఽదృష్టస్యేతి. జీవవత్ప్రాణా ఇత్యనన్వితం. యద్యప్యదృష్టవత్ప్రాణా అప్యనియతా ఇతి సూత్రమన్వేతి తథాపి పునరుక్తం. జీవవత్ప్రాణా నోత్పద్యంత ఇతి సూత్రార్థశ్చేదప

‘ఋషయో వావ తేఽగ్రేఽసదాసీత్’ ఇత్యాదిప్రాగుత్పత్తేరింద్రియసద్భావశ్రుత్యా *విరోధోఽస్తి న వేతి సందేహే, విరోధోఽస్తీతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—తథా

న, ఉదాహరణోపాత్తేనాప్యుపమానేనసంబంధోపపత్తేః అత్ర ప్రాణోత్పత్తివాదివాక్యజాతముదాహరణమ్ 'ఏతస్మాదాత్మనస్సర్వే ప్రాణాస్సర్వే లోకాస్సర్వే దేవాస్సర్వాణి భూతాని చ వ్యుచ్చరంతీ'త్యేవంజాతీయకమ్ తత్ర యథా లోకాదయః పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఉత్పద్యంతే తథా ప్రాణా అపీత్యర్థః. తథా 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేంద్రియాణి చ, ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ'త్యేవమాదిష్వపి ఖాదివత్ప్రాణానాముత్పత్తిరితి ద్రష్టవ్యమ్ అథవా 'పానవ్యాపచ్చతద్వది'త్యేవమాదిషు వ్యవహితోపమానసంబంధస్యాప్యాశ్రితత్వాద్యథాతీతానంతరపాదాద్యుక్తావియదాదయఃపరస్యబ్రహ్మణో వికారాస్సమధిగతాస్తథా ప్రాణా అపి పరస్య బ్రహ్మణో వికారాః

సిద్ధాంత ఇత్యాక్షేపార్థః. సమాధత్తే—నోదాహరణేతి. దృష్టాంతో దార్ష్టాంతికసన్నిహితో వాచ్య ఇత్యంగీకృత్యైకవాక్యస్థత్వేన సాన్నిధ్యముక్తం. సంప్రతి నాయం నియమః జైమినినా భగవతా వ్యవహితదృష్టాంతస్యాశ్రితత్వాదిత్యాహ—అథ వేతి. అస్తి తృతీయాధ్యాయేఽశ్వప్రతిగ్రహేష్ట్యధికరణం, తస్యేదం విషయవాక్యం, 'యావతోఽశ్వాన్ప్రతిగృహ్ణీయాత్తావతో వారుణాంశ్చతుష్కపాలాన్నిర్వపే'దిత్యేతదుత్తరాధికరణే కిమియం వారుణీష్టిర్దాతురుత ప్రతిగృహీతురితి విశయే 'ప్రతిగృహ్ణీయా'దితి శ్రుతేః ప్రతిగ్రహీతురిత్యాశంక్య 'ప్రజాపతిర్వరుణాయాశ్వమనయ'దిత్యుపక్రమే దాతృకీర్తనాల్లింగాదశ్వదాతురేవేతి స్థాస్యతి, అతః ప్రతిగృహ్ణీయాదిత్యస్య పదస్యాశ్వాన్యః ప్రతిగ్రాహయేదిత్యర్థః. దద్యాదితి యావత్. యోఽశ్వదాతా సవారుణీమిష్టిం కుర్యాదితివాక్యార్థే స్థితే చింతా, అశ్వదాననిమిత్తేయమిష్టిః కిం లౌకికాశ్వదాననిమిత్తా ఉత వైదికీవేతి. తత్ర 'న కేసరిణోదదాతీ'తి నిషిద్ధలౌకికాశ్వదానే దోషసంభవాత్తన్నిరాసార్థేయమిష్టిరితి దోషాత్త్విష్టిర్లౌకికే స్యాదితి సూత్రేణ ప్రాప్తే సిద్ధాంతః. అత్ర హి 'వరుణో వా ఏతం గృహ్ణాతి యోఽశ్వం ప్రతిగృహ్ణాతీ'తి దాతుర్దోషం సంకీర్త్యేష్టిర్విహితా. వరుణశబ్దో జలోదరాఖ్యరోగే రూఢః. న చ లౌకికేఽశ్వదానేఽయం రోగో భవతీతి ప్రసిద్ధం. న చానేనైవ వాక్యేన ప్రసిద్ధిః. దానే దోషస్తన్నిరాసార్థా చేష్టిరిత్యర్థభేదే వాక్యభేదాత్. న చ వృణోతీతి వ్యుత్పత్త్యా వరుణశబ్దో నిషేధాతిక్రమకృతదోషానువాదక ఇతి యుక్తం, రూఢిత్యాగాపాతాత్.

ప్రాణాః కథా 'ఏతస్మాజ్జాయతే...' ఇత్యుదాహృతవాక్యస్థాకాశాదివత్ ప్రాణాః

ఇతి యోజయితవ్యమ్. కః పునః ప్రాణానాం వికారత్వే హేతుః, శ్రుతత్వమేవ. నను కేషుచిత్ప్రదేశేషు న ప్రాణానాముత్పత్తిశ్రూయత ఇత్యుక్తం, తదయుక్తమ్, ప్రదేశాంతరేషు శ్రవణాత్. న హి క్వచిదశ్రవణమన్యత్ర శ్రుతం నివారయితుముత్సహతే, తస్మాచ్ఛ్రుతత్వావిశేషాదాకాశాదివత్ప్రాణా అపి ఉత్పద్యంత ఇతి సూక్తమ్.

సూ. గౌణ్యాసంభవాత్. ౨.

యత్పునరుక్తం ప్రాగుత్పత్తేస్సద్భావశ్రవణాద్గౌణీ ప్రాణానాముత్పత్తిశ్రుతిరితి తత్ప్రత్యాహ. 'గౌణ్యసంభవా'దితి. గౌణ్యా అసంభవో గౌణ్యాసంభవః. న హి ప్రాణానాముత్పత్తిశ్రుతిర్గౌణీ సంభవతి, ప్రతిజ్ఞాహానిప్రసంగాత్. 'కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీ'తి హ్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ తత్సాధనాయేదమామ్నాయతే 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణః'ఇత్యాది. సా చ ప్రతిజ్ఞా ప్రాణాదేస్సమస్తస్య జగతః, బ్రహ్మవికారత్వే సతి ప్రకృతివ్యతిరేకేణ వికారాభావాత్సిధ్యతి, గౌణ్యాం తు ప్రాణానాముత్పత్తిశ్రుతౌ ప్రతి

తత్త్యాగే చ వైదికేఽపి దానేఽశ్వత్యాగజన్యదుఃఖమాత్రముక్తవ్యుత్పత్త్యా వరుణశబ్దవాచ్యం స్యాత్, తస్మాత్ప్రస్తానువాద్యర్థవాదోఽయమితి యజ్ఞసంబంధిన్యశ్వదానే ఇయమిష్టిరిత్యేవం విచార్యోక్తం—పానవ్యాపచ్చతద్వదితి. సోమపానే క్రియమాణే వ్యాపద్వమనం యది స్యాత్తదా 'ఏతం సోమేంద్రం శ్యామాకం చరుం నిర్వపే'దితి శ్రూయతే. తత్రాశ్వప్రతిగ్రహేష్ట్యధికరణపూర్వపక్షన్యాయో బహుసూత్రవ్యవహితస్తద్వదితి పరామృశ్యతే, తద్వల్లౌకికే ధాతుసామ్యార్థం పీతసోమస్య వమనేఽయం చరుస్స్యాద్వమననిమిత్తేంద్రియశోషాఖ్యదోషస్య దృష్టస్యేంద్రియేణ వీర్యేణ విరుధ్యతే, యస్సోమంవమతీత్యనువాదాదితి పూర్వపక్షసూత్రార్థః వైదికే తు సోమపానే శేషప్రతిపత్తేర్జాతత్వాద్వమనేఽపి నదోష ఇతి ప్రాప్తేసిద్ధాంతః. లోకే వమనకృతేంద్రియశోషస్య ధాతుసామ్యకరత్వేన గుణత్వాన్న దోషతా, వేదే తు 'మామేవాజ్నాభిమతిగాః'ఇతి సమ్యగ్జరణార్థమంత్రలింగాద్వమనే కర్మవైగుణ్యాత్తస్య దోషతా. తస్మాద్వైదికసోమవమనే సోమేంద్రశ్చరురితి స్థితమిత్యేవమాదిషు సూత్రేష్విత్యర్థః.

ఇన్ద్రియాణి జాయన్తే, ఉత్పత్తిశ్రుతేరవిశేషాదిత్యర్థః.

జ్ఞేయం హీయేత. తథాచ ప్రతిజ్ఞాతార్థముపసంహరతి 'పురుష ఏవేదం విశ్వంకర్మ తపో బ్రహ్మపరామృతమి'తి 'బ్రహ్మైవేదం విశ్వమిదంవరిష్ఠ' మితిచ తథా 'ఆత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేన మత్యా విజ్ఞానే నేదం సర్వం విదిత' మిత్యేవంజాతీయకాసు శ్రుతిష్వేషైవ ప్రతిజ్ఞా యోజయితవ్యా. కథం పునః ప్రాగుత్పత్తేః ప్రాణానాం సద్భావ శ్రవణం, నైతన్మూలప్రకృతివిషయమ్ 'అప్రాణోహ్యమనాశ్శుభ్రో హ్యక్షరాత్పరతఃపరః'ఇతి మూలప్రకృతేః ప్రాణాదిసమస్తవిశేషరహితత్వావధారణాత్ అవాన్తరప్రకృతివిషయం త్వేతత్స్వవికారాపేక్షం ప్రాగుత్పత్తేః ప్రాణానాం సద్భావావధారణమితి ద్రష్టవ్యమ్, వ్యాకృత విషయాణామపి భూయసీనామవస్థానాం శ్రుతిస్మృత్యోః ప్రకృతి

---

౨. నను ప్రతిజ్ఞాపి గౌణీ కిం న స్యాదిత్యత ఆహ—తథాచ ప్రతిజ్ఞాతార్థమితి. ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాం ప్రతిపిపాదయిషితాద్వితీయత్వప్రతిజ్ఞానురోధేన ప్రాణోత్పత్తిర్ముఖ్యైవేతి భావః. ముండకవచ్ఛ్రుత్యంతరేఽపి ప్రతిజ్ఞాదర్శనాత్సా ముఖ్యేత్యాహ—తథేతి. ఏషా ప్రతిజ్ఞా ప్రాణోత్పత్తిముఖ్యత్వే హేతుత్వేన ద్రష్టవ్యేత్యర్థః. ఇదానీం ప్రలయే ప్రాణసత్త్వశ్రుతేర్గతిం ప్రశ్నపూర్వకమాహ—కథమిత్యాదినా. నేదం వాక్యం మహాప్రలయే పరమకారణస్య బ్రహ్మణః ప్రాణవత్త్వపరం కింత్వవాంతరప్రలయే హిరణ్యగర్భాఖ్యావాంతరప్రకృతిరూపప్రాణసద్భావపరమిత్యర్థః. నను హిరణ్యగర్భరూపవికారస్య సత్త్వే కథం తదా వికారాసత్త్వకథనం తత్రాహ—స్వవికారేతి. స్వస్య కార్యబ్రహ్మణో యత్కార్యం స్థూలం తస్యోత్పత్తేరిత్యర్థః. నను యథాశ్రుతి మహాప్రలయే ప్రాణసద్భావరూపం లింగం ప్రాణానుత్పత్తిసాధకం కిమిత్యవాంతరప్రలయపరతయా నీయత ఇతి చేత్ 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణః'ఇత్యాదిప్రబలజన్మశ్రుతిబలాదితి వదామః. నను వికారస్య బ్రహ్మణః కథం ప్రకృతిత్వమిత్యత ఆహ—వ్యాకృతేతి. 'హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే'ఇత్యాదిశ్రుతౌ 'ఆదికర్తా స భూతానా' మిత్యాదిస్మృతౌ చ వికారాత్మనామపి మూలకారణావస్థారూపాణాం బ్రహ్మవిరాడా

నను సృష్టేః ప్రాక్ ఇన్ద్రియసద్భావశ్రవణాత్ ఉత్పత్తిశ్రుతిర్గౌణీ ఇతి చేత్ తత్రాహ—

గౌణ్యా ఉత్పత్తిశ్రుతేరసంభవో గౌణ్యసంభవః తస్మాత్, అన్యథా ఏకవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞా హీయేతేత్యర్థః. సద్భావశ్రుతిస్తు హిరణ్యగర్భాత్మకావాంతరప్రకృతివిషయా ఇతి న తయా ఉత్పత్తిశ్రుతేర్విరోధ ఇతి భావః.

వికారభావప్రసిద్ధేః వియదధికరణే హి 'గౌణ్యసంభవా'దితి పూర్వపక్ష సూత్రత్వాద్గౌణీజన్మశ్రుతిరసంభవాదితి వ్యాఖ్యాతం. ప్రతిజ్ఞాహా న్యాచ తత్ర సిద్ధాంతోఽభిహితః.ఇహ తు సిద్ధాంతసూత్రత్వాద్గౌణ్యాః జన్మశ్రుతేరసంభవాదితి వ్యాఖ్యాతమ్. తదనురోధేనత్విహాపి గౌణీ జన్మశ్రుతిరసంభవాదితి వ్యాచక్షాణైః ప్రతిజ్ఞాహానిరుపేక్షితా స్యాత్

సూ. తత్ప్రాక్ఛ్రుతేశ్చ 3.

ఇతశ్చాకాశాదీనామివ ప్రాణానామపి ముఖ్యైవ జన్మశ్రుతిః, యజ్జాయతఇత్యేకం జన్మవాచిపదం ప్రాణేషు ప్రాక్ఛ్రుతం సదుత్తరే ష్వప్యాకాశాదిష్వనువర్తతే'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణః'ఇత్యత్రాకాశాదిషు చ ముఖ్యం జన్మేతి ప్రతిష్ఠాపితం, తత్సామాన్యాత్ప్రాణేష్వపి ముఖ్య మేవ జన్మ భవితుమర్హతి. న హ్యేకస్మిన్ప్రకరణే ఏకస్మిన్వాక్యే ఏక శ్శబ్దస్సకృదుచ్చరితో బహుభిస్సంబధ్యమానః క్వచిన్ముఖ్యః క్వచిద్గౌణః ఇత్యధ్యవసాతుం శక్యం, వైరూప్యప్రసంగాత్. తథా 'స ప్రాణ మసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధా'మిత్యత్రాపి ప్రాణేషు శ్రుతస్సృజతిః పరే ష్వప్యుత్పత్తిమత్సు శ్రద్ధాదిష్వనుషజ్యతే. యత్రాపి పశ్చాచ్ఛ్రుత ఉత్పత్తివచనశ్శబ్దః పూర్వైస్సంబంధ్యతే తత్రాప్యేష ఏవ న్యాయః,

---

దీనాం ప్రకృతివికారభావేన ప్రసిద్ధిరస్తి. పూర్వాపేక్షయా వికారస్యాప్యుత్తరా పేక్షయా ప్రకృతిత్వమిత్యర్థః. కేచిద్వియదధికరణానురోధేనేదం సూత్రం వ్యాచక్షతే తాన్దూషయతి—వియదితి.

3. తస్య జాయత ఇతి పదస్యాకాశాదిషు ముఖ్యస్య పాఠాపేక్షయా ప్రాచీ నేషు ప్రాణేషు శ్రుతేర్ముఖ్యం జన్మేతి సూత్రయోజనా—తత్సామాన్యాదితి. తేనాకా శాదిజన్మనా సామాన్యమేకశబ్దోక్తత్వం తస్మాదిత్యర్థః. ఏకస్మిన్వాక్యే ఏకస్య శబ్దస్య క్వచిన్ముఖ్యత్వం క్వచిద్గౌణత్వమితి వైరూప్యం న యుక్తమితి న్యాయమన్యత్రాప్యతి దిశతి—యత్రాపి పశ్చాచ్ఛ్రుత ఇతి.

ఇన్ద్రియోత్పత్తిర్ముఖ్యా ఇత్యత్ర హేత్వంతరమాహ—

తత్ తత్ర 'ఏతస్మాజ్జాయతే' ఇత్యాదివాక్యే జన్మవాచిపదస్యస్వవాయ్వాదిషు ముఖ్యస్య తదపేక్షయా ప్రాచీనేషు ప్రాణాదిషు శ్రుతేః శ్రవణాదిత్యర్థః.

యథా 'సర్వాణి భూతాని వ్యుచ్చరంతీ'త్యయమంతే పఠితోఽవ్యుచ్చరంతి శబ్దః పూర్వైరపి ప్రాణాదిభిస్సంబధ్యతే.

సూ. తత్పూర్వకత్వాద్వాచః. ౪.

యద్యపి 'తత్తేజోఽసృజతే'త్యేతస్మిన్ప్రకరణే ప్రాణానాముత్పత్తిర్న పఠ్యతే తేజోఽబన్నానామేవ త్రయాణాం భూతానాముత్పత్తిశ్రవణాత్, తథాపి బ్రహ్మప్రకృతికతేజోఽబన్నపూర్వకత్వాభిధానాద్వాక్ప్రాణమనసాం తత్సామాన్యాచ్చ సర్వేషామేవ ప్రాణానాం బ్రహ్మప్రభవత్వం సిద్ధం భవతి. తథాహ్యస్మిన్నేవ ప్రకరణే తేజోఽబన్నపూర్వకత్వం వాక్ప్రాణమనసామామ్నాయతే 'అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగి'తి తత్ర యది తావన్ముఖ్యమేవైషామన్నాదిమయత్వం తతో వర్తతఏవ బ్రహ్మప్రభవత్వమథ భాక్తం తథాపి బ్రహ్మకర్తృకాయాం నామరూపవ్యాక్రియాయాం శ్రవణాత్ 'యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతీ'తి చోప

---

౪. యచ్చోక్తం ఛాందోగ్యేఽపి ప్రాణానాముత్పత్తిర్న శ్రూయత ఇతి తత్రాహ—తత్పూర్వకత్వాద్వాచ ఇతి. అత్ర సూత్రే వాక్పదం ప్రాణమనసోరుపలక్షణమ్. వాక్ప్రాణమనసాం తేజోఽబన్నపూర్వకత్వోక్తేరశ్రవణమసిద్ధమితి యోజనా. తైర్వాగాదిభిశ్చక్షురాదీనాం సామాన్యం కరణత్వం తదిత్యర్థః. అత్ర మయడ్వికారే ముఖ్య ఇతి పక్షే వర్తత ఏవ ప్రాణానాం బ్రహ్మకార్యత్వం తేజోఽబన్నానాం బ్రహ్మవికారత్వాత్, యది ప్రాణస్య వాయోర్జలవికారత్వాయోగాత్తదధీనస్థితికత్వమాత్రేణ భాక్తస్తథాపి ప్రాణానాం వికారత్వే భూతాధీనస్థితికత్వం లింగం మయటోక్తమితి సిద్ధం బ్రహ్మకార్యత్వం 'సప్రాణమసృజతే'త్యాదిశ్రుత్యంతరే స్పష్టం, బ్రహ్మ

నను 'తత్తేజోఽసృజత' ఇతి భూతమాత్రశ్రవణాత్ తత్కథమిత్యాశంక్యాహ—

యద్యపి 'తత్తేజోఽసృజత' ఇతి భూతమాత్రోత్పత్తిః పఠ్యతే, తథాపి 'అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీవాక్' ఇతి మనః ప్రాణసహితాయా వాచః బ్రహ్మప్రకృతికతేజోబన్నపూర్వకత్వాభిధానాత్ అస్త్యుత్పత్తిశ్రుతిరిత్యతో న విరోధ ఇతి సిద్ధమ్.

క్రమాత్ 'ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వ'మితి చోపసంహారాచ్ఛ్రుత్యంతర ప్రసిద్ధేశ్చ బ్రహ్మకార్యత్వప్రపంచనార్థమేవ మనఆదీనామన్నమయా దిత్వవచనమితి గమ్యతే. తస్మాదపి ప్రాణానాం బ్రహ్మవికారత్వసిద్ధిః.

ఇతి ప్రథమాధికరణమ్.

సూ. సప్తగతేర్విశేషితత్వాచ్చ. ౫.

ఉత్పత్తివిషయశ్శ్రుతివిప్రతిషేధః ప్రాణానాం పరిహృతః, సంఖ్యావిషయ ఇదానీం పరిహ్రియతే. తత్ర ముఖ్యం ప్రాణముపరిష్టా ద్వక్ష్యతి. సంప్రతి తు కతీతరే ప్రాణా ఇతి సంప్రధారయతి. శ్రుతి విప్రతిపత్తేశ్చాత్ర విశయః. క్వచిత్సప్తప్రాణాస్సంకీర్త్యంతే 'సప్త ప్రాణాః ప్రభవంతి తస్మా'దితి. క్వచిదష్టౌ ప్రాణా గ్రహత్వేన గుణేన సంకీర్త్యంతే 'అష్టౌ గ్రహా అష్టావతిగ్రహాః' ఇతి, క్వచిన్నవ 'సప్త వై శీర్షణ్యాః ప్రాణా ద్వావవాంచా'వితి క్వచిద్దశ 'నవ వై పురుషే ప్రాణా నాభిర్దశమీ'తి. క్వచిదేకాదశ 'దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మై

కార్యతోక్తేశ్చ తస్మాత్ప్రాణానాముత్పత్తిశ్రుతీనాం సద్భావశ్రుత్యవిరోధాత్ కారణే బ్రహ్మణి సమన్వయ ఇతి సిద్ధమ్. లింగశరీరవిచారాత్మకాధికరణానాం లింగాత్మత్వంప దార్థభేదధీః ఫలమితి ద్రష్టవ్యమ్. ఇతి ప్రథమాధికరణమ్.

౫. ఏవం జన్మలబ్ధసత్తాకానాం ప్రాణానాముపజీవ్యోపజీవకత్వసంగత్యా సంఖ్యా నిర్ణయశ్రుతీనాం విరోధాత్సంశయే పూర్వపక్షయతి—సప్తగతేర్విశేషితత్వాచ్చేతి. విశయస్సంశయః. ఇంద్రియాణ్యత్ర విషయః. పంచ ధీంద్రియాణి వాఙ్మనశ్చేతి సప్తప్రాణాస్తఏవ హస్తేన సహాష్టౌ. గ్రహత్వం బంధకత్వం గృహ్ణంతి బధ్నంతీతి గ్రహాఇంద్రియాణి తేషాం బంధకత్వం విషయాధీనమిత్యతిగ్రహాః గ్రహానతిక్రాంతావిషయా ఇత్యర్థః. ద్వే శ్రోత్రే ద్వే చక్షుషీ ద్వే ఘ్రాణే వాక్చేతి సప్తశీర్షణ్యభవాః ప్రాణా ద్వావవాంచౌ

ఇత్థమిన్ద్రియాణాముత్పత్తిం ప్రసాధ్య తేభ్యో జీవస్య వివేకార్థం తదాశ్రిత సంఖ్యాం నిర్ణేతు కామః ఆశ్రయాశ్రయిభావసంగత్యేదమాహ—

'సప్త ప్రాణాః ప్రభవంతి తస్మాత్' ఇతి ఇన్ద్రియాణి సప్త సంకీర్త్యంతే; క్వచి దష్టౌ; క్వచిన్నవ; క్వచిద్దశ; క్వచిదేకాదశ; ఇత్యేవం సప్తత్వాష్టత్వాదిసంఖ్యా

కాదశే’తి. క్వచిద్ద్వాదశ ‘సర్వేషాం స్పర్శానాం త్వగేకాయనమిత్యత్ర. క్వచిత్త్రయోదశ ‘చక్షుశ్చ ద్రష్టవ్యం చే’త్యత్ర. ఏవం హి విప్రతిపన్నాః ప్రాణేయత్తాం ప్రతి శ్రుతయః, కిం తావత్ప్రాప్తం సప్తైవ ప్రాణా ఇతి. కుతః, గతేః, యతస్తావంతోఽవగమ్యంతే ‘సప్త ప్రాణాః ప్రభవంతి తస్మా’దిత్యేవంవిధాసు శ్రుతిషు. విశేషితాశ్చైతే ‘సప్త వై శీర్షణ్యాః ప్రాణాః’ఇత్యత్ర. నను ‘ప్రాణాగుహాశయాన్నిహితాస్సప్త సప్తే’తి వీప్సా శ్రూయతే, సా సప్తభ్యోఽతిరిక్తాన్ప్రాణాన్గమయతీతి. నైషదోషః, పురుషభేదాభిప్రాయేయం వీప్సా ప్రతిపురుషం సప్తసప్త ప్రాణా ఇతి న తత్త్వభేదాభిప్రాయా సప్తసప్తాన్యేఽన్యే ప్రాణాఇతి. నన్వష్టత్వాదికాపి సంఖ్యా ప్రాణేషూదాహృతా కథం సప్తైవ స్యుః. సత్యముదాహృతా. విరోధాత్త్వన్యతమా సంఖ్యాధ్యవసాతవ్యా, తత్ర స్తోకకల్పనోపరోధాత్సప్తసంఖ్యాధ్యవసానం వృత్తిభేదాపేక్షం చ సఙ్ఖ్యాంతరశ్రవణమితి గమ్యతే అత్రోచ్యతే.—

పాయూపస్థా చేతి నవ, జ్ఞానకర్మేంద్రియాణి దశేమే పురుషే దేహే ప్రాణాః ఆత్మా మన ఏకాదశప్రాణా ఇతి సిద్ధాంతకోటిరుక్తా తఏవ హృదయాఖ్యయా బుద్ధ్యా సహ ద్వాదశ. అహంకారేణ సహ త్రయోదశ, శ్రుతితస్సప్తత్వావగతేర్యే శీర్షణ్యాస్సప్త తే ప్రాణా ఇతి శీర్షణ్యోద్దేశేన ప్రాణత్వవిశేషణాద్వా శీర్షణ్యానాం ప్రాణశబ్దితేంద్రియత్వపరిసంఖ్యయా వా సప్తైవ ప్రాణా ఇతి సూత్రయోజనా. సప్తత్వం వీప్సావిరుద్ధమితి శంకతే—నన్వితి. గుహాయాం హృదయే శేరత ఇతి గుహాశయాః. స్వస్థానేషు నిహితాః నిక్షిప్తా ఇత్యర్థః. చిత్తేన చతుర్దశత్వం మంతవ్యమ్—పూర్వపక్షీ పరిహరతి—నైష దోష ఇతి. సిద్ధాంతినాప్యేకాదశసుమనోవృత్తిభేదాన్నిశ్చయాత్మికాబుద్ధిః గర్వాత్మకోహంకారః స్మరణాత్మకం చిత్తమితి ద్వాదశత్వాదిసంఖ్యాంతర్భావనీయా. తతో వరం ప్రాథమికసప్తత్వేఽంతర్భావః లాఘవాదితి ప్రాప్తే సిద్ధాంతయతి—అత్రేతి.

శ్రుతీనాం పరస్పరవిరోధోఽస్తి న వేతి సందేహే, అస్తీతి పూర్వపక్షే ఏకదేశిసిద్ధాంతః—సప్తేన్ద్రియాణి. కుతః, గతేః శ్రుత్యా సప్తత్వావగతేః ‘సప్త వై శీర్షణ్యాః ప్రాణాః’ ఇతి శీర్షణ్యత్వేన విశేషితత్వాచ్చ. అష్టత్వాదిసంఖ్యాశ్రవణం తు ఏకస్యైవాంతఃకరణస్య వృత్తిభేదాభిప్రాయమితి న శ్రుతీనాం విరోధ ఇతి.

సూ. హస్తాదయస్తు స్థితేఽతో నైవమ్. ౬.

హస్తాదయస్త్వపరే సప్తభ్యోఽతిరిక్తాః ప్రాణాశ్శ్రూయంతే, 'హస్తోవై గ్రహః సమకర్మణాతిగ్రహేణ గృహీతః హస్తాభ్యాం హి కర్మ కరోతీ'త్యేవమాద్యాసు శ్రుతిషు. స్థితే చ సప్తత్వాతిరేకే సప్తత్వమంతర్భావాచ్ఛక్యతే సంభావయితుమ్, హీనాధికసంఖ్యావిప్రతిపత్తౌహ్యధికా సంఖ్యా సంగ్రాహ్యా భవతి, తస్యాం హీనాంతర్భవతి, న తు హీనాయామధికా, అతశ్చ నైవం మంతవ్యం స్తోకకల్పనానురోధాత్సప్తైవ ప్రాణాస్స్యురితి. ఉత్తరసంఖ్యానురోధాత్త్వేకాదశైవ తే ప్రాణాస్స్యుః. తథా చోదాహృతా శ్రుతిః 'దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశ' ఇతి. ఆత్మశబ్దేన చాత్రాంతఃకరణం పరిగృహ్యతే కరణాధికారాత్. నన్వేకాదశత్వాదప్యధికే ద్వాదశత్రయోదశత్వే ఉదాహృతే. సత్యముదాహృతే. న త్వేకాదశభ్యః కార్యజాతేభ్యోఽధికం కార్యజాతమస్తి యదర్థమధికం కరణం కల్ప్యేత. శబ్దస్పర్శరూపరసగంధవిషయాః పంచబుద్ధిభేదాస్తదర్థాని పంచబుద్ధీంద్రియాణి. వచనాదానవిహరణోత్సర్గానందాః పంచకర్మభేదాస్తదర్థాని చ పంచకర్మేంద్రియాణి. సర్వార్థవిషయం త్రైకాల్యవృత్తి మన ఏకమనేకవృత్తికం తదేవ వృత్తిభేదాత్క్వచిద్భి

౬. ఆదానేన కర్మణా గృహీతస్సంబంధః. సంబంధమేవాహ—హస్తాభ్యామితి.అతోఽధికసంఖ్యాయాః న్యూనాయామంతర్భావాయోగాత్సప్తైవప్రాణాస్స్యురితిలాఘవానురోధాదిత్యేవం న మంతవ్యమిత్యన్వయః. తర్హి కతీంద్రియాణీత్యాకాంక్షాయామాహ—ఉత్తరేతి. 'శ్రుతీనాం మిథో విరోధే సతి మానాంతరానుగృహీతా శ్రుతిర్బలీయసీ'తి న్యాయేన కార్యలింగానుమానానుగృహీతైకాదశప్రాణశ్రుత్యనుసారేణాన్యాశ్శ్రుతయో నేయా ఇత్యభిసంధాయాహ—సత్యమితి. ఏకాదశ కార్యలింగాన్యాహ—శబ్దేతి. త్రయః కాలాస్త్రైకాల్యం, తద్విషయా వృత్తిర్యస్య తత్త్రైకాల్యవృత్తి ఇంద్రియాంతరాణాం వర్తమానమాత్రగ్రాహిత్వాదతీతాదిజ్ఞానాయ

తదేకదేశిమతం దూషయతి—

తు రేకదేశిమతనిరాసార్థః. 'హస్తో వై గ్రహః' ఇత్యాదినా హస్తాదయో వ్యతిరిక్తాః ప్రాణాః శ్రూయన్తే. సప్తత్వసంఖ్యాయామసంభావితాంతర్భావే సప్త

మతి ప్రాణమనూత్క్రామంతం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామంతీ'త్యత్ర. నను సర్వశబ్దోఽప్యత్ర పఠ్యతే, కథం సప్తానామేవ గతిః ప్రతిజ్ఞాయత ఇతి, విశేషితత్వాదిత్యాహ. సప్తైవ హి ప్రాణాశ్చక్షురాదయస్త్వక్పర్యంతా విశేషితా ఇహ ప్రకృతాః 'స యత్రైష చాక్షుషః పురుషః పరాఙ్పర్యావర్తతే అథారూపజ్ఞో భవతి ఏకీభవతి న పశ్యతీత్యాహు'రిత్యేవమాదినానుక్రమణేన. ప్రకృతగామీ చ సర్వశబ్దో భవతి యథా సర్వే బ్రాహ్మణా భోజితా ఇతి యే నిమంత్రితాః ప్రకృతాః బ్రాహ్మణాస్త ఏవ సర్వశబ్దేనోచ్యంతే నాన్యే, ఏవమిహాపి యే ప్రకృతాః సప్త ప్రాణాస్త ఏవ సర్వశబ్దేనోచ్యంతే నాన్య ఇతి. నన్వత్ర విజ్ఞానమష్టమమనుక్రాంతం కథం సప్తానామేవానుక్రమణమ్, నైష దోషః. మనోవిజ్ఞానయోస్తత్త్వాభేదాద్వృత్తిభేదేఽపి సప్తత్వోపపత్తేః. తస్మాత్సప్తైవ ప్రాణా ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః—హస్తాదయస్త్వపరే సప్తభ్యోఽతిరిక్తాః ప్రాణాః ప్రతీయంతే 'హస్తో వై గ్రహః' ఇత్యాదిశ్రుతిషు. గ్రహత్వం చ బంధనభావో గృహ్యతే, బధ్యతే క్షేత్రజ్ఞోఽనేన

కతీతి సందేహే పూర్వపక్షసూత్రం యోజయతి—సప్తేతి. తం జీవాత్మానం యే ప్రాణాస్సహ గచ్ఛంతి తేషామేవ భోగహేతుత్వాదింద్రియత్వమిత్యర్థః. యత్రావస్థాయామేష చాక్షుషశ్చక్షుషి స్థితోఽనుగ్రాహకస్సూర్యాంశరూపః పురుషః పరాఙ్ పర్యావర్తతే బహిర్దేశాత్స్వాంశినం సూర్యం ప్రతి గచ్ఛతి. అథ తదానీమయం ముమూర్షురరూపజ్ఞో భవతి దేవాంశే దేవం ప్రవిష్టే లింగాంశశ్చక్షుర్హృదయే మనస్యేకీభవతి తదాయం న పశ్యతీతి పార్శ్వస్థా ఆహురిత్యర్థః. ఆదిపదా'న్న జిఘ్రతి న వదతి న రసయతే న శృణోతి న మనుతే న స్పృశతి న విజానతీ'తి గృహ్యతే. సప్తానామేవ జీవేన సహ గతిరిత్యసిద్ధమ్. గృహత్వశ్రుత్యా హస్తాదీనామపి గతిప్రతీతేరితి సిద్ధాంతయతి—ఏవమిత్యాదినా. హస్తాదిబంధస్యామోక్షాత్సహగతౌ స్మృతిమాహ—

సప్తైవేంద్రియాణి, 'ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తి' ఇతి ప్రాణాదిసప్తానామేవ గతేః శ్రవణాత్. నను సర్వశబ్దశ్రవణాత్ కథం సప్తానామేవేతి తత్రాహ—విశేషితత్వాచ్చ 'స యత్రైష చాక్షుషః పురుషః...' ఇత్యాదినా చక్షురాదిసప్తానామేవోత్క్రాన్తౌ విశేషితత్వాత్. అతః సర్వశబ్దస్య ప్రకృతాపేక్షత్వాత్ సప్తైవోత్క్రామన్తి ఇతి ప్రాప్తే, ఉచ్యతే—హస్తాదయోఽప్యపరే

న్నవద్వ్యపదిశ్యతే 'మనో బుద్ధిరహంకారశ్చిత్తం చే'తి. తథాచ శ్రుతిః కామాద్యా నానావిధావృత్తీరనుక్రమ్యాహ 'ఏతత్సర్వం మన ఏ'వేతి. అపిచ సప్తైవ శీర్షణ్యాన్ప్రాణానభిమన్యమానస్య చత్వార ఏవ ప్రాణా అభిమతాస్స్యుః. స్థానభేదాద్ధ్యేతే చత్వారస్సంతస్సప్త గణ్యంతే 'ద్వే శ్రోత్రే ద్వే చక్షుషీ ద్వే నాసికే ఏకా వా'గితి. న చ తావతామేవ వృత్తిభేదా ఇతరే ప్రాణా ఇతి శక్యతే వక్తుం, హస్తాదివృత్తీనామత్యంతవిజాతీయత్వాత్. తథా 'నవ వై పురుషే ప్రాణానాభిర్దశమీ'త్యత్రాపి దేహచ్ఛిద్రభేదాభిప్రాయేణైవ దశ ప్రాణా ఉచ్యంతే, న ప్రాణతత్త్వభేదాభిప్రాయేణ, నాభిర్దశమీతి వచనాత్. న హి నాభిర్నామ కశ్చిత్ప్రాణః ప్రసిద్ధోఽస్తి, ముఖ్యస్య తు ప్రాణస్య భవతి, నాభిరప్యేకం విశేషాయతనమిత్యతో నాభిర్దశమీత్యుచ్యతే. క్వచిదుపాసనార్థం కతిచిత్ప్రాణా గణ్యంతే, క్వచిత్ప్రదర్శనార్థమ్. తదేవం విచిత్రే ప్రాణేయత్తామ్నానే సతి క్వ కింపరమామ్నానమితి వివేక్తవ్యమ్. కార్యజాతవశాత్త్వేకాదశత్వామ్నానం ప్రాణవిషయం ప్రమాణమితి స్థితమ్. ఇయమపరా సూత్రద్వయయోజనా. సప్తైవ ప్రాణాస్స్యుః యతస్సప్తానామేవ గతిశ్శ్రూయతే 'తముత్క్రామంతం ప్రాణోఽనూత్క్రా

మనోఽంగీకార్యమిత్యర్థః. విశేషితత్వాదిత్యుక్తం నిరస్యతి—అపిచ సప్తేతి. న చ తావతామితి. ఆదానాదీనాం శ్రోత్రాదిభ్యోఽత్యంతవైజాత్యాదిత్యర్థః. తేషాం తద్వృత్తిత్వే బధిరాదీనామాదానాది న స్యాదితి భావః. కథం తర్హి ఛిద్రే ప్రాణశబ్ద ఇత్యాశంక్య లక్షణయేత్యాహ. ముఖ్యస్యత్వితి. 'సప్త ప్రాణాః ప్రభవంతీ'త్యుపాసనార్థం. 'అష్టౌ గ్రహాః' ఇతి శ్రుతిస్తూపలక్షణార్థా. పాయూపస్థపాదానామపి బంధకత్వావిశేషాదితి వివేక్తవ్యమ్. నన్విదం సూత్రవ్యాఖ్యానమసంగతం పంచధీంద్రియవాఙ్మనసాం సప్తత్వావగతేశ్శీర్షణ్యానాం చతుర్ణాం విశేషితత్వమితి హేతోర్వైయధికరణ్యాదుక్తపరిసంఖ్యాదోషాచ్చేత్యరుచేరాహ—ఇయమపరేతి. ఇంద్రియాణి

త్వాతిరేకే స్థితే, సప్తత్వసంఖ్యా ఏకాదశత్వసంఖ్యాయామంతర్భావయితుం శక్యతే. అతో నైవం మంతవ్యమ్—'సప్తైవ ప్రాణాః' ఇతి ఏవం సూత్రద్వయం యోజనీయమ్

గ్రహసంజ్ఞకేన బంధనేనేతి. స చ క్షేత్రజ్ఞో నైకస్మిన్నేవ శరీరే బధ్యతే శరీరాంతరేష్వపి తుల్యత్వాద్బంధనస్య. తస్మాచ్ఛరీరాంతర సంచారీదం గ్రహసంజ్ఞకం బంధనమిత్యర్థాదుక్తం భవతి. తథాచ స్మృతిః "పుర్యష్టకేన లింగేన ప్రాణాద్యేన స యుజ్యతే, తేన బద్ధస్య వై బంధో మోక్షో ముక్తస్య తేన చే"తి. ప్రాజ్ఞో౽పి గ్రహసంజ్ఞకేనానేన బంధనేనావియోగం దర్శయతి. ఆథర్వణే చ విషయేంద్రియానుక్రమణే 'చక్షుశ్చ ద్రష్టవ్యం చే'త్యత్ర తుల్యవద్ధస్తాదీనీంద్రియాణి సవిషయాణ్యనుక్రామతి 'హస్తౌ చాదాతవ్యం చ ఉపస్థశ్చానందయితవ్యం చ పాయుశ్చ విసర్జయితవ్యం చ పాదౌ చ గంతవ్యం చే'తి. తథా 'దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశస్తే యదాస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాదుత్క్రామంత్యథ రోదయంతీ'త్యేకాదశానాం ప్రాణానాముత్క్రాంతిం దర్శయతి. సర్వశబ్దో౽పిచ ప్రాణశబ్దేన సంబధ్యమానో౽శేషాన్ప్రాణానభిదధానో న ప్రకరణవశేన సప్తస్వేవ వ్యవస్థాపయితుం శక్యతే, ప్రకరణాచ్ఛబ్దస్య చ బలీయస్త్వాత్. సర్వే బ్రాహ్మణా భోజితా ఇత్యత్రాపి సర్వేషామేవావనివర్తినాం బ్రాహ్మణానాం గ్రహణం న్యాయ్యం సర్వశబ్దసామర్థ్యాత్. సర్వభోజనాసంభవాత్తు తత్ర నిమంత్రితమాత్రవిషయా సర్వశబ్దస్య వృత్తిరాశ్రితా, ఇహ తు న కించిత్సర్వశబ్దార్థసంకోచకారణమస్తి, తస్మాత్సర్వశబ్దేనాత్రాశేషాణాం ప్రాణానాం పరిగ్రహః ప్రదర్శనార్థం సప్తానామనుక్రమణమిత్యనవద్యమ్. తస్మాదేకాదశైవ ప్రాణాశ్శబ్దతః కార్యతశ్చేతి సిద్ధమ్. ఇతి ద్వితీయాధికరణమ్.

పుర్యష్టకేనేతి. ప్రాణాదిపంచకం భూతసూక్ష్మపంచకం జ్ఞానేంద్రియపంచకం కర్మేంద్రియపంచకం అంతఃకరణచతుష్టయమవిద్యా కామః కర్మ చేతి పుర్యష్టకమాత్మనో జ్ఞాపకత్వాల్లింగం సతి సంభవే సర్వశ్రుతిసంకోచో న యుక్త ఇత్యాహ—సర్వశబ్దో౽పీతి. తస్మాత్సంఖ్యాశ్రుతీనామవిరోధాదేకాదశేంద్రియకారణే బ్రహ్మణి సమన్వయ ఇతి సిద్ధమ్. ఇతి ద్వితీయాధికరణమ్.

ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి 'దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశస్తే యదాస్మాచ్ఛరీరాన్మర్త్యాదుత్క్రామన్తి అథ రోదయన్తి' ఇత్యేకాదశానాం ప్రాణానాముత్క్రాన్తిశ్రవణాత్ సర్వేషామేవోత్క్రమణే స్థితే సతి, నైవం యత్సప్తైవేతి. తస్మాన్నశ్రుతీనాం మిథో విరోధ ఇతి సిద్ధమ్.

సూ. అణవశ్చ. ౭.

అధునా ప్రాణానామేవ స్వభావాంతరమభ్యుచ్చినోతి. అణవశ్చైతే ప్రకృతాః ప్రాణాః ప్రతిపత్తవ్యాః. అణుత్వం చైషాం సౌక్ష్మ్యపరిచ్ఛేదౌ న పరమాణుతుల్యత్వం, కృత్స్నదేహవ్యాపికార్యానుపపత్తిప్రసంగాత్. సూక్ష్మా ఏతే ప్రాణాః స్థూలాశ్చేత్స్యుః మరణకాలే శరీరాన్నిర్గచ్ఛంతో బిలాదహిరివోపలభ్యేరన్ మ్రియమాణస్య పార్శ్వస్థైః. పరిచ్ఛిన్నాశ్చైతే ప్రాణాస్సర్వగతాశ్చేత్స్యుః ఉత్క్రాంతిగత్యాగతిశ్రుతివ్యాకోపస్స్యాత్. తద్గుణసారత్వం చ జీవస్య న సిధ్యేత్. సర్వగతానామపి వృత్తిలాభశ్శరీరదేశే స్యాదితి చేన్న, వృత్తిమాత్రస్య కరణత్వోపపత్తేః. యదేవ హ్యుపలబ్ధిసాధనం వృత్తిరన్యద్వా తస్యైవ నః కరణత్వం, తేన సంజ్ఞామాత్రే వివాద ఇతి కరణానాం వ్యాపిత్వకల్పనా నిరర్థికా, తస్మాత్సూక్ష్మాః పరిచ్ఛిన్నాశ్చైతే ప్రాణాః ఇత్యధ్యవస్యామః. ఇతి తృతీయాధికరణమ్.

---

౭. అణవశ్చ. 'ప్రాణాస్సర్వేఽనంతా', ఇతి శ్రుతేరింద్రియాణాం విభుత్వాత్తేషాముత్క్రాంతిరసిద్ధా కింతు తత్తద్దేహే తేషామభివ్యక్తిరూపాః ప్రాదేశిక్యో వృత్తయస్సంతి న తాసాముత్క్రాంత్యాదిరితి సాంఖ్యానామాక్షేపస్తత్సంగత్యా ప్రాణాః కింపరిమాణా ఇతి సందేహే సిద్ధాంతయతి—అధునేత్యాదినా. ఉత్పత్తిసంఖ్యానిర్ణయానంతరం పరిమాణం నిరూప్యత ఇత్యర్థః. సౌక్ష్మ్యం అనుద్భూతరూపస్పర్శత్వం పరిచ్ఛేదోఽల్పత్వం. బుద్ధ్యాదీనాం విభుత్వే తదుపాధికస్యాత్మనోఽణుత్వాదికం న సిధ్యేదిత్యుక్తన్యాయవిరోధమాహ—తద్గుణసారత్వమితి. ఉక్తాక్షేపమనూద్య నిరస్యతి—సర్వగతానామితి. ఆనంత్యశ్రుతేరుపాసనార్థత్వాన్నోత్క్రాంత్యాదిశ్రుతీనాం తయా విరోధ ఇతి సిద్ధమ్. ఇతి తృతీయాధికరణమ్.

నను ఇంద్రియాణాముత్క్రాంతిర్న సంభవతి, తేషామపరిచ్ఛిన్నాహంకారజన్యత్వేన విభుత్వాదిత్యాక్షేపసంగత్యేదమాహ—

అత్రోత్క్రాంత్యాదిశ్రుతేః 'ప్రాణాః సర్వేఽనంతాః' ఇతి ఇంద్రియవిభుత్వశ్రుత్యా విరోధోఽస్తి న వేతి సందేహే, విరోధోఽస్తీతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—ఇమే ప్రాణా అణవః పరిచ్ఛిన్నాః, ఇంద్రియాగ్రాహ్యత్వేన సూక్ష్మత్వాత్. విభుత్వశ్రుతేరుపాసనాపరత్వాత్ న తయోత్క్రాంత్యాదిశ్రుతేర్విరోధ ఇతి సిద్ధమ్.

సూ. శ్రైష్ఠ్యశ్చ. ౮.

ప్రాణశ్రైష్ఠ్యాధికరణమ్. ౪.

ముఖ్యశ్చ ప్రాణ ఇతరప్రాణవద్బ్రహ్మవికార ఇత్యతిదిశతి. నన్వవిశేషేణైవ సర్వప్రాణానాం బ్రహ్మవికారత్వమాఖ్యాతమ్. 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేంద్రియాణి చే'తి, సేంద్రియమనోవ్యతిరేకేణాపి ప్రాణస్యోత్పత్తిశ్రవణాత్ 'స ప్రాణమసృజతే'త్యాదిశ్రవణేభ్యశ్చ. కిమర్థః పునరతిదేశః అధికాశంకావారణార్థః. నాసదాసీయే హి బ్రహ్మప్రధానే సూక్తే మంత్రవర్ణో భవతి 'న మృత్యురాసీదమృతం న తర్హి న రాత్ర్యా అహ్న ఆసీత్ప్రకేతః ఆనీదవాతగ్ స్వధయా తదేకం తస్మాద్ధాన్యన్న పరం కించనాసే'తి. ఆనీదితి ప్రాణకర్మోపాదానాత్ప్రాగుత్పత్తేస్సంతమివ ప్రాణం సూచయతి. తస్మాదజః ప్రాణ ఇతి జాయతే కస్యచిన్మతిః, తామతిదేశేనాపనుదతి. ఆనీచ్ఛబ్దోఽపి న ప్రాగుత్పత్తేః ప్రాణసద్భావం సూచయతి అవాతమితి విశేషణాత్ 'అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్రః' ఇతి

---

౮. శ్రైష్ఠ్యశ్చ. అతిదేశత్వాన్న సంగత్యాద్యపేక్షా 'తథా ప్రాణాః' ఇత్యుక్తన్యాయోఽత్రాతిదిశ్యతే. నను ప్రాణో జాయతే న వేతి సంశయాభావాదతిదేశో న యుక్త ఇత్యాక్షిపతి—కిమర్థ ఇతి. నిశ్చితమహాప్రళయే ప్రాణసద్భావశ్రుత్యాఽధికాశంకామాహ—నాసదాసీయే హీతి. 'నాసదాసీ'దిత్యారభ్యాధీత ఇత్యర్థః. తర్హి తదా ప్రళయకాలే మృత్యుర్మారకో మృత్యుమత్కార్యం వా నాసీదమృతం చ దేవభోగ్యం నాసీద్రాత్ర్యాః ప్రకేతశ్చిహ్నరూపశ్చంద్రః అహ్నః ప్రకేతస్సూర్యశ్చ నాస్తాం, స్వధయా సహేత్యన్వయః, పితృభ్యో దేయమన్నం స్వధా. యద్వా స్వేన ధృతా మాయా స్వధా తయా సహ తదేకం బ్రహ్మాసీదాసీదితి పరమార్థః. అత్రాసీదితి తచ్చేష్టాం కృతవదితి పూర్వపక్షార్థః. తస్మాద్బ్రహ్మణః పరః పరముత్కృష్టమన్యచ్చ కిమపి న బభూవేత్యర్థః. పరిహారస్సుబోధః.

ఇత్థం ముఖ్యప్రాణాతిరిక్తప్రాణానాం సృష్ట్యాదికం శిష్ట్వా ముఖ్యేఽపి ప్రాణే ప్రథమాధికరణన్యాయమతిదిశతి—

అతిదేశత్వాత్ న పృథక్సంగత్యపేక్షా. అత్ర 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణః' ఇతి ముఖ్యప్రాణోత్పత్తిశ్రుతేః 'ఆనీదవాతమ్' ఇతి సృష్టేః ప్రాక్ మహాప్రలయే ప్రాణసద్భావశ్రుత్యా విరోధోఽస్తి న వేతి సందేహే, అస్తీతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—ఇంద్రియవత్ శ్రేష్ఠోఽపి ప్రాణో బ్రహ్మణో జాయతే. అతః 'ఆనీదవాతమ్' ఇతి

చ మూలప్రకృతేః ప్రాణాదిసమస్తవిశేషరహితత్వస్య దర్శితత్వాత్. తస్మాత్కారణసద్భావప్రదర్శనార్థ ఏవాయమానీచ్ఛబ్ద ఇతి. శ్రేష్ఠఇతి చ ముఖ్యం ప్రాణమభిదధాతి 'ప్రాణో వా వ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చే'తి శ్రుతినిర్దేశాత్. జ్యేష్ఠశ్చ ప్రాణః, శుక్రనిషేకకాలాదారభ్య తస్య వృత్తిలాభాత్, నచేత్తస్య తదానీం వృత్తిలాభస్స్యాద్యోనౌ నిషిక్తం శుక్రం పూయేత న సంభవేద్వా, శ్రోత్రాదీనాం తు కర్ణశష్కుల్యాదిస్థానవిభాగనిష్పత్తౌ వృత్తిలాభాన్న జ్యేష్ఠత్వం శ్రేష్ఠశ్చ ప్రాణః గుణాధిక్యాత్ 'న వై శక్ష్యామస్త్వదృతే జీవితు'మితి శ్రుతేశ్చ. ఇతి చతుర్థాధికరణమ్.

సూ. న వాయుక్రియే పృథగుపదేశాత్. ౯.

స పునర్ముఖ్యః ప్రాణః కింస్వరూప ఇతీదానీం జిజ్ఞాస్యతే. తత్ర ప్రాప్తం తావచ్ఛ్రుతేర్వాయుః ప్రాణఇతి, ఏవం హి శ్రూయతే 'యః ప్రాణస్సవాయుస్స ఏష వాయుః పంచవిధః ప్రాణోఽపానో వ్యానఉదానస్సమానః' ఇతి. అథవా తంత్రాంతరీయాభిప్రాయాత్సమస్తకరణవృత్తిః

నను శ్రేష్ఠశబ్దస్య ప్రాణే ప్రసిద్ధ్యభావాత్కథం సూత్రమితి తత్రాహ—శ్రేష్ఠ ఇతి చేతి. శ్రుతిం వ్యాచష్టే—జ్యేష్ఠశ్చ ప్రాణ ఇత్యాదినా. పూయేత పూయం భవేత్. నసంభవేత్తద్గర్భో న భవేదిత్యర్థః. వాగాదిజీవనహేతుత్వం ప్రాణస్య గుణః. ఏవమానీచ్ఛ్రుత్యవిరోధాత్ప్రాణోత్పత్తిశ్రుతీనాం బ్రహ్మణి సమన్వయ ఇతి సిద్ధమ్. ఇతి చతుర్థాధికరణమ్.

౯. ఇంద్రియాణి విచార్య తద్వ్యాపారాత్ప్రాణం పృథక్కర్తుముత్పత్తిరతిదిష్టా, సంప్రత్యుత్పన్నప్రాణస్వరూపం పృథక్కరోతి. నవాయుక్రియేపృథగుపదేశాదితి. ముఖ్యః ప్రాణః కింవాయుమాత్రం? ఉతకరణానాం సాధారణవ్యాపారః? ఆహోస్విత్తత్త్వాంతరమితి వాయుప్రాణయోర్భేదాభేదశ్రుతీనాం మిథోవిరోధాత్సంశయే పూర్వపక్షమాహ—తత్రేతి. ద్వితీయం సాంఖ్యపూర్వపక్షమాహ—అథవేతి. సిద్ధాంత

శ్రుతౌ ఆనీచ్ఛబ్దః కారణసద్భావం దర్శయతి, అవాతం ప్రాణరహితమితి విశేషణాత్. న తయా శ్రుత్యా ప్రాణోత్పత్తిశ్రుతేర్విరోధ ఇతి సిద్ధమ్.

ఉత్పత్తిచింతానంతరముత్పత్తిమతః ప్రాణస్య స్వరూపం చింత్యత ఇతి ప్రసంగసంగత్యేదమాహ—

తత్ర ముఖ్యః ప్రాణః కిం వాయురేవ, ఉత ఇంద్రియవ్యాపారః, ఆహోస్విత్

ప్రాణితీతి ప్రాప్తమ్, ఏవం హి తంత్రాంతరీయా ఆచక్షతే. సామాన్యా కరణవృత్తిః ప్రాణాద్యా వాయవః పంచేతి. అత్రోచ్యతే. న వాయుః ప్రాణః నాపి కరణవ్యాపారః. కుతః, పృథగుపదేశాత్. వాయోస్తావత్ప్రాణస్య పృథగుపదేశో భవతి 'ప్రాణఏవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదః స వాయునా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చే'తి. న హి వాయురేవ సన్వాయోః పృథగుపదిశ్యేత తథా కరణవృత్తేరపి పృథగుపదేశో భవతి, వాగాదీని కరణాన్యనుక్రమ్య తత్ర తత్ర పృథక్ప్రాణస్యానుక్రమణాద్వృత్తివృత్తిమతోశ్చాభేదాత్. న హి కరణవ్యాపారఏవ సన్కరణేభ్యః పృథగుపదిశ్యేత. తథా 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేంద్రియాణి చ, ఖం వాయు'రిత్యేవమాదయోఽపి వాయోః కరణేభ్యశ్చ ప్రాణస్య పృథగుపదేశా అనుసర్తవ్యాః. న చ సమస్తానాం కరణానామేకా వృత్తిస్సంభవతి ప్రత్యేకమేకైకవృత్తిత్వాత్, సముదాయస్య చాకారకత్వాత్. నను పంజరచాలనన్యాయేనైతద్భవిష్యతి. యథైకపంజరవర్తిన ఏకాదశపక్షిణః ప్రత్యేకం ప్రతినియతవ్యాపారాస్సంతస్సంభూయైకం పంజరం చాలయంతి ఏవమేకశరీరవర్తిన ఏకాదశ ప్రాణాః ప్రత్యేకం ప్రతినియతవృత్తయస్సంతస్సంభూయైకాంప్రాణాఖ్యాం

త్యేవ సూత్రమాదత్తే—అత్రోచ్యతఇతి. మనోరూపబ్రహ్మణో వాక్ప్రాణశ్చక్షుశ్శ్రోత్రైశ్చతుష్పాత్త్వం శ్రుతావుక్తం, తత్ర ప్రాణోవాయునాధిదైవికేన భాత్యభివ్యజ్యతే అభివ్యక్తస్సంస్తపతి కార్యక్షమో భవతీత్యర్థః. శ్రుతిషు తత్ర తత్ర ప్రాణస్య వాగాదీనాం చ మిథస్సంవాదలింగేన పృథగుత్పత్తిలింగేన చేంద్రియతదభిన్నవ్యాపారేభ్యోఽపి భిన్నత్వమిత్యాహ—తథేతి. ప్రాణస్యేంద్రియవృత్తిత్వం శ్రుత్యా నిరస్య యుక్త్యాపి నిరస్యతి—న చ సమస్తానామితి. యా చక్షుస్సాధ్యా వృత్తిః సైవ న

వాయువిశేష ఇతి సందేహే, 'యః ప్రాణః స వాయుః' ఇతి 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేంద్రియాణి చ' ఇతి ప్రాణభేదాభేదశ్రుత్యోరుభయోః విరోధే, ముఖ్యార్థత్వాసంభవేన స్తోకకల్పనానురోధాత్ భేదశ్రుతేర్గౌణత్వే వాయురేవ ప్రాణ ఇత్యేకః పూర్వః పక్షః. భేదశ్రుత్యవష్టమ్భేఽపి ధర్మిభేదాద్ధర్మభేదో లఘీయానితి న్యాయేన తు సర్వేంద్రియవ్యాపార ఏవ ప్రాణ ఇత్యపరః పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—న వాయుక్రియే ముఖ్యప్రాణో న వాయుః, నాపి క్రియా ఇంద్రియవ్యా

వృత్తిం ప్రతిలప్స్యంత ఇతి. నేత్యుచ్యతే. యుక్తం తత్ర ప్రత్యేకవర్తిభిరవాంతరవ్యాపారైః పంజరచాలనానురూపైరేవోపేతాః పక్షిణస్సంభూయైకం పంజరం చాలయేయురితి తథా దృష్టత్వాత్. ఇహ తు శ్రవణాద్యవాంతరవ్యాపారోపేతాః ప్రాణా న సంభూయ ప్రాణ్యురితి యుక్తమ్, ప్రమాణాభావాదత్యంతవిజాతీయత్వాచ్చ శ్రవణాదిభ్యః ప్రాణనస్య తథా ప్రాణస్య శ్రేష్ఠత్వాద్యుద్ఘోషణం గుణభావోపగమశ్చ తం ప్రతి వాగాదీనాం న కరణవృత్తిమాత్రే ప్రాణేఽవకల్పతే, తస్మాదన్యో వాయుక్రియాభ్యాం ప్రాణః. కథం తర్హీయం శ్రుతిః 'యః ప్రాణస్స వాయు'రితి, ఉచ్యతే. వాయురేవాయమధ్యాత్మమాపన్నః పంచవ్యూహో విశేషాత్మనావతిష్ఠమానః ప్రాణో నామ భణ్యతే న తత్త్వాంతరం నాపి వాయుమాత్రం, అతశ్చోభే అపి భేదాభేదశ్రుతీ న విరుధ్యేతే. స్యాదేతత్, ప్రాణోఽపి తర్హి జీవవదస్మిన్ శరీరే స్వాతంత్ర్యం ప్రాప్నోతి, శ్రేష్ఠత్వాద్గుణభావోపగమాచ్చ తం ప్రతి వాగాదీ

శ్రోత్రాదిసాధ్యా కరణానాం ప్రత్యేకమేకైకరూపగ్రహాదివృత్తావేవ హేతుత్వాత్. న చ సముదాయస్య వృత్తిస్సంభవతి తస్యాసత్త్వాదిత్యర్థః—ప్రమాణాభావాదితి. శ్రోత్రాదీనామేకప్రాణనాఖ్యవృత్త్యనుకూలపరిస్పందేషు మానాభావాచ్ఛ్రవణాదీనామపరిస్పందత్వేన విజాతీయత్వాత్పరిస్పందరూపప్రాణనాననుకూలత్వాదవాంతరవ్యాపారాభావాన్న సమస్తకరణవృత్తిః ప్రాణ ఇత్యర్థః. కించ ప్రాణస్య వృత్తిత్వే వాగాదీనామేవ ప్రాధాన్యం వాచ్యం నైతదస్తీత్యాహ—తథా ప్రాణస్యేతి. యథా మృదో ఘటో న వస్త్వంతరం నాపి మృణ్మాత్రం తద్వికారత్వాత్తథా వాయోర్వికారః ప్రాణ ఇత్యభేదశ్రుతేర్గతిమాహ—ఉచ్యత ఇతి. దేహం ప్రాప్తః పంచావస్థో వికారాత్మనా స్థితో వాయురేవ ప్రాణ ఇత్యర్థః. ప్రాణస్య కరణవృత్తిత్వాభావే జీవవద్భోక్తృత్వం స్యాదితి శంకతే—స్యాదేతదితి.

పారః, కిం తు వాయువిశేష ఏవ. కుతః, 'స వాయునా జ్యోతిషా' ఇతి పృథగుపదేశాత్, తథా 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణః' ఇత్యాదినా కరణేభ్యః పృథగుపదేశాత్. న హి ఇంద్రియవ్యాపారస్యైవ సత ఇంద్రియేభ్యః పృథగుపదేశో యుజ్యతే. తస్మాద్వాయువిశేషోఽయమధ్యాత్మభావాపన్నః పంచవృత్తిః ప్రాణః. తతశ్చ న శ్రుత్యోర్విరోధ ఇతి సిద్ధమ్.

నామింద్రియాణామ్. తథాహి అనేకవిధా విభూతిః ప్రాణస్య శ్రావ్య
'సుప్తేషు వాగాదిషు ప్రాణ ఏవైకో జాగర్తి ప్రాణ ఏవైకో మృత్యు
ఉనాప్తః ప్రాణస్సంవర్గో వాగాదీన్సంవృఙ్క్తే ప్రాణ ఇతరాన్ప్రాణా
త్షతి మాతేవ పుత్రాని'తి. తస్మాత్ప్రాణస్యాపి జీవవత్స్వాతంత్ర
ప్రసంగః, తం పరిహరతి.—

సూ. చక్షురాదివత్తు తత్సహశిష్ట్యాదిభ్యః. ౧౦

తుశబ్దః ప్రాణస్య స్వాతంత్ర్యం వ్యావర్తయతి యథా చక్షు
దీని రాజప్రకృతివజ్జీవస్య కర్తృత్వం భోక్తృత్వం చ ప్రత్యుపకరణాని
స్వతంత్రాణి తథా ముఖ్యోఽపి ప్రాణో రాజమంత్రివజ్జీవస్య సర్వార్థతే
నోపకరణభూతో న స్వతంత్రః. కుతః, తత్సహశిష్ట్యాదిభ్యః తైశ్చక్షు
రాదిభి స్సహైవ ప్రాణశ్శిష్యతే, ప్రాణసంవాదాదిషు. సమానధర్మాణా
చ సహశాసనం యుక్తం బృహద్రథంతరాదివత్. ఆదిశబ్దేన సంహ
త్వాచేతనత్వాదీన్ ప్రాణస్య స్వాతంత్ర్యనిరాకరణహేతూన్దర్శయతి
స్యాదేతత్. యది చక్షురాదివత్ప్రాణస్య జీవం ప్రతి కరణభావోఽభ్యు

౧౦. ప్రాణో న భోక్తా భోగోపకరణత్వాచ్చక్షురాదివదితి సూత్రార్థమాహ— తుశబ్ద ఇత్యాదినా. యథా బృహద్రథంతరయోస్సర్వత్ర సహ ప్రయుజ్యమానత్వేన సమత్వేన వా సామ్యాత్సహపాఠస్తథా కరణైస్సహోపకరణత్వేన సామ్యాత్ప్రాణస్య పాఠ ఇతి న హేత్వసిద్ధిరిత్యర్థః. కించ ప్రాణో న భోక్తా, సావయవత్వాజ్జడత్వాద్భౌతికత్వాచ్చ దేహవత్. నను యద్భోగోపకరణం తత్సవిషయం దృష్టం యథా చక్షురాదికం, ప్రాణస్య తు నిర్విషయత్వాదసాధారణకార్యాభావాచ్చ నోపకరణత్వమితి శంకతే. స్యాదేతదితి.

ఇంద్రియవ్యాపారః ప్రాణో న చేత్, తర్హి తస్యేంద్రియవత్ కరణత్వానంగీకారాత్ జీవవత్ స్వాతంత్ర్యం స్యాదిత్యత ఆహ—

తుః ఉక్తశంకానిరాసార్థః. న జీవవత్ప్రాణః స్వతంత్రః, కింతు చక్షురాదివత్ జీవం ప్రతి కరణభూతః. కుతః, తత్సహశిష్ట్యాదిభ్యః తైః చక్షురాదిభిః సహ ప్రాణసంవాదాదిషు ప్రాణస్య శిష్టేః శాసనాత్, సజాతీయానామేవ సహశాసనస్య యుక్తత్వాత్. అచేతనత్వభౌతికత్వాది హేతుసంగ్రహ ఆదిశబ్దార్థః.

పగమ్యేత, విషయాంతరం రూపాదివత్ప్రాణస్య ప్రసజ్యేత. రూపాద్యాలోచనాద్యాభిర్వృత్తిభిర్యథా చక్షురాదీనాం స్వం జీవం ప్రతి కరణభావో భవతి. అపిచైకాదశైవ కార్యజాతాని రూపాలోచనాదీని పరిగణితాని యదర్థమేకాదశ ప్రాణాస్సంగృహీతాః న తు ద్వాదశమపరం కార్యజాత మవగమ్యతే యదర్థమయం ద్వాదశః ప్రాణః ప్రతిజ్ఞాయేత ఇతి. అతః ఉత్తరం పఠతి.—

సూ. అకరణత్వాచ్చ న దోష స్తథాహి దర్శయతి. ౧౧.

న తావద్విషయాంతరప్రసంగో దోషః, అకరణత్వాత్ప్రాణస్య. న హి చక్షురాదివత్ప్రాణస్య విషయపరిచ్ఛేదేన కరణత్వమభ్యుపగమ్యతే. న చాస్యైతావతా కార్యాభావ ఏవ. కస్మాత్, తథాహి శ్రుతిః ప్రాణాంతరేష్వసంభావ్యమానం ముఖ్యప్రాణస్య వైశేషికం కార్యం దర్శయతి ప్రాణసంవాదాదిషు—'అథ హ ప్రాణా అహగ్ంశ్రేయసే వ్యూదిరే'ఇత్యుపక్రమ్య 'యస్మిన్వఉత్క్రాంత ఇదం శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేతే స వశ్శ్రేష్ఠః'ఇతి చోపన్యస్య ప్రత్యేకం వాగాద్యుత్క్రమణేన తద్వృత్తిమాత్రహీనం యథాపూర్వం జీవనం ముఖ్యప్రాణస్య వైశేషికం కార్యం దర్శయిత్వా ప్రాణోచ్చిక్రమిషాయాం వాగాదిశైథిల్యాపత్తిం శరీరపాతప్రసంగం చ దర్శయంతీ శ్రుతిః

---

౧౧. ఉక్తవ్యాప్తేశ్శరీరేవ్యభిచారాద్దేహేంద్రియధారణోత్క్రాంత్యాద్యసాధారణకార్యసత్త్వాచ్చ నిర్విషయస్యాపి ప్రాణస్య శరీరవద్భోగోపకరణత్వమక్షతం న తు చక్షురాదివజ్జ్ఞానకర్మకరణత్వమస్తి యేన సవిషయత్వం స్యాదితిపరిహారతి—న తావదిత్యాదినా. అహం శ్రేయసే స్వస్య శ్రేష్ఠతానిమిత్తం, వ్యూదిరే వివాదం చక్రిరే.

నను ప్రాణస్య జీవోపకరణత్వం చేత్, తర్హి విషయాంతరం స్వరూపాంతరవత్ ప్రసజ్యేతేత్యత ఆహ—

అకరణత్వాన్న ప్రాణస్య విషయాంతరాపేక్షా దోషః, ఇంద్రియాంతరేష్వసంభావితాసాధారణదేహాదిధారణాఖ్యవ్యాపారస్య నిర్వాహకత్వాత్. తథాహి,

ప్రాణనిమిత్తాం శరీరేంద్రియస్థితిం దర్శయతి 'తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ మా మోహమాపద్యథాహమేవైతత్పంచధాత్మానం ప్రవిభజ్యైతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామీ'తి చ. ఏతమేవార్థం శ్రుతిరాహ 'ప్రాణేన రక్షన్నవరం కులాయ'మితి చ సుప్తేషు చక్షురాదిషు ప్రాణనిమిత్తాం శరీరరక్షాం దర్శయతి. 'యస్మాత్కస్మాచ్చాంగాత్ప్రాణ ఉత్క్రామతి తదేవ తచ్ఛుష్యతి తేన యదశ్నాతి యత్పిబతి తేనేతరాన్ప్రాణానవతీ'తి చ ప్రాణనిమిత్తాం శరీరేంద్రియపుష్టిం దర్శయతి 'కస్మిన్న్వహముత్క్రాంత ఉత్క్రాంతో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే౽హం ప్రతిష్ఠాస్యామీతి స ప్రాణమసృజతే'తి ప్రాణనిమిత్తావేవ జీవస్యోత్క్రాంతిప్రతిష్ఠే దర్శయతి.

సూ. పంచవృత్తిర్మనోవద్వ్యపదిశ్యతే. ౧౨.

ఇతశ్చాస్తి ముఖ్యప్రాణస్య వైశేషికం కార్యం యత్కారణం పంచవృత్తిరయం వ్యపదిశ్యతే శ్రుతిషు 'ప్రాణో౽పానో వ్యాన ఉదానస్సమానః' ఇతి. వృత్తిభేదశ్చాయం కార్యభేదాపేక్షః. ప్రాణః ప్రాగ్వృత్తిరుచ్ఛ్వాసాదికర్మా, అపానో వాగ్వృత్తిర్నిశ్శ్వాసాదికర్మా, వ్యానస్తయోస్సంధౌ వర్తమానో వీర్యవత్కర్మహేతుః, ఉదాన ఊర్ధ్వ

కద్వృత్తిమాత్రహీనమితి. మూకాదిభావేన స్థితమిత్యర్థః. అవరం నీచం, కులాయం దేహాఖ్యం గృహం, ప్రాణేన రక్షన్ జీవస్స్వపితీత్యర్థః. తదైవ తదానీమేవ, తేన ప్రాణేన యదశ్నాతి జీవస్తేన ప్రాణకృతాశనేనేతి యావత్. ఏవం శ్రుతేః ప్రాణస్యాసాధారణం కార్యమస్తీత్యుక్తం.

౧౨. తత్రైవ హేత్వంతరార్థం సూత్రం వ్యాచష్టే—ఇతశ్చేత్యాదినా. వృత్తిరవస్థా. అగ్నిమథనాదికం వీర్యవత్కర్మ. కామాదివృత్తివజ్జ్ఞానే౽పి పంచత్వనియ

ప్రాణస్యాసాధారణో వ్యాపారః 'తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ మా మోహమాపద్యథాహమేవైతత్పంచధాత్మానం ప్రవిభజ్యైతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామి' ఇతి శ్రుతిర్దర్శయతీత్యర్థః.

న కేవలం దేహధారణమేవాస్యాసాధారణం, అపి త్వన్యదపీత్యాహ—

యథా మనః అనేకవృత్త్యాఖ్యాసాధారణవ్యాపారాపేక్షయా అనేకధా

వృత్తిరుత్క్రాంత్యాదిహేతుః, సమానస్సమం సర్వేష్వంగేషు యోఽన్నరసాన్నయతీతి ఏవం పంచవృత్తిః ప్రాణః మనోవత్ యథా మనసః పంచవృత్తయ ఏవం ప్రాణస్యాపీత్యర్థః. శ్రోత్రాదినిమిత్తాశ్శబ్దాదివిషయా మనసః పంచవృత్తయః ప్రసిద్ధాః న తు కామస్సంకల్ప ఇత్యాద్యాః పరిపఠితాః పరిగృహ్యేరన్, పంచసంఖ్యాతిరేకాత్. నన్వత్రాపి శ్రోత్రాదినిరపేక్షా భూతభవిష్యదాదివిషయాఽపరామనసో వృత్తిరస్తీతి సమానః పంచసంఖ్యాతిరేకః. ఏవం తర్హి 'పరమతమప్రతిషిద్ధమనుమతం భవతీ'తి న్యాయాదిహాపి యోగశాస్త్రప్రసిద్ధామనసః పంచ వృత్తయః పరిగృహ్యంతే ప్రమాణవిపర్యయవికల్పనిద్రాస్మృతయో నామ. బహువృత్తిత్వమాత్రేణ వా మనః ప్రాణస్య నిదర్శనమితి ద్రష్టవ్యమ్. జీవోపకరణత్వమపి ప్రాణస్య పంచవృత్తిత్వాన్మనోవదితి యోజయితవ్యమ్. ఇతి పంచమాధికరణమ్.

సూ. అణుశ్చ. ౧౩.

అణుశ్చాయం ముఖ్యః ప్రాణః ప్రత్యేతవ్యః ఇతరః ప్రాణవత్. అణుత్వం చేహాపి సౌక్ష్మ్యపరిచ్ఛేదౌ న పరమాణుతుల్యత్వమ్, పంచ

మో నాస్తీత్యరుచిం స్వయమేవోద్భావ్య పక్షాంతరం గృహ్ణాతి—నన్వత్రాపీత్యాదినా. ప్రమాణం ప్రమితిః. విపర్యయో భ్రమః. శశవిషాణాదిజ్ఞానం వికల్పః. తామసీ వృత్తిర్నిద్రా. స్మృతిః ప్రసిద్ధా. భ్రమనిద్రయోరవిద్యావృత్తిత్వాన్న మనోవృత్తిత్వమిత్యరుచ్యా స్వమతమాహ—బహ్వితి. సూత్రస్యార్థాంతరమాహ—జీవేతి తదేవం ప్రాణవాయోశ్ఛేదాభేదశ్రుత్యోరవిరోధ ఇతి సిద్ధమ్. ఇతి పంచమాధికరణమ్.

౧౩. ఏవం ముఖ్యప్రాణస్యోత్పత్తిం స్వరూపం చోక్త్వా పరిమాణసందేహే

వ్యపదిశ్యతే, ఏవముచ్ఛ్వాసనిశ్వాససర్వశరీరక్రియోత్క్రాంత్యాఖ్యాశ్చత్వారో వ్యాపారాః, భక్షితాన్నాదిరసానాం సమత్వేన సర్వాంగేషు నయనం పంచమో వ్యాపారః. తానపేక్ష్య పంచవృత్తిః ప్రాణో వ్యపదిశ్యతే క్రమేణ ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానః సమాన ఇతి. తదసాధారణవ్యాపారాపేక్షయా జీవోపకరణత్వం మనోవదితి సిద్ధమ్.

భిర్వ్యాప్తిభిః కృత్స్నశరీరవ్యాపిత్వాత్. సూక్ష్మః ప్రాణ ఉత్క్రాంతౌ పార్శ్వస్థేనానుపలభ్యమానత్వాత్, పరిచ్ఛిన్నశ్చోత్క్రాంతిగత్యాగతిశ్రుతిభ్యః. నను విభుత్వమపి ప్రాణస్య సమామ్నాయతే 'సమః ప్లుషిణా సమో మశకేన సమో నాగేన సమ ఏభిస్త్రిభిర్లోకైస్సమోఽనేన సర్వేణే' త్యేవమాదిషు ప్రదేశేషు. తదుచ్యతే, ఆధిదైవికేన సమష్టివ్యష్టిరూపేణ హైరణ్యగర్భేణ ప్రాణాత్మనా ఏతద్విభుత్వమామ్నాయతే నాధ్యాత్మికేన. అపిచ సమః ప్లుషిణేత్యాదినా సామ్యవచనేన ప్రతిప్రాణివర్తినః ప్రాణస్య పరిచ్ఛేద ఏవ ప్రదర్శ్యతే తస్మాదదోషః. ఇతి షష్ఠాధికరణమ్.

అణుత్వముపదిశతి. అణుశ్చేతి. అధికాశంకామాహ—నను విభుత్వమపీతి. ప్లుషిర్మశకాదపి సూక్ష్మో జంతుః పుత్తికేత్యుచ్యతే. నాగో హస్తీ. ప్రాణ ఉత్క్రామతీతి శ్రుత్యాఽల్పత్వం ప్రాణస్య భాతి, సమోఽనేన సర్వేణేతి శ్రుత్యా విభుత్వమితి విరోధే ఆధ్యాత్మికప్రాణస్యాల్పత్వమాధిదైవికస్య విభుత్వమితి విషయభేదాచ్ఛ్రుత్యోరవిరోధ ఇతి సమాధత్తే—తదుచ్యత ఇతి, కించోపక్రమే ప్రాణస్య ప్లుష్యాదిసమత్వేనాల్పత్వోక్తేస్సమ ఏభిస్త్రిభిర్లోకైరితి విరాడ్దేహసామ్యం. సమోఽనేనేతి సూత్రాత్మత్వమితి విషయవ్యవస్థా సుస్థేత్యాహ—అపిచేతి. అణవశ్చేత్యత్ర సర్వేఽనంతా ఇతీంద్రియానంత్యముపాసనార్థమితి సమాహితం, అత్ర తు ప్రాణవిభుత్వమాధిదైవికమితి సమాధానాంతరోక్తేరపౌనరుక్త్యమ్. అన్యే తు ప్రసంగాత్తత్ర సాంఖ్యాక్షేపో నిరస్తః, అత్ర తు శ్రుతివిరోధో నిరస్త ఇత్యపౌనరుక్త్యమాహుః. పూర్వం ప్రాణస్యాధ్యాత్మికాధిదైవికవిభాగే నాప్యణుత్వవిభుత్వవ్యవస్థోక్తా. ఇతి షష్ఠాధికరణమ్.

ఇత్థం ముఖ్యప్రాణస్యోత్పత్తిం స్వరూపం చాభిధాయ, పరిమాణమతిదేశేనాహ—

ప్రాణస్యాంతరంగస్వరూపకథనానంతరం బహిరంగపరిమాణమతిదిశ్యత ఇతి అంతరంగబహిరంగలక్షణా సంగతిః పూర్వేణాస్య బోధ్యా. ఉత్క్రాంత్యాదిశ్రుతేః 'సమ ఏభిస్త్రిభిర్లోకైః' ఇత్యాదిప్రాణవిభుత్వశ్రుతేశ్చ మిథో విరోధోఽస్తి న వేతి సందేహే, అస్తీతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—చక్షురాదివత్ ప్రాణోఽప్యణుః పరిచ్ఛిన్నః సూక్ష్మశ్చ. 'సమ ఏభిః' ఇతి శ్రుతిః సకలవాయుపరా, న ఆధ్యాత్మికప్రాణమాత్రపరేత్యనయోర్న విరోధ ఇతి సిద్ధమ్.

సూ. జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానం తు తదామననాత్. ౧౪.

తే పునః ప్రకృతాః ప్రాణాః? కిం స్వమహిమ్నైవ స్వస్మై స్వస్మై కార్యాయ ప్రభవంతి? ఆహోస్విద్దేవతాధిష్ఠితాః ప్రభవంతీతి విచార్యతే - తత్ర ప్రాప్తం తావద్యథా స్వకార్యశక్తియోగాత్స్వమహిమ్నైవ ప్రాణాః ప్రవర్తేరన్నితి. అపిచ దేవతాధిష్ఠితానాం ప్రాణానాం ప్రవృత్తావభ్యుపగమ్యమానాయాం తాసామేవాధిష్ఠాత్రీణాం దేవతానాం భోక్తృత్వప్రసంగాచ్ఛారీరస్య భోక్తృత్వం ప్రలీయేత, అతస్స్వమహిమ్నైవైషాం ప్రవృత్తిరితి, ఏవం ప్రాప్తఇదముచ్యతే— జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానం త్వితి. తుశబ్దేన పూర్వపక్షో వ్యావర్త్యతే. జ్యోతిరాదిభిరగ్న్యాద్యభిమానినీభిర్దేవతాభిరధిష్ఠితం వాగాది కరణజాతం

---

౧౪. తత్ప్రసిద్ధేనాధ్యాత్మికానాం ప్రాణానామాధిదైవికాధీనత్వమాహ— జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానం తు తదామననాదితి. 'వాచా హి నామాన్యభివదతి చక్షుషా రూపాణి పశ్యతీ'తి తృతీయాయా శ్రుత్యాన్వయవ్యతిరేకవత్యా వాగాదీనాం నిరపేక్షసాధనత్వోక్తివిరోధా 'దగ్నిర్వాగ్భూత్వే'త్యాదిశ్రుతిస్తేషామచేతనానామగ్న్యాద్యుపాదానకత్వపరా న తు తేషామధిష్ఠాతృదేవతాపరా. న చ స్వకార్యే శక్తానామపి వాగాదీనామచేతనత్వాదధిష్ఠాత్రపేక్షా న విరుధ్యతఇతి వాచ్యం, జీవస్యాధిష్ఠాతృత్వాత్. కించ దేవతానామధిష్ఠాతృత్వే జీవవద్భోక్తృత్వమస్మిన్దేహే స్యాత్, తథాచైకత్రానేకభోక్తౄణాం విరోధాద్దుర్బలస్య జీవస్య భోక్తృత్వం న స్యాదితి పూర్వపక్షార్థః. సిద్ధాంతయతి— ఏవం ప్రాప్తఇత్యాదినా. 'అగ్నిర్వాగ్భూత్వాదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వే'తి చ తద్భావోఽత్రాగ్న్యాది దేవతాధిష్ఠేయత్వరూప ఏవ సంబంధో న తదుపాదానకత్వ

ప్రాణస్యాధ్యాత్మాధిదైవతవిభాగేన అణుత్వవిభుత్వనిరూపణప్రసంగేనాధ్యాత్మికానామింద్రియాణామాధిదైవికాద్యధిష్ఠితానాం చేష్టామాచష్ట ఇతి ప్రసంగసంగత్యేదమాహ—

అత్ర 'ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వా' ఇత్యాదీంద్రియాణాం దేవతాధీనచేష్టావత్త్వశ్రుతేః 'చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతి' ఇతి శ్రుత్యా విరోధోఽస్తి న వేతి సందేహే, అస్తీతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు— జ్యోతిరాదిభిః ఆదిత్యాదిదేవతాభిః అధిష్ఠీయతే

స్వకార్యేషు ప్రవర్తత ఇతి ప్రతిజానీతే. హేతుం చ వ్యాచష్టే. తదామననాదితి. తథాహ్యామనంతి 'అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశ' దిత్యాది. అగ్నేశ్చాయం వాగ్భావో ముఖప్రవేశశ్చ దేవతాత్మనాధిష్ఠాతృత్వమంగీకృత్యోచ్యతే. న హి దేవతాసంబంధం ప్రత్యాఖ్యాయాగ్నేర్వాచి ముఖే వా కశ్చిద్విశేషస్సంబంధో దృశ్యతే. తథా 'వాయుః ప్రాణో భూత్వా నాసికే ప్రావిశ' దిత్యేవమాద్యపి యోజయితవ్యమ్. తథాన్యత్రాపి 'వాగేవ బ్రహ్మణశ్చతుర్థః పాదస్సోఽగ్నినా జ్యోతిషా భాతి చ తపతి చే' త్యేవమాదినా వాగాదీనామగ్న్యాదిజ్యోతిష్ట్వవచనేనైతమేవార్థం ద్రఢయతి. 'స వై వాచమేవ ప్రథమామత్యవహత్ సా యదా మృత్యుమత్యముచ్యత సోఽగ్నిరభవ'దితి చైవమాదినా వాగాదీనామగ్న్యాదిభావాపత్తివచనేనైతమేవార్థం ద్యోతయతి సర్వత్ర చాధ్యాత్మాధిదైవతవిభాగేన వాగాద్యగ్న్యాద్యనుక్రమణమనయైవ ప్రత్యాసత్త్యా భవతి. స్మృతావపి "వాగధ్యాత్మమితి ప్రాహుర్బ్రాహ్మణాస్తత్త్వదర్శినః. వక్తవ్యమధిభూతం తు వహ్నిస్తత్రాధిదైవత" మిత్యాదినా వాగాదీనామగ్న్యాదిదేవతాధిష్ఠితత్వం సప్రపంచం ప్రదర్శితమ్. యదుక్తం స్వకార్యశక్తియోగాత్స్వమహిమ్నైవ ప్రాణాః ప్రవర్తేరన్నితి, తదయుక్తమ్. శక్తా

రూపః దూరస్థాదిత్యమండలాదేర్ముఖస్థచక్షురాద్యుపాదానత్వాసంభవాదిత్యాహ— అగ్నేశ్చాయమితి. వాయుః ప్రాణాధిష్ఠాతా భూత్వా నాసాపుటే ప్రావిశదితి వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ—తథేతి. భాతి దీప్యతే, తపతి స్వకార్యం కరోతీత్యర్థః. ఏతస్మిన్నధిష్ఠాత్రధిష్ఠేయత్వరూపార్థే లింగాంతరమాహ—సవై వాచమితి. స ప్రాణో వాచం ప్రథమాముద్గీథకర్మణి ప్రధానామనృతాదిపాప్మరూపం మృత్యుమతీత్యావహత్ మృత్యునా ముక్తాం కృతవానగ్నిదేవతాత్మత్వం ప్రాపితవానిత్యర్థః. కించ 'మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్య'మిత్యాదిశ్రుతిరప్యధిష్ఠాత్రధిష్ఠేయత్వసంబంధం ద్యోతయతీత్యాహ—సర్వత్రేతి. నను శకటాదీనాం బలీవర్దాదిప్రేరితానాం

ప్రేర్యతే ఇత్యధిష్ఠానం అధిష్ఠితమేవ వాగాదికం చేష్టతే. కుతః, తదామననాత్ తస్య దేవతాధిష్ఠితత్వస్య 'ఆదిత్యశ్చక్షుః' ఇత్యాదిశ్రుత్యాభిధానాత్. 'చక్షుషా హి, ఇతి శ్రుతౌ తు దేవతాధిష్ఠితత్వానిషేధాత్ న తయైతస్యా విరోధ ఇతి సిద్ధమ్.

నామపి శకటాదీనామనడుహాద్యధిష్ఠితానాం ప్రవృత్తిదర్శనాత్. ఉభయథోపపత్తౌ చాగమాద్దేవతాధిష్ఠితత్వమేవ నిశ్చీయతే

యదప్యుక్తం దేవతానామేవాధిష్ఠాత్రీణాం భోక్తృత్వప్రసంగో న శారీరస్య జీవస్యేతి తత్పరిహ్రియతే.

సూ. ప్రాణవతా శబ్దాత్. ౧౫.

సతీష్వపి ప్రాణానామధిష్ఠాత్రీషు దేవతాసు ప్రాణవతాకార్యకరణసంఘాతస్వామినా శారీరేణైవైషాం ప్రాణానాం సంబంధశ్శ్రుతేరవగమ్యతే. తథాహి శ్రుతిః 'అథ యత్రైతదాకాశమనుప్రవిషణ్ణం చక్షుస్స చాక్షుషః పురుషో దర్శనాయ చక్షురథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా గంధాయ ఘ్రాణ' మిత్యేవంజాతీయకా శారీరేణైవ ప్రాణానాం సంబంధం శ్రావయతి. అపిచానేకత్వాత్ప్రతికరణమధిష్ఠాత్రీణాం దేవతానాం న భోక్తృత్వమస్మిన్ఛరీరేఽవకల్పతే. ఏకో హ్యయమస్మిన్ఛరీరే శారీరో భోక్తా ప్రతిసంధానాదిసంభవాదవగమ్యతే.

ప్రవృత్తిర్దృష్టా, క్షీరాదీనాం త్వనధిష్ఠితానామపి దధ్యాదిప్రవృత్తిర్దృశ్యతే, తథా చోభయథాసంభవే కథం నిశ్చయస్తత్రాహ—ఉభయథోపపత్తౌ చేతి.

౧౫. ఉక్తదోషాంతరనిరాసాయ సూత్రమవతారయతి—యదపీతి. శారీరేణైవేతి. భోక్త్రేతి శేషః. సంబంధో భోక్తృభోగ్యభావః. అథ దేహే ప్రాణప్రవేశానంతరం యత్ర గోళకే ఏతచ్ఛిద్రమనుప్రవిష్టం చక్షురింద్రియం తత్ర చక్షుష్యభిమానీ స ఆత్మా చాక్షుషస్తస్య రూపదర్శనాయ చక్షుః. యద్యప్యాత్మాకరణాన్యపేక్షతే తథాపి జ్ఞేయజ్ఞానతదాశ్రయాహంకారాన్ యో వేద స ఆత్మా చిద్రూప ఏవ, కరణాని తు గంధాదివృత్త్యాఽపేక్ష్యంతే న చైతన్యాయేతి శ్రుత్యర్థః. కించ యోఽహం రూపమద్రాక్షం సఏవాహం శృణోమీతి ప్రతిసంధానాదేకశ్శరీరఏవ భోక్తా న బహవో దేవా ఇత్యాహ—అపిచేతి.

నను దేవతానామేవాధిష్ఠాతృత్వం చేత్, తర్హి భోక్తృత్వం ప్రసజ్యేతేత్యత ఆహ—

ప్రాణవతా జీవేనైవ ఇంద్రియాణాం స్వస్వామిభావః సంబంధః. తతశ్చ ఇంద్రియసాధ్యభోగభాక్త్వం జీవస్యైవ, న దేవతానామ్. కుతః, శబ్దాత్, 'స చాక్షుషః పురుషో దర్శనాయ చక్షుః' ఇత్యాదిశ్రుతేః ఇత్యర్థః.

సూ. తస్య చ నిత్యత్వాత్. ౧౬.

తస్య చ శారీరస్యాస్మిన్ఛరీరే భోక్తృత్వేన నిత్యత్వం పుణ్యపాపోపలేపసంభవాత్సుఖదుఃఖోపభోగసంభవాచ్చ న దేవతానామ్. తా హి పరస్మిన్నైశ్వర్యే పదేఽవతిష్ఠమానా న హీనేఽస్మింఛరీరే భోక్తృత్వం ప్రతిలబ్ధుమర్హంతి శ్రుతిశ్చ భవతి 'పుణ్యమేవాముం గచ్ఛతి న హ వై దేవాన్ పాపం గచ్ఛతీ' తి శారీరేణైవ చ నిత్యః ప్రాణానాం సంబంధః. ఉత్క్రాంత్యాదిషు తదనువృత్తిదర్శనాత్. 'తముత్క్రామంతం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామంతం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామంతీ' త్యాదిశ్రుతిభ్యః. తస్మాత్సతీష్వపి కరణానాం నియంత్రీషు దేవతాసు న శారీరస్య భోక్తృత్వమపగచ్ఛతి, కరణపక్షస్యైవ హి దేవతా న భోక్తృపక్షస్యేతి.

ఇతి సప్తమాధికరణమ్.

---

౧౬. కదాచిద్దేవానామన్నభోక్తృత్వం కదాచిజ్జీవస్యేత్యనియమోఽస్త్విత్యాశంక్య స్వకర్మార్జితే దేహే జీవస్య భోక్తృత్వనియమాన్నైవమిత్యాహ సూత్రకారః— తస్య చేతి. ఉత్క్రమణాదిషు జీవస్య ప్రాణావ్యభిచారాత్తస్యైవ ప్రాణస్వామిత్వం, దేవతానాం తు పరస్వామికరథసారథివదధిష్ఠాతృత్వమాత్రమితి వ్యాఖ్యాంతరమాహ— శారీరేణైవ చ నిత్య ఇతి. యథా ప్రదీపాదిః కరణోపకారకతయా కరణపక్షస్యాంతర్గతస్తథా దేవాః కరణోపకారిణ ఏవ న భోక్తార ఇత్యర్థః. జీవస్యాదృష్టద్వారా కరణాధిష్ఠాతృత్వాద్రథస్వామివద్భోక్తృత్వం, దేవానాం తు కరణత్వరూపోపకారాభిజ్ఞతయా సారథివదధిష్ఠాతృత్వమితి న జీవేనాన్యథాసిద్ధిః. దేవానామధిష్ఠాతృత్వేనాస్మిన్దేహే భోక్తృత్వానుమానం తు 'నహవై దేవాన్ పాపం గచ్ఛతీ'త్యుక్తశ్రుతిబాధితం, తస్మాత్ 'చక్షుషా హి రూపాణి పశ్యతీ'త్యాదిశ్రుతేః సాధనత్వమాత్రబోధిత్వాదగ్నిర్వాగ్భూత్వేత్యాద్యధిష్ఠాతృదేవతాపేక్షాబోధకశ్రుతిభిరవిరోధ ఇతి సిద్ధమ్. ఇతి సప్తమాధికరణమ్.

కిం చ—

తస్య జీవస్య స్వకర్మార్జితే కార్యే కర్తృత్వేన భోక్తృత్వేన చ నిత్యత్వాత్, న దేవతానాం భోక్తృత్వమస్మిన్ శరీరే ఇత్యవిరోధ ఇతి సిద్ధమ్.

సూ. త ఇంద్రియాణి తద్వ్యపదేశాదన్యత్ర శ్రేష్ఠాత్. ౧౭.

ముఖ్యశ్చైక ఇతరే చైకాదశ ప్రాణా అనుక్రాంతాః, తత్రేదమపరం సందిహ్యతే? కిం ముఖ్యస్యైవ ప్రాణస్య వృత్తిభేదా ఇతరే ప్రాణాః? ఆహోస్విత్తత్త్వాంతరాణీతి. కిం తావత్ప్రాప్తం ముఖ్యస్యైవేతరే వృత్తిభేదా ఇతి. కుతః, శ్రుతేః. తథాహి శ్రుతిర్ముఖ్యమితరాంశ్చ ప్రాణాన్ సన్నిధాప్య ముఖ్యాత్మతామితరేషాం ఖ్యాపయతి 'హంతాఽస్యైవ సర్వే రూపమసామేతి త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవ'న్నితి. ప్రాణైకశబ్దత్వాచ్చైకత్వాధ్యవసాయః, ఇతరథా హ్యన్యాయ్యమనేకార్థత్వం ప్రాణశబ్దస్య ప్రసజ్యేత, ఏకత్ర వా ముఖ్యత్వమితరత్ర వా లాక్షణికత్వమాపద్యేత. తస్మాద్యథైకస్యైవ ప్రాణస్య ప్రాణాద్యాః పంచవృత్తయః ఏవం వాగాద్యా అప్యేకాదశేత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః. తత్త్వాంతరాణ్యేవ ప్రాణాద్వాగాదీనీతి కుతః, వ్యపదేశభేదాత్.

---

౧౭. సత్స్వింద్రియేషు తదధిష్ఠాతృదేవతాచింతా, తాన్యేవ ప్రాణవృత్తివ్యతిరేకేణ న సంతీత్యాక్షేపం ప్రత్యాహ. త ఇంద్రియాణి తద్వ్యపదేశాదన్యత్ర శ్రేష్ఠాదితి. ప్రాణాదింద్రియాణాం భేదాభేదశ్రుతిభ్యాం సంశయం వదన్పూర్వపక్షయతి—ముఖ్యశ్చేత్యాదినా. హంతేదానీమస్యైవ ముఖ్యప్రాణస్య సర్వే వయం స్వరూపం భవామ ఇతి సంకల్ప్య తే వాగాదయస్తథాభవన్నిత్యభేదశ్రుత్యర్థః. తే ప్రాణాదభిన్నాః ప్రాణపదవాచ్యత్వాత్ప్రాణవదిత్యాహ—ప్రాణేతి. తే ప్రాణాశ్శ్రేష్ఠాదన్యత్రాన్య ఇతి ప్రతిజ్ఞార్థత్వేన పదత్రయం వ్యాచష్టే—తత్త్వాంతరాణ్యేవేతి. తద్వ్యపదేశాదిత్యత్ర తచ్ఛబ్దః ప్రతిజ్ఞాతాన్యత్వం పరామృశతి. ప్రాణా ఇంద్రియాణీత్యపర్యాయశబ్దాభ్యా

నను సత్సు ఇంద్రియేషు తదధిష్ఠాతృదేవతాచింతా; తాన్యేవ ప్రాణవ్యాపారవ్యతిరేకేణ న సంతీత్యాక్షేపసంగత్యేదమాహ—

అత్ర 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనః సర్వేంద్రియాణి చ' ఇతి ముఖ్యప్రాణాదింద్రియాణాం తత్త్వాంతరత్వశ్రుతేః 'త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవన్' ఇతి ప్రాణాత్మకత్వశ్రుత్యా విరోధోఽస్తి న వేతి సందేహే, అస్తీతి పూర్వః పక్షః.

కోఽయం వ్యపదేశభేదః, తే ప్రకృతాః ప్రాణాశ్శ్రేష్ఠం వర్జయిత్వాఽవశిష్టా ఏకాదశేంద్రియాణీత్యుచ్యంతే. శ్రుతావేవం వ్యపదేశభేదదర్శనాత్. 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేంద్రియాణి చే'త్యేవంజాతీయకేషు శ్రుతిప్రదేశేషు పృథక్ప్రాణో వ్యపదిశ్యతే పృథక్చేంద్రియాణి. నను మనసోఽప్యేవం సతి వర్జనమింద్రియత్వేన ప్రాణవత్స్యాత్ 'మనస్సర్వేంద్రియాణి చే'తి పృథగ్వ్యపదేశభేదదర్శనాత్. సత్యమేతత్, స్మృతౌ త్వేకాదశేంద్రియాణీతి మనోఽపీంద్రియత్వేన శ్రోత్రాదివత్సంగృహ్యతే, ప్రాణస్య త్వింద్రియత్వం న శ్రుతౌ స్మృతౌ వా ప్రసిద్ధమస్తి. వ్యపదేశభేదశ్చాయం తత్త్వభేదపక్షే ఉపపద్యతే. తత్త్వైకత్వే తు సఏవైకస్సన్ప్రాణ ఇంద్రియవ్యపదేశం లభతే న లభతే చేతి విప్రతిషిద్ధమ్, తస్మాత్తత్త్వాంతరభూతా ముఖ్యాదితరే. కుతశ్చతత్త్వాంతరభూతాముఖ్యాదితరే.—

మన్యతోక్తేరితి హేతూపపాదనార్థత్వేన పునస్తాని సూత్రపదాని యోజయతి—క ఇత్యాదినా. సూత్రస్య విశ్వతోముఖత్వాదుభయార్థత్వమలంకార ఏవ న దూషణమ్, ఏతేన ప్రతిజ్ఞాధ్యాహారస్తచ్ఛబ్దస్యాప్రకృతభేదపరామర్శిత్వం చేతి దోషద్వయమపాస్తమ్. శబ్దభేదాద్వస్తుభేదసాధనేఽతిప్రసంగం శంకతే—నన్వితి. ప్రాణవన్మనసోఽపీంద్రియేభ్యో భేదస్స్యాదిత్యర్థః. అపర్యాయసంజ్ఞాభేదాత్స్వతంత్రసంజ్ఞివస్తుభేద ఇత్యుత్సర్గః. స చ 'మనష్షష్ఠానీంద్రియాణీ'త్యాదిస్మృతిబాధాన్మనస్యపోద్యతే, ప్రాణే తు బాధకాభావాదుత్సర్గసిద్ధిరితి సమాధత్తే—సత్యమిత్యాదినా. మనఇంద్రియాణి చేతి భేదోక్తిర్గోబలీవర్దన్యాయేన నేయా. సిద్ధాంతే మనసః ప్రథమోపాదానత్వాదాత్మవదనింద్రియత్వమిష్టం తతో నోత్సర్గబాధ ఇతి కేచిత్. కించ 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేంద్రియాణి చే'తి పృథగ్జన్మవ్యపదేశాత్స్వతంత్రవస్తుభేద ఇత్యాహ—వ్యపదేశభేదశ్చాయమితి. ఏకస్మిన్వాక్యే ప్రాణ ఇంద్రియశబ్దమైక్యాల్లభతే పునరుక్తిభయాన్నలభతే చేతి వ్యాఘాత ఇత్యర్థః.

సిద్ధాంతస్తు—శ్రేష్ఠాత్ ముఖ్యప్రాణాత్ అన్యత్ర 'అన్యే తే ప్రకృతా వాగాదయః ఇంద్రియాణీత్యుచ్యంతే, న ప్రాణాః. కుతః, 'ఏతస్మాజ్జాయతే' ఇత్యాదౌ తస్య భేదస్య వ్యపదేశాత్ ఇంద్రియాణాం ప్రాణాత్మకత్వశ్రుతేర్గౌణత్వేన న తయా విరోధః.

సూ. భేదశ్రుతేః. ౧౮.

భేదేన వాగాదిభ్యః ప్రాణస్సర్వత్ర శ్రూయతే. 'తే హ వాచమూచు'రిత్యుపక్రమ్య వాగాదీనసురపాప్మవిధ్వస్తానుపన్యస్యోపసంహృత్య వాగాదిప్రకరణం 'అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచు'రిత్యసురవిధ్వంసినో ముఖ్యస్య ప్రాణస్య పృథగుపక్రమాత్, తథా 'మనో వాచం ప్రాణం తాన్యాత్మనేఽకురుతే' త్యేవమాద్యా అపి భేదశ్రుతయ ఉదాహర్తవ్యాః. తస్మాదపి తత్త్వాంతరభూతా ముఖ్యాదితరే. కుతశ్చ తత్త్వాంతరభూతా ముఖ్యాదితరే—

సూ. వైలక్షణ్యాచ్చ. ౧౯.

వైలక్షణ్యం చ భవతి ముఖ్యప్రాణస్యేతరేషాం చ సుప్తేషు

---

౧౮. ఏవం భేదేనాపర్యాయసంజ్ఞాభ్యాముక్తేః పృథగ్జన్మోక్తేశ్చేతి తద్వ్యపదేశాదితి హేతుర్వ్యాఖ్యాతః. భేదశ్రుతేరితి సూత్రేణ ప్రకరణభేదో హేతురుక్త ఇతి న పౌనరుక్త్యమ్. తే దేవాశ్శాస్త్రీయేంద్రియమనోవృత్తిరూపా అసురాణాం పాపవృత్తిరూపాణాం జయార్థముద్గీథకర్మణి ప్రథమం వ్యాపృతాం వాచమూచుస్త్వం న ఉద్గాయాసురనాశార్థమితి తథా స్త్విత్యంగీకృత్యోద్గాయంతీం వాచమనృతాదిదోషేణ విధ్వంసితవంతోఽసురా ఇత్యేవం క్రమేణ సర్వేష్వింద్రియేషు పాపగ్రస్తేషు పశ్చాదథేతి ప్రకరణం విచ్ఛిద్య ప్రసిద్ధమాస్యే భవమాసన్యం ముఖ్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తేన ప్రాణేనోద్గాత్రా నిర్విషయతయా సంగదోషశూన్యేనాసురా నష్టా ఇత్యసురాణాం విధ్వంసినో ముఖ్యప్రాణస్యోక్తేర్భేదసిద్ధిరిత్యాహ—తే హేతి. తానీతి. త్రీణ్యన్యాన్యాత్మనే స్వార్థం ప్రజాపతిః కృతవానిత్యర్థః.

౧౯. విరుద్ధధర్మవత్త్వాచ్చ భేద ఇత్యాహ—వైలక్షణ్యాచ్చేతి. మృత్యు

కిం చ—

వాగాదీంద్రియప్రకరణముపసంహృత్య 'అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుః' ఇతి భిన్నప్రకరణే ప్రాణస్యేంద్రియేభ్యో భేదేన శ్రవణాత్ న ప్రాణవ్యాపారత్వమింద్రియాణామ్, తత్త్వాంతరత్వమిత్యర్థః.

వాగాదిషు ముఖ్య ఏకో జాగర్తి స ఏవ చైకో మృత్యునాఽనాప్తః. ఆప్తాస్త్వితరే తస్యైవ ప్రాణస్యావస్థిత్యుత్క్రాంతిభ్యాం దేహధారణ పాతనహేతుత్వం నేంద్రియాణాం విషయాలోచనహేతుత్వం చేంద్రియాణాం న ప్రాణస్యేత్యేవంజాతీయకో భూయాన్ లక్షణభేదః ప్రాణేంద్రియాణామ్. తస్మాదప్యేషాం తత్త్వాంతరభావసిద్ధిః. యదుక్తం 'త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవ'న్నితి శ్రుతేః ప్రాణ ఏవేంద్రియాణీతి, తదయుక్తమ్. తత్రాపి పౌర్వాపర్యాలోచనాద్భేదప్రతీతేః. తథాహి 'వదిష్యామ్యేవాహమితి వాగ్దధ్రే'ఇతి వాగాదీనీంద్రియాణ్యనుక్రమ్య 'తాని మృత్యుశ్శ్రమో భూత్వోపయేమే తస్మాచ్ఛ్రామ్యత్యేవ వా'గితి చ శ్రమరూపేణ మృత్యునా గ్రస్తత్వం వాగాదీనామభిధాయ 'అథేమమేవ నాప్నోద్యోఽయం మధ్యమః ప్రాణః'ఇతి పృథక్ప్రాణం మృత్యునానభిభూతంతమనుక్రామతి. 'అయం వై నశ్శ్రేష్ఠః' ఇతి చ శ్రేష్ఠతామస్యావధారయతి. తస్మాత్తదవిరోధేన వాగాదిషు పరిస్పందలాభస్య ప్రాణాయత్తత్వం తద్రూపభవనం వాగాదీనామితి మంతవ్యం న తు తాదాత్మ్యమ్. అత ఏవ ప్రాణశబ్దస్యేంద్రియేషు లాక్షణికత్వసిద్ధిః. తథాచ శ్రుతిః 'త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవన్ తస్మాదేత ఏతే నాఖ్యాయంతే ప్రాణాః'ఇతి ముఖ్యప్రాణవిషయస్యైవ ప్రాణశబ్దస్యేంద్రియేషు లాక్షణికీం వృత్తిం దర్శయతి. తస్మాత్తత్త్వాంతరాణి ప్రాణాద్వాగాదీంద్రియాణీతి. ఇత్యష్టమాధికరణమ్.

రాసంగదోషః. వాగ్దధ్రే వ్రతం ధృతవతీత్యర్థః. బహుభిశ్ఛేదలింగైర్విరోధాద్వాగాదీనాం ప్రాణరూపభవనం ప్రాణాధీనస్థితికత్వరూపం వ్యాఖ్యేయం. ఏతదేవ ప్రాణశబ్దస్యేంద్రియేషు లక్షణాబీజం శ్రుతం 'తస్మాదేత ఏతే నాఖ్యాయంత' ఇతి పరామృష్టమితి న భేదాభేదశ్రుత్యోర్విరోధ ఇతి సిద్ధమ్.

ఇత్యష్టమాధికరణమ్.

కిం చ—

సుషుప్త్యవస్థాయాం ప్రాణస్య స్థితిః నేంద్రియాణామిత్యాదిబహువైలక్షణ్యాత్ తత్త్వాంతరత్వమ్. తస్మాన్నానయోర్విరోధ ఇతి సిద్ధమ్.

సూ. సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్తు త్రివృత్కుర్వత ఉపదేశాత్. ౨౦.

సత్ప్రక్రియాయాం తేజోఽబన్నానాం సృష్టిమభిధాయోపదిశ్యతే. 'సేయం దేవతైక్షత హంతాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీ'తి 'తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాంకరవాణీ'తి. తత్ర సంశయః? కిం జీవకర్తృకమిదం నామరూపవ్యాకరణం?ఆహోస్విత్పరమేశ్వరకర్తృకమితి.తత్ర ప్రాప్తం

---

౨౦. ఉత్పత్తిరుత్పాదనేతిచ కార్యకర్త్రోర్వ్యాపారౌ ప్రసిద్ధౌ, తత్ర జగదుత్పత్తిశ్రుతివిరోధోఽతీతేన పాదద్వయేన నిరస్తః, సంప్రత్యుత్పాదనశ్రుతివిరోధో నిరస్యతే. తత్రాపి సూక్ష్మభూతోత్పాదనం పారమేశ్వరమేవేతి శ్రుతిష్వవిప్రతిపన్నం, స్థూలభూతోత్పాదనే త్వస్తి శ్రుతివిప్రతిపత్తిస్తన్నిరాసార్థమాహ—'సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్తు త్రివృత్కుర్వత ఉపదేశాది'తి నామరూపభేదాత్కారణభిన్నః ప్రాణః ఇత్యుక్తం, తత్ప్రసంగేన స్థూలనామరూపక్లృప్తిః కిం కర్తృకేతి చింత్యత ఇత్యవాంతరసంగతిః. ప్రక్రియా ప్రకరణం. ఈక్షణమేవాహ—హంతేత్యాదినా. హంత ఇదానీం దేవతాస్సృష్ట్వా అనుప్రవిశ్యేతి సంబంధః. తాసాం తిసృణాం దేవతానామేకైకాం దేవతాం తేజోఽబన్నాత్మనా త్ర్యాత్మికాం కరిష్యామీతి శ్రుతిః పంచీకరణోపలక్షణార్థా. ఛాందోగ్యేఽప్యాకాశవాయ్వోరుపసంహారస్యోక్తత్వాత్. ఏవం స్థూలీకృతేషు భూతేషు ప్రాణినాం వ్యవహారస్సేత్స్యతీతి పరదేవతాయాస్తాత్పర్యం. జీవేనేతి పదస్య వ్యాకరవాణీత్యనేన సంబంధసంభవాసంభవాభ్యాం సంశయమాహ—తత్రేతి. పూర్వపక్షే జీవస్యైవ భౌతికస్రష్టృత్వాద్బ్రహ్మణస్సర్వస్రష్టృత్వాసిద్ధిః సిద్ధాంతే తత్సిద్ధిరితి ఫలం. జీవేనేత్యస్య వ్యాకరవాణీతి ప్రధానక్రియాపదేన సంబంధ ఇతి పూర్వపక్షమాహ—తత్ర ప్రాప్తమితి. పరదేవతాయా అవ్యాకర్తృత్వే

పూర్వం నామరూపభేదేన ప్రాణేంద్రియయోర్భేద ఇత్యుక్తమ్. తత్ప్రసంగేన నామరూపవ్యాకరణం కిం కర్తృకమితి విచార్యతే ఇతి ప్రసంగసంగత్యేదమాహ—

ఉత్పద్యమానవ్యాపారరూపోత్పత్తివిషయశ్రుతివిప్రతిషేధపరిహారానంతరమ్ ఉత్పాదకవ్యాపారరూపోత్పాదనవిషయశ్రుతివిప్రతిషేధః పరిహ్రియతే. తత్ర అత్రివృత్కృతభూతానాముత్పాదనం పారమేశ్వరమేవ; త్రివృత్కృతభౌతికో

తావజ్జీవకర్తృకమేవేదం నామరూపవ్యాకరణమితి. కుతః, అనేన జీవేనాత్మనేతి విశేషణాత్. యథాలోకే చారేణాహం పరసైన్యమనుప్రవిశ్య సంకలయామీత్యేవంజాతీయకే ప్రయోగే చారకర్తృకమేవ సత్సైన్యసంకలనం హేతుకర్తృత్వాద్రాజాత్మన్యధ్యారోపయతి సంకలయానీత్యుత్తమపురుషప్రయోగేణ. ఏవం జీవకర్తృకమేవ సన్నామరూపవ్యాకరణం హేతుకర్తృకత్వాద్దేవతాత్మన్యధ్యారోపయతి వ్యాకరవాణీత్యుత్తమపురుషప్రయోగేణ. అపిచ డిత్థడవిత్థాదిషు నామసు ఘటశరావాదిషు చ రూపేషు జీవస్యైవ వ్యాకర్తృత్వం దృష్టం, తస్మాజ్జీవకర్తృకమేవేదం నామరూపవ్యాకరణమిత్యేవం ప్రాప్తేఽభిధత్తే. 'సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్తు త్రివృత్కుర్వతః' ఇతి. తుశబ్దేన పక్షం వ్యావర్తయతి. సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిరితి నామరూపవ్యాక్రియేత్యేతత్. త్రివృత్కుర్వత ఇతి పరమేశ్వరం లక్షయతి. త్రివృత్కరణే తస్య నిరపవాదకర్తృత్వనిర్దేశాత్. యేయం సంజ్ఞాక్లృప్తిర్మూర్తిక్లృప్తిశ్చాగ్నిరాదిత్యశ్చంద్రమా విద్యుదితి తథా కుశకాశపలాశాదిషు పశుమృగమనుష్యాదిషు చ ప్రత్యాకృతి ప్రతివ్యక్తి చానేకప్రకారా సా ఖలు పరమేశ్వరస్యైవ తేజోఽబన్నానాం నిర్మాతుః కృతిర్భవితుమర్హతి. కుతః, ఉపదేశాత్. తథా హి 'సేయం దేవతే'త్యుపక్రమ్య 'వ్యాకరవాణీ'త్యుత్తమపురుషప్రయోగేణ పరస్యైవ బ్రహ్మణో వ్యాకర్తృత్వమిహోపదిశ్యతే. నను జీవేనేతి విశేషణాజ్జీవకర్తృకత్వం వ్యాకరణస్యా

కథముత్తమపురుషయోగ ఇత్యాశంక్య ప్రయోజకత్వాత్కర్తృత్వోపచార ఇత్యాహ–యథాలోక ఇతి. సిద్ధాంతయతి—తు శబ్దేనేత్యాదినా. ప్రత్యాకృతి ప్రతిజాతీత్యర్థః అనేన స్థూలసర్వసర్గే జీవస్యాసామర్థ్యం ద్యోతితం. తథాచ పదాన్వయస్య పదార్థయోగ్యతాధీనత్వాజ్జీవరూపేణ ప్రవిశ్యాహమేవ వ్యాకరవాణీత్యన్వయః, న తు

శ్చాదనే తు శ్రుతివిప్రతిపత్తిః దృశ్యతే. 'అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి' ఇతి జీవకర్తృకత్వశ్రుతేః 'ఆకాశో హ వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా' ఇతి పరమేశ్వరకర్తృకత్వశ్రుతేశ్చ మిథో విరోధోఽస్తి న వేతి సందేహే, అస్తీతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—సౌత్రతుశబ్దః పూర్వపక్షనిరాసార్థః.

ధ్యవసితమ్. నైతదేవం—జీవేనేత్యేతదనుప్రవిశ్యేత్యనేన సంబధ్యతే. ఆనంతర్యాన్న వ్యాకరవాణీత్యనేన. తేన హి సంబంధే వ్యాకరవాణీత్యయం దేవతావిషయ ఉత్తమపురుష ఔపచారికః కల్ప్యేత న చ గిరినదీసముద్రాదిషు నానావిధేషు నామరూపేష్వనీశ్వరస్య జీవస్య వ్యాకరణసామర్థ్యమస్తి, యేష్వపి చాస్తి సామర్థ్యం తేష్వపి పరమేశ్వరాయత్తమేవ తత్. న చ జీవో నామ పరమేశ్వరాదత్యంతభిన్నశ్చార ఇవ రాజ్ఞః, ఆత్మేతి విశేషణాత్. ఉపాధిమాత్రనిబంధనత్వాచ్చ జీవభావస్య. తేన తత్కృతమపి నామరూపవ్యాకరణం పరమేశ్వరకృతమేవ భవతి. పరమేశ్వర ఏవ చ నామరూపయోర్వ్యాకర్తేతి సర్వోపనిషత్సిద్ధాంతః. 'ఆకాశో హ వై నామనామరూపయోర్నిర్వహితే'త్యాది శ్రుతిభ్యః. తస్మాత్పరమేశ్వరస్యైవ త్రివృత్కుర్వతః కర్మ నామరూపవ్యాకరణమ్, త్రివృత్కరణపూర్వకమేవేదమిహ నామరూపవ్యాకరణం వివక్ష్యతే. ప్రత్యేకం నామరూపవ్యాకరణస్య తేజోఽబన్నోత్పత్తివచనేనైవోక్తత్వాత్, తచ్చ త్రివృత్కరణమగ్న్యాదిత్యచంద్రవిద్యుత్సు శ్రుతిర్దర్శయతి-'యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛు

జీవేన వ్యాకరవాణీతి. నను తర్హి ప్రవేశక్రియా జీకర్తృకా వ్యాకగణమీశ్వరకర్తృకమితి కర్తృభేదాత్ క్త్వాప్రత్యయో న స్యాదిత్యత ఆహ—న చ జీవో నామేతి. వస్తుతస్తు సూర్యో జలే ప్రవిష్ట ఇతి ప్రతిబింబభావాఖ్యప్రవేశే సూర్యస్యైవ కర్తృత్వప్రయోగాజ్జీవాత్మనా ప్రవేశేఽపీశ్వర ఏవ కర్తేతి క్త్వా శ్రుతిర్యుక్తేతి బోధ్యమ్. నన్వభేదశ్చేజ్జీవ ఏవ వ్యాకర్తా కిం న స్యాదిత్యాశంక్య కల్పనయా భిన్నస్య తస్యాశక్తత్వాచ్ఛ్రుతివిరోధాచ్చ మైవమిత్యాహ—పరమేశ్వర ఏవేతి. ప్రత్యేకం మహాభూతసర్గస్య ప్రాగుక్తత్వాదిహ వ్యాకరణవాక్యే యత్నపూర్వకం స్థూలభౌతికసర్గ ఉచ్యత ఇతి పాఠవ్యత్యయేన సూచితం శ్రుత్యర్థమాహ—త్రివృత్కరణపూర్వకమితి. ఈశ్వరకృతం త్ర్యాత్మత్వమితి క్వ దృష్టమిత్యత ఆహ—తచ్చేతి. ఇదానీం నామ

'తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణి' ఇతి త్రివృత్కుర్వతః పరమేశ్వరస్యైవ సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిః నామరూపవ్యాక్రియా భవితుమర్హతి. కస్మాత్, 'సేయం దేవతా' ఇత్యుపక్రమ్య 'వ్యాకరవాణి' ఇతి వ్యాకరణస్య పరదేవతాకర్తృకత్వోపదేశాత్. న చ 'అనేన జీవేన' ఇతి విశేషణాత్ జీవకర్తృకత్వమ్, అల్పమేధసో,

క్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యే’త్యాదినా. తత్రాగ్నిరితీదం రూపం వ్యాక్రియతే. సతి చ రూపవ్యాకరణే విషయప్రతిలంభాదగ్నిరితీదం నామ వ్యాక్రియతే. ఏవమేవాదిత్యచంద్రవిద్యుత్స్వపి ద్రష్టవ్యమ్. అనేన చాగ్న్యాద్యుదాహరణేన భౌమామ్భసతైజసేషు త్రిష్వపి ద్రవ్యేష్వవిశేషేణ త్రివృత్కరణముక్తం భవతి, ఉపక్రమోపసంహారయోస్సాధారణత్వాత్. తథాహ్యవిశేషేణైవోపక్రమః ‘ఇమాస్తిస్రో దేవతాస్త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతీ’తి. అవిశేషేణైవ చోపసంహారః ‘యదురోహితమివాభూ’దితి తేజసస్తద్రూపమిత్యేవమాదిః, ‘యదవిజ్ఞాతమివాభూ’దిత్యేతాసామేవ దేవతానాం సమాసఇత్యేవమంతః.

తాసాం తిసృణాం దేవతానాం బహిస్త్రివృత్కృతానాం సతీనామధ్యాత్మమపరం త్రివృత్కరణముక్తం ‘ఇమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతీ’తి. తదిదానీమాచార్యో యథాశ్రుత్యేవోపదర్శయత్యాశంకితం కంచిద్దోషం పరిహరిష్యన్ —

సూ. మాంసాదిభౌమం యథాశబ్ద
మితరయోశ్చ. ౨౧.

భూమేస్త్రివృత్కృతాయాః పురుషేణోపయుజ్యమానాయాః

రూపవ్యాకరణే క్రమమాహ—తత్రాగ్నిరితి. యద్యప్యతః ప్రభవాదిత్యత్ర వేదశబ్దపూర్వకార్థసృష్టిరుక్తా తథాప్యవ్యక్తాత్ స్మృతాచ్ఛబ్దాదర్థసృష్టౌ సత్యాం స్ఫుటం నామ సంబంధాభివ్యక్తిరత్రోక్తేత్యవిరోధః. నన్వగ్న్యాదీనాం తైజసానామేవ శ్రుతావుదాహరణాద్భూజలయోస్త్ర్యాత్మకత్వం న వివక్షితమిత్యత ఆహ—అనేన చేతి. ఉపక్రమే తాసాం మధ్య ఇతి శేషః. యత్కపోతరూపాదికం కృష్ణత్వాదివిశేషాకారేణావిజ్ఞాతమివ భవతి తద్దేవతానాం సముదాయరూపమిత్యర్థః.

౨౧. బాహ్యం త్రివృత్కరణముక్త్వాధ్యాత్మికమపరం పూర్వోక్తలక్షణం వదన్నుత్తరసూత్రమవతారయతి—తాసామిత్యాదినా. పురుషశరీరం ప్రాప్యైకైకా

జీవస్య మహీమహీధరమహోదధివ్యాకరణే సామర్థ్యాభావాత్ ‘అనేన జీవేన’ ఇత్యస్య సనిహితానుప్రవిశ్యేత్యనేన సంబంధాచ్చ నానయోర్విరోధ ఇతి. ౨౦

మాంసాదికార్యం యథాశబ్దం సిష్పద్యతే. తథాహి శ్రుతిః 'అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యస్థవిష్ఠో ధాతుస్తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాంసం యోఽణిష్ఠస్తన్మనః'ఇతి. త్రివృత్కృతా భూమిరేవైషా వ్రీహియవాద్యన్నరూపేణాద్యత ఇత్యభిప్రాయః. తస్యాశ్చ స్థవిష్ఠం రూపం పురీషభావేన బహిర్నిర్గచ్ఛతి, మధ్యమమధ్యాత్మం మాంసం వర్ధయతి, అణిష్ఠం తు మనః. ఏవమితరయోర ప్తేజసోర్యథాశబ్దం కార్యమవగంతవ్యమ్ 'మూత్రం లోహితం ప్రాణశ్చాపాం కార్యమస్థిమజ్జా వాక్తైజస'ఇతి. ఆర్ష విద్యా పరిషత్

అత్రాహ - యది సర్వమేవ త్రివృత్కృతం భూతభౌతికం అవిశేషశ్రుతేః 'తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకామకరో'దితి, కిం కృతస్తర్హ్యయం విశేషవ్యపదేశః 'ఇదం తేజ ఇమా ఆప ఇదమన్న'మితి. తథా 'అధ్యాత్మమిదమన్నం తస్యాశితస్య కార్యం మాంసాది ఇదమపాం పీతానాం కార్యం లోహితాది ఇదం తేజసోఽశితస్య కార్యమస్థ్యాదీ'తి. అత్రోచ్యతే—

త్రివృత్త్రివృద్భవతి కార్యత్రయాత్మనా భవతీత్యర్థః. ఉత్తరసూత్రేణ శంకితం దోషం నిరసితుమాదౌ శంకావిషయమాధ్యాత్మికం త్రివృత్కరణం దర్శయతీతి భాష్యార్థః. నన్వన్నమయం మాంసాది కథం భౌమమిత్యత ఆహ—త్రివృత్కృతా భూమిరేవేతి. ప్రాణస్య వాయోరప్కార్యత్వమౌపచారికం ద్రష్టవ్యమ్.

ఏవం విషయముక్త్వా దోషం శంకతే—అత్రాహేతి.

ఇత్థం బాహ్యం త్రివృత్కరణమభిధాయ ఆధ్యాత్మికం పరం త్రివృత్కరణమభిధాతుమాహ—

భూమేరన్నాత్మికాయాః త్రివృత్కృతాయాః కార్యం భౌమం మాంసాది, ఆదిశబ్దేన పురీషమనసీ గృహ్యేతే. తదాహ శ్రుతిః—'అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే తస్యయః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాంసం యోఽణిష్ఠస్తన్మనః' ఇతి. ఏవమ్ ఇతరయోః అప్తేజసోః యథాశబ్దం కార్యమవగంతవ్యమ్—మూత్రం లోహితం ప్రాణశ్చాపాం కార్యమ్, అస్థి మజ్జా వాక్ తేజస ఇతి.

సూ. వైశేష్యాత్తు తద్వాదస్తద్వాదః. ౨౨.

తుశబ్దేన చోదితం దోషమపనుదతి. విశేషస్య భావో వైశేష్యం, భూయస్త్వమితి యావత్. సత్యపి త్రివృత్కరణే క్వచిత్కస్యచిద్భూతధాతోర్భూయస్త్వముపలక్ష్యతే 'అగ్నేస్తేజోభూయస్త్వముదకస్యాబ్భూయస్త్వం పృథివ్యా అన్నభూయస్త్వ'మితి. వ్యవహారప్రసిద్ధ్యర్థం చేదం త్రివత్కరణమ్. వ్యవహారశ్చ త్రివృత్కృతరజ్జువదేకత్వాపత్తౌ సత్యాం న భేదేన భూతత్రయగోచరో లోకస్య ప్రసిద్ధ్యేత్. తస్మాత్సత్యపి త్రివృత్కరణే వైశేష్యాదేష తేజోఽబన్నవిశేషవాదో భూతభౌతికవిషయ ఉపపద్యతే. తద్వాదస్తద్వాద ఇతి పదాభ్యాసోఽధ్యాయపరిసమాప్తిం ద్యోతయతి.

ఇతి నవమాధికరణమ్.

---

౨౨. తదుత్తరత్వేన సూత్రం వ్యాచష్టే—తుశబ్దేనేతి. స్వభావాధిక్యం వైశేష్యం అఫలం త్రివృత్కరణం కిమర్థం కృతమిత్యతఆహ—వ్యవహారప్రసిద్ధ్యర్థమితి. ఏవం స్మృతిన్యాయమతాంతరశ్రుతిభిరవిరోధో బ్రహ్మణి వేదాంతతాత్పర్యస్యేతి సిద్ధమ్.

ఇతి నవమాధికరణమ్.

నను సర్వేషాం త్రివృత్కరణావిశేషాత్ ఇయం పృథివీ ఇమా ఆపః ఇదం తేజః, ఇత్యసాధారణః పృథగ్వ్యవహారః కథం సంగచ్ఛతే, కథం వాధ్యాత్మికవ్యవహారః—ఇదం మాంసాది పృథివీకార్యమ్ ఇదం జలస్య ఇదం తేజస ఇతి; తత్రాహ—

తు శబ్దః శంకానిరాసార్థః. సర్వేషాం పృథివ్యాదీనాం త్రివృత్కరణావిశేషేఽపి, వైశేష్యాత్ స్వభాగాధిక్యాత్, తద్వాదః పృథివ్యాదివాదః సంగచ్ఛతే. తద్వాద ఇతి పదాభ్యాసః అధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థః. తదేవం సర్వాసాం శ్రుతీనామవిరోధే ప్రామాణ్యాత్ నిరవద్యాద్వితీయే బ్రహ్మణి సిద్ధః సమన్వయ ఇత్యతిశోభనమ్.

మిథస్త్రయ్యంతవాక్యానామవిరోధే ప్రమాత్వతః,
సిద్ధః సమన్వయో యస్మింస్తదస్మి బ్రహ్మ చిద్ఘనమ్.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమద్గోవిందభగవత్పూజ్య
పాదశిష్య శ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పాదకృతౌ శారీరకమీమాంసాభాష్యే
ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీగోవిందానందభగవత్పాదకృతౌ
శారీరకమీమాంసావ్యాఖ్యాయాం భాష్యరత్నప్రభాయాం
ద్వితీయాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీపరమశివేంద్రసరస్వతీపాదాబ్జ
సేవాపరాయణేన శ్రీసదాశివేంద్రసరస్వత్యా విరచితాయాం
శ్రీబ్రహ్మసూత్రవృత్తౌ బ్రహ్మతత్త్వప్రకాశికాయాం
ద్వితీయోఽధ్యాయః.

ఓం

శ్రీ మ ద్ర త్న ప్ర భా భూ షి తం

శాంకర బ్రహ్మసూత్ర భాష్యమ్.

తృతీయాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః.

సూ. తదంతరప్రతిపత్తౌ రంహతిసంపరిష్వక్తః ప్రశ్ననిరూపణాభ్యామ్. ౧.

ద్వితీయేఽధ్యాయే స్మృతిన్యాయవిరోధో వేదాంతవిహితే బ్రహ్మదర్శనే పరిహృతః, పరపక్షాణాం చానపేక్షత్వం ప్రపంచితమ్, శ్రుతివిప్రతిషేధశ్చ పరిహృతః, తత్ర చ జీవవ్యతిరిక్తాని తత్త్వాని జీవోపకర

యం హి వైరాగ్యసంపన్నాస్తత్త్వమర్థవివేకినః,

లభంతే సాధనైర్ధాంతాస్తం సీతానాయకం భజే.

౧. తదంతర ప్రతిపత్తౌ రంహతి సంపరిష్వక్తః ప్రశ్ననిరూపణాభ్యాం. వృత్తమనూద్య తృతీయాధ్యాయార్థమాహ—ద్వితీయ ఇత్యాదినా. అవిరుద్ధే వేదాంతార్థే తజ్జ్ఞానసాధనచింతావసరఇత్యనయోరధ్యాయయోర్హేతుహేతుమద్భావః. లింగోపాధిసిద్ధౌ తదుపహితజీవసంసారచింతేతి పాదయోరపి తద్భావసంగతిః. అత్ర ప్రథమ

పూర్వస్మిన్నధ్యాయే బ్రహ్మణి సమన్వయస్య స్మృతిన్యాయశ్రుతివిరోధవ్యాసేధేనానధ్యవసాయలక్షణాప్రామాణ్యప్రతిక్షేపే తార్తీయవిచారో భవతీతి హేతుహేతుమద్భావసంగత్యాయమధ్యాయ ఆరభ్యతే. పూర్వం జీవోపకరణభూతభౌతికజన్మ నిరూపితమ్. తదుపజీవ్య తదుపహితస్య జీవస్య సంసారప్రకారం వైరాగ్యార్థం నిరూపయితుం దేహాంతరారంభే భూతసూక్ష్మసంపరిష్వక్తస్యైవ పరలోకగమనమిత్యాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే నిరాధారప్రాణాదిగమనాసంభవాన్న వైరాగ్యమ్, సిద్ధాంతే తత్సంభవాద్వైరాగ్యమితి ఫలభేదః. స జీవః కిం దేహాంతరారంభకైః అపంచీకృత

ణాని బ్రహ్మణో జాయంత ఇత్యుక్తమ్. అథేదానీముపకరణోపహితస్య జీవస్య సంసారగతిప్రకారస్తదవస్థాంతరాణి బ్రహ్మసతత్త్వం విద్యావిద్యాభేదా గుణోపసంహారానుపసంహారౌ సమ్యగ్దర్శనాత్పురుషార్థసిద్ధిస్సమ్యగ్దర్శనోపాయవిధిప్రభేదో ముక్తిఫలానియమశ్చేత్యేతదర్థజాతం తృతీయేఽధ్యాయే నిరూపయిష్యతే ప్రసంగాగతం చ కిమప్యన్యత్. తత్ర ప్రథమే పాదే తావత్పంచాగ్నివిద్యామాశ్రిత్య సంసారగతిప్రభేదః ప్రదర్శ్యతే వైరాగ్యహేతోః. 'తస్మాజ్జుగుప్సేతే'తి చాంతే శ్రవణాత్. జీవో ముఖ్యప్రాణసచివస్సేంద్రియస్సమనస్కోఽవిద్యాకర్మపూర్వప్రజ్ఞాపరిగ్రహః పూర్వదేహం విహాయ దేహాంతరం ప్రతిపద్యత ఇత్యేతదవగతమ్. 'అథైనమేతే ప్రాణా అభిసమాయంతీ'త్యేవమాదేః 'అన్యన్నవతరం కల్యాణతరం రూపం కురుత' ఇత్యేవమంతాత్ సంసారప్రకరణస్థాచ్ఛబ్దాద్ధర్మాధర్మఫలోపభోగసంభవాచ్చ. స కిం దేహబీజైర్భూతసూక్ష్మైరసంపరిష్వక్తో గచ్ఛతి ఆహోస్విత్సంపరిష్వక్త ఇతి చింత్యతే. కిం తావత్ప్రాప్తమసంపరిష్వక్త ఇతి. కుతః, కరణోపాదానవద్భూతోపాదానస్యాశ్రుతత్వాత్. 'స ఏతాస్తేజోమాత్రాస్సమభ్యాదదానః' ఇత్యత్ర

పాదే వైరాగ్యం ద్వితీయే స్వప్నాద్యవస్థోక్త్యా త్వంపదార్థో బ్రహ్మ తత్త్వం చోచ్యతే. తృతీయే వాక్యార్థస్తదర్థముపాసనాశ్చ విచార్యంతే. చతుర్థపాదార్థమాహ—సమ్యగ్దర్శనాదితి. దర్శనోపాయాస్సన్న్యాసాదయః. ముక్తిరూపఫలస్య స్వర్గవత్తారతమ్య నియమాభావాదేకరూపత్వమితి యావత్—ప్రసంగాగతం దేహాత్మదూషణమ్. పంచసు ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్స్వగ్నిత్వధ్యానం పంచాగ్నివిద్యా. యస్మాత్కర్మణా గత్యాగతిరూపోఽనర్థస్తస్మాత్కర్మఫలే జుగుప్సాం ఘృణాం విరక్తిం కుర్వీతేతి పంచాగ్నివిద్యోపసంహారే శ్రవణాద్వైరాగ్యార్థం ప్రదర్శ్యత ఇత్యన్వయః. శాస్త్రాదిసూత్రే నిత్యానిత్యవివేకకృతం వైరాగ్యముక్తమిహ తద్దార్ఢ్యాయ గత్యాగతిక్లేశభావనాకృతం తదుచ్యత ఇత్యపౌనరుక్త్యమ్. అధికరణవిషయమాహ—జీవ ఇతి. అవిద్యా ప్రసిద్ధా విద్యేతి పాఠే ఉపాసనా గ్రాహ్యా కర్మ ధర్మాధర్మాఖ్యం పూర్వప్రజ్ఞా జన్మాంతరసంస్కారః. అథ మరణకాలే ప్రాణా హృదయే జీవేనైకీ

భూతభాగైరసంపరిష్వక్తో గచ్ఛతి, ఉత సంపరిష్వక్త ఇతి సందేహే, మానాభావాత్ అసంపరిష్వక్త ఇతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—తదంతరప్రతిపత్తౌ దేహాంతరప్రతి

తేజోమాత్రాశబ్దేన కరణానాముపాదానం సంకీర్తయతి, వాక్యశేషే చక్షురాదీనాం సంకీర్తనాత్. నైవంభూతమాత్రోపాదానసంకీర్తనమస్తి సులభాశ్చ సర్వత్ర భూతమాత్రాః, యత్రైవ దేహ ఆరబ్ధవ్యస్తత్రైవ సంతి తతశ్చ తాసాం నయనం నిష్ప్రయోజనమ్, తస్మాదసంపరిష్వక్తో యాతీత్యేవం ప్రాప్తే పఠత్యాచార్యః-తదంతరప్రతిపత్తౌ రంహతి సంపరిష్వక్త ఇతి. తదంతరప్రతిపత్తౌ దేహాంతరప్రతిపత్తౌ, దేహబీజైర్భూతసూక్ష్మైః సంపరిష్వక్తో రంహతి గచ్ఛతీత్యవగంతవ్యమ్. కుతః, ప్రశ్ననిరూపణాభ్యామ్ తథాహి ప్రశ్నః 'వేత్థ యథా పంచమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవంతీ'తి. నిరూపణం చ ప్రతివచనం ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు పంచస్వగ్నిషు శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోరూపాః పంచాహుతీర్దర్శయిత్వా 'ఇతి తు పంచమ్యామాహు

భవంతీత్యర్థః. రూపం శరీరం పంచీకృతభూతభాగా ఉత్తరదేహపరిణామినో భూతసూక్ష్మాః. వేదాంతార్థజ్ఞానసాధనవిచారత్వాత్సర్వాధికరణానాం శ్రుతిశాస్త్రాధ్యాయసంగతయః. వైరాగ్యఫలకత్వాదేతత్పాదసంగతిః. పూర్వాధికరణే వ్యవహారార్థం పంచీకరణముక్తం స వ్యవహారోఽత్ర నిరూప్యత ఇతి ఫలఫలిభావోఽవాంతరసంగతిః.అత్ర పూర్వపక్షే నిరాశ్రయప్రాణగత్యభావాన్న వైరాగ్యం, సిద్ధాంతే భూతాశ్రయప్రాణగతేర్వైరాగ్యమితి ఫలభేదః. తేజోమాత్రాశ్చక్షురాదయః, పశ్యతి జిఘ్రతీత్యాది వాక్యశేషః. ఆపః పంచస్వగ్నిషు హుతాః పంచమ్యామాహుతౌ హుతాయాం యథా పురుషశబ్దవాచ్యాః పురుషాత్మనా పరిణమంతే తథా కిం త్వం వేత్థేతి శ్వేతకేతుం ప్రతి రాజ్ఞః ప్రవాహణస్య ప్రశ్నః, తస్య చోత్తరాజ్ఞానే తత్పితరం ప్రతి రాజోవాచ 'అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్నిః తత్ర శ్రద్ధాఖ్యా ఆపః ఆహుతిః పర్జన్యాగ్నౌ సోమరూపా ఇహ ఖల్వగ్నిహోత్రే శ్రద్ధయా హుతా దధ్యాదిరూపా ఆపో యజమానసంలగ్నాః స్వర్గలోకం ప్రాప్య సోమాఖ్యదివ్యదేహాత్మనా స్థితాః కర్మాంతే ద్రుతాః పర్జన్యే హూయంతే తతో వృష్టిరూపాః పృథివ్యామన్నరూపాః పురుషే రేతోరూపాః యోషితి హుతా ఆపః పురుషశబ్దవాచ్యా పుమాత్మకా భవంతీ'తి నిరూపణం కృతం. నన్వేతద్దేహం త్యక్త్వాద్భిస్సహ గతస్య పశ్చాద్దేహాంతరప్రాప్తిరిత్యయుక్తం·

పత్తౌ తదారంభకభూతైః సంపరిష్వక్తః రంహతి గచ్ఛతి. కుతః, ప్రశ్ననిరూపణాభ్యామ్ 'వేత్థ యథా పంచమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవంతి' ఇతి ప్రశ్నః

తావాపః పురుషవచసో భవంతీ'తి తస్మాదద్భిః పరివేష్టితో జీవో రంహతి ప్రజతీతి గమ్యతే. నన్వన్యా శ్రుతిః జలూకావత్తావత్ పూర్వదేహం న ముంచతి యావన్న దేహాంతరమాక్రమతీతి దర్శయతి.—'తద్యథా తృణజలాయుకే'తి, తత్రాప్యప్పరివేష్టితస్యైవ జీవస్య కర్మోపస్థాపితప్రతిపత్తవ్యదేహవిషయభావనాదీర్ఘీభావమాత్రం జలూకయోపమీయత ఇత్యవిరోధః. ఏవం శ్రుత్యుక్తే దేహాంతరప్రతిపత్తిప్రకారే సతి యాః పురుషమతిప్రభవాః ప్రకల్పనాః వ్యాపినాం కరణానామాత్మనశ్చ దేహాంతరప్రతిపత్తౌ కర్మవశాద్వృత్తిలాభస్తత్ర భవతి. కేవలస్యైవాత్మనో వృత్తిలాభస్తత్ర తత్ర భవతి. ఇంద్రియాణి తు దేహవద భినవాన్యేవ తత్ర తత్ర భోగస్థానే ఉత్పద్యన్తే మనఏవ వా కేవలం భోగస్థానమభిప్రతిష్ఠతే జీవ ఏవోత్ప్లుత్య దేహాద్దేహాంతరం ప్రతిపద్యతే శుక ఇవ వృక్షాద్వృక్షాంతరమిత్యేవమాద్యాస్తాస్సర్వా ఏవానాదర్తవ్యాః, శ్రుతివిరోధాత్. ననూదాహృతాభ్యాం ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాం కేవలాభిరద్భిస్సంపరిష్వక్తో రహంతీతి ప్రాప్నోతి, అప్బహు

యథా తృణజలాయుకా తృణాంతరం గృహీత్వా పూర్వతృణం త్యజతి తథా జీవో దేహాంతరం గృహీత్వా పూర్వదేహం త్యజతీతి శ్రుతివిరోధాదితి శంకతే—నన్వన్యేతి. ఇహైవ కర్మాయత్తం భావిదేహం దేవోఽహమిత్యాదిభావనయా గృహీత్వా పూర్వదేహం త్యజతీతి శ్రుత్యర్థః. అతో న విరోధ ఇతి సమాధత్తే—తత్రాపీతి. భావనాయా దీర్ఘీభావో భావిదేహవిషయత్వం. ఘటాకాశవదుపహితో జీవః సూక్ష్మోపాధిగత్యా లోకాంతరం గచ్ఛతీతి పంచాగ్నిశ్రుత్యుక్తః ప్రకారస్తద్విరోధాదన్యాః కల్పనాస్సర్వా అనాదర్తవ్యా ఇత్యన్వయః. సాంఖ్యకల్పనామాహ—వ్యాపినామితి. సుగతకల్పనామాహ—కేవలస్యేతి. నిర్వికల్పజ్ఞాన సంతానరూపస్యాత్మనో దేహాంతరే శబ్దాదిసవికల్పకజ్ఞానాఖ్యవృత్తిలాభో భవతీత్యర్థః. కాణాదకల్పనామాహ—మన ఇతి. దేహాంతరం ప్రతి మనోమాత్రం గచ్ఛతీంద్రియాణి తు నూతనాన్యేవారభ్యంతే. దిగంబరకల్పనామాహ—జీవఇతి.

ద్యుపర్జన్యపృథివీపురుషయోషిత్సు పంచస్వగ్నిషు శ్రద్ధాసోమవృష్ట్యన్నరేతోరూపాః పంచాహుతీర్దర్శయిత్వా 'ఇతి తు పంచమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవంతి' ఇతి నిరూపణం ప్రతివచనమ్, తాభ్యామిత్యర్థః.

శ్రవణసామర్థ్యాత్, తత్ర కథం సామాన్యేన ప్రతిజ్ఞాయతే సర్వైరేవ భూతసూక్ష్మైస్సంపరిష్వక్తో రంహతీత్యత ఉత్తరం పఠతి—

సూ. త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాత్. ౨.

తుశబ్దేన చోదితామాశంకాముచ్ఛినత్తి. త్ర్యాత్మికా హ్యాపస్త్రివృత్కరణశ్రుతేః. తాస్వారంభికాస్వభ్యుపగమ్యమానాస్వితరదపి భూతద్వయమవశ్యమభ్యుపగంతవ్యం భవతి. త్ర్యాత్మకశ్చ దేహస్త్రయాణామపి తేజోఽబన్నానాం తస్మిన్కార్యోపలబ్ధేః, పునశ్చ త్ర్యాత్మకస్త్రిధాతుకత్వాత్ త్రిభిర్వాతపిత్తశ్లేష్మభిః. న స భూతాంతరాణి ప్రత్యాఖ్యాయ కేవలాభిరద్భిరారబ్ధుం శక్యతే. తస్మాద్భూయస్త్వాపేక్షోఽయమాపః పురుషవచస ఇతి ప్రశ్నప్రతివచనయోరప్శబ్దో న కైవల్యాపేక్షః, సర్వదేహేషు రసలోహితాదిద్రవభూయస్త్వం దృశ్యతే. నను పార్థివో ధాతుర్భూయిష్ఠో దేహేషూపలక్ష్యతే, నైష దోషః, ఇతరాపేక్షయాఽపాం బాహుల్యం భవిష్యతి. దృశ్యతే చ శుక్లశోణితలక్షణేఽపి దేహబీజే ద్రవబాహుల్యమ్. కర్మ చ నిమిత్తకారణం, దేహాన్తరారంభే. కర్మాణి చాగ్నిహోత్రాదీని సోమాజ్యపయఃప్రభృతిద్రవద్రవ్యవ్య

౨. నను పాకస్వేదగంధరూపకార్యత్రయోపలబ్ధేస్త్ర్యాత్మకో దేహ ఇత్యయుక్తం ప్రాణావకాశయోరప్యుపలబ్ధ్యా దేహస్య పంచభూతాత్మకత్వాదిత్యరుచ్యా వ్యాఖ్యాంతరమాహ—పునశ్చేతి. దేహధారకత్వాద్ధాతవో వాతాదయః తైస్త్రిధాతుకత్వాత్త్ర్యాత్మక ఇత్యన్వయః. దేహస్య కేవలాబ్జత్వే వాతం పిత్తం చ వాయవ్యం తైజసం చ న స్యాతామితి భావః. పృథివీతరభూతాపేక్షయాఽపాం బాహుల్యమ్. కించ దేహనిమిత్తానాం కర్మణామబ్బాహుల్యాత్తాభిర్భూతాంతరాణ్యుపలక్ష్యంత ఇత్యాహ—కర్మ చేత్యాదినా.

నన్వేవమద్భిః సంపరిష్వక్తో గచ్ఛతీతి గమ్యతే, కథం తదితరభూతపరిష్వంగసిద్ధిః; తత్రాహ—

త్రివృత్కరణశ్రుత్యా అపామితరభూతద్వయమేలనేన త్ర్యాత్మకత్వాత్. కథం తర్హి శ్రుతావప్ శబ్దః భూయస్త్వాత్ తేజ ఆద్యపేక్షయా అపాం దేహే భూయస్త్వాదిత్యర్థః.

పాశ్రయాణి. కర్మసమవాయిన్యశ్చాపః శ్రద్ధాశబ్దోదితాః సహ కర్మభిర్ద్యులోకాఖ్యేఽగ్నౌ హూయంత ఇతి వక్ష్యతి తస్మాదప్యపాం బాహుల్యప్రసిద్ధిః. బాహుల్యాచ్చాప్శబ్దేన సర్వేషామేవ దేహబీజానాం భూతసూక్ష్మాణాముపాదానమితి నిరవద్యమ్.

సూ. ప్రాణగతేశ్చ. ౩.

ప్రాణానాం చ దేహాంతరప్రతిపత్తౌ గతిశ్శ్రూయతే. 'తముత్క్రామంతం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామంతం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామంతీ'త్యాదిశ్రుతిభిః. సా చ ప్రాణానాం గతిరాశ్రయమంతరేణ న సంభవతీత్యతః ప్రాణగతిప్రయుక్తా తదాశ్రయభూతానామపామపి భూతాంతరోపసృష్టానాం గతిరర్థాదవగమ్యతే. న హి నిరాశ్రయాః ప్రాణాః క్వచిద్గచ్ఛంతి తిష్ఠంతి వా, జీవతోఽదర్శనాత్.

సూ. అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాత్. ౪.

స్యాదేతత్, నైవ ప్రాణా దేహాంతరప్రతిపత్తౌ సహ జీవేన గచ్ఛంతి, అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేః. తథాహి శ్రుతిః మరణకాలే వాగాదయః ప్రాణా అగ్న్యాదీన్ దేవాన్ గచ్ఛంతీతి దర్శయతి 'యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాచం ప్రాణః' ఇత్యాదినేతి చేన్న భాక్తత్వాత్. వాగాదీనామగ్న్యాదిగతిశ్రుతిర్గౌణీ లోమసు కేశేషు

---

3. ఉత్క్రాంతౌ ప్రాణా దేహబీజపంచభూతాశ్రయాః ప్రాణత్వాజ్జీవద్దేహస్థప్రాణవదిత్యాహ—ప్రాణగతేశ్చేతి

౪. ప్రాణానాం గతిరసిద్ధేత్యాశంక్య నిషేధతి—అగ్న్యాదీతి. అదర్శనాత్-

---

ప్రాణానామ్ 'తముత్క్రామంతమ్' ఇత్యాదినా భూతాశ్రితానామేవ గతేః శ్రవణాత్ తత్సంపరిష్వంగసిద్ధిః.

'మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణః' ఇత్యాదినా అగ్న్యాదిషు గతి

చాదర్శనాత్. 'ఓషధీర్లోమాని వనస్పతీన్కేశాః' ఇతి హి తత్రామ్నాయతే. న హి లోమాని కేశాశ్చోత్ప్లుత్యౌషధీర్వనస్పతీంశ్చ గచ్ఛంతీతి సంభవతి. న చ జీవస్య ప్రాణోపాధిప్రత్యాఖ్యానే గమనమవకల్పతే, నాపి ప్రాణైర్వినా దేహాంతరే ఉపభోగ ఉపపద్యతే, విస్పష్టం చ ప్రాణానాం సహ జీవేన గమనమన్యత్ర శ్రావితమ్, అతో వాగాద్యధిష్ఠాత్రీణామేవాగ్న్యాదిదేవతానాం వాగాద్యుపకారిణీనాం మరణకాలే ఉపకారనివృత్తిమాత్రమపేక్ష్య వాగాదయోఽగ్న్యాదీన్గచ్ఛంతీత్యుపచర్యతే.

సూ. ప్రథమేఽశ్రవణాదితి చేన్న తా ఏవహ్యుపపత్తేః. ౫.

స్యాదేతత్, కథం పునః 'పంచమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవంతీ'త్యేతన్నిర్ధారయితుం పార్యతే యావతా నైవ ప్రథమేఽగ్నావపాం శ్రవణమస్తి. ఇహ హి ద్యులోకప్రభృతయః పంచాగ్నయః పంచానామాహుతీనామాధారత్వేనాధీతాః, తేషాం చ ప్రముఖే 'అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్ని'రిత్యుపన్యస్య 'తస్మిన్నే

ఓషధివనస్పతిగమనస్యేతి. శేషః. లోమాన్యపియంతీత్యర్థః. ప్రాణానామగ్న్యాదిషు లయస్య ముఖ్యత్వే జీవస్య గతిభోగయోరయోగాత్, 'సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రా(ం)మంతీ'తి విస్పష్టశ్రుతేర్లోమాదిగౌణలయపాఠాచ్చ గౌణత్వమిత్యర్థః.

౫ భూతాంతరయుక్తానామపాం గతిముక్త్వా పురుషవచస్త్వం తాసామాక్షిప్య సమాధత్తే—ప్రథమ ఇతి. నను ప్రథమపదం వ్యర్థం, ఉత్తరాగ్నిష్వప్యపామశ్రవణాదిత్యాశంక్యసోమవృష్ట్యన్నరేతసామబ్రూపత్వాదుత్తరత్ర తాసాం శ్రవణమస్తి న ప్రథమ ఇత్యాహ—యది నామేతి. పంచాగ్నిష్వపామాహుతిత్వే సిద్ధే తాసాం పంచమ్యా

శ్రుతేః లయశ్రవణాత్ న జీవేన వాగాదయో గచ్ఛంతీతి చేత్, న. వాగాదిలయశ్రుతేః 'ఓషధీర్లోమాని ..' ఇతివత్ భాక్తత్వాదిత్యర్థః.

ద్యులోకాదిపంచాగ్నిషు ప్రథమే ద్యులోకాగ్నౌ 'తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతి' ఇతి శ్రద్ధాయా ఆహుతిత్వశ్రవణాత్ అపామశ్రవణాత్

తస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతీ'తి శ్రద్ధా హోమ్యద్రవ్యత్వేనా వేదితా, న తత్రాపో హోమ్యద్రవ్యతయా శ్రుతాః యది నామ పర్జన్యాదిషూత్తరేషు చతుర్ష్వగ్నిష్వపాం హోమ్యద్రవ్యతా పరికల్ప్యేత పరికల్ప్యతాం నామ, తేషు హోతవ్యతయోపాత్తానాం సోమాదీనామబ్బాహుళ్యోపపత్తేః. ప్రథమే త్వగ్నౌ శ్రుతాం శ్రద్ధాం పరిత్యజ్యాశ్రుతా ఆపః పరికల్ప్యంత ఇతి సాహసమేతత్. శ్రద్ధా చ నామ ప్రత్యయవిశేషః ప్రసిద్ధిసామర్థ్యాత్. తస్మాదయుక్తః పంచమ్యామాహుతౌ అపాం పురుషభావ ఇతి చేన్నైష దోషః. యతస్తత్రాపి ప్రథమేఽగ్నౌ తా ఏవాపః శ్రద్ధాశబ్దేనాభిప్రేయంతే కుతః, ఉపపత్తేః. ఏవం హ్యాదిమధ్యావసానసంజ్ఞానాదనాకులమేతదేకవాక్యముపపద్యతే, ఇతరథా పునః పంచమ్యామాహుతావపాం పురుషవచస్త్వప్రకారే పృష్టే ప్రతివచనావసరే ప్రథమాహుతిస్థానే యద్యనపో హోమ్యద్రవ్యం శ్రద్ధాం నామావతారయేత్ తతోఽన్యథా ప్రశ్నోఽన్యథా ప్రతివచనమిత్యేకవాక్యతా న స్యాదితి తు పంచమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవంతీతి చోపసంహరన్నేతదేవ దర్శయతి. శ్రద్ధాకార్యం చ సోమవృష్ట్యాదిస్థూలీభవదబ్బహుళం లక్ష్యతే. సా చ శ్రద్ధాయా అప్త్వే యుక్తిః. కారణానురూపం హి కార్యం భవతి. న

మాహుతౌ పురుషవచస్త్వం భవేత్ న తత్సిద్ధం ప్రథమాగ్నౌ తాసామనాహుతిత్వాదితి శంకార్థః. ఏవం హి శ్రద్ధాశబ్దేనాపాం గ్రహే సతి ప్రశ్నోత్తరోపసంహారాణాం సంజ్ఞానాదేకార్థత్వాదేకవాక్యతోపపద్యతే అగ్రహే తు చతుర్ష్వగ్నిష్వేవాపామాహుతిత్వాచ్చతుర్థ్యామాహుతావితి వాచ్యం అతః ప్రశ్నోపసంహారయోః పంచమ్యామితి శ్రవణాత్ ప్రథమాగ్నావప్యాప ఏవ గ్రాహ్యా ఇతి సమాధానార్థః, అనపః అద్భ్యోఽన్యత్. ఏతదేవేతి శ్రద్ధాశబ్దస్యాప్పరత్వం దర్శయతీత్యర్థః. ఉపపత్తేరిత్యస్యార్థాంతరమాహ శ్రద్ధా కార్యమితి—తస్యాః శ్రద్ధాహుతే సోమస్సంభవతీత్యాదినా సోమాద్యాహుతీనాం పూర్వపూర్వపరిణామిత్వం శ్రుతం తతో ద్రవపరిణామిత్వాత్ శ్రద్ధాయా అప్త్వం ప్రత్యయాత్మకముఖ్యశ్రద్ధాయా ఆహుతిత్వాయోగాచ్చేత్యర్థః.

కథం పురుషవచస్త్వమితి చేత్, న. హి యతః 'ఆపో హాస్మై శ్రద్ధాం సన్న

చ శ్రద్ధాఖ్యః ప్రత్యయో మనసో జీవస్య వా ధర్మస్సన్ ధర్మిణో నిష్కృష్య హోమాయోపాదాతుం శక్యతే పశ్వాదిభ్య ఇవ హృదయాదీనీత్యాపఏవ శ్రద్ధాశబ్దా భవేయుః, శ్రద్ధాశబ్దశ్చాప్స్వుపపద్యతే, వైదికప్రయోగదర్శనాత్ 'శ్రద్ధా వా ఆప'ఇతి. తనుత్వం చ 'శ్రద్ధాసారూప్యం గచ్ఛంత్యాపో దేహబీజభూతా'ఇత్యతః శ్రద్ధాశబ్దాస్స్యుః యథా సింహపరాక్రమో నరః సింహశబ్దో భవతి. శ్రద్ధాపూర్వకకర్మసమవాయాచ్చాప్సు శ్రద్ధాశబ్ద ఉపపద్యతే మంచశబ్దఇవ పురుషేషు శ్రద్ధాహేతుత్వాచ్చ శ్రద్ధాశబ్దోపపత్తిః 'ఆపోహాస్మై శ్రద్ధాం సన్నమంతే పుణ్యాయ కర్మణే' ఇతి శ్రుతేః.

సూ. అశ్రుతత్వాదితి చేన్నేష్టాదికారిణాం ప్రతీతేః. ౬.

అథాపి స్యాత్ ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాం నామశ్రద్ధాదిక్రమేణాపః పంచమ్యామాహుతౌ పురుషాకారం ప్రతిపద్యేరన్ న తు తత్సంపరిష్వక్తా జీవా రంహేయుః, అశ్రుతత్వాత్. నహ్యత్రాపామివ జీవానాం శ్రావయితా కశ్చిచ్ఛబ్దోఽస్తి. తస్మాద్రంహతిసంపరిష్వక్త ఇత్యయుక్తమితి చేన్నైష దోషః. కుతః—ఇష్టాదికారిణాం ప్రతీతేః.

శ్రద్ధాశబ్దస్యాప్సు సూక్ష్మత్వగుణేన వృత్తిముక్త్వా లక్షణాం చ వక్తుం శ్రద్ధాయా అద్భిరేవ కర్మయోగిత్వం హేతుత్వం వా సంబంధమాహ—శ్రద్ధాపూర్వేతి. అస్మై యజమానాయ స్నానాద్యర్థమాపః శ్రద్ధాం సన్నమంతే జనయంతీతి శ్రుత్యర్థః.

౬ అపాం గతిముపేత్యాద్భిస్సహ జీవానాం గతిమాక్షిప్య సమాధత్తే—అథాపీత్యాదినా. ద్యులోకాగ్నౌ శ్రద్ధాహుతేస్సోమో రాజా సంభవతీత్యుక్త్వా వాక్యశేషే ధూమాదిమార్గేణాకాశాచ్చంద్రమసం ప్రాప్తా ఇష్ట్యాదికారిణ ఏష సోమో రాజేత్యుక్తాః అతస్సోమరాజశబ్దసామానాధికరణ్యాదిష్ట్యాదికారిణాం జీవానాం శ్రద్ధాశబ్దితాద్భిస్సహ

మంతే,..' ఇతి శ్రద్ధాశబ్దేన తద్దేశవస్తా ఏవాపో లక్ష్యంతే. అతః ప్రశ్ననిరూపణయోరుపపత్తేరిత్యర్థః.

శ్రద్ధాశబ్దితానామపాం పురుషవచస్త్వేఽపి తద్వేష్టితత్వం జీవస్య న యుజ్యతే,

అథ 'య ఇమే గ్రామే ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభి సంభవంతీ'త్యుపక్రమ్యేష్టాదికారిణాం ధూమాదినా పితృయాణేన పథా చంద్రప్రాప్తిం కథయతి 'ఆకాశాచ్చంద్రమసమేష సోమో రాజేతి తదేవేహాఽపి ప్రతీయంతే తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సంభవతీ'తి శ్రుతిసామాన్యాత్. తేషాం చాగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసాదికర్మసాధనభూతా దధిపయః ప్రభృతయో ద్రవద్రవ్యభూయస్త్వాత్ ప్రత్యక్షమేవాపః సంభవంతి, తా ఆహవనీయే హుతాస్సూక్ష్మా ఆహుత్యోఽపూర్వరూపాస్సత్యస్తా నిష్టాదికారిణ ఆశ్రయంతి. తేషాం చ శరీరం నైధనేన విధానేనాంత్యేఽగ్నావృత్విజో జుహ్వతి, 'అసౌ స్వర్గాయ లోకాయస్వాహే'తి. తతస్తాః శ్రద్ధాపూర్వకకర్మసమవాయిన్యః ఆహుతిమయ్య ఆపోఽపూర్వరూపాస్సత్యస్తానిష్టాదికారిణో జీవాన్పరివేష్ట్యాముం లోకం ఫలదానాయ నయంతీతి యత్తదత్ర జుహోతినాభిధీయతే—శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి. తథాచాగ్నిహోత్రే షట్ ప్రశ్నీనిర్వచనరూపేణ వాక్యశేషేణ 'తే వా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామతః' ఇత్యేవమాదినాఽగ్నిహోత్రాహుత్యోః ఫలారంభాయ లోకాంతరప్రాప్తిర్దర్శితా. తస్మాదాహుతిమయీభిరద్భిస్సంపరిష్వక్తా జీవా రంహంతి స్వకర్మఫలోపభోగా

గతిరిహ శ్రద్ధాహుతివాక్యే ప్రతీయత ఇత్యర్థః. తేషాం సూక్ష్మాభిర్ద్రవ్యాపూర్వరూపాభిః పంచీకృతాభిరద్భిస్సంబంధం వదన్ సహ గతిం వివృణోతి— తేషాం చాగ్నిహోత్రేతి. నిధనం మరణం తన్నిమిత్తకమంత్యేష్టివిధానం-అసౌ యజమానః స్వర్గాయ గచ్ఛత్వితి మంత్రార్థః. హుతద్రవ్యరూపాణామపాం గమనే శ్రుత్యంతరమాహ—తథా చేతి. అగ్నిహోత్రప్రకరణే జనకేన యాజ్ఞవల్క్యం ప్రతి, 'న త్వేవైనయోస్సాయం ప్రాతరాహుత్యోస్త్వముత్క్రాంతిం న గతిం న ప్రతిష్ఠాం న తృప్తిం న పునరావృత్తిం న లోకం చ ప్రత్యుత్థాయినం వేత్థే'తి షట్ ప్రశ్నాః కృతాః తేషాం నిర్వచనమపి రాజ్ఞైవ 'తే వా ఏతే ఆహుతీ హుతే ఉత్క్రామత స్తేంతరిక్షద్వారా దివం గచ్ఛతస్తే దివమేవాహవనీయం ప్రతిష్ఠాం కుర్వాతే తే దివం తర్పయతస్తే తతః పునరా

అబాదివజ్జీవస్యాశ్రుతత్వాదితి చేత్, న. కుతః, 'అథ య ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే

యేతి శ్లిష్యతే. కథం పునరిష్టాదికారిణాం స్వకర్మఫలోపభోగాయ రంహణం ప్రతిజ్ఞాయతే, యావతా తేషాం ధూమాదిప్రతీకేన వర్త్మనా చంద్రమసమధిరూఢానామన్నభావం దర్శయతి—'ఏష సోమో రాజా తద్దేవానామన్నం తం దేవా భక్షయంతీ'తి. 'తే చంద్రం ప్రాప్యాన్నం భవంతీతి తాంస్తత్ర దేవా యథా సోమం రాజానమాప్యాయస్వాప క్షీయస్వేత్యేవమేతాంస్తత్ర భక్షయంతీ'తి చ సమానవిషయం శ్రుత్యంతరమ్. న చ వ్యాఘ్రాదిభిరివ దేవైర్భక్ష్యమాణానాముపభోగస్సంభవతీత్యత ఉత్తరం పఠతి.—

సూ. భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథా హి దర్శయతి. ౭.

వాశబ్దశ్చోదితదోషవ్యావర్తనార్థః. భాక్తమేషామన్నత్వం న ముఖ్యం ముఖ్యేహ్యన్నత్వే 'స్వర్గకామో యజేతే'త్యేవంజాతీయకాధికారశ్రుతిరుపరుధ్యేత. చంద్రమండలేచేదిష్టాదికారిణాముపభోగో న

వర్తేతే తతః పృథివ్యాం పురుషే యోషితి చ హుతే పురుషరూపేణోత్తిష్ఠతః' ఇతి వాక్యశేషేణ కృతం. సంప్రత్యుత్తరసూత్రవ్యావర్త్యం శంకతే—కథమిత్యాదినా. అత్ర సోమాఖ్యచంద్రస్యాన్నత్వముక్తం నేష్టాదికారిణామితి భ్రాంతినిరాసార్థం శ్రుత్యంతరమాహ—తే చంద్రమితి. యథా యజ్ఞే చమసస్థం సోమమృత్విజః, ఆప్యాయస్వేతి క్రియావృత్తౌ లోట్. పునః పునరాప్యాయ్య పునఃపునరపక్షయ్య భక్షయంతి. ఏవమేతానిష్టాదికారిణోఽన్నరూపాన్ భక్షయంతి దేవా ఇత్యర్థః.

౭ అధిక్రియతే పురుషో విధినా సంబధ్యతేఽనేనేత్యధికారః ఫలకామనా.

దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసంభవంతి' ఇత్యాదివాక్యశేషేణ ఇష్టాపూర్తకర్మకారిణాం ప్రతీతేరిత్యర్థః.

నను ఇష్టాదికారిణాం ధూమాదిమార్గేణ చంద్రలోకం గతానామ్ 'తద్దేవానామన్నం తం దేవా భక్షయంతి' ఇతి దేవైర్భక్ష్యత్వం శ్రూయతే. అతః కథం తేషాం స్వకర్మఫలోపభోగసిద్ధిరిత్యత ఆహ—

వాశబ్దః చోదితదోషనిరాసార్థః. తేషామ్ ఇష్టాదికారిణామ్ అన్నత్వం భాక్త

స్యాత్ కిమర్థమధికారిణ ఇష్టాద్యాయాసబహుళం కర్మ కుర్యుః. అన్న శబ్దశ్చోపభోగహేతుత్వసామాన్యాదనన్నేఽప్యుపచర్యమాణో దృశ్యతే 'యథా విశోఽన్నం రాజ్ఞాం పశవోఽన్నం విశా'మితి. తస్మాదిష్టస్త్రీపుత్రభృత్యమిత్రాదిభిరివ గుణభావోపగతైరిష్టాదికారిభిర్యత్సుఖవిహరణం దేవానాం తదేవైషాం భక్షణమభిప్రేతం న మోదకాదివచ్చర్వణం నిగరణం వా. 'నహ వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్త్యేతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తీ'తి చ దేవానాం చర్వణాదివ్యాపారం వారయతి. తేషాం చేష్టాదికారిణాం దేవాన్ప్రతి గుణభావోపగతానాముప్యుపభోగ ఉపపద్యతే రాజోపజీవినామివ పరిజనానామనాత్మవిత్త్వాచ్చేష్టాదికారిణాం దేవోపభోగ్యభావ ఉపపద్యతే. తథాహ్యనాత్మవిదాం దేవోపభోగ్యతాం దర్శయతి శ్రుతిః 'అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద యథాపశురేవం స దేవానా'మితి. సచాస్మిన్నపి లోకే ఇష్టాదిభిః కర్మభిః ప్రీణయన్ పశువద్దేవానాముపకరోతి అముష్మిన్నపి లోకే తదుపజీవీ తదాదిష్టం ఫలముపభుంజానః పశువదేవ దేవానాముపకరోతీతి గమ్యతే. అనాత్మవిత్త్వాత్తథాహి దర్శయతీత్యస్యాపరా వ్యాఖ్యా-అనాత్మవిదో హ్యేతే కేవలకర్మిణ ఇష్టాదికారిణో న జ్ఞానకర్మసముచ్చయానుష్ఠాయినః. పంచాగ్నివిద్యామిహాత్మవిద్యేత్యుపచరంతి ప్రకరణాత్. పంచాగ్నివిద్యావిజ్ఞానహీనత్వాచ్చేదమిష్టాదికారిణాం గుణవాదత్వేనాన్నత్వముద్భావ్యతే పంచాగ్నివిద్యావిజ్ఞానప్రశంసాయై. పంచాగ్నివిద్యా హీహా

శాస్త్రానర్థక్యవారణాయాన్నత్వం గౌణమితిభావః. కేన దోషేణ దేవభోగ్యతేత్యత ఆహ—అనాత్మవిత్త్వాచ్చేతి. యథాపశుర్భోగ్యఏవమజ్ఞస్స్వ భేదధీమాన్ దేవానాం భోగ్య ఇత్యర్థః. ఆత్మశబ్దస్య ముఖ్యత్వబలేన సూత్రాంశం వ్యాఖ్యాయ ప్రకృతపంచాగ్నయః సూత్రకృతాత్మత్వేనోపచరితా ఇతివ్యాఖ్యాంతరమాహ—అనాత్మేత్యాదినా. విద్యాస్తుత్యర్థమన్నత్వం న ముఖ్యమిత్యత్ర శ్రుత్యంతరార్థం సూత్రశేషంవ్యాచష్టే—

మేవ, న ముఖ్యమ్; అన్యథా 'స్వర్గకామో యజేత' ఇతి శ్రుతివ్యాకోపః స్యాత్ అతః తేషామనాత్మవిత్త్వాత్ దేవోపభోగ్యత్వమేవాన్నత్వమ్. తథాహి దర్శయతి

విధిత్సితా వాక్యతాత్పర్యావగమాత్. తథాహి శ్రుత్యంతరం చంద్రమండలే భోగసద్భావం దర్శయతి.-'స సోమలోకే విభూతిమనుభూయ పునరావర్తత'ఇతి. తథాన్యదపి శ్రుత్యంతరం 'అథ యే శతం పితౄణాం జితలోకానామానందాః స ఏకః కర్మదేవానామానందః యే కర్మణా దేవత్వమభిసంపద్యంతే' ఇతీష్టాదికారిణాం దేవైస్సంవసతాం భోగప్రాప్తిం దర్శయతి. ఏవం భాక్తత్వాదన్నభావవచనస్యేష్టాదికారిణోఽత్ర జీవా రంహంతీతి ప్రతీయంతే. తస్మాద్రంహతిసంపరిష్వక్త ఇతి యుక్తమేవోక్తమ్.

సూ. కృతాత్యయేఽనుశయవాన్ దృష్టస్మృతిభ్యాం యథేతమనేవంచ. ౮.

ఇష్టాదికారిణాం ధూమాదివర్త్మనా చంద్రమండలమధిరూఢానాం భుక్తభోగానాం తతః ప్రత్యవరోహఆమ్నాయతే 'తస్మిన్ యావత్సంపాతముషిత్వాఽథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తంతే యథేత'మిత్యారభ్య యావద్రమణీయచరణా బ్రాహ్మణాదియోనిమాపద్యంతే కపూయచరణాశ్చ శ్వాదియోనిమితి. తత్రేదం విచార్యతే—కిం నిరను

తథాహీతి. ఏవం గతిపర్యాలోచనయా వైరాగ్యమితి సిద్ధమ్.

ఇదానీం గత్యనంతరభావినీమాగతిం నిరూపయతి. కృతాత్యయేఽనుశయవాన్ దృష్టస్మృతిభ్యాం యథేతమనేవం చ—భోక్తవ్యకర్మసమాప్త్యానంతర్యమథశబ్దార్థః. యథేతమిత్యారభ్య శ్వాదియోనిమిత్యంతం వాక్యం యావత్తావదామ్నాయత ఇతి

'అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే' ఇత్యాదిశ్రుతిరిత్యర్థః. తస్మాత్పరలోకభోగార్థం భూతసంపరిష్వక్తస్య రంహణమితి సిద్ధమ్. ౭

పూర్వం కర్మసమవేతానామపాం పంచమాహుతౌ పురుషాత్మనా పరిణామశ్రవణం హేతుమాశ్రిత్య అబాదిభూతపరివేష్టితస్య జీవస్య రంహణముక్తమ్, తదయుక్తమ్; స్వర్గాదవరోహతాం జీవానాం కర్మాభావేన తత్సమవేతానామపామప్యభావాదిత్యాక్షేపసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే అవరోహతాం కర్మాభావేన తదనుగుణతిర్యగాదియోని

శయా భుక్తకృత్స్నకర్మాణోఽవరోహంత్యాహోస్విత్సానుశయా ఇతి. కింతావత్ ప్రాప్తం నిరనుశయా ఇతి. కుతః-యావత్సంపాతమితి విశేషణాత్. సంపాతశబ్దేనాత్ర కర్మాశయ ఉచ్యతే. సంపతంత్యనేనాస్మాల్లోకాదముం లోకం ఫలోపభోగాయేతి యావత్సంపాతముషిత్వేతి చ కృత్స్నస్య కృతస్య తత్రైవ భుక్తతాం దర్శయతి. 'తేషాం యదా తత్పర్యవైతీ'తి చ శ్రుత్యంతరేణైష ఏవార్థః ప్రదర్శ్యతే. స్యాదేతత్. యావదముష్మిఁ లోకే ఉపభోక్తవ్యం కర్మ తావదుపభుఙ్క్తే ఇతి కల్పయిష్యామీతి. నైవం కల్పయితుం శక్యతే యత్కించేత్యన్యత్ర పరామర్శాత్. 'ప్రాప్యాంతం కర్మణస్తస్య యత్కించేహ కరోత్యయమ్. తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మై లోకాయ కర్మణ'ఇతి హ్యపరా శ్రుతిః యత్కించేత్యవిశేషపరామర్శేన కృత్స్నస్యేహ కృతస్య కర్మణస్తత్ర క్షపితతాం దర్శయతి. అపిచప్రాయణమనారబ్ధఫలస్య కర్మణోఽభివ్యంజకమ్. ప్రాక్ప్రాయణాదారబ్ధఫలేన కర్మణా ప్రతిబద్ధస్యాభివ్యక్త్యనుపపత్తేః. తచ్చావిశేషాత్ యావత్కించిదనారబ్ధఫలం తస్య సర్వస్యాభివ్యంజకం, న హి సాధారణే నిమిత్తే నైమిత్తికమసాధారణం భవితుమర్హతి. న హ్యవిశిష్టే ప్రదీపసన్నిధౌ ఘటోఽభివ్యజ్యతే న

యోజనా. అత్ర యావత్సంపాతమితి విశేషణాద్రమణీయచరణా ఇతి వాక్యాచ్చ సంశయమాహ—తత్రేతి. అనుశయః కర్మ, అత్ర పూర్వపక్షే కర్మాభావేనాగతేరనియమాద్వైరాగ్యాదార్ఢ్యం సిద్ధాంతే కర్మసత్త్వేనాగతినియమాద్వైరాగ్యదార్ఢ్యమితి భేదః. తేషామిష్టాదికారిణాం యదా తత్కర్మ పర్యవైతి పరిక్షీణం భవతి, తదా పునరావర్తంత ఇతి శ్రుత్యంతరేణాపి కృత్స్నకర్మణశ్చంద్రలోకే భుక్తత్వముచ్యత ఇత్యర్థః. యావత్పదసంకోచో న యుక్తః శ్రుత్యంతరవిరోధాదిత్యాహ—నైవమితి. అయం నరో యత్కించిదిహ లోకే కర్మ కరోతి తస్యాంతం ఫలం పరలోకే ప్రాప్య కర్మార్థం పునరాయాతీతి శ్రుత్యర్థః. కర్మాభావే శ్రుతిముక్త్వా యుక్తిమాహ—అపిచేతి. అభివ్యక్తిః ఫలోన్ముఖతా, మరణేనాభివ్యక్తసర్వకర్మణః పరలోకభోగస్యావశ్యంభావాత్కర్మాభావ ఇత్యర్థః. చరణాఖ్యశీలమాత్రాదవరోహ ఇతి ప్రాప్తే సిద్ధాంతప్రతిజ్ఞాం వ్యాచ

ప్రాప్త్యయోగాన్న కర్మఫలేషు వైరాగ్యమ్, సిద్ధాంతే కర్మణః సత్త్వాద్వైరాగ్యమితి ఫలభేదః. ఏవం హి స్వర్గిణామవరోహణం శ్రూయతే—'తస్మిన్యావత్సంపాతముషి

పట ఇత్యుపపద్యతే. తస్మాన్నిరనుశయా అవరోహంతీత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః—కృతాత్యయేఽనుశయవానితి. యేన కర్మబృందేన చంద్రమసమారూఢాః ఫలోపభోగాయ తస్మిన్నుపభోగేన క్షపితే తేషాం యదమ్మయం శరీరం చంద్రమస్యుపభోగాయారబ్ధం తదుపభోగక్షయదర్శనేన శోకాగ్నిసంపర్కాత్ ప్రవిలీయతే సవితృకిరణసంపర్కాదివ హిమకరకాః, హుతభుగర్చిస్సంపర్కాదివ ఘృతకాఠిన్యమ్. తతః కృతాత్యయే కృతస్యేష్టాదేః కర్మణః ఫలోపభోగేనోపక్షయే సతి సానుశయా ఏవేమమవరోహంతి. కేన హేతునా దృష్టస్మృతిభ్యామిత్యాహ. తథాహి ప్రత్యక్షా శ్రుతిస్సానుశయానామవరోహం దర్శయతి 'తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనిం వా క్షత్రియయోనిం వా వైశ్యయోనిం వా, అథ య ఇహ కపూయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చండాలయోనిం వేతి. చరణశబ్దేనాత్రానుశయస్సూచ్యత ఇతి వర్ణయిష్యతే. దృష్టశ్చాయం జన్మనైవ ప్రతిప్రాణ్యుచ్చావచరూప ఉపభోగః ప్రవిభజ్యమానః ఆకస్మికత్వాసంభవాదనుశయసద్భావం సూచయతి. అభ్యుదయప్రత్యవాయయోస్సుకృతదుష్కృతహేతుత్వస్య సామాన్యతశ్శాస్త్రేణావగమితత్వాత్. స్మృతి

ప్తే—యేనేత్యాదినా. తత్రావరోహతాం జీవానాం మధ్యే యే కేచిదిహ కర్మభూమౌ రమణీయచరణాః పుణ్యకర్మాణః తే పుణ్యయోనిభాజ ఇతి యత్ తదభ్యాశో హ అవశ్యం హీత్యర్థః. కపూయం పాపం. దృష్టశబ్దస్య శ్రుతమర్థముక్త్వాఽర్థాంతరమాహ—దృష్టశ్చేతి. 'పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేనే' త్యాదిశాస్త్రేణసుఖదుఃఖయోర్ధర్మాధర్మహేతుకత్వమవగతమ్. తతశ్చ జన్మారభ్య దృష్టో భోగః కర్మహేతుకః, భోగత్వాత్, స్వర్గభోగవదిత్యనుశయసిద్ధిః. విపక్షే చ హేత్వభావాద్భోగస్యాకస్మికత్వప్రసంగ ఇత్యర్థః. స్మృతావాశ్రమా ఆశ్రమిణః ప్రేత్య మృత్వా లోకాంతరే కర్మఫలం భుక్త్వా తతశ్శేషేణానుభూతాదన్యేన కర్మణాఽనుశయాఖ్యేన

త్వాక్షైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తంతే' ఇత్యాది. తత్ర కిం స్వర్గాదవరోహంతః

రపి 'వర్ణా ఆశ్రమాశ్చస్వకర్మనిష్ఠాః ప్రేత్య కర్మ ఫలమనుభూయ తతశ్శేషేణ విశిష్టదేశకులజాతిరూపాయుశ్శ్రుతవృత్తవిత్తసుఖమేధసో జన్మ ప్రతిపద్యంత' ఇతి సానుశయానామేవావరోహం దర్శయతి. కః పునరనుశయో నామేతి, కేచిత్తావదాహుః—స్వర్గార్థస్య కర్మణో భుక్తఫలస్యావశేషః కశ్చిదనుశయో నామ భాండానుసారిస్నేహవత్. యథా హి స్నేహభాండం రిచ్యమానం న సర్వాత్మనా రిచ్యతే భాండానుసార్యేవ కశ్చిత్స్నేహశేషోఽవతిష్ఠతే తథానుశయోఽపీతి, నను కార్యవిరోధిత్వాదదృష్టస్య న భుక్తఫలశేషావస్థానంన్యాయ్యమ్. నాయం దోషః. న హి సర్వాత్మనా భుక్తఫలత్వం కర్మణః ప్రతిజానీమహే. నను నిరవశేషకర్మఫలోపభోగాయ చంద్రమండలమారూఢః. బాఢమ్. తథాపి స్వల్పకర్మావశేషమాత్రేణ తత్రావస్థానం నలభ్యతే. యథా కిల కశ్చిత్సేవకః సకలైస్సేవోపకరణైః రాజకులముపసృప్తశ్చిరప్రవాసాత్ పరిక్షీణబహూపకరణశ్ఛత్రపాదుకాదిమాత్రావశేషో న రాజకులేఽవస్థాతుం శక్నోత్యేవమనుశయమాత్రపరిగ్రహో న చంద్రమండలేఽవస్థాతుం శక్నోతీతి నచైతద్యుక్తమివ, న హి స్వర్గార్థస్య కర్మణో భుక్తఫలస్యావశేషానువృత్తిరుపపద్యతే కార్య

పునర్జన్మ ప్రతిపద్యంత ఇతి సంబంధః. విశిష్టా దేశాదయో మేధాంతా దశగుణా యేషు తే తథోక్తాః. శ్రుతం జ్ఞానం వృత్తమాచారః. స్వాభిమతానుశయం వక్తుం పృచ్ఛతి— కః పునరితి. కృతస్య కర్మణః స్వర్గే భోగే సతి భుక్తస్య కర్మణో లేశోఽనుశయస్తద్వానవరోహతి, భాండే స్నేహలేశస్య దృష్టత్వాత్ తతశ్శేషేణేతి స్మృతేశ్చేత్యేకదేశివ్యాఖ్యామాహ—కేచిదిత్యాదినా. రిచ్యమానం స్నేహేన వియుజ్యమానం. నను భోగనాశ్యత్వాత్కర్మణో లేశో న యుక్త ఇతి శంకతే—నన్వితి. కృత్స్నకర్మణో భోగే జాతే నాశస్స్యాత్ న తు భోగో జాత ఇతిపరిహారార్థః భోగో న జాయత ఇత్యయుక్తమితి శంకతే—నన్వితి. భోగస్యావశేషో జాత ఇతి సమాధత్తే—బాఢమిత్యాదినా. ఇదమేకదేశివ్యాఖ్యానం దూషయతి—న చేతి. 'స్వర్గ

సానుశయాః, ఉత నిరనుశయా ఇతి సందేహే, నిరనుశయా ఇతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—కృతస్య స్వర్గప్రాపకకర్మజాతస్య భోగేన అత్యయే నాశే అనుశయవాన్

విరోధిత్వాదిత్యుక్తమ్. నన్వేతదప్యుక్తం న స్వర్గఫలస్య కర్మణో నిఖిలస్య భుక్తఫలత్వం భవతీతి. తదేతదపేశలమ్. స్వర్గార్థం కిల కర్మ స్వర్గస్థస్యైవ స్వర్గఫలం నిఖిలం న జనయతి స్వర్గచ్యుతస్యాపి కంచిత్ఫలలేశం జనయతీతి న శబ్దప్రమాణకానామీదృశీ కల్పనాఽవకల్పతే. స్నేహభాండే తు స్నేహలేశానువృత్తిర్దృష్టత్వాదుపపద్యతే. తథా సేవకస్యోపకరణలేశానువృత్తిర్దృశ్యతే. నత్విహ తథా స్వర్గఫలస్య కర్మణో లేశానువృత్తిర్దృశ్యతే నాపి కల్పయితుం శక్యతే, స్వర్గఫలత్వశాస్త్రవిరోధాత్. అవశ్యం చైతదేవం విజ్ఞేయమ్ న స్వర్గఫలస్యేష్టాదేః కర్మణో భాండానుసారి స్నేహవదేకదేశోఽనువర్తమానోఽనుశయ ఇతి. యది హి యేన సుకృతేన కర్మణేష్టాదినా స్వర్గమన్వభూవన్ తస్యైవ కశ్చిదేకదేశోఽనుశయః కల్ప్యేత తతో రమణీయ ఏవైకోఽనుశయస్స్యాన్న విపరీతః, తత్రేయమనుశయవిభాగశ్రుతిరుపరుధ్యేత 'తద్య ఇహ రమణీయచరణా అథ య ఇహ కపూయచరణాః' ఇతి, తస్మాదాముష్మికఫలే కర్మజాతే ఉపభుక్తే అవశిష్టమైహికఫలం కర్మాంతరజాతమనుశయస్తద్వంతోఽవరోహంతీతి. యదుక్తం యత్కించేత్యవిశేషపరామర్శాత్సర్వస్యేహ కృతస్య కర్మణః ఫలోపభోగేనాంతం ప్రాప్య నిరనుశయా అవరోహంతీతి. నైతదేవమ్, అనుశయసద్భావస్యావగమితత్వాత్. యత్కించిదిహ కృతమాముష్మికఫలం కర్మారబ్ధభోగం తత్సర్వం ఫలోపభోగేన క్షపయిత్వేతి గమ్యతే. యదప్యుక్తం

కామో యజేతే'త్యాదిశాస్త్రేణ స్వర్గభోగార్థం కర్మ చోదితం, తచ్ఛేషస్య మర్త్యభోగహేతుత్వే శాస్త్రవిరోధ ఇత్యర్థః. కించ స్వర్గహేతుకర్మశేషాదవరోహే కపూయయోన్యాపత్తిశ్రుతివిరోధ ఇత్యాహ—అవశ్యం చేతి. స్వాభిమతమనుశయమాహ—తస్మాదితి. పూర్వపక్షబీజమనూద్య దూషయతి—యదిత్యాదినా. క్షపయిత్వా పునరాగచ్ఛంతీతి ప్రాప్యాంతమితి వాక్యేన గమ్యత ఇతి యోజనా. జన్మారభ్య దృష్టభోగలింగానుగృహీతయా రమణీయకపూయచరణశ్రుత్యా ఐహికానుశయాఖ్యకర్మవిశేషపరయా విరోధాత్ యత్కించేతి యావత్సంపాతమితి చ సామాన్యశబ్దయో

అనుశయశబ్దేనాముష్మికఫలప్రాపకకర్మాతిరిక్తం కర్మోచ్యతే తద్వానేవావరోహతి, కుతః,

ప్రాయణమవిశిష్టత్వాదనారబ్ధఫలం కృత్స్నమేవ కర్మాభివ్యనక్తి, తత్ర కేనచిత్ కర్మణాముష్మిన్ లోకే ఫలమారభ్యతే కేనచిదస్మిన్నిత్యయం విభాగో న సంభవతీతి. తదప్యనుశయసద్భావప్రదర్శనేనైవ ప్రత్యుక్తమ్ అపిచ కేన హేతునా ప్రాయణమనారబ్ధఫలస్య కర్మణోఽభివ్యంజకం ప్రతిజ్ఞాయత ఇతి వక్తవ్యమ్. ఆరబ్ధఫలేన కర్మణా ప్రతిబద్ధస్యేతరస్య వృత్త్యుద్భవానుపపత్తేస్తదుపశమాత్ ప్రాయణకాలే వృత్త్యుద్భవో భవతీతి యద్యుచ్యేత తత్ర వక్తవ్యం, యథైవ తర్హి ప్రాక్ ప్రాయణాదారబ్ధఫలేన కర్మణా ప్రతిబద్ధస్యేతరస్య వృత్త్యుద్భవానుపపత్తిః, ఏవం ప్రాయణకాలేఽపి విరుద్ధఫలస్యానేకస్య కర్మణో యుగపత్ఫలారంభాసంభవాద్బలవతాపి ప్రతిబద్ధస్య దుర్బలస్య వృత్త్యుద్భవానుపపత్తిరితి న హ్యనారబ్ధఫలత్వసామాన్యేన జాత్యంతరోపభోగ్యఫలమప్యనేకం కర్మైకస్మిన్ ప్రాయణే యుగపదభివ్యక్తం సదేకాం జాతిమారభత ఇతి శక్యం వక్తుమ్, ప్రతినియతఫలత్వవిరోధాత్, నాపి కస్యచిత్ కర్మణః ప్రాయణేఽభివ్యక్తిః కస్యచిదుచ్ఛేద ఇతి శక్యతే వక్తుం ఐకాంతికఫలత్వవిరోధాత్. న హి ప్రాయశ్చిత్తాదిభిర్హేతుభిర్వినా కర్మణాముచ్ఛేదస్సంభావ్యతే. స్మృతిరపి విరుద్ధఫలేన కర్మణా

రాముష్మికవిషయత్వేన సంకోచో వాచ్య ఇతి భావః. మరణం కృత్స్నకర్మాభివ్యంజకమిత్యయుక్తం, ఉక్తానుశయశ్రుతివిరోధాదిత్యాహ—తదపీతి. బలవదనారబ్ధకర్మప్రతిబంధాచ్చ న కృత్స్నకర్మాభివ్యక్తిరిత్యాహ—అపిచేత్యాదినా. తస్య కృత్స్నకర్మాభివ్యంజకత్వే హేతుర్నాస్తీతి భావః—ప్రశ్నం మత్వోత్తరం శంకతే. ఆరబ్ధేతి. ఆరబ్ధవత్ అనారబ్ధస్యాపి బలవతః ప్రతిబంధకత్వాన్న సర్వకర్మణః ఫలదానాయాభివ్యక్తిరితి సమాధత్తే—యథేతి. అనారబ్ధఫలత్వావిశేషాత్ సర్వకర్మణామభివ్యక్తిమాశంక్య మిథో విరుద్ధస్వర్గనరకాదిదేహఫలానామేకదేహారంభకత్వాసంభవ ఉక్తస్తం వివృణోతి—న హీతి. అస్తు తర్హి దుర్బలస్య కర్మణో నాశ ఇత్యత ఆహ—నాపీతి. నాభుక్తం క్షీయతే కర్మేత్యైకాంత ఉత్సర్గః, స చ ప్రాయశ్చిత్తబ్రహ్మజ్ఞానధ్యానైర్బాధ్యతే న మరణమాత్రేణేత్యర్థః. మరణేన దుర్బలకర్మావినాశే మానమాహ—స్మృతిరితి.

దృష్టస్మృతిభ్యామ్ 'తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్...' ఇత్యాద్యా దృష్టా ప్రత్యక్షా శ్రుతిః, 'ప్రేత్య కర్మఫలమను

ప్రతిబద్ధస్య కర్మాంతరస్య చిరమప్యవస్థానం దర్శయతి "కదాచిత్సు కృతం కర్మ కూటస్థమిహ తిష్ఠతి, మజ్జమానస్య సంసారే యావద్దుఃఖా ద్విముచ్యతే" ఇత్యేవంజాతీయా. యది చ కృత్స్నమనారబ్ధఫలం కర్మై కస్మిన్ ప్రాయణే యుగపదభివ్యక్తం సదేకాం జాతిమారభేత తత స్స్వర్గనరకతిర్యగ్యోనిషు అధికారానవగమాద్ధర్మాధర్మానుత్పత్తౌ నిమి త్తాభావాన్నోత్తరా జాతిరుపపద్యేత. బ్రహ్మహత్యాదీనాం చైకైకస్య కర్మణోఽనేకజన్మనిమిత్తత్వం స్మర్యమాణముపరుధ్యేత, న చ ధర్మా ధర్మయోః స్వరూపఫలసాధనాదిసమధిగమే శాస్త్రాదతిరిక్తం కారణం శక్యం సంభావయితుమ్ న చ దృష్టఫలస్య కర్మణః కారీర్యాదేః ప్రాయణమభివ్యంజకం సంభవతీత్యవ్యాపికా హీయం ప్రాయణ స్యాభివ్యంజకత్వకల్పనా, ప్రదీపోపన్యాసోఽపి కర్మబలాబలప్రదర్శనే నైవ ప్రతినీతః, స్థూలసూక్ష్మరూపాభివ్యక్తివచ్చేదం ద్రష్టవ్యమ్, యథాహి ప్రదీపస్సమానేఽపి సన్నిధానే స్థూలం రూపమభివ్యనక్తి

కర్మనాశపక్షం నిరస్య ప్రకృతకృత్స్నకర్మాభివ్యక్తిపక్షే దోషాంతరమాహ—యది చేతి. కృత్స్నకర్మణామేకస్మిన్ దేవాదిజన్మని భోగేన క్షయాత్ న జన్మాంతరం స్యాత్ జ్ఞానాభావాన్న ముక్తిరిత్యాది దేవస్య కష్టాదశాస్యాదిత్యర్థః "శ్వసూకరఖరో ష్ట్రాణాం గోజావిమృగపక్షిణాం. చండాలపుల్కసానాం చ బ్రహ్మహా యోనిమృచ్ఛ తీ"త్యాదిస్మృతివిరోధాచ్చ న సర్వకర్మణామేకజన్మారంభకత్వమిత్యాహ—బ్రహ్మేతి. నన్వేకస్య కర్మణః కథమనేకజన్మఫలకత్వం, అదృష్టత్వాదిత్యతఆహ—న చేతి. కించ వ్యంజకత్వేఽపి మరణస్య కిం సర్వకర్మవ్యంజకత్వం కల్ప్యతే, ఉత యత్కించిత్కర్మ వ్యంజకత్వం, నాద్యః, ఇహ కృతకారీర్యాదేరత్రైవ ఫలహేతోర్మరణవ్యంజనత్వా సంభవాదిత్యాహ—న చేతి. ద్వితీయం నిరస్యన్ పరోక్తం దృష్టాంతం విఘటయతి— ప్రదీపేతి. రూపాణాం ప్రదీపవన్మరణం న కస్యచిదపి కర్మణో వ్యంజకం కింతు ప్రబల కర్మప్రతిబంధాభావే దుర్బలం వ్యంజ్యేత ఇత్యర్థః. ఏవం మరణస్య వ్యంజకత్వానంగీ కారేణ ప్రదీపదృష్టాంతో నిరస్తః, అంగీకారేఽప్యనుకూలో దృష్టాంత ఇత్యాహ— స్థూలేతి. సూక్ష్మమనుద్భూతరూపమితి మరణే సర్వకర్మాభివ్యక్త్యసిద్ధిరితి శేషః. ఏవం

భూయ తతః శేషేణ విశిష్టదేశకాలకులరూపాయుః శ్రుతవృత్తవిత్తసుఖమేధసో జన్మ ప్రతిపద్యంతే' ఇతి స్మృతిః, తాభ్యామనుశయవంత ఏవావరోహంతీతి గమ్యతే.

నసూక్ష్మం, ఏవం ప్రాయణం సమానేఽప్యనారబ్ధఫలస్య కర్మజాతస్య ప్రాప్తావసరత్వే బలవతః కర్మణో వృత్తిముద్భావయతి న దుర్బలస్యేతి తస్మాచ్ఛ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరోధాదశ్లిష్టోఽయమశేషకర్మాభివ్యక్త్యభ్యుపగమః, శేషకర్మసద్భావేఽనిర్మోక్షప్రసంగ ఇత్యయమప్యస్థానే సంభ్రమః. సమ్యగ్దర్శనాదశేషకర్మక్షయశ్రుతేః. తస్మాత్ స్థితమేతదనుశయవంతోఽవరోహంతీతి. తే చావరోహంతో యథేతమనేవం చావరోహంతి. యథేతమితి యథాగతమిత్యర్థః. అనేవమితి తద్విపర్యయేణేత్యర్థః. ధూమాకాశయోః పితృయాణేఽధ్వన్యుపాత్తయోరవరోహే సంకీర్తనాత్ యథేతం శబ్దాచ్చ యథాగతమితి ప్రతీయతే, రాత్ర్యాద్యసంకీర్తనాదభ్రాద్యుపసంఖ్యానాచ్చ విపర్యయోఽపి ప్రతీయతే

సర్వకర్మసంఘ ఏకజన్మారంభక ఇత్యైకభవికః కర్మాశయ ఇతి మతనిరాసముపసంహరతి—తస్మాదితి. చరణశ్రుత్యా'తతశ్శేషే'ణేత్యాదిస్మృత్యా 'ప్రబలప్రతిబంధా'దితి న్యాయేన చానభివ్యక్తకర్మసద్భావాదిత్యర్థః. నను ముక్త్యనుపపత్త్యాఽఙ్గీకార్య ఐకభవిక ఇత్యత ఆహ—శేషేతి. సూత్రశేషం వ్యాచష్టే—తే చేత్యాదినా. అవరోహమార్గ ఇత్థం శ్రూయతే 'తస్మిన్ యావత్సంపాతముషిత్వా అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తంతే యథేతమాకాశమాకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతి ధూమో భూత్వాఽభ్రం భవతి అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతి మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతి త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి జాయంతే అతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరం యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతస్సించతి తద్భూయ ఏవ భవతి తద్య ఇహ రమణీయచరణా రమణీయాం యోనిమాపద్యంత'ఇతి. ధూమాద్యధ్వనా యథేతం యథాగతం తథేతమధ్వానం పునరాయాంతీత్యుక్త్వా ధూమాదిరూపపితృమార్గస్య రాత్ర్యాదికం నోక్తం, అధికం చాభ్రాదికముక్తమితి మత్వా సూత్రకృతోక్తం యథేతమనేవం చేతి. అవశిష్టశ్రుత్యర్థోఽగ్రే స్ఫుటీభవిష్యతి.

తే చ యేన మార్గేణ చంద్రలోకమారూఢాః తేనైవావరోహంతి కిం తద్విపరీతేనేత్యాకాంక్షాయామాహ—యథేతమనేవం చ. యథేతం యథాగతం ధూమాదిమార్గేణ అనేవం చ తద్విపర్యయేణ వక్ష్యమాణాభ్రాదిమార్గేణావరోహంతీత్యర్థః.

సూ. చరణాదితి చేన్నోపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిః. ౯.

అథాపి స్యాద్యా శ్రుతిరనుశయసద్భావప్రతిపాదనాయోదాహృతా 'తద్య ఇహ రమణీయచరణాః' ఇతి సా ఖలు చరణాద్యోన్యాపత్తిం దర్శయతి నానుశయాత్, అన్యచ్చరణమన్యోఽనుశయః, చరణం చారిత్రమాచారః శీలమిత్యనర్థాంతరం అనుశయస్తు భుక్తఫలాత్ కర్మణోఽతిరిక్తం కర్మాభిప్రేతం శ్రుతిశ్చ కర్మచరణే భేదేన వ్యపదిశతి, 'యథాకారీ యథాచారీ తథా భవతీ' తి 'యాన్యనవద్యాని కర్మాణి తాని సేవితవ్యాని నో ఇతరాణి యాన్యస్మాకగ్ం సుచరితాని తాని త్వయోపాస్యానీ' తి చ, తస్మాచ్చరణాద్యోన్యాపత్తిశ్రుతేర్నానుశయసిద్ధిరితి చేన్నైష దోషః, యతోఽనుశయోపలక్షణార్థైవైషా చరణశ్రుతిరితి కార్ష్ణాజినిరాచార్యో మన్యతే.

సూ. ఆనర్థక్యమితిచేన్న తదపేక్షత్వాత్. ౧౦

స్యాదేతత్, కస్మాత్పునశ్చరణశబ్దేన శ్రౌతం శీలం విహాయ

౯. సంప్రతి శ్రుతిస్థచరణశబ్దమాక్షేపపూర్వకం సూత్రకృద్వ్యాచష్టే—చరణాదితి చేదితి. "అద్రోహస్సర్వభూతేషు కర్మణా మనసా గిరా. అనుగ్రహశ్చ జ్ఞానం చ శీలమేతద్విదుర్బుధాః" ఇతి స్మృతావుక్తా అద్రోహాదయశ్శాస్త్రార్థజ్ఞానరూపం చ శీలం సర్వకర్మాంగముక్తం తద్వాచకం చరణపదమంగినః శ్రౌతాదికర్మణో లక్షకం 'కర్మణ ఏవోత్తరావస్థాధర్మాధర్మాఖ్యాపూర్వ' మితి కర్మలక్షణయైవ తదభిన్నాపూర్వాఖ్యానుశయసిద్ధిరితి కార్ష్ణాజినిమతమ్.

౧౦. తదేవ శంకా సమాధానాభ్యామాహ—అనర్థక్యమితి చేదిత్యాదినా సూత్రేణ. చరణశబ్దవాచ్యస్యైవ గ్రహణ సంభవాన్న లక్షణా యుక్తేతి శంకిత్వైవ

నను 'రమణీయచరణాః' ఇతి శ్రుతిః చరణాద్యోన్యాపత్తిం దర్శయతి, నానుశయాత్. అన్యచ్చరణమన్యోఽనుశయ ఇతి నానుశయసిద్ధిరితి చేత్, న. యతః కార్ష్ణాజినిరాచార్య ఇయం చరణశ్రుతిరనుశయోపలక్షణార్థేతి మన్యతే.

లాక్షణికో౽నుశయః ప్రత్యాయ్యతే. నను శీలస్యైవ శ్రౌతస్య విహిత ప్రతిషిద్ధస్య సాధ్వసాధురూపస్య శుభాశుభ యోన్యాపత్తిః ఫలం భవిష్యతి, అవశ్యం చ శీలస్యాపి కించిత్ఫలమభ్యుపగంతవ్యమ్, అన్యథా హ్యానర్థక్యమేవ శీలస్య ప్రసజ్యేతేతి చేన్నైష దోషః. కుతః, తదపేక్షత్వాత్. ఇష్టాది హి కర్మజాతం చరణాపేక్షమ్. న హి సదాచారహీనః కశ్చిదధికృతస్స్యాత్. 'ఆచారహీనం న పునంతి వేదాః' ఇత్యాదిస్మృతిభ్యః. పురుషార్థత్వే౽ప్యాచారస్య నానర్థక్యమ్. ఇష్టాదౌ హి కర్మజాతే ఫలమారభమాణే తదపేక్ష ఏవాచారస్తత్రైవ కంచిదతిశయమారప్స్యతే. కర్మ చ సర్వార్థకారీతి శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధిః, తస్మాత్కర్మైవ శీలోపలక్షితమనుశయభూతం యోన్యాపత్తేః కారణభూతమితి కార్ష్ణాజినేర్మతమ్. న హి కర్మణి సంభవతి శీలాద్యోన్యాపత్తిర్యుక్తా. న హి పద్భ్యాం పలాయితుం పారయమాణో జానుభ్యాం రంహితుమర్హతీతి.

బ్రూతే—నన్వితి. ప్రతిషిద్ధం శీలం క్రోధానృతాదిరూపం. కించ శీలస్య నిష్ఫలత్వాద్యోగాచ్ఛ్రుతయోన్యాపత్తిస్తస్యైవ ఫలం నానుశయస్యేత్యాహ—అవశ్యం చేతి. 'వేదాస్తదర్థకర్మణ్యాచారం వినా న ఫలంతీ'తి స్మృత్యా శీలస్య కర్మాంగత్వాన్న పృథక్ఫలాపేక్షా, అంగిఫలేనార్థవత్త్వాత్. న చాంగమాత్రాద్యోన్యాపత్తిః ఫలమితి వాచ్యం అంగస్య నిష్ఫలత్వేన ముఖ్యార్థస్యాచారస్య గ్రహణాయోగాల్లక్షణా యుక్తేతి సమాధానార్థః. యద్యాచారస్య స్నానాదివత్ పురుషసంస్కారతయా పురుషార్థత్వం తదాప్యవిరోధ ఇత్యాహ—పురుషార్థత్వే౽పీతి. అంగావబద్ధో పాస్తివదాచారో౽ర్థవానిత్యర్థః. అస్తు తర్హి శీలాఖ్యాచారాదేవ యోన్యాపత్తిరిత్యాశంక్య 'పుణ్యో వై పుణ్యేన కర్మణే' త్యాది శ్రుత్యాది విరోధాన్నైవ మిత్యాహ—కర్మ చేతి. పారయమాణః శక్తః. యద్యప్యక్రోధాది రూపం శీలం సాధారణధర్మాత్మకం విశేషరూపాత్ కర్మణో౽భిన్నం తథాపి చరణాచారశబ్దౌ కర్మవాచినావేవ న శీలవాచకావితి న లక్షణావసర ఇతి బాదరిమతమ్.

నను చరణశ్రుతేర్ముఖ్యాచారార్థపరిత్యాగేన అనుశయార్థకత్వే ఆనర్థక్యమితి చేత్, న. దృష్టాదికర్మణామాచారనిర్వర్త్యత్వేన చరణాపేక్షత్వాత్ చరణశ్రుతేరర్థవత్త్వమిత్యర్థః.

సూ. సుకృతదుష్కృతే ఏవేతి తు బాదరిః. ౧౧

బాదరిస్త్వాచార్యః సుకృతదుష్కృతే ఏవ చరణశబ్దేన ప్రత్యాయ్యేతే ఇతి మన్యతే. చరణమనుష్ఠానం కర్మేత్యనర్థాంతరమ్. తథాహ్యవిశేషేణ కర్మమాత్రే చరతిః ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే. యో హీష్టాదిలక్షణం పుణ్యం కర్మ కరోతి తం లౌకికా ఆచక్షతే ధర్మం చరత్యేష మహాత్మేతి. ఆచారోఽపి ధర్మవిశేష ఏవ. భేదవ్యపదేశస్తు కర్మచరణయోర్బ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేనాప్యుపపద్యతే. తస్మాద్రమణీయచరణాః ప్రశస్తకర్మాణః, కపూయచరణా నిందితకర్మాణ ఇతి నిర్ణయః.

సూ. అనిష్టాదికారిణామపి చ శ్రుతమ్. ౧౨.

ఇష్టాదికారిణశ్చంద్రమసంగచ్ఛంతీత్యుక్తం యేత్వితరే ఇష్టాదికారిణస్తేఽపి కిం చంద్రమసం గచ్ఛంతి ఉత న గచ్ఛంతీతి చింత్యతే. తత్ర తావదాహ—ఇష్టాదికారిణ ఏవ చంద్రమసం గచ్ఛంతీత్యేతన్న,

---

౧౧. ముఖ్యసిద్ధాంతమాహ—సుకృతేతి. చరణశబ్దార్థముపసంహారతి—ఆచారోఽపీతి. కర్మణ్యేవాచారత్వే యథాకారీత్యాదిభేదోక్తిః కథమిత్యతఆహ—భేదవ్యపదేశ ఇతి. నిరుపపదాచారశబ్దాత్ సదాచారరూపో విశేషో భాతి, అతస్తత్సమభివ్యాహృతః కర్మసామాన్యవాచకో యథాకారీతి శబ్దస్తదితరవిశేషపరః, ఏవమన వద్యాని కర్మాణీతి సామాన్యతోఽస్మాకం సుచరితానీతి విశేష ఇతి వివేకః, తస్మాదనుశయబలాదాగత్యవశ్యంభావానుసంధానాద్వైరాగ్య మితి సిద్ధమ్.

౧౨. ఏవం పుణ్యాత్మనాం గత్యాగతిచింతయా వైరాగ్యం నిరూప్య పాపినాం తచ్చింతయా తన్నిరూపయతి—అనిష్టాదికారిణామపీతి.'యే వై కేచే'త్యవిశేషశ్రుతేర్వై

వస్తుతః కర్మచరణయోర్న భేద ఇత్యాహ—

బాదరిస్త్వాచార్యః సుకృతదుష్కృతే ఏవ చరణశబ్దేనోచ్యతే ఇతి మన్యతే, లోకే ఇష్టాదికారిణి 'ధర్మం చరతి' ఇతి కర్మచరణయోరభేదేన ప్రయోగదర్శనాత్. అతః ఇష్టాదికారిణాం చంద్రలోకం గతానాం పునరవరోహార్థమనుశయోఽస్తీతి సిద్ధమ్.

స్య సర్వజ్ఞత్వం కించిజ్జ్ఞత్వం వా కల్పయితుం శక్యం, త్రిగుణత్వాత్తు ప్రధానస్య సర్వజ్ఞానకారణభూతం సత్త్వం ప్రధానావస్థాయామపి విద్యత ఇతి ప్రధానస్యాచేతనస్య సతస్సర్వజ్ఞత్వముపచర్యతే వేదాంత వాక్యేషు. అవశ్యం చ త్వయాపి సర్వజ్ఞం బ్రహ్మేత్యభ్యుపగచ్ఛతా సర్వజ్ఞానశక్తిమత్త్వేనైవ సర్వజ్ఞత్వమభ్యుపగంతవ్యమ్. న హి సర్వదా సర్వవిషయం జ్ఞానం కుర్వదేవ బ్రహ్మ వర్తతే. తథాహి—జ్ఞానస్య నిత్యత్వే జ్ఞానక్రియాం ప్రతి స్వాతంత్ర్యం బ్రహ్మణో హీయేత. అథానిత్యం తదితి జ్ఞానక్రియాయా ఉపరమే ఉపరమేతాపి బ్రహ్మ తదా సర్వజ్ఞానశక్తిమత్త్వేనైవ సర్వజ్ఞత్వమాపతతి. అపిచ ప్రాగుత్పత్తేస్సర్వకారకశూన్యం బ్రహ్మేష్యతే త్వయా న చ జ్ఞానసాధనానాం శరీరేంద్రియాదీనామభావే జ్ఞానోత్పత్తిః కస్యచిదుపపన్నా. అపిచ ప్రధానస్యానేకాత్మకస్య పరిణామసంభవాత్కారణత్వోపపత్తిర్మృదాదివన్నాసంహతస్యైకాత్మకస్య బ్రహ్మణ ఇత్యేవం ప్రాప్తే ఇదం సూత్రమారభ్యతే:—

భావాత్కథం సర్వజ్ఞతేత్యత ఆహ—త్రిగుణత్వాదితి. త్రయో గుణా ఏవ ప్రధానం తస్య సామ్యావస్థా తదభేదాత్ప్రధానమిత్యుచ్యతే. తదవస్థాయామపి ప్రళయే సర్వజ్ఞానశక్తిమత్త్వరూపం సర్వజ్ఞత్వమక్షతమిత్యర్థః. నను మయా కిమితి శక్తిమత్త్వరూపం గౌణం సర్వజ్ఞత్వమంగీకార్యమితి తత్రాహ—నహీతి. అనిత్యజ్ఞానస్య ప్రళయే నాశాచ్ఛక్తిమత్త్వం వాచ్యం కారకాభావాచ్చేత్యాహ—అపి చేతి. మతద్వయసామ్యముక్త్వా స్వమతే విశేషమాహ—అపి చేతి. బ్రహ్మణః కారణత్వం స్మృతిపాదే సమర్థ్యతే ప్రధానాదేః కారణత్వం తర్కపాదే యుక్తిభిర్నిరస్యతి. అధునా శ్రుతిభిర్నిరస్యతి.—

శాస్త్రత్వమితి, తదపి న; హితశాసనాత్ వేదాంతానాం శాస్త్రత్వోపపత్తేః—ఇతి దిక్. ఇతి ద్వితీయం వర్ణకం.

సూ. ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్. ౫. ఇతి.

న సాంఖ్యపరికల్పితమచేతనం ప్రధానం జగతః కారణం శక్యం వేదాంతేష్వాశ్రయితుం. అశబ్దం హి తత్. కథమశబ్దం? ఈక్షతేః ఈక్షితృత్వశ్రవణాత్కారణస్య. కథం? ఏవం హి శ్రూయతే-'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్' 'ఏకమేవాద్వితీయ'మిత్యుపక్రమ్య 'తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత' ఇతి తత్రేదంశబ్దవాచ్యం నామరూపవ్యాకృతం జగత్ప్రాగుత్పత్తేః సదాత్మనావధార్య తస్యైవ ప్రకృతస్య సచ్ఛబ్దవాచ్యస్యేక్షణపూర్వకం తేజఃప్రభృతేః స్రష్టృత్వం దర్శయతి. తథాన్యత్ర— 'ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీన్నాన్యత్కించన మిషత్స ఈక్షత లోకాన్నుసృజా' ఇతి. 'స ఇమాఀల్లోకానసృజత' ఇతీక్షాపూర్వికామేవ సృష్టిమాచష్టే. క్వచిచ్చ షోడశకలం పురుషం ప్రస్తుత్యాహ—'స ఈక్షాంచక్రే స ప్రాణమసృజత' ఇతి. ఈక్షతేరితి చ ధాత్వర్థనిర్దేశోఽభిప్రేతః యజతే

---

౫. ఈక్షతేర్నాశబ్దమితి. ఈక్షణశ్రవణాద్వేదశబ్దావాచ్యమశబ్దం ప్రధానం అశబ్దత్వాన్న కారణమితి సూత్రయోజనా. తత్సచ్ఛబ్దవాచ్యం కారణమైక్షత ఈక్షణమేవాహ—బహ్వితి. బహు ప్రపంచరూపేణ స్థిత్యర్థమహమేవోపాదానతయా కార్యాభేదాజ్జనిష్యామీత్యాహ—ప్రజేతి. ఏవం తత్సదీక్షిత్వా ఆకాశం వాయుం చ సృష్ట్వా తేజస్సృష్టవదిత్యాహ—తదితి. మిషచ్చలత్ సత్త్వాక్రాంతమితి యావత్, 'సజీవాభిన్నః పరమాత్మా' 'ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధాం ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీంద్రియం మనోఽన్నమన్నాద్వీర్యం తపో మంత్రాః కర్మ లోకా లోకేషు చ నామ చే'త్యుక్తాః షోడశకలాః, నను ఇక్ శ్తిపౌ ధాతునిర్దేశ ఇతి కాత్యాయనస్మరణాదీక్షతిపదేన శ్తిబంతేన ధాతురుచ్యతే. తేన ధాత్వర్థ ఈక్షణం కథం వ్యాఖ్యాయత ఇత్యాశంక్య లక్షణయేత్యాహ—ఈక్షతేరితి చేతి. 'ఇతికర్తవ్యతావిధేర్యజతేః పూర్వవత్త్వ'మితి జైమిని

ఇత్థం చతుర్భిః సర్వజగత్కారణం సర్వజ్ఞం సర్వవేదాంతప్రతిపాద్యం బ్రహ్మేతి ప్రత్యపాది. తత్ర సాంఖ్యాః— కూటస్థత్వేన క్రియాశక్త్యయోగాత్ బ్రహ్మ న జగత్కారణమ్; అపి తర్హి త్రిగుణాత్మకత్వాత్ క్రియాశక్తిమత్ప్రధానమేవ జగత్కారణం—ఇతి జగుః; తన్మతం నిరాకర్తుమిదమాహ—

పూర్వేణాస్యాక్షేపసంగతిః. ఫలం తు పూర్వపక్షే ప్రధానైక్యసంపదుపాస్తిః,

రితివత్ న ధాతునిర్దేశః. తేన ‘యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తపః. తస్మాదేతద్బ్రహ్మనామరూపమన్నం చ జాయతే’ఇత్యేవమాదీన్యపి సర్వజ్ఞేశ్వరకారణపరాణి వాక్యాన్యుదాహర్తవ్యాని. యత్తూక్తం సత్త్వధర్మేణ జ్ఞానేన సర్వజ్ఞం ప్రధానం భవిష్యతీతి, తన్నోపపద్యతే. న హి ప్రధానావస్థాయాం గుణసామ్యాత్సత్త్వధర్మో జ్ఞానం సంభవతి. ననూక్తం సర్వజ్ఞానశక్తిమత్త్వేన సర్వజ్ఞం భవిష్యతీతి. తదపి నోపపద్యతే. యది గుణసామ్యే సతి సత్త్వవ్యపాశ్రయాంజ్ఞానశక్తిమాశ్రిత్య సర్వజ్ఞం ప్రధానముచ్యేత కామం రజస్తమోవ్యపాశ్రయామపి జ్ఞానప్రతిబంధ శక్తిమాశ్రిత్య కించిజ్జ్ఞత్వముచ్యేత. అపి చ నాసాక్షికా సత్త్వవృత్తిర్జానాతి నాభిధీయతే. న చాచేతనస్య ప్రధానస్య సాక్షిత్వమస్తి. తస్మాదనుపపన్నం ప్రధానస్య సర్వజ్ఞత్వం. యోగినాంతు చేతనత్వాత్సత్త్వోత్కర్షనిమిత్తం సర్వజ్ఞత్వముపపన్నమిత్యనుదాహరణం. అథ పునః సాక్షినిమిత్తమీక్షితృత్వం ప్రధానస్యాపి కల్ప్యేత యథాగ్నినిమిత్తమయఃపిండాదేః దగ్ధృత్వం. తథా సతి యన్నిమిత్తమీక్షితృత్వం ప్రధానస్య తదేవ సర్వజ్ఞం బ్రహ్మ ముఖ్యం జగతః కారణమితి యుక్తం. యత్పు

సూత్రే యథా యజతిపదేన లక్షణయా ధాత్వర్థో యాగ ఉచ్యతే తద్వదిహాపీత్యర్థః. సౌర్యాదివికృతియాగస్యాంగానామవిధానాత్ పూర్వ దర్శాదిప్రకృతిస్థాంగవత్త్వమితి సూత్రార్థః. ధాత్వర్థనిర్దేశేన లాభమాహ—తేనేతి. సామాన్యతః సర్వజ్ఞో విశేషతః సర్వవిదితి భేదః జ్ఞానమీక్షణమేవ తపః. తపస్వినః ఫలమాహ—తస్మాదితి. ఏతత్కార్యం సూత్రాఖ్యం బ్రహ్మ. కేవలసత్త్వవృత్తేర్జ్ఞానత్వమంగీకృత్య ప్రధానస్య సర్వజ్ఞత్వం నిరస్తం. సంప్రతి న కేవలజడవృత్తిర్జ్ఞానశబ్దార్థః కింతు సాక్షిబోధవిశిష్టా వృత్తిః వృత్తివ్యక్తబోధో వా జ్ఞానం. తచ్చాజ్ఞస్య ప్రధానస్య నాస్తీత్యాహ—అపి చేతి. సాక్షిత్వమస్తి యేనోక్తజ్ఞానవత్త్వం స్యాదితి శేషః. నను సత్త్వవృత్తిమాత్రేణ యోగినాం సర్వజ్ఞత్వముక్తమిత్యత ఆహ—యోగినాం త్వితి. సేశ్వరసాంఖ్యమతమాహ—అథేతి. సర్వజ్ఞత్వం నామ సర్వగోచరజ్ఞానవత్త్వం న జ్ఞానకర్తృత్వం

సిద్ధాంతే బ్రహ్మైక్యధీరితి బోద్ధవ్యం. ఛాందోగ్యే శ్రూయతే—‘సదేవ’ ఇత్యుపక్రమ్య ‘తదైక్షత...’ ఇతి. తత్ర సచ్ఛబ్దితం జగదుపాదానం కిం ప్రధానం, ఉత బ్రహ్మేతి

ననూక్తం బ్రహ్మణోఽపి న ముఖ్యం సర్వజ్ఞత్వముపపద్యతే, నిత్యజ్ఞానక్రియత్వే జ్ఞానక్రియాం ప్రతి స్వాతంత్ర్యాసంభవాదిత్యత్రోచ్యతే.—ఇదం తావద్భవాన్ప్రష్టవ్యః. కథం నిత్యజ్ఞానక్రియత్వే సర్వజ్ఞత్వహానిరితి; యస్య హి సర్వవిషయావభాసనక్షమం జ్ఞానం నిత్యమస్తి సోఽసర్వజ్ఞ ఇతి విప్రతిషిద్ధం; అనిత్యత్వే హి జ్ఞానస్య కదాచిజ్జానాతి కదాచిన్న జానాతీత్యసర్వజ్ఞత్వమపి స్యాత్. నాసౌ జ్ఞాననిత్యత్వే దోషోఽస్తి జ్ఞాననిత్యత్వే జ్ఞానవిషయస్వాతంత్ర్యవ్యపదేశో నోపపద్యత ఇతి చేత్, న ప్రతతౌష్ణ్యప్రకాశేఽపి సవితరి దహతి ప్రకాశయతీతి స్వాతంత్ర్యవ్యపదేశదర్శనాత్. నను సవితుర్దాహ్యప్రకాశ్యసంయోగే సతి దహతి ప్రకాశయతీతి వ్యపదేశస్స్యాత్, న తు బ్రహ్మణః ప్రాగుత్పత్తేర్జ్ఞానకర్మసంయోగోఽస్తీతి విషమో దృష్టాంతః, నాసత్యపి కర్మణి సవితా ప్రకాశత ఇతి కర్తృత్వవ్యపదేశదర్శనాదేవమసత్యపి జ్ఞానకర్మణి బ్రహ్మణస్తదైక్షతేతి కర్తృత్వవ్యపదేశోపపత్తేర్న వైషమ్యం. కర్మాపేక్షాయాం తు

జ్ఞానస్య కృత్యసాధ్యత్వాదితి హృది కృత్వా పృచ్ఛతి—ఇదం తావదితి. సర్వం జానాతీతి శబ్దాసాధుత్వం శంకతే—జ్ఞాననిత్యత్వ ఇతి. నిత్యస్యాఽపి జ్ఞానస్య తత్తదర్థోపహితత్వేన బ్రహ్మస్వరూపాద్భేదం కల్పయిత్వా కార్యత్వోపచారాద్బ్రహ్మణస్తత్కర్తృత్వవ్యపదేశస్సాధురితి సదృష్టాంతమాహ—న ప్రతతేతి. సంతతేత్యర్థః, అసత్యపి అవివక్షితేఽపి—నను ప్రకాశతేరకర్మకత్వాత్ సవితా ప్రకాశత ఇతి ప్రయోగేఽపి ఈక్షతేస్సకర్మకత్వాత్కర్మాభావే తదైక్షతేత్యయుక్తమితి తత్రాహ—కర్మాపేక్షాయాం త్వితి. కర్మావివక్షాయామపి ప్రకాశరూపే సవితరి ప్రకాశత ఇతి కథంచిత్ ప్రకాశక్రియాశ్రయత్వేన కర్తృత్వోపచారవచ్చిదాత్మన్యపి చిద్రూపేక్షణకర్తృత్వోపచారాన్న వైషమ్యమిత్యుక్తం పూర్వం. అధునా తు కుంభకారస్య స్వోపాధ్యంతఃకరణవృత్తిరూపేక్షణవదీశ్వరస్యాపి స్వోపాధ్యవిద్యాయాః వివిధసృష్టిసంస్కారాయాః ప్రళయావసానేనోద్బుద్ధసంస్కారాయాః సర్గోన్ముఖః కశ్చిత్పరిణామః తస్యాం సూక్ష్మరూపేణ నిలీనసర్వకార్యవిషయకమీక్షణం తస్య కార్యత్వాత్ కర్మసద్భావాచ్చ

సంశయే, ప్రధానమితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—న ప్రధానం జగదుపాదానం. కస్మాత్, అశబ్దం, హేతుగర్భవిశేషణమేతత్, అశబ్దత్వాత్ అవేదప్రమాణకత్వాత్;

బ్రహ్మణః ఈక్షితృత్వ శ్రుతయస్సుతరాముపపన్నాః, కింపున స్తత్కర్తృ, యత్ప్రాగుత్పత్తేరీశ్వరజ్ఞానస్య విషయో భవతీతి. తత్త్వాన్యత్వాభ్యామనిర్వచనీయే నామరూపే అవ్యాకృతే వ్యాచికీర్షితే ఇతి బ్రూమః, యత్ప్రసాదాద్ధి యోగినామతీతానాగతవిషయం ప్రత్యక్షం జ్ఞానమిచ్ఛంతి యోగశాస్త్రవిదః కిము వక్తవ్యం తస్య నిత్యసిద్ధేశ్వరస్య సృష్టిస్థితిసంహృతివిషయం నిత్యజ్ఞానం భవతీతి. యదప్యుక్తం ప్రాగుత్పత్తేర్బ్రహ్మణశ్శరీరాదిసంబంధమంతరేణేక్షితృత్వమనుపపన్నమితి, న తచ్చోద్యమవతరతి, సవితృప్రకాశవద్బ్రహ్మణో జ్ఞానస్వరూపనిత్యత్వే జ్ఞానసాధనాపేక్షానుపపత్తేః. అపి చావిద్యాదిమతస్సంసారిణశ్శరీరాద్యపేక్షా జ్ఞానోత్పత్తిస్స్యాత్; న జ్ఞానప్రతిబంధకారణరహితస్యేశ్వరస్య. మంత్రౌ చేమావీశ్వరస్య శరీరాద్యనపేక్షతామనావరణజ్ఞానతాం చ దర్శయతః, "న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చదృశ్యతే, పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చే" తి.

తత్కర్తృత్వం ముఖ్యమితి ద్యోతయతి—సుతరామితి. నను మాయోపాధికబింబచిన్మాత్రస్యేశ్వరస్య కథమీక్షణం ప్రతి ముఖ్యం కర్తృత్వం కృత్యభావాదితి చేన్న. కార్యానుకూలజ్ఞానవత ఏవ కర్తృత్వాదీశ్వరస్యాపి ఈక్షణానుకూలనిత్యజ్ఞానవత్త్వాత్. న చ నిత్యజ్ఞానేనైవ కర్తృత్వనిర్వాహాత్ కిమీక్షణేనేతి వాచ్యం. వాయ్వాదేరేవ శబ్దవత్త్వసంభవాత్ కిమాకాశేనేత్యతిప్రసంగాత్, అతః శ్రుతత్వాద్వాయ్వాదికారణత్వేనాకాశవదైక్షతేత్యాగంతుకత్వేన శ్రుతమీక్షణమాకాశాదిహేతుత్వేనాంగీకార్యమిత్యలం. అవ్యాకృతే సూక్ష్మాత్మనా స్థితే వ్యాకర్తుం స్థూలీకర్తుమిష్టే ఇత్యర్థః. అవ్యాకృతకార్యోపరక్తచైతన్యరూపేక్షణస్య కారకానపేక్షత్వేఽపి వృత్తిరూపేక్షణస్య కారకం వాచ్యమిత్యాశంక్యాహ—అపి చావిద్యాదిమత ఇతి. యథైకస్య జ్ఞానం తథాన్యస్యాపీతి నియమాభావాన్మాయినోఽశరీరస్యాపి జన్యేక్షణకారకత్వమితి భావః. నను యజ్జన్యజ్ఞానం తచ్ఛరీరసాధ్యమితి వ్యాప్తిరస్తీత్యాశంక్య శ్రుతిబాధమాహ—మంత్రౌ చేతి. కార్యం శరీరం. కరణమింద్రియం. అస్యేశ్వరస్య శక్తిర్మాయా స్వకార్యాపేక్షయా పరా, విచిత్రకార్యకారిత్వాద్వివిధా సాత్త్వతిహ్యమాత్రసిద్ధా న ప్రమాణసిద్ధేత్యాహ—శ్రూయత ఇతి. జ్ఞానరూపేణ బలేన యా సృష్టిక్రియా సా స్వాభావికీ

కస్మాద వేదప్రమాణకత్వం, ఈక్షతేః, ధాతువాచకేక్షతిశబ్దః తదర్థలక్షకః, ఈక్షితృత్వ

"అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుస్సశృణోత్యకర్ణః, స వేత్తి వేద్యం న చ తస్యాస్తి వేత్తా తమాహురగ్ర్యం పురుషం మహాంత"మితి చ. నను నాస్తి తావజ్జ్ఞానప్రతిబంధకారణవానీశ్వరాదన్యస్సంసారీ 'నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా నాన్యోఽతోఽస్తి విజ్ఞాతే'త్యాదిశ్రుతేః; తత్ర కిమిదముచ్యతే సంసారిణశ్శరీరాద్యపేక్షా జ్ఞానోత్పత్తిర్నేశ్వరస్యేతి? అత్రోచ్యతే—సత్యం నేశ్వరాదన్యస్సంసారీ, తథాపి దేహాదిసంఘాతోపాధిసంబంధ ఇష్యత ఏవ ఘటగిరిగుహాద్యుపాధిసంబంధ ఇవ వ్యోమ్నః, తత్కృతశ్చ శబ్దప్రత్యయవ్యవహారో లోకస్య దృష్టః- 'ఘటచ్ఛిద్రం కరకచ్ఛిద్ర' మిత్యాదిరాకాశావ్యతిరేకేఽపి, తత్కృతా చాకాశే ఘటాకాశాదిభేదమిథ్యాబుద్ధిర్దృష్టా, తథేహాపి దేహాదిసంఘాతోపాధిసంబంధావివేకకృతేశ్వరసంసారిభేదమిథ్యాబుద్ధిః. దృశ్యతే

అనాదిమాయాత్మకత్వాదిత్యర్థః. జ్ఞానస్య చైతన్యస్య బలం మాయావృత్తిప్రతిబింబితత్వేన స్ఫుటత్వం తస్య క్రియాబింబత్వేన బ్రహ్మణో జనకతా జ్ఞాతృతాపి స్వాభావికీతి వార్థః. అపాణిరపి గ్రహీతా. అపాదోఽపి జవనః. ఈశ్వరస్య స్వకార్యే లౌకికహేత్వపేక్షా నాస్తీతి భావః. అగ్ర్యమనాదిం పురుషం అనంతం మహాంతం విభుమిత్యర్థః. అపసిద్ధాంతం శంకతే—నన్వితి. జ్ఞానే ప్రతిబంధకారణాన్యవిద్యారాగాదీని. అత ఈశ్వరాదన్యో నాస్తీత్యన్వయః. ఔపాధికస్య జీవేశ్వరభేదస్య మయోక్తత్వాన్నాపసిద్ధాంత ఇత్యాహ—అత్రోచ్యత ఇతి. తత్కృత ఉపాధిసంబంధకృతః శబ్దతజ్జన్యప్రత్యయరూపో వ్యవహారః, అసంకీర్ణ ఇతి శేషః. అవ్యతిరేకే కథమసంకరస్తత్రాహ—తత్కృతా చేతి. ఉపాధిసంబంధకృతేత్యర్థః, దేహాదిసంబంధస్య హేతురవివేకోఽనాద్యవిద్యా తయా కృతేత్యర్థః. అవిద్యాయాం హి ప్రతిబింబో జీవః, బింబచైతన్యమీశ్వర ఇతి భేదోఽవిద్యాధీనసత్తాకః. అనాదిభేదస్య కార్యత్వాయోగాత్. కార్యబుద్ధ్యాదికృతప్రమాత్రాదిభేదస్తు కార్య ఏవేతి వివేకః. నన్వఖండస్వప్రకాశాత్మని కథమవివేకస్తత్రాహ—దృశ్యతే చేతి. వస్తుతో దేహాదిభిన్నస్వప్రకాశస్యైవ సత ఆత్మనో నరోఽహమితి భ్రమో దృష్టత్వాద్దురపహ్నవః, స చ మిథ్యాబుద్ధ్యా మీయత ఇతి మిథ్యాబుద్ధిమాత్రేణ భ్రాంతిసిద్ధా జ్ఞానేన కల్పిత ఇతి చకారార్థః. యద్వోక్తమిథ్యాబుద్ధౌ లోకానుభవమాహ—దృశ్యతే చేతి. ఇత్థంభావే తృతీయా, భ్రాంత్యాత్మ

శ్రవణాత్. న హ్యచేతనస్య ప్రధానస్యేక్షితృత్వం సంభవతి, తస్య చేతనధర్మ

చాత్మన ఏవ సతో దేహాదిసంఘాతే అనాత్మన్యాత్మత్వాభినివేశో మిథ్యాబుద్ధిమాత్రేణ పూర్వపూర్వేణ, సతి చైవం సంసారిత్వే దేహాద్యపేక్షమీక్షితృత్వముపపన్నం సంసారిణః. యదప్యుక్తం ప్రధానస్యానేకాత్మకత్వాన్మృదాదివత్కారణత్వోపపత్తిర్నాసంహతస్య బ్రహ్మణ ఇతి, తత్ప్రధానస్యాశబ్దత్వేనైవ ప్రత్యుక్తం. యథా తు తర్కేణాపి బ్రహ్మణ ఏవ జగత్కారణత్వం నిర్వోఢుం శక్యతే, న ప్రధానాదీనామపి, తథా ప్రపంచయిష్యతే న విలక్షణత్వాదస్యేత్యేవమాదినా. అత్రాహ.—యదుక్తంనాచేతనం ప్రధానం జగత్కారణమీక్షితృత్వశ్రవణాదితి, తదన్యథాప్యుపపద్యతే; అచేతనేఽపి చేతనవదుపచారదర్శనాత్, యథా ప్రత్యాసన్నపతనతాం నద్యాః కూలస్యాఽఽలక్ష్య 'కూలం పిపతిషతీ'త్యచేతనేఽపి కూలే చేతనవదుపచారో దృష్టస్తద్వదచేతనేఽపి ప్రధానే ప్రత్యాసన్నసర్గే చేతనవదుపచారో భవిష్యతి 'తదైక్షతే'తి. యథా లోకే కశ్చిచ్చేతనః స్నాత్వా భుక్త్వా చాపరాహ్ణే గ్రామం రథేన గమిష్యామీతీక్షిత్వాఽనంతరం తథైవ నియమేన ప్రవర్తతే, తథా ప్రధానమపి మహదాద్యాకారేణ నియమేన ప్రవర్తతే; తస్మాచ్చేతనవదుపచర్యతే.

కస్మాత్పునః కారణాద్విహాయ ముఖ్యమీక్షితృత్వమౌపచారికం

నాదృశ్యత ఇత్యర్థః. పూర్వపూర్వభ్రాంతిమాత్రేణ దృశ్యతే న ప్రమయేతి వార్థః. కూటస్థస్యాపి మాయికం కారణత్వం యుక్తమిత్యాహ—యథాత్వితి. యత్తద్వేద్యే శబ్దశక్తిగ్రహాయోగ ఇతి తన్న. సత్యాదిపదానామబాధితాద్యర్థేషు లోకావగతశక్తికానాం వాచ్యైకదేశత్వేనోపస్థితాఖండబ్రహ్మలక్షకత్వాదితి స్థితం. సంప్రత్యుత్తరసూత్రనివర్త్యామాశంకామాహ—అత్రాహేతి. అన్యథాపి అచేతనత్వేఽపి. నను ప్రధానస్య చేతనేన కిం సాధర్మ్యం యేన గౌణమీక్షణమితి తత్రాహ—యథేతి. నియతక్రమకార్యకారిత్వం సాధర్మ్యమిత్యర్థః.

త్వాత్. న చ కూటస్థబ్రహ్మణో జ్ఞానక్రియాశక్త్యభావః, మాయామహిమ్నా సర్వస్యాప్యుపపత్తేః. అతః సత్ ఈక్షితృ చేతనం బ్రహ్మైవ జగదుపాదానమిత్యర్థః.

కల్ప్యతే? 'తత్తేజ ఐక్షత' 'తా ఆప ఐక్షంతే' తి చాచేతనయోరప్తేజసోశ్చేతనవదుపచారదర్శనాత్; తస్మాత్సత్కర్తృకమపీక్షణమౌపచారికమితి గమ్యతే. ఉపచారప్రాయే వచనాదిత్యేవం ప్రాప్తే ఇదం సూత్రమారభ్యతే:—

సూ. గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాత్. ౬. ఇతి.

యదుక్తం ప్రధానమచేతనం సచ్ఛబ్దవాచ్యం తస్మిన్నౌపచారికమీక్షితృత్వమప్తేజసోరివేతి తన్న. కస్మాత్? ఆత్మశబ్దాత్. 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీ'దిత్యుపక్రమ్య 'తదైక్షత' 'తత్తేజోऽసృజతే'తి తేజోఽబన్నానాం సృష్టిముక్త్వా, తదేవ ప్రకృతం సదీక్షితృ, తాని చ తేజోఽబన్నాని దేవతాశబ్దేన పరామృశ్యాహ—'సేయం దేవతైక్షత''హంతాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీ'తి. తత్ర యది ప్రధానమచేతనంగుణవృత్త్యేక్షితృకల్ప్యేత తదేవ ప్రకృతత్వాత్సేయం దేవతేతి పరామృశ్యేత, న తదా దేవతా జీవమాత్మశబ్దేనాభిదధ్యాత్. జీవో హి నామ చేతనశ్శరీరాధ్యక్షః ప్రాణానాంధారయితా ప్రసిద్ధేర్నిర్వచనాచ్చ. సకథమచేతనస్య ప్రధానస్యాత్మా భవేత్? ఆత్మా హి నామ స్వరూపం. నాచేతనస్య ప్రధానస్య

ఉపచారప్రాయే వచనాదితి, గౌణార్థప్రచురే ప్రకరణే సమామ్నానాదిత్యర్థః.

౬. అప్తేజసోరివాచేతనే సతి గౌణీ ఈక్షతిరితి చేత్, న; ఆత్మశబ్దాత్సతశ్చేతనత్వనిశ్చయాదితి సూత్రార్థమాహ—యదుక్తమిత్యాదినా. సా ప్రకృతాసచ్ఛబ్దవాచ్యా ఇయమీక్షిత్రీ దేవతా పరోక్షా. హంతేదానీం భూతసృష్ట్యనంతరం ఇమాస్తిస్రస్తేజోఽబన్నరూపాః, పరోక్షత్వాద్దేవతా ఇతి ద్వితీయాబహువచనం, అనేన పూర్వకల్పానుభూతేన జీవేనాత్మనా మమ స్వరూపేణ తా అనుప్రవిశ్య తాసాం భోగ్యత్వాయ నామరూపం చ స్థూలం కరిష్యామీత్యైక్షతేత్యన్వయః. లౌకిక ప్రసిద్ధేః'జీవప్రాణధారణే'

నను 'తత్తేజ ఐక్షత' 'తా ఆప ఐక్షంత' ఇత్యచేతనేఽపి ఈక్షితృత్వశ్రవణాత్ తత్ ప్రధానేఽపి గౌణమస్త్విత్యాశంక్యాహ—

అప్తేజసోరివ ప్రధానే ఈక్షితృశబ్దో గౌణ ఇతి చేత్, న, కస్మాత్, ఆత్మ

చేతనో జీవః స్వరూపం భవితుమర్హతి; అథ తు చేతనం బ్రహ్మ ముఖ్యమీక్షితృ పరిగృహ్యేత, తస్య జీవవిషయ ఆత్మశబ్దప్రయోగ ఉపపద్యతే. తథా 'స య ఏషోఽణిమైతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో' ఇత్యత్ర స ఆత్మేతి ప్రకృతం సదణిమానం ఆత్మశబ్దేనోపదిశ్య 'తత్త్వమసి శ్వేతకేతో' ఇతి చేతనస్య శ్వేతకేతోరాత్మత్వేనోపదిశతి. అప్తేజసోస్తు విషయత్వాదచేతనత్వం నామరూపవ్యాకరణాదౌ చ ప్రయోజ్యత్వేనైవ నిర్దేశాత్, న చాత్మశబ్దవత్కించిన్ముఖ్యత్వకారణమస్తీతి యుక్తం కూలవద్గౌణత్వమీక్షితృత్వస్య. తయోరపి సదధిష్ఠితత్వాపేక్షమేవేక్షితృత్వం. సతస్త్వాత్మశబ్దాత్ న గౌణమీక్షితృత్వమిత్యుక్తం. అథోచ్యేత—అచేతనేఽపి ప్రధానే భవ

ఇతి ధాతోర్జీవతి ప్రాణాన్ ధారయతీతి నిర్వచనాచ్చేత్యర్థః. అథ త్వితి. స్వపక్షే తు బింబప్రతిబింబయోర్లోకే భేదస్య కల్పితత్వదర్శనాజ్జీవో బ్రహ్మణః సత ఆత్మేతి యుక్తమిత్యర్థః. జీవస్య సచ్ఛబ్దార్థం ప్రత్యాత్మశబ్దాత్ సత్ న ప్రధానమిత్యుక్త్వా సతో జీవం ప్రత్యాత్మశబ్దాన్న ప్రధానత్వమితి విధాంతరేణ హేతుం వ్యాచష్టే—తథేతి. స యస్సదాఖ్య ఏషోఽణిమా పరమసూక్ష్మః ఏతదాత్మకమిదం సర్వం జగత్ తత్సదేవ సత్యం వికారస్య మిథ్యాత్వాత్, సత్పదార్థః సర్వస్యాత్మా హే శ్వేతకేతో! త్వం చ నాసి సంసారీ, కింతు తదేవ సదబాధితం సర్వాత్మకం బ్రహ్మాసీతి శ్రుత్యర్థః. ఇత్యత్రోపదిశతి. అతశ్చేతనాత్మకత్వాత్ సచ్చేతనమేవేతి వాక్యశేషః. యదుక్తమప్తేజసోరివ సత ఈక్షణం గౌణమితి తత్రాహ—అప్తేజసోస్త్వితి. నామరూపయోర్వ్యాకరణం సృష్టిః. ఆదిపదాన్నియమనం అప్తేజసోర్దృగ్విషయత్వాత్ సృజ్యత్వాన్నియమ్యత్వాచ్చాచేతనత్వమీక్షణస్య ముఖ్యత్వే బాధకమస్తి సాధకం చ నాస్తీతి హేతోర్యుక్తమీక్షణస్య గౌణత్వమితి యోజనా; చేతనవత్కార్యకారిత్వం గుణః 'తేజ ఐక్షత' చేతనవత్కార్యకారీత్యర్థః. యద్వా తేజఃపదేన తదధిష్ఠానం సల్లక్ష్యతే తథా చ ముఖ్యమీక్షణమిత్యాహ—తయోరితి. స్యాదేతత్ యది సత ఈక్షణం ముఖ్యం స్యాత్తదేవ కుత ఇత్యత ఆహ—సతస్త్వితి. గౌణముఖ్యయోరతుల్యయోస్సంశయాభావేన గౌణప్రాయపాఠస్యానిశ్చాయకత్వాదాత్మశబ్దాచ్చ సత ఈక్షణం ముఖ్యమిత్యర్థః. ఆత్మహితకారిత్వగుణయోగాదాత్మశబ్దోఽపి ప్రధానే గౌణ ఇతి శంకతే—అథేత్యాదినా.

శబ్దాత్, 'సదేవ...' 'తదైక్షత' ఇతి ప్రకృతం సదీక్షితృ 'సేయం దేవతా' ఇతి

త్యాత్మశబ్దః, ఆత్మనస్సర్వార్థకారిత్వాద్యథా రాజ్ఞస్సర్వార్థకారిణి భృత్యే భవత్యాత్మశబ్దో 'మమాత్మా భద్రసేన' ఇతి. ప్రధానం హి పురుషస్యాత్మనో భోగాపవర్గౌ కుర్వదుపకరోతి, రాజ్ఞ ఇవ భృత్యస్సన్ధివిగ్రహాదిషు వర్తమానః. అథవైక ఏవాత్మశబ్దశ్చేతనాచేతనవిషయో భవిష్యతి 'భూతాత్మా చేన్ద్రియాత్మా' చేతి చ ప్రయోగదర్శనాత్. యథా ఏక ఏవ జ్యోతిశ్శబ్దః క్రతుజ్వలనవిషయః. తత్ర కుత ఏతదాత్మశబ్దాదీక్షతేరగౌణత్వమిత్యత ఉత్తరం పఠతి:—

సూ. తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాత్. ౭. ఇతి.

న ప్రధానమచేతనం ఆత్మశబ్దాలంబనం భవితుమర్హతి 'స ఆత్మే'తి ప్రకృతం సదణిమానమాదాయ 'తత్త్వమసి శ్వేతకేతో' ఇతి చేతనస్య శ్వేతకేతోర్మోక్షయితవ్యస్య తన్నిష్ఠతాముపదిశ్య, 'ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద' 'తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సంపత్స్యే' ఇతి మోక్షోపదేశాత్. యది హ్యచేతనం సచ్ఛబ్దవాచ్యం తదసీతి గ్రాహయేత్ ముముక్షుం చేతనం సన్తమచేతనోఽసీతి, తదా విపరీతవాది శాస్త్రం పురుషస్యానర్థాయేత్యప్రమాణం స్యాత్; న తు నిర్దోషమిదం శాస్త్రమప్రమాణం కల్పయితుం యుక్తం. యది చాజ్ఞస్య సతో ముముక్షోరచేతనమనాత్మానమాత్మేత్యుపదిశేత్ ప్రమాణ

ఆత్మశబ్దః ప్రధానేఽపి ముఖ్యో నానార్థకత్వాదిత్యాహ—అథ వేతి. నానార్థకత్వే దృష్టాన్తః—యథేతి. 'అథైష జ్యోతి'రిత్యాది శ్రుత్యా సహస్రదక్షిణాకే క్రతౌ జ్యోతిష్టోమే వా లోకప్రయోగాదగ్నౌ చ జ్యోతిశ్శబ్దో యథా ముఖ్యస్తద్వదిత్యర్థః.

౭. తస్మిన్ సత్పదార్థే నిష్ఠా అభేదజ్ఞానం యస్య స తన్నిష్ఠస్తస్య ముక్తిశ్రవణాదితి సూత్రార్థమాహ—నేత్యాదినా. శ్రుతిః సమన్వయసూత్రే వ్యాఖ్యాతా. అనర్థాయేత్యుక్తం ప్రపంచయతి—యది చాజ్ఞస్యేతి. కశ్చిత్కిల దుష్టాత్మా మహారణ్యమార్గే పతితమన్ధం స్వబన్ధునగరం జిగమిషుం బభాషే కిమత్రాయుష్మతా దుఃఖితేన స్థీయత

దేవతా·శబ్దేన పరామృశ్య 'అనేన జీవేనాత్మనా' ఇత్యాత్మశబ్దశ్రవణాదిత్యర్థః.

నన్వాత్మశబ్దః ప్రధానేఽప్యస్తు, తస్య నానార్థకత్వాదిత్యాశంక్యాహ—

న ప్రధానమాత్మశబ్దవాచ్యం, 'స ఆత్మా...' ఇతి ప్రకృతం సదణిమానమా

భూతం శాస్త్రం, స శ్రద్దధానతయాంధగోలాంగూలన్యాయేన తదాత్మదృష్టిం న పరిత్యజేత్, తద్వ్యతిరిక్తం చాత్మానం న ప్రతిపద్యేత; తథా సతి మోక్షాద్విహన్యేత అనర్థం వా ఋచ్ఛేత్. తస్మాద్యథా స్వర్గాద్యర్థినోఽగ్నిహోత్రాదిసాధనం యథాభూతముపదిశతి, తథా ముముక్షోరపి 'స ఆత్మా' 'తత్త్వమసి శ్వేతకేతో' ఇతి యథాభూతమేవాత్మానముపదిశతీతి యుక్తం. ఏవం చ సతి తప్తపరశుగ్రహణమోక్షదృష్టాంతేన సత్యాభిసంధస్య మోక్షోపదేశ ఉపపద్యతే. అన్యథా హ్యముఖ్యే సదాత్మతత్త్వోపదేశే 'అహముక్థమస్మీతి విద్యా'దితివత్సంపన్మాత్రమిదమనిత్యఫలం స్యాత్. తత్ర మోక్షోపదేశో నోపపద్యేత; తస్మాన్న సదణిమన్యాత్మశబ్దస్య గౌణత్వం, భృత్యే తు స్వామిభృత్యభేదస్య ప్రత్యక్షత్వాదుపపన్నో గౌణ ఆత్మశబ్దో మమాత్మా భద్రసేన ఇతి. అపి చ

ఇతి. స చాంధః సుఖాం వాణీమాకర్ణ్య తమాప్తం మత్వోవాచ. అహో మద్భాగధేయం యదత్ర భవాన్ మాం దీనం స్వాభీష్టనగరప్రాప్త్యసమర్థం భాషత ఇతి. స చ విప్రలిప్సుర్దుష్టం గోయువానమానీయ తదీయలాంగూలం అంధం గ్రాహయామాస, ఉపదిదేశ చ ఏనమంధం-ఏష గోయువా త్వాం నగరం నేష్యతి, మా త్యజ లాంగూలమితి. సచాంధః శ్రద్ధాలుతయా తదత్యజన్ స్వాభీష్టమప్రాప్యానర్థపరంపరాం ప్రాప్తః, తేన న్యాయేనేత్యర్థః. తథా సతీతి. ఆత్మజ్ఞానాభావే సతి విహన్యేత మోక్షం న ప్రాప్నుయాత్ ప్రత్యుతానర్థం సంసారంచప్రాప్నుయాదిత్యర్థః. నను జీవస్య ప్రధానైక్యసంపదుపాసనార్థమిదం వాక్యమస్త్వితి తత్రాహ—ఏవం చ సతీతి. అబాధితార్థప్రమాయాం సత్యామిత్యర్థః. కస్యచిదారోపితచోరత్వస్య సత్యేన తప్తం పరశుం గృహ్ణతో మోక్షో దృష్టః తద్దృష్టాంతేనసత్యే బ్రహ్మణి 'అహ'మిత్యభిసంధిమతో మోక్షో 'యథా సత్యాభిసంధస్తప్తం పరశుం గృహ్ణాతి స న దహ్యతే అథ ముచ్యత'ఇతి శ్రుత్యోపదిష్టం స ఉపదేశః సంపత్పక్షే న యుక్త ఇత్యాహ—అన్యథేతి. దేహముత్థాపయతీత్యుక్థం ప్రాణస్తస్మాన్మోక్షోపదేశాన్ముఖ్యే సంభవతి గౌణస్యాన్యాయ్యత్వాచ్చాత్మశబ్దః సతిముఖ్య ఇత్యాహ—అపి చేతి. క్వచిద్భృత్యాదౌ సర్వత్రాహమాత్మేత్యత్రాపి ముఖ్య ఆత్మశబ్దో న స్యాదిత్యర్థః. చేతనత్వోపచారాత్ భూతాదిషు.సర్వత్ర చైతన్యతాదాత్మ్యాదిత్యర్థః.

దాయ 'తత్త్వమసి' ఇతి శ్వేతకేతోశ్చేతనస్య తన్నిష్ఠతాం తత్స్వరూపతాముపదిశ్య

క్వచిద్గౌణశ్శబ్దో దృష్ట ఇతి నైతావతా శబ్దప్రమాణకేఽర్థే గౌణీ. కల్పనా న్యాయ్యా సర్వత్రానాశ్వాసప్రసంగాత్. యత్తూక్తం చేతనాచేతనయోస్సాధారణ ఆత్మశబ్దః క్రతుజ్వలనయోర్జ్యోతిశ్శబ్ద ఇవేతి. తన్న. అనేకార్థత్వస్యాన్యాయ్యత్వాత్. తస్మాచ్చేతనవిషయ ఏవ ముఖ్య ఆత్మశబ్దశ్చేతనత్వోపచారాద్భూతాదిషు ప్రయుజ్యతే భూతాత్మేంద్రియాత్మేతి చ. సాధారణత్వేఽప్యాత్మశబ్దస్య న ప్రకరణముపపదం వా కించిన్నిశ్చాయకమంతరేణాన్యతరవృత్తితా నిర్ధారయితుం శక్యతే. న చాత్రాచేతనస్య నిశ్చాయకం కించిత్కారణమస్తి. ప్రకృతం తు సదీక్షితృ సన్నిహితశ్చ చేతనశ్శ్వేతకేతుః, న హి చేతనస్య శ్వేతకేతోరచేతన ఆత్మా సంభవతీత్యవోచామ. తస్మాచ్చేతనవిషయ ఇహాత్మశబ్ద ఇతి నిశ్చీయతే. జ్యోతిశ్శబ్దోఽపి లౌకికేన ప్రయోగేణ జ్వలన ఏవ రూఢోఽర్థవాదప్రకల్పితేన తు జ్వలనసాదృశ్యేన క్రతౌ ప్రవృత్తః

ఆత్మశబ్దశ్చేతనస్యైవ సర్వత్రాసాధారణ ఇత్యుక్తం. అస్తు వా అవ్యాపివస్తూనాం సాధారణస్తథాపి తస్యాత్ర శ్రుతౌ ప్రధానపరత్వేఽపి నిశ్చాయకాభావాన్న ప్రధానవృత్తితేత్యాహ—సాధారణత్వేఽపీతి. చేతనవాచిత్వే తు ప్రకరణం శ్వేతకేతుపదం చ నిశ్చాయకమస్తీత్యాహ—ప్రకృతంత్వితి. ఉపపదస్య నిశ్చాయకత్వం స్ఫుటయతి—నహీతి. తతః కిం తత్రాహ—తస్మాదితి. ఆత్మశబ్దో జ్యోతిశ్శబ్దవన్నానార్థక ఇత్యుక్తం దృష్టాంతం నిరస్యతి—జ్యోతిరితి. కథం తర్హి 'జ్యోతిషా యజేతే'తి జ్యోతిష్టోమే ప్రయోగస్తత్రాహ—అర్థవాదేతి. 'ఏతాని వావ తాని జ్యోతీంషి య ఏతస్యస్తోమా' ఇత్యర్థవాదేన కల్పితం జ్వలనేన సాదృశ్యం, 'త్రివృత్పంచదశస్త్రివృత్సప్తదశస్త్రివృదేకవింశ' ఇత్యేతే స్తోమాస్తదర్థప్రకాశకత్వేన గుణేన జ్యోతిఃపదోక్తా ఋక్సంఘాః. తథాచ జ్యోతీంషి స్తోమా అస్యేతి జ్యోతిష్టోమ ఇత్యత్ర జ్యోతిశ్శబ్దో గౌణ ఇత్యర్థః. నన్వాత్మశబ్దాదితి పూర్వసూత్ర ఏవాత్మశబ్దస్య ప్రధానే గౌణత్వసాధారణత్వశంకానిరాసః కర్తుముచితః ముఖ్యార్థస్య లాఘవేనోక్తిసంభవే గౌణత్వనానార్థకత్వశంకాయా దుర్బలత్వేన తన్నిరాసార్థం పృథక్సూత్రాయాసానపేక్షణాత్

'అథ సంపత్స్యే' ఇతి ప్రారబ్ధక్షయానంతరం మోక్షోపదేశాత్, అతశ్చేతనస్యాచేతన

ఇత్యదృష్టాంతః. అథవా పూర్వసూత్ర ఏవాత్మశబ్దం నిరస్తసమస్తగౌణత్వసాధారణత్వాశంకతయా వ్యాఖ్యాయ, తతస్స్వతంత్ర ఏవ ప్రధానకారణనిరాకరణహేతుర్వ్యాఖ్యేయః. 'తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశా'దితి. తస్మాన్నాచేతనం ప్రధానం సచ్ఛబ్దవాచ్యం. కుతశ్చ న ప్రధానం సచ్ఛబ్దవాచ్యం?—

సూ. హేయత్వావచనాచ్చ. ౮.

యద్యనాత్మైవ ప్రధానం సచ్ఛబ్దవాచ్యం 'స ఆత్మా' 'తత్త్వమసీ'తీహోపదిష్టం స్యాత్; స తదుపదేశశ్రవణాదనాత్మజ్ఞతయా తన్నిష్ఠో మాభూదితి, ముఖ్యమాత్మాన ముపదిదిక్షు శాస్త్రం తస్య హేయత్వం బ్రూయాత్. యథా అరుంధతీం దిదర్శయిషుస్తత్సమీపస్థాం స్థూలాం తారామముఖ్యాం ప్రథమమరుంధతీతి గ్రాహయిత్వా, తాం ప్రత్యాఖ్యాయ, పశ్చాదరుంధతీమేవ గ్రాహయతి; తద్వన్నాయమాత్మేతి బ్రూయాత్. న చైవమవోచత్. సన్మాత్రావగతినిష్ఠైవ హి షష్ఠప్రపా

తథా చ శంకోత్తరత్వేన సూత్రవ్యాఖ్యానం నాతీవ శోభత ఇత్యరుచేరాహ—అథవేతి. నిరస్తా సమస్తా గౌణత్వాదిశంకా యస్యాత్మశబ్దస్య సతచ్ఛంకస్తస్య భావస్తత్తా తయేత్యర్థః—తత ఇతి. సత ఆత్మశబ్దేన జీవాభిన్నత్వాదితి హేత్వపేక్షయా మోక్షోపదేశః స్వతంత్ర ఏవ ప్రధానకారణత్వనిరాసే హేతురిత్యర్థః.

౮. నను యథాకశ్చిదరుంధతీం దర్శయితుం నికటస్థాం స్థూలాం తారాం అరుంధతీత్వేనోపదిశతి తద్వదనాత్మనఏవ ప్రధానస్య సత్పదార్థస్యాత్మత్వోపదేశ ఇతి శంకతే—కుతశ్చేతి. ప్రధానం సచ్ఛబ్దవాచ్యం నేతి కుత ఇత్యర్థః. సౌత్రశ్చ

నిష్ఠత్వానుపపత్తేః శ్రద్ధయా తద్ధ్యాయతో మోక్షాసంభవాదనర్థప్రాప్తేశ్చ ఆత్మశబ్దశ్చేతనపర ఇతి సిద్ధం.

నను స్థూలారుంధతీన్యాయేన ప్రధానోపదేశద్వారా అయమాత్మోపదేశోఽస్త్విత్యాశంక్యాహ—

యద్యనాత్మైవ ప్రధానం సచ్ఛబ్దవాచ్యం 'స ఆత్మా తత్త్వమసి' ఇతీహోపదిష్టం స్యాత్, స తదుపదేశశ్రవణాదనాత్మజ్ఞతయా తన్నిష్ఠో మా భూదితి ముఖ్యమాత్మాన

తకే పరిసమాప్తిర్దృశ్యతే. చ-శబ్దః ప్రతిజ్ఞావిరోధాభ్యుచ్చయప్రదర్శనార్థః. సత్యపి హేయత్వవచనే ప్రతిజ్ఞావిరోధః ప్రసజ్యేత కారణవిజ్ఞానాద్ధి సర్వం విజ్ఞాతమితి ప్రతిజ్ఞాతం.—'ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్యః యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాత' మితి; 'కథం ను భగవస్స ఆదేశో భవతీ' తి; 'యథా సోమ్యైకేన మృత్పిండేన సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాత్, వాచారంభణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యం'.'ఏవం సోమ్య స ఆదేశో భవతీ'తి వాక్యోపక్రమే శ్రవణాత్. న చ సచ్ఛబ్దవాచ్యే ప్రధానే భోగ్యవర్గకారణే

కారోఽనుక్తసముచ్చయార్థ ఇత్యాహ—చ-శబ్దఇతి. వివృణోతి—సత్యపీతి. అపిశబ్దాన్నాస్త్యేవేతి సూచయతి. వేదానధీత్యాగతం స్తబ్ధం పుత్రం పితోవాచ, హేపుత్ర ఉత అపి ఆదిశ్యత ఇత్యాదేశః ఉపదేశైకలభ్యః సదాత్మా తమప్యప్రాక్ష్యః గురునికటే పృష్టవానసి యస్య శ్రవణేన మననేన విజ్ఞానేనాన్యస్య సర్వస్య శ్రవణాదికం భవతి తమిత్యన్వయః. నన్వన్యేన జ్ఞాతేన కథమన్యదజ్ఞాతమపి జ్ఞాతం స్యాదితి పుత్రశ్శంకతే—కథమితి. హే భగవః కథం ను ఖలు స భవతీత్యర్థః. కార్యస్య కారణాన్యత్వం నాస్తీత్యాహ—యథేతి. పిండః స్వరూపం తేన విజ్ఞాతేనేతి శేషః. తత్ర యుక్తిమాహ—వాచేతి. వాచా వాగింద్రియేణారభ్యత ఇతి వికారో వాచారంభణం. నను వాచా నామ్నైవారభ్యతే, న ఘటాదిరిత్యాశంక్య నామమాత్రమేవ వికార ఇత్యాహ—నామధేయమితి. "నామధేయం వికారోఽయం వాచా కేవలముచ్యతే, వస్తుతః కారణాద్భిన్నో నాస్తి తస్మాన్మృషైవ స" ఇతి భావః. వికారస్య మిథ్యాత్వే తదభిన్నకారణస్యాపి మిథ్యాత్వమితి నేత్యాహ—మృత్తికేతి. కారణం కార్యాద్భిన్నసత్తాకం న కార్యం కారణాద్భిన్నం, అతః కారణాతిరిక్తస్య కార్యస్వరూపస్యాభావాత్ కారణజ్ఞానే తజ్జ్ఞానం భవతీతి స్థితే దార్ష్టాంతికమాహ—ఏవమితి. మృద్వద్బ్రహ్మైవ సత్యం వియదాదివికారో మృషేతి బ్రహ్మజ్ఞానే సతి జ్ఞేయం కించిన్నావశిష్యత ఇత్యర్థః. యద్యపి ప్రధానే జ్ఞాతే తాదాత్మ్యాద్వికారాణాం జ్ఞానం భవతి న పురుషాణాం, తేషాం ప్రధానవికారత్వాభావాదిత్యాహ—న చేతి. అస్మాకం తు జీవానాం సద్రూపత్వాత్తజ్జ్ఞానే జ్ఞానమితి భావః.

ముపదిదిక్షు శాస్త్రం తస్య హేయత్వం బ్రూయాత్; న తథా బ్రూతే; అతో హేయత్వస్యావచనాత్ అనభిధానాత్, చకారాత్ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానోపక్రమవిరోధాచ్చేత్యర్థః.

హేయత్వే నాహేయత్వేన వా విజ్ఞాతే భోక్తృవర్గో విజ్ఞాతో భవతి, అప్రధానవికారత్వాద్భోక్తృవర్గస్య. తస్మాన్న ప్రధానం సచ్ఛబ్దవాచ్యం. కుతశ్చ న ప్రధానం సచ్ఛబ్దవాచ్యమ్?—

సూ. స్వాప్యయాత్. ౯.

తదేవ సచ్ఛబ్దవాచ్యం కారణం ప్రకృత్య శ్రూయతే—'యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతి స్వమపీతో భవతి తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షతే స్వం హ్యపీతో భవతి' త్యేషా శ్రుతిఃస్వపితీత్యేతత్ పురుషస్య లోకప్రసిద్ధం నామ నిర్వక్తి. స్వశబ్దేనేహాత్మోచ్యతే. యః ప్రకృతస్సచ్ఛబ్దవాచ్యస్తమపీతో భవతి అపిగతో భవతీత్యర్థః. అపిపూర్వస్య ఇతేర్లయార్థత్వం ప్రసిద్ధం ప్రభవాప్యయావిత్యుత్పత్తిప్రళయయోః ప్రయోగదర్శనాత్. మనఃప్రచారోపాధివిశేషసంబంధాదింద్రియార్థాన్ గృహ్ణంస్తద్విశేషాపన్నో జీవో జాగర్తి, తద్వాసనావిశిష్టః స్వప్నాన్పశ్యన్ మనశ్శబ్దవాచ్యో భవతి,

౯. కుతశ్చేతి. పునరపి కస్మాద్ధేతోరిత్యర్థః. సుషుప్తౌ జీవస్య సదాత్మని స్వస్మిన్నప్యయశ్రవణాత్ సచ్చేతనమేవేతి సూత్రయోజనా. ఏతత్స్పష్టం యథా స్యాత్తథా యత్ర సుషుప్తౌ స్వపితీతి నామ భవతి తదా పురుషస్సతా సంపన్న ఏకీభవతి సదైక్యేఽపి నామప్రవృత్తిః కథం? తత్రాహ—స్వమితి. తత్ర లోకప్రసిద్ధిమాహ—తస్మాదితి. హి యస్మాత్ స్వం సదాత్మానమపీతో భవతి తస్మాదిత్యర్థః. శ్రుతేస్తాత్పర్యమాహ—ఏషేత్యాదినా. ఇతేర్గత్యర్థస్య అపిపూర్వస్య లయార్థత్వేఽపి కథం నిత్యస్య జీవస్య లయ ఇత్యాశంక్య ఉపాధిలయాదితి వక్తుం జాగ్రత్స్వప్నయోరుపాధిమాహ—మనఇతి. ఐంద్రియకమనోవృత్తయ ఉపాధయః, తైర్ఘటాదిస్థూలార్థవిశేషాణామాత్మనా సంబంధాదాత్మా తానింద్రియార్థాన్పశ్యన్ స్థూలవిశేషేణ దేహేనైక్యభ్రాంతిమాపన్నో విశ్వసంజ్ఞో జాగర్తి జాగ్రద్వాసనాశ్రయమనోవిశిష్టః సన్ తైజససంజ్ఞః స్వప్నే విచిత్ర

ఇత్థం ప్రధానస్యాత్మోపదేశద్వారత్వాత్మత్వగౌణేక్షితృత్వనిరాసేన జగత్కారణత్వం నిరస్య, అధునా స్వతంత్రైర్హేతుభిస్తదేవ నిరసితుం సూత్రత్రయమాహ—

స్వస్మిన్ ప్రకృతసచ్ఛబ్దితే చిదాత్మని, అప్యయాత్ 'సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతి' ఇతి లయశ్రవణాత్, అపిపూర్వస్య ఏతేర్లయార్థకత్వాత్. అతో

సదుపాధిద్వయోపరమే సుషుప్త్యవస్థాయాముపాధికృతవిశేషాభావాత్ స్వాత్మని ప్రలీన ఇవేతి 'స్వం హ్యపీతో భవతీ'త్యుచ్యతే. యథా హృదయశబ్దనిర్వచనం శ్రుత్యా దర్శితం-'సవా ఏష ఆత్మా హృది,తస్యైతదేవ నిరుక్తం హృదయ' మితి, తస్మాద్ధృదయమితి; యథా వా అశనాయోదన్యాశబ్దప్రవృత్తిమూలం దర్శయతి శ్రుతిః 'ఆప ఏవ తదశితం నయంతే తేజ ఏవ తత్పీతం నయత' ఇతి చ 'స్వమాత్మానం సచ్ఛబ్ద ఏవం వాచ్యమపీతో భవతీ'తి ఇమమర్థం స్వపితి నామనిర్వచనేన దర్శయతి. న చ చేతన ఆత్మా అచేతనం ప్రధానం స్వరూపత్వేన ప్రతిపద్యేత. యది పునః ప్రధానమాత్మీయత్వాత్స్వశబ్దేనోచ్యేత, ఏవమపి చేతనోఽచేతనమప్యేతీతి విరుద్ధమాపద్యేత. శ్రుత్యంతరం చ-'ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాంతర' మితి సుషుప్తావస్థాయాం చేతనే అప్యయం దర్శయతి. అతో యస్మిన్నప్యయస్సర్వేషాం చేతనానాం తచ్చేతనం సచ్ఛబ్దవాచ్యం జగతః కారణం స్యాన్నాచేతనం ప్రధానం. కుతశ్చ న ప్రధానం జగతః కారణం?—

వాసనావాసనాకృతమాయాపరిణామాన్పశ్యన్ 'సోమ్యతన్మన'ఇతి శ్రుతిస్థమనశ్శబ్దవాచ్యో భవతి, స ఆత్మా స్థూలసూక్ష్మోపాధిద్వయోపరమేఽహం నరః కర్తేతి విశేషాభిమానాభావాల్లీనఇత్యుపచర్యతఇత్యర్థః. నను స్వపితి నామనిరుక్తేరర్థవాదత్వాన్న యథార్థతేత్యత ఆహ—యథేతి. తస్య హృదయశబ్దస్యైతన్నిర్వచనం తదశితమన్నం ద్రవీకృత్య నయంతే జరయంతీత్యాప ఏవాశనాయాపదార్థః తత్పీతం ఉదకం నయతే శోషయతీతి తేజ ఏవోదన్యా అత్ర దీర్ఘశ్ఛాందసః. ఏవమిదమపి నిర్వచనం యథార్థమిత్యాహ—ఏవమితి. ఇదం చ ప్రధానపక్షే న యుక్తమిత్యాహ—న చేతి. స్వశబ్దస్యాత్మనీవాత్మీయేఽపి శక్తిరస్తీత్యాశంక్యాహ—యదీతి. ప్రాజ్ఞేన బింబచైతన్యేనేశ్వరేణ సంపరిష్వంగో భేదభ్రమాభావో నా భేద ఇత్యర్థః.

యస్మిన్ సర్వేషాం జీవానాం సుషుప్తౌ ఉపాధికృతవిశేషాభావాదప్యయః, తచ్చేతనం సచ్ఛబ్దవాచ్యం బ్రహ్మైవ జగత్కారణం, న ప్రధానమిత్యర్థః.

సూ. గతిసామాన్యాత్. ౧౦.

యది తార్కికసమయ ఇవ వేదాంతేష్వపి భిన్నా కారణావగతి రభవిష్యత్, క్వచిచ్చేతనం బ్రహ్మ జగతః కారణం, క్వచిదచేతనం ప్రధానం, క్వచిదన్యదేవేతి; తతః కదాచిత్ప్రధానకారణవాదానురోధేనాపీక్షత్యాదిశ్రవణమకల్పయిష్యత్. న త్వేతదస్తి. సమానైవ హి సర్వేషు వేదాంతేషు చేతనకారణావగతిః. యథాగ్నేర్జ్వలతస్సర్వా దిశో విష్ఫులింగా విప్రతిష్ఠేరన్. ఏవమేవైతస్మాదాత్మనస్సర్వే ప్రాణా యథాయతనం విప్రతిష్ఠంతే. 'ప్రాణేభ్యో దేవా దేవేభ్యో లోకా' ఇతి, 'తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూత' ఇతి, "ఆత్మన ఏవేదం సర్వ' మితి, 'ఆత్మన ఏష ప్రాణో జాయత' ఇతి చాత్మనః కారణత్వం దర్శయంతి సర్వే వేదాంతాః. ఆత్మశబ్దశ్చేతనవచన ఇత్యవోచామ. మహచ్చ ప్రామాణ్యకారణమేతద్యద్వేదాంతవాక్యానాం చేతనకారణత్వే సమానగతిత్వం చక్షురాదీనామివ రూపాదిషు. అతో గతి సామాన్యాత్సర్వజ్ఞం బ్రహ్మ జగతః కారణం. కుతశ్చ సర్వజ్ఞం బ్రహ్మ జగతః కారణం?—

౧౦. తత్తద్వేదాంతజన్యానామవగతీనాం చేతనకారణవిషయకత్వేన సామాన్యాన్న చేతనం జగతః కారణమితి సూత్రార్థం వ్యతిరేకముఖేనాహ—యది తార్కికేత్యాదినా. అన్యత్ప్రమాణ్యాదికం—న త్వేతదితి. అవగతివైషమ్యమిత్యర్థః. విప్రతిష్ఠేరన్వివిధం నానాదిశః ప్రతిగచ్ఛేయుః ప్రాణాశ్చక్షురాదయో యథాగోళకం ప్రాదుర్భవంతి ప్రాణేభ్యోఽనంతరం దేవా సూర్యాదయస్తదనుగ్రాహకాః, తదనంతరం లోక్యంత ఇతి లోకా విషయా ఇత్యర్థః. నను వేదాంతానాం స్వతః ప్రమాణత్వేన ప్రత్యేకం స్వార్థనిశ్చాయకత్వసంభవాత్ కిం గతిసామాన్యేనేత్యత ఆహ—మహచ్చేతి. ఏకరూపావగతిహేతుత్వం వేదాంతానాం ప్రామాణ్యసంశయనివృత్తిహేతు రిత్యత్ర దృష్టాంతశ్చక్షురితి. యథా సర్వేషాం చక్షుషాం ఏకరూపావగతిహేతుత్వం శ్రవణానాం శబ్దావగతిహేతుత్వం ప్రాణాదీనాం గంధాదిషు, ఏవం బ్రహ్మణి వేదాంతానాం గతిసామాన్యం ప్రామాణ్యదార్ఢ్యే హేతురిత్యర్థః.

గతేః సర్వేషు 'ఆత్మన ఆకాశః సంభూతః' ఇత్యాదివేదాంతేషు చేతనకారణత్వావగతేః సమానత్వాత్, నాచేతనం ప్రధానం కారణమిత్యర్థః.

సూ. శ్రుతత్వాచ్చ. ౧౧.

స్వశబ్దేనైవ చ సర్వజ్ఞ ఈశ్వరో జగతః కారణమితి శ్రూయతే శ్వేతాశ్వతరాణాం మన్త్రోపనిషది సర్వజ్ఞమీశ్వరం ప్రకృత్య 'స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్జనితా న చాధిప' ఇతి. తస్మాత్సర్వజ్ఞం బ్రహ్మ జగతః కారణం. నాచేతనం ప్రధానమన్యద్వేతి సిద్ధం.

"జన్మాద్యస్య యత" ఇత్యారభ్య "శ్రుతత్వాచ్చే"త్యేతదంతైః సూత్రైర్యాన్యుదాహృతాని వేదాంతవాక్యాని, తేషాం సర్వజ్ఞస్సర్వశక్తిరీశ్వరో జగతో జన్మస్థితిప్రళయకారణమిత్యేతస్యార్థస్య ప్రతిపాదకత్వం న్యాయపూర్వకం ప్రతిపాదితం. గతిసామాన్యోపన్యాసేన చ సర్వే వేదాంతాశ్చేతనకారణవాదిన ఇతి వ్యాఖ్యాతం. అతః పరస్య గ్రంథస్య కిముత్థానమితి, ఉచ్యతే-ద్విరూపం హి బ్రహ్మావగమ్యతే

---

౧౧. ఏవమీక్షిత్రృత్వాదిలింగైరచేతనే వేదాంతానాం సమన్వయం నిరస్య, చేతనవాచకశబ్దేనాపి నిరస్యతి—శ్రుతత్వాచ్చేతి. సూత్రం వ్యాచష్టే—స్వశబ్దేనేతి. స్వస్య చేతనస్య వాచకః సర్వవిచ్ఛబ్దః 'జ్ఞః కాలకాలో గుణీ సర్వవిద్య' ఇతి సర్వజ్ఞం పరమేశ్వరం ప్రకృత్య 'సర్వవిత్కారణ'మితి శ్రుతత్వాన్నాచేతనం కారణమితి సూత్రార్థః. కరణాధిపా జీవాస్తేషామధిపః. అధికరణార్థముపసంహరతి—తస్మాదితి. ఈక్షణాత్మశబ్దాదికం పరమాణ్వాదావప్యయుక్తమితి మత్వాహ—అన్యద్వేతి. ఇతి పంచమాధికరణం.

ఆనందమయోఽభ్యాసాత్. వృత్తానువాదేనోత్తరసూత్రసందర్భమాక్షిపతి—జన్మాదీతి. ప్రథమసూత్రస్య శాస్త్రోపోద్ఘాతత్వాత్ జన్మాదిసూత్రమారభ్యేత్యుక్తం సర్వవేదాంతానాం కార్యే ప్రధానాద్యచేతనే చ సమన్వయనిరాసేన బ్రహ్మపరత్వం వ్యాఖ్యాతం, అతః ప్రథమాధ్యాయార్థస్య సమాప్తత్వాదుత్తరగ్రంథారంభే కిం కారణమిత్యర్థః. వేదాంతేషు సగుణనిర్గుణబ్రహ్మవాక్యానాం బహుళముపలబ్ధేః. తత్ర కస్య వాక్యస్య సగుణోపాసనావిధిద్వారా నిర్గుణే సమన్వయః కస్య వా గుణవివక్షాం వినా సాక్షాదేవ బ్రహ్మణి సమన్వయ ఇత్యాకాంక్షాయాం కారణమిత్యాహ—ఉచ్యత ఇతి. సంక్షిప్య సగుణనిర్గుణవాక్యార్థమాహ—ద్విరూపం హీతి. నామరూపాత్మకో వికారః

శ్రూయతే హి శ్వేతాశ్వతరోపనిషది సర్వజ్ఞమీశ్వరం ప్రకృత్య 'సకారణం

నామరూపవికారభేదోపాధివిశిష్టం. తద్విపరీతం చ సర్వోపాధివర్జితం. "యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి, యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్. యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా; అథ యత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పం; యో వై భూమా. తదమృతం; అథ యదల్పం తన్మర్త్యం, సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరః నామాని కృత్వాభివదన్ యదాస్తే, నిష్కళం నిష్క్రియం శాంతం నిరవద్యం నిరంజనం, అమృతస్య పరం సేతుం దగ్ధేంధనమివానలం, 'నేతి నేతి' "అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘ" మితి 'న్యూనమన్యత్ స్థానం, సంపూర్ణమన్యది' తి చ ఏవం సహస్రశో విద్యావిద్యావిషయభేదేన బ్రహ్మణో

సర్వం జగత్ తద్భేదో హిరణ్యశ్మశ్రుత్వాదివిశేష ఇత్యర్థః. వాక్యాన్యుదాహరతి—యత్ర హీత్యాదినా. యస్యాం ఖల్వజ్ఞానావస్థాయాం ద్వైతమివ కల్పితం భవతి తత్తదా ఇతరస్సన్నితరం పశ్యతీతి దృశ్యోపాధికం వస్తు భాతి. యత్ర జ్ఞానకాలే విదుషః సర్వం జగదాత్మమాత్రమభూత్తదా తు కేన కం పశ్యేదిత్యాత్మైవానిరుపాధికం తత్త్వం భాతి, యత్ర భూమ్ని స్థితో విద్వాన్ ద్వితీయం కిమపి న వేత్తి సోఽద్వితీయో భూమా పరమాత్మా నిర్గుణః. అథ నిర్గుణోక్త్యనంతరం సగుణముచ్యతే, యత్ర సగుణే స్థితో ద్వితీయం వేత్తి తదల్పం పరిచ్ఛిన్నం, యస్తు భూమా తదమృతం నిత్యం—అథేతి. పూర్వవద్వ్యాఖ్యేయం. ధీరః పరమాత్మైవ సర్వాణి రూపాణి విచిత్య సృష్ట్వా నామాని చ కృత్వా బుద్ధ్యాదౌ ప్రవిశ్య జీవసంజ్ఞో వ్యవహరన్యో వర్తతే సగుణస్తం నిర్గుణత్వేన విద్వానప్యమృతో భవతి, నిర్గతాః కలా అంశా యస్మాత్తం నిష్కలం, అతో నిరంశత్వాన్నిష్క్రియం, అతశ్శాంతమపరిణామి నిరవద్యం రాగాదిదోషశూన్యం, అంజనం మూలతమస్సంబంధో ధర్మాదికం వా తచ్ఛూన్యం నిరంజనం, కించామృతస్య మోక్షస్య స్వయమేవ వాక్యార్థవృత్తిస్థత్వేన పరముత్కృష్టం సేతుం లౌకికసేతువత్ ప్రాపకం యథా దగ్ధేంధనోఽనలశ్శామ్యతి తమివావిద్యాతజ్జం దగ్ధ్వా ప్రశాంతం నిర్గుణమాత్మానం విద్యాదిత్యర్థః. నేతి నేతీతి. వ్యాఖ్యాతం. స్థూలాది ద్వైతశూన్యం. రూపద్వయే శ్రుతిమాహ—న్యూనమితి. ద్వైతస్థానం న్యూనం అల్పం సగుణరూపం నిర్గుణాదన్యత్ తథా సంపూర్ణం నిర్గుణం సగుణాదన్యదిత్యర్థః. ఏకస్య ద్విరూపత్వం విరుద్ధమిత్యత ఆహ—విద్యేతి. విద్యావిషయో జ్ఞేయం నిర్గుణం సత్యం,

---

కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్జనితా న చాధిపః' ఇతి. తస్మాత్ సర్వజ్ఞం బ్రహ్మ

ద్విరూపతాం దర్శయంతి వేదాంతవాక్యాని. తత్రావిద్యావస్థాయాం బ్రహ్మణ ఉపాస్యోపాసకాదిలక్షణస్సర్వో వ్యవహారః తత్ర కానిచిద్బ్రహ్మణఉపాసనాన్యభ్యుదయార్థాని, కానిచిత్క్రమముక్త్యర్థాని, కానిచిత్కర్మసమృద్ధ్యర్థాని. తేషాం గుణవిశేషోపాధిభేదేన భేదః. ఏక ఏవ తు పరఆత్మేశ్వరస్తైస్తైర్గుణవిశేషైర్విశిష్ట ఉపాస్యో యద్యపి భవతి, తథాపి యథాగుణోపాసనమేవ ఫలాని భిద్యంతే 'తం యథా యథోపాసతే తదేవ భవతీ' తి శ్రుతేః, 'యథా క్రతురస్మిఁ లోకే పురుషో భవతి, తథేతఃప్రేత్య భవతీతి చ;స్మృతేశ్చ-"యం యం వాపి స్మరన్భావం త్యజత్యంతే కళేబరం, తం తమేవైతి కౌంతేయ సదా తద్భావభావిత" ఇతి. యద్యప్యేక ఏవాత్మా సర్వభూతేషు స్థావరజంగమేషు గూఢస్తథాపి

అవిద్యావిషయ ఉపాస్యం సగుణం కల్పితమిత్యవిరోధః. తత్రావిద్యావిషయం వివృణోతి—తత్రేతి. నిర్గుణజ్ఞానార్థమారోపితప్రపంచమాశ్రిత్య బోధాత్ ప్రాక్కాలే గుడజిహ్వికాన్యాయేన తత్తత్ఫలాన్యుపాసనాని విధీయంతే తేషాం చిత్తైకాగ్ర్యద్వారా జ్ఞానం ముఖ్యం ఫలమితి తద్వాక్యానామపి మహాతాత్పర్యం బ్రహ్మణీతి మంతవ్యం, నామబ్రహ్మేత్యాద్యుపాస్తీనాం కామచారాదిరభ్యుదయః ఫలం, దహరాద్యుపాస్తీనాం క్రమముక్తిః ఉద్గీథాదిధ్యానస్య కర్మసమృద్ధిః ఫలమితి భేదః, ధ్యానానాం మానసత్వాత్, జ్ఞానాంతరంగత్వాచ్చ, జ్ఞానకాండే విధానమితి భావః. ననూపాస్యబ్రహ్మణ ఏకత్వాత్కథముపాసనానాం భేదస్తత్రాహ—తేషామితి. గుణవిశేషాః సత్యకామత్వాదయః హృదయాదిరుపాధిః. అత్ర స్వయమేవాశంక్య పరిహరతి—ఏకఇతి. పరమాత్మస్వరూపాభేదేఽప్యుపాధిభేదేనోపహితోపాస్యరూపభేదాదుపాసనానాం భేదే సతి ఫలభేద ఇతి భావః. తం పరమాత్మానం యద్యద్గుణవత్త్వేన లోకా రాజానమివోపాసతే తత్తద్గుణవత్త్వమేవ తేషాం ఫలం భవతి, క్రతుస్సంకల్పో ధ్యానం ఇహ యాదృశధ్యానవాన్భవతి మృత్వా తాదృశోపాస్యరూపో భవతీత్యత్రైవ భగవద్వాక్యమాహ—స్మృతేశ్చేతి. నను సర్వభూతేషు నిరతిశయాత్మన ఏకత్వాదుపాస్యోపాసకయోస్తారతమ్యశ్రుతయః కథమిత్యాశంక్య పరిహరతి—యద్యప్యేకఇతి. చిత్తానాముపాధీనాం శుద్ధితారతమ్యాదైశ్వర్యజ్ఞానసుఖరూపశక్తీనాం తార

జగతః కారణం, నాచేతనం ప్రధానమన్యద్వేతి సిద్ధమ్.

చిత్తోపాధివిశేషతారతమ్యాదాత్మనః కూటస్థనిత్యస్యైకరూపస్యాప్యుత్తరోత్తరమావిష్టస్య తారతమ్యమైశ్వర్యశక్తివిశేషైశ్శ్రూయతే—'తస్య య ఆత్మానమావిస్తరాం వేదే'తి అత్ర స్మృతావపి—"యద్యద్విభూతిమత్సత్త్వం శ్రీమదూర్జితమేవ వా, తత్తదేవావగచ్ఛ త్వం మమ తేజోఽంశసంభవ" మితి. యత్ర యత్ర విభూత్యాద్యతిశయః స స ఈశ్వర ఇత్యుపాస్యతయా చోద్యతే; ఏవమిహాప్యాదిత్యమండలే హిరణ్మయః పురుషస్సర్వపాప్మోదయలింగాత్పర ఏవేతి వక్ష్యతి, ఏవం 'ఆకాశస్తల్లింగా'దిత్యాదిషు ద్రష్టవ్యం. ఏవం సద్యోముక్తికారణమప్యాత్మజ్ఞానముపాధివిశేషద్వారేణోపదిశ్యమానమప్యవివక్షితోపాధిసంబంధవిశేషం పరాపరవిషయత్వేన సందిహ్యమానం వాక్యగతిపర్యాలోచనయా నిర్ణేతవ్యం భవతి. యథైవ హి తావత్ 'ఆనందమయోఽభ్యాసా'దితి, ఏవమేకమపి బ్రహ్మాపేక్షితోపాధిసంబంధం నిరస్తోపాధిసంబంధం చోపాస్యత్వేన జ్ఞేయత్వేన చ వేదాంతేషూపదిశ్యత ఇతి ప్రదర్శయితుం పరో గ్రంథ ఆరభ్యతే.

యచ్చ 'గతిసామాన్యాత్' ఇత్యచేతనకారణాంతరనిరాకరణ

తమ్యరూపా విశేషా భవంతి తైః ఏకరూపస్య ఆత్మనః ఉత్తరోత్తరం మనుష్యాది హిరణ్యగర్భాంతేషు ఆవిర్భావతారతమ్యం శ్రూయతే. తస్యాత్మన ఆత్మానం స్వరూపమావిస్తరాం ప్రకటతరం యో వేద ఉపాస్తే సోఽశ్నుతే తదితి తరప్ప్రత్యయాదిత్యర్థః. తథా చ నికృష్టోపాధిరాత్మైవోపాసకః ఉత్కృష్టోపాధిరీశ్వర ఉపాస్య ఇత్యౌపాధికం తారతమ్యమవిరుద్ధమితి భావః. అత్రార్థే భగవద్గీతాముదాహరతి—స్మృతావితి. అత్ర సూర్యాదేరపి న జీవత్వేనోపాస్యతా కింత్వీశ్వరత్వేనేత్యుక్తం భవతి. తత్ర సూత్రకారసమ్మతిమాహ—ఏవమితి. ఉదయః అసంబంధః ఏవం యస్మిన్ వాక్యే ఉపాధిర్వివక్షితః తద్వాక్యముపాసనాపరమితి వక్తుముత్తరసూత్రసందర్భస్యారంభ ఇత్యుక్త్వా యత్ర న వివక్షితః తద్వాక్యం జ్ఞేయబ్రహ్మపరమితి నిర్ణయార్థమారంభ ఇత్యాహ—ఏవం సద్య ఇతి. అన్నమయాదికోశా ఉపాధివిశేషాః, వాక్యస్య గతిస్తాత్పర్యం. ఆరంభసమర్థనముపసంహరతి—ఏవ మేకమపీతి.

౧౨. సిద్ధవదుక్తగతిసామాన్యస్య సాధనార్థమప్యుత్తరారంభ ఇత్యాహ—యచ్చేతి. అన్నం ప్రసిద్ధం ప్రాణమనోబుద్ధయః హిరణ్యగర్భరూపాః,బింబచైతన్యమీశ్వరః

ముక్తం తదపి వాక్యాంతరాణి బ్రహ్మవిషయాణి వ్యాచక్షాణేన బ్రహ్మ విపరీత కారణనిషేధేన ప్రపంచ్యతే:—

సూ. ఆనందమయోఽభ్యాసాత్. ౧౨.

తైత్తిరీయకే 'అన్నమయం' 'ప్రాణమయం' 'మనోమయం' 'విజ్ఞానమయం' చానుక్రమ్యామ్నాయతే—'తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయా దన్యోఽన్తర ఆత్మాఽనందమయ' ఇతి. తత్ర సంశయః. కిమిహానందమయశబ్దేన పరమేవ బ్రహ్మోచ్యతే యత్ప్రకృతం 'సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మే' తి, కింవాన్నమయాదివద్బ్రహ్మణోఽర్థాంతరమితి కిం తావత్ప్రాప్తం బ్రహ్మణోఽర్థాంతరమముఖ్య ఆత్మానందమయస్స్యాత్. కస్మాత్ ? అన్నమయాద్యముఖ్యాత్మప్రవాహపతితత్వాత్. అథాపి స్యాత్సర్వాంతరత్వాదానందమయోముఖ్యఏవాత్మేతి న స్యాత్ ప్రియాద్యవయవయోగాత్, శారీరత్వశ్రవణాచ్చ. ముఖ్యశ్చేదాత్మానందమయ

ఆనందః "తేషాం పంచానాం వికారా ఆధ్యాత్మికా దేహప్రాణమనోబుద్ధిజీవా అన్నమయాదయః పంచకోశా" ఇతి శ్రుతేః పరమార్థః. పూర్వాధికరణే గౌణముఖ్యేక్షణయోరతుల్యత్వేన సంశయాభావాద్గౌణప్రాయపాఠో న నిశ్చాయక ఇత్యుక్తం తర్హి మయటో వికారే ప్రాచుర్యే చ ముఖ్యత్వాత్సంశయే వికారప్రాయపాఠాదానందవికారో జీవ ఆనందమయ ఇతి నిశ్చయోఽస్తీతి ప్రత్యుదాహరణసంగత్యా పూర్వపక్షమాహ—కిం తావదితి. కస్మాదిత్యాకాంక్షాపూర్వకం హేతుమాహ—అన్నమయాదీతి. శ్రుత్యాదిసంగతయః స్ఫుటా ఏవ, పూర్వపక్షే వృత్తికారమతే జీవోపాస్త్యా ప్రియాదిప్రాప్తిః ఫలం, సిద్ధాంతే తు బ్రహ్మోపాస్త్యేతి భేదః, శంకతే—అథాపీతి. పరిహరతి—న స్యాదితి. సంగృహీతం వివృణోతి—ముఖ్యఇతి. పరమాత్మేత్యర్థః.

ఇత్థం సర్వేషాం వేదాంతానాం సవిశేషనిర్విశేషబ్రహ్మపరాణాం ఉపాస్తివిధిద్వారా సాక్షాచ్చ నిర్విశేషబ్రహ్మపరత్వే సిద్ధేఽపి, అధునా నిర్విశేషవాక్యవిచారాత్మకమిదమధికరణమారభ్యతే.—

ఈక్షత్యధికరణే 'తత్తేజ ఐక్షత' ఇత్యముఖ్యేక్షణప్రాయపాఠో యథా జగత్కారణత్వే న నిశ్చాయకః, న తథా ఆనందమయ ఇత్యత్ర మయటో వికారార్థత్వే ప్రాయపాఠోఽనిశ్చాయక ఇతి పూర్వేణాస్య ప్రత్యుదాహరణసంగతిః. పూర్వపక్షే

స్యాన్న ప్రియాదిసంస్పర్శస్స్యాత్. ఇహ తు ‘తస్య ప్రియమేవ శిర’ ఇత్యాది శ్రూయతే. శారీరత్వం చ శ్రూయతే.—‘తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా యః పూర్వస్యే’తి తస్య పూర్వస్య విజ్ఞానమయస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా య ఏష ఆనందమయ ఇత్యర్థః. న చ సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియసంస్పర్శో వారయితుం శక్యః. తస్మాత్సంసార్యేవానందమయ ఆత్మేత్యేవం ప్రాప్తే ఇదముచ్యతే.—‘ఆనందమయోఽభ్యాసా’దితి. పర ఏవానందమయో భవితుమర్హతి. కుతః? అభ్యాసాత్. పరస్మిన్నేవ హ్యాత్మన్యానందశబ్దో బహుకృత్వోఽభ్యస్యతే. ఆనందమయం ప్రస్తుత్య ‘రసో వై స’ ఇతి తస్యైవ రసత్వముక్త్వోచ్యతే.—“రసగ్ం హ్యేవాయం లబ్ధ్వానందీ భవతి కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాత్ యదేష ఆకాశ ఆనందో న స్యాత్ ఏష హ్యేవానందయాతి సైషానందస్య మీమాగ్ంసా భవతి” ‘ఏతమానందమయమాత్మానముపసంక్రామతి’ ‘ఆనందం బ్రహ్మణో విద్వాన్న బిభేతి కుతశ్చనేతి’ ‘ఆనందో బ్రహ్మేతి వ్యజానా’దితి చ. శ్రుత్యంతరే చ

శారీరత్వేఽపీశ్వరత్వం కిం న స్యాదిత్యత ఆహ—న చేతి. జీవత్వం దుర్వారమిత్యర్థః. నన్వానందపదాభ్యాసేఽప్యానందమయస్య బ్రహ్మత్వం కథమిత్యాశంక్య జ్యోతిష్టోమాధికారే జ్యోతిః పదస్య జ్యోతిష్టోమపరత్వవదానందమయప్రకరణస్థానందపదస్యానందమయపరత్వాత్తదభ్యాసస్తస్య బ్రహ్మత్వసాధక ఇత్యభిప్రేత్యాహ—ఆనందమయం ప్రస్తుత్యేతి. రసః సారః ఆనంద ఇత్యర్థః అయం లోకః యత్ యది ఏష ఆకాశః పూర్ణః ఆనందః సాక్షీ ప్రేరకో న స్యాత్తదా కో వాఽన్యాచ్చలేత్ కో వా విశిష్య ప్రాణ్యాజ్జీవేత్ తస్మాదేష ఏవానందయాతి, ఆనందయతీత్యర్థః. ‘యువా స్యాత్ సాధుయువా స్యా’దిత్యాదినా వక్ష్యమాణా, మనుష్యయువానందమారభ్య బ్రహ్మానందావసానా ఏషా సన్నిహితా ఆనందస్య తారతమ్యమీమాంసా భవతి, ఉపసంక్రామతి విద్వాన్ప్రాప్నోతీత్యేకదేశినామర్థః. ముఖ్యసిద్ధాంతే తూపసంక్రమణం విదుషః కోశానాం ప్రత్యగ్జ్ఞాతృత్వేన విలాపనమితి జ్ఞేయం. శిష్టముక్తార్థం. ఆనందశబ్దాద్బ్రహ్మావగతిస్సర్వత్ర సమానేతి గతిసామాన్యార్థమాహ—శ్రుత్యంతరే చేతి. లింగాదముఖ్యాత్మసన్నిధేర్బాధ ఇతి

జీవస్యానందమయత్వేనోపాస్తిః ఫలం, సిద్ధాంతే తు నిర్విశేషబ్రహ్మైక్యప్రమితిరితి పరమసిద్ధాంతానుసారిణః; ఏకదేశిమతే తు ఉభయత్రోపాస్తిరితి వివేకః. తైత్తిరీయకే శ్రూయతే—‘అన్నమయః’ ఇత్యాద్యుపక్రమ్య ‘అన్యోఽన్తర ఆత్మానందమయః’ ఇతి. తత్ర కిం ఆనందమయశబ్దేన ‘సత్యం జ్ఞానం...’ఇతి ప్రకృతం పరం బ్రహ్మైవోచ్యతే

'విజ్ఞానమానందం బ్రహ్మే'తి బ్రహ్మణ్యేవానందశబ్దో దృష్టః. ఏవమానందశబ్దస్య బహుకృత్వో బ్రహ్మణ్యేవాభ్యాసాదానందమయ ఆత్మా బ్రహ్మేతి గమ్యతే. యత్తూక్తమన్నమయాద్యముఖ్యాత్మప్రవాహపతితత్వాదానందమయస్యాప్యముఖ్యాత్మత్వమితి, నాసౌ దోషః, ఆనందమయస్య సర్వాంతరత్వాత్. ముఖ్యమేవ హ్యాత్మానముపదిదిక్షు శాస్త్రం లోకబుద్ధిమనుసరదన్నమయం శరీరమనాత్మానమత్యంతమూఢానామాత్మత్వేన ప్రసిద్ధమనూద్య మూషానిషిక్తద్రుతతామ్రాదిప్రతిమావత్తతోఽన్తరం తతోఽన్తరమిత్యేవం పూర్వేణ పూర్వేణ సమానముత్తరముత్తరమనాత్మానమాత్మేతి గ్రాహయత్ప్రతిపత్తిసౌకర్యాపేక్షయా సర్వాంతరం ముఖ్యమానందమయమాత్మానముపదిదేశేతి శ్లిష్టతరం యథా అరుంధతీదర్శనే బహ్వీష్వపి తారాస్వముఖ్యాసు అరుంధతీషు దర్శితాసు యా అంత్యా ప్రదర్శ్యతే సాముఖ్యైవారుంధతీభవతి, ఏవమిహాప్యానందమయస్య సర్వాంతరత్వాన్ముఖ్యమాత్మత్వం. యత్తు ప్రియాదీనాం శిరస్త్వాదికల్పనానుపపన్నా ముఖ్యస్యాత్మన ఇత్యతీతానంతరోపాధిజనితా హి సా న స్వాభావికీత్యదోషః. శారీరత్వమప్యానందమయస్యాన్నమయాదిశరీరపరంపరయా ప్రదర్శ్యమానత్వాన్న పునస్సాక్షాదేవ శారీరత్వం సంసారివత్. తస్మాదానందమయః పర ఏవాత్మా.

మత్వాహ—నాసావితి. సర్వాంతరత్వం న శ్రుతమిత్యాశంక్య తతోఽన్యస్యానుక్తేస్తస్య సర్వాంతరత్వమితి వివృణోతి—ముఖ్యమితి. లోకబుద్ధిమితి. తస్యాః స్థూలగ్రాహితామనుసరదిత్యర్థః. తామ్రస్య మూషాకారత్వవత్ ప్రాణస్య దేహాకారత్వం దేహేన సామాన్యం తథా మనః ప్రాణాకారం తేన సమమిత్యాహ—పూర్వేణేతి. అతీతో యోఽనంతర ఉపాధిర్విజ్ఞానకోశస్తత్కృతా సావయవత్వకల్పనా శరీరేణ జ్ఞేయత్వాచ్ఛారీరత్వమితి లింగద్వయం దుర్బలం, అతః సహాయాభావాదభ్యాససర్వాంతరత్వాభ్యాం వికారసన్నిధేర్బాధ ఇతి భావః.

కిం వా అన్నమయాదివత్ బ్రహ్మణోఽర్థాంతరం జీవ ఇతి విశయే, అర్థాంతరమితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—ఆనందమయః పరమాత్మైవ. కుతః, అభ్యాసాత్ ఆనందశబ్దస్య బ్రహ్మణ్యేవ బహుకృత్వోఽభ్యాసాదిత్యర్థః. ౧౨

సూ. వికారశబ్దాన్నేతి చేన్న ప్రాచుర్యాత్. ౧౩.

అత్రాహ—నానందమయః పరమాత్మా భవితుమర్హతి. కస్మాత్? వికారశబ్దాత్. ప్రకృతివచనాదయమన్యశ్శబ్దో వికారవచనస్సమధిగతః ఆనందమయ ఇతి మయటో వికారార్థత్వాత్. తస్మాదన్నమయాదిశబ్దవద్వికారవిషయ ఏవాయమానందమయశబ్ద ఇతి చేత్, న. ప్రాచుర్యార్థేఽపి మయటః స్మరణాత్. 'తత్ప్రకృతవచనే మయ'డితి హి ప్రచురతాయామపి మయట్ స్మర్యతే. యథా 'అన్నమయో యజ్ఞ' ఇత్యన్నప్రచుర ఉచ్యతే, ఏవమానందప్రచురం బ్రహ్మ ఆనందమయశబ్దేనోచ్యతే. ఆనందప్రచురత్వం చ బ్రహ్మణో మనుష్యత్వాదారభ్యోత్తరస్మిన్నుత్తరస్మిన్ స్థానే శతగుణ ఆనంద ఇత్యుక్త్వా బ్రహ్మానందస్య నిరతిశయత్వావధారణాత్. తస్మాత్ప్రాచుర్యార్థే మయట్॥

సూ. తద్ధేతువ్యపదేశాచ్చ. ౧౪.

ఇతశ్చ ప్రాచుర్యార్థే మయట్. యస్మాదానందహేతుత్వం

---

౧౩. వికారార్థకమయటః శ్రుతిస్సహాయ ఇత్యాశంక్య మయటః ప్రాచుర్యేఽపి విధానాన్నైవమిత్యాహ—వికారేత్యాదినా. 'తత్ప్రకృతవచనే మయ'డితి తదితి ప్రథమాసమర్థాచ్ఛబ్దాత్ ప్రాచుర్యవిశిష్టస్య ప్రకృత్యర్థస్య ప్రస్తుతస్య వచనేఽభిధానే గమ్యమానే మయట్ప్రత్యయో భవతీతి సూత్రార్థః. అత్ర వచనగ్రహణాత్ ప్రకృతస్య ప్రాచుర్యవైశిష్ట్యసిద్ధిః, తాదృశస్య లోకే మయటోఽభిధానాత్ యథా అన్నమయో యజ్ఞ ఇతి. అత్ర హ్యన్నం ప్రచురమస్మిన్నిత్యన్నశబ్దః ప్రథమాసమర్థః తస్మాన్మయట్ యజ్ఞస్య ప్రకృత్యర్థాన్నప్రాచుర్యవాచీ దృశ్యతే న శుద్ధప్రకృతవచన ఇతి ధ్యేయం.

౧౪. సూత్రస్థశ్చశబ్దోఽనుక్తసముచ్చయార్థ ఇతి మత్వా వ్యాచష్టే—ఇత

నన్వానందమయశబ్దస్య వికారార్థత్వాదిత్యాశంక్యాహ—

న బ్రహ్మ ఆనందమయశబ్దితం. కుతః, వికారశబ్దాత్ వికారార్థకమయట్ప్రత్యయాత్, బ్రహ్మణశ్చానందవికారత్వానుపపత్తేః ఇతి చేత్, న; కస్మాత్, ప్రాచుర్యాత్ ప్రకృతే మయట ఆనందప్రాచుర్యవాచకత్వాదిత్యర్థః.

మయటః ప్రాచుర్యార్థకత్వే హేత్వంతరమాహ—

తమానందం ప్రతి 'ఏష హ్యేవానందయాతి' ఇతి బ్రహ్మణో హేతుత్వవ్యప

బ్రహ్మణో వ్యపదిశతి శ్రుతిః—'ఏష హ్యేవానందయాతీ'తి ఆనంద తీయత్యర్థః. యోహ్యన్యానానందయతి సప్రచురానంద ఇతి ప్రసిద్ధం భవతి. యథా లోకే యోఽన్యేషాం ధనికత్వమాపాదయతి స ప్రచురధన ఇతి గమ్యతే తద్వత్. తస్మాత్ప్రాచుర్యార్థేఽపి మయటస్సంభవాదానందమయః పర ఏవాత్మా.

సూ. మాంత్రవర్ణికమేవ చ గీయతే. ౧౫.

ఇతశ్చానందమయః పర ఏవాత్మా యస్మాత్ 'బ్రహ్మవిదాప్నోతి పర' మిత్యుపక్రమ్య 'సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మే'త్యస్మిన్మంత్రే యద్బ్రహ్మ ప్రకృతం సత్యజ్ఞానానంతవిశేషణైర్నిర్ధారితం, యస్మాదాకాశాదిక్రమేణ స్థావరజంగమాని భూతాన్యజాయంత, యచ్చభూతాని సృష్ట్వా తాన్యనుప్రవిశ్య గుహాయామవస్థితం సర్వాంతరం, యస్య విజ్ఞానాయన్యోంతరఆత్మే అతి ప్రక్రాంతం తన్మాంత్రవర్ణికమేవ బ్రహ్మేహ గీయతే—'అన్యోంతర ఆత్మానందమయ' ఇతి. మంత్రబ్రాహ్మణయోశ్చైకార్థత్వం యుక్తం అవిరోధాత్, అన్యథా హి ప్రకృతహానాప్రకృతప్రక్రియే స్యాతాం, న చాన్నమయాదిభ్య ఇవానందమయాదన్యోంతర

శ్చేతి. తచ్చానుక్తం బ్రహ్మానందస్య నిరతిశయత్వావధారణం పూర్వముక్తం.

౧౫. ఆనందమయస్య బ్రహ్మత్వే లింగముక్త్వా ప్రకరణమాహ—మాంత్రేతి. యస్మాదేవం ప్రకృతం తస్మాన్మాంత్రవర్ణికమేవ బ్రహ్మ ఆనందమయవాక్యే గీయతఇతి యోజనా. నను మంత్రోక్తమేవాత్ర గ్రాహ్యమితి కుతో నిర్బంధస్తత్రాహ—మంత్రేతి. బ్రాహ్మణస్య మంత్రవ్యాఖ్యానత్వాదుపాయత్వమస్తి మంత్రస్తూపేయః తదిదముక్తం. అవిరోధాదితి. తయోరుపాయోపేయభావేనావిరోధాదిత్యర్థః. తర్హ్యన్నమయాదీనామపి మాంత్రవర్ణికబ్రహ్మత్వం స్యాదిత్యత ఆహ—న చేతి. కించ భృగవే

దేశాత్ ఆనందమయః పర ఏవేత్యర్థః.

ఇతశ్చానందమయః పర ఏవేత్యాహ—

'బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరం' ఇత్యుపక్రమ్య 'సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మ' ఇత్యస్మిన్మంత్రే యత్ సత్యాద్యాత్మకం సర్వాంతరం జ్ఞేయత్వేనోక్తం, తత్ మాంత్ర

ఆత్మాఽభిధీయతే ఏతన్నిష్ఠైవ చ 'సైషా భార్గవీ వారుణీ విద్యా' 'ఆనందో బ్రహ్మేతివ్యజానా' దితి. తస్మాదానందమయః పర ఏవాత్మా.

సూ. నేతరోఽనుపపత్తేః. ౧౬.

ఇతరశ్చానందమయః పర ఏవాత్మా నేతరః. ఇతర ఈశ్వరాదన్య స్సంసారీ జీవ ఇత్యర్థః. న జీవ ఆనందమయశబ్దేనాభిధీయతే. కస్మాత్? అనుపపత్తేః. ఆనందమయం హి ప్రకృత్య శ్రూయతే—'సోఽకామయత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి స తపోఽతప్యత స తపస్తప్త్వా ఇదగ్ం సర్వ మసృజత యదిదం కించే' తి. తత్ర ప్రాక్ఛరీరాద్యుత్పత్తేరభిధ్యానం సృజ్యమానానాం వికారాణాం స్రష్టురవ్యతిరేకస్సర్వవికారసృష్టిశ్చ న పరస్మాదాత్మనోఽన్యత్రోపపద్యతే.

సూ. భేదవ్యపదేశాచ్చ. ౧౭.

ఇతశ్చ నానందమయస్సంసారీ యస్మాదానందమయాధికారే రసోవై సః రసగ్ం హ్యేవాయం లబ్ధ్వానందీ భవతీ' తి జీవానందమయా భేదేన వ్యపదిశతి. న హి లబ్ధైవ లబ్ధవ్యో భవతి. కథం తర్హ్యాత్మాఽన్వే

ప్రోక్తా వరుణేనోపదిష్టా భృగువల్లీ పంచమపర్యాయస్థానందే ప్రతిష్ఠితా తతః స్థాన న్యాయేన తదేకార్థబ్రహ్మవల్ల్యా ఆనందమయే నిష్ఠేత్యాహ—ఏతన్నిష్ఠేవేతి.

౧౬. స ఈశ్వరః తపః సృష్ట్యాలోచనమతప్యత కృతవానిత్యర్థః. అభిధ్యానం కామనా, బహుస్యామిత్యవ్యతిరేకః.

౧౭. అధికారే ప్రకరణే, స ఆనందమయో రసః. నను లబ్ధృలబ్ధవ్యభావే -ప్యభేదః కిం న స్యాదిత్యత ఆహ—నహి లబ్ధైవేతి. నను లబ్ధృలబ్ధవ్యయోర్భేదస్యా

ర్థికం బ్రహ్మైవ 'ఆనందమయః' ఇతి బ్రాహ్మణే గీయతే, మంత్రబ్రాహ్మణయోరైకార్థ్యా త్యర్థః.

ఇతశ్చానందమయః పరో న జీవ ఇత్యాహ—

ఈశ్వరాదితరో జీవో నానందమయః. కుతః, అనుపపత్తేః 'సోఽకామయత హుస్యాం ప్రజాయేయేతి' ఇత్యాదిశ్రూయమాణస్య సృష్టేః ప్రాక్ కామయితృత్వ ష్టత్వాత్మకత్వాదేరనుపపత్తేరిత్యర్థః.

ష్టవ్యః'ఆత్మలాభాన్న పరం విద్యత'ఇతి చ శ్రుతిస్మృతీ, యావతా నలబ్ధైవ లబ్ధవ్యో భవతీత్యుక్తం? బాఢం. తథాప్యాత్మనోఽప్రచ్యుతాత్మభావస్యైవ సతస్తత్త్వానవబోధనిమిత్తో మిథ్యైవ దేహాదిష్వనాత్మస్వాత్మత్వనిశ్చయో లౌకికో దృష్టః. తేన దేహాదిభూతస్యాత్మనోఽప్యాత్మాఽనన్విష్టోఽన్వేష్టవ్యోఽలబ్ధో లబ్ధవ్యోఽశ్రుతశ్శ్రోతవ్యోఽమతో మంతవ్యోఽవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతవ్య ఇత్యాదిభేదవ్యపదేశ ఉపపద్యతే. ప్రతిషిధ్యత ఏవ తు పరమార్థతస్సర్వజ్ఞాత్పరమేశ్వరాదన్యో ద్రష్టా శ్రోతా వా 'నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టే' త్యాదినా పరమేశ్వరస్త్వవిద్యాకల్పితాచ్ఛారీరాత్కర్తుర్భోక్తుర్విజ్ఞానాఖ్యాదన్యః, యథా మాయావినశ్చర్మఖడ్గధరాత్ సూత్రేణాకాశమధిరోహతస్స ఏవ మాయావీ పరమార్థరూపో భూమిష్ఠోఽన్యః. యథా వా ఘటాకాశాదుపాధిపరి

పశ్యకత్వే శ్రుతిస్మృత్యోర్బాధస్స్యాదిత్యాశంకతే—కథమితి. యావతా యతః త్వయేత్యుక్తం అతః శ్రుతిస్మృతీ కథమిత్యన్వయః. ఉక్తాంశమంగీకరోతి—బాఢమితి. తర్హ్యాత్మన ఏవాత్మనాలభ్యత్వోక్తిబాధోఽభేదాదిత్యాశంక్య కల్పితభేదాన్న బాధ ఇత్యాహ—తథాపీతి. అభేదేఽపీత్యర్థః. లౌకికః భ్రమః ఆత్మనః స్వాజ్ఞానజభ్రమేణ దేహాద్యభిన్నస్య భేదభ్రాంత్యా పరమాత్మనో జ్ఞేయత్వాద్యుక్తిరిత్యర్థః. అన్వేష్టవ్యో దేహాదివివిక్తతయా జ్ఞేయః వివేకజ్ఞానేన లబ్ధవ్యః సాక్షాత్కర్తవ్యః తదర్థం శ్రోతవ్యః విజ్ఞానం నిదిధ్యాసనం సాక్షాత్కారో వా శ్రుత్యంతరస్థానువాదాదపౌనరుక్త్యం. నను భేదస్సత్య ఏవాస్తు తత్రాహ—ప్రతిషిధ్యత ఇతి. అత ఈశ్వరాద్ద్రష్టా జీవోఽన్యో నాస్తీతి చేత్ జీవాభేదాదీశ్వరస్యాపి మిథ్యాత్వం స్యాదత ఆహ—పరమేశ్వరఇతి. అవిద్యాప్రతిబింబత్వేన కల్పితాజ్జీవాచ్చిన్మాత్ర ఈశ్వరః పృథగస్తీతి న మిథ్యాత్వం. కల్పితస్యాధిష్ఠానాభేదేఽప్యధిష్ఠానస్య తతో భేదాదిత్యత్ర దృష్టాంతమాహ—యథేతి. సూత్రారూఢః స్వతోఽపి మిథ్యా న జీవ ఇత్యరుచ్యా భేదమాత్రమిథ్యాత్వే దృష్టాంతమాహ—యథా వేతి. నను సూత్రబలాద్భేదస్సత్యఇత్యత ఆహ—

ఇతశ్చ నానందమయో జీవ ఇత్యాహ—

'రసో వై సః రసగ్ంహ్యేవాయం లబ్ధ్వానందీ భవతి' ఇతి లబ్ధృలబ్ధవ్యత్వేన జీవానందమయయోర్భేదేన వ్యపదిశ్యమానత్వాదిత్యర్థః.

చ్ఛిన్నాదనుపాధిపరిచ్ఛిన్న ఆకాశోఽన్యః. ఈదృశం చ విజ్ఞానాత్మపర మాత్మభేదమాశ్రిత్య 'నేతరోఽనుపపత్తేర్భేదవ్యపదేశాచ్చే'త్యుక్తం.

సూ. కామాచ్చ నానుమానాపేక్షా. ౧౮.

ఆనందమయాధికారే చ 'సోఽకామయత బహుస్యాం ప్రజా యేయేతీ' తి కామయితృత్వనిర్దేశాన్నానుమానికమపి సాంఖ్యపరికల్పిత మచేతనం ప్రధానమానందమయత్వేన కారణత్వేన వా అపేక్షి తవ్యం. "ఈక్షతేర్నాశబ్ద" మితి నిరాకృతమపి ప్రధానం పూర్వ సూత్రోదాహృతాం కామయితృత్వశ్రుతిమాశ్రిత్య ప్రసంగాత్పునర్ని రాక్రియతే గతిసామాన్యప్రదర్శనాయ.

సూ. అస్మిన్నస్య చ తద్యోగం శాస్తి. ౧౯.

ఇతశ్చ న ప్రధానే జీవే వా ఆనందమయశబ్దః, యస్మాదస్మిన్నా నందమయే ప్రకృతే ఆత్మని ప్రతిబుద్ధస్యాస్య జీవస్య. తద్యోగం శాస్తి తదాత్మనా యోగస్తద్యోగః తద్భావాపత్తిర్ముక్తిరిత్యర్థః. తద్యోగం

ఈదృశం చేతి. కల్పితమేవేత్యర్థః. సూత్రే భేదస్సత్య ఇతి పదాభావాత్తదనన్యత్వాది సూత్రణాచ్ఛ్రుత్యనుసారాచ్చేతి భావః.

౧౮. నన్వానందాత్మకసత్త్వప్రచురం ప్రధానమానందమయమస్తు తత్రాహ—కామాచ్చేతి. అనుమానగమ్యమానుమానికం. పునరుక్తిమాశంక్యాహ—ఈక్షతేరితి.

౧౯. అస్మిన్నితి విషయసప్తమీ, ఆనందమయవిషయకబోధవతో జీవస్య తద్యోగం యస్మాచ్ఛాస్తి తస్మాన్న ప్రధానమితి యోజనా. జీవస్య ప్రధానయోగోఽస్తీత్యత ఆహ—తదాత్మనేతి. జీవస్య జీవాభేదోఽస్తీత్యత ఆహ—ముక్తిరితి. అదృశ్యే

నను తర్హ్యానందమయశబ్దేన ప్రధానముచ్యతాం, తత్రాహ—

అనుమీయత ఇత్యనుమానం అనుమానైకగమ్యం ప్రధానం,తస్య నాపేక్షా ఆనందమయత్వేనాత్ర న స్వీకారః. కుతః, కామాత్ తదధికారే 'సోఽకామయత' ఇతి కామయితృత్వశ్రవణాదిత్యర్థః. అత్ర ప్రధాననిరాకరణం ప్రాసంగికమితి బోధ్యమ్.

ఇతశ్చ నానందమయో జీవ ఇత్యాహ—

అస్మిన్ ఆనందమయే ప్రకృత ఆత్మని, ప్రబుద్ధస్య అస్య జీవస్య, తద్యోగం

శాస్తి శాస్త్రం. 'యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విందతే అథ సోఽభయం గతో భవతి యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమంతరం కురుతే అథ తస్య భయం భవతీ' తి. ఏతదుక్తం భవతి—యదైతస్మిన్నానందమయే అల్పమప్యంతరమతాదాత్మ్యరూపం పశ్యతి తదా సంసారభయాన్న నివర్తతే యదా త్వేతస్మిన్నానందమయే నిరంతరం తాదాత్మ్యేన ప్రతితిష్ఠతి, తదా సంసారభయాన్నివర్తత ఇతి. తచ్చ పరమాత్మపరిగ్రహే ఘటతే న ప్రధానపరిగ్రహే జీవపరిగ్రహే వా; తస్మాదానందమయః పరమాత్మేతి సిద్ధం. ఇదం త్విహ వక్తవ్యం—'స వా ఏష పురుషోఽన్నరసమయః తస్మాద్వా ఏతస్మాదన్నరసమయాత్ అన్యోఽంతర ఆత్మా ప్రాణమయః తస్మాదన్యోఽంతర ఆత్మా మనోమయః తస్మాదన్యోఽంతర ఆత్మా విజ్ఞానమయ' ఇతి చ వికారార్థే మయట్ప్రవాహే సత్యానందమయ ఏవ కస్మాదర్ధజరతీయన్యాయేన కథమివ మయటః ప్రాచుర్యార్థత్వం

స్థూలప్రపంచశూన్యే ఆత్మసంబంధ్యాత్మ్యం లింగశరీరం తద్రహితే నిరుక్తం శబ్దశక్యం తద్భిన్నే, నిశ్శేషలయస్థానం నిలయనం మాయా తచ్ఛూన్యే, బ్రహ్మణ్యభయం యథా స్యాత్తథా యదైవ ప్రతిష్ఠాం మనసః ప్రకృష్టాం వృత్తిమేష విద్వాన్ లభతే అథ తదైవ అభయం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఉత్ అపి అరమల్పం అల్పమప్యంతరం భేదం యదైవైష నరః పశ్యతి అథ తదా తస్య భయమితి యోజనా. ఇదం వృత్తికారమతం దూషయతి—ఇదం త్వితి. ఇహ పరవ్యాఖ్యాయాం వికారార్థకే మయటి బుద్ధిస్థే సత్యకస్మాత్కారణం వినా ఏకప్రకరణస్థస్య మయటః పూర్వం వికారార్థకత్వం, అంతే ప్రాచుర్యార్థకత్వమిత్యర్ధజరతీయం కథమివ కేన దృష్టాంతేన ఆశ్రీయత

తదాత్మనా యోగః తద్యోగః తద్భావాపత్తిః ముక్తిః తం, 'యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తే' ఇత్యాదిశాస్త్రం శాస్తి; తస్మాన్నానందమయో జీవః, కింతు పరమాత్మైవేత్యర్థః.

ఇదం త్వేకదేశిమతం. భగవత్పాదీయమతే త్వేవం సూత్రయోజనా—

ఆనందమయోఽభ్యాసాత్. ఈక్షత్యధికరణే ముఖ్యేక్షణాత్ బ్రహ్మనిర్ణయే గౌణప్రాయపాఠస్యానిశ్చాయకత్వం యథా, న తథేహాధారత్వావయవత్వయోః పుచ్ఛశబ్దలక్షకత్వసామ్యాదవయవప్రాయపాఠస్యానిశ్చాయకత్వమస్తీతి తేనాస్య ప్రత్యుదా

బ్రహ్మావిషయత్వం చాశ్రీయత ఇతి. మాంత్రవర్ణికబ్రహ్మాధికారాదితి చేన్న. అన్నమయాదీనామపి తర్హి బ్రహ్మత్వప్రసంగః. అత్రాహ—యుక్తమన్నమయాదీనామబ్రహ్మత్వం తస్మాత్తస్మాదాంతరస్యాంతరస్యాన్యస్యాన్యస్యాత్మన ఉచ్యమానత్వాత్. ఆనందమయాత్తు న కశ్చిదన్యోఽన్తర ఆత్మోచ్యతే. తేనానందమయస్య బ్రహ్మత్వం, అన్యథా ప్రకృతహానాఽప్రకృతప్రక్రియాప్రసంగాదితి. అత్రోచ్యతే.—యద్యప్యన్నమయాదిభ్య ఇవ ఆనందమయాదన్యోఽన్తరఆత్మేతి న శ్రూయతే, తథాపి నానందమయస్య బ్రహ్మత్వం; యత ఆనందమయం ప్రకృత్యశ్రూయతే—'తస్య ప్రియమేవ శిరః మోదో దక్షిణః పక్షః ప్రమోద ఉత్తరః పక్షః ఆనంద ఆత్మా బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠే' తి. తత్ర యద్బ్రహ్మ మంత్రవర్ణే ప్రకృతం 'సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మే' తి తదిహ 'బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠే'త్యుచ్యతే. తద్విజిజ్ఞాపయిషయైవ అన్నమయాదయ ఆనందమయాంతాః పంచకోశాః కల్ప్యంతే. తత్ర కుతః ప్రకృతహానా

ఇతీదం వక్తవ్యమిత్యన్వయః. ప్రశ్నం మత్వా శంకతే—మాంత్రేతి. స్ఫుటముత్తరం. కిమాంతర ఇతి న శ్రూయతే కింవా వస్తుతోఽప్యాంతరం బ్రహ్మ న శ్రూయత ఇతి వికల్ప్య ఆద్యమంగీకరోతి— అత్రోచ్యతే యద్యపీతి. వికారప్రాయపాఠానుగృహీతమయట్శ్రుతేః సావయవత్వలింగాచ్చేత్యాహ—తథాపీతి. ఇష్టార్థస్య దృష్ట్యా జాతం సుఖం ప్రియం, స్మృత్యాఽఽమోదః, స చాభ్యాసాత్ ప్రకృష్టః ప్రమోదః, ఆనందస్తు కారణం. బింబచైతన్యమాత్మా, శిరఃపుచ్ఛయోర్మధ్యకాయః బ్రహ్మ శుద్ధమితి శ్రుత్యర్థః. ద్వితీయం ప్రత్యాహ—తత్ర యదితి. యన్మంత్రే ప్రకృతం గుహానిహితత్వేన సర్వాంతరం బ్రహ్మ తదిహ పుచ్ఛవాక్యే బ్రహ్మశబ్దాత్ప్రత్యభిజ్ఞాయతే తస్యైవ విజ్ఞాపనేచ్ఛయా పంచకోశరూపా గుహాః ప్రపంచితాః, తత్ర తాత్పర్యం నాస్తీతి వక్తుం కల్ప్యంత ఇత్యుక్తం. ఏవం పుచ్ఛవాక్యే ప్రకృతస్వప్రధానబ్రహ్మపరే సతి న ప్రకృత

హారణసంగతిః. ఫలం త్వధస్తాదభిహితం. 'బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా' ఇత్యత్ర కిమానందమయావయవత్వేన బ్రహ్మోచ్యతే, ఉత స్వప్రధానత్వేనేతి సందేహే, అవయవత్వేనేతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—సౌత్రానందమయశబ్దేన ఆనందమయవాక్యస్థబ్రహ్మపుచ్ఛమిత్యత్రత్యబ్రహ్మశబ్ద ఉపలక్ష్యతే; స స్వప్రధానబ్రహ్మపరః. కుతః, అభ్యాసాత్ తస్యైవ 'అసన్నేవ స భవతి' ఇతి శ్లోకే అభ్యస్యమానత్వాదిత్యర్థః.

ప్రకృతప్రక్రియాప్రసంగః. నన్వానందమయస్యావయవత్వేన 'బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠే'త్యుచ్యతే. అన్నమయాదీనామివేదం పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యాది, తత్ర కథం బ్రహ్మణః స్వప్రధానత్వం శక్యం? విజ్ఞాతుం ప్రకృతత్వాదితి బ్రూమః. నన్వానందమయావయవత్వేనాపి బ్రహ్మణి విజ్ఞాయమానే న ప్రకృతత్వం హీయతే ఆనందమయస్య బ్రహ్మత్వాదితి అత్రోచ్యతే—తథా సతి తదేవ బ్రహ్మానందమయః ఆత్మావయవీ తదేవ చ బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠావయవ ఇత్యసామంజస్యం స్యాత్. అన్యతరపరిగ్రహే తు యుక్తం బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యత్రైవ బ్రహ్మనిర్దేశ ఆశ్రయితుం బ్రహ్మశబ్దసంయోగాన్నానందమయవాక్యే బ్రహ్మశబ్దసంయోగాభావాత్. అపి చ బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యుక్త్వేదముచ్యతే—'తదప్యేష శ్లోకో భవతి అసన్నేవ స భవతి అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్ అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సంతమేనం తతో విదు'రితి. అస్మింశ్చ శ్లోకే అననుకృష్యానందమయం బ్రహ్మణ ఏవ భావాభావవేదనయోర్గుణదోషాభిధానాద్గమ్యతే బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యత్ర బ్రహ్మణ ఏవ స్వప్రధానత్వమితి. న చానందమయస్యాత్మనో భావాభావశంకా యుక్తా ప్రియ

హానాది దోష ఇత్యర్థః. బ్రహ్మణః ప్రధానత్వం పుచ్ఛశ్రుతివిరుద్ధమితి శంకతే—నన్వితి. అత్ర బ్రహ్మశబ్దాత్ ప్రకృతస్వప్రధానబ్రహ్మప్రత్యభిజ్ఞానే సతి పుచ్ఛశబ్దవిరోధప్రాప్తావేకస్మిన్వాక్యే ప్రథమచరమశ్రుతశబ్దయోరాద్యస్యానుపసంజాతవిరోధినో బలీయస్త్వాత్ పుచ్ఛశబ్దేన ప్రాప్తగుణత్వస్య బాధ ఇతి మత్వాహ—ప్రకృతత్వాదితి. ప్రకరణస్యాన్యథాసిద్ధిమాహ—నన్వితి. ఏకస్యైవ గుణత్వం ప్రధానత్వం చ విరుద్ధమిత్యాహ—అత్రోచ్యత ఇతి. తత్ర విరోధనిరాసాయాన్యతరస్మిన్వాక్యే బ్రహ్మస్వీకారే పుచ్ఛవాక్యే బ్రహ్మ స్వీకార్యమిత్యాహ—అన్యతరేతి. వాక్యశేషాచ్చైవమిత్యాహ—అపిచేతి. తత్తత్ర బ్రహ్మణి శ్లోకోఽపీత్యర్థః. పుచ్ఛశబ్దస్యగతిం పృచ్ఛతి—

యత్తు పుచ్ఛశబ్దస్యావయవపరత్వమితి తత్రాహ—వికారశబ్దాన్నేతి చేన్న ప్రాచుర్యాత్. వికారశబ్దాత్ అవయవపరపుచ్ఛశబ్దాత్ తత్సమానాధికరణబ్రహ్మశబ్దో న స్వప్రధానబ్రహ్మపర ఇతి చేత్, న; ప్రాచుర్యాత్ అవయవప్రాయప్రయోగాత్ పుచ్ఛమిత్యుచ్యతే; నావయవవివక్షయా. అతః ప్రతిష్ఠాసమభివ్యాహారాత్ పుచ్ఛశబ్దస్యాధారపరతయా స్వప్రధానత్వేన బ్రహ్మోచ్యత ఇత్యర్థః.

మోదాదివిశేషణస్య ఆనందమయస్య సర్వలోకప్రసిద్ధత్వాత్. కథం పునఃస్వప్రధానం సద్బ్రహ్మ ఆనందమయస్య పుచ్ఛత్వేన నిర్దిశ్యతే బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేతి. నైష దోషః. పుచ్ఛవత్పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠాపరాయణం ఏకనీడం లౌకికస్యానందజాతస్య బ్రహ్మానంద ఇత్యేతదనేన వివక్ష్యతే నావయవత్వం. 'ఏతస్యైవానందస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవంతీ' తి శ్రుత్యంతరాత్. అపి చానందమయస్య బ్రహ్మత్వే ప్రియాద్యవయవత్వేన సవిశేషం బ్రహ్మాభ్యుపగంతవ్యం. నిర్విశేషం తు బ్రహ్మ వాక్యశేషే శ్రూయతే వాఙ్మనసయోరగోచరత్వాభిధానాత్, 'యతో వాచో నివర్తంతే అప్రాప్య మనసా సహ ఆనందం బ్రహ్మణో విద్వాన్ న బిభేతి కుతశ్చ' నేతి అపిచ ఆనందప్రచుర ఇత్యుక్తే దుఃఖా

కథం పునరితి. త్వయాపి పుచ్ఛశబ్దస్య ముఖ్యార్థో వక్తుమశక్యః బ్రహ్మణ ఆనందమయలాంగూలత్వాభావాత్ పుచ్ఛదృష్టిలక్షణాయాం చాధారత్వలక్షణా యుక్తా ప్రతిష్ఠాపదయోగాత్, బ్రహ్మశబ్దస్య ముఖ్యార్థలాభాచ్చ. త్వత్పక్షే బ్రహ్మపదస్యాప్యవయవలక్షకత్వాదిత్యాహ—నైష దోష ఇతి. పుచ్ఛమిత్యాధారత్వమాత్రముక్తం ప్రతిష్ఠేత్యేకనీడత్వం ఏకం ముఖ్యం నీడం అధిష్ఠానం సోపాదానస్య జగత ఇత్యర్థః. నను వృత్తికారాణామపి తైత్తిరీయకవాక్యం బ్రహ్మణి సమన్వితమిష్టం, తత్ర కిముదాహరణభేదేనేత్యాశంక్యాహ—అపి చేతి. యత్ర సవిశేషత్వం తత్ర వాఙ్మనసగోచరత్వమితి వ్యాప్తేరత్ర వ్యాపకాభావోక్త్యా నిర్విశేషముచ్యత ఇత్యాహ—నిర్విశేషమితి. నివర్తంతే అశక్తా ఇత్యర్థః. సవిశేషస్య మృషాత్వాదభయం చాయుక్తం, అతో నిర్విశేషజ్ఞానార్థం పుచ్ఛవాక్యమేవోదాహరణమితి భావః. ప్రాచుర్యార్థకమయటాసవిశేషోక్తా నిర్విశేషశ్రుతిబాధ ఉక్తః. దోషాంతరమాహ—అపి చేతి. ప్రత్యయార్థత్వేన ప్రధా

ఇతశ్చ పుచ్ఛశబ్దస్యాధారపరత్వమిత్యాహ—తద్ధేతువ్యపదేశాచ్చ. తస్య బ్రహ్మణః స్వవికారజాతం ప్రతి హేతుత్వేన 'ఇదం సర్వమసృజత' ఇతి వాక్యే వ్యపదేశా దిత్యర్థః.

ఇతశ్చ పుచ్ఛవాక్యే బ్రహ్మ స్వప్రధానమిత్యాహ—మాంత్రవర్ణికమేవ చ గీయతే. యత్ 'సత్యం జ్ఞానమనంతం' ఇత్యాదిమంత్రవర్ణప్రతిపాద్యం బ్రహ్మ, తదేవ 'బ్రహ్మ పుచ్ఛం' ఇతి బ్రాహ్మణవాక్యే స్వప్రాధాన్యేన గీయతే మంత్రబ్రాహ్మణయోరైకార్థ్యాదిత్యర్థః.

ల్పీయస్త్వమపి గమ్యతే ప్రాచుర్యస్య లోకే ప్రతియోగ్యల్పత్వాపేక్షత్వాత్. తథా చ సతి 'యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమే' తి భూమ్ని బ్రహ్మణి తద్వ్యతిరిక్తాభావశ్రుతిరుపరుధ్యేత. ప్రతిశరీరం చ ప్రియాదిభేదాదానందమయస్య భిన్నత్వం; బ్రహ్మ తు న ప్రతిశరీరం భిద్యతే 'సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మే' త్యానంత్యశ్రుతేః, 'ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢస్సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాంతరాత్మే' తి శ్రుత్యంతరాత్. న చానందమయస్యాభ్యాసశ్శ్రూయతే ప్రాతిపదికార్థమాత్రమేవ హి సర్వత్రాభ్యస్యతే—'యదేష ఆకాశ ఆనందో న స్యాత్ సైషానందస్య మీమాంసా భవతి ఆనందం బ్రహ్మణో విద్వాన్ న బిభేతి కుతశ్చ' నేతి 'ఆనందో బ్రహ్మేతి వ్యజానా' దితి చ. యది చానందమయశబ్దస్య బ్రహ్మవిషయత్వం నిశ్చితం భవేత్తత ఉత్తరేష్వానందమాత్రప్రయోగేష్వప్యానందమయాభ్యాసః కల్ప్యేత, న త్వానందమయస్య బ్రహ్మత్వమస్తి ప్రియశిరస్త్వాదిభిర్హేతుభిరిత్యవోచామ, తస్మాచ్ఛ్రుత్యంతరే 'విజ్ఞానమానందం

నస్య ప్రాచుర్యస్య ప్రకృత్యర్థో విశేషణం, విశేషణస్య యః ప్రతియోగీ విరోధీ తస్యాల్పత్వమపేక్షతే యథా విప్రమయో గ్రామ ఇతి శూద్రాల్పత్వం. అస్తు కో దోష స్తత్రాహ—తథా చేతి. ప్రకృత్యర్థప్రాధాన్యేత్వయం దోషో నాస్తి, ప్రచురప్రకాశస్సవితేత్యత్ర తమసోఽల్పస్యాప్యభావాత్ పరం త్వానందమయపదస్య ప్రచురానందే లక్షణాదోషస్స్యాదితి మంతవ్యం. కించ భిన్నత్వాద్ఘటవన్న బ్రహ్మేత్యాహ—ప్రతిశరీరమితి. నన్వభ్యస్యమానానందపదం లక్షణయానందమయపరమిత్యభ్యాససిద్ధిరిత్యత ఆహ—యది చేతి. ఆనందమయస్య బ్రహ్మత్వే నిర్ణీతే సత్యానందపదస్య తత్పరత్వజ్ఞానాదభ్యాససిద్ధిః, తత్సిద్ధౌ తన్నిర్ణయ ఇతి పరస్పరాశ్రయ ఇతి భావః. అయమభ్యాసః పుచ్ఛబ్రహ్మణ ఇత్యాహ—తస్మాదితి. ఉపసంక్రమణం బాధః. నను 'స య ఏవంవిది' తి

నను పుచ్ఛవాక్యే ఆనందమయః స్వప్రధానత్వేన ప్రతిపాద్యః కిం న స్యాదిత్యత ఆహ—నేతరోఽనుపపత్తేః. ఇతర ఆనందమయోఽత్ర న ప్రతిపాద్యః, ప్రియాదిమత్త్వేనాగ్రిమవాక్యోక్తస్రష్టృత్వాద్యనుపపత్తేరిత్యర్థః.

ఇతశ్చానందమయోఽత్ర న ప్రతిపాద్య ఇత్యాహ—భేదవ్యపదేశాచ్చ. 'రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వానందీ భవతి' ఇత్యానందమయబ్రహ్మణోర్లబ్ధృలబ్ధవ్యత్వేన రూపేణ భేదవ్యపదేశాదిత్యర్థః.

బ్రహ్మే’త్యానందప్రాతిపదికస్య బ్రహ్మణి ప్రయోగదర్శనాత్ ‘యదేష ఆకాశ ఆనందో న స్యా’దితి బ్రహ్మవిషయః ప్రయోగో న త్వానందమయాభ్యాస ఇత్యవగంతవ్యం. యస్త్వయం మయడంతస్యైవానందశబ్దస్యాభ్యాసః ‘ఏతమానందమయమాత్మానముపసంక్రామతీ’తి న తస్య బ్రహ్మవిషయత్వమస్తి వికారాత్మనామేవాన్నమయాదీనామనాత్మనాముపసంక్రమితవ్యానాం ప్రవాహే పఠితత్వాత్. నన్వానందమయస్యోపసంక్రమితవ్యస్యాన్నమయాదివదబ్రహ్మత్వే సతి నైవ విదుషో బ్రహ్మప్రాప్తిః ఫలం నిర్దిష్టం భవేత్. నైష దోషః. ఆనందమయోపసంక్రమణనిర్దేశేనైవ విదుషః పుచ్ఛప్రతిష్ఠాభూతబ్రహ్మప్రాప్తేర్నిర్దిష్టత్వాత్ ‘తదప్యేష శ్లోకో భవతి యతో వాచో నివర్తంత’ఇత్యాదినా చ ప్రపంచ్యమానత్వాత్. యత్త్వానందమయసన్నిధానే ‘సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయే’తీయం శ్రుతిరుదాహృతా, సా ‘బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠే’

బ్రహ్మవిదం ప్రక్రమ్యోపసంక్రమణవాక్యేన ఫలం నిర్దిశ్యతే తత్తస్యాబ్రహ్మత్వేన సిద్ధ్యతీతి శంకతే—నన్వితి. ఉపసంక్రమణం ప్రాప్తిరిత్యంగీకృత్య విశిష్టప్రాప్త్యుక్త్యా విశేషణప్రాప్తిః ఫలమిత్యాహ—నైష దోష ఇతి. జ్ఞానేన కోశానాం బాధస్త్వితి సిద్ధాంతే బాధావధిప్రత్యగానందలాభోఽర్థాదుక్తః ఉత్తరశ్లోకేన స్ఫుటీకృత ఇత్యాహ—తదపీతి. తదపేక్షత్వాదితి. కామయితృపుచ్ఛబ్రహ్మవిషయత్వాదిత్యర్థః యదుక్తం పంచమస్థానస్థత్వాదానందమయే బ్రహ్మవల్లీ సమాప్తా భృగువల్లీవదితి తత్రాహ—యత్త్వితి. యాత్విత్యర్థః. మయట్శ్రుత్యా సావయవత్వాదిలింగేన చ స్థానం బాధ్యమితి భావః. గోచరాతిక్రమో గోచరత్వాభావః. పూర్వమీక్షతేః సంశయాభావాదితి యుక్త్యా ప్రాయపాఠో న నిశ్చాయక ఇత్యుక్తం. తర్హి అత్ర పుచ్ఛపదస్యాధారావయవయోర్లక్షణాసామ్యాత్ సంశయోఽస్తీత్యవయవప్రాయపాఠో నిశ్చాయక ఇతి పూర్వాధికరణసిద్ధాంతయుక్త్యభావేన పూర్వపక్షయతి—పుచ్ఛశబ్దాదితి. తథా చ ప్రత్యుదాహరణసంగతిః పూర్వపక్షే సగుణోపాస్తిః సిద్ధాంతే నిర్గుణప్రమితిః ఫలం, వేదాంతవాక్య

నను ‘ఆనందో బ్రహ్మ’ ఇత్యత్ర త్వానందస్య బ్రహ్మత్వాదానందమయస్యాపి బ్రహ్మత్వమనుమీయత ఇత్యత ఆహ—కామాచ్చ నానుమానాపేక్షా. కామ్యత ఇతి కామః ఆనందః తస్య బ్రహ్మత్వదర్శనాత్ న అనుమానేన ఆనందమయస్యాపి బ్రహ్మత్వమపేక్షితవ్యం, వికారార్థమయడ్విధానాదిత్యర్థః.

త్యనేన సన్నిహితతరేణ బ్రహ్మణా సంబధ్యమానానానందమయస్య బ్రహ్మతాం బోధయతి తదపేక్షత్వాచ్చోత్తరగ్రంథస్య 'రసో వై సః' ఇత్యాదేర్నానందమయవిషయతా. నను 'సోఽకామయతే' తి బ్రహ్మణి పుల్లింగనిర్దేశో నోపపద్యతే. నాయం దోషః. 'తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూత' ఇత్యత్ర పుల్లింగేనాప్యాత్మశబ్దేన బ్రహ్మణః ప్రకృతత్వాత్. యా తు 'భార్గవీ వారుణీ విద్యా ఆనందో బ్రహ్మేతి వ్యజానా'దితి తస్యాం మయడశ్రవణాత్ ప్రియశిరస్త్వాద్యశ్రవణాచ్చ యుక్తమానందస్య బ్రహ్మత్వం. తస్మాదణుమాత్రమపి విశేషమనాశ్రిత్య న స్వత ఏవ ప్రియశిరస్త్వాది బ్రహ్మణ ఉపపద్యతే, న చేహ సవిశేషం బ్రహ్మ ప్రతిపిపాదయిషితం వాఙ్మనసగోచరాతిక్రమణశ్రుతేః. తస్మాదన్నమయాదిష్వివానందమయేఽపి వికారార్థ ఏవ మయడ్విజ్ఞేయో న ప్రాచుర్యార్థః. సూత్రాణి త్వేవం వ్యాఖ్యేయాని 'బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠే'త్యత్ర కిమానందమయస్యావయవత్వేన వివక్ష్యతే బ్రహ్మ, ఉత స్వప్రధానత్వేనేతి, పుచ్ఛశబ్దాదవయవత్వేనేతి ప్రాప్తే ఇదముచ్యతే-

---

సమన్వయోక్తేః శ్రుత్యాదిసంగతయః స్ఫుటా ఏవ, సూత్రస్థానందమయపదేన తద్వాక్యస్థం బ్రహ్మపదం లక్ష్యతే, విక్రియతేఽనేనేతి వికారోఽవయవః. ప్రాయాపత్తిరితి. అవయవక్రమస్య బుద్ధౌ ప్రాప్తిరిత్యర్థః. అత్ర హి ప్రకృతస్య బ్రహ్మణో జ్ఞానార్థం కోశాః పక్షిత్వేన కల్ప్యంతే నాత్ర తాత్పర్యమస్తి, తత్రానందమయస్యాపి అవయవాంతరోక్త్యనంతరం కస్మింశ్చిత్పుచ్ఛే వక్తవ్యే ప్రకృతం బ్రహ్మ పుచ్ఛపదేనోక్తం తస్యానందమయాధారత్వేనావశ్యం వక్తవ్యత్వాదిత్యర్థః. * తద్ధేతువ్యపదేశాచ్చ తస్య బ్రహ్మణస్సర్వకార్యహేతుత్వవ్యపదేశాత్ ప్రియాదివిశిష్టత్వాకారేణానందమయస్య జీవస్య కార్యత్వాత్తం ప్రతి శేషత్వం బ్రహ్మణో న యుక్తమిత్యర్థః. *మాంత్రవర్ణికమేవ చ గీయతే * 'బ్రహ్మవిదాప్నోతి పర' మితి, యస్య జ్ఞానాన్ముక్తిరుక్తా యచ్చ 'సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మే'తి మంత్రోక్తం బ్రహ్మ తదత్రైవ పుచ్ఛ

ఇతోఽపి నానందమయోఽత్ర ప్రతిపాద్య ఇత్యాహ—అస్మిన్నస్య చ తద్యోగం శాస్తి. అస్మిన్ పుచ్ఛవాక్యోక్తే బ్రహ్మణి, ప్రబుద్ధస్య అస్య ఆనందమయస్య 'యదా హ్యేవ—' ఇతి శాస్త్రం తద్యోగం తద్భావాపత్తిం శాస్తి; అతోఽత్రానంద

ఆనందమయోఽభ్యాసాత్ * ఆనందమయ ఆత్మేత్యత్ర బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేతి స్వప్రధానమేవ బ్రహ్మోపదిశ్యతే. అభ్యాసాత్. 'అసన్నేవ స భవతీ' త్యస్మిన్నిగమనశ్లోకే బ్రహ్మణ ఏవ కేవలస్యాభ్యస్యమానత్వాత్. * వికారశబ్దాన్నేతి చేన్న ప్రాచుర్యాత్ * వికారశబ్దేనావయవశబ్దోఽభిప్రేతః. పుచ్ఛమిత్యవయవశబ్దాన్న స్వప్రధానత్వం బ్రహ్మణ ఇతి యదుక్తం తస్య పరిహారో వక్తవ్యః. అత్రోచ్యతే. నాయం దోషః ప్రాచుర్యాదప్యవయవశబ్దోపపత్తేః. ప్రాచుర్యం ప్రాయాపత్తిరవయవప్రాయే వచనమిత్యర్థః. అన్నమయాదీనాం హి శిర ఆదిషు పుచ్ఛాంతేషు అవయవేషూక్తేషు ఆనందమయస్యాపి శిరఆదీన్యవయవాంతరాణ్యుక్త్వా అవయవప్రాయాపత్త్యా 'బ్రహ్మపుచ్ఛం ప్రతిష్ఠే' త్యాహ నావయవవివక్షయా యత్కారణమభ్యాసాదితి స్వప్రధానత్వం బ్రహ్మణస్సమర్థితం. * తద్ధేతువ్యపదేశాచ్చ * సర్వస్య హి వికారజాతస్య సానందమయస్య కారణత్వేన బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే 'ఇదగ్ సర్వమసృజత యదిదం కించే'తి, న చ కారణం సద్బ్రహ్మ స్వవికారస్యానందమయస్య ముఖ్యయా వృత్త్యా అవయవ ఉపపద్యతే. అపరాణ్యపి సూత్రాణి యథాసంభవం పుచ్ఛవాక్యనిర్దిష్టస్యైవ బ్రహ్మణ ఉపపాదకాని ద్రష్టవ్యాని.

వాక్యే గీయతే బ్రహ్మపదసంయోగాత్, నానందమయవాక్య ఇత్యర్థః. 'నేతరోఽనుపపత్తేః.' ఇతర ఆనందమయో జీవోఽత్ర న ప్రతిపాద్యః సర్వస్రష్టృత్వాద్యనుపపత్తేరిత్యర్థః. 'భేదవ్యపదేశాచ్చ.' అయమానందమయో బ్రహ్మరసం లబ్ధ్వానందీ భవతీతి, భేదోక్తేశ్చ తస్యాప్రతిపాద్యతేత్యర్థః. ఆనందమయో బ్రహ్మ తైత్తిరీయకపంచమస్థానస్థత్వాత్. భృగువల్లీస్థానందవదిత్యాశంక్యాహ—'కామాచ్చ నానుమానాపేక్షా'. కామ్యత ఇతి కామ ఆనంవః తస్య భృగువల్ల్యాం పంచమస్య బ్రహ్మత్వదృష్టేరానందమయస్యాపి బ్రహ్మత్వానుమానాపేక్షా న కార్యా, వికారార్థకమయడ్విరోధాదిత్యర్థః. భేదవ్యపదేశశ్చేత్సగుణం బ్రహ్మాత్ర వేద్యం స్యాదిత్యాశంక్యాహ—'అస్మిన్నస్య చ తద్యోగం శాస్తి.' గుహానిహితత్వేన ప్రతీచి 'స ఏక' ఇత్యుపసంహృతే పుచ్ఛవాక్యోక్తేబ్రహ్మణ్యహమేవ పరంబ్రహ్మేతి ప్రబోధవత ఆనందమయస్య 'యదాహీ'తి శాస్త్రం బ్రహ్మభావం శాస్తి, అతో నిర్గుణబ్రహ్మైక్యజ్ఞానార్థం జీవభేదానువాద ఇత్యభిప్రేత్యాహ— అపరాణ్యపీతి. ఇతి షష్ఠాధికరణమ్.

మయస్యాప్రతిపాద్యత్వాత్ పుచ్ఛబ్రహ్మైవ స్వప్రధానం నిర్విశేషం జ్ఞేయమితిసిద్ధమ్.

సూ. అంతస్తద్ధర్మోపదేశాత్. ౨౦.

ఇదమామ్నాయతే—"అథ య ఏషోఽంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణస్తస్య యథా కప్యాసం పుండరీకమేవమక్షిణీ. తస్యోదితి నామ, స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదిత ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేద" ఇత్యధిదైవతం. అథాధ్యాత్మమపి—'అథ య ఏషోఽంతరక్షిణి పురుషో దృశ్యత' ఇత్యాది. తత్ర సంశయః—కిం విద్యాకర్మాతిశయవశాత్ప్రాప్తోత్కర్షః కశ్చిత్సంసారీ సూర్యమండలే చక్షుషి చ ఉపాస్యత్వేన శ్రూయతే, కిం వా నిత్యసిద్ధః పరమేశ్వర ఇతి. కిం తావత్ప్రాప్తం? సంసారీతి. కుతః? రూపవత్త్వశ్రవణాత్. ఆదిత్యపురుషే తావద్ధిరణ్యశ్మశ్రురిత్యాదిరూపముదాహృతం. అక్షిపురుషేఽపి తదేవాతిదేశేన

---

౨౦. అంతస్తద్ధర్మోపదేశాత్. ఛాందోగ్యవాక్యముదాహరతి—అథ య ఇతి. అథేత్యుపాస్తిప్రారంభార్థః. హిరణ్మయో జ్యోతిర్వికారః, పురుషః పూర్ణోఽపి మూర్తిమానుపాసకైర్దృశ్యతే. మూర్తిమాహ—హిరణ్యేతి. ప్రణఖో నఖాగ్రం తేన సహేత్యభివిధావాఙ్. నేత్రయోర్విశేషమాహ—తస్యేతి. కపేర్మర్కటస్య ఆసః పుచ్ఛభాగోఽత్యంతతేజస్వీ తత్తుల్యం పుండరీకం యథా దీప్తిమదేవం తస్య పురుషస్యాక్షిణీ సద్యోవికసితరక్తాంభోజనయన ఇత్యర్థః. ఉపాసనార్థమాదిత్యమండలం స్థానం రూపం చోక్త్వా నామ కరోతి—తస్యోదితి. ఉన్నామ నిర్వక్తి—స ఇతి. ఉదిత ఉద్గతః సర్వపాప్మాస్పృష్ట ఇత్యర్థః. నామజ్ఞానఫలమాహ—ఉదేతి హేతి. దేవతాస్థానం ఆదిత్యమధికృత్యోపాస్త్యుక్త్యనంతరమాత్మానం దేహమధికృత్యాపి తదుక్తిరిత్యాహ—అథేతి. పూర్వత్ర బ్రహ్మపదమానందపదాభ్యాసశ్చేతి ముఖ్యత్రితయాదిబహుప్రమాణవశాన్నిర్గుణనిర్ణయవద్రూపవత్త్వాదిబహుప్రమాణవశాజ్జీవో హిరణ్మయ ఇతి పూర్వసిద్ధాంతదృష్టాంతసంగత్యా పూర్వముత్సర్గతః సిద్ధనిర్గుణసమన్వయస్యాపవాదార్థం పూర్వపక్షయతి—సంసారీతి. అత్ర పూర్వోత్తరపక్షయోర్జీవబ్రహ్మణోరుపాస్తిః ఫలం, అక్షిణీ

ఇత్థం పూర్వసిద్ధనిర్విశేషబ్రహ్మసమన్వయాపవాదకమిదమాహ—

పూర్వత్ర బ్రహ్మపదం, ఆనందమయపదం, ఆనందాభ్యాసశ్చేతి ముఖ్యత్రితయాత్మకబహుప్రమాణవశాత్ నిర్విశేషబ్రహ్మనిర్ణయో యథా, తథా రూపవత్త్వాది

ప్రాప్యతే 'తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూప'మితి. న చ పరమేశ్వరస్య రూపవత్త్వంయుక్తం 'అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయ'మితిశ్రుతేః. ఆధారత్వశ్రవణాచ్చ 'యఏషోఽన్తరాదిత్యే యఏషోఽన్తరక్షిణీ'తి. న హ్యనాధారస్య స్వమహిమప్రతిష్ఠస్య సర్వవ్యాపినః పరమేశ్వరస్యాధార ఉపదిశ్యేత. 'స భగవః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత' ఇతి 'స్వే మహిమ్ని'తి 'ఆకాశవత్సర్వగతశ్చ నిత్యః' ఇతి చ శ్రుతీ భవతః. ఐశ్వర్యమర్యాదాశ్రుతేశ్చ. 'స ఏష యే చాముష్మాత్పరాంచో లోకాస్తేషాం చేష్టే దేవకామానాం చే'త్యాదిత్యపురుషస్యైశ్వర్యమర్యాదా 'స ఏష యే చైతస్మాదర్వాంచో లోకాస్తేషాం చేష్టే మనుష్యకామానాం చే'త్యక్షిపురుషస్య. న చ పరమేశ్వరస్య మర్యాదావదైశ్వర్యం యుక్తం. 'ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయే'త్యవిశేషశ్రుతేః. తస్మాన్నాక్ష్యాదిత్యయోరన్తః పరమేశ్వర ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః. 'అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాది'తి 'య ఏషోఽన్తరాదిత్యే యఏషోఽన్తరక్షిణీ'తి చ శ్రూయమాణః పురుషః పర

ఇత్యాధారశ్రవణాచ్చ సంసారీతి సంబంధః. శ్రుతిమాహ—స ఏష ఇతి. ఆదిత్యస్థః పురుషః, అముష్మాదాదిత్యాదూర్ధ్వగా యే కేచన లోకాస్తేషామీశ్వరో దేవభోగానాం చేత్యర్థః. స ఏషోఽక్షిస్థః పురుష ఏతస్మాదక్ష్ణోఽధస్తనా యే లోకాః యే చ మనుష్యకామాభోగాస్తేషామీశ్వర ఇతి మర్యాదా శ్రూయతే. అతః శ్రుతేశ్చ సంసారీత్యర్థః. ఏష సర్వేశ్వర ఇత్యవిశేషశ్రుతేరితి సంబంధః. భూతాధిపతిర్యమః, భూతపాల ఇన్ద్రాదిశ్చ ఏష ఏవ. కించ జలానామసంకరాయ లోకే విధారకో యథా సేతురేవమేషాం లోకానాం వర్ణాశ్రమాదీనాం మర్యాదాహేతుత్వాత్ సేతురేష ఏవ, అతస్సర్వేశ్వర ఇత్యర్థః. సూత్రం వ్యాచష్టే—యఏష ఇతి. యద్యప్యేకస్మిన్వాక్యే ప్రథమశ్రుతానుసారేణ చరమం నేయం, తథాప్యత్ర ప్రథమం శ్రుతం రూపవత్త్వం నిష్ఫలం ధ్యానార్థమీశ్వరే నేతుం శక్యం చ సర్వపాప్మాసంగిత్వసార్వాత్మ్యాదికం తు సఫలం జీవే నేతు

బహుప్రమాణవశాత్ సంసారీ హిరణ్మయః పురుషోఽస్త్వితి పూర్వసిద్ధాన్తయుక్త్యా పూర్వపక్షోత్థానాత్ తేనాస్య దృష్టాన్తసంగతిః. ఫలంతు పూర్వోత్తరపక్షయోరపరపరబ్రహ్మోపాస్తిరేవేతి ద్రష్టవ్యం. ఛాన్దోగ్యే శ్రూయతే—'అథ య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషః...' ఇత్యాది. తత్ర కిమయం పురుషో విద్యాకర్మాతిశయవశా

మేశ్వర ఏవ న సంసారీ. కుతః? తద్ధర్మోపదేశాత్. తస్య హి పరమేశ్వరస్య ధర్మా ఇహోపదిష్టాః తద్యథా—'తస్యోదితి నామే'తి శ్రావయిత్వా 'తస్యాదిత్యపురుషస్య నామ 'సఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదిత' ఇతి సర్వపాప్మాపగమేన నిర్వక్తి, తదేవ చ కృతనిర్వచనం నామాక్షిపురుషస్యాప్యతిదిశతి 'యన్నామ తన్నామే'తి. సర్వపాప్మాపగమశ్చ పరమాత్మన ఏవశ్రూయతే'య ఆత్మాఽపహతపాప్మే'త్యాదౌ. తథా'చాక్షుషే పురుషే 'సైవ ఋక్తత్సామ తదుక్థం తద్యజుస్తద్బ్రహ్మే'త్యృక్సామాద్యాత్మకతాం నిర్ధారయతి సాచ పరమేశ్వరస్యోపపద్యతే సర్వకారణత్వాత్ సర్వాత్మకత్వోపపత్తేః. పృథివ్యగ్న్యాద్యాత్మకే చాధిదైవతమృక్సామే వాక్ప్రాణాద్యాత్మకే చాధ్యాత్మమనుక్రమ్యాహ-'తస్య ఋక్చ సామ చ గేష్ణా'విత్యధిదైవతం. తథాధ్యాత్మమపి 'యావముష్య గేష్ణౌ తౌ గే

మశక్యం చేతి ప్రబలం న చ 'నహ వై దేవాన్ పాపం గచ్ఛతీ'తి శ్రుతేరాదిత్యజీవస్యాపి పాప్మాస్పర్శిత్వమితి వాచ్యం. శ్రుతేరధునా కర్మానధికారిణాం దేవానాం క్రియమాణపాప్మసంబంధే తత్ఫలాస్పర్శే వా తాత్పర్యాత్. తేషాం సంచితపాపాభావే 'క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశంతీ'త్యయోగాదిత్యభిప్రేత్యాహ—సర్వపాప్మాపగమశ్చ పరమాత్మన ఏవేతి. సార్వాత్మ్యమాహ—తథేతి. అత్ర తచ్ఛబ్దైశ్చాక్షుషః పురుష ఉచ్యతే. ఋగాద్యపేక్షయా లింగవ్యత్యయః. ఉక్థం శస్త్రవిశేషః. తత్సాహచర్యాత్ సామస్తోత్రం ఉక్థాదన్యచ్ఛస్త్రం ఋగుచ్యతే, యజుర్వేదో యజుః, బ్రహ్మ త్రయో వేదా ఇత్యర్థః—పృథివ్యగ్న్యాద్యాత్మక ఇతి. అధిదైవతమృక్ పృథివ్యంతరిక్షద్యునక్షత్రాదిత్యగతశుక్లభారూపా పంచవిధా శ్రుత్యుక్తా, సామచ-అగ్నివాయ్వాదిత్యచంద్రాదిత్యగతాతికృష్ణరూపముక్తం పంచవిధం. అధ్యాత్మం తు ఋక్ వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రాక్షిస్థశుక్లభారూపా చతుర్విధా, సామ చ ప్రాణచ్ఛాయాత్మమనోఽక్షిగతాతినీలరూపం చతుర్విధముక్తం. ఏవం క్రమేణ ఋక్సామే అనుక్రమ్యాహ శ్రుతిః—తస్యేతి. యా సర్వాత్మక ఋక్సామాత్మకౌ గేష్ణావముష్యాదిత్యస్థస్య తావేవాక్షిస్థస్య గేష్ణౌ పర్వణీ

త్పాప్మోత్కర్షః కశ్చిత్సంసారీ, ఉత నిత్యసిద్ధః పరమేశ్వర ఇతి సందేహే, సంసారీతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—'య ఏషోఽంతరాదిత్యే...' 'య ఏషోఽంతరక్షిణి...' ఇతి చ శ్రూయమాణః పరమేశ్వర ఏవ, న సంసారీ. కుతః, తద్ధర్మోపదేశాత్, తస్య పరమేశ్వరస్య యే సర్వపాప్మరాహిత్యాదిధర్మాః తేషామస్మిన్వాక్యే ఉపదేశాత్.

ష్ణా'వితి. తచ్చ సర్వాత్మకత్వే సత్యేవోపపద్యతే. 'తద్య ఇమే వీణాయాం గాయంత్యేతం త్వేవ తే గాయంతి తస్మాత్తే ధనసనయ' ఇతి చ లౌకికేష్వపి గానేషు అస్యైవ గీయమానత్వం దర్శయతి. తచ్చ పరమేశ్వరపరిగ్రహ ఏవ ఘటతే. "యద్యద్విభూతిమత్సత్త్వం శ్రీమదూర్జితమేవ వా, తత్తదేవావగచ్ఛ త్వం మమ తేజోఽంశసంభవ"మితి భగవద్గీతాదర్శనాత్. లోకకామేశితృత్వమపి నిరంకుశం శ్రూయమాణం పరమేశ్వరం గమయతి. యత్తూక్తం హిరణ్యశ్మశ్రుత్వాదిరూపవత్త్వశ్రవణం పరమేశ్వరే నోపపద్యత ఇత్యత్ర బ్రూమః. స్యాత్పరమేశ్వరస్యాపీచ్ఛావశాన్మాయామయం రూపం సాధకానుగ్రహార్థం "మాయా హ్యేషా మయా సృష్టా యన్మాం పశ్యసి నారద, సర్వభూతగుణైర్యుక్తం మైవం మాం జ్ఞాతుమర్హసీ"తి స్మరణాత్. అపి చ యత్ర నిరస్తసర్వవిశేషం పారమేశ్వరం రూపముపదిశ్యతే భవతి తత్ర శాస్త్రం 'అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయ'మిత్యాది. సర్వకారణత్వాత్తు వికారధర్మైరపి కైశ్చిద్విశిష్టః పరమేశ్వర ఉపాస్యత్వేన నిర్దిశ్యతే 'సర్వకర్మా సర్వకామస్సర్వగంధస్సర్వరస' ఇత్యాదినా. తథా హిరణ్యశ్మశ్రుత్వాదినిర్దేశోఽపి భవిష్యతి. యదప్యాధారశ్రవణాన్న పరమేశ్వర ఇతి. అత్రోచ్యతే-స్వమ

ఇత్యర్థః. తచ్చేతి. ఋక్సామగేష్ణత్వమిత్యర్థః. సర్వగానగేయత్వం లింగాంతరమాహ—తద్య ఇతి. తత్తత్ర లోకే ధనస్య సనిర్లాభో యేషాం తే ధనసనయో విభూతిమంత ఇత్యర్థః. నను లోకే రాజానో గీయంతే నేశ్వర ఇత్యత ఆహ—యద్యదితి. పశువిత్తాదిర్విభూతిః, శ్రీః కాంతిః, ఊర్జితత్వం బలం తద్యుక్తం సత్త్వం రాజాదికం మదంశ ఏవేత్యుక్తేస్తద్గానమీశ్వరస్యైవేత్యర్థః. నిరంకుశమనన్యాధీనం, ఏషా విచిత్రరూపా మూర్తిర్మాయా వికృతిత్వాన్మాయామయా సృష్టేత్యర్థః. యదుక్తమశబ్దమిత్యాదివాక్యం తజ్జ్ఞేయపరమిత్యాహ—అపి చేతి. తర్హి రూపం కుతః? తత్రాహ—సర్వేతి. యత్ర తూపాస్యత్వేనోచ్యతే తత్రేత్యధ్యాహృత్య సర్వకారణత్వాత్ప్రాప్తం రూపవత్త్వం 'సర్వకర్మే'త్యాదిశ్రుత్యా నిర్దిశ్యత ఇతి యోజనా. మర్యాదావదైశ్వర్యమీశ్వరస్య నేత్యుక్తం

హిరణ్యశ్మశ్రుకేశాదికం తు మాయికం పరమేశ్వరస్య లోకానుగ్రహార్థముపపద్యత ఇత్యవిరోధః. తస్మాదక్ష్యాదిత్యయోరంతః పరమేశ్వర ఏవేత్యర్థః.

హిమప్రతిష్ఠస్యాప్యాధారవిశేషోపదేశ ఉపాసనార్థో భవిష్యతి సర్వగతత్వాద్బ్రహ్మణో వ్యోమవత్సర్వాంతరత్వోపపత్తేః ఐశ్వర్యమర్యాదాశ్రవణమప్యధ్యాత్మాధిదైవతవిభాగాపేక్షముపాసనార్థమేవ. తస్మాత్పరమేశ్వర ఏవ అక్ష్యాదిత్యయోరంతరుపదిశ్యతే.

సూ. భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః. ౨౧

అస్తి చాదిత్యాదిశరీరాభిమానిభ్యో జీవేభ్యోఽన్య ఈశ్వరోఽంతర్యామీ 'య ఆదిత్యే తిష్ఠన్నాదిత్యాదంతరో యమాదిత్యో న వేద యస్యాదిత్యశ్శరీరం య ఆదిత్యమంతరో యమయత్యేష త ఆత్మాంతర్యామ్యమృత' ఇతి శ్రుత్యంతరే భేదవ్యపదేశాత్. తత్ర 'హ్యాదిత్యాదంతరో యమాదిత్యో న వేదే'తి వేదితురాదిత్యాద్విజ్ఞానాత్మనోఽన్యోఽన్తర్యామీతి స్పష్టం నిర్దిశ్యతే స ఏవేహాప్యంతరాదిత్యే పురుషో భవితుమర్హతి శ్రుతిసామాన్యాత్. తస్మాత్పరమేశ్వర ఏవేహోపదిశ్యత ఇతి సిద్ధమ్.

నిరాకరోతి—ఐశ్వర్యేతి. అధ్యాత్మాధిదైవతధ్యానయోర్విభాగః పృథక్ప్రయోగః, తదపేక్షమేవ న త్వైశ్వర్యస్య పరిచ్ఛేదార్థమిత్యర్థః.

౨౧. నను ఉపాస్యోద్దేశేనోపాస్తివిధేర్విధేయక్రియాకర్మణోర్వ్రీహ్యాదివదన్యతస్సిద్ధిర్వాచ్యేత్యాశంక్యాహ—భేదేతి. ఆదిత్యజీవాదీశ్వరస్య భేదోక్తేః శ్రుత్యంతరే జీవాదన్య ఈశ్వరస్సిద్ధ ఇతి సూత్రార్థమాహ—అస్తీతి. ఆదిత్యే స్థితరశ్మినిరాసార్థమాదిత్యాదంతర ఇతి. జీవం నిరస్యతి—యమితి. అశరీరస్య కథం నియంతృత్వం తత్రాహ—యస్యేతి. అంతర్యామిపదార్థమాహ—య ఇతి. తస్యానాత్మత్వనిరాసాయాహ—ఏషత ఇతి. తే తవ స్వరూపమిత్యర్థః. ఆదిత్యాంతరత్వశ్రుతేః సమానత్వాదిత్యర్థః. తస్మాత్పరవివాదిత్యాదిస్థానగత ఉద్గీథే ఉపాస్య ఇతి సిద్ధం. ఇతి సప్తమాధికరణమ్.

కించ—ఆదిత్యాక్ష్ణోరంతః శ్రూయమాణః పురుషః ఆదిత్యశరీరాభిమానినో జీవాదన్యః. కుతః, భేదవ్యపదేశాత్, ఆదిత్యశరీరాభిమానినో జీవాదన్యస్య పరమాత్మనోఽంతర్యామితయా 'య ఆదిత్యే తిష్ఠన్...' ఇత్యాద్యంతర్యామిబ్రాహ్మణే తయోర్భేదవ్యపదేశాత్. అత్రాప్యంతరశబ్దశ్రుత్యా తత్ప్రత్యభిజ్ఞానాత్పరమేశ్వర ఏవాక్ష్యాదిత్యయోరుపాస్య ఇతి సిద్ధమ్.

సూ. ఆకాశస్తల్లింగాత్ ౨౨.

ఛాందోగ్యే ఇదమామనంతి—'అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యాకాశ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యంత ఇత్యాకాశం ప్రత్యస్తం యంత్యాకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానాకాశః పరాయణ'మితి తత్ర సంశయః. కిమాకాశశబ్దేన పరం బ్రహ్మాభిధీయతే, ఉత భూతాకాశమితి. కుతస్సంశయః? ఉభయత్ర ప్రయోగదర్శనాత్. భూతవిశేషే తావత్సుప్రసిద్ధో లోకవేదయోరాకాశశబ్దః బ్రహ్మణ్యపి క్వచిత్ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే. యత్ర వాక్యశేషవశాదసాధారణగుణశ్రవణాద్వా నిర్ధారితం బ్రహ్మ భవతి యథా 'యదేష ఆకాశ ఆనందో న స్యా'దితి. 'ఆకాశో హ వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదంతరా తద్బ్రహ్మే'తి చైవమాదౌ, అతస్సంశయః. కిం పునరత్ర యుక్తం? భూతాకాశమితి కుతః? తద్ధి ప్రసిద్ధతరేణ ప్రయోగేణ శీఘ్రం బుద్ధిమారోహతి. న చాయమాకాశశబ్ద ఉభయోస్సాధారణశ్శక్యో విజ్ఞాతుం. అనేకార్థత్వప్రసంగాత్. తస్మాద్బ్రహ్మణి గౌణఏవాకాశశబ్దో భవితుమర్హతి, విభుత్వాదిభిర్బహుభిర్ధర్మైస్సదృశమాకాశేన

---

౨౨. భవతు రూపవత్త్వాదిదుర్బలలింగానాం పాపాస్పర్శిత్వాదిభిరవ్యభిచారిబ్రహ్మలింగైరన్యథానయనం, ఇహ త్వాకాశపదశ్రుతిః లింగాద్బలీయసీతి ప్రత్యుదాహరణేన ప్రాప్తే ప్రత్యాహ—ఆకాశస్తల్లింగాదితి. ఛాందోగ్యవాక్యముదాహరతి—ఇదమితి. శాలావత్యో బ్రాహ్మణో జైవలిం రాజానం పృచ్ఛతి, అస్య పృథివీలోకస్య చాన్యస్య చ క ఆధార ఇతి. రాజా బ్రూతే-ఆకాశఇతిహోతి. యదేష ఆకాశ ఆనందఇత్యానందత్వస్యాసాధారణస్య శ్రవణాదాకాశో బ్రహ్మేత్యవధారితం. ఆకాశో హ వై నామేత్యత్ర తద్బ్రహ్మేతి వాక్యశేషాదితి విభాగః. నిర్వహితా ఉత్పత్తిస్థితిహేతుః, తే నామరూపే, యదంతరా యస్మాద్భిన్నే యత్ర కల్పితత్వేన మధ్యస్థ ఇతి

నను పూర్వత్రావ్యభిచరితాపహతపాప్మత్వాదిబ్రహ్మలింగేన రూపవత్త్వాదికమన్యథా నీతం యథా, న తథేహ లింగాదాకాశశబ్దశ్రుతిరన్యథా నేతుం శక్యా; తస్యా బలవత్త్వాదిత్యత ఆహ—

పూర్వేణాస్య ప్రత్యుదాహరణసంగతిః. ఫలం తు పూర్వపక్షే భూతాకాశ

బ్రహ్మాభవతి, న చ ముఖ్యసంభవే గౌణార్థగ్రహణమర్హతి,సంభవతి చేహ ముఖ్యస్యైవాకాశస్య గ్రహణం నను భూతాకాశపరిగ్రహే వాక్య శేషో నోపపద్యతే 'సర్వాణి హవా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యంత' ఇత్యాదిః. నైష దోషః భూతాకాశస్యాపి వాయ్వాది క్రమేణ కారణత్వోపపత్తేః. విజ్ఞాయతేహి—'తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః ఆకాశాద్వాయుః వాయోరగ్ని'రిత్యాది.జ్యాయస్త్వ పరాయణత్వే అపి భూతాంతరాపేక్షయోపపద్యేతే భూతాకాశస్య. తస్మాదాకాశశబ్దేన భూతాకాశస్య గ్రహణమిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః. ఆకాశస్తల్లింగాత్. ఆకాశశబ్దేనేహ బ్రహ్మణో గ్రహణం యుక్తం. కుతః? తల్లింగాత్. పరస్య హి బ్రహ్మణ ఇదం లింగం 'సర్వాణి హవా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యంత'ఇతి. పరస్మాద్ధి బ్రహ్మణో భూతానాముత్పత్తిరితి వేదాంతేషు మర్యాదా. నను భూతాకాశస్యాపి వాయ్వాదిక్రమేణ కారణత్వం దర్శితం.సత్యం దర్శితం. తథాపి మూల కారణస్య బ్రహ్మణోఽపరిగ్రహాదాకాశాదేవేత్యవధారణం సర్వాణీతి చ భూతవిశేషణం నానుకూలం స్యాత్. తథా 'ఆకాశం ప్రత్యస్తం యంతీ'తి బ్రహ్మలింగం 'ఆకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానాకాశః పరాయణ'మితి చ జ్యాయస్త్వపరాయణత్వే. జ్యాయస్త్వం హ్యనాపేక్షికం పరమాత్మన్యేవైకస్మిన్నామ్నాతం 'జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయానంత

వార్థః. అత్ర పూర్వపక్షే భూతాకాశాత్మనోద్గీథోపాస్తిః, సిద్ధాంతే బ్రహ్మాత్మనేతి ఫలం. ఉపాస్యే స్పష్టబ్రహ్మలింగవాక్యసమన్వయోక్తేరాపాదం శ్రుత్యాదిసంగతయః స్పష్టమత్ర భాష్యం. తేజఃప్రభృతిషు వాయ్వాదేరపి కారణత్వాదేవకారశ్రుతిబాధః. సర్వశ్రుతేశ్చాకాశాతిరిక్తవిషయత్వేన సంకోచస్స్యాదిత్యాహ—సత్యం దర్శితమితి. బ్రహ్మణస్తు సర్వాత్మకత్వాత్తస్మాదేవ సర్వమితి శ్రుతిర్యుక్తేతి భావః. తథా సర్వలయాధారత్వం నిరతిశయమహత్త్వం స్థితావపి పరమాశ్రయత్వమిత్యేతాని స్పష్టాని బ్రహ్మ లింగానీత్యాహ—తథా ఆకాశమిత్యాదినా. రాతేర్గ్రహణస్య ధాతుః. రాతిరితి పాఠే

దృష్ట్వా ఉద్గీథోపాస్తిః, సిద్ధాంతే బ్రహ్మదృష్ట్యేతి ద్రష్టవ్యం. ఛాందోగ్యే శ్రూయతే—'అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యాకాశ ఇతి హోవాచ' ఇత్యాది. తత్ర

బ్రహ్మణ్యాకాశశబ్దః 'ఆకాశో హ వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా' ఇత్యాదౌ. తథాకాశపర్యాయవాచినామపి బ్రహ్మణి ప్రయోగో దృశ్యతే—'ఋచో అక్షరే పరమే వ్యోమన్ యస్మిన్ దేవా అధి విశ్వే నిషేదుః' 'సైషా భార్గవీ వారుణీ విద్యా పరమే వ్యోమన్ప్రతిష్ఠితా' 'ప్రాణో బ్రహ్మ ఓం కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ ఖం పురాణ' మితి చైవమాదౌ. వాక్యోపక్రమేఽపి వర్తమానస్యాకాశశబ్దస్య వాక్యశేషవశాద్యుక్తా బ్రహ్మవిషయత్వావధారణా. 'అగ్నిరధీతేఽనువాక' మితి హి వాక్యోపక్రమగతోఽప్యగ్నిశబ్దో మాణవకవిషయో దృశ్యతే. తస్మాదాకాశశబ్దం బ్రహ్మేతి సిద్ధమ్.

సూ. అత ఏవ ప్రాణః. ౨౩.

ఉద్గీథే—'ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా' ఇత్యుపక్రమ్య శ్రూయతే 'కతమా సా దేవతేతి ప్రాణ ఇతి హోవాచ సర్వాణి

తస్య తత్పర్యాయాణాం చ బ్రహ్మణి ప్రయోగప్రాచుర్యాదితి భావః. అక్షరే కూటస్థే వ్యోమన్ వ్యోమ్ని బ్రహ్మణి ఋచో వేదాః సంతి ప్రమాణత్వేన యస్మిన్నక్షరే విశ్వేదేవా అధిష్ఠితా ఇత్యర్థః. ఓంకారః కం సుఖం బ్రహ్మ ఖం వ్యాపక మిత్యుపాసీత శ్రుత్యంతరప్రయోగమాహ—ఖంపురాణమితి. వ్యాప్యనాది బ్రహ్మేత్యర్థః. 'కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మే'తి ఛాందోగ్యం, 'ఓంఖం బ్రహ్మ ఖం పురాణ'మితి బృహదారణ్యకమితి భేదః. కించ తత్రైవ ప్రథమానుసారేణోత్తరం నేయం యత్ర తన్నేతుం శక్యం యత్ర త్వశక్యం తత్రోత్తరానుసారేణ ప్రథమం నేయమిత్యాహ—వాక్యేతి. తస్మాదుపాస్యే బ్రహ్మణి వాక్యం సమన్వితమిత్యుపసంహరతి—తస్మాదితి. ఇత్యష్టమాధికరణమ్.

౨౩. ఆకాశవాక్యోక్తన్యాయం తదుత్తరవాక్యేఽతిదిశతి—అత ఏవ ప్రాణః ఉద్గీథప్రకరణమిదమితి జ్ఞాపనార్థముద్గీథ ఇతి భాష్యపదం ఉద్గీథప్రకరణే శ్రూయత ఇత్యన్వయః. కశ్చిదృషిశ్చాక్రాయణః ప్రస్తోతారమువాచ, హే ప్రస్తోతః యా

నామనుగ్రహాయ ఏకస్యా ఆకాశశ్రుతేర్బాధస్య యుక్తత్వాత్. 'ఆకాశో హ్యేవైభ్యః ...' ఇతి శ్రుత్యంతరాచ్చ ఆకాశశబ్దితం బ్రహ్మైవాత్రోద్గీథే ఉపాస్యమితి సిద్ధమ్.

ఆకాశన్యాయమన్యత్రాతిదిశతి—

అత్రాతిదేశత్వాత్పృథక్ సంగతిర్నాపేక్షితా. యద్వా పూర్వమాకాశశ్రుతే

హవా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశంతి, ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే, సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తే’తి. తత్ర సంశయనిర్ణయౌ పూర్వవదేవ ద్రష్టవ్యౌ. ‘ప్రాణబంధనం హి సోమ్య మనః ప్రాణస్య ప్రాణ’ మితి చైవమాదౌ బ్రహ్మవిషయః ప్రాణశబ్దో దృశ్యతే; వాయువికారే తు ప్రసిద్ధతరో లోకవేదయోరత ఇహ ప్రాణశబ్దేన కతరస్యోపాదానం యుక్తమితి భవతి సంశయః. కిం పునరత్ర యుక్తం? వాయువికారస్య పంచవృత్తేః ప్రాణస్యోపాదానం యుక్తం తత్ర హి ప్రసిద్ధతరః ప్రాణశబ్ద ఇత్యవోచామ. నను పూర్వవదిహాఽపి తల్లింగాద్బ్రహ్మణ ఏవ గ్రహణం యుక్తం. ఇహాఽపి హి వాక్యశేషే భూతానాం సంవేశనోద్గమనం పారమేశ్వరం కర్మ ప్రతీయతే. న ముఖ్యేఽపి ప్రాణే భూతసంవేశనోద్గమనస్య దర్శనాత్. ఏవం హ్యామ్నాయతే—‘యదా వై పురుషస్స్వపితి ప్రాణం తర్హి వాగప్యేతి ప్రాణం చక్షుః ప్రాణం శ్రోత్రం ప్రాణం మనః, స యదా ప్రబుధ్యతే ప్రాణాదేవాధి పునర్జాయంత’ ఇతి. ప్రత్యక్షం చైతత్.—స్వాపకాలే ప్రాణవృత్తావపరిలుప్యమానాయామింద్రియవృత్తయః పరిలుప్యంతే, ప్రబోధకాలే చ పునః

దేవతా ప్రస్తావం సామభక్తిమనుగతాధ్యానార్థం తాం చేదజ్ఞాత్వా మమ విదుషో నికటే ప్రస్తోష్యసి మూర్ధా తే పతిష్యతీతి, తతో భీతస్సన్ పప్రచ్ఛ కతమా సా దేవతేతి. ఉత్తరం, ప్రాణ ఇతి. ప్రాణమభిలక్ష్య సమ్యగ్విశంతి లీయంతే తమభిలక్ష్యోజ్జిహతే ఉత్పద్యంత ఇత్యర్థః. అతిదేశత్వాత్పూర్వవత్సంశయాది ద్రష్టవ్యమిత్యుక్తం వివృణోతి—ప్రాణేతి. మన ఉపాధికో జీవః, ప్రాణేన బ్రహ్మణా బధ్యతే సుషుప్తావేకీభవతి ప్రాణస్య వాయోః ప్రాణం ప్రేరకం తస్య సత్తాస్ఫూర్తిప్రదమాత్మానం యే విదుస్తే బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. పూర్వేణ గతార్థత్వాత్పృథక్సూత్రం వ్యర్థమితి శంకతే—నను పూర్వవదితి. అధికాశంకానిరాసార్థమతిదేశసూత్రమితి మత్వా శంకామాహ—న ముఖ్యేఽపీతి. తర్హి తదా చక్షురప్యేతీతి ఏవం ప్రకారేణ సర్వత్ర సంబంధః, నన్వత్రేంద్రియాణాం

రవ్యభిచారి బ్రహ్మలింగాద్బాధో యథా యుక్తః, న తథేహ ప్రాణశ్రుతేర్బాధో యుక్తః సంవేశనాదిలింగస్య ప్రాణసాధారణతయా బ్రహ్మావ్యభిచారాభావాదితి ప్రత్యుదాహరణసంగతిః. ఫలంతుపూర్వపక్షే ప్రాణదృష్ట్యా ప్రస్తావోపాస్తిః, సిద్ధాంతే బ్రహ్మదృష్ట్యేతి ద్రష్టవ్యం. ఛాందోగ్యే శ్రూయతే ఉద్గీథే—‘ప్రస్తోతర్యా దేవతా...

ప్రాదుర్భవంతీతి. ఇంద్రియసారత్వాచ్చ భూతానామవిరుద్ధో ముఖ్యేఽపి ప్రాణే భూతసంవేశనోద్గమనవాదీ వాక్యశేషః. అపి చాదిత్యోఽన్నం చోద్గీథప్రతిహారయోర్దేవతే ప్రస్తావదేవతాయాః ప్రాణస్యానంతరం నిర్దిశ్యేతే, న చ తయోర్బ్రహ్మత్వమస్తి; తత్సామాన్యాత్ప్రాణస్యాపి న బ్రహ్మత్వమిత్యేవం ప్రాప్తే సూత్రకార ఆహ—అత ఏవ ప్రాణ ఇతి. తల్లింగాదితి పూర్వసూత్రే నిర్దిష్టమత ఏవ తల్లింగాత్ప్రాణశబ్దమపి పరం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. ప్రాణస్యాపి హి బ్రహ్మలింగసంబంధశ్శ్రూయతే 'సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశంతి ప్రాణమభ్యుజ్జిహత' ఇతి. ప్రాణనిమిత్తౌ సర్వేషాం భూతానాముత్పత్తిప్రళయా వుచ్యమానౌ ప్రాణస్య బ్రహ్మతాం గమయతః. నను క్తం ముఖ్యప్రాణపరిగ్రహేఽపి సంవేశనోద్గమనమవిరుద్ధం స్వాపప్రబోధయోర్దర్శనాదితి. అత్రోచ్యతే.—స్వాపప్రబోధయోరింద్రియాణామేవ కేవలానాం ప్రాణాశ్రయం సంవేశనోద్గమనం దృశ్యతే, న సర్వేషాం భూతానాం;

ప్రాణే లయోదయౌ శ్రూయేతే తావతా మహాభూతలయాదివాక్యశేషోపపత్తిః కథమిత్యత ఆహ—ఇంద్రియసారత్వాదితి. 'తస్య హ్యేష రస'ఇతి శ్రుతేః ఇంద్రియాణి లింగాత్మరూపాణి అపంచీకృతభూతానాం సారాణి తేషాం లయాద్యుక్త్యా భూతానామపి ప్రాణే లయాదితి సిద్ధేః వాక్యశేషోపపత్తిరిత్యర్థః. అబ్రహ్మసహపాఠాచ్చ ప్రాణో న బ్రహ్మేత్యాహ అపి చేతి. ఉద్గాతృప్రతిహర్తృభ్యాముద్గీథే ప్రతిహారే చ కా దేవతేతి పృష్టేన చాక్రాయణేనాదిత్యోఽన్నం చ నిర్దిశ్యేతే 'ఆదిత్య ఇతి హోవాచాన్నమితి హోవాచే'తి శ్రుతావిత్యర్థః. సామాన్యం సన్నిధానం. సన్నిధ్యనుగృహీతప్రథమశ్రుతప్రాణశ్రుత్యా ముఖ్యప్రాణనిర్ణయే తద్దృష్ట్యా ప్రస్తావోపాస్తిరితి పూర్వపక్షఫలం, సిద్ధాంతే బ్రహ్మదృష్ట్యోపాస్తిః.అస్యాధికరణస్యాతిదేశత్వమేవ పూర్వేణ సంగతిరితి విభాగః. భవంతీతి భూతానీతి వ్యుత్పత్త్యా యత్కించిద్భవనధర్మకం కార్యమాత్రం తస్య లయోదయౌ వాయువికారేప్రాణేన యుక్తావిత్యుక్త్వా భూతశబ్దస్య రూఢ్యర్థగ్రహేఽపి

ఇతి ప్రస్తుత్య, 'కతమా సా దేవతేతి ప్రాణ ఇతి హోవాచ' ఇత్యాది. తత్ర కిం ప్రాణశబ్దేన బ్రహ్మాభిధీయతే, ఉత వాయువికార ఇతి సంశయే, వాయువికార ఇతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—ప్రాణశబ్దేన బ్రహ్మైవాభిధీయతే. కుతః, అత ఏవ పూర్వసూత్రోక్త తల్లింగాదేవ, తస్య బ్రహ్మణో యల్లింగం '...ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి' ఇత్యాది సర్వ

ఇహాతు సేంద్రియాణాం సశరీరాణాం చ జీవావిష్టానాం భూతానాం 'సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతానీ' తి శ్రుతేః. యదాపి భూతశ్రుతి ర్మహాభూతవిషయా పరిగృహ్యతే, తదాపి బ్రహ్మలింగత్వమవిరుద్ధం. నను సహాపి విషయైరింద్రియాణాం స్వాపప్రబోధయోః ప్రాణే ఽప్యయం ప్రాణాచ్చ ప్రభవం శృణుమః—'యదా సుప్తః స్వప్నం న కంచన పశ్యత్యథాస్మిన్ ప్రాణ ఏవైకధా భవతి తదైనం వాక్సర్వై ర్నామభిస్సహాప్యేతీ' త్యత్ర. తత్రాపి తల్లింగాత్ప్రాణశబ్దం బ్రహ్మైవ. యత్పునరుక్తమన్నాదిత్యసన్నిధానాత్ప్రాణస్యాబ్రహ్మత్వమితి, తద యుక్తం; వాక్యశేషబలేన ప్రాణశబ్దస్య బ్రహ్మవిషయతాయాం ప్రతీ యమానాయాం సన్నిధానస్యాకించిత్కరత్వాత్. యత్పునః ప్రాణ శబ్దస్య పంచవృత్తౌ ప్రసిద్ధతరత్వం, తదాకాశశబ్దస్యేవ ప్రతివి ధేయం. తస్మాత్సిద్ధం ప్రస్తావదేవతాయాః ప్రాణస్య బ్రహ్మత్వం. అత్ర కేచిదుదాహరంతి 'ప్రాణస్య ప్రాణం ప్రాణబంధనం హి సోమ్య మన' ఇతి చ,తదయుక్తం; శబ్దభేదాత్ప్రకరణాచ్చ సంశయానుపపత్తేః.యథా పితుః పితేతి ప్రయోగేఽన్యః పితా షష్ఠీనిర్దిష్టాత్ప్రథమానిర్దిష్టః, పితుః పితేతి గమ్యతే, తద్వత్ప్రాణస్య ప్రాణమితి శబ్దభేదాత్ప్రసిద్ధా త్ప్రాణాదన్యః ప్రాణస్య ప్రాణ ఇతి నిశ్చీయతే న హి స ఏవ తస్యేతి

లయాదేర్బ్రహ్మనిర్ణాయకత్వమిత్యాహ—యదాపీతి. భౌతికప్రాణస్య భూతయోనిత్వా యోగాదిత్యర్థః. తస్య తద్యోనిత్వం శ్రుత్యా శంకతే—నన్వితి. అథ యదా సుషుప్తౌ జీవః ప్రాణే బ్రహ్మణ్యేకీభవతి తదా ఏనం ప్రాణం సవిషయా వాగాదయోఽపియంతీ త్యర్థః. అత్ర జీవాభిన్నత్వే సర్వలయాధారత్వలింగాన్ముఖ్యః ప్రాణ ఇత్యాహ— తత్రాపీతి. వాక్యాంతరస్థసన్నిధ్యపేక్షయా స్వవాక్యగతం లింగం బలీయ ఇత్యాహ— తదయుక్తమితి. ఏకవాక్యత్వం వాక్యశేషః తస్య బలం తద్గతం లింగం తేనేత్యర్థః. ప్రాణమేవేత్యవధారణేన సర్వభూతప్రకృతిత్వలింగేన చ ప్రాణపదేన తత్కారణం బ్రహ్మ లక్ష్యమిత్యాహ—తదాకాశశబ్దస్యేవేతి. వృత్తికృతాముదాహరణం సంశయాభావేనా

భూతసంవేశనాదికం తస్యాస్మిన్వాక్యే దృష్టత్వాత్. న చ 'ప్రాణం తర్హి వాగప్యేతి' ఇత్యాదినా వాయువికారేఽపి శ్రుతమితి వాచ్యం; తత్ర ఇన్ద్రియసంవేశనాదేవ శ్రుత త్వాత్. అతోఽనన్యథాసిద్ధబ్రహ్మలింగాత్ ప్రాణశబ్దాభిధేయం బ్రహ్మైవోపాస్యమితి సిద్ధమ్.

భేదనిర్దేశార్హో భవతి. యస్య చ ప్రకరణే యో నిర్దిశ్యతే నామాంతరేణాపి స ఏవ తత్ర ప్రకరణే నిర్దిష్ట ఇతి గమ్యతే. యథా జ్యోతిష్టోమాధికారే 'వసంతే వసంతే జ్యోతిషా యజేత' ఇత్యత్ర జ్యోతిశ్శబ్దో జ్యోతిష్టోమవిషయో భవతి, తథా పరస్య బ్రహ్మణః ప్రకరణే 'ప్రాణబంధనం హి సోమ్యమన' ఇతి శ్రుతేః ప్రాణశబ్దో వాయువికారమాత్రం కథమవగమయేదతస్సంశయావిషయత్వాన్నైతదుదాహరణం యుక్తం. ప్రస్తావదేవతాయాం తు ప్రాణే సంశయపూర్వపక్షనిర్ణయా ఉపపాదితాః.

సూ. జ్యోతిశ్చరణాభిధానాత్. ౨౪.

ఇదమామనంతి—'అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేష్విదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నంతః పురుషే జ్యోతి' రితి. తత్ర సంశయః—కిమిహ జ్యోతిశ్శబ్దేనాదిత్యాదికంజ్యోతిరభిధీయతే,కింవా పరమాత్మేతి. అర్థాంతరవిషయస్యాపి ప్రాణశబ్దస్య తల్లింగాద్బ్రహ్మవిషయత్వముక్తం.

యుక్తమిత్యాహ—అత్రేత్యాదినా. శబ్దభేదముక్త్వా ప్రకరణం ప్రపంచయతి—యస్య చేతి. ఇతి నవమాధికరణమ్.

*జ్యోతిశ్చరణాభిధానాత్*ఛాందోగ్యమేవోదాహరతి—ఇదమితి. గాయత్ర్యుపాధికబ్రహ్మోపాస్త్యనంతర్యార్థో ఽథశబ్దః. అతో దివో ద్యులోకాత్ పరః పరస్తాద్యత్ జ్యోతిర్దీప్యతే తదిదమితి జాఠరాగ్నావధ్యస్యతే. క్వ దీప్యతే తత్రాహ—విశ్వతఇతి. విశ్వస్మాత్ ప్రాణివర్గాదుపరి సర్వస్మాద్భూరాదిలోకాదుపరి యే లోకాస్తేషూత్తమేషు న విద్యంతే ఉత్తమా యేభ్య ఇత్యనుత్తమేషు సర్వసంసారమండలాతీతం పరం జ్యోతిరిదమేవ యద్దేహస్థమిత్యర్థః. అస్య పూర్వేణాగతార్థత్వం వదన్ప్రత్యుదాహరణసంగతిమాహ—అర్థాంతరేతి. అత్ర స్వవాక్యే స్పష్టబ్రహ్మలింగాభావేఽపి

పూర్వం ప్రాణవాక్యే బ్రహ్మలింగసద్భావాత్ బ్రహ్మపరతా యథా, న తథేహ స్వవాక్యే బ్రహ్మపరతా తదభావాదితి ప్రత్యుదాహరణసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే కౌక్షేయే జ్యోతిషి ఆదిత్యాదిదృష్ట్యోపాస్తిః, సిద్ధాంతే బ్రహ్మ

ఇహ తు తల్లింగమేవాస్తి నాస్తీతి విచార్యతే కిం తావత్ప్రాప్తం? ఆదిత్యాదికమేవ జ్యోతిశ్శబ్దేన పరిగృహ్యత ఇతి. కుతః? ప్రసిద్ధేః. తమోజ్యోతిరితి హీమౌ శబ్దౌ పరస్పరప్రతిద్వంద్వివిషయౌ ప్రసిద్ధౌ. చక్షుర్వృత్తేర్నిరోధకం శార్వరాదికం తమ ఉచ్యతే. తస్యా ఏవాను గ్రాహకమాదిత్యాదికం జ్యోతిస్తథా 'దీప్యతే' ఇతీయమపి శ్రుతిరాది త్యాదివిషయా ప్రసిద్ధా. న హి రూపాదిహీనం బ్రహ్మ దీప్యత ఇతి ముఖ్యాం శ్రుతిమర్హతి. ద్యుమర్యాదత్వశ్రుతేశ్చ, న హి చరాచర బీజస్య బ్రహ్మణస్సర్వాత్మకస్య ద్యౌర్మర్యాదా యుక్తా, కార్యస్య తు జ్యోతిషః పరిచ్ఛిన్నస్య ద్యౌర్మర్యాదా స్యాత్. 'పరో దివో జ్యోతి' రితి చ బ్రాహ్మణం. నను కార్యస్యాపి జ్యోతిషస్సర్వత్ర గమ్యమాన త్వాద్ద్యుమర్యాదావత్త్వమసమంజసం; అస్తు తర్హ్యత్రివృత్కృతం తేజః ప్రథమజం, న అత్రివృత్కృతస్య తేజసః ప్రయోజనాభావాత్. ఇదమేవ ప్రయోజనం యదుపాస్యత్వమితి చేత్, న; ప్రయో జనాంతరప్రయుక్తస్యైవాదిత్యాదేరుపాస్యత్వదర్శనాత్. 'తాసాం

పాదోఽస్యేతి పూర్వవాక్యే భూతపాదత్వలింగమస్తీతి పాదసంగతిః. పూర్వోత్తర పక్షయోర్జడబ్రహ్మజ్యోతిషోరుపాస్తిః ఫలమితి భేదః. నన్వజ్ఞానతమోవిరోధిత్వాద్బ్ర హ్మాపి జ్యోతిః పదశక్యతయా ప్రసిద్ధమస్తి నేత్యాహ—చక్షురితి. శర్వర్యాం రాత్రౌ భవం శార్వరం నీలమితి యావత్. అనేనావరకత్వా ద్రూపవత్త్వాచ్చ కుడ్యవద్భావ రూపం తమ ఇత్యర్థాదుక్తం భవతి. జ్యోతిశ్శ్రుతేరనుగ్రాహకలింగాన్యాహ—తథే త్యాదినా. భాస్వరరూపాత్మికా దీప్తిస్తేజస ఏవ లింగమిత్యాహ—నహీతి. మాస్తు మర్యాదేత్యాశంక్య శ్రుతత్వాన్నైవమిత్యాహ—పరో దివ ఇతి. మర్యాదాం బ్రూత ఇతి శేషః. బ్రహ్మవత్కార్యస్యాపి మర్యాదాయోగాన్నిరర్థకం బ్రాహ్మణమితి కశ్చిదాక్షి పతి—నన్వితి. ఏకదేశీ బ్రూతే—అస్త్వితి. సర్గాదౌ జాతం కించిదతీంద్రియం తేజో దివః పరస్తాదస్తి శ్రుతిప్రామాణ్యాదిత్యర్థః. అధ్యయనవిధ్యుపాత్తశ్రుతేర్నిష్ఫలం వస్తు నార్థ ఇత్యాక్షేపకో బ్రూతే—నేతి. ధ్యానం ఫలమిత్యాశంక్య నిష్ఫలస్య క్వాపి ధ్యానం నాస్తీత్యాహ—ఇదమేవేత్యాదినా. ప్రయోజనాంతరం తమోనాశాదికం అత్రివృత్కృతం తేజోఽఙ్గీకృత్యాఫలత్వముక్త్వా తదేవ నాస్తీత్యాహ—తాసామితి.

దృష్టేత్యేతి ఫలభేదః. ఛాన్దోగ్యే శ్రూయతే— 'అథ యదతః దిరో దివో జ్యోతి

త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీ' తి చావిశేషశ్రుతేః. న చాత్రి వృత్కృతస్యాపి తేజసో ద్యుమర్యాదత్వం ప్రసిద్ధం, అస్తు తర్హి త్రివృత్కృతమేవ తేజో జ్యోతిశ్శబ్దం. నన్వూక్తమర్వాగపి దివోఽవగమ్యతే ఽగ్న్యాదికం తేజో జ్యోతిరితి, నైషదోషః; సర్వత్రాపి గమ్యమానస్య జ్యోతిషః 'పరో దివ' ఇత్యుపాసనార్థః ప్రదేశవిశేషపరిగ్రహో న విరుధ్యతే. న తు నిష్ప్రదేశస్య బ్రహ్మణః ప్రదేశవిశేషకల్పనా భాగినీ. 'సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేష్వి' తి చాధారబహుత్వశ్రుతిః కార్యే జ్యోతిష్యుపపద్యతే తరామ్. 'ఇదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నంతః పురుషే జ్యోతి' రితి చ కౌక్షేయే జ్యోతిషి పరం జ్యోతిరధ్యస్యమానం దృశ్యతే. సారూప్యనిమిత్తాశ్చాధ్యాసా భవంతి యథా 'తస్య భూరితి శిరః ఏకగ్ంహి శిరః ఏకమేతదక్షర' మితి కౌక్షేయస్య తు జ్యోతిషః ప్రసిద్ధమబ్రహ్మత్వం. 'తస్యైషా దృష్టి స్తస్యైషా

తేజోఽబన్నానాం దేవతానామేకైకాం ద్విధా విభజ్య పునశ్చైకైకం భాగం ద్వేధా కృత్వా స్వభాగాదితరభాగయోర్నిక్షిప్య తం త్రిగుణరజ్జువత్త్రివృత్కృతం కరవాణీత్యవిశేషోక్తేర్నాస్త్యత్రివృత్కృతం కించిదిత్యర్థః. కించాత్ర యదతః పర ఇతి యచ్ఛ్రుత్యా నాన్యతః ప్రసిద్ధం ద్యుమర్యాదత్వం ధ్యానాయానూద్యతే, న చాత్రివృత్కృతస్య తత్క్వచిత్ప్రసిద్ధమిత్యాహ—న చేతి. ఏకదేశిమతే నిరస్తే సాక్షాత్పూర్వపక్షీ బ్రూతే—అస్తు తర్హీతి. ప్రదేశవిశేషః దివః పరస్తాద్దేదీప్యమానః సూర్యాది తేజోఽవయవవిశేషః తస్య పరిగ్రహ ఉపాసనార్థో న విరుధ్యత ఇత్యన్వయః. సఏవ కౌక్షేయజ్యోతిషి ఉపాస్యతే తస్యాపి తేజస్త్వాదితి భావః. బ్రహ్మణోఽపి ధ్యానార్థం ప్రదేశస్థత్వం కల్ప్యతాం నేత్యాహ—నత్వితి. నిష్ప్రదేశస్య నిరవయవస్య—విశేషేతి దివః పరస్తాద్దేదీప్యమానబ్రహ్మావయవకల్పనాభాగినీ యుక్తా న త్విత్యన్వయః, అప్రామాణికగౌరవాపాతాదితి భావః. తతః కిం తత్రాహ—సారూప్యేతి. యథా ఏకత్వసామ్యాద్భూరితి వ్యాహృతౌ ప్రజాపతేశ్శిరోదృష్టిః శ్రుతా తథా జాఠరాగ్నావపి బ్రహ్మత్వం ఘోషాదిశ్రుత్యా ప్రసిద్ధమితి జడజ్యోతిష్ట్వం సామ్యం వాచ్యమిత్యర్థః. యద్దేహస్పర్శనేనౌష్ణ్యజ్ఞానం ప్రసిద్ధం సైషా తస్య జాఠరాగ్నేర్దృష్టిః, యత్కర్ణపిధానేన ఘోషశ్రవణం. సైషా తస్య శ్రుతిరిత్యర్థః. జ్యోతిషో జడత్వే లింగాంతర

ద్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు ...' ఇత్యాది. తత్ర కిం జ్యోతిశ్శబ్దేన ఆదిత్యాదిక

శ్రుతి' రితి చాక్షుష్యఘోషవిశిష్టత్వశ్రవణాత్ 'తదేతద్దృష్టం చ శ్రుతం చేత్యుపాసీతే' తి చ శ్రుతేః 'చక్షుష్యశ్చ శ్రుతో భవతీ' తి చాల్ప ఫలశ్రవణాదబ్రహ్మత్వం, మహతే హి ఫలాయ బ్రహ్మోపాసనమిష్యతే. న చాన్యదపి కించిత్స్వవాక్యే ప్రాణాకాశవజ్జ్యోతిషోఽస్తి బ్రహ్మత్వ లింగం. న చ పూర్వస్మిన్నపి వాక్యే బ్రహ్మ నిర్దిష్టమస్తి 'గాయత్రీ వా ఇదగ్ం సర్వం భూత' మితి ఛందోనిర్దేశాత్. అథాపి కథంచిత్పూర్వస్మిన్ వాక్యే బ్రహ్మ నిర్దిష్టం స్యాత్, ఏవమపి న తస్యేహ ప్రత్యభిజ్ఞానమస్తి తత్ర హి 'త్రిపాదస్యామృతం దివీ'తి ద్యౌరధికరణత్వేన శ్రూయతే. అత్ర పునః 'పరో దివో జ్యోతి'రితి ద్యౌర్మర్యాదాత్వేన. తస్మాత్ప్రాకృతం జ్యోతిరిహ గ్రాహ్యమిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః, జ్యోతిరిహ బ్రహ్మ గ్రాహ్యం. కుతః? చరణాభిధానాత్; పాదాభిధానాదిత్యర్థః. పూర్వస్మిన్వాక్యే హి చతుష్పాద్బ్రహ్మ నిర్దిష్టం 'తావానస్య మహిమా అతో జ్యాయాంశ్చ పూరుషః, పాదోఽస్య సర్వాభూతాని

మాహ—తదేతదితి. జ్యోతిరిత్యర్థః. చక్షుష్యశ్చక్షుర్హితస్సుందరః, శ్రుతో విఖ్యాతః. న చాన్యదపీతి—బ్రహ్మలింగమపి కించిదన్యన్నాస్తీత్యన్వయః.నను 'త్రిపాదస్యామృతం దివీ'తి పూర్వవాక్యోక్తం బ్రహ్మాత్ర జ్యోతిఃపదేన గృహ్యతామిత్యాశంక్యాహ—న చేతి. నను సర్వాత్మత్వామృతత్వాభ్యాం బ్రహ్మోక్తమిత్యత ఆహ—అథాపీతి. కథంచిచ్ఛందోద్వారేత్యర్థః. దివి దివ ఇతి విభక్తిభేదాన్న ప్రత్యభిజ్ఞేత్యర్థః. ప్రకృతేర్జాతం ప్రాకృతం కార్యమిత్యర్థః. ఆచారం నిరస్యతి—పాదేతి. 'గాయత్రీ వా ఇదం సర్వం భూతం వాగ్వై గాయత్రీ యేయం పృథివీ యదిదం శరీరం యదస్మిన్పురుషే హృదయమిమే ప్రాణా'ఇతి భూతవాక్పృథివీశరీరహృదయప్రాణాత్మికా షడ్విధా షడ్భిరక్షరైశ్చతుష్పదా గాయత్రీతి. యదుక్తం తావాన్ తత్పరిమాణస్సర్వప్రపంచోఽస్య గాయత్ర్యనుగతస్య బ్రహ్మణో మహిమా విభూతిః, పురుషస్తు పూర్ణబ్రహ్మరూపః, అతః ప్రపంచాజ్జ్యాయానధికః. ఆధిక్యమేవాహ—పాద ఇతి. సర్వం జగత్ ఏకః పాదోఽంశః "విష్టభ్యాహమిదం కృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగ"దితి స్మృతేః. అస్య పురుషస్య దివి స్వప్రకాశస్వరూపే త్రిపాదమృతరూపమస్తి, దివి సూర్యమండలే వా ధ్యానార్థమస్తి, కల్పితాజ్జగతో బ్రహ్మస్వరూపమనంతమస్తీత్యర్థః. యథా లోకే

తేజోఽభిధీయతే, ఉత బ్రహ్మేతి సంశయే, ఆదిత్యాదికమితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధా

త్రిపాదస్యామృతం దివీ'త్యనేన మంత్రేణ. తత్ర యచ్చతుష్పదో బ్రహ్మణస్త్రిపాదమృతం ద్యుసంబంధరూపం నిర్దిష్టం తదేవేహ ద్యుసంబంధాన్నిర్దిష్టమితి ప్రత్యభిజ్ఞాయతే. తత్పరిత్యజ్య ప్రాకృతం జ్యోతిః కల్పయతః ప్రకృతహానాప్రకృతప్రక్రియే ప్రసజ్యేయాతాం. న కేవలం పూర్వవాక్యాజ్జ్యోతిర్వాక్య ఏవ బ్రహ్మానువృత్తిః. పరస్యామపి హి శాండిల్యవిద్యాయామనువర్తిష్యతే బ్రహ్మ. తస్మాదిహ జ్యోతిరితి బ్రహ్మ ప్రతిపత్తవ్యం. యత్తూక్తం 'జ్యోతిర్దీప్యత'ఇతి హ్యేతౌ శబ్దౌ కార్యే జ్యోతిషి ప్రసిద్ధావితి, నాయం దోషః. ప్రకరణాద్బ్రహ్మావగమే సత్యనయోశ్శబ్దయోరవిశేషకత్వాద్దీప్యమానకార్యజ్యోతిరుపలక్షితేఽపి బ్రహ్మణి ప్రయోగసంభవాత్. 'యేన సూర్యస్తపతి తేజసేద్ధ' ఇతి చ మంత్రవర్ణాత్. యద్వా నాయం జ్యోతిశ్శబ్దశ్చక్షుర్వృత్తేరేవానుగ్రాహకే

పాదాత్పాదత్రయమధికం తథేదమధికమితి బోధనార్థం త్రిపాదమృతమిత్యుక్తం న త్రిపాత్త్వం వివక్షితమితి మంతవ్యం 'యదతః పరః' ఇతి యచ్ఛబ్దస్య ప్రసిద్ధార్థవాచిత్వాత్పూర్వవాక్యప్రసిద్ధం బ్రహ్మ గ్రాహ్యమిత్యాహ—తత్రేతి. నను 'యదాగ్నేయో ఽష్టాకపాల' ఇత్యత్ర యత్పదస్యాప్రకృతార్థకత్వం దృష్టమిత్యత ఆహ—తత్పరిత్యజ్యేతి. తత్ర యాగస్యాన్యతః ప్రసిద్ధేరభావేనాపూర్వత్వాదగత్యా యదోఽప్రసిద్ధార్థత్వమాశ్రితం, ఇహ తు పూర్వవాక్యప్రసిద్ధస్య బ్రహ్మణో ద్యుసంబంధేన ప్రత్యభిజ్ఞాతస్య యదర్థత్వనిశ్చయాద్యత్పదైకార్థకజ్యోతిఃపదస్యాపి స ఏవార్థ ఇత్యర్థః. సందంశన్యాయాదప్యేవమిత్యాహ—న కేవలమితి. 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మే'త్యుత్తరత్ర బ్రహ్మానువర్తిష్యతే అతో మధ్యస్థం జ్యోతిర్వాక్యం బ్రహ్మపరమిత్యర్థః. ప్రకరణాదితి. ప్రకృతాపేక్షయత్పదశ్రుత్యా ద్యుసంబంధభూతపాదత్వాదిలింగైశ్చేత్యర్థః. అతః ప్రకరణాజ్జ్యోతిశ్శ్రుతిబాధో న యుక్త ఇతి నిరస్తం. అవిశేషకత్వాదితి. బ్రహ్మావ్యావర్తకత్వాభావాదిత్యర్థః. యేన తేజసా చైతన్యేనేద్ధః ప్రకాశితః సూర్యస్తపతి ప్రకాశయతి తం బృహంతమవేదవిన్న మనుత ఇత్యర్థః. జ్యోతిశ్శబ్దస్య కార్యజ్యోతిష్యేవ శక్తిరిత్యంగీకృత్య కారణబ్రహ్మలక్షకత్వముక్త్వా బ్రహ్మణ్యపి శక్తిమాహ—యద్వేతి. గాఢాంధకారే వాచైవ జ్యోతిషా లోక ఆసనాదివ్యవహారం కరోతీత్యర్థః. ఆజ్యం జుషతాం పిబతాం మహోజ్యోతిః ప్రకాశకం భవతీత్యాజ్యస్తుతిః.

న్తస్తు—దివో జ్యోతిః...' ఇతి జ్యోతిశ్శబ్దేన బ్రహ్మైవ గృహ్యతే. కుతః, చరణాభి

తేజసి వర్తతే. అన్యత్రాపి ప్రయోగదర్శనాత్ ‘వాచైవాయం జ్యోతిషాస్తే మనో జ్యోతిర్జుషతా’మితి చ. తస్మాద్యద్యత్కస్యచిదవభాసకం తత్తజ్జ్యోతిశ్శబ్దేనాభిధీయతే. తథాసతి బ్రహ్మణోఽపి చైతన్యరూపస్య సమస్తజగదవభాసహేతుత్వాదుపపన్నో జ్యోతిశ్శబ్దః. ‘తమేవ భాంతమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి’ ‘తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృత’మిత్యాదిశ్రుతిభ్యశ్చ. యదప్యుక్తం ద్యుమర్యాదత్వం సర్వగతస్య బ్రహ్మణో నోపపద్యత ఇతి, అత్రోచ్యతే.—సర్వగతస్యాపి బ్రహ్మణ ఉపాసనార్థః ప్రదేశవిశేషపరిగ్రహో న విరుధ్యతే. ననూక్తం నిష్ప్రదేశస్య బ్రహ్మణః ప్రదేశవిశేషకల్పనానోపపద్యతఇతి. నాయం దోషః, నిష్ప్రదేశస్యాపి బ్రహ్మణ ఉపాధివిశేషసంబంధాత్ప్రదేశవిశేషకల్పనోపపత్తేః.తథాహి—ఆదిత్యే చక్షుషి హృదయ ఇతి ప్రదేశవిశేషసంబంధీని బ్రహ్మణ ఉపాసనాని శ్రూయంతే. ఏతేన ‘విశ్వతః పృష్ఠే’ష్విత్యాధారబహుత్వముపపాదితం. యదప్యేతదుక్తం ఔష్ణ్యఘోషానుమితే కౌక్షేయే కార్యే జ్యోతిష్యధ్యస్యమానత్వాత్పరమపి దివః కార్యం జ్యోతిరేవేతి తదప్యయుక్తం. పరస్యాపి బ్రహ్మణో నామాదిప్రతీకత్వవత్కౌక్షేయజ్యోతిః ప్రతీకత్వోపపత్తేః. ‘దృష్టం చ శ్రుతం చేత్యుపాసీత’ ఇతి తు ప్రతీకద్వారకం దృష్టత్వం శ్రుతత్వం చ భవిష్యతి. యదప్యుక్తమల్పఫలశ్రవణాచ్చ న బ్రహ్మేతి తదప్యనుపపన్నం. న హి ఇయతే ఫలాయ

యథాగచ్ఛంతమనుగచ్ఛతః స్వస్యాపి గతిరస్తి తథా సర్వస్య స్వనిష్ఠం భానం స్యాదిత్యత ఆహ—తస్య భాసేతి. తత్కాలాపరిచ్ఛిన్నం బ్రహ్మసూర్యాదిజ్యోతిషాం సాక్షిభూతమాయురమృతమితి చ దేవా ఉపాసత ఇత్యర్థః. యోషిదగ్నిత్వవత్ ద్యుమర్యాదత్వాదికం ధ్యానార్థం కల్పితం బ్రహ్మణో యుక్తమిత్యాహ—అత్రోచ్యత ఇత్యాదినా. దివః పరమపీత్యన్వయః. ఆరోప్యస్య ధ్యేయస్యాలంబనస్య చ సాదృశ్యనియమో నాస్తీత్యాహ—పరస్యాపీతి. భవిష్యతి బ్రహ్మజ్యోతిష ఇతి శేషః. తం యథా యథోపాసతే తథాతథా ఫలం భవతీతి శ్రుతేరిత్యాహ—నహీయతఇతి. జ్ఞానఫలవదుపాస్తి

ధ్యానాత్ జ్యోతిర్వాక్యాత్పూర్వవాక్యే ‘పాదోఽస్య సర్వా భూతాని త్రిపదాస్యా

బ్రహ్మాశ్రయణీయమియతే నేతి నియమే హేతురస్తి. యత్ర హి నిరస్త సర్వవిశేషసంబంధం పరం బ్రహ్మాత్మత్వేనోపదిశ్యతే, తత్రైకరూపమేవ ఫలం మోక్ష ఇత్యవగమ్యతే. యత్ర తు గుణవిశేషసంబంధం ప్రతీక విశేషసంబంధం వా బ్రహ్మోపదిశ్యతే, తత్ర సంసారగోచరాణ్యేవో చ్చావచాని ఫలాని దృశ్యంతే 'అన్నాదో వసుదానో విందతే వసు య ఏవం వేదే'త్యాద్యాసు శ్రుతిషు. యద్యపి న స్వవాక్యే కించిజ్జ్యో తిషో బ్రహ్మత్వలింగమస్తి తథాపి పూర్వస్మిన్ వాక్యే దృశ్యమానం గృహీతవ్యం భవతి. తదుక్తం సూత్రకారేణ—జ్యోతిశ్చరణాభిధా నాదితి. కథం పునర్వాక్యాంతరగతేన బ్రహ్మసన్నిధానేన జ్యోతిశ్శ్రుతిః స్వవిషయాచ్ఛక్యా ప్రచ్యావయితుం? నైష దోషః. అథ 'యదతః పరో దివో జ్యోతి'రితి ప్రథమతరపఠితేన యచ్ఛబ్దేన సర్వనామ్నా ద్యుసంబంధాత్ప్రత్యభిజ్ఞాయమానే పూర్వవాక్యనిర్దిష్టే బ్రహ్మణి స్వ సామర్థ్యేన పరామృష్టే సత్యర్థాజ్జ్యోతిశ్శబ్దస్యాపి తద్విషయత్వోప పత్తేః. తస్మాదిహ జ్యోతిరితి బ్రహ్మ ప్రతిపత్తవ్యం.

ఫలమేకరూపం కిం న స్యాదత ఆహ—యత్ర హీతి. జ్ఞేయైకత్వాదిత్యర్థః. ధ్యేయం తు నానేత్యాహ—యత్ర త్వితి. ఈశ్వరో జీవరూపేణాన్నమత్తీత్యన్నాదః, అన్నస్యా సమంతాద్దాతా వా, వసు హిరణ్యం దదాతీతి వసుదాన ఇతి గుణవిశేషసంబంధం యో వేద స ధనం విందతే దీప్తాగ్నిశ్చ భవతి 'నామ్నో వాగుత్తమా మనో వా ప్రతీకం వాచో భూయః' ఇతి ప్రతీకవిశేషధ్యానశ్రుతిసంగ్రహార్థమాద్యపదం. సన్నిధేశ్శ్రుతి ర్బలీయసీతి శంకతే—కథం పునరితి. అథ ప్రథమశ్రుత్యనుసారేణచరమశ్రుతిర్నీయత ఇత్యాహ—నైష ఇతి. సర్వనామ్నా స్వసామర్థ్యేన స్వస్య సర్వనామ్నస్సామర్థ్యం సన్నిహితవాచిత్వం తద్బలేన పరామృష్టే సతీతి యోజనా. అర్థాత్ యత్పదసామా నాధికరణ్యాదిత్యర్థః.

మృతం దివి' ఇతి చతుష్పాత్త్వాభిధానాత్. అతో బ్రహ్మైవ జ్యోతిః శబ్దితమిత్యర్థః.

సూ. ఛందోఽభిధానాన్నేతి చేన్న తథా చేతోఽర్పణనిగదాత్తథా హి దర్శనమ్. ౨౫

అథ యదుక్తం పూర్వస్మిన్నపి వాక్యే న బ్రహ్మాభిహితమస్తి 'గాయత్రీ వా ఇదగ్ సర్వం భూతం యదిదం కించే'తి గాయత్ర్యాఖ్యస్య ఛందసోఽభిహితత్వాదితి, తత్పరిహర్తవ్యం. కథం పునశ్ఛందోభిధానాన్న బ్రహ్మాభిహితమితి శక్యతే వక్తుం, యావతా 'తావానస్య మహిమే' త్యేతస్యామృచి చతుష్పాద్బ్రహ్మ దర్శితం. నైతదస్తి. 'గాయత్రీ వా ఇదగ్ సర్వం భూత' మితి గాయత్రీముపక్రమ్య తామేవ భూతపృథివీశరీరహృదయవాక్ప్రాణప్రభేదైర్వ్యాఖ్యాయ 'సైషా చతుష్పదా షడ్విధా గాయత్రీ తదేతదృచాభ్యనూక్తం తావానస్య మహిమే' తి తస్యామేవ వ్యాఖ్యాతరూపాయాం గాయత్ర్యాముదాహృతో మంత్రః కథమకస్మాద్బ్రహ్మ చతుష్పాదభిదధ్యాత్. యోఽపి తత్ర 'యద్వై తద్బ్రహ్మే' తి బ్రహ్మశబ్దః, సోఽపి ఛందసః ప్రకృతత్వాచ్ఛందోవిషయ ఏవ. 'య ఏతామేవం బ్రహ్మోపనిషదం వేదే' త్యత్ర హి వేదోపనిషదమితి వ్యాచక్షతే. తస్మాచ్ఛందోభిధానాన్న బ్రహ్మణః ప్రకృతత్వమితి చేత్, నైష దోషః. 'తథా చేతోర్పణనిగదాత్' తథా గాయత్ర్యాఖ్యఛందోద్వారేణ తదనుగతే బ్రహ్మణి చేతసోఽర్పణం చిత్తసమా

---

౨౫. ఛందోఽభిధానాద్బ్రహ్మ ప్రకృతం నాస్తీతి శంకామేకదేశీ దూషయతి—కథమితి. శంకాం సాధయతి—నైతదిత్యాదినా. చతుష్పదత్వాదికం పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతం—య ఏతామేవమితి. వేదరహస్యభూతాం మధువిద్యామేవ ముక్తరీత్యా యః కశ్చిద్వేద తస్యోదయాస్తమయరహితబ్రహ్మప్రాప్తిర్భవతీత్యర్థః. తథా చ

నను 'గాయత్రీ వా ఇదం సర్వమ్...' ఇతి గాయత్ర్యాఖ్యచ్ఛందసః ప్రకృతత్వాత్తస్యైవోపాస్యత్వం. నాన్యస్యేత్యాశంక్యాహ—

ఛందోఽభిధానాత్ గాయత్ర్యాఖ్యఛందస ఏవాభిధానాత్, పూర్వవాక్యే న బ్రహ్మణః ప్రకృతత్వమితి చేత్, న. కుతః, తథా చ్ఛందోద్వారేణ తద్గతే బ్రహ్మణి

ధ్యానమనేన బ్రాహ్మణవాక్యేన నిగద్యతే—'గాయత్రీ వా ఇదగ్ం సర్వ' మితి. న హ్యక్షరసన్నివేశమాత్రాయా గాయత్ర్యాస్సర్వాత్మకత్వం సంభవతి. తస్మాద్యద్గాయత్ర్యాఖ్యవికారేఽనుగతం జగత్కారణం బ్రహ్మ నిర్దిష్టం తదిహ సర్వమిత్యుచ్యతే. యథా 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మే'తి. కార్యం చ కారణాదవ్యతిరిక్తమితి వక్ష్యామః. 'తదనన్యత్వమారంభణశబ్దాదిభ్యః' ఇత్యత్ర తథాన్యత్రాపి వికారద్వారేణ బ్రహ్మణ ఉపాసనం దృశ్యతే 'ఏతం హ్యేవ బహ్వృచా మహత్యుక్థే మీమాగ్ంసంతే ఏతమగ్నావధ్వర్యవ ఏతంమహావ్రతే ఛందోగాః' ఇతి, తస్మాదస్తి ఛందోభిధానేఽపి పూర్వస్మిన్ వాక్యే చతుష్పాద్బ్రహ్మ నిర్దిష్టం. తదేవజ్యోతిర్వాక్యేఽపిపరామృశ్యతే ఉపాసనాంతరవిధానాయ. అపర ఆహ—సాక్షాదేవ గాయత్రీశబ్దేన బ్రహ్మ ప్రతిపాద్యతేసంఖ్యా

వేదత్వాద్గాయత్ర్యాం బ్రహ్మశబ్దో యుక్త ఇతి భావః. గాయత్రీశబ్దేన తదుపాదానత్వేనానుగతబ్రహ్మలక్షణాయాం బీజమనుపపత్తిమాహ—న హ్యక్షరేతి. బ్రహ్మణోఽపి కథం సర్వాత్మకత్వం తత్రాహ—కార్యం చేతి. న చ గాయత్ర్యా ధ్యానార్థం సర్వాత్మకత్వారోప ఇతి వాచ్యం,స్వతస్సర్వాత్మనో ధ్యానసంభవేనారోపాయోగాదితి భావః. 'తథాహి దర్శనమి'తి సూత్రశేషం వ్యాచష్టే—తథాన్యత్రేతి. దృశ్యత ఇతి దర్శనం దృష్టమిత్యర్థః. ఏతం పరమాత్మానం బహ్వృచా ఋగ్వేదినో మహత్యుక్థే శస్త్రే తదనుగతముపాసతే. ఏతమేవాగ్నిరహస్యే 'తమేతమగ్నిరిత్యధ్వర్యవ ఉపాసతే' ఇతి శ్రుతేర్యజుర్వేదినోఽగ్నావుపాసతే. ఏతమేవ ఛందోగాస్సామవేదినో మహావ్రతే క్రతా ఉపాసతే' ఇత్యైతరేయకే దృష్టమిత్యర్థః. గాయత్రీశబ్దో బ్రహ్మలక్షక ఇతి వ్యాఖ్యాయ గౌణ ఇత్యాహ—అపర ఇతి. సాక్షాదేవ వాచ్యార్థగ్రహణం వినైవేతి యావత్. పూర్వం తూపాస్యతయా గాయత్రీపదేనాజహల్లక్షణయా గాయత్రీ బ్రహ్మణీ ద్వే అపి లక్షితే. న చ 'గాయత్రీసర్వమి'త్యన్వయాసంభవః, ఘటో రూపీతి పదార్థైకదేశే వ్యక్తౌ రూపాన్వయవద్గాయత్రీపదార్థైకదేశే గాయత్ర్యనుగతే బ్రహ్మణి ప్రధానే సర్వాత్మకత్వాన్వయసంభవాదితి భావః. తథాచ సూత్రే సిద్ధాంతభాగస్యాయమర్థః. తథా గాయత్రీవచ్చతుష్పాత్త్వగుణసామాన్యాచ్చేతో బ్రహ్మణి సమర్ప్యతే

చేతోర్పణస్య చిత్తసమాధానస్య, నిగదాత్ అభిధానాత్. తత్ర దృష్టాంతః—తథాహి దర్శనం; అన్యత్రాపి వికారద్వారేణ 'ఏతం హ్యేవ బహ్వృచా మహత్యుక్థే

సామాన్యాద్యథా గాయత్రీ చతుష్పదా షడక్షరైః పాదైః తథా బ్రహ్మ చతుష్పాత్. తథాన్యత్రాపి ఛందోఽభిధాయీ శబ్దోఽర్థాంతరే సంఖ్యాసామాన్యాత్ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే. తద్యథా—'తే వా ఏతే పంచాన్యే పంచాన్యే *దశసంతస్తత్కృత' మిత్యుపక్రమ్యాహ 'సైషా విరాడన్నాదీ' తి. అస్మిన్ పక్షే బ్రహ్మైవాభిహితమితి

యేన సచేతోఽర్పణోఽగాయత్రీశబ్దస్తేన బ్రహ్మణ ఏవ నిగదాత్ అభిధానాత్, ఛందోఽభిధానమసిద్ధమితి. అధునా తథాహి దర్శనమితి శేషం వ్యాచష్టే—తథేతి. సంవర్గవిద్యాయామధిదైవమగ్నిసూర్యచంద్రాంభాంసి వాయౌ లీయంతే. అధ్యాత్మం వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనాంసి ప్రాణమపియంతీత్యుక్తం తేవా ఏతే పంచాన్యే ఆధిదైవికాః, పంచాన్యే ఆధ్యాత్మికాస్తే మిళిత్వా దశసంఖ్యాకాస్సంతః కృతమిత్యుచ్యంతే. సంతి హి కృతత్రేతాద్వాపరకలిసంజ్ఞకాని చత్వారి ద్యూతాని క్రమేణ చతురంకత్ర్యంకద్వ్యంకైకాంకాని. తత్ర కృతం దశాత్మకం భవతి చతుర్ష్వంకేషు త్రయాణాం త్రిషు ద్వయోర్ద్వయోరేకస్య చాంతర్భావాత్, తథాచ దశత్వగుణేన వాయ్వాదయః కృతశబ్దేనోచ్యంతే.ఏవం కృతత్వం వాయ్వాదీనాముపక్రమ్యాహ—సైషేతి.విధేయాపేక్షయా స్త్రీలింగనిర్దేశః, విరాట్పదం ఛందోవాచకం 'దశాక్షరా విరా'డితి శ్రుతేః దశత్వసామ్యేన వాయ్వాదయో విరాడిత్యుచ్యంతే. ఏవంచ దశత్వద్వారా వాయ్వాదిషు కృతత్వం విరాట్త్వం చ ధ్యేయం, తత్ర విరాట్త్వధ్యానాత్ సర్వమస్యాన్నం భవతి 'అన్నం విరా'డితి శ్రుతేః కృతత్వధ్యానాదన్నాదో భవతి కృతద్యూతస్యాన్నాదత్వాత్. కృతం హి స్వీయచతురంకేషు త్ర్యంకాదికమంతర్భావయదన్నమత్తీవ లక్ష్యతే. అతఏవ కృతజయాదితరద్యూతజయః శ్రుత్యుక్తః. 'కృతాయ విజితాయాధరేఽయాస్సంయంతీ'తి,అయోద్యూతం కృతసంజ్ఞోఽయః కృతాయః స విజితోయేన తస్మై, అధరేయాః త్ర్యంకాదయః అయాః సంయంతి ఉపనమంతే తేన జితా భవంతీత్యర్థః. ఏవం చ సావాయ్వాదిదశాత్మికా ఏషా కృతశబ్దితా విరాడన్నం కృతత్వాత్

మీమాంసంతే' ఏతమాత్మానం ప్రధానే శస్త్రే తదనుగతముపాసతే; ఇతి బ్రహ్మణ ఉపాసనం దృశ్యతే ఇతి దర్శనం దృష్టమిత్యతో బ్రహ్మైవ పూర్వవాక్యే నిర్దిష్టం, న ఛంద ఇతి సిద్ధమ్. ౨౬

---

* అధిదైవతం, వాయురగ్నిస్సూర్యశ్చంద్రమా ఆపః, అధ్యాత్మం, ప్రాణో వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రం మనః ఇతి దశ.

నచ్ఛందోఽభిధానం సర్వథాప్యస్తి పూర్వస్మిన్ వాక్యే ప్రకృతం బ్రహ్మేతి.

సూ. భూతాదిపాదవ్యపదేశోపపత్తేశ్చైవమ్. ౨౬

ఇతశ్చైవమభ్యుపగంతవ్యమస్తి పూర్వస్మిన్ వాక్యే ప్రకృతం బ్రహ్మేతి యతో భూతాదీన్ పాదాన్ వ్యపదిశతి శ్రుతిః. భూతపృథివీశరీరహృదయాని హి నిర్దిశ్యాహ—'సైషా చతుష్పదా షడ్విధా గాయత్రీ'తి. న హి బ్రహ్మానాశ్రయణే కేవలస్య ఛందసో భూతాదయః పాదా ఉపపద్యంతే. అపి చ బ్రహ్మానాశ్రయణే నేయమృక్సంబధ్యేత 'తావానస్య మహిమే'తి. అనయా హి ఋచా స్వరసేన బ్రహ్మైవాభిధీయతే 'పాదోఽస్య సర్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివీ'తి సర్వాత్మ

అస్వాదినీత్యర్థః. సర్వథాపీతి. గాయత్రీపదస్య లక్షకత్వే గౌణత్వేఽపి చేత్యర్థః. అత్రాపర ఆహేత్యపరపదేన గౌణత్వం స్వమతం నేతి ద్యోతయతి. అజహల్లక్షణాపక్షే హి 'వాగ్వై గాయత్రీ'తి వాగాత్మత్వం 'గాయతి చ త్రాయతే చే'తి నిరుక్తగాయత్రీనామకత్వం చ గాయత్ర్యా ఉపాధిత్వేనోపాస్యత్వాదుపపన్నతరం. గౌణపక్షే గాయత్రీత్యాగాత్తదుభయం సర్వాత్మకత్వమాత్రేణోపపాదనీయం, ఏవం గాయత్రీపదస్య స్వార్థత్యాగోఽప్రసిద్ధచతుష్పాత్త్వగుణద్వారా విప్రకృష్టలక్షణా చేతి బహ్వసమంజసమ్.

౨౬. నను 'గాయత్రీ వా ఇదగ్ం సర్వ'మితి ప్రథమగాయత్రీశ్రుతేః కథం లక్షణేత్యాశంక్య వాక్యశేషగతసర్వాత్మకత్వాద్యనేకబలవత్ప్రమాణసంవాదేన బ్రహ్మణి తాత్పర్యావగమాదిత్యాహ—భూతాదిపాదేతి. ఏవంపదార్థమాహ—ఇతశ్చేతి. సూత్రస్థాదిపదార్థం దర్శయతి—భూతపృథివీతి. అత్ర సూత్రభాష్యకారయోర్భూతాదిభిః 'చతుష్పదా గాయత్రీ'తి సమ్మతం. షడక్షరైశ్చతుష్పాత్త్వం వృత్తికారోక్తమప్రసిద్ధం. చకారసూచితం యుక్త్యంతరమాహ—అపి చేతి. బ్రహ్మపరసూక్తోత్పన్న

ఇతశ్చ గాయత్రీవాక్యే బ్రహ్మైవ ప్రతిపాద్యమిత్యాహ—

భూతపృథివీశరీరహృదయైః 'చతుష్పదా గాయత్రీ' ఇతి వ్యపదేశస్య బ్రహ్మణ్యేవోపపత్తేః. న హ్యక్షరసంనివేశరూపగాయత్ర్యా భూతాదిపాదవ్యపదేశః సంభవతి. అతో గాయత్రీవాక్యే బ్రహ్మైవ ప్రతిపాద్యమితి, జ్యోతిర్వాక్యే ద్యుసంబంధాత్త

త్వోపపత్తేః పురుషసూక్తేఽపీయమృక్ బ్రహ్మపరతయైవ సమామ్నా యతే. స్మృతిశ్చ బ్రహ్మణ ఏవంరూపతాం దర్శయతి—“విష్టభ్యాహ మిదం కృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగది”తి ‘యద్వై తద్బ్రహ్మే’తి చ నిర్దేశః. ఏవం సతి ముఖ్యార్థ ఉపపద్యతే. ‘తే వా ఏతే పంచ బ్రహ్మ పురుషా’ ఇతి చ ‘హృదయసుషిషు బ్రహ్మపురుష’ఇతి శ్రుతిః బ్రహ్మ సంబంధితాయాం వివక్షితాయాం సంభవతి. తస్మాదస్తి పూర్వస్మి న్వాక్యే బ్రహ్మ ప్రకృతం. తదేవ బ్రహ్మ జ్యోతిర్వాక్యే ద్యుసంబంధా త్ప్రత్యభిజ్ఞాయమానం పరామృశ్యత ఇతి స్థితమ్.

సూ. ఉపదేశభేదాన్నేతి చేన్నోభయస్మిన్నప్యవిరోధాత్. ౨౭

యదప్యేతదుక్తం పూర్వత్ర ‘త్రిపాదస్యామృతం దివీ’తి సప్తమ్యా ద్యౌరాధారత్వేన ఉపదిష్టా. ఇహ పునః ‘అథ యదతః పరో దివో

త్వాచ్చ తస్యాస్తత్పరత్వమిత్యాహ—పురుషేతి. బ్రహ్మపదస్య ఛందోవాచిత్వముక్తం నిరస్యతి—యద్వై తద్బ్రహ్మేతి. పూర్వస్యామృచి బ్రహ్మోక్తావిత్యర్థః. హృదయస్య చతుర్దిక్షూర్ధ్వం చ పంచ సుషయస్సంతి. తేషు బ్రహ్మస్థానహృన్నగరస్య ప్రాగాదిద్వారేషు క్రమేణ ప్రాణ వ్యానాపాన సమానోదానాః పంచద్వారపాలా ఇతి ధ్యానార్థం శ్రుత్యా కల్పితం. తత్ర హృదయచ్ఛిద్రస్థప్రాణేషు బ్రహ్మపురుషత్వశ్రుతిర్హృది గాయత్ర్యాఖ్యబ్రహ్మణ ఉపాసనాసంబంధితాయాం బ్రహ్మణో ద్వారపాలత్వాద్బ్రహ్మణః పురుషా ఇతి సంభవంతీత్యాహ—పంచబ్రహ్మేతి.

౨౭. దివి దివ ఇతి విభక్తిభేదాత్ప్రకృతప్రత్యభిజ్ఞా నాస్తీత్యుక్తం చోద్యం నోపేక్షణీయమిత్యాహ—తత్పరిహర్తవ్యమితి. పరిహారం ప్రతిజానీతే—అత్రేతి.

దేవ ప్రత్యభిజ్ఞాయత ఇతి సిద్ధమ్.

నను పూర్వం దివీతి సప్తమ్యా ద్యౌరాధారత్వేన నిర్దిశ్యతే, దివ ఇతి పంచమ్యా ద్యౌరవధిత్వేన. తథా చ విభక్తిభేదేన ద్యుసంబంధాత్ యత్ప్రత్యభిజ్ఞానముక్తం తన్నేత్యాశంక్యాహ—

‘దివి’ ‘దివః’ ఇతి విభక్తిభేదేనోపదేశాత్ జ్యోతిర్వాక్యే ప్రత్యభిజ్ఞానం న

జ్యోతిర్దీప్యత' ఇతి పంచమ్యా మర్యాదాత్వేన తస్మాదుపదేశభేదాన్న తస్యేహ ప్రత్యభిజ్ఞానమస్తీతి తత్పరిహర్తవ్యం. అత్రోచ్యతే—నాయం దోషః ఉభయస్మిన్నప్యవిరోధాత్, ఉభయస్మిన్నపి సప్తమ్యంతే పంచమ్యంతే చోపదేశే న ప్రత్యభిజ్ఞానం విరుధ్యతే. యథా లోకే వృక్షాగ్రేణ సంబద్ధోఽపి శ్యేన ఉభయథోపదిశ్యమానో దృశ్యతే. వృక్షాగ్రే శ్యేనో వృక్షాగ్రాత్పరతశ్శ్యేన ఇతి చ. ఏవం దివ్యేవ సద్బ్రహ్మాదివః పరమిత్యుపదిశ్యతే. అపర ఆహ-యథా లోకే వృక్షాగ్రేణాసంబద్ధోఽపి శ్యేన ఉభయథోపదిశ్యమానో దృశ్యతే వృక్షాగ్రే శ్యేనో వృక్షాగ్రాత్పరతశ్శ్యేన ఇతి చ, ఏవం దివః పరమపి సద్బ్రహ్మ దివీత్యుపదిశ్యతే. తస్మాదస్తి పూర్వనిర్దిష్టస్య బ్రహ్మణ ఇహ ప్రత్యభిజ్ఞానం. అతః పరమేవ బ్రహ్మ జ్యోతిశ్శబ్దమితి సిద్ధం.

సూత్రే చకారార్థం వదన్పరిహారమాహ—నాయమితి. ఏవం సర్వత్ర వ్యాఖ్యేయమ్. ప్రధానప్రాతిపదికార్థద్యుసంబంధేన ప్రత్యభిజ్ఞాయా విభక్త్యర్థభేదో న ప్రతిబంధకః, కథంచిదాధారస్యాపి మర్యాదాత్వసంభవాత్. యథా వృక్షాగ్రం స్వలగ్నభాగావచ్ఛిన్నశ్యేనస్యాధారస్సన్నేవ స్వాలగ్నభాగావచ్ఛిన్నస్య తస్యైవ మర్యాదా భవతి. ఏవం దివి సూర్యే హార్దాకాశే వా ముఖ్యే ఆధారే సద్బ్రహ్మ దివోమర్యాదాత్వం తదలగ్నాకాశావచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ ప్రతి కల్పయిత్వా దివః పరమిత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. యద్యాకాశేనాప్యనవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ గృహీత్వా పంచమ్యాదివో మర్యాదాత్వమేవ ముఖ్యం తదా గంగాయాం ఘోష ఇతి వత్ సప్తమ్యాస్సామీప్యలక్షణయాధారత్వం వ్యాఖ్యేయమిత్యాహ—అపర ఇతి. సంబద్ధం ప్రత్యాధారత్వం ముఖ్యం పూర్వముక్తం దివ్యేవ సదితి. అసంబద్ధం ప్రతి మర్యాదాత్వం ముఖ్యమధునోచ్యతే. దివఃపరమపీతి భేదః. తస్మాజ్జ్యోతిర్వాక్యముపాస్యే బ్రహ్మణి సమన్వితమితి సిద్ధం. ఇతి దశమాధికరణమ్.

సంభవతీతి చేత్, న. కుతః, ఉభయస్మిన్నపి విభక్తిభేదేన ఉపదేశద్వయేఽపి ప్రధానప్రాతిపదికార్థేన ప్రత్యభిజ్ఞాయా అవిరోధాత్, ప్రకృతత్రిపాద్బ్రహ్మపరామర్శియచ్ఛబ్దానుబంధాచ్చ పరం బ్రహ్మైవ జ్యోతిః శబ్దితముపాస్యమితి సిద్ధం.

సూ. ప్రాణస్తథానుగమాత్ ౨౮.

అస్తి కౌషీతకీ బ్రాహ్మణోపనిషది ఇంద్రప్రతర్దనాఖ్యాయికా— 'ప్రతర్దనో హ వై దైవోదాసిరింద్రస్య ప్రియం ధామోపజగామ యుద్ధేన చ పౌరుషేణ చే' త్యారభ్యామ్నాతా. తస్యాం శ్రూయతే— 'సహోవాచ ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మా తం మామాయురమృతముపాస్వే' తి. తథోత్తరత్రాపి 'అథ ఖలు ప్రాణఏవ ప్రజ్ఞాత్మేదం శరీరంపరిగృహ్యోత్థాపయతీ' తి, తథా 'న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యా' దిత్యాది. అంతే చ 'స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మానందోఽజరోఽమృత' ఇత్యాది. తత్ర సంశయః—కిమిహ ప్రాణశబ్దేన వాయుమాత్రమభిధీయతే, ఉత దేవతాత్మా,ఉత జీవః,అథవా పరం బ్రహ్మేతి. నన్వతఏవ ప్రాణ ఇత్యత్ర వర్ణితంప్రాణశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వమిహాపిచ బ్రహ్మలింగమస్తి 'ఆనందోఽజ

---

౨౮. ప్రాణస్తథానుగమాత్ * దివోదాసస్యాపత్యం దైవోదాసిః ప్రతర్దనో నామ రాజా యుద్ధేన పురుషకారేణ చ కారణేనేంద్రస్య ప్రేమాస్పదం గృహం జగామ. తం హేంద్ర ఉవాచ-ప్రతర్దన వరం తే దదామీతి. సహోవాచ ప్రతర్దనః, యం త్వం మర్త్యాయ హితతమం మన్యసే తం వరం త్వమేవాలోచ్య మహ్యం దేహీతి. తత ఇంద్ర ఇదమాహ-ప్రాణోఽస్మీత్యాది. ముఖ్యం ప్రాణం నిరసితుం ప్రజ్ఞాత్మత్వముక్తం. నిర్విశేషచిన్మాత్రం నిరస్యతి—తం మామితి. ఇదం ప్రాణస్యేంద్రదేవతాత్వే లింగం. ముఖ్యప్రాణత్వే లింగమాహ—అథేతి. వాగాదీనాం దేహధారణశక్త్యభావనిశ్చయానంతరమిత్యర్థః. ప్రాణస్య దేహధారకత్వముత్థాపకత్వం చ ప్రసిద్ధమితి వక్తుం ఖల్విత్యుక్తం. ప్రాణస్య జీవత్వే వక్తృత్వం లింగమాహ—న వాచమితి. ఆనందత్వాదికం బ్రహ్మలింగమాహ—అంతే చేతి. అనేకేషు లింగేషు దృశ్యమానేషు బలాబలనిర్ణ

పూర్వస్మిన్నధికరణే ప్రకృతత్రిపాద్బ్రహ్మపరామర్శియచ్ఛబ్దసమానాధికృతా జ్యోతిఃశ్రుతిస్తదర్థేత్యుక్తం యథా, న తథేహాసాధారణం కించిత్ప్రమస్తి ప్రాణస్య బ్రహ్మత్వే మానం, యేన తథా స్యాదితి ప్రత్యుదాహరణసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే ప్రాణేంద్రదేవతాజీవానామన్యతమోపాస్తిః, సిద్ధాంతే బ్రహ్మధీరితి ఫలభేదః. కౌషీతక్యుపనిషది ఇంద్రప్రతర్దనాఖ్యాయికాయాం ప్రతర్దనం ప్రతీంద్రవాక్యం శ్రూయతే—'ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మా' ఇత్యాది. తత్ర కిం ప్రాణ

రోఽమృతః' ఇత్యాది, కథమిహ పునస్సంశయస్సంభవతి. అనేకలింగదర్శనాదితి బ్రూమః. న కేవలమిహ బ్రహ్మలింగమేవోపలభ్యతే. సంతి హీతరలింగాన్యపి. 'మామేవ విజానీహి' తీంద్రస్య వచనం దేవతాత్మలింగం, ఇదం శరీరం పరిగృహ్యోత్థాపయతీతి ప్రాణలింగం. 'న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యా'దిత్యాది జీవలింగం. అత ఉపపన్నస్సంశయః. తత్ర ప్రసిద్ధేర్వాయుః ప్రాణ ఇతి ప్రాప్తే, ఇదముచ్యతే.—ప్రాణశబ్దం బ్రహ్మ విజ్ఞేయం. కుతః? తథానుగమాత్. తథాహి పౌర్వాపర్యేణ పర్యాలోచ్యమానే వాక్యే పదార్థానాం సమన్వయో బ్రహ్మప్రతిపాదనపర ఉపలభ్యతే. ఉపక్రమే తావ'ద్వరం వృణీ'ష్వేతీంద్రేణోక్తః ప్రతర్దనః పరమపురుషార్థం వరముపచిక్షేప—'త్వమేవ వరం వృణీష్వ యం త్వం మనుష్యాయ హితతమం మన్యస' ఇతి. తస్మై హితతమత్వేనోపదిశ్యమానః ప్రాణః కథం పరమాత్మా న స్యాత్. నహ్యన్యత్ర పరమాత్మవిజ్ఞానాద్ధితతమప్రాప్తిరస్తి 'తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనాయే'త్యాదిశ్రుతిభ్యః. తథా 'స యో మాం

యార్థమిదమధికరణమిత్యగతార్థతామాహ—అనేకలింగేతి. పూర్వత్ర ప్రకృతబ్రహ్మవాచకయచ్ఛబ్దబలాజ్జ్యోతిశ్శ్రుతిర్బ్రహ్మపరేత్యుక్తం, న తథేహ ప్రాణశ్రుతిభంగే కించిద్బలమస్తి. మిథో విరుద్ధానేకలింగానామనిశ్చాయకత్వాదితి ప్రత్యుదాహరణసంగత్యా పూర్వపక్షయతి—తత్రేతి. పూర్వం ప్రధానప్రాతిపదికార్థబలాద్విభక్త్యర్థబాధవద్వాక్యార్థజ్ఞానం ప్రతి హేతుత్వేన ప్రధానానేకపదార్థబలాదేకవాక్యతాభంగ ఇతి దృష్టాంతసంగతిర్వాస్తు. పూర్వపక్షే ప్రాణాద్యనేకోపాస్తిః, సిద్ధాంతే ప్రత్యగ్బ్రహ్మధీరితి వివేకః. తథా బ్రహ్మపరత్వేన పదార్థానామన్వయావగమాదితి హేత్వర్థమాహ—తథాహీతి. హితతమత్వకర్మక్షయాదిపదార్థానాం సంబంధో బ్రహ్మణి తాత్పర్యనిశ్చాయక ఉపలభ్యత ఇత్యుక్తం వివృణోతి—ఉపక్రమ ఇత్యాదినా. యం మన్యసే తం పరం త్వమేవ ప్రయచ్ఛేత్యర్థః. స యః కశ్చిన్మాం బ్రహ్మరూపం వేద సాక్షాదనుభవతి తస్య విదుషో లోకో మోక్షో మహతాపి పాతకేన న హ మీయతే నైవ హింస్యతే న ప్రతిబధ్యతే జ్ఞానాగ్నినా కర్మతృణరాశేర్దగ్ధత్వాదిత్యాహ—స

శబ్దేన వాయుమాత్రమభిధీయతే, ఉత ఇంద్రదేవతా, ఉత జీవః, అథవా పరం బ్రహ్మేతి విశయే, 'అథ ఖలు ...' ఇత్యాదిలింగాత్ వాయుమాత్రమితి పూర్వః పక్షః సిద్ధాంతస్తు—ప్రాణశబ్దేన బ్రహ్మైవాభిధీయతే. కుతః, తథానుగమాత్ తథా బ్రహ్మ

వేద న హ వై తస్య కేనచన కర్మణా లోకో మీయతే న స్తేయేన న భ్రూణహత్యయే' త్యాదిచ పరబ్రహ్మపరిగ్రహే ఘటతే. బ్రహ్మవిజ్ఞానేన హి సర్వకర్మక్షయః ప్రసిద్ధః 'క్షీయంతే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావర' ఇత్యాద్యాసు శ్రుతిషు. ప్రజ్ఞాత్మత్వం చ బ్రహ్మపక్ష ఏవోపపద్యతే. నహ్యచేతనస్య వాయోః ప్రజ్ఞాత్మత్వం సంభవతి. తథోపసంహారేఽపి 'ఆనందోఽజరోఽమృత' ఇత్యానందత్వాదీని చ న బ్రహ్మణోఽన్యత్ర సమ్యక్సంభవతి 'స న సాధునా కర్మణా భూయాన్ భవతి నో ఏవాసాధునా కర్మణా కనీయానేష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి తం యమేభ్యో లోకేభ్య ఉన్నినీషతే. ఏష ఉ ఏవాసాధు కర్మ కారయతి తం యమేభ్యో లోకేభ్యోఽధో నినీషత' ఇతి 'ఏష లోకాధిపతిరేష లోకపాల ఏష లోకేశ' ఇతి చ. సర్వమేతత్పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యాశ్రీయమాణే అనుగంతుం శక్యతే న ముఖ్యే ప్రాణే. తస్మాత్ప్రాణో బ్రహ్మ.

సూ. న వక్తురాత్మోపదేశాదితి చేదధ్యాత్మసంబంధభూమా హ్యస్మిన్. ౨౯.

యదుక్తం ప్రాణో బ్రహ్మేతి తదాక్షిప్యతే—న పరం బ్రహ్మ ప్రాణశబ్దం. కస్మాత్? వక్తురాత్మోపదేశాత్. వక్తా హీంద్రో నామ కశ్చిద్విగ్రహవాన్ దేవతావిశేషః స్వాత్మానం ప్రతర్దనాయాచచక్షే 'మా

య ఇతి. సాధ్వసాధునీ పుణ్యపాపే తాభ్యామస్పృష్టత్వం తత్కారయితృత్వం నిరంకుశైశ్వర్యం చ సర్వమేతదిత్యర్థః. ... ...

౨౯. అహంకారవాదేన స్వాత్మవాచకశబ్దైరాచచక్షే, ఉక్తవానిత్యన్వయః.

పరత్వే 'హితతమం మన్యసే' ఇత్యాదిహితతమత్వాద్యనేకలింగానాం అనుగమాత్ అవగమాత్. అతోఽత్ర ప్రాణో బ్రహ్మైవేత్యర్థః.

నను అస్మీత్యహంకారవాదాల్లింగాదింద్రదేవతాభిధీయత ఇత్యాశంక్యాహ—

వక్తుః ఇంద్రస్య దేవతావిశేషస్య, ఆత్మోపదేశాత్ 'మామేవ విజానీహి'

మేవవిజానీహీ'త్యుపక్రమ్య 'ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మే'త్యహంకారవాదేన. సఏష వక్తురాత్మత్వేనోపదిశ్యమానః ప్రాణః కథం బ్రహ్మ స్యాత్? న హి బ్రహ్మణో వక్తృత్వం సంభవతి 'అవాగమనా' ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. తథా విగ్రహసంబంధిభిరేవ బ్రహ్మణ్యసంభవద్భిర్ధర్మైరింద్ర ఆత్మానం తుష్టావ 'త్రిశీర్షాణం త్వాష్ట్రమహనం అరున్ముఖాన్యతీన్ సాలావృకేభ్యః ప్రాయచ్ఛ'మిత్యేవమాదిభిః ప్రాణత్వం చేంద్రస్య బలవత్త్వాదుపపద్యతే, 'ప్రాణో వై బల'మితి హి విజ్ఞాయతే. బలస్య చేంద్రో దేవతా ప్రసిద్ధా 'యాచ కాచిద్బలకృతిరింద్రస్య కర్మైవ తది'తి హి వదంతి. ప్రజ్ఞాత్మత్వమప్యప్రతిహతజ్ఞానత్వాద్దేవతాత్మనస్సంభవతి. అప్రతిహతజ్ఞానా హి దేవతా ఇతి వదంతి. నిశ్చితే చైవం దేవతాత్మత్వోపదేశే హితతమత్వాదివచనాని యథాసంభవం తద్విషయాణ్యేవ యోజయితవ్యాని. తస్మాద్వక్తురింద్రస్యాత్మోపదేశాన్న ప్రాణో బ్రహ్మేత్యాక్షిప్య సమాధీయతే 'అధ్యాత్మసంబంధభూమా హ్యస్మి'న్నితి. అధ్యాత్మసంబంధః ప్రత్యగాత్మసంబంధస్తస్య భూమా బాహుళ్యమస్మిన్నధ్యాయ ఉపలభ్యతే. 'యావదస్మిన్ శరీరే ప్రాణో వసతి తావ

వాక్యస్య ఇంద్రోపాసనాపరత్వే లింగాంతరమాహ—తథా విగ్రహేతి. త్రీణి శీర్షాణి యస్యేతి త్రిశీర్షా త్వష్టుః పుత్రో విశ్వరూపో నామబ్రాహ్మణః తం హతవానస్మి. రౌతి యథార్థం శబ్దయతీతి రుత్ వేదాంతవాక్యం తన్ముఖే యేషాం తే రున్ముఖాస్తేభ్యోఽన్యాన్ వేదాంతబహిర్ముఖాన్ యతీనరణ్యశ్వభ్యో దత్తవానస్మీత్యర్థః. ఇంద్రే ప్రాణశబ్దోపపత్తిమాహ—ప్రాణత్వం చేతి. వదంతి లౌకికా అపీత్యర్థః. బలవాచినా ప్రాణశబ్దేన బలదేవతా లక్ష్యత ఇతి భావః. ఇంద్రో హితప్రదాతృత్వాద్ధితతమః కర్మానధికారాదపాప ఇత్యేవం వ్యాఖ్యేయానీత్యాహ—నిశ్చితే చేతి. కిమింద్రపదేన విగ్రహోపలక్షితం చిన్మాత్రముచ్యతే ఉత విగ్రహః. ఆద్యే వాక్యస్య బ్రహ్మపరత్వం సిద్ధం, న ద్వితీయ ఇత్యాహ—అధ్యాత్మేతి ఆత్మని దేహేఽధిగమ్యత ఇత్యధ్యాత్మం ప్రత్య

ఇత్యాత్మత్వేనోపదిశ్యమానత్వాత్, ప్రాణో న బ్రహ్మేతి చేత్, అత్రోచ్యతే—అధ్యాత్మసంబంధభూమా హ్యస్మిన్నితి. హి యస్మాత్, అస్మిన్ అధ్యాయే 'యావద్ధ్యస్మిన్ శరీరే ప్రాణో వసతి తావదాయుః స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మానందోఽజరోఽమృతః' ఇత్యాద్యధ్యాత్మసంబంధస్య ప్రత్యగాత్మసంబంధస్య భూమా బాహుల్య

దాయు' రితి ప్రాణస్యైవ ప్రజ్ఞాత్మనః ప్రత్యగ్భూతస్యాయుషస్సంప్రదానోపసంహారయోః స్వాతంత్ర్యం దర్శయతి న దేవతావిశేషస్య పరాచీనస్య. తథాఽస్తిత్వే చ ప్రాణానాం నిశ్శ్రేయసమిత్యధ్యాత్మమేవేంద్రియాశ్రయం ప్రాణం దర్శయతి. తథా 'ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మేదం శరీరం పరిగృహ్యోత్థాపయతీ' తి. 'న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యా' దితి చోపక్రమ్య 'తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితాః ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేఽర్పితాః స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మానందోఽజరోఽమృత' ఇతి విషయేంద్రియవ్యవహారారనాభిభూతం ప్రత్యగాత్మానమేవోపసంహరతి 'స మ ఆత్మేతి విద్యా' దితి చోపసంహారః ప్రత్యగాత్మపరిగ్రహే సాధుర్న పరాచీనపరిగ్రహే. 'అయమాత్మా బ్రహ్మ సర్వానుభూ' రితి చ శ్రుత్యంతరం. తస్మాదధ్యాత్మసంబంధబాహుల్యాద్బ్రహ్మోపదేశ ఏవాయం న దేవతాత్మోపదేశః. కథం తర్హి వక్తురాత్మోపదేశః?

గాత్మా సంబధ్యతే యైః శరీరస్థత్వాదిభిరింద్రతనావసంభావితైర్ధర్మైస్తే అధ్యాత్మసంబంధాస్తేషాం భూమేత్యర్థః. ఆయురత్ర దేహే ప్రాణవాయుసంచారః. అస్తిత్వే ప్రాణస్య స్థితౌ ప్రాణానామింద్రియాణాం స్థితిరిత్యర్థతః శ్రుతిమాహ—అస్తిత్వ ఇతి. 'అథాతో నిశ్శ్రేయసానాం సాధన' మిత్యాద్యా శ్రుతిః. ఇంద్రియస్థాపకత్వవద్దేహోత్థాపకత్వమాహ—తథేతి. వక్తృత్వముక్త్వా సర్వాధిష్ఠానత్వం దర్శితమిత్యాహ—ఇతి చోపక్రమ్యేతి. తత్తత్ర నానాప్రపంచస్యాత్మని కల్పనాయాం యథా దృష్టాంతః లోకే ప్రసిద్ధస్య రథస్యారేషు నేమినాభ్యోర్మధ్యస్థశలాకాసు చక్రోపాంతరూపా నేమిరర్పితా నాభౌ చక్రపిండికాయామరా అర్పితా ఏవంభూతాని పంచ పృథివ్యాదీని మీయంత ఇతి మాత్రాః భోగ్యాశ్శబ్దాదయః పంచేతి దశభూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాసు దశస్వర్పితాః ఇంద్రియజాః పంచశబ్దాదివిషయప్రజ్ఞాః. మీయంతే ఆభిరితి మాత్రాః పంచ ధీంద్రియాణి. నేమివద్గ్రాహ్యం గ్రాహకేషు అరేషు కల్పితమిత్యుక్త్వా నాభిస్థానీయే ప్రాణే సర్వం కల్పితమిత్యాహ—ప్రాణేఽర్పితా ఇతి. స ప్రాణో మమ స్వరూపమిత్యాహ—స మ ఇతి. తర్హి ప్రత్యగాత్మని సమన్వయో న తు బ్రహ్మణి తత్రాహ—అయమితి.

ముపలభ్యతే. తస్మాత్ ప్రాణాత్మకబ్రహ్మోపదేశ ఏవాయం, న దేవతావిశేషోపదేశ ఇతి సిద్ధం.

సూ. శాస్త్రదృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవవత్. ౩౦.

ఇంద్రో నామ దేవతాత్మా స్వాత్మానం పరమాత్మత్వేనా 'హమేవ పరం బ్రహ్మే'త్యార్షేణ దర్శనేన యథాశాస్త్రం పశ్యన్నుపదిశతి స్మ— 'మామేవ విజానీహీ'తి యథా 'తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదే అహం మనురభవం సూర్యశ్చే'తి తద్వత్, 'తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవ' దితి శ్రుతేః. యత్పున రుక్తం 'మామేవ విజానీహీ' త్యుక్త్వా, విగ్రహధర్మైరింద్రస్స్వమాత్మానం తుష్టావ త్వాష్ట్రవధాదిభిరితి తత్పరిహర్తవ్యం. అత్రోచ్యతే. న తావత్త్వాష్ట్రవధాదీనాం విజ్ఞేయేంద్రస్తుత్యర్థత్వేనోపన్యాసః. యస్మాదేవంకర్మాహం తస్మాన్మాం విజానీహీతి. కథం తర్హి. విజ్ఞానస్తుత్యర్థత్వేన. యత్కారణం త్వాష్ట్రవధాదీని సాహసాన్యుపన్యస్య పరేణ విజ్ఞానస్తుతిమనుసందధాతి 'తస్య మే తత్ర న లోమ చ మీయతే స యో మాం వేద నహ వై తస్య కేనచ కర్మణా లోకో మీయత'ఇత్యాదినా. ఏతదుక్తం భవతి యస్మాదీదృశాన్యపి క్రూరాణి కర్మాణి కృతవతో మమ బ్రహ్మభూతస్య లోమాపి న హింస్యతే స యోఽన్యోఽపి మాం వేద న తస్య కేనచిదపి కర్మణా లోకో హింస్యత ఇతి. విజ్ఞేయం తు బ్రహ్మైవ 'ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మే'తి వక్ష్యమాణం. తస్మాద్బ్రహ్మవాక్యమేతత్.

---

౩౦. అహంకారవాదస్య గతిం పృచ్ఛతి—కథమితి. సూత్రముత్తరం. తద్వ్యాఖ్యాతి—ఇంద్ర ఇతి. జన్మాంతరకృతశ్రవణాదినా అస్మిన్ జన్మని స్వతస్సిద్ధం దర్శన మార్షం. విజ్ఞేయేంద్రస్తుత్యర్థ ఉపన్యాసః. న చేత్కథం తర్హి స ఇతి పృచ్ఛతి—కథమితి. బ్రహ్మజ్ఞానస్తుత్యర్థస్స ఇత్యాహ—విజ్ఞానేతి. నియామకం బ్రూతే—యదితి. పరేణ తస్య మే ఇత్యాదినా వాక్యేనేత్యన్వయః—స్తుతిమాహ. ఏతదుక్తమితి. తస్మాత్ జ్ఞానం శ్రేష్ఠమితి శేషః. కింస్తుతజ్ఞానవిషయ ఇంద్ర ఇత్యత ఆహ—విజ్ఞేయం త్వితి.

కథం తర్హి వక్తురాత్మోపదేశః, తత్రాహ—

ఇంద్రస్య వక్తుః 'మామేవ విజానీహి' ఇత్యుపదేశః శాస్త్రదృష్ట్యా జ్ఞాతవ్యః; అహమేవ పరం బ్రహ్మేతి శాస్త్రదృష్ట్యా పశ్యన్నేవముక్తవానిత్యర్థః. అత్ర దృష్టాంతః—వామదేవవత్ యథా వామదేవః శాస్త్రదృష్ట్యా 'అహం మనురభవం సూర్యశ్చ' ఇత్యాహ-తద్వదితి. అతో బ్రహ్మపరమేవైతద్వాక్యమితి సిద్ధం.

సూ. జీవముఖ్యప్రాణలింగాన్నేతి చేన్నోపాసా త్రైవిధ్యాదాశ్రితత్వాదిహ తద్యోగాత్. ౩౧.

యద్యప్యధ్యాత్మసంబంధభూమదర్శనాన్న పరాచీనస్య దేవతాత్మన ఉపదేశః, తథాపి న బ్రహ్మవాక్యం భవితుమర్హతి. కుతః? జీవలింగాన్ముఖ్యప్రాణలింగాచ్చ. జీవస్య తావదస్మిన్వాక్యే విస్పష్టం లింగముపలభ్యతే 'న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యా' దితి. అత్ర హి వాగాదిభిః కరణైర్వ్యాపృతస్య కార్యకరణాధ్యక్షస్య జీవస్య విజ్ఞేయత్వమభిధీయతే, తథా ముఖ్యప్రాణలింగమపి. 'అథ ఖలు ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మేదం శరీరం పరిగృహ్యోత్థాపయతీ'తి. శరీరధారణం చ ముఖ్యస్య ప్రాణస్య ధర్మః. ప్రాణసంవాదే వాగాదీన్ ప్రాణాన్ప్రకృత్య 'తాన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ మా మోహమాపద్యథ అహమేవైతత్పంచధాత్మానం ప్రవిభజ్యైతద్బాణమవష్టభ్య విధారయామీ'తి శ్రవణాత్. యేతు'ఇమం శరీరం పరిగృహ్యే'తి పఠంతి, తేషామిమం జీవమింద్రియగ్రామం వా పరిగృహ్య శరీరముత్థాపయతీతి వ్యాఖ్యేయం. ప్రజ్ఞాత్మత్వమపి జీవే తావచ్చేతనత్వాదుపపన్నం ముఖ్యేఽపి ప్రాణే ప్రజ్ఞాసాధనప్రాణాంత

---

౩౧. దేహోత్థాపనం జీవలింగం కిం న స్యాత్తత్రాహ—శరీరధారణం చేతి. సర్వే వాగాదయః ప్రాణా అహమహం శ్రేష్ఠ ఇతి వివదమానాః ప్రజాపతిముపజగ్ముః. స చ తానువాచ యస్మిన్నుత్క్రాంతే శరీరం పాపిష్ఠతరం భూత్వా పతిష్యతి సవః శ్రేష్ఠ ఇతి. తథా క్రమేణ వాగాదిషూత్క్రాంతేష్వపి మూకాదిభావేన శరీరం స్వస్థమస్థాత్. ముఖ్యప్రాణస్య తూచ్చిక్రమిషాయాం సర్వేషాం వ్యాకులత్వాదసౌ తాన్వాగాదీన్వరిష్ఠః ప్రాణ ఉవాచ. యూయం మా మోహమాపద్యథ యతోఽహమేవైతత్కరోమి. కిం తత్? పంచధా ప్రాణాపానాదిభావేనాత్మానం విభజ్యైతద్వాతి గచ్ఛతీతి

నన్వేవమపి న బ్రహ్మపరమిదం, అపి త్వన్యపరమిత్యాశంక్యాహ—
'వక్తారం విద్యాత్' ఇతి జీవలింగాత్ 'ఇదం శరీరం పరిగృహ్యోత్థాపయతి'

రాశ్రయత్వాదుపపన్నం. ఏవం జీవముఖ్యప్రాణపరిగ్రహే చ ప్రాణప్రజ్ఞాత్మనోస్సహవృత్తిత్వేనాభేదనిర్దేశః స్వరూపేణ చ భేదనిర్దేశ ఇత్యుభయథాపి నిర్దేశ ఉపపద్యతే 'యో వై ప్రాణస్సా ప్రజ్ఞా యా వై ప్రజ్ఞా స ప్రాణ' ఇతి, 'సహ హ్యేతావస్మిఞ్ శరీరే వసతస్సహోత్క్రామత' ఇతి. బ్రహ్మపరిగ్రహే తు కిం కస్మాద్భిద్యేత, తస్మాదిహ జీవముఖ్యప్రాణయోరన్యతరఉభౌ వా ప్రతీయేయాతాం న బ్రహ్మేతి చేత్, నైతదేవం, ఉపాసాత్రైవిధ్యాత్. ఏవం సతి త్రివిధముపాసనం ప్రసజ్యేత జీవోపాసనం ముఖ్యప్రాణోపాసనం బ్రహ్మోపాసనం చేతి. న చైతదేకస్మిన్వాక్యేఽభ్యుపగంతుం యుక్తం, ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాం హి వాక్యైకవాక్యత్వమవగమ్యతే. 'మామేవ విజానీహీ' త్యుపక్రమ్య, 'ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మా తం మామాయురమృత మిత్యుపాస్వే' త్యుక్త్వాఽన్తే 'స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మాఽనందోఽజరోఽమృత' ఇత్యేకరూపావుపక్రమోపసంహారౌ దృశ్యేతే. తత్రార్థైకత్వం యుక్తమాశ్రయితుం. న చ బ్రహ్మలింగమన్యపరత్వేన పరిణేతుం శక్యం దశానాం భూతమాత్రాణాం ప్రజ్ఞామాత్రాణాం చ బ్రహ్మణోఽన్యత్రార్పణానుపపత్తేః.

వానం తదేవ బాణమస్థిరం శరీరమవష్టభ్యాశ్రిత్య ధారయామిత్యర్థః. ద్వివచనసహవాసోత్క్రాంతిశ్రుతేశ్చ న బ్రహ్మ గ్రాహ్యమిత్యాహ—జీవముఖ్యేతి. అభేదనిర్దేశమాహ—యో వా ఇతి. భేదమాహ—సహేతి. యది జీవముఖ్యప్రాణయోర్లింగాదుపాస్యత్వం తర్హి బ్రహ్మణోఽపి లింగానాముక్తత్వాదుపాసనం స్యాత్, న చేష్టాపత్తిః. ఉపక్రమాదినా నిశ్చితైకవాక్యతాభంగప్రసంగాదిత్యాహ—నైతదేవమిత్యాదినా. న చ స్వతంత్రపదార్థభేదాద్వాక్యభేదః కిం న స్యాదితి వాచ్యం, జీవముఖ్యప్రాణయోరుక్తలింగానాం బ్రహ్మణి నేతుం శక్యతయా స్వాతంత్ర్యాసిద్ధేః, అఫలపదార్థస్య ఫలవద్వాక్యార్థశేషత్వేన ప్రధానవాక్యార్థానుసారేణ తల్లింగనయనస్యోచితత్వాచ్చ. న హి ప్రధానవాక్యార్థబ్రహ్మలింగమన్యథా నేతుం శక్యం, నవా తదుచితమిత్యాహ—న చ బ్రహ్మలింగమితి. సూత్రశేషం వ్యాచష్టే—ఆశ్రితత్వాచ్చేతి. అన్యత్రాతఏవ

ఇతి ముఖ్యప్రాణలింగాచ్చ తదుభయపరం, న బ్రహ్మపరమేవేతి చేత్, న. కుతః, ఉపాసాత్రైవిధ్యాత్ జీవముఖ్యప్రాణబ్రహ్మోపాసనాని త్రీణి ప్రసజ్యేరన్. న చ తదిష్టం;

ఆశ్రితత్వాచ్చాన్యత్రాపి బ్రహ్మలింగవశాత్ప్రాణశబ్దస్య బ్రహ్మణి వృత్తేః ఇహాఽపి హితతమోపన్యాసాదిబ్రహ్మలింగయోగాద్బ్రహ్మోపదేశ ఏవాయమితి గమ్యతే. యత్తు ముఖ్యప్రాణలింగం దర్శితం 'ఇదం శరీరం పరిగృహ్యోత్థాపయతీ' తి తదసత్, ప్రాణవ్యాపారస్యాపి పరమాత్మాయత్తత్వాత్పరమాత్మన్యుపచరితుం శక్యత్వాత్, 'న ప్రాణేన నాపానేన మర్త్యో జీవతి కశ్చన, ఇతరేణ తు జీవంతి యస్మిన్నేతావుపాశ్రితా' వితి శ్రుతేః. యదపి 'న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యా'దిత్యాదిజీవలింగం దర్శితం, తదపి న బ్రహ్మపక్షం నివారయతి, న హి జీవో నామాత్యంతభిన్నో బ్రహ్మణః 'తత్త్వమసి అహం బ్రహ్మాస్మీ' త్యాది శ్రుతిభ్యః. బుద్ధ్యాద్యుపాధికృతం తు విశేషమాశ్రిత్య బ్రహ్మైవ సన్ జీవః కర్తా భోక్తా చేత్యుచ్యతే తస్యోపాధికృతవిశేషపరిత్యాగేన స్వరూపం బ్రహ్మ దర్శయితుం 'న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యా' దిత్యాదినా ప్రత్యగాత్మాభిముఖీకరణార్థ ఉపదేశో న విరుధ్యతే. 'యద్వాచానభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యతే తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసత' ఇత్యాది శ్రుత్యంతరం వచనాదిక్రియావ్యాపృతస్యైవాత్మనో బ్రహ్మత్వం దర్శయతి. యత్పునరేతదుక్తం 'సహ హ్యేతావస్మిన్ శరీరే వసతస్సహోత్క్రామత' ఇతి ప్రాణప్రజ్ఞాత్మ

ప్రాణ ఇత్యాదౌ వృత్తేరాశ్రితత్వాదిహాపి తస్య బ్రహ్మలింగస్య యోగాద్బ్రహ్మపర ఏవ ప్రాణశబ్ద ఇత్యర్థః. ప్రాణాదిలింగాని సర్వాత్మకే బ్రహ్మణ్యనాయాసేన నేతుం శక్యానీత్యాహ—యత్త్విత్యాదినా. యస్మిన్నేతౌ ప్రేర్యత్వేన స్థితౌ తేనేతరేణ బ్రహ్మణా సర్వే ప్రాణాదివ్యాపారం కుర్వంతీత్యర్థః. విశేషం పరిచ్ఛేదాభిమానమిత్యర్థః 'వక్తారం విద్యాది'తి న వక్తుర్జ్ఞేయత్వముచ్యతే తస్య లోకసిద్ధత్వాత్, కింతు తస్య బ్రహ్మత్వం బోధ్యతే తద్బోధాభిముఖ్యాయ లిఙాదయ ఇత్యత్ర శ్రుత్యంతరమాహ—యద్వాచేతి. యేన చైతన్యేన వాగభ్యుద్యతే స్వకార్యాభిముఖ్యేన ప్రేర్యతే తదేవ వాగాదేరగమ్యం బ్రహ్మేత్యర్థః. తత్త్వంపదవాచ్యయోః స్వరూపతో భేదస్తాభ్యాముపలక్ష్యాత్మ

'మామేవ...' ఇత్యుపక్రమ్య 'ప్రాణోఽస్మి' ఇత్యుక్త్వా అంతే ఉపసంహారతి 'స ఏష ప్రాణ-ఏవ ప్రజ్ఞాత్మా' ఇతి. ఏవముపక్రమోపసంహారాభ్యాం వాక్యైకవాక్యత్వావగ

నో ర్భేదదర్శనం బ్రహ్మవాదినో నోపపద్యత ఇతి. నైష దోషః. జ్ఞాన క్రియాశక్తిద్వయాశ్రయయోర్బుద్ధిప్రాణయోః ప్రత్యగాత్మోపాధి భూతయోర్భేదనిర్దేశోపపత్తేః. ఉపాధిద్వయోపహితస్య ప్రత్య గాత్మనః స్వరూపేణాభేద ఇత్యతః ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మేత్యేకీకరణమవి రుద్ధం. అథవా 'నోపాసాత్రైవిధ్యాదాశ్రితత్వాదిహతద్యోగా'దిత్య స్యాయమన్యోఽర్థః. న బ్రహ్మవాక్యేఽపి జీవముఖ్యప్రాణలింగం విరుధ్య తే. కథం? ఉపాసాత్రైవిధ్యాత్. త్రివిధమిహ బ్రహ్మణ ఉపాసనం వివ క్షితం—ప్రాణధర్మేణ, ప్రజ్ఞాధర్మేణ, స్వధర్మేణ చ. తత్ర 'ఆయురమృత ముపాస్వాయుః ప్రాణ' ఇతి 'ఇదం శరీరం పరిగృహ్యోత్థాపయతీ' తి 'తస్మాదేతదేవోక్థముపాసీతేతి' చ ప్రాణధర్మః. అథ 'యథాస్యై

స్వరూపాభేదాదేకత్వం నిర్దిశ్యత ఇత్యాహ—నైష దోష ఇతి. స్వమతేన సూత్రం వ్యాఖ్యాయ వృత్తికృన్మతేన వ్యాచష్టే—అథవేతి. ఉపాసనాత్రిత్వప్రసంగాదితి పూర్వముక్తం. అత్ర త్రిప్రకారకస్యైకబ్రహ్మవిశేష్యకస్యైకస్యోపాసనస్య వివక్షిత త్వాదిత్యర్థః. అతో న వాక్యభేద ఇతి భావః. దేహచేష్టాత్మకజీవనహేతుత్వం ప్రాణ స్యాయుష్ట్వం దేహాపేక్షయాఽస్యాఽఽముక్తేరవస్థానాదమృతత్వముత్థాపయతీత్యుక్థత్వ మితి ప్రాణధర్మః. జీవధర్మమాహ—అథేతి. బుద్ధిప్రాణయోస్సహ స్థిత్యుత్క్రాంత్యు క్త్యనంతరమిత్యర్థః. అత్ర ప్రజ్ఞాపదేన సాభాసా జీవాఖ్యా బుద్ధిరుచ్యతే. తస్యాః సంబంధీని దృశ్యాని సర్వాణి భూతాని యత్రైకం భవంత్యధిష్ఠానచిదాత్మనా, తథా వ్యాఖ్యాస్యామ ఇత్యుపక్రమ్యోక్తం-వాగేవేత్యాది. చక్షురేవాస్యా ఏకమంగమదూ దుహదిత్యాదిపర్యాయాణాం సంక్షిప్తార్థ ఉచ్యతే. ఉత్పన్నాయా అసత్కల్పాయాః సాభాసబుద్ధేర్నామప్రపంచవిషయత్వమర్ధశరీరం, అర్థాత్మకరూపప్రపంచవిషయత్వ మర్ధశరీరమితి మిళిత్వా విషయిత్వాఖ్యం పూర్ణం శరీరమింద్రియసాధ్యం. తత్ర కర్మేం ద్రియేషు వాగేవాస్యాః ప్రజ్ఞాయా ఏకమంగం దేహార్ధమదూదుహత్ పూరయామాస, వాగింద్రియద్వారా నామప్రపంచవిషయిత్వం బుద్ధిర్లభత ఇత్యర్థః. చతుర్థీ షష్ఠ్యర్థా. తస్యాః పునర్నామ కిల చక్షురాదినా ప్రతినిహితా జ్ఞాపితా భూతమాత్రా రూపాద్యర్థ రూపాపరస్తాదపరార్ధే కారణం భవతి జ్ఞానకరణద్వారాఽర్థప్రపంచవిషయిత్వం బుద్ధిః ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఏవం బుద్ధేః సర్వార్థద్రష్టృత్వముపపాద్య తన్నిష్ఠచిత్ప్రతిబింబ

మాత్. కించ అన్యత్ర బ్రహ్మలింగవశాత్ ప్రాణశబ్దస్య బ్రహ్మణి వృత్తేరాశ్రితత్వా

ప్రజ్ఞాయై సర్వాణి భూతాన్యేకీభవంతి తద్వ్యాఖ్యాస్యామ' ఇత్యుపక్రమ్య 'వాగేవాస్యా ఏకమంగమదూదుహత్తస్యై నామ పరస్తాత్ప్రతివిహితా భూతమాత్రా ప్రజ్ఞయా వాచం సమారుహ్య వాచా సర్వాణి నామాన్యాప్నోతీ' త్యాదిప్రజ్ఞాధర్మః. 'తా వా ఏతా దశైవ భూతమాత్రా అధిప్రజ్ఞం దశ ప్రజ్ఞామాత్రా అధిభూతం. యద్ధి భూతమాత్రా న స్యుః న ప్రజ్ఞామాత్రాస్స్యుః యద్ధి ప్రజ్ఞామాత్రా న స్యుః న భూతమాత్రాస్స్యుః, నహ్యన్యతరతో రూపం కించన సిద్ధ్యేత్, నో ఏతన్నానా, 'తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేఽర్పితాః స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మే' త్యాదిబ్రహ్మధర్మః. తస్మాద్బ్రహ్మణ ఏవైతదుపాధిద్వయధర్మేణ స్వధర్మేణ చైకముపాసనం త్రివిధం వివక్షితం.అన్యత్రాపి 'మనోమయః ప్రాణశరీర' ఇత్యాదావుపాధిధర్మేణ

ద్వారా సాక్షిణి ద్రష్టృత్వాధ్యాసమాహ—ప్రజ్ఞయేతి. బుద్ధిద్వారా చిదాత్మా వాచమింద్రియం సమారుహ్య తస్యాః ప్రేరకో భూత్వా వాచా కరణేన సర్వాణి నామాని వక్తవ్యత్వేనాప్నోతి, చక్షుషా సర్వాణి రూపాణి పశ్యతీత్యేవం ద్రష్టా భవతీత్యర్థః. తథా చ సర్వద్రష్టృత్వం చిదాత్మని ద్రష్టృత్వాధ్యాసనిమిత్తత్వం చ బుద్ధేర్ధర్మ ఇత్యుక్తం భవతి. సర్వాధారత్వానందత్వాదిర్బ్రహ్మధర్మ ఇత్యాహ—తావా ఇతి. దశత్వం వ్యాఖ్యాతం. ప్రజ్ఞా ఇంద్రియజాః తా అధికృత్య గ్రాహ్యభూతమాత్రా వర్తంతే ప్రజ్ఞామాత్రా ఇంద్రియాణి గ్రాహ్యం భూతజాతమధికృత్య వర్తంత ఇతి గ్రాహ్యగ్రాహకయోర్మిథస్సాపేక్షత్వముక్తం సాధయతి—యదితి. తదేవ స్ఫుటయతి—నహీతి. గ్రాహ్యేణ గ్రాహ్యస్వరూపం న సిద్ధ్యతి కింతు గ్రాహకేణ. ఏవం గ్రాహకమపి గ్రాహ్యమనపేక్ష్య న సిద్ధ్యతి, తస్మాత్సాపేక్షత్వాదేతద్గ్రాహ్యగ్రాహకద్వయం వస్తుతో న భిన్నం కింతు చిదాత్మన్యారోపితమిత్యాహ—నో ఇతి. తద్యథేత్యాదికృత వ్యాఖ్యానం. సూత్రార్థముపసంహరతి—తస్మాదితి. అన్యధర్మేణాన్యస్యోపాసనం కథమిత్యాశంక్యాఽఽశ్రితత్వాదిత్యాహ—అన్యత్రాపీతి. ఉపాధిర్జీవః. తదన్యధర్మేణోపాసనం. ఇయమసంగతా వ్యాఖ్యా, తథాహి న తావదారుణ్యాద్యనేకగుణవిశిష్టా ప్రాప్తక్రయణ

దిహాపి తద్యోగాత్ హితతమత్వాద్యసాధారణబ్రహ్మలింగయోగాత్ బ్రహ్మణ ఏవాయముపదేశ ఇతి సర్వమతిశోభనమ్.

బ్రహ్మణ ఉపాసనమాశ్రితం ఇహాపి తద్యుజ్యతే వాక్యస్యోపక్రమోపసంహారాభ్యామేకార్థత్వావగమాత్ ప్రాణప్రజ్ఞాబ్రహ్మలింగావగమాచ్చ. తస్మాద్బ్రహ్మవాక్యమేవైతదితి సిద్ధం.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీగోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పాదకృతౌ శారీరకమీమాంసాభాష్యే ప్రథమస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః.

వత్, ఉపాస్యాత్రయవిశిష్టస్య బ్రహ్మణో విధిస్సంభవతి సిద్ధస్య విధ్యనర్హత్వాత్, నాపి బ్రహ్మానువాదేనోపాస్యాత్రయవిధిః వాక్యభేదాత్, న చ నానాధర్మవిశిష్టమేకముపాసనం విధీయత ఇతి వాచ్యం, తాదృశవిధివాక్యస్యాశ్రవణాత్, న చ 'తం మామాయురమృతమిత్యుపాస్స్వే'త్యత్ర మామితి జీవేనాయురితి ప్రాణేనామృతమితి బ్రహ్మణా స్వస్వధర్మవతా విశిష్టోపాసనావిధిరితి వాచ్యం, సర్వేషాం ధర్మాణామశ్రవణాత్ బ్రహ్మశ్రుతేశ్చ. 'ప్రాణో వా అమృత'మితి ప్రాణస్యైవామృతత్వశ్రుతేః. అత్ర ఉపాసనావిధిలుబ్ధేన 'వక్తారం విద్యాదేతదేవోక్తముపాసీత సమ ఆత్మేతి విద్యా'దితి జీవప్రాణబ్రహ్మోపాసనావిధయః. అన్యే గుణవిధయ ఇతి స్వీకృత్యైకవాక్యత్వం త్యాజ్యం తచ్చాయుక్తముపక్రమాదినైకవాక్యతానిర్ణయాత్. తస్మాజ్జ్ఞేయప్రత్యగ్బ్రహ్మపరమిదం వాక్యమిత్యుపసంహరతి—తస్మాదితి.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీగోవిందానందభగవత్పాదకృతౌ శ్రీమచ్ఛారీరకమీమాంసావ్యాఖ్యాయాం భాష్యరత్నప్రభాయాం ప్రథమాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః.

ఇతి శ్రీబ్రహ్మసూత్రవృత్తౌ బ్రహ్మతత్త్వప్రకాశికాయాం ప్రథమాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః.

ఓం

శ్రీమద్రత్నప్రభాభూషితం

శాంకరబ్రహ్మసూత్రభాష్యమ్.

ప్రథమాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః.

నమః పరమాత్మనే.

ప్రథమే పాదే 'జన్మాద్యస్య' ఇత్యారభ్యాకాశాదేస్సమస్తస్య జగతో జన్మాదికారణం బ్రహ్మేత్యుక్తం. తస్య సమస్తజగత్కారణస్య బ్రహ్మణో వ్యాపిత్వం నిత్యత్వం సర్వజ్ఞత్వం సర్వాత్మకత్వమిత్యేవంజాతీయకా ధర్మా ఉక్తా ఏవ భవంతి. అర్థాంతరప్రసిద్ధానాం చ కేషాంచిచ్ఛబ్దానాం బ్రహ్మవిషయత్వహేతుప్రతిపాదనేన కానిచిద్వాక్యాని సందిహ్యమానాని బ్రహ్మపరతయా నిర్ణీతాని. పునరప్యన్యాని వాక్యాన్యస్పష్టబ్రహ్మలింగాని సందిహ్యంతే, కిం పరం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయంతి, ఆహోస్విదర్థాంతరం కించిదితి. తన్నిర్ణయాయ ద్వితీయతృతీయపాదావారభ్యేతే.

శ్రీరామం సిద్ధమత్తారం గుహాశాయినమంతరం,
అంతర్యామిణమజ్ఞేయం వైశ్వానరమహం భజే.

పూర్వపాదేనోత్తరపాదయోస్సంగతిం వక్తుం వృత్తమనువదతి—ప్రథమ ఇతి. జగత్కారణత్వోక్త్యా వ్యాపిత్వాదికమర్థాత్సిద్ధం. తదుపజీవ్యోత్తరం పాదద్వయం ప్రవర్తత ఇతి హేతుహేతుమద్భావస్సంగతిః. కథం పాదభేద ఇత్యాశంక్య పాదానాం ప్రమేయభేదమాహ—అర్థాంతరేతి. ఆకాశాదిశబ్దానాం స్పష్టబ్రహ్మలింగైర్బ్రహ్మణి సమన్వయో దర్శితః. అస్పష్టబ్రహ్మలింగవాక్యసమన్వయః పాదద్వయే వక్ష్యతే. ప్రాయే

ఇత్థం పూర్వస్మిన్ పాదే స్పష్టబ్రహ్మలింగవాక్యానాం బ్రహ్మణి సమన్వయః సాధితః; అధునా అస్పష్టబ్రహ్మలింగానాం సమన్వయం సాధయితుం ద్వితీయతృతీయ

సూ. సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాత్. ౧.

ఇదమామ్నాయతే. 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానీతి శాంత ఉపాసీత. అథ ఖలు క్రతుమయః పురుషో యథా క్రతురస్మిన్లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి స క్రతుం కుర్వీత మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపస్సత్య కామస్సత్యసంకల్ప' ఇత్యాది. తత్ర సంశయః. కిమిహ మనోమయత్వాదిభిర్ధర్మైశ్శారీర ఆత్మోపాస్యత్వేనోపదిశ్యతే, ఆహో స్విత్పరం బ్రహ్మేతి, కిం తావత్ప్రాప్తం? శారీర ఇతి. కుతః? తస్య హి కార్యకరణాధిపతేః ప్రసిద్ధో మనఆదిభిస్సంబంధో న పరస్య బ్రహ్మణః 'అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్ర' ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. నను 'సర్వం ఖల్విదం

ణోపాస్యజ్ఞేయబ్రహ్మభేదాత్పాదయోరవాంతరభేద ఇతి భావః—సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాత్. ఛాందోగ్యముదాహరతి—ఇదమితి. తస్మాజ్జాయత ఇతి తజ్జం, తస్మిన్ లీయత ఇతి తల్లం, తస్మిన్ననితి చేష్టత ఇతి తదనం, తజ్జం చ తల్లం చ తదనం చేతి, తజ్జలాన్ కర్మధారయేఽస్మిన్ శాకపార్థివన్యాయేన మధ్యపదస్య తచ్ఛబ్దస్య లోపః, తజ్జలాన మితి వాచ్యే ఛాందసోఽవయవలోపః, ఇతిశబ్దో హేతౌ. సర్వమిదం జగద్బ్రహ్మైవ తద్వివర్తత్వాదిత్యర్థః. బ్రహ్మణి మిత్రామిత్రభేదాభావాచ్ఛాంతో రాగాదిరహితో భవేదితి గుణవిధిః. స క్రతుముపాసనం కుర్వీతేతి విహితోపాసనస్యోపాసీతేత్యనువాదాత్ ఫలమాహ—అథేతి. క్రతుమయః సంకల్పవికార ఇత్యర్థః. పురుషస్య ధ్యానవికారత్వం స్ఫుటయతి—యథేతి. ఇహ యద్ధ్యాయతి మృత్వా ధ్యానమహిమ్నా తద్ధ్యేయ రూపేణ జాయత ఇత్యర్థః. క్రతుమయస్సంకల్పప్రధాన ఇతి వార్థః. క్రతోర్విషయమాహ—మనఇతి. బ్రహ్మేత్యుపక్రమాన్మనోమయం ప్రాణశరీరం భారూపం సత్యసంకల్పమంతర్హృదయే ధ్యేయమిత్యర్థః. పూర్వత్ర బ్రహ్మలింగైరబ్రహ్మలింగబాధ ఉక్తః, న తథేహోపక్రమే బ్రహ్మణో లింగమస్తి, కింతు ప్రకరణం. తచ్చ శాంతిగుణ విధానార్థమన్యథా సిద్ధం. అతో జీవలింగం బలీయ ఇతి ప్రత్యుదాహరణేన పూర్వ

పాదావారభ్యతే. పూర్వస్మిన్ పాదే జగత్కారణత్వేన వ్యాపిత్వాదికమర్థసిద్ధం. తదుప జీవ్యోత్తరపాదద్వయస్య ఉత్థానాత్ హేతుహేతుమద్భావః సంగతిరస్య పూర్వ పాదేన. యథా పూర్వం జీవాదిలింగబాధయా బ్రహ్మపరత్వముక్తం, న తథేహ మనో మయాదివాక్యే బ్రహ్మలింగమస్తీతి ప్రత్యుదాహరణసంగత్యేదమారభ్యతే.

అస్య పూర్వపక్షే జీవస్యోపాస్తిః, సిద్ధాంతే బ్రహ్మణ ఇతి ఫలభేదః. ఛాందోగ్యే

బ్రహ్మే’తి స్వశబ్దేనైవ బ్రహ్మోపాత్తం కథమిహ శారీరం ఆత్మోపాస్యత్వేనాశంక్యతే? నైష దోషః. నేదంవాక్యం బ్రహ్మోపాసనవిధిపరం. కిం తర్హి? శమవిధిపరం. యత్కారణం ‘సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాంతఉపాసీతే’త్యాహ—ఏతదుక్తం భవతి. యస్మాత్సర్వమిదం వికారజాతం బ్రహ్మైవ, తజ్జత్వాత్తల్లత్వాత్తదనత్వాచ్చ న చ సర్వస్యైకాత్మకత్వే రాగాదయస్సంభవంతి, తస్మాచ్ఛాంత ఉపాసీతేతి. న చ శమవిధిపరత్వే సతి అనేన వాక్యేన బ్రహ్మోపాసనం నియంతుం శక్యతే. ఉపాసనం తు ‘స క్రతుం కుర్వీతే’త్యనేన విధీయతే. క్రతుస్సంకల్పో ధ్యానమిత్యర్థః. తస్య చ విషయత్వేన శ్రూయతే ‘మనోమయః ప్రాణశరీరః’, ఇతి జీవలింగమ్. అతో బ్రూమః జీవవిషయమేతదుపాసనమితి. ‘సర్వకర్మా సర్వకామ’ ఇత్యాద్యపి శ్రూయమాణం పర్యాయేణ జీవవిషయముపపద్యతే. ‘ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయేఽణీయాన్ వ్రీహేర్వా యవాద్వే’తిచ హృదయాయతనత్వమణీయస్త్వం చారాగ్రమాత్రస్య జీవస్యావకల్పతే నాపరిచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణః. నను ‘జ్యాయాన్ పృథివ్యా’ ఇత్యాద్యపి న పరిచ్ఛిన్నేఽవకల్పత ఇతి. అత్ర బ్రూమః—న తావదణీయస్త్వం జ్యాయస్త్వం చోభయమేకస్మిన్నాశ్రయితుం శక్యం విరోధాత్, అన్యతరాశ్రయణే చ ప్రథమశ్రుతత్వాదణీయస్త్వం యుక్త

పక్షయతి—శారీర ఇత్యాదినా. శ్రుతిమాశంక్యాన్యథాసిద్ధ్యా పరిహరతి—నైష దోషఇతి. శమవిధిపరత్వే హేతుమాహ—యత్కారణమితి. యతఏవమాహ తస్మాచ్ఛమవిధిపరమిత్యన్వయః. న చ శమేతి. శమధ్యానయోర్విధౌ వాక్యభేదాపత్తేరిత్యర్థః. జన్మపరంపరయా జీవస్యాపి సర్వకర్మత్వాదిసంభవమాహ—సర్వకర్మేతి. సర్వాణి కర్మాణి యస్య సర్వే కామా భోగ్యా యస్య సర్వగంధస్సర్వరస ఇత్యాదిశబ్దార్థః. ఆరాగ్రమాత్రస్యేతి. తోత్రప్రోతాయశ్శలాకాగ్రపరిమాణస్యేత్యర్థః. సర్వత్ర ప్రసిద్ధ

శాండిల్యవిద్యాయామిదమామ్నాయతే—‘స క్రతుం కుర్వీత’ ‘మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపః’ ఇత్యాది. తత్ర కిం మనోమయత్వాదిగుణకః శారీర ఉపాస్యత్వేన ఉపదిశ్యతే కిం వా పరమాత్మేతి సంశయే, శారీర ఇతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాన్తస్తు—పరం

మాశ్రయితుం. జ్యాయస్త్వం తు బ్రహ్మభావాపేక్షయా భవిష్యతీతి. నిశ్చితే చ జీవవిషయత్వే యదంతే బ్రహ్మసంకీర్తనం 'ఏతద్బ్రహ్మే'తి తదపి ప్రకృతపరామర్శార్థత్వాజ్జీవవిషయమేవ. తస్మాన్మనోమయత్వాదిభిర్ధర్మైర్జీవ ఉపాస్య ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః—పరమేవ బ్రహ్మేహ మనోమయత్వాదిభిర్ధర్మైరుపాస్యం. కుతః? సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాత్. యత్సర్వేషు వేదాంతేషు ప్రసిద్ధం బ్రహ్మశబ్దస్యాలంబనం జగత్కారణ మిహ చ 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మే'తి వాక్యోపక్రమే శ్రుతం, తదేవ మనోమయత్వాదిభిర్ధర్మైర్విశిష్టముపదిశ్యత ఇతి యుక్తం. ఏవం సతి ప్రకృతహానాప్రకృతప్రక్రియే న భవిష్యతః. నను వాక్యోపక్రమే శమవిధివివక్షయా బ్రహ్మ నిర్దిష్టం న స్వవివక్షయేత్యుక్తం అత్రోచ్యతే.—యద్యపి శమవిధివివక్షయా బ్రహ్మ నిర్దిష్టం, తథాపి మనోమయత్వాదిషూపదిశ్యమానేషు బ్రహ్మ సన్నిహితం భవతి, జీవస్తు న సన్నిహితః, న చ స్వశబ్దేనోపాత్త ఇతి వైషమ్యమ్.

బ్రహ్మణ ఏవాత్రోపాస్యత్వోపదేశాన్న జీవ ఉపాస్య ఇతి సూత్రార్థమాహ—సర్వత్రేతి. యత్ర ఫలం నోచ్యతే తత్ర పూర్వోత్తరపక్షసిద్ధిః ఫలమితి మంతవ్యం. యద్యపి నిరాకాంక్షం బ్రహ్మ తథాపి మనఃప్రచురనుపాధిరస్య ప్రాణశ్శరీరమస్యేతి సమాసాంతర్గతసర్వనామ్నస్సన్నిహితవిశేష్యాకాంక్షిత్వాద్బ్రహ్మ సంబధ్యతే. 'స్యోనం తే సదనం కరోమీ'తి సంస్కారార్థసదనస్య నిరాకాంక్షస్యాపి తస్మిన్ సీదేతి సాకాంక్షతచ్ఛబ్దేన పరామర్శదర్శనాదిత్యాహ—అత్రోచ్యత ఇతి. స్యోనం పాత్రం తే పురోడాశస్యేతి శ్రుత్యర్థః. జీవోఽపి లింగాత్సన్నిహిత ఇత్యతఆహ—జీవస్త్వితి. ఇదం హి లింగద్వయం లోకసిద్ధం జీవం న సన్నిధాపయతి. దుఃఖిన ఉపాస్త్యయోగ్యత్వాత్ ఫలాభావాచ్చ, అతో విశ్వజిన్న్యాయేన సర్వాభిలషితమానందరూపం బ్రహ్మైవోపాసనాక్రియానుబంధీతి భావః. కించ బ్రహ్మపదశ్రుత్యా లింగబాధ ఇత్యాహ—న చేతి. అన్యతరాకాంక్షానుగృహీతం ఫలవత్ప్రకరణం విఫలలింగాద్బలీయ ఇతి సముదాయార్థః.

బ్రహ్మైవోపాస్యత్వేనోపదిశ్యతే. కుతః, సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాత్ సర్వేషు వేదాంతేషు యత్ప్రసిద్ధం జగత్కారణం బ్రహ్మ, తస్యైవాత్ర 'సర్వం ఖలు...'ఇత్యాదినా ఉపదేశాదిత్యర్థః.

సూ. వివక్షితగుణోపపత్తేశ్చ. ౨.

వక్తుమిష్టా వివక్షితాః. యద్యప్యపౌరుషేయే వేదేవక్తురభావా న్నేచ్ఛార్థస్సంభవతి, తథాప్యుపాదానేన ఫలేనోపచర్యతే. లోకే హి యచ్ఛబ్దాభిహితముపాదేయం భవతి తద్వివక్షితమిత్యుచ్యతే, యదను పాదేయం తదవివక్షితమితి, తద్వద్వేదేఽప్యుపాదేయత్వేనాభిహితం వివక్షితం భవతీతరదవివక్షితం. ఉపాదానానుపాదానే తు వేదవాక్య తాత్పర్యాతాత్పర్యాభ్యామవగమ్యతే. తదిహ వివక్షితా యే గుణా ఉపాసనాయాముపాదేయత్వేనోపదిష్టా సత్యసంకల్పప్రభృతయస్తే పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యుపపద్యంతే. సత్యసంకల్పత్వం హి సృష్టిస్థితిసంహృతి ష్వప్రతిబద్ధశక్తిత్వాత్పరమాత్మనోఽవకల్పతే. పరమాత్మగుణత్వేన చ 'య ఆత్మాఽపహతపాప్మే' త్యత్ర 'సత్యకామస్సత్యసంకల్ప' ఇతి శ్రుతం 'ఆకాశాత్మే' తి చ ఆకాశవదాత్మాఽస్యేత్యర్థః. సర్వగతత్వాదిభిర్ధర్మై స్సంభవత్యాకాశేన సామ్యం బ్రహ్మణః. 'జ్యాయాన్ పృథివ్యా' ఇత్యా దినా చైతదేవ దర్శయతి. యదప్యాకాశ ఆత్మాస్యేతి వ్యాఖ్యాయతే, తదపి సంభవతి సర్వజగత్కారణస్య సర్వాత్మనో బ్రహ్మణ ఆకాశాత్మ కత్వం అతఏవ 'సర్వకర్మే'త్యాది. ఏవమిహోపాస్యతయా వివక్షితా గుణా బ్రహ్మణ్యుపపద్యంతే. యత్తూక్తం 'మనోమయః ప్రాణశరీర' ఇతి జీవలింగం న తద్బ్రహ్మణ్యుపపద్యత ఇతి, తదపి బ్రహ్మణ్యుపపద్యత ఇతి బ్రూమః. సర్వాత్మత్వాద్ధి బ్రహ్మణో జీవసంబంధీని మనోమయత్వాదీని

౨. వస్తునో వివక్షాయాః ఫలముపాదానం స్వీకారః స చ ప్రకృతేషు గుణే ష్వస్తీతి వివక్షోపచార ఇత్యాహ—తథాప్యుపాదానేనేతి. నన్విదం గ్రాహ్యమిదం త్యాజ్యమితి ధీర్వివక్షాధీనా వేదే కుతస్స్యాదిత్యత ఆహ—ఉపాదానానుపాదానే త్వితి. తాత్పర్యం నామ ఫలవదర్థప్రతీత్యనుకూలత్వం శబ్దధర్మః. ఉపక్రమాదినా తస్య జ్ఞానాత్తయోరవగమ ఇత్యర్థః. తదిహేతి. తత్తస్మాత్తాత్పర్యవత్త్వాదిత్యర్థః.

ఇతశ్చ బ్రహ్మైవాత్రోపదిశ్యత ఇత్యాహ—

వివక్షితాః 'భారూపః సత్యసంకల్పః' ఇత్యాదినా ఉపాసనాయాము పాదేయత్వేనోపదిష్టా యే గుణాః సత్యసఙ్కల్పత్వాదయః తేషాం బ్రహ్మణ్యేవోపపత్తే

బ్రహ్మసంబంధీని భవంతి. తథా చ బ్రహ్మవిషయే శ్రుతిస్మృతీ భవతః— 'త్వం స్త్రీ త్వం పుమానసి త్వం కుమార ఉత వా కుమారీ, త్వం జీర్ణో దండేన వంచసి త్వం జాతో భవసి విశ్వతోముఖ' ఇతి. "సర్వతః పాణిపాదం తత్సర్వతోఽక్షిశిరోముఖం, సర్వతశ్శ్రుతిమల్లోకే సర్వమావృత్య తిష్ఠతీ" తి చ. 'అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్ర' ఇతి చ శ్రుతిః శుద్ధబ్రహ్మవిషయా ఇయం తు 'మనోమయః ప్రాణశరీర' ఇతి సగుణబ్రహ్మవిషయేతి విశేషః. అతో వివక్షితగుణోపపత్తేః పరమేవ బ్రహ్మేహోపాస్యత్వేనోపదిష్టమితి గమ్యతే.

సూ. అనుపపత్తేస్తు న శారీరః. ౩.

పూర్వేణ సూత్రేణ బ్రహ్మణి వివక్షితానాం గుణానాముపపత్తిరుక్తా. అనేనతు శారీరే తేషామనుపపత్తిరుచ్యతే తుశబ్దోఽవధారణార్థః. బ్రహ్మైవోక్తేన న్యాయేన మనోమయత్వాదిగుణం, న తు శారీరో జీవో మనోమయత్వాదిగుణః, యత్కారణం 'సత్యసంకల్ప ఆకా

సర్వాత్మత్వే ప్రమాణమాహ—తథా చేతి. జీర్ణస్థవిరో యో దండేన వంచతి గచ్ఛతి సోఽపి త్వమేవ యో జాతో బాలస్సత్వమేవ సర్వతస్సర్వాసు దిక్షు శ్రుతయః శ్రోత్రాణ్యస్యేతి సర్వతశ్శ్రుతిమత్ సర్వజంతూనాం ప్రసిద్ధాః పాణ్యాదయస్తస్యేతి సర్వాత్మతోక్తిః.

౩. నను జీవధర్మాశ్చేద్బ్రహ్మణి యోజ్యంతే తర్హి బ్రహ్మధర్మా ఏవ జీవే కిమితి నయోజ్యంతే తత్రాహ—అనుపపత్తేరితి. సూత్రం వ్యాచష్టే—పూర్వేణేతి. సర్వాత్మత్వాదిరుక్తన్యాయః. కల్పితస్య ధర్మా అధిష్ఠానే సంబధ్యంతే, నాధిష్ఠానధర్మాః కల్ప్యతే ఇతి భావః. వాగేవ వాకః సోఽస్యాస్తీతి వాకీ. నవాకీ అవాకీ అనింద్రియ ఇత్యర్థః.

రిత్యర్థః. జీవాసాధారణస్యాపి మనోమయత్వాదేః సత్యసఙ్కల్పత్వాద్యనురోధేన సర్వాత్మకే బ్రహ్మణ్యుపపత్తేః. అతః తద్గుణకం బ్రహ్మైవోపాస్యమితి సిద్ధమ్.

నను విపరీతం కిం న స్యాదితి చేత్, నేత్యాహ—

సత్యసఙ్కల్పత్వాదీనాం జీవే సామఞ్జస్యేనానుపపత్తేః న శారీరో జీవస్తద్ధర్మోపాస్యః, కిం తు బ్రహ్మైవేత్యర్థః.

శాత్మాఽవాక్యనాదరః జ్యాయాన్ పృథివ్యా' ఇతి చైవంజాతీయకా గుణా న శారీరే ఆంజస్యేనోపపద్యంతే. శారీరఇతి శరీరే భవ ఇత్యర్థః. నన్వీశ్వరోఽపి శరీరే భవతి. సత్యం శరీరే భవతి నతు శరీర ఏవ భవతి. 'జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయానంతరిక్షాదాకాశవత్సర్వగత శ్చ నిత్య' ఇతి చ వ్యాపిత్వశ్రవణాత్. జీవస్తు శరీర ఏవ భవతి. తస్య భోగాధిష్ఠానాచ్ఛరీరాదన్యత్ర వృత్త్యభావాత్.

సూ. కర్మకర్తృవ్యపదేశాచ్చ. ౪.

ఇతశ్చ న శారీరో మనోమయత్వాదిగుణః, యస్మాత్కర్మకర్తృ వ్యపదేశో భవతి 'ఏతమితః ప్రేత్యాభిసంభవితాస్మీ'తి. ఏతమితి ప్రకృతం మనోమయత్వాదిగుణముపాస్యమాత్మానం కర్మత్వేన ప్రాప్యత్వేన వ్యప దిశతి. అభిసంభవితాస్మీతి శారీరముపాసకం కర్తృత్వేన ప్రాపకత్వేన. అభిసంభవితాస్మీతి ప్రాప్తాఽస్మీత్యర్థః. న చ సత్యాం గతావేకస్య కర్తృకర్మవ్యపదేశో యుక్తః, తథోపాస్యోపాసకభావోఽపి భేదాధిష్ఠాన ఏవ, తస్మాదపి న శారీరో మనోమయత్వాదివిశిష్టః.

కుత్రాప్యాదరః కామోఽస్య నాస్తీత్యనాదరః నిత్యతృప్త ఇత్యర్థః. జ్యాయస్త్వాద్యనుప పత్తౌ శారీర ఇతి పరిచ్ఛేదో హేతుః సూత్రోక్తః. స తు జీవస్యైవ నేశ్వరస్యే త్యాహ—సత్యమిత్యాదినా.

౪. ప్రాపకత్వేన వ్యపదిశతీతి సంబంధః. కర్మకర్తృవ్యపదేశపదస్యార్థాంతర మాహ—తథోపాస్యేతి.

ఇతశ్చ న శారీర ఉపాస్య ఇత్యాహ—

'ఏతమితః ప్రేత్యాభిసంభవితాస్మి' ఇత్యనేన ఏతమితి ప్రకృతస్య మనో మయత్వాదిగుణకస్య బ్రహ్మణః కర్మత్వేన ప్రాప్యత్వేన, అభిసంభవితాస్మి ప్రాప్తాస్మి ఇతి శరీరస్య కర్తృత్వేన వ్యపదిశ్యమానత్వాదిత్యర్థః.

సూ. శబ్దవిశేషాత్. ౫.

ఇతశ్చ శారీరాదన్యో మనోమయత్వాదిగుణః, యస్మాచ్ఛబ్దవిశేషో భవతి, సమానప్రకరణే శ్రుత్యంతరే—'యథా వ్రీహిర్వా యవో వా శ్యామాకో వా శ్యామాకతండులో వైవమయమంతరాత్మన్పురుషో హిరణ్మయ' ఇతి. శారీరస్యాత్మనోఽన్యః శబ్దోఽభిధాయకః సప్తమ్యంతోఽంతరాత్మన్నితి. తస్మాద్విశిష్టోఽన్యః ప్రథమాంతః పురుషశబ్దో మనోమయత్వాదివిశిష్టస్యాత్మనోఽభిధాయకః, తస్మాత్తయోర్భేదోఽవగమ్యతే.

సూ. స్మృతేశ్చ. ౬.

స్మృతిశ్చ శారీరపరమాత్మనోర్భేదం దర్శయతి—"ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి, భ్రామయన్సర్వభూతాని యంత్రారూఢాని మాయయే" త్యాద్యా. తత్రాహ.—కః పునరయం శారీరో నామ పరమాత్మనోఽన్యో యః ప్రతిషిధ్యతే, 'అనుపపత్తేస్తు న శారీర' ఇత్యాదినా? శ్రుతిస్తు 'నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా నాన్యోఽతోఽస్తి శ్రోతా నాన్యోఽతోఽస్తి మంతా నాన్యోఽతోఽస్తి విజ్ఞాతే' త్యేవం

---

౫. ఏకార్థత్వం ప్రకరణస్య సమానత్వం. అంతరాత్మన్నితి విభక్తిలోపశ్ఛాందసః శబ్దయోర్విశేషో విభక్తిభేదః. తస్మాత్తదర్థయోర్భేద ఇతి సూత్రార్థః.

౬. స్మృతౌ హృదిస్థస్య జీవాద్భేదోక్తేరత్రాపి హృదిస్థో మనోమయ ఈశ్వర ఇత్యాహ—స్మృతేశ్చేతి. భూతాని జీవాః యంత్రం శరీరం. అత్ర సూత్రకృతా సత్య భేద ఉక్త ఇతి భ్రాంతినిరాసాయోత్తరత్యధికరణే నిరస్తమపి చోద్యముద్భావ్య నిర

ఇతశ్చ న శారీర ఉపాస్య ఇత్యాహ—

సమానప్రకరణే 'అన్తరాత్మన్పురుషో హిరణ్మయః' ఇతి శారీరస్య యశ్శబ్దోఽభిధాయకః సప్తమ్యన్తః అన్తరాత్మన్నితి, తస్మాద్విశిష్టోఽన్యః ప్రథమాన్తః పురుషశబ్దో మనోమయత్వాదివిశిష్టస్యాత్మనోఽభిధాయకః; తస్య సత్త్వాన్న పరస్మాదన్యః శారీరః ఉపాస్య ఇత్యర్థః

కించ 'ఈశ్వరః సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి,భ్రామయన్సర్వభూతాని

జాతీయకాపరమాత్మనోఽన్యమాత్మానం వారయతి.తథా స్మృతిరపి— "క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారతే" త్యేవంజాతీయ కేతి అత్రోచ్యతే. సత్యమేవైతత్, పర ఏవాత్మా దేహేంద్రియమనో బుద్ధ్యుపాధిభిః పరిచ్ఛిద్యమానో బాలైశ్శారీర ఇత్యుపచర్యతే యథా ఘటకరకాద్యుపాధివశాదపరిచ్ఛిన్నమపి నభః పరిచ్ఛిన్నవదవభాసతే తద్వత్. తదపేక్షయా చ కర్మకర్తృత్వాదిభేదవ్యవహారోనవిరుధ్యతే. ప్రాక్ 'తత్త్వమసీ' త్యాత్మైకత్వోపదేశగ్రహణాత్. గృహీతే త్వాత్మైకత్వే బంధమోక్షాదిసర్వవ్యవహారపరిసమాప్తిరేవ స్యాత్.

సూ. అర్భకౌకస్త్వాత్తద్వ్యపదేశాచ్చ నేతి చేన్న నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవచ్చ. ౭.

అర్భకమల్పమోకో నీడం "ఏష మే ఆత్మాంతర్హృదయ" ఇతి పరిచ్ఛిన్నాయతనత్వాత్. స్వశబ్దేన చ 'అణీయాన్ వ్రీహేర్వా యవాద్వా' ఇత్యణీయస్త్వవ్యపదేశాత్, శారీర ఏవారాగ్రమాత్రో జీవ ఇహోపదిశ్యతే న సర్వగతః పరమాత్మేతి యదుక్తం తత్పరిహర్తవ్యం.

స్వతి—అత్రాహేత్యాదినా. త్వదుక్తరీత్యా వస్తుత ఏకత్వమేవ భేదస్తు కల్పిత ఏవ సూత్రేష్వనూద్యత ఇత్యాహ—సత్యమితి.

౭. అర్భకమోకో యస్య సోఽర్భకౌకాః తస్య భావస్తత్త్వం తస్మాదార్థిక మల్పత్వం అణీయానిత్యల్పత్వవాచకశబ్దేనాపి శ్రుతమిత్యాహ—స్వశబ్దేనేతి. నాయం

యన్త్రారూఢాని మాయయా.' ఇత్యాదౌ జీవపరమాత్మనోర్భేదస్మరణాన్న పరస్మాదన్యో జీవ ఉపాస్య ఇతి సిద్ధమ్. అనయోర్భేదస్తు కాల్పనికః, న వాస్తవ ఇతి రహస్యమ్.

అధునా పరమాత్మన ఉపాస్యత్వమాక్షిప్య పరిహరతి—

అర్భకౌకస్త్వాత్ అర్భకమల్పమ్ ఓకః స్థానం యస్య సోఽర్భకౌకాః తస్య భావస్తత్త్వం తస్మాత్, 'ఏష మ ఆత్మాన్తర్హృదయే' ఇతి పరిచ్ఛిన్నహృదయాయతనత్వాదిత్యర్థః. కిం చ తద్వ్యపదేశాచ్చ తస్య స్వశబ్దేనైవ 'అణీయాన్' ఇత్యణీయస్త్వస్య వ్యపదేశాత్ ఆరాగ్రమాత్రో జీవ ఇహోపాస్యః న సర్వగతః పరమాత్మేతి

అత్రోచ్యతే—నాయం దోషః. న తావత్పరిచ్ఛిన్నదేశస్య సర్వగతత్వవ్యపదేశః కథమప్యుపపద్యతే. సర్వగతస్య తు సర్వదేశేషు విద్యమానత్వాత్పరిచ్ఛిన్నదేశవ్యపదేశోఽపి కయాచిదపేక్షయా సంభవతి, యథా సమస్తవసుధాధిపతిరపి సన్నయోధ్యాధిపతిరితి వ్యపదిశ్యతే. కయా పునరపేక్షయా సర్వగతస్సన్నీశ్వరోఽర్భకౌకా అణీయాంశ్చ వ్యపదిశ్యత ఇతి. నిచాయ్యత్వాదేవమితి బ్రూమః. ఏవమణీయస్త్వాదిగుణోపేత ఈశ్వరస్తత్ర హృదయపుండరీకే నిచాయ్యో ద్రష్టవ్య ఇత్యుపదిశ్యతే, యథా సాలగ్రామే హరిః, తత్రాస్య బుద్ధివిజ్ఞానం గ్రాహకం, సర్వగతోఽపీశ్వరస్తత్రోపాస్యమానః ప్రసీదతి. వ్యోమవచ్చైతద్ద్రష్టవ్యం. యథా సర్వగతమపి సద్వ్యోమ సూచీపాశాద్యపేక్షయార్భకౌకోఽణీయశ్చ వ్యపదిశ్యతే, ఏవం బ్రహ్మాపి. తదేవం నిచాయ్యత్వాపేక్షం బ్రహ్మణోఽర్భకౌకస్త్వమణీయస్త్వం చ న పారమార్థికం తత్ర యదా శంక్యతే హృదయాయతనత్వాద్బ్రహ్మణః హృదయాయతనానాం చ ప్రతిశరీరం భిన్నత్వాత్ భిన్నాయతనానాం చ శుకాదీనామనేకత్వసావయవత్వాఽనిత్యత్వాదిదోషదర్శనాద్బ్రహ్మణోఽపి తద్వత్ప్రసంగ ఇతి తదపి పరిహృతం భవతి.

దోష ఇత్యుక్తం వివృణోతి—న తావదితి కథమపి బ్రహ్మభావాపేక్షయాఽపీత్యర్థః. పరిచ్ఛేదత్యాగం వినా బ్రహ్మత్వాసంభవాత్ తత్త్యాగే చ బ్రహ్మణ ఏవోపాస్యత్వమాయాతీతి భావః. విభోః పరిచ్ఛేదోక్తౌ దృష్టాంతమాహ—యథా సమస్తేతి. సర్వేశ్వరస్యాయోధ్యాయాం స్థిత్యపేక్షయా పరిచ్ఛేదోక్తివదల్పహృది ధ్యేయత్వేన తథోక్తిరిత్యర్థః. నను కిమితి హృదయమేవ ప్రాయేణోచ్యతే తత్రాహ—తత్రేతి. హృదయే పరమాత్మనో బుద్ధివృత్తిర్గ్రాహికా భవతి. అత ఈశ్వరాభివ్యక్తిస్థానత్వాత్తదుక్తిరిత్యర్థః. వ్యోమదృష్టాంతాసినా శంకాలతాం కాపి ఛిన్నత్త్యాహ—తత్ర యదాశంక్యత ఇత్యాదినా. భిన్నాయతనత్వేఽపి వ్యోమ్నః సత్యభేదాద్యభావాదితి భావః.

చేత్, న. కుతః, నిచాయ్యత్వాదేవమ్ అర్భకౌకస్త్వాణీయస్త్వాదివిశిష్టత్వేన రూపేణ పరమాత్మన ఇహ నిచాయ్యత్వాత్ ఉపాస్యత్వాత్. అతః సర్వగతస్యాత్మన ఉపాసనాపేక్షయా అర్భకౌకస్త్వాదిగుణః. నైతావతా సర్వగతత్వహానిః. తత్ర దృష్టాన్తః వ్యోమవత్; యథా సర్వగతమపి వ్యోమ సూచ్యాద్యవచ్ఛేదేనార్భకౌకోఽణీయశ్చ వ్యపదిశ్యతే తద్వత్ బ్రహ్మాపీత్యర్థః.

సూ. సంభోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాత్. ౮.

వ్యోమవత్సర్వగతస్య బ్రహ్మణః సర్వప్రాణిహృదయసంబంధాచ్చి
ద్రూపతయా చ శారీరేణావిశిష్టత్వాత్, సుఖదుఃఖాదిసంభోగోఽప్య
విశిష్టః ప్రసజ్యేత. ఏకత్వాచ్చ. న హి పరమాత్మనోఽన్యః కశ్చిదాత్మా
సంసారీ విద్యతే 'నాన్యోఽతోఽస్తి విజ్ఞాతే' త్యాదిశ్రుతిభ్యః. తస్మాత్పర
స్యైవ బ్రహ్మణః సంభోగప్రసంగ ఇతి చేన్న, వైశేష్యాత్. న తావ
త్సర్వప్రాణిహృదయసంబంధాచ్చిద్రూపతయా చ శారీరవద్బ్రహ్మణ
స్సంభోగప్రసంగః, వైశేష్యాత్. విశేషో హి భవతి శారీరపరమేశ్వ
రయోః. ఏకః కర్తా భోక్తా ధర్మాధర్మాదిసాధనః సుఖదుఃఖాదిమాంశ్చ,
ఏకస్తద్విపరీతోఽపహతపాప్మత్వాదిగుణః. ఏతస్మాదనయోర్విశేషా
దేకస్య భోగో నేతరస్య. యది చ సన్నిధానమాత్రేణ వస్తుశక్తిమనా
శ్రిత్య కార్యసంబంధోఽభ్యుపగమ్యేత ఆకాశాదీనామపి దాహాది
ప్రసంగః. సర్వగతానేకాత్మవాదినామపి సమావేతౌ చోద్యపరిహారౌ.
యదప్యేకత్వాద్బ్రహ్మణ ఆత్మాంతరాభావాచ్ఛారీరస్య భోగేన
బ్రహ్మణో భోగప్రసంగ ఇతి. అత్ర వదామః—ఇదం తావద్దేవానాం
ప్రియః ప్రష్టవ్యః-కథమయం త్వయాత్మాంతరాభావోఽధ్యవసిత ఇతి.

---

౮. బ్రహ్మణో హార్దత్వేఽనిష్టసంభోగాపత్తేర్జీవఏవ హార్ద ఉపాస్య ఇతి శఙ్కాం
వ్యాచష్టే—వ్యోమవదితి. బ్రహ్మ భోక్తృ స్యాత్ హార్దత్వే సతి చేతనత్వాజ్జీవాభిన్న
త్వాచ్చ, జీవవదిత్యుక్తం నిరస్యతి—న వైశేష్యాదితి. ధర్మాధర్మవత్త్వముపాధిరిత్యర్థః.
అయమేవ విశేషో వైశేష్యం స్వార్థే ష్యఞ్ ప్రత్యయః విశేషస్యాతిశయార్థో వాధర్మా
దేస్స్వాశ్రయే ఫలహేతుత్వమతిశయః, తస్మాదిత్యర్థః. కించ విభవో బహవ ఆత్మాన
ఇతి వాదినామేకస్మిన్ దేహే సర్వాత్మనాం భోక్తృత్వప్రసంగః,స్వకర్మార్జిత ఏవ దేహ
ఏవ భోగ ఇతి పరిహారశ్చ తుల్య ఇతి న వయం పర్యనుయోజ్యా ఇత్యాహ—సర్వ
గతేతి. వస్తుతస్తేషామేవ భోగసాంకర్యమిత్యగ్రే వక్ష్యతే. బ్రహ్మణో జీవాభిన్నత్వం

అధునా పరమాత్మనః సర్వగతత్వే దోషమాశఙ్క్య పరిహరతి—

వ్యోమవత్పరమాత్మనః సర్వగతత్వే చేతనత్వావిశేషాత్ జీవవత్ సుఖదుఃఖాను
భవరూపసంభోగప్రాప్తిరితి చేత్, న. వైశేష్యాత్ జీవపరమాత్మనోః భోక్తృత్వాభో

'తత్త్వమస్యహం బ్రహ్మాస్మి నాన్యోఽతోఽస్తి విజ్ఞాతే'త్యాదిశాస్త్రేభ్యః ఇతి చేత్, యథాశాస్త్రం తర్హి శాస్త్రీయోఽర్థః ప్రతిపత్తవ్యః న తత్రార్ధజరతీయం లభ్యం. శాస్త్రం చ 'తత్త్వమసీ'త్యపహతపాప్మత్వాదివిశేషణం బ్రహ్మ శారీరస్యాత్మత్వేనోపదిశచ్ఛారీరస్యైవ తావదుపభోక్తృత్వం వారయతి. కుతః? తదుపభోగేన బ్రహ్మణ ఉపభోగప్రసంగః అథాగృహీతం శారీరస్య బ్రహ్మణైకత్వం తదా మిథ్యాజ్ఞాననిమిత్తః శారీరస్యోపభోగో న తేన పరమార్థరూపస్య బ్రహ్మణస్సంస్పర్శః. న హి బాలైస్తలమలినతాదిభిర్వ్యోమ్ని వికల్ప్యమానే తలమలినతాదివిశిష్టమేవ పరమార్థతో వ్యోమ భవతి. తదాహ 'న వైశేష్యా' దితి. నైకత్వేఽపి శారీరస్యోపభోగేన బ్రహ్మణ ఉపభోగప్రసంగో వైశేష్యాత్. విశేషో హి భవతి మిథ్యాజ్ఞానసమ్యగ్జ్ఞానయోః. మిథ్యాజ్ఞానకల్పిత ఉపభోగః, సమ్యగ్జ్ఞానదృష్టమేకత్వం. న చ మిథ్యాజ్ఞానకల్పితేనోపభోగేన సమ్యగ్జ్ఞానదృష్టమేకత్వం వస్తు సంస్పృశ్యతే. తస్మాన్నోపభోగగంధోఽపి శక్య ఈశ్వరస్య కల్పయితుమ్.

శ్రుత్యా నిశ్చిత్య తేన భోక్తృత్వానుమానే ఉపజీవ్యశ్రుతిబాధమాహ—యథాశాస్త్రమితి. అర్ధం ముఖమాత్రం జరత్యా వృద్ధాయాః కామయతేనాంగానీతి సోఽయమర్ధజరతీయన్యాయః స చాత్ర న యుక్తః. న హ్యభేదమంగీకృత్యాభోక్తృత్వం త్యక్తుం యుక్తం శ్రుత్యైవాభేదసిద్ధ్యర్థం భోక్తృత్వవారణాదిత్యాహ—శాస్త్రం చేతి. నన్వేకత్వం మయా శ్రుత్యా న గృహీతం యేనోపజీవ్యబాధస్స్యాత్. కింతు త్వదుక్త్యా గృహీతమిత్యాశంక్య బింబప్రతిబింబయోః కల్పితభేదేన భోక్తృత్వాభోక్తృత్వవ్యవస్థోపపత్తేరప్రయోజకో హేతురిత్యాహ—అథాగృహీతమిత్యాదినా. కల్పితధర్మేణాసంగిత్వమధిష్ఠానస్య వైశేష్యమిత్యస్మిన్నర్థేఽపి సూత్రం పాతయతి—తదాహేతి. బ్రహ్మణో హార్దత్వే బాధకాభావాచ్ఛాండిల్యవిద్యావాక్యం బ్రహ్మణ్యుపాస్యే సమన్వితమితి సిద్ధం. ఇతి ప్రథమాధికరణమ్.

క్తృత్వాదివిశేషాన్న తద్భోగేనాస్య భోగప్రాప్తిః. తస్మాన్మనోమయత్వాదిగుణకః పరమాత్మైవోపాస్యః, న శారీర ఇతి సుస్థితమ్.

సూ. అత్తా చరాచరగ్రహణాత్. ౯.

కఠవల్లీషు పఠ్యతే—'యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్త్రం చోభే భవత ఓదనః, మృత్యుర్యస్యోపసేచనం క ఇత్థా వేద యత్ర సః' ఇతి. అత్ర కశ్చిదోదనోపసేచనసంసూచితోఽత్తా ప్రతీయతే. తత్ర కిమగ్నిరత్తా స్యాదుత జీవోఽథ వా పరమాత్మేతి సంశయః, విశేషానవధారణాత్, త్రయాణాం చాగ్నిజీవపరమాత్మనామస్మిన్ గ్రంథే ప్రశ్నోపన్యాసోపలబ్ధేః. కిం తావత్ప్రాప్తం? అగ్నిరత్తేతి. కుతః? 'అగ్నిరన్నాద' ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధిభ్యాం. జీవో వాఽత్తా స్యాత్ 'తయో రన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీ'తి దర్శనాత్. న చ పరమాత్మా 'అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీ'తి దర్శనాదిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః—అత్తాఽత్ర పరమాత్మా భవితు

---

౯. అత్తా చరాచరగ్రహణాత్. యస్య బ్రహ్మక్షత్త్రాదిజగదోదనో మృత్యుస్సర్వప్రాణిమారకోఽపి యస్యోపసేచనమోదనసంస్కారకఘృతప్రాయః సోఽత్తా యత్ర శుద్ధే చిన్మాత్రేఽభేదకల్పనయా వర్తతే తచ్ఛుద్ధం బ్రహ్మ ఇత్థా ఇత్థం ఈశ్వరస్యాప్యధిష్ఠానభూతం కో వేద, చిత్తశుద్ధ్యాద్యుపాయం వినా కోఽపి న జానాతీత్యర్థః. సంశయబీజమాహ—విశేషేతి. 'సత్వమగ్నిం ప్రబ్రూహీ'త్యగ్నేః, 'యేయం ప్రేతే విచికిత్సే'తి జీవస్య, 'అన్యత్ర ధర్మాది'తి బ్రహ్మణః ప్రశ్నః. 'లోకాదిమగ్నిం తమువాచే'త్యగ్నేః, 'హంత త ఇదం ప్రవక్ష్యామీ'తీతరయోః ప్రతివచనముపలభ్యత ఇత్యర్థః. పూర్వత్ర బ్రహ్మణో భోక్తృత్వం నాస్తీత్యుక్తం తదుపజీవ్య పూర్వపక్షయతి—కిం తావదితి. అగ్నిప్రకరణమతీతమిత్యరుచేరాహ—జీవో వేతి. పూర్వపక్షే జీవోపాస్తిః సిద్ధాంతే నిర్విశేషబ్రహ్మజ్ఞానమితి ఫలభేదః. ఓదనశబ్దో భోగ్యవాచీతి పూర్వపక్షః, సిద్ధాంతస్తు బ్రహ్మక్షత్త్రశబ్దైరుపస్థాపితకార్యమాత్రే గౌణ ఓదనశబ్దః. గుణశ్చాత్ర

పూర్వం యథా బ్రహ్మణో భోక్తృత్వాభావ ఉక్తః, తథా కర్తృత్వాభావ ఇహ బ్రహ్మణ ఇతి దృష్టాన్తసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే అగ్నేర్జీవస్య వోపాస్తిః; సిద్ధాన్తే నిర్విశేషబ్రహ్మధీరితి ఫలభేదః. కఠవల్లీషు శ్రూయతే 'యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్త్రం చోభే భవత ఓదనః' ఇత్యాది. తత్రౌదనోపసేచనసూచితః కశ్చిదత్తా ప్రతీయతే. స కిమగ్నిః, ఉత జీవః, ఉతాహో పరమాత్మేతి విశయే, అగ్నిజీవావితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాన్తస్తు—పరమాత్మైవాత్తా. కుతః,

మర్హతి. కుతః? చరాచరగ్రహణాత్. చరాచరం హి స్థావరజంగమం మృత్యూపసేచనమిహాద్యత్వేన ప్రతీయతే. తాదృశస్య చాద్యస్య న పరమాత్మనోఽన్యః కార్త్స్న్యేనాత్తా సంభవతి, పరమాత్మా తు వికారజాతం సంహరన్ సర్వమత్తీత్యుపపద్యతే సన్విహ చరాచర గ్రహణం నోపలభ్యతే, తత్కథం సిద్ధవచ్చరాచరగ్రహణం హేతుత్వే నోపాదీయతే? నైష దోషః. మృత్యూపసేచనత్వేనాద్యత్వేన సర్వస్య ప్రాణిజాతస్య ప్రతీయమానత్వాద్బ్రహ్మక్షత్రయోశ్చ ప్రాధాన్యా త్ప్రదర్శనార్థతోపపత్తేః. యత్తు పరమాత్మనోఽపి నాత్తృత్వం సంభ వతి 'అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీ' తి దర్శనాదితి, అత్రోచ్యతే, కర్మ ఫలభోగస్య ప్రతిషేధకమేతద్దర్శనం, తస్య సన్నిహితత్వాన్న వికార సంహారస్య ప్రతిషేధకం, సర్వవేదాంతేషు సృష్టిస్థితిసంహారకారణత్వేన బ్రహ్మణః ప్రసిద్ధత్వాత్. తస్మాత్పరమాత్మైవేహాత్తా భవితుమర్హతి.

సూ. ప్రకరణాచ్చ. ౧౦.

ఇతశ్చ పరమాత్మైవేహాత్తా భవితుమర్హతి; యత్కారణమిదం ప్రకరణం పరమాత్మనః 'న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చి' దిత్యాది. ప్రకృతగ్రహణం చ న్యాయ్యం 'క ఇత్థా వేద యత్ర స' ఇతి చ దుర్వి జ్ఞానత్వం పరమాత్మలింగమ్.

మృత్యూపసేచనపదేన సన్నిధాపితం ప్రసిద్ధాదనగతం వినాశ్యత్వం గృహ్యతే, గౌణ శబ్దస్య సన్నిహితగుణగ్రాహిత్వాత్. తథాచ సర్వస్య వినాశ్యత్వేన భానాల్లింగా దీశ్వరోఽత్తేత్యాహ—నైష దోష ఇతి. తస్య సన్నిహితత్వాదితి—'పిప్పలం స్వా ద్వత్తీ'తి భోగస్య పూర్వోక్తత్వాదిత్యర్థః.

౧౦. ప్రకరణాచ్చేతి సూత్రం స్పష్టత్వాన్న వ్యాఖ్యాతమ్. ఇతి ద్వితీయాధి కరణమ్.

చరాచరగ్రహణాత్. చరాచరయోః స్థావరజఙ్గమయోః ఆద్యత్వేనాస్మిన్వాక్యే గ్రహ ణాత్ శ్రవణాత్. న హి పరమాత్మానం సర్వసంహర్తారమృతేఽన్యస్య కస్యచిచ్చరా చరాత్తృత్వం సంభవతీత్యర్థః.

ఇతశ్చ పరమాత్మైవాత్తేత్యాహ—

'న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిత్' ఇత్యాదినా పరమాత్మనః ప్రకరణాత్ ప్రకృతత్వాత్ 'క ఇత్థా వేద యత్ర సః' ఇతి దుర్విజ్ఞేయత్వరూపాసాధారణలింగా చ్చేత్యర్థః.

సూ. గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి తద్దర్శనాత్. ౧౧.

కఠవల్లీష్వేవం పఠ్యతే—"ఋతం పిబంతౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధే. ఛాయాతపౌ బ్రహ్మవిదో వదంతి పంచాగ్నయో యే చ త్రిణాచికేతాః" ఇతి. తత్ర సంశయః. కిమిహ బుద్ధిజీవౌ నిర్దిష్టౌ, ఉత జీవపరమాత్మానావితి. యది బుద్ధిజీవౌ, తతో బుద్ధిప్రధానాత్కార్యకరణసంఘాతాద్విలక్షణో జీవః ప్రతిపాదితో భవతి, తదపీహ ప్రతిపాదయితవ్యం. 'యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యేఽస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైకే. ఏతద్విద్యామనుశిష్టస్త్వయాహం వరాణామేష వరస్తృతీయ' ఇతి పృష్టత్వాత్. అథ జీవపరమాత్మానౌ, తతో జీవాద్విలక్షణః పరమాత్మా ప్రతిపాదితో భవతి, తదపీహ ప్రతిపాదయితవ్యం 'అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యస్మాత్కృతాకృతాత్, అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వదే' తి పృష్టత్వాత్.

౧౧. అత్రృవాక్యానంతరవాక్యస్యాపి జ్ఞేయాత్మని సమన్వయమాహ—గుహామితి. ఋతమవశ్యం భావి కర్మఫలం పిబంతౌ భుంజానౌ సుకృతస్య కర్మణో లోకే కార్యే దేహే పరస్య బ్రహ్మణోఽర్ధం స్థానమర్హతీతి పరార్ధ్యం హృదయం పరమం శ్రేష్ఠం తస్మిన్ యా గుహా నభోరూపా బుద్ధిరూపా వా తాం ప్రవిశ్య స్థితౌ ఛాయాతపవన్మిథోవిరుద్ధౌ తౌ చ బ్రహ్మవిదః కర్మిణశ్చ వదంతి. త్రిఃనాచికేతోఽగ్నిశ్చితో యైస్తే త్రినాచికేతాః తేఽపి వదంతీత్యర్థః. నాచికేతవాక్యానామత్రాధ్యయనం తదర్థజ్ఞానం తదనుష్ఠానం చేతి త్రిత్వం బోధ్యం. బుద్ధ్యవచ్ఛిన్నజీవస్య పరమాత్మనశ్చ ప్రకృతత్వాత్సంశయమాహ—తత్రేతి. పూర్వోత్తరపక్షయోః ఫలం స్వయమేవాహ—యదీత్యాదినా. తదపి-జీవస్య బుద్ధివైలక్షణ్యమపీత్యర్థః. మనుష్యే ప్రేతే మృతే సతి యేయం విచికిత్సా సంశయః. పరలోకభాగ్భోక్తాఽస్తీత్యేకే నాస్తీత్యన్యే, అతస్త్వ

పూర్వం బ్రహ్మక్షత్రపదస్య మృత్యుపదసాంనిధ్యాదనిత్యవస్తుపరత్వవదిహాపి పిబచ్ఛబ్దస్య సంనిహితగుహాప్రవేశాదినా బుద్ధిక్షేత్రజ్ఞపరత్వమస్త్వితి దృష్టాన్తసఙ్గత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే బుద్ధిభిన్నజీవజ్ఞానమ్, సిద్ధాన్తే తు జీవవిలక్షణపరమాత్మజ్ఞానమితి ఫలభేదః. కఠవల్లీష్వేవం శ్రూయతే—'ఋతం పిబన్తౌ సుకృతస్య లోకే' ఇత్యాది.

అత్రాహ—ఉభావప్యేతౌ పక్షౌ న సంభవతః. కస్మాత్? ఋతపానం హి కర్మఫలోపభోగ 'సుకృతస్య లోక' ఇతి లింగాత్. తచ్చ చేతనస్య క్షేత్రజ్ఞస్య సంభవతి నాచేతనాయా బుద్ధేః. పిబంతావితి ద్వివచనేన ద్వయోః పానం దర్శయతి శ్రుతిః. అతో బుద్ధిక్షేత్రజ్ఞపక్షస్తావన్న సంభవతి. అతఏవ క్షేత్రజ్ఞపరమాత్మపక్షోఽపి న సంభవతి చేతనేఽపి పరమాత్మని ఋతపానాసంభవాత్ 'అనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతీ'తి మంత్రవర్ణాదితి. అత్రోచ్యతే నైష దోషః. ఛత్రిణో గచ్ఛంతీత్యేకేనాపి ఛత్రిణా బహూనామచ్ఛత్రిణాం ఛత్రిత్వోపచారదర్శనాత్, ఏవమేకేనాపి పిబతా ద్వౌ పిబంతావుచ్యేయాతాం. యద్వా జీవస్తావత్పిబతి, ఈశ్వరస్తు పాయయతి, పాయయన్నపి పిబతీత్యుచ్యతే. పాచయితర్యపి పక్తృత్వప్రసిద్ధిదర్శనాత్ బుద్ధిక్షేత్రజ్ఞపక్షపరిగ్రహోఽపి సంభవతి కరణే కర్తృత్వోపచారాత్, ఏధాంసి పచంతీతి ప్రయోగదర్శనాత్. నచాధ్యాత్మాధికారే అన్యౌ కౌచిదృతం పిబంతౌ సంభవతః

యోపదిష్టోఽహమేతదాత్మతత్త్వం జానీయామిత్యర్థః. తదపీతి. పరమాత్మస్వరూపమపీత్యర్థః. ఉభయోర్భోక్తృత్వయోగేన సంశయమాక్షిపతి—అత్రాహేతి. ఛత్రిపదేన గంతార ఇవ పిబత్పదేనాజహల్లక్షణయా ప్రవిష్టావుచ్యేతే ఇత్యాహ—అత్రోచ్యత ఇతి. పానకర్తృవాచిపదేన పానానుకూలా వా లక్ష్యేవిత్యాహ—యద్వేతి. నియతపూర్వభావికృతిమత్త్వరూపమనుకూలత్వం కర్తృకారయిత్రోస్సాధారణం యః కారయతి స కరోత్యేవేతి న్యాయాదితి భావః. అత్ర ప్రకృతిర్ముఖ్యార్థా ప్రత్యయే లక్షణా. మిశ్రాఽస్తు కృతిః ప్రత్యయార్థో ముఖ్యః. ప్రకృత్యా త్వజహల్లక్షణయా పాయనం లక్ష్యమిత్యాహుః. పూర్వపక్షే పిబంతావితి కర్తృవాచిశతృప్రత్యయేన బుద్ధిజీవసాధారణం కారకత్వం లక్ష్యమిత్యాహ—బుద్ధీతి. ఏధాంసి కాష్ఠాని పచంతీత్యాఖ్యాతేన కారకత్వం లక్ష్యం ప్రకృతిస్తు ముఖ్యైవేతి భావః. ముఖ్యపానాశ్రయప్రసిద్ధపక్షిణౌ గ్రాహ్యావిత్యత ఆహ—న చేతి. బ్రహ్మక్షత్రపదస్య సన్నిహితమృత్యుపదాదనిత్యవస్తుపరత్వవదిహాపి పిబత్పదస్య సన్నిహితగుహాపదాద్బుద్ధిజీవపరతేతి దృష్టాం

తత్ర కిం బుద్ధిజీవౌ నిర్దిష్టౌ, ఉత జీవపరమాత్మానావితి విశయే, బుద్ధిజీవావితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాన్తస్తు—ఇహ గుహాం ప్రవిష్టౌ జీవపరమాత్మానావేవ. కుతః ఆత్మానౌ హి, హి యస్మాదాత్మానౌ చేతనౌ, 'ఋతం పిబన్తౌ' ఇతి కర్మఫలభోగశ్రవణేన ఏకస్య

తస్మాద్బుద్ధిజీవౌ స్యాతాం జీవపరమాత్మానౌ వేతి సంశయః. కిం తావత్ప్రాప్తం? బుద్ధిక్షేత్రజ్ఞావితి. కుతః? 'గుహాం ప్రవిష్టా'వితి విశేషణాత్. యది శరీరం గుహా యది వా హృదయముభయథాపి బుద్ధిక్షేత్రజ్ఞౌ గుహాం ప్రవిష్టావుపపద్యేతే. న చ సతి సంభవే సర్వగతస్య బ్రహ్మణః విశిష్టదేశత్వం యుక్తం కల్పయితుం. 'సుకృతస్య లోక' ఇతి చ కర్మగోచరానతిక్రమం దర్శయతి పరమాత్మా తు న సుకృతస్య దుష్కృతస్య వా గోచరే వర్తతే.'న కర్మణా వర్ధతే నో కనీయా'నితి శ్రుతేః. 'ఛాయాతపా'వితి చ చేతనాచేతనయోర్నిర్దేశ ఉపపద్యతే ఛాయాతపవత్పరస్పరస్య విలక్షణత్వాత్. తస్మాద్బుద్ధిక్షేత్రజ్ఞావిహోచ్యేయాతామిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః-విజ్ఞానాత్మపరమాత్మానావిహోచ్యేయాతాం కస్మాత్? ఆత్మానౌ హి తావుభావపి చేతనౌ సమానస్వభావౌ, సంఖ్యాశ్రవణే చ సమానస్వభావేష్వేవ లోకే ప్రతీతిర్దృశ్యతే. అస్య గోర్ద్వితీయోఽన్వేష్టవ్య ఇత్యుక్తే గౌరేవ ద్వితీయోఽన్విష్యతే నాశ్వః పురుషో వా, తదిహ ఋతపానేన లింగేన నిశ్చితే విజ్ఞానాత్మని ద్వితీయాన్వేషణాయాం సమానస్వభావశ్చేతనః పరమాత్మైవ ప్రతీయతే. ననూక్తం గుహాహితత్వదర్శనాన్న పరమాత్మా ప్రత్యేతవ్య ఇతి. గుహాహితత్వదర్శనాదేవ పరమాత్మా ప్రత్యేతవ్య ఇతి వదామః. గుహాహితత్వం హి శ్రుతిస్మృతిష్వసకృత్పరమాత్మన ఏవ దృశ్యతే. 'గుహాహితం గహ్వరేష్ఠం

తేన పూర్వపక్షయతి—కిం తావదితి. గోచరః ఫలం ఏకస్మిన్ జాతిమతి క్లృప్తే సజాతీయమేవ ద్వితీయం గ్రాహ్యం. వ్యక్తిమాత్రగ్రహే లాఘవాన్న విజాతీయం జాతివ్యక్త్యుభయకల్పనాగౌరవాత్. న చాస్తు కారకత్వేన సజాతీయా బుద్ధిరేవ జీవస్య ద్వితీయేతి వాచ్యం, చేతనత్వస్య జీవస్వభావస్య కారకత్వాదంతరంగత్వాత్. తథా చ లోకే ద్వితీయస్యాంతరంగజాతిమత్త్వదర్శనాజ్జీవస్య ద్వితీయశ్చేతన ఏవేతి సూత్రార్థమాహ—సంఖ్యాశ్రవణే చేతి. గుహాయాం బుద్ధౌ స్థితం గహ్వరే అనేకానర్థసంకులే దేహే స్థితం పురాణమనాదిపురుషం విదిత్వా హర్షశోకౌ జహాతి, పరమే శ్రేష్ఠే

త్మత్వే ద్వితీయస్యాప్యాత్మత్వం న్యాయ్యమ్. తత్ర హేతుః తద్దర్శనాత్, సంఖ్యాశ్రవణే చ సంఖ్యావతోరేకరూపత్వస్య లోకే దర్శనాదిత్యర్థః.

పురాణం యో వేద నిహితం గుహాయాం పరమే వ్యోమన్ ఆత్మాన మన్విచ్ఛ గుహాం ప్రవిష్ట' మిత్యాద్యాసు. సర్వగతస్యాపి బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధ్యర్థో దేశవిశేషోపదేశో న విరుధ్యత ఇత్యేతదప్యుక్తమేవ. సుకృతలోకవర్తిత్వం తు ఛత్రిత్వవదేకస్మిన్నపి వర్తమానముభయోర పృవిరుద్ధం. చాయాతపావిత్యప్యవిరుద్ధం. ఛాయాతపవత్పరస్పరవిలక్షణ త్వాత్సంసారిత్వాసంసారిత్వయోః అవిద్యాకృతత్వాత్సంసారిత్వస్య పార మార్థికత్వాచ్చాసంసారిత్వస్య, తస్మాద్విజ్ఞానాత్మ పరమాత్మానౌ గుహాం ప్రవిష్టౌ గృహ్యేతే కుతశ్చ విజ్ఞానాత్మపరమాత్మానౌ గృహ్యేతే?

సూ. విశేషణాచ్చ. ౧౨.

విశేషణం చ విజ్ఞానాత్మపరమాత్మనోరేవ సంభవతి 'ఆత్మానం రథినం విద్ధి శరీరం రథమేవ చే'త్యాదినా పరేణ గ్రంథేన రథిరథాది రూపకల్పనయా విజ్ఞానాత్మానం రథినం సంసారమోక్షయోర్గంతారం కల్పయతి. 'సోఽధ్వనః రపామాప్నోతితద్విష్ణోఃపరమంపద'మితిచపరమా త్మానం గంతవ్యం కల్పయతి. తథా 'తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితం గహ్వరేష్ఠం పురాణం, అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీ'తి పూర్వస్మిన్నపి గ్రంథే మంతృమం తవ్యత్వేన తావేవ విశేషితౌ. ప్రకరణం చేదం పరమాత్మనః, 'బ్రహ్మ

వ్యోమన్ హార్దాకాశే యా గుహాబుద్ధిః తస్యాం నిహితం బ్రహ్మ యో వేద సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామానిత్యన్వయః. అన్విచ్ఛ విచారయేత్యర్థః.

౧౨. విశేషణం గంతృగంతవ్యత్వాదికం లింగమాహ—విశేషణాచ్చేతి. స జీవోఽధ్వనస్సంసారమార్గస్య పరమం పారం కిం తత్? విష్ణోర్వ్యాపనశీలస్య పర మాత్మనః పదం స్వరూపమాప్నోతీత్యర్థః. దుర్దర్శం దుర్జ్ఞానం తత్ర హేతుః-గూఢం మాయావృతం మాయామనుప్రవిష్టం పశ్చాద్గుహాహితం గుహాద్వారా గహ్వరేష్ఠం, ఏవం బహిరాగతమాత్మానమధ్యాత్మయోగః స్థూలసూక్ష్మకారణదేహాలయక్రమేణ ప్రత్య

ఇతశ్చ జీవపరమాత్మానావేవ గుహాం ప్రవిష్టావిత్యాహ—

'సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి...' 'దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతి' ఇతి

విదో వదంతీ'తి చ వక్తృవిశేషోపాదానం పరమాత్మపరిగ్రహే ఘటతే, తస్మాదిహ జీవపరమాత్మానావుచ్యేయాతాం. ఏష ఏవ న్యాయః 'ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా' విత్యేవమాదిష్వపి. తత్రాపి హ్యధ్యాత్మాధికారాన్న ప్రాకృతౌ సుపర్ణావుచ్యేతే. 'తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీ'త్యదనలింగాద్విజ్ఞానాత్మా భవతి. 'అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీ'త్యనశనచేతనత్వాభ్యాం పరమాత్మా. అనంతరే చ మంత్రే తావేవ ద్రష్టృద్రష్టవ్యభావేన విశినష్టి—'సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నోఽనీశయా శోచతి ముహ్యమానః, జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోక' ఇతి. అపర ఆహ—ద్వా సుపర్ణేతి. నేయమృగస్యాధికరణస్య సిద్ధాంతం భజతే, పైంగిరహస్యబ్రాహ్మణేనాన్యథా వ్యాఖ్యాతత్వాత్. 'తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీ'తి సత్త్వం, 'అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీత్యనశ్నన్నన్యోఽభిపశ్యతి జ్ఞస్తావేతౌ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞా'వితి, సత్త్వశబ్దో జీవః క్షేత్రజ్ఞశబ్దః పరమాత్మేతి యదుచ్యతే, తన్న. సత్త్వ

గాత్మని చిత్తసమాధానం తేనాధిగమో మహావాక్యజావృత్తిః తయా విదిత్వేత్యర్థః. ఋతపానమంత్రే జీవానువాదేన వాక్యార్థజ్ఞానాయ తత్పదార్థో బ్రహ్మ ప్రతిపాద్యత ఇత్యుపసంహరతి—తస్మాదిహేతి. ఉక్తన్యాయమతిదిశతి—ఏష ఇతి. ద్వా ద్వౌ ఛాందసో ద్వివచనస్యాఽఽకారః. సుపర్ణావివ సహైవ యుజ్యేతే నియమ్యనియామకభావేనేతి. సయుజౌ. సఖాయా చేతనత్వేన తుల్యస్వభావౌ. సమానమేకం వృక్షం ఛేదనయోగ్యం శరీరమాశ్రిత్య స్థితావిత్యర్థః. గుహాం ప్రవిష్టావితి యావత్. ఏతావాత్మానౌ. తల్లింగదర్శనాదిత్యాహ—తయోరన్య ఇతి. విశేషణాచ్చేత్యాహ—అనంతరే చేతి. అనీశయా స్వస్యేశ్వరత్వాప్రతిపత్త్యా దేహనిమగ్నః పురుషో జీవశ్శోచతి. నిమగ్నపదార్థమాహ—ముహ్యమాన ఇతి. నరోఽహమితి భ్రాంత ఇత్యర్థః. జుష్టం ధ్యానాదినా సేవితం యదా ధ్యానపరిపాకదశాయామీశమన్యం విశిష్టరూపాద్భిన్నం శోధితచిన్మాత్రం ప్రత్యక్త్వేన పశ్యతి తదాఽస్య మహిమానం స్వరూపమితి ప్రాప్నోతీవ తతో వీతశోకో భవతీత్యర్థః. ద్వా సుపర్ణేతి వాక్యం జీవేశ్వరపరం కృత్వా చింతితం. అధునా కృత్వా చింతానుద్ఘాటయతి—అపర ఇతి. అన్యథా బుద్ధివిలక్షణత్వంపదలక్ష్యపరత్వేనేత్యర్థః. సత్త్వం బుద్ధిః. శంకతే—సత్త్వశబ్ద ఇతి. బుద్ధిజీవౌ చేత్పూర్వ

జీవపరమాత్మనోరేవాస్మిన్ప్రకరణే గంతృగంతవ్యభావేన చ విశేషితత్వాదిత్యర్థః.

క్షేత్రజ్ఞశబ్దయోరంతఃకరణశారీరపరతయా ప్రసిద్ధత్వాత్, తత్రైవ చ వ్యాఖ్యాతత్వాత్. 'తదేతత్సత్త్వం యేన స్వప్నం పశ్యత్యథ యోఽయం శారీర ఉపద్రష్టా స క్షేత్రజ్ఞస్తావేతౌ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞా' వితినాప్యస్యాధికరణస్య పూర్వపక్షభావం భజతే. న హ్యత్ర శారీరః క్షేత్రజ్ఞః కర్తృత్వభోక్తృత్వాదినా సంసారధర్మేణోపేతో వివక్ష్యతే.కథంతర్హి? సర్వసంసారధర్మాతీతో బ్రహ్మస్వభావశ్చైతన్యమాత్రస్వరూపః 'అనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతి,అనశ్నన్నన్యోఽభిపశ్యతిజ్ఞ' ఇతి వచనాత్.'తత్త్వమసి' 'క్షేత్రజ్ఞం చాపిమాంవిద్ధి' త్యాదిశ్రుతిస్మృతిభ్యశ్చ, తావతా చ విద్యోపసంహారదర్శనమేవమేవావకల్పతే 'తావేతౌ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞౌ నహ వా ఏవం విది కించనరజఆధ్వంసత' ఇత్యాది. కథంపునరస్మిన్ పక్షే 'తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీ'తి సత్త్వమిత్యచేతనే సత్త్వే భోక్తృత్వవచనమితి. ఉచ్యతే. నేయం శ్రుతిరచేతనస్య సత్త్వస్య భోక్తృత్వం వక్ష్యామీతి ప్రవృత్తా. కిం తర్హి? చేతనస్య క్షేత్రజ్ఞస్యాభోక్తృత్వం బ్రహ్మస్వభావతాం చ వక్ష్యామీతి. తదర్థం సుఖదుఃఖాదివిక్రియావతి సత్త్వే భోక్తృత్వమధ్యారోపయతి. ఇదంహి కర్తృత్వంభోక్తృత్వంచ సత్త్వక్షేత్రజ్ఞయోరితరేతరస్వభావావివేకకృతం కల్ప్యతే, పరమార్థ

పక్షార్థస్సాన్యదిత్యత ఆహ—నాపీతి. పూర్వపక్షార్థస్తదా స్యాత్ యద్యత్ర బుద్ధిభిన్నస్సంసారీ ప్రతిపాద్యేత. న హ్యత్ర సంసారీ వివక్ష్యతే కింతు శోధితస్త్వమర్థో బ్రహ్మేత్యర్థః. శ్రుతిస్మృతిభ్యాం చాయమర్థో యుక్త ఇతి శేషః. తావతా మంత్రవ్యాఖ్యామాత్రేణ. ఏవమేవ జీవస్య బ్రహ్మతోక్తావేవ. న హి జీవో బుద్ధిభిన్న ఇతి వివేకమాత్రేణోపసంహారో యుక్తః. భేదజ్ఞానస్య భ్రాంతిత్వాద్వైఫల్యాచ్చేతి భావః. అవిద్యా విదుషి కిమపి స్వకార్యం నాధ్వంసతే న సంపాదయతి, జ్ఞానాగ్నినా స్వస్యా ఏవ దగ్ధత్వాదిత్యర్థః. అవిద్యానాగచ్ఛతీతివాఽర్థః. జీవస్య బ్రహ్మత్వపరమిదం వాక్యమితి పక్షే శంకతే—కథమితి. బుద్ధేర్భోక్తృతోక్తావతాత్పర్యం. నాత్ర యుక్తిచింతయా మనః ఖేదనీయమిత్యాహ—ఉచ్యత ఇతి. తదర్థం బ్రహ్మత్వబోధనార్థం భోక్తృత్వముపాధిమస్తకే నిక్షిపతీత్యర్థః. వస్తుతో జీవస్యాభోక్తృత్వే భోక్తృత్వధీః కథమిత్యత ఆహ—ఇదం హీతి. చిత్తాదాత్మ్యేన కల్పితా బుద్ధిః సుఖాదిరూపేణ పరిణమతే బుద్ధ్యవివేకాచ్చిదాత్మనస్సుఖాదిరూపవృత్తివ్యక్తచైతన్యవత్త్వం భోక్తృత్వం

తస్తు నాన్యతరస్యాపి సంభవతి, అచేతనత్వాత్సత్త్వస్య, అవిక్రియత్వాచ్చ క్షేత్రజ్ఞస్య, అవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితసద్భావాచ్చ సత్త్వస్య సుతరాం న సంభవతి. తథా చ శ్రుతిః—'యత్ర వాన్యదివస్యాత్తత్రాన్యోఽన్యత్పశ్యే'దిత్యాదినా స్వప్నదృష్టహస్త్యాదివ్యవహారవదవిద్యావిషయ ఏవ కర్తృత్వాదివ్యవహారం దర్శయతి. 'యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యే'దిత్యాదినా చ వివేకినః కర్తృత్వాదివ్యవహారం నివారయతి.

సూ. అంతర ఉపపత్తేః. ౧౩.

'య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమేతదభయమేతద్బ్రహ్మే'తి, 'తద్యద్యప్యస్మిన్ సర్పిర్వోదకం వా సించతి వర్త్మనీ ఏవ గచ్ఛతీ'త్యాది శ్రూయతే. తత్ర సంశయః. కిమయం ప్రతిబింబాత్మాఽక్ష్యధికరణో నిర్దిశ్యతే, అథ విజ్ఞానాత్మా,

---

భాతీత్యర్థః. భోక్తృత్వమావిద్యకం న వస్తుతఇత్యత్ర మానమాహ—తథా చేతి. యత్రావిద్యాకాలే చైతన్యం భిన్నమివ భవతి తదా ద్రష్టృత్వాదికం న వస్తుని జ్ఞాతఇత్యర్థః. తస్మాత్ 'ఋతం పిబంతా'వితి వాక్యమేవ గుహాధికరణవిషయ ఇతి స్థితమ్. ఇతి తృతీయాధికరణమ్.

౧౩. అంతరఉపపత్తేః. ఉపకోసలవిద్యావాక్యముదాహరతి—య ఇతి. తదక్షిస్థానమసంగత్వేన బ్రహ్మణోఽనురూపం యతోఽస్మిన్ క్షిప్తం వర్త్మనీ పక్ష్మణీ ఏవ గచ్ఛతీత్యర్థః. దర్శనస్య లౌకికత్వశాస్త్రీయత్వాభ్యాం సంశయమాహ—తత్రేతి. పూర్వత్ర పిబంతావితి ప్రథమశ్రుతచేతనత్వానుసారేణ చరమశ్రుతా గుహాప్రవేశాదయో

పూర్వం ప్రాథమికపిబన్తావితి ద్విత్వశ్రుత్యా చేతనత్వేన తుల్యజీవపరదృష్ట్యనుసారాచ్చరమశ్రుతా గుహాప్రవేశాదయో నీతాః. తర్హి తద్వదేవ 'దృశ్యతే' ఇతి ప్రాథమికప్రత్యక్షలోకాక్త్యా అక్షిప్రతిబింబాత్మావగత్యనురోధాచ్చరమశ్రుతా అమృతత్వాదయః స్తుత్యర్థత్వేన కథంచిన్నేయా ఇతి దృష్టాన్తసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే ప్రతిబింబోపాస్తిః, సిద్ధాన్తే బ్రహ్మోపాస్తిరితిఫలభేదః. ఉపకోసలవిద్యాయాం ఛాన్దోగ్యే శ్రూయతే—'య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచ' ఇత్యాది. తత్ర అక్షిణ్యన్తరుపదిశ్యమానః ప్రతిబింబాదిః, ఉత పర

ఉత దేవతాత్మా ఇంద్రియస్యాధిష్ఠాతాఽథ భోక్తాఽథవేశ్వర ఇతి. కిం తావత్ప్రాప్తం? ఛాయాత్మా పురుషప్రతిబింబరూప ఇతి. కుతః? తస్య దృశ్యమానత్వప్రసిద్ధేః 'య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత' ఇతి చ ప్రసిద్ధవదుపదేశాత్. విజ్ఞానాత్మనో వాఽయం నిర్దేశ ఇతి యుక్తం. స హి చక్షుషా రూపం పశ్యంశ్చక్షుషి సన్నిహితో భవతి, ఆత్మశబ్దశ్చాస్మిన్ పక్షేఽనుకూలో భవతి ఆదిత్యపురుషో వా చక్షుషోఽనుగ్రాహకః ప్రతీయతే 'రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత' ఇతి శ్రుతేః. అమృతత్వాదీనాం చ దేవతాత్మన్యపి కథంచిత్సంభవాత్, నేశ్వరః, స్థానవిశేష నిర్దేశాదిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః. పరమేశ్వర ఏవాక్షిణ్యభ్యంతరః పురుష ఇహోపదిష్ట ఇతి కస్మాత్? ఉపపత్తేః. ఉపపద్యతే హి పరమేశ్వరే గుణజాతమిహోపదిశ్యమానం. ఆత్మత్వం తావన్ముఖ్యయా వృత్త్యా పరమేశ్వర ఉపపద్యతే 'స ఆత్మా తత్త్వమసీ'తి శ్రుతేః. అమృతత్వాభయత్వే చ తస్మిన్నసకృచ్ఛ్రూయేతే తథా పరమేశ్వరానురూపమేతదక్షిస్థానం. యథా హి పరమేశ్వరస్సర్వదోషైరలిప్తః అపహతపాప్మత్వశ్రవణాత్ తథాఽక్షిస్థానం సర్వలేపరహితముపదిష్టం 'తద్యద్యప్యస్మిన్సర్పిర్వోదకం వా సించతి వర్త్మనీ హ్యేవ గచ్ఛతీ'తి శ్రుతేః. సంయద్వామాదిగుణోప

నీతాః, తద్వదిహాపి దృశ్యత ఇతి చాక్షుషత్వానుసారేణామృతత్వాదయో ధ్యానార్థం కల్పితత్వేన నేయా ఇతి దృష్టాంతేన పూర్వపక్షయతి—ఛాయాత్మేతి. పూర్వపక్షే ప్రతిబింబోపాస్తిః సిద్ధాంతే బ్రహ్మోపాస్తిరితి ఫలం—ప్రసిద్ధవదితి. చాక్షుషత్వేనేత్యర్థః. సంభావనామాత్రేణ పక్షాంతరమాహ—విజ్ఞానాత్మన ఇత్యాదినా. 'మనో బ్రహ్మే'తివత్, 'ఏతద్బ్రహ్మేతి' ఇతి వాక్యస్య ఇతి పదశిరస్కత్వాన్న స్వార్థపరత్వమితిపూర్వపక్షః. 'మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీ'తేత్యత్ర ఇతిపదస్య ప్రత్యయపరత్వాత్. ఇహ చ బ్రహ్మేత్యువాచేత్యన్వయేన ఇతిపదస్యోక్తిసంబంధినోఽర్థపరత్వాద్వైషమ్యమితి సిద్ధాంతయతి—పరమేశ్వర ఏవేతి. బహుప్రమాణసంవాదస్తాత్పర్యానుగ్రాహక ఇతి న్యాయానుగృహీతాభ్యా మాత్మబ్రహ్మశ్రుతిభ్యాం దృశ్యత్వలింగం బాధ్యమిత్యాహ—సంయద్వామేతి. వామాని కర్మఫలాన్యేతమక్షిపురుషమభిలక్ష్య సంయంతి ఉత్పద్యంతే

మాత్మేతి సంశయే. ప్రతిబింబాదితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాన్తస్తు—అన్తరః అక్షిమధ్యగతః పరమాత్మైవోపదిశ్యతే. కుతః, ఉపపత్తేః ఆత్మత్వామృతత్వాభయత్వాదీనామిహో

దేశశ్చ తస్మిన్నవకల్పతే ‘ఏతం సంయద్వామ ఇత్యాచక్షతే. ఏతం హి సర్వాణి వామాన్యభిసన్నయంతి ఏష ఉ ఏవ వామనీరేష హి సర్వాణి వామాని నయతి ఏష ఉ ఏవ భామినీరేష హి సర్వేషు లోకేషు భాతీ’తి చ. అత ఉపపత్తేరంతరః పరమేశ్వరః.

సూ. స్థానాదివ్యపదేశాచ్చ. ౧౪.

కథం పునరాకాశవత్సర్వగతస్య బ్రహ్మణోఽక్ష్యల్పస్థానముపపద్యత ఇతి. అత్రోచ్యతే. భవేదేషానవక్లృప్తిః యద్యేతదేవైకం స్థానమస్య నిర్దిష్టం భవేత్. సంతి హ్యన్యాన్యపి పృథివ్యాదీని స్థానాన్యస్య నిర్దిష్టాని ‘యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ని’త్యాదినా తేషు హి చక్షురపి నిర్దిష్టం ‘యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్ని’తి. ‘స్థానాదివ్యపదేశా’దిత్యాదిగ్రహణేనైతద్దర్శయతి. న కేవలం స్థానమేవైకమనుచితం బ్రహ్మణో నిర్దిశ్యతే, కిం తర్హి? నామరూపమిత్యేవంజాతీయకమప్యనామరూపస్య బ్రహ్మణోఽనుచితం నిర్దిశ్యమానం దృశ్యతే, ‘తస్యోదితి నామహిరణ్యశ్మశ్రు’రిత్యాది. నిర్గుణమపి సద్బ్రహ్మ నామరూపగతైర్గుణైస్సగుణముపాసనార్థం తత్ర తత్రోప

సర్వఫలోదయహేతురిత్యర్థః. లోకానాం ఫలదాతాప్యయమేవేత్యాహ—వామనీరితి. నయతి ఫలాని లోకాన్ ప్రాపయతీత్యర్థః. భామాని భానాని నయత్యయమిత్యాహ—భామనీరితి. సర్వార్థప్రకాశక ఇత్యర్థః. స్థాననామరూపాణాం ధ్యానార్థం శ్రుత్యంతరేఽవ్యపదేశాదక్షిస్థానత్వోక్తిరత్ర న దోష ఇతి సూత్రయోజనా.

౧౪. అనవక్లృప్తిరక్లృప్తకల్పనా తదాభవేద్యత్రైవ నిర్దిష్టం భవేదిత్యన్వయః. నన్వనుచితబాహుళ్యోక్తిరసమాధానమిత్యాశంక్య యుక్తిమాహ—నిర్గుణమపీతి.

క్తానాం పరమాత్మన్యేవోపపత్తేః. ‘ఏతం సంయద్వామ ఇత్యాచక్షతే’ ఇత్యాదినిర్దిష్ట సంయద్వామత్వాదీనాం చ పరమాత్మన్యేవ, న ప్రతిబింబేఽన్యత్ర వోపపత్తిః. అతః అక్ష్యంతరః పురుషః పరమాత్మైవేత్యర్థః.

నను సర్వగతస్యాల్పమక్షి స్థానం న సంభవతి ఇతి పూర్వపక్షబీజం దూషయితుమిదమాహ—

‘యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్’ ఇత్యాదిచక్షురాదీని స్థానాని ఆదయో యేషామ్ ‘తస్యోదితి నామ’ ‘హిరణ్యశ్మశ్రుః’ ఇత్యాదినామరూపాణాం తేషాముపాసనార్థత్వేన వ్యపదేశాదిహాపి పరమాత్మనోఽక్షిస్థానాదివ్యపదేశో నానుపపన్న ఇత్యర్థః.

దిశ్యత ఇత్యేతదప్యుక్తమేవ. సర్వగతస్యాపి బ్రహ్మణ ఉపలబ్ధ్యర్థం స్థాన విశేషో న విరుధ్యతే సాలగ్రామ ఇవ విష్ణోరిత్యేతదప్యుక్తమేవ.

సూ. సుఖవిశిష్టాభిధానాదేవ చ. ౧౫.

అపిచ, నైవాత్ర వివదితవ్యం, కిం బ్రహ్మాస్మిన్ వాక్యేఽభిధీయతే నవేతి. సుఖవిశిష్టాభిధానాదేవ బ్రహ్మత్వం సిద్ధం. సుఖవిశిష్టం హి బ్రహ్మ యద్వాక్యోపక్రమే ప్రక్రాంతం 'ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మే'తి తదేవేహాభిహితం, ప్రకృతపరిగ్రహస్య న్యాయ్యత్వాత్, 'ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తే'తి చ గతిమాత్రాభిధానప్రతిజ్ఞానాత్. కథం పునర్వాక్యోపక్రమే సుఖవిశిష్టం బ్రహ్మ విజ్ఞాయత ఇతి. ఉచ్యతే. 'ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మే'త్యేతదగ్నీనాం వచనం శ్రుత్వోపకోసల ఉవాచ. 'విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మేతి కంచ ఖం చ తు న విజానామీ'తి. తత్రేదం ప్రతివచనం. 'యద్వావకం

౧౫. ప్రకరణాదపి బ్రహ్మ గ్రాహ్యమిత్యాహ—సుఖవిశిష్టేతి. ధ్యానార్థం భేదకల్పనయా సుఖగుణవిశిష్టస్య బ్రహ్మణః ప్రకృతస్య యఏష ఇతి సర్వనామ్నాభిధానాదంతరః పరమాత్మా స్యాదితి సూత్రార్థః. నను ప్రకరణాత్ప్రబలేన దృశ్యత్వలింగేనోపస్థాపితః ఛాయాత్మా సర్వనామార్థ ఇత్యతఆహ—ఆచార్యస్త్వితి. ఉపకోసలో నామ కశ్చిద్బ్రహ్మచారీ జాబాలస్యాచార్యస్యాగ్నీన్ ద్వాదశవత్సరాన్ పరిచచార. తమనుపదిశ్య దేశాంతరగతే జాబాలే గార్హపత్యాద్యగ్నిభిర్దయయా 'ప్రాణో బ్రహ్మే'త్యాత్మవిద్యాముపదిశ్యోక్తం—ఆచార్యస్త్వితి. తవాత్మవిద్యాఫలావాప్తయే మార్గమర్చిరాదికం వదిష్యతీత్యర్థః. పశ్చాదాచార్యేణాగత్య 'యఏషోఽక్షిణీ'త్యుక్త్వార్చిరాదికా గతిరుక్తా. తథా చాగ్నిభిరుక్తాత్మవిద్యావాక్యస్య గతివాక్యేనైకవాక్యతా వాచ్యా, సా చ సర్వనామ్నా ప్రకృతాత్మగ్రహే నిర్వహతీత్యేకవాక్యతానిర్వాహకం ప్రకరణం వాక్యభేదకాల్లింగాద్బలవదితి భావః. శ్రుతిం వ్యాచష్టే—ఉచ్యత ఇతి. ప్రాణసూత్రాత్మా బృహత్త్వాద్బ్రహ్మేతి యత్తజ్జానామి కం విషయసుఖం ఖం చ భూతాకాశం బ్రహ్మత్వేన జ్ఞాతుం న శక్నోమీత్యర్థః. ఖం కథంభూతం యత్కం తదేవ ఖమితి సుఖేన విశేషితస్య ఖస్య భూతాకాశత్వనిరాసః. తథాకం కథంభూతం యత్ఖం తదేవ కమితి విభుత్వేన విశేషితస్య కస్య జన్యత్వనిరాస ఇతి వ్యతిరేకముఖేనాహ—తత్ర ఖమిత్యాదినా.

ప్రకరణాదప్యక్షిస్థః పరమాత్మైవోపదిశ్యత ఇత్యాహ—

'ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ' ఇతి వాక్యోపక్రమే శ్రూయమాణం

తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ క'మితి. తత్ర ఖంశబ్దో భూతాకాశే నిరూఢో లోకే. యది తస్య విశేషణత్వేన కంశబ్దస్సుఖవాచీ నోపాదీయేత, తథాసతి కేవలే భూతాకాశే బ్రహ్మశబ్దో నామాదిష్వివ ప్రతీకాభిప్రాయేణ ప్రయుక్త ఇతి ప్రతీతిస్స్యాత్. తథా కంశబ్దస్య విషయేంద్రియసంపర్కజనితే సామయే సుఖే ప్రసిద్ధత్వాత్. యది తస్య ఖంశబ్దో విశేషణత్వేన నోపాదీయేత లౌకికం సుఖం బ్రహ్మేతి ప్రతీతిస్స్యాత్. ఇతరేతరవిశేషితౌ తు కం ఖంశబ్దౌ సుఖాత్మకం బ్రహ్మ గమయతః. తత్ర ద్వితీయే బ్రహ్మశబ్దేఽనుపాదీయమానే కం ఖం బ్రహ్మేత్యేవోచ్యమానే కంశబ్దస్య విశేషణత్వేనైవోపయుక్తత్వాత్సుఖస్య గుణస్యాధ్యేయత్వం స్యాత్, తన్మాభూదిత్యుభయోః కం ఖంశబ్దయోః బ్రహ్మశబ్దశిరస్త్వం 'కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మే'తి. ఇష్టం హి సుఖస్యాపి గుణస్య గుణివద్ధ్యేయత్వం. తదేవం వాక్యోపక్రమే సుఖవిశిష్టం బ్రహ్మోపదిష్టం. ప్రత్యేకం చ గార్హపత్యాదయోఽగ్నయస్స్వం స్వం మహిమానముపదిశ్య 'ఏషా సోమ్య తే అస్మద్విద్యా ఆత్మవిద్యా చే'త్యుపసంహరంతః పూర్వత్ర బ్రహ్మ నిర్దిష్టమితి జ్ఞాపయంతి. 'ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తే'తి చ గతిమాత్రాభిధానప్రతిజ్ఞానమర్థాంతరవివక్షాం వారయతి. 'యథా పుష్కరపలాశ ఆపో న శ్లిష్యంతే ఏవమేవంవిది

'ఆత్మవిద్యే'తి శ్రుతివిరోధాత్ప్రతీకధ్యానమత్రానిష్టమితి భావః. సామయ ఇతి. ఆమయో దోషః సాధనపారతంత్ర్యానిత్యత్వాదిః తత్సహితఇత్యర్థః. ప్రత్యేకగ్రహణే దోషముక్త్వా ద్వయోర్గ్రహణే ఫలితమాహ—ఇతరేతరేతి. విశేషితార్థకావిత్యర్థః. నన్వేకం బ్రహ్మైవాత్ర ధ్యేయం చేద్బ్రహ్మపదాంతరం కిమర్థమిత్యత ఆహ—తత్రేతి. విశేషణత్వేన ఖస్య భూతత్వవ్యావర్తకత్వేనేత్యర్థః. బ్రహ్మశబ్దశ్శిరోయయోస్తత్త్వమితి విగ్రహః. అధ్యేయత్వే కో దోషస్తత్రాహ—ఇష్టం హీతి. మార్గోక్త్యా సగుణవిద్యాత్వావగమాదితి భావః. ఆత్మవిద్యాపదేనోపసంహారాదపి ప్రకృతం బ్రహ్మేత్యాహ—ప్రత్యేకం చేతి. పృథివ్యగ్నిరన్నమాదిత్య ఇతి మమ చతస్రస్తనవో విభూతిరితి గార్హపత్య ఉపదిదేశ. ఆపో దిశో నక్షత్రాణి చంద్రమా ఇత్యన్వాహార్యపచన ఉవాచ. ప్రాణ ఆకాశో ద్యౌర్విద్యుదితి స్వమహిమానమాహవనీయో జగాదేతి భావః. ఇయ

యత్సుఖవిశిష్టం బ్రహ్మ తస్యైవేహాభిధానాదిత్యర్థః.

పాపం కర్మ న శ్లిష్యత' ఇతి చాక్షిస్థానం పురుషం విజానతః పాప్మనా నుపఘాతం బ్రువన్నక్షిస్థానస్య పురుషస్య బ్రహ్మత్వం దర్శయతి. తస్మాత్ ప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణోఽక్షిస్థానతాం సంయద్వామత్వాదిగుణతాం చోక్త్వా అర్చిరాదికాం తద్విదో గతిం వక్ష్యామీత్యుపక్రమతే 'య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచే'తి.

సూ. శ్రుతోపనిషత్కగత్యభిధానాచ్చ. ౧౬.

ఇతశ్చాక్షిస్థానః పురుషః పరమేశ్వరో యస్మాచ్ఛ్రుతోపనిషత్కస్య శ్రుతరహస్యవిజ్ఞానస్య బ్రహ్మవిదో యా గతిర్దేవయానాఖ్యా ప్రసిద్ధా శ్రుతౌ—'అథోత్తరేణ తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయాత్మానమన్విష్యాదిత్యమభిజాయంతే ఏతద్వై ప్రాణానామాయతనమేతదమృతమభయమేతత్పరాయణమేతస్మాన్న పునరావర్తంత' ఇతి. స్మృతావపి—"అగ్నిర్జ్యోతిరహః శుక్లః షణ్మాసా ఉత్తరాయణమ్, తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛంతి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో జనా"ఇతి. సైవేహాక్షిపురుష

మస్మాకమగ్నీనాం విద్యా ప్రత్యేకముక్తా ఆత్మవిద్యా తు పూర్వమస్మాభిర్మిలిత్వా 'ప్రాణో బ్రహ్మే'త్యుక్తేత్యర్థః. ఉచ్యతామగ్నిభిర్విద్యా, ఛాయాత్మా గురుణోచ్యతాం వక్తృభేదాదితి తత్రాహ—ఆచార్యస్త్వితి. ఏకవాక్యతానిశ్చయాద్వక్తృభేదేఽపి నార్థభేద ఇత్యర్థః.

౧౬. శ్రుతా అనుష్ఠితా ఉపనిషద్రహస్యం సగుణబ్రహ్మోపాసనం యేన తస్య యా గతిః శ్రుతౌ స్మృతౌ చ ప్రసిద్ధా తస్యా అత్రాభిధానాల్లింగాదితి సూత్రార్థమాహ—ఇతశ్చేతి. యస్మాద్దృశ్యతే తత్తస్మాదిహేత్యన్వయః. శ్రుతిమాహ—అథేతి. దేహపాతానంతరమిత్యర్థః. స్వధర్మస్తపః. తపోబ్రహ్మచర్యశ్రద్ధావిద్యాభిరాత్మానంధ్యాతావయా ధ్యానవిద్యయోత్తరం దేవయానమార్గం ప్రాప్య తేనోత్తరేణ పథా ఆదిత్యద్వారా సగుణబ్రహ్మస్థానం గచ్ఛంతి.ఏతద్వై బ్రహ్మ ప్రాణానాంవ్యష్టిసమష్టిరూపాణామాయతనం లింగాత్మకం హిరణ్యగర్భరూపం వస్తుతస్త్వేతదమృతాదిరూపం నిర్గుణం సర్వాధిష్ఠానం. అతః కార్యంబ్రహ్మ ప్రాప్య తత్స్వరూపం నిర్గుణం జ్ఞాత్వా ముచ్యంతే

ప్రకరణాదక్షిస్థస్య బ్రహ్మత్వమభిధాయ లింగాదపి తదాహ—

శ్రుతా ఉపనిషత్ రహస్యం బ్రహ్మవిజ్ఞానం యస్య స తథా, తస్య బ్రహ్మవిదో

విదోఽభిధీయమానా దృశ్యతే. 'అథ యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వంతి యదు చ నార్చిషమేవాభిసంభవంతీ' త్యుపక్రమ్య 'ఆదిత్యాచ్చంద్రమసం చంద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్సఏనాన్బ్రహ్మగమయత్యేష దేవపథో బ్రహ్మపథ ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తంత' ఇతి. తదిహ బ్రహ్మవిద్విషయయా ప్రసిద్ధయా గత్యాఽక్షిస్థానస్య బ్రహ్మత్వం నిశ్చీయతే.

సూ. అనవస్థితేరసంభవాచ్చ నేతరః. ౧౭.

యత్పునరుక్తం 'ఛాయాత్మావిజ్ఞానాత్మాదేవతాత్మా వాస్యాదక్షిస్థాన' ఇతి. అత్రోచ్యతే, న ఛాయాత్మాదిరితర ఇహ గ్రహణమర్హతి. కస్మాత్? అనవస్థితేః. న తావచ్ఛాయాత్మనశ్చక్షుషి నిత్యమవస్థానం

ఇత్యర్థః. అగ్నిరేవ జ్యోతిర్దేవతా ఏవమహరాద్యా దేవతా ఏవ స్మృతావుక్తాః. తస్మిన్నుపాసకే మృతే సతి యది పుత్రాదయశ్శవ్యం శవసంస్కారాదికం కుర్వంతి యది చ న కుర్వంతి ఉభయథాప్యుపాస్తిమహిమ్నా అర్చిరాదిదేవాన్ క్రమేణ గచ్ఛంతి. అర్చిషమగ్నింతతోఽహరహ్నశ్శుక్లపక్షం తత ఉత్తరాయణం తస్మాత్సంవత్సరం తతో దేవలోకం తతో వాయుం వాయోరాదిత్యం తతశ్చంద్రం చంద్రాద్విద్యుతం గత్వా తత్ర విద్యుల్లోకే స్థితానుపాసకాన్మానవః పురుషో బ్రహ్మలోకాదాగత్య కార్యం బ్రహ్మలోకం ప్రాపయతి. ఏషోఽర్చిరాదిభిర్దేవైర్విశిష్టో దేవపథో గంతవ్యేన బ్రహ్మణా యోగాద్బ్రహ్మపథశ్చ. ఏతేన కార్యం బ్రహ్మ ప్రతిపద్యమానా ఉపాసకా ఇమం మానవం మనోస్సర్గమావర్తం జన్మమరణావృత్తియుక్తం నావర్తంతే నాగచ్ఛంతీత్యర్థః.

౧౭. చక్షురాసీదతీతి. ఉపగచ్ఛతీత్యర్థః, అనవస్థితస్యోపాస్యత్వం సదా న ఘటతీతి భావః. కిం చావ్యవధానాత్ స్వాక్షిస్థ ఉపాస్యః. న చ తస్య స్వచక్షుషా

హ గతిః దేవయానాఖ్యా 'అథోత్తరేణ తపసా బ్రహ్మచర్యేణ' ఇత్యాదిశ్రుతౌ అగ్నిర్జ్యోతిరహః శుక్లః షణ్మాసా ఉత్తరాయణమ్' ఇతి స్మృతౌ చ ప్రసిద్ధా. తస్యా గతేః ఇహాపి 'ఆదిత్యాచ్చన్ద్రమసమ్' ఇత్యాదావభిధానాత్ అక్షిస్థస్య బ్రహ్మత్వం నిశ్చీయత ఇత్యర్థః. ౧౬

ఇత్థం సిద్ధాన్తమభిధాయ పూర్వపక్షం ప్రత్యాహ—

ఉపాసకస్య సర్వత్రాక్షిణి ప్రతిబింబసంపాదకబింబభూతపురుషాన్తరస్యానవ

సంభవతి. యదైవ హి కశ్చిత్పురుషశ్చక్షురాసీదతితదా చక్షుషి పురుషచ్ఛాయా దృశ్యతే అపగతే తస్మిన్న దృశ్యతే, 'య ఏషోఽక్షిణి పురుష'ఇతి చ శ్రుతిః సన్నిధానాత్స్వచక్షుషి దృశ్యమానం పురుషముపాస్యత్వేనోపదిశతి. న చ స ఉపాసనాకాలే ఛాయాకారం కంచిత్పురుషం చక్షుస్సమీపే సన్నిధాప్యోపాస్త ఇతి యుక్తం కల్పయితుం. 'అస్యైవ శరీరస్య నాశమన్వేషనశ్యతీ'తి శ్రుతిశ్ఛాయాత్మనోఽనవస్థితత్వం దర్శయతి. అసంభవాచ్చ. తస్మిన్నమృతత్వాదీనాం గుణానాం న ఛాయాత్మని ప్రతీతిః. తథా విజ్ఞానాత్మనోఽపి సాధారణే కృత్స్నశరీరేంద్రియసంబంధే సతి న చక్షుష్యేవావస్థితత్వం శక్యం వక్తుం. బ్రహ్మణస్తు సర్వవ్యాపినోఽపి దృష్ట ఉపలబ్ధ్యర్థో హృదయాది దేశ విశేషసంబంధః. సమానశ్చ విజ్ఞానాత్మన్యప్యమృతత్వాదీనాం గుణానామసంభవః. యద్యపి విజ్ఞానాత్మా పరమాత్మనోఽనన్య ఏవ తథాప్యవిద్యాకామకర్మకృతం తస్మిన్మర్త్యత్వమధ్యారోపితం భయం చేత్యమృతత్వాభయత్వే నోపపద్యేతే. సంయద్వామత్వాదయశ్చైతస్మిన్ననైశ్వర్యాదనుపపన్నా ఏవ. దేవతాత్మనస్తు 'రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ప్రతిష్ఠిత'ఇతి శ్రుతేః యద్యపి చక్షుష్యవస్థానం స్యాత్తథాప్యాత్మత్వం తావన్న సంభవతి పరాగ్రూపత్వాత్. అమృతత్వాదయోఽపి న సంభవంతి ఉత్పత్తిప్రళయశ్రవణాత్. అమృతత్వమపి దేవతానాం చిర

దర్శనం సంభవతీత్యాహ—య ఏష ఇతి. అస్తు తర్హి పరేణ దృశ్యమానస్యోపాస్తిరిత్యత ఆహ—న చేతి. కల్పనాగౌరవాదిత్యర్థః. యుక్తిసిద్ధానవస్థితత్వే శ్రుతిమాహ—అస్యేతి. ఛాయాకరస్య బింబస్య నాశమదర్శనమనుసృత్యైష ఛాయాత్మా నశ్యతీత్యర్థః. జీవం నిరస్యతి—తథేతి. జాత్యంధస్యాప్యహమిత్యవిశేషేణ జీవస్యాభివ్యక్తేశ్చక్షురేవ స్థానమిత్యయుక్తమిత్యర్థః. దృష్ట ఇతి. శ్రుతావితి శేషః. నను "చక్షోస్సూర్యో అజాయత, సూర్యోఽస్తమేతీ"తి వాక్యమమరా దేవా ఇతి ప్రసిద్ధిబాధితమిత్యాశంక్యాహ—అమరత్వమపీతి. భీషా భయేన అస్మాదీశ్వరాద్వాయుశ్చలతి. అగ్నిశ్చేంద్ర

స్థానాత్, అసంభవాచ్చ అమృతత్వాదిగుణానాం న ఛాయాత్మాదిరితరః. అతః పరమాత్మైవాక్షిస్థాన ఉపదిశ్యత ఇతి సిద్ధమ్.

కాలావస్థానాపేక్షం. ఐశ్వర్యమపి పరమేశ్వరాయత్తం న స్వాభావికం, 'భీషాస్మాద్వాతః పవతే భీషోదేతి సూర్యః భీషాస్మాదగ్నిశ్చేంద్రశ్చ మృత్యుర్ధావతి పంచమ' ఇతి మంత్రవర్ణాత్. తస్మాత్పరమేశ్వర ఏవాక్షిస్థానః ప్రత్యేతవ్యః. అస్మింశ్చ పక్షే దృశ్యత ఇతి ప్రసిద్ధవదుపాదానం శాస్త్రాద్యపేక్షం విద్వద్విషయం ప్రరోచనార్థమితి వ్యాఖ్యేయమ్.

సూ. అంతర్యామ్యధిదైవాదిషు తద్ధర్మవ్యపదేశాత్

ఆర్షవిద్యా పరిషత్

'య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకగ్ం సర్వాణి భూతాని యోఽంతరో యమయతీ'త్యుపక్రమ్య శ్రూయతే 'యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అంతరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమంతరో యమయత్యేష త ఆత్మాంతర్యామ్యమృత' ఇత్యాది. అత్ర 'అధిదైవత మధిలోక మధివేదమధియజ్ఞ మధిభూతమధ్యాత్మంచ

శ్చ స్వస్వకార్యం కురుతః. ఉక్తాపేక్షయా పంచమో మృత్యుః సమాప్తాయుషాం నికటే ధావతీత్యర్థః. ఈశ్వరపక్షే దృశ్యత ఇత్యయుక్తం తత్రాహ—అస్మిన్నితి. దర్శనమనుభవః. తస్య శాస్త్రే శ్రుతస్య శాస్త్రమేవ కరణం కల్ప్యం సన్నిధానాత్ తథా చ శాస్త్రకరణకో విద్వదనుభవ ఉపాసనాస్తుత్యర్థ ఉచ్యత ఇత్యర్థః. తస్మాదుపకోసలవిద్యావాక్యముపాస్యే బ్రహ్మణి సమన్వితమితి సిద్ధం. ఇతి చతుర్థాధికరణమ్.

౧౮. అంతర్యామ్యధిదైవాదిషు తద్ధర్మవ్యపదేశాత్. బృహదారణ్యకవాక్యముదాహరతి—య ఇతి. అంతర్యామిబ్రాహ్మణే ప్రతీయమానార్థమాహ—అత్రేతి. 'యః పృథివ్యా'మిత్యాదినా దేవతాః పృథివ్యాద్యా అధికృత్య యమయితా శ్రూయతే.

పూర్వమ్ 'స్థానాదివ్యపదేశాచ్చ' ఇతి సూత్రే 'యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్' ఇత్యాద్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణస్థమ్ 'యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్' ఇత్యాదివాక్యమ్ అన్తర్యామిణో బ్రహ్మత్వం సిద్ధవత్కృత్యోదాహృతమ్. తదాక్షిప్య సమాధత్త ఇత్యాక్షేపసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే ప్రధానస్య యోగినో జీవస్యవోపాస్తిః, సిద్ధాన్తే పరమాత్మన ఏవేతి ఫలభేదః. బృహదారణ్యకే శ్రూయతే—'యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్...పృథివీ

కశ్చిదంతరవస్థితో యమయతీత్యంతర్యామీ’తి శ్రూయతే. స కిమధిదైవతాద్యభిమానీ దేవతాత్మా కశ్చిత్, కిం వా ప్రాప్తాణిమాద్యైశ్వర్యః కశ్చిద్యోగీ, కిం వా పరమాత్మా, కిం వార్థాంతరం, కించిదిత్యపూర్వసంజ్ఞాదర్శనాత్ సంశయః. కిం తావన్నః ప్రతిభాతి సంజ్ఞాయా అప్రసిద్ధత్వాత్సంజ్ఞినాప్యప్రసిద్ధేనార్థాంతరేణ కేనచిద్భవితవ్యమితి, అథవా నానిరూపితరూపమర్థాంతరం కించిదపి శక్యమస్తీత్యభ్యుపగంతుం. అంతర్యామిశబ్దశ్చాంతర్యమనయోగేన ప్రవృత్తో నాత్యంతమప్రసిద్ధః. తస్మాత్పృథివ్యాద్యభిమానీ కశ్చిద్దేవోఽంతర్యామీ స్యాత్. తథా చ శ్రూయతే—‘పృథివ్యేవ యస్యాయతనం అగ్నిర్లోకో మనో జ్యోతి’రిత్యాది స చ కార్యకరణవత్త్వాత్పృథివ్యాదీనంతస్తిష్ఠన్ యమయతీతి యుక్తం దేవతాత్మనో యమయితృత్వం. యోగినో వా కస్యచిత్సిద్ధస్య సర్వానుప్రవేశేన యమయితృత్వం స్యాత్. న తు పరమాత్మా ప్రతీయతే అకార్యకరణత్వాదిత్యేవం ప్రాప్త ఇదముచ్యతే.

తథా ‘యస్సర్వేషు లోకేష్వి’త్యధిలోకం. యస్సర్వేషు వేదేష్విత్యధివేదం. యస్సర్వేషు యజ్ఞేష్విత్యధియజ్ఞం. యస్సర్వేషు భూతేష్విత్యధిభూతం. యః ప్రాణే తిష్ఠ’న్నిత్యాది య ఆత్మనీత్యంతమధ్యాత్మం చేతి విభాగః. అశరీరస్య నియంతృత్వసంభవాసంభవాభ్యాం సంశయః. పూర్వత్రేశ్వరస్యాక్షిస్థానత్వసిద్ధయే పృథివ్యాదిస్థాననిర్దేశో దృష్టాంత ఉక్తస్తస్య దృష్టాంతవాక్యస్యేశ్వరపరత్వమాక్షిప్య సమాధీయత ఇత్యాక్షేపసంగతిః, అతః పూర్వఫలేనాస్య ఫలవత్త్వం. అవాంతరఫలం తు పూర్వపక్షేఽనీశ్వరోపాస్తిః సిద్ధాంతే ప్రత్యగ్బ్రహ్మజ్ఞానమితి మంతవ్యం. స్వయమేవారుచిం వదన్పక్షాంతరమాహ—అథవేతి. అనిశ్చితార్థే ఫలాభావేనాఫలస్య వేదార్థత్వాయోగాదితి భావః. తథా చ శ్రూయతే. వేదే పృథివీ యస్య దేవస్యాయతనం శరీరం లోక్యతేఽనేనేతి లోకశ్చక్షుర్జ్యోతిః సర్వార్థప్రకాశకం మన ఇత్యర్థః. ఉపక్రమాదినాంతర్యామ్యైక్యనిశ్చయాదనేకదేవపక్షో న యుక్త ఇత్యరుచేరాహ—యోగినో వేతి. ఆగంతుకసిద్ధస్యాంతర్యామిత్వేఽప్రసిద్ధసాధనకల్పనాగౌరవాన్నిత్యసిద్ధ ఏవాంతర్యామీతి సిద్ధాంతయతి—ఏవం ప్రాప్త ఇతి.

మనస్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత’ ఇత్యాది. తత్ర అన్తర్యామీ ప్రధానమ్, ఉత అణిమాదివిశిష్టో జీవః, ఉతాహో పరమాత్మేతి విశయే, ప్రధానజీవావితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాన్తస్తు—ఇహ అధిదైవాదిషు శ్రూయమాణోఽన్తర్యామీ

యోఽన్తర్యామ్యధిదైవాదిషు శ్రూయతే స పరమాత్మైవ స్యాన్నాన్య ఇతి. కుతః? తద్ధర్మవ్యపదేశాత్, తస్య హి పరమాత్మనో ధర్మా ఇహ నిర్దిశ్యమానా దృశ్యన్తే. పృథివ్యాది తావదధిదైవాదిభేదభిన్నం సమస్తం వికారజాతమన్తస్తిష్ఠన్యమయతీతి పరమాత్మనో యమయితృత్వం ధర్మ ఉపపద్యతే, సర్వవికారకారణత్వే సతి సర్వశక్త్యుపపత్తేః. 'ఏష త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత' ఇతి చాత్మత్వామృతత్వే ముఖ్యే పరమాత్మన ఉపపద్యేతే. 'యం పృథివీ న వేదే'తి చ పృథివీదేవతాయా అవిజ్ఞేయమన్తర్యామిణం బ్రువన్ దేవతాత్మనోఽన్యమన్తర్యామిణం దర్శయతి 'పృథివీ దేవతా హ్యహమస్మి పృథివీత్యాత్మానం విజానీయాత్' తథా 'అదృష్టోఽశ్రుత' ఇత్యాదివ్యపదేశో రూపాదివిహీనత్వాత్పరమాత్మన ఉపపద్యతే. యత్త్వకార్యకరణస్య పరమాత్మనో యమయితృత్వం నోపపద్యత ఇతి, నైష దోషః, యాన్నియచ్ఛతి తత్కార్యకరణైరేవ తస్య కార్యకరణవత్త్వోపపత్తేః. తస్యాప్యన్యో నియన్తేత్యనవస్థాదోషశ్చ న సంభవతి భేదాభావాత్. భేదే హి సత్యనవస్థాదోషోపపత్తిః. తస్మాత్పరమాత్మైవాన్తర్యామీ.

దేవతానిరాసే హేత్వన్తరమాహ—యం పృథివీతి. ఈశ్వరో న నియన్తా అశరీరత్వాద్ఘటవదిత్యుక్తం నిరస్యతి—నైష దోష ఇతి. నియమ్యాతిరిక్తశరీరశూన్యత్వం వా హేతుశ్శరీరాసంబన్ధిత్వం వా. ఆద్యే స్వదేహనియన్తరి జీవే వ్యభిచారః ద్వితీయస్త్వసిద్ధః. ఈశ్వరస్యావిద్యోపార్జితసర్వసంబన్ధిత్వాదిత్యాహ—యాన్నియచ్ఛతీతి. సశరీరో నియన్తేతి లోకదృష్టిమనుసృత్యైతదుక్తం. వస్తుతస్తు చేతనసాన్నిధ్యాజ్జడస్య వ్యాపారో నియమనం తచ్ఛక్తిమత్త్వం నియన్తృత్వం తచ్చాచిన్త్యమాయాశక్తేశ్చిదాత్మనశ్శరీరం వినైవోపపన్నం. నను దేహనియన్తుర్జీవస్యాన్యో నియన్తా చేత్తస్యాప్యన్య ఇత్యనవస్థేత్యత ఆహ—తస్యాపీతి. నిరఙ్కుశం సర్వనియన్తృత్వం ఈశ్వరస్య శ్రుతం. తస్య నియన్త్రన్తరానుమానే శ్రుతిబాధ ఇతి నానవస్థేత్యర్థః. యద్వా ఈశ్వరాద్భేదకల్పనయా జీవస్య నియన్తృత్వోక్తేః, సత్యభేదాభావాన్నానవస్థేత్యర్థః.

పరమాత్మైవ. కుతః, తద్ధర్మవ్యపదేశాత్ తస్య పరమాత్మనో యే ధర్మాః సర్వాన్తర్యామిత్వాత్మత్వామృతత్వాదయః సాధారణాః తేషామిహ వ్యపదేశాదిత్యర్థః.

సూ. న చ స్మార్తమతద్ధర్మాభిలాపాత్. ౧౯.

స్యాదేతదదృష్టత్వాదయో ధర్మాస్సాంఖ్యస్మృతికల్పితస్య ప్రధానస్యాప్యుపపద్యంతే రూపాదిహీనతయా తస్య తైరభ్యుపగమాత్. "అప్రతర్క్యమవిజ్ఞేయం ప్రసుప్తమివ సర్వత" ఇతి హి స్మరంతి. తస్యాపి నియంతృత్వం సర్వవికారకారణత్వాదుపపద్యతే. తస్మాత్ప్రధానమంతర్యామిశబ్దం స్యాత్, 'ఈక్షతేర్నాశబ్ద'మిత్యత్ర నిరాకృతమపి సత్ప్రధానమిహాఽదృష్టత్వాదివ్యపదేశసంభవేన పునరాశంక్యతే. తత ఉత్తరముచ్యతే న చ స్మార్తం ప్రధానమంతర్యామిశబ్దం భవితుమర్హతి. కస్మాత్? అతద్ధర్మాభిలాపాత్. యద్యప్యదృష్టత్వాదివ్యపదేశః ప్రధానస్య సంభవతి తథాపి న ద్రష్టృత్వాదివ్యపదేశస్సంభవతి ప్రధానస్యాచేతనత్వేన తైరభ్యుపగమాత్. 'అదృష్టో ద్రష్టాఽశ్రుతశ్రోతాఽమతో మంతాఽవిజ్ఞాతో విజ్ఞాతే'తి హి వాక్యశేష ఇహ భవతి. ఆత్మత్వమపి న ప్రధానస్యోపపద్యతే. యది ప్రధానమాత్మత్వద్రష్టృత్వాద్యసంభవాన్నాంతర్యామ్యభ్యుపగమ్యతే శారీరస్తర్హ్యంతర్యామీ భవతు. శారీరో హి చేతనత్వాద్ద్రష్టా శ్రోతా మంతా విజ్ఞాతా చ భవత్యాత్మా చ ప్రత్యక్త్వాత్, అమృతశ్చ ధర్మాధర్మఫలోపభోగోపపత్తేః. అదృష్టత్వాదయశ్చ ధర్మాశ్శారీరే సుప్రసిద్ధాః దర్శనాదిక్రియాయాః కర్తరి ప్రవృత్తివిరోధాత్. 'న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యే'

---

౧౯. ప్రధానం మహదాదిక్రమేణ కథం ప్రవర్తత ఇతి తర్కస్యావిషయ ఇత్యాహ—అప్రతర్క్యమితి. రూపాదిహీనత్వాదవిజ్ఞేయం సర్వతో దిక్షు ప్రసుప్తమివ తిష్ఠతి జడత్వాదిత్యర్థః. అతత్-అప్రధానం చేతనం తస్య ధర్మాణామభిధానాదితి హేత్వర్థః. ఉత్తరసూత్రనిరస్యాంశంకామాహ—యది ప్రధానమిత్యాదినా—అమృతశ్చేతి. వినాశినో దేహాంతరభోగానుపపత్తేరిత్యర్థః. యథా దేవదత్తకర్తృకగమనక్రియాయాః గ్రామః కర్మ న దేవదత్తః తథాత్మకర్తృకదర్శనాదిక్రియాయా

నను ప్రధానమన్తర్యామ్యస్త్విత్యాశఙ్క్యాహ—

స్మార్తం సాంఖ్యస్మృతికల్పితం ప్రధానం నాన్తర్యామి. కుతః, అతద్ధర్మాభిలాపాత్; అత్ర తచ్ఛబ్దేన ప్రధానముచ్యతే, న తత్ అతత్ ప్రధానభిన్నః పరమాత్మా,

దిత్యాది శ్రుతిభ్యశ్చ. తస్య చ కార్యకరణసంఘాతమంతర్యమయితుం శీలం భోక్తృత్వాత్. తస్మాచ్ఛారీరోఽంతర్యామీత్యత ఉత్తరం పఠతి.

సూ. శారీరశ్చోభయేఽపి హి భేదేనైనమధీయతే. ౨౦.

నేతి పూర్వసూత్రాదనువర్తతే. శారీరశ్చ నాంతర్యామీ స్యాత్. కస్మాత్? యద్యపి ద్రష్టృత్వాదయో ధర్మాస్తస్య సంభవంతి తథాపి ఘటాకాశవదుపాధిపరిచ్ఛిన్నత్వాన్న కార్త్స్న్యేన పృథివ్యాదిష్వంతరవస్థాతుం నియంతుం చ శక్నోతి. అపి చ ఉభయేఽపి హి శాఖినః కాణ్వా మాధ్యందినాశ్చాంతర్యామిణో భేదేనైనం శారీరం పృథివ్యాదివదధిష్ఠానత్వేన నియమ్యత్వేన చాధీయతే. 'యో విజ్ఞానే తిష్ఠ'న్నితి కాణ్వాః. 'య ఆత్మని తిష్ఠ'న్నితి మాధ్యందినాః. 'య ఆత్మని తిష్ఠ'న్నిత్యస్మింస్తావత్పాఠే భవత్యాత్మశబ్దశ్శారీరస్య వాచకః. 'యో విజ్ఞానే తిష్ఠ'న్నిత్యస్మిన్నపి పాఠే విజ్ఞానశబ్దేన శారీర ఉచ్యతే, విజ్ఞానమయో హి శారీర ఇతి. తస్మాచ్ఛారీరాదన్య ఈశ్వరోఽంతర్యామీతి

అనాత్మావిషయః న త్వాత్మా క్రియాయాః కర్తృవిషయత్వాయోగాదిత్యాహ—కర్తరీతి. క్రియాయాం గుణః కర్తా ప్రధానం కర్మ తత్రైకస్యాం క్రియాయామేకస్య గుణత్వప్రధానత్వయోర్విరోధాన్న కర్తుః కర్మత్వమిత్యర్థః. 'దృష్టేర్ద్రష్టారమాత్మానం తయా దృశ్యయా దృష్ట్యా న విషయీకుర్యా' ఇత్యాదిశ్రుతేశ్చాదృష్టత్వాదిధర్మాశ్శారీరస్యేత్యాహ—నేతి.

౨౦. అపిశబ్దసూచితహేతుముక్త్వాకంఠోక్తం హేతుమాహ—అపి చోభయేఽ

తస్యైవ చేతనస్య యే ధర్మాః 'అదృష్టో ద్రష్టా శ్రుతః శ్రోతా...' ఇతి వాక్యశేషే శ్రూయమాణాదృష్టత్వాదయః, తేషామిహాభిలాపాత్ అభిధానాదిత్యర్థః.

నను తర్హి చేతనో జీవో యోగీ భవత్వన్తర్యామీత్యత ఆహ—

శాకీరో నాన్తర్యామీతి పూర్వసూత్రాత్ నఞోఽనుషఙ్గః. కస్మాత్, ఉభయేఽపి 'యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్... ' ఇతి కాణ్వాః, 'య ఆత్మని తిష్ఠన్... ' ఇతి

సిద్ధం. కథం పునరేకస్మిన్ దేహే ద్వౌ ద్రష్టారావుపపద్యేతే. యశ్చాయమీశ్వరోఽంతర్యామీ యశ్చాయమితరశ్శారీరః కా పునరిహానుపపత్తిః? 'నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టే'త్యాదిశ్రుతివచనం విరుధ్యేత. అత్ర హి ప్రకృతాదంతర్యామిణోఽన్యం ద్రష్టారం శ్రోతారం మంతారం విజ్ఞాతారం చాత్మానం ప్రతిషేధతి. నియంత్రంతరప్రతిషేధార్థమేతద్వచనమితి చేత్, న, నియంత్రంతరాప్రసంగాత్, అవిశేషశ్రవణాచ్చ. అత్రోచ్యతే. అవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితకార్యకరణోపాధినిమిత్తోఽయం శారీరాంతర్యామిణోర్భేదవ్యపదేశో న పారమార్థికః. ఏకో హి ప్రత్యగాత్మా భవతి న ద్వౌ ప్రత్యగాత్మానౌ సంభవతః. ఏకస్యైవ తు భేదవ్యవహార ఉపాధికృతః, యథా ఘటాకాశో మహాకాశ ఇతి. తతశ్చ జ్ఞాతృజ్ఞేయాదిభేదశ్రుతయః ప్రత్యక్షాదీని చ ప్రమాణాని సంసారానుభవో విధిప్రతిషేధశాస్త్రం చేతి సర్వమేతదుపపద్యతే. తథా చ శ్రుతిః—'యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతీ'త్యవిద్యావిషయే సర్వవ్యవహారం దర్శయతి. 'యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యే'దితి విద్యావిషయే సర్వవ్యవహారం వారయతి.

పీతి. భేదేనేతిసూత్రాత్తాత్త్వికభేదభ్రాంతిం నిరసితుం శంకతే—కథమితి. నన్వత్రైకో భోక్తా జీవః ఈశ్వరస్త్వభోక్తేతి న విరోధ ఇతి శంకతే. కా పునరితి. తయోర్భేదః శ్రుతివిరుద్ధ ఇతి పూర్వవాద్యాహ—నాన్య ఇతి. స ఏవ శ్రుత్యర్థమాహ—అత్రేతి. శ్రుతేరర్థాంతరమాశంక్య నిషేధతి—నియంత్రంతరేత్యాదినా. న కేవలమప్రసక్తప్రతిషేధః, కింత్వవిశేషేణ ద్రష్ట్రంతరనిషేధశ్రుతేరంతర్యామ్యంతరనిషేధార్థత్వే బాధశ్చేత్యాహ—అవిశేషేతి. తస్మాత్సూత్రే 'య ఆత్మని తిష్ఠన్ని'తి శ్రుతౌ చ ద్రష్ట్రుభేదోక్తిరయుక్తా. నాన్య ఇతి వాక్యశేషే భేదనిరాసాదితి ప్రాప్తే భేద ఉపాధికల్పిత ఇతిసూత్రాభ్యామనూద్యత ఇతి సమాధత్తే—అత్రోచ్యత ఇతి. భేదస్సత్యః కిం న స్యాదత ఆహ—ఏకో హీతి. గౌరవేణ ద్వయోరహం ధీగోచరత్వాసంభవాదేక ఏవ తద్గోచరః తదగోచరస్య ఘటవదనాత్మత్వాన్నాత్మభేదస్సత్య ఇత్యర్థః. తతశ్చేతి. కల్పితభేదాంగీకారాద్భేదాపేక్షం సర్వంయుజ్యత ఇత్యర్థః. తస్మాదంతర్యామి బ్రాహ్మణం జ్ఞేయే బ్రహ్మణి సమన్వితమితి సిద్ధమ్. ఇతి పంచమాధికరణమ్.

మాధ్యందినాః, తేఽప్యన్తర్యామిణో భేదేన ఏనం శారీరం పృథివ్యాదివదధిష్ఠానత్వేన నియమ్యత్వేన చ అధీయతే. అతోఽధిదైవాదిష్వన్తర్యామీ పరమాత్మైవేతి సిద్ధమ్.

సూ. అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః. ౨౧.

'అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే యత్తదద్రేశ్య మగ్రాహ్య మగోత్ర మవర్ణ మచక్షుః శ్రోత్రం తదపాణిపాదం నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మం, తదవ్యయం యద్భూతయోనిం పరిపశ్యంతి ధీరాః' ఇతి శ్రూయతే. తత్ర సంశయః. కిమయమదృశ్యత్వాదిగుణకో భూతయోనిః ప్రధానం స్యాత్, ఉత శారీరః, ఆహోస్విత్పరమేశ్వర ఇతి. తత్ర ప్రధానమచేతనం భూతయోనిరితి యుక్తం, అచేతనానామేవ తత్ర దృష్టాంతత్వేనోపాదానాత్ 'యథోర్ణనాభిస్సృజతే గృహ్ణతే చ యథా పృథివ్యామోషధయస్సంభవంతి యథా సతః పురుషాత్కేశలోమాని తథాక్షరాత్సంభవతీహ విశ్వ'మితి. నన్వూర్ణనాభిః పురుషశ్చ చేతనావిహ దృష్టాంతత్వేనోపాత్తౌ, నేతి బ్రూమః, న హి కేవలస్య చేతనస్య తత్ర సూత్రయోనిత్వం కేశలోమయోనిత్వం వాస్తి. చేత

౨౧. అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః—ముండకవాక్యముదాహరతి—అథేతి. కర్మవిద్యారూపాపరవిద్యోక్త్యనంతరం యయా నిర్గుణం జ్ఞాయతే పరాసోచ్యతే తామేవ విషయోక్త్యా నిర్దిశతి—యత్తదితి. అద్రేశ్యం అదృశ్యం జ్ఞానేంద్రియైః అగ్రాహ్యం కర్మేంద్రియైః. గోత్రం వంశః. వర్ణో బ్రాహ్మణత్వాదిజాతిః. చక్షుశ్శ్రోత్రశూన్యం అచక్షుశ్శ్రోత్రం. పాణిపాదశూన్యమపాణిపాదం. జ్ఞానకర్మేంద్రియవికలమిత్యర్థః. విభుం ప్రభుం సుసూక్ష్మం దుర్జ్ఞేయత్వాన్నిత్యావ్యయపదాభ్యాం నాశాపక్షయయోర్నిరాసః. భూతానాం యోనిం ప్రకృతిం యత్పశ్యంతి ధీరాః పండితాస్తదక్షరం తద్విద్యా పరేత్యన్వయః. అదృశ్యత్వాదిగుణానాం బ్రహ్మప్రధానసాధారణత్వాత్సంశయః. పూర్వవద్ద్రష్టృత్వాదీనాం చేతనధర్మాణామశ్రుతేః. అస్తు ప్రధానమితి ప్రత్యుదాహరణేన పూర్వపక్షయతి—తత్రేతి. పూర్వపక్షే ప్రధానాద్యుపాస్తిః సిద్ధాంతే

పూర్వం ప్రధానవిరోధిద్రష్టృత్వాదిధర్మవశాత్ న ప్రధానమంతర్యామీత్యుక్తమ్. తర్హి తద్విరోధిధర్మాణామశ్రవణాత్ ప్రధానమేవాదృశ్యత్వాదిగుణకో భూతయోనిః స్యాదితి ప్రత్యుదాహరణసంగత్యేదమాహ—

పూర్వపక్షే ప్రధానస్య శారీరస్య వా ధ్యానం, సిద్ధాంతే నిర్విశేషబ్రహ్మజ్ఞానమితి ఫలభేదః. ముండకే శ్రూయతే—'యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమ్...తదవ్యయం

నాధిష్ఠితమచేతనం హ్యూర్ణనాభిశరీరం సూత్రస్య యోనిః పురుషశరీరం చ కేశలోమ్నామితి ప్రసిద్ధం. అపి చ. పూర్వత్రాదృష్టత్వాద్యభిలాపసంభవేఽపి ద్రష్టృత్వాద్యభిలాపాసంభవాన్న ప్రధానమభ్యుపగతం. ఇహ త్వదృశ్యత్వాదయో ధర్మాః ప్రధానే సంభవంతి, న చాత్ర విరుధ్యమానో ధర్మః కశ్చిదభిలప్యతే. నను 'యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవి'దిత్యయం వాక్యశేషోఽచేతనే ప్రధానే న సంభవతి. కథం ప్రధానం భూతయోనిః ప్రతిజ్ఞాయత ఇతి అత్రోచ్యతే. 'యయా తదక్షరమధిగమ్యతే యత్తదద్రేశ్యమి'త్యక్షరశబ్దేనాదృశ్యత్వాదిగుణకం భూతయోనిం శ్రావయిత్వా పునరన్తే శ్రావయిష్యతి 'అక్షరాత్పరతః పర' ఇతి. తత్ర యః పరోఽక్షరాచ్ఛ్రుతస్స సర్వజ్ఞస్సర్వవిచ్చ భవిష్యతి, ప్రధానమేవాక్షరశబ్దనిర్దిష్టం భూతయోనిః. యదా తు యోనిశబ్దో నిమిత్తవాచీ తదా శారీరోఽపి భూతయోనిస్స్యాత్, ధర్మాధర్మాభ్యాం భూతజాతస్యోపసర్జనాదితి. ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే—యోఽయమదృశ్యత్వాదిగుణకో భూతయోనిస్స పరమేశ్వర ఏవ స్యాన్నాన్య ఇతి. కథమేతదవగమ్యతే? ధర్మోక్తేః. పరమేశ్వరస్య హి ధర్మ ఇహోచ్యమానో దృశ్యతే 'యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవి'దితి. న హి ప్రధానస్యాచేతనస్య శారీరస్య వోపాధిపరిచ్ఛిన్నదృష్టేః సర్వజ్ఞత్వం సర్వవిత్త్వం వా సంభవతి. నన్వక్షరశబ్దనిర్దిష్టాద్భూతయోనేః పరస్యై

నిర్గుణధీరితి ఫలం. ఊర్ణనాభిర్లూతాకీటః తంతూన్ స్వదేహాత్సృజతి ఉపసంహరతి చేత్యర్థః. సతో జీవతః. నను పూర్వం నిరస్తం ప్రధానం కథముత్థాప్యతే తత్రాహ—అపి చేతి. అత్ర ప్రధానే విరుద్ధ్యమానోఽసంభావితో వాక్యశేషశ్శ్రుత ఇతి శంకతే—నను య ఇతి. పంచమ్యంతాక్షరశ్రుత్యా భూతప్రకృతేః ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ప్రథమాంతపరశబ్దోక్తస్య జగన్నిమిత్తేశ్వరస్య సర్వజ్ఞత్వాదికమిత్యాహ—అత్రోచ్యత ఇతి. 'సందిగ్ధేతు వాక్యశేషా'దితి న్యాయేన సిద్ధాంతయతి—ఏవం ప్రాప్త ఇతి. చేతనాచేతనత్వేన సందిగ్ధే భూతయోనా 'యస్సర్వజ్ఞ' ఇతి వాక్యశేషాదీశ్వరత్వనిర్ణయ ఇత్యేతదయుక్తం వాక్యశేషే భూతయోనేః ప్రత్యభిజ్ఞాపకాభావాదితి శంకతే—నన్వితి. జనికర్తుః

యద్భూతయోనిం పరిపశ్యంతి ధీరాః' ఇతి. తత్ర కిం అదృశ్యత్వాదిగుణకో భూతయోనిః ప్రధానం, ఉత శారీరః, కిం వా పరమాత్మేతి సందేహే, ప్రధానశారీరావితి

వైతత్సర్వజ్ఞత్వం సర్వవిత్త్వం చ న భూతయోనివిషయమిత్యుక్తం. అత్రోచ్యతే. నైవం సంభవతి యత్కారణం 'అక్షరాత్సంభవతీహ విశ్వ'మితి ప్రకృతం భూతయోనిమిహ జాయమానప్రకృతిత్వేన నిర్దిశ్యానంతరమపి జాయమానప్రకృతిత్వేనైవ సర్వజ్ఞం నిర్దిశతి—"యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తపః, తస్మాదేతద్బ్రహ్మనామరూపమన్నం చ జాయత" ఇతి. తస్మాన్నిర్దేశసామ్యేన ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వాత్ప్రకృతస్యైవాక్షరస్య భూతయోనే స్సర్వజ్ఞత్వం సర్వవిత్త్వం చ ధర్మ ఉచ్యత ఇతి గమ్యతే. 'అక్షరాత్పరతః పర' ఇత్యత్రాపి న ప్రకృతాద్భూతయోనేరక్షరాత్పరః కశ్చిదభిధీయతే. కథమేతదవగమ్యతే? 'యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యా'మితి ప్రకృతస్యైవాక్షరస్య భూతయోనే రదృశ్యత్వాదిగుణకస్య వక్తవ్యత్వేన ప్రతిజ్ఞాతత్వాత్. కథం తర్హి 'అక్షరాత్పరతః పరః' ఇతి వ్యపదిశ్యత ఇత్యుత్తరసూత్రే వక్ష్యామః. అపి చాత్ర ద్వే విద్యే

ప్రకృతిరితి సూత్రేణ ప్రకృతేరపాదానసంజ్ఞాయాం పంచమీస్మరణాదక్షరాత్సంభవతీతి ప్రకృతిత్వేనోక్తాక్షరస్య భూతయోనేర్వాక్యశేషే తస్మాదితి ప్రకృతిత్వలింగేన ప్రత్యభిజ్ఞానమస్తీతి సమాధత్తే—అత్రోచ్యత ఇతి. ఏతత్కార్యం బ్రహ్మసూత్రాత్మకం నామరూపం స్థూలం తతోఽన్నం వ్రీహ్యాదీత్యర్థః. యదుక్తం పంచమ్యంతాక్షరశ్రుత్యా భూతయోనేః ప్రత్యభిజ్ఞానాదచేతనత్వమితి తత్రాహ—అక్షరాత్పరత ఇతి. నాయమక్షరశబ్దో భూతయోనిం పరామృశతి పరవిద్యాధిగమ్యత్వేనోక్తస్యాక్షరస్య భూతయోనేః 'అక్షరం పురుషం వేదే'త్యక్షరశ్రుత్యా వేద్యత్వలింగవత్యా పూర్వమేవ బ్రహ్మత్వేన పరామర్శాదిత్యాహ—యేనేతి. యేన జ్ఞానేనాక్షరం భూతయోనిం సర్వజ్ఞం పురుషం వేద తాం బ్రహ్మవిద్యాం యోగ్యాయ శిష్యాయ ప్రబ్రూయాదిత్యుపక్రమ్య 'అప్రాణో హ్యమనా శ్శుభ్రో ఽక్షరాత్పరతః పరః' ఇత్యుచ్యమానః పరో భూతయోనిరితి గమ్యత ఇత్యర్థః. తర్హి పంచమ్యంతాక్షరశబ్దార్థః క ఇత్యాశంక్యాజ్ఞానమితి వక్ష్యత ఇత్యాహ—కథమితి. పరవిద్యేతి సమాఖ్యయాఽపి తద్విషయస్య బ్రహ్మత్వమిత్యాహ—అపి చేతి. నను ప్రధానవిద్యాపి కారణవిషయత్వాత్పరేత్యత ఆహ—

పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—'యత్తదద్రేశ్యమ్...' ఇత్యాదౌ శ్రుతా అదృశ్యత్వాదయో గుణాః యస్య, సోఽదృశ్యత్వాదిగుణకో భూతయోనిః పరమాత్మైవ. కుతః?

వేదితవ్యే ఉక్తే—'పరా చైవాపరా'చేతి అత్రాపరామృగ్వేదాదిలక్షణాం విద్యాముక్త్వా బ్రవీతి 'అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత' ఇత్యాది. తత్ర పరస్యా విద్యాయా విషయత్వేనాక్షరం శ్రుతం. యది పునః పరమేశ్వరాదన్యదదృశ్యత్వాదిగుణకమక్షరం పరికల్ప్యేత నేయం పరా విద్యా స్యాత్. పరాపరవిభాగో హ్యయం విద్యయోరభ్యుదయనిశ్శ్రేయసఫలతయా పరికల్ప్యతే. న చ ప్రధానస్య విద్యానిశ్శ్రేయసఫలా కేనచిదభ్యుపగమ్యతే తిస్రశ్చ విద్యాః ప్రతిజ్ఞాయేరన్ త్వత్పక్షేఽక్షరాద్భూతయోనేః పరస్య పరమాత్మనః ప్రతిపాద్యమానత్వాత్. ద్వే ఏవ తు విద్యే ఇహ వేదితవ్యే నిర్దిష్టే, 'కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీ'తి చైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాపేక్షణాం సర్వాత్మకే బ్రహ్మణి వివక్ష్యమాణేఽవకల్పతే, నాచేతనమాత్రైకాయతనే ప్రధానే భోగ్యవ్యతిరిక్తే వా భోక్తరి. అపి చ 'స బ్రహ్మవిద్యాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహే'తి. బ్రహ్మవిద్యాం ప్రాధాన్యేనోపక్రమ్య పరాపరవిభాగేన పరాం విద్యామక్షరాధిగమనీం దర్శయంస్తస్యాః బ్రహ్మవిద్యాత్వం దర్శయతి. సా చ బ్రహ్మవిద్యా సమాఖ్యా తదభిగమ్యస్యాక్షరస్యాబ్రహ్మత్వే బాధితా

పరాపరవిభాగో హీతి. అనిత్యఫలత్వేనాపరవిద్యాం నిందిత్వా ముక్త్యర్థినో బ్రహ్మవిద్యాం ప్రోవాచేతి వాక్యశేషోక్తైరిత్యర్థః. అస్తు ప్రధానవిద్యాపి ముక్తిఫలత్వేన పరేత్యత ఆహ—న చేతి నను 'యస్సర్వజ్ఞ' ఇత్యగ్రే పరవిద్యావిషయ ఇత్యుచ్యతే, అద్రేశ్యవాక్యేన తు ప్రధానవిద్యోచ్యత ఇత్యత ఆహ—తిస్రశ్చేతి. ఇతశ్చ భూతయోనేర్బ్రహ్మత్వమిత్యాహ—కస్మిన్నితి. అచేతనమాత్రస్యైకాయతనముపాదానం తజ్జ్ఞానాత్కార్యజ్ఞానేఽపి తదకార్యాణామాత్మనాం జ్ఞానం న భవతి. ఏవం జీవే జ్ఞాతే తదకార్యస్య భోగ్యస్య జ్ఞానం న భవతీత్యర్థః. బ్రహ్మవిద్యాశబ్దాచ్చ భూతయోనిర్బ్రహ్మేత్యాహ—అపి చేతి.స బ్రహ్మావిద్యాం సర్వవిద్యానాం ప్రతిష్ఠాం సమాప్తిభూమిం బ్రహ్మవిద్యాముృవాచ. బ్రహ్మణి సర్వవిద్యానాం విద్యాఫలానాం చాంతర్భావాద్బ్రహ్మవిద్యా

ధర్మోక్తేః 'యః సర్వజ్ఞః సర్వవిత్' ఇత్యాదిశ్రూయమాణసర్వజ్ఞత్వాదేః పరమేశ్వరధర్మస్య భూతయోనౌ నిర్దేశాత్. న హ్యచేతనే ప్రధానే కించిజ్జ్ఞే శారీరే వా సర్వ

స్యాత్. అపరాత్వృగ్వేదాదిలక్షణా కర్మవిద్యా బ్రహ్మవిద్యోపక్రమే ఉపన్యస్యతే బ్రహ్మవిద్యాప్రశంసాయై, "ప్లవా హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపా అష్టాదశోక్తమవరం యేషు కర్మ, ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినందంతి మూఢా జరాం మృత్యుం తే పునరేవాపి యంతి" ఇత్యేవమాదినిందావచనాత్. నిందిత్వా చాపరాం విద్యాం తతో విరక్తస్య పరవిద్యాధికారం దర్శయతి—"పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మచితాన్బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన, తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠ"మితి. యత్తూక్తమచేతనానాం పృథివ్యాదీనాం దృష్టాంతత్వేనోపాదానాద్దార్ష్టాంతికేనాప్యచేతనేనైవ భూతయోనినా భవితవ్యమితి, తదయుక్తం. న హి దృష్టాంతదార్ష్టాంతికయోరత్యంతసామ్యేన భవితవ్యమితి నియమోఽస్తి. అపి చ స్థూలాః పృథివ్యాదయో దృష్టాంతత్వేనోపాత్తా ఇతి న స్థూల ఏవ దార్ష్టాంతికో భూతయోనిరభ్యుపగమ్యతే, తస్మాదదృశ్యత్వాదిగుణకో భూతయోనిః పరమేశ్వర ఏవ.

సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠా. నన్వపరవిద్యాపరవిద్యాప్రకరణే కిమర్థముక్తేత్యత ఆహ—అపరేతి. ప్లవంగతే గచ్ఛంతీతి ప్లవా వినాశినః. అదృఢా నిత్యఫలసంపాదనాశక్తాః షోడశర్త్విజః పత్నీ యజమానశ్చేత్యష్టాదశ. యజ్ఞేన నామనిమిత్తేన నిరూప్యంత ఇతి యజ్ఞరూపాః. తథాహి ఋతుషు యాజయంతి యజ్ఞం కారయంతీత్యృత్విజః, యజత ఇతి యజమానః, 'పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగ' ఇతి సూత్రేణ పతిశబ్దస్య నకారోఽంతాదేశో యజ్ఞసంబంధే విహిత ఇతి పత్నీ, ఏవమృత్విగాదినామప్రవృత్తినిమిత్తం యజ్ఞ ఇతి యజ్ఞరూపాః, యేష్వవరమనిత్యఫలకం కర్మ శ్రుత్యుక్తం ఏతదేవ కర్మ శ్రేయో నాన్యదాత్మజ్ఞానమితి యే మూఢాస్తుష్యంతి తే పునః పునర్జన్మమరణమాప్నువంతీత్యర్థః. తద్విజ్ఞానార్థం బ్రహ్మజ్ఞానార్థం గురుమభిగచ్ఛేదేవేతి నియమః. బ్రహ్మనిష్ఠస్యాప్యనధీతవేదస్య గురుత్వం వారయతి—శ్రోత్రియమితి. కార్యముపాదానాభిన్నమిత్యంశే దృష్టాంతః. సర్వసామ్యే తవాప్యనిష్టాపత్తేరిత్యాహ—అపి చ స్థూలా ఇతి.

జ్ఞత్వాదిధర్మః సంభవతి, యేన భూతయోనితా స్యాత్. అతో భూతయోనిః పరమాత్మైవేత్యర్థః.

సూ. విశేషణభేదవ్యపదేశాభ్యాంచ నేతరౌ. ౨౨.

ఇతశ్చ పరమేశ్వర ఏవ భూతయోనిః, నేతరౌ శారీరః ప్రధానం వా. కస్మాత్? విశేషణభేదవ్యపదేశాభ్యాం. విశినష్టి హి ప్రకృతం భూతయోనిం శారీరాద్విలక్షణత్వేన 'దివ్యో హ్యమూర్తః పురుష స్సబాహ్యాభ్యంతరో హ్యజోఽప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్ర' ఇతి. న హ్యేతద్దివ్యత్వాదివిశేషణమవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితనామరూపపరిచ్ఛేదాభిమానినస్తద్ధర్మాంశ్చాత్మని కల్పయతశ్శారీరస్యోపపద్యతే తస్మాత్సాక్షాదౌపనిషదః పురుష ఇహోచ్యతే. తథా ప్రధానాదపి ప్రకృతం భూతయోనిం భేదేన వ్యపదిశతి 'అక్షరాత్పరతః పర' ఇతి. అక్షరమవ్యాకృతం నామరూపబీజశక్తిరూపం భూతసూక్ష్మమీశ్వరాశ్రయం తస్యైవోపాధి

---

౨౨. విశేషణాన్న జీవః భేదోక్తేర్న ప్రధానమితి హేతుద్వయం విభజ్య వ్యాచష్టే—విశినష్టి హీత్యాదినా. దివ్యో ద్యోతనాత్మకః స్వయంజ్యోతిరమూర్తః పూర్ణః పురుషః పురిశయః ప్రత్యగాత్మా బాహ్యం స్థూలమాభ్యంతరం కారణం సూక్ష్మం తాభ్యాం సహాధిష్ఠానత్వేన తిష్ఠతీతి సబాహ్యాభ్యంతరః, హి తథా శ్రుతిషు ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. అవిద్యాకృతం నామరూపాత్మకం శరీరం తేన పరిచ్ఛేదోఽల్పత్వం. తస్య శరీరస్య ధర్మాన్ జాడ్యమూర్తత్వాదీనిత్యర్థః. నన్వక్షరశబ్దేన ప్రధానోక్తావశబ్దత్వం ప్రధానస్య ప్రతిజ్ఞాతం బాధ్యేత తత్రాహ—అక్షరమవ్యాకృతమితి. అశ్నోతి వ్యాప్నోతి స్వవికారజాతమిత్యక్షరం. అవ్యాకృతమకృతం అనాదీతి యావత్. నామరూపయోర్బీజం ఈశ్వరస్తస్య శక్తిరూపం పరతంత్రత్వాదుపాదానమపి శక్తిరిత్యుక్తం. భూతానాం సూక్ష్మాః సంస్కారా యత్ర తద్భూతసూక్ష్మం. ఈశ్వరశ్చిన్మాత్ర ఆశ్రయో యస్య తత్తథా. తస్యైవ చిన్మాత్రస్య జీవేశ్వరభేదోపాధిభూతం. యత్తు ఈశ్వర ఆశ్రయో విషయో యస్యేతి నానాజీవవాదినాం వ్యాఖ్యానం తద్భాష్యబహిర్భూతం. 'ఏతస్మిన్ ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చే'త్యోతప్రోతభావేనావ్యాకృతస్య చిదాశ్రయత్వశ్రుతేః, ఆశ్రయపదలక్షణాయా నిర్మూలత్వాత్. నహి మూలప్రకృతేర్భేదే కించిన్మానమస్తి. న చ 'ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత' ఇతి శ్రుతిర్మానం. 'అజా

భూతయోనేః పరమాత్మత్వే హేత్వంతరమాహ—

విశేషణం చ భేదవ్యపదేశశ్చ విశేషణభేదవ్యపదేశౌ తాభ్యాం ఇతరౌ ప్రధానజీవౌ న భూతయోనీ భవతః. తత్ర 'దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషః...' ఇత్యాదినా

భూతం సర్వస్మాద్వికారాత్పరో యోఽవికారః తస్మాత్పరతః పర ఇతి భేదేన వ్యపదిశన్పరమాత్మానమిహ వివక్షితం దర్శయతి. నాత్ర ప్రధానం నామ కించిత్స్వతంత్రం తత్త్వమభ్యుపగమ్యతే తస్మాద్భేదవ్యపదేశ ఉచ్యతే. కిం తర్హి? ప్రధానమపి కల్ప్యమానం శ్రుత్యవిరోధేనావ్యాకృతాదిశబ్దవాచ్యం భూతసూక్ష్మం పరికల్ప్యేత కల్ప్యతాం తస్మాద్భేదవ్యపదేశాత్పరమేశ్వరో భూతయోనిరిత్యేతదిహ ప్రతిపాద్యతే.

కుతశ్చ పరమేశ్వరో భూతయోనిః?

మేకా' మిత్యాద్యనేకశ్రుతిబలేన లాఘవతర్కసహాయేన తస్యాశ్శ్రుతేర్బుద్ధిభేదేన మాయాభేదానువాదిత్వాత్. తదుక్తం సురేశ్వరాచార్యైః "స్వతస్త్వవిద్యాభేదోఽత్ర మనాగపి న విద్యత" ఇతి. సాంఖ్యయోగాచార్యాః పురాణేతిహాసకర్తారశ్చ మూలప్రకృత్యైక్యం వదంతి. నన్వవిద్యైక్యే బంధముక్తివ్యవస్థా కథం న చ వ్యవస్థా నాస్తీతి వాచ్యం శ్రవణే ప్రవృత్త్యాదిబాధాపాతాదితి చేత్, ఉచ్యతే. యే హ్యవిద్యానానాత్వమిచ్ఛంతి తైరపి పరిణామిత్వేన సాంశత్వమవిద్యాయా అంగీకార్యం, తథా చానర్థాత్మకస్వీయసంఘాతాత్మనా పరిణతాఽవిద్యాంశోపహితజీవభేదాద్వ్యవస్థా సిధ్యతి. యస్య జ్ఞానమంతఃకరణే జాయతే తస్యాంతఃకరణపరిణామ్యజ్ఞానాంశనాశో ముక్తిరితి. ఏవం చ శ్రోతుస్స్వరూపానందప్రాప్తిః శ్రవణాదౌ ప్రవృత్తిర్విద్వదనుభవో జీవన్ముక్తిశాస్త్రం చేతి సర్వమబాధితం భవతి. న చైవం నానాజీవపక్షాదవిశేషః మూలప్రకృతినానాత్వాభావాదిత్యలమ్. పరత్వే హేతుః—అవికార ఇతి. నను సూత్రకృతా శ్రుతౌ ప్రాధాన్యాద్భేదవ్యపదేశ ఉక్తస్తత్ర కథమజ్ఞానాద్భేదోక్తిర్వ్యాఖ్యాయతే తత్రాహ—నాత్రేతి. కార్యాత్మనా ప్రధీయత ఇతి ప్రధానమజ్ఞానమేవ. తతోఽన్యస్యాప్రామాణికత్వాదిత్యర్థః. అతోఽత్రాజ్ఞానమేవ భూతయోనిరితి పూర్వపక్షం కృత్వా నిరస్యతే. తన్నిరాసేనార్థాత్సాంఖ్యకల్పితప్రధాననిరాస ఇతి మంతవ్యం.

దివ్యత్వాదివిశేషణశ్రవణాత్ న జీవః; 'అక్షరాత్పరతః పరః' ఇత్యక్షరస్యావ్యాకృతస్య పరమాత్మనశ్చ భేదేన వ్యపదిష్టత్వాత్ న ప్రధానం భూతయోనిః; అపి తు ఈశ ఏవేత్యర్థః.

సూ. రూపోపన్యాసాచ్చ. ౨౩.

అపి చ 'అక్షరాత్పరతః పర' ఇత్యస్యానంతరం 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ' ఇతి ప్రాణప్రభృతీనాం పృథివీపర్యంతానాం తత్త్వానాం సర్గముక్త్వా తస్యైవ భూతయోనేస్సర్వవికారాత్మకం రూపముపన్యస్యమానం పశ్యామః "అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చంద్రసూర్యౌ దిశశ్శ్రోత్రే వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః, వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వమస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్యేష సర్వభూతాంతరాత్మే"తి. తచ్చ పరమేశ్వరస్యైవోచితం సర్వవికారకారణత్వాత్ న శారీరస్య తనుమహిమ్నః; నాపి ప్రధానస్యాయం రూపోపన్యాసస్సంభవతి సర్వభూతాంతరాత్మత్వాసంభవాత్, తస్మాత్పరమేశ్వర ఏవ భూతయోనిర్నేతరావితి గమ్యతే. కథం పునర్భూతయోనేరయం రూపోపన్యాస ఇతి గమ్యతే? ప్రకరణాత్ 'ఏష' ఇతి చ ప్రకృతానుకర్షణాత్, భూతయోనిం హి ప్రకృత్య 'ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఏష సర్వభూతాంతరాత్మే'త్యాది వచనం భూతయోనివిషయమేవ భవతి. యథోపాధ్యాయం ప్రకృత్య 'ఏతస్మాదధీష్వ ఏష వేదవేదాంగపారగ' ఇతి వచనముపాధ్యాయ విషయం భవతి తద్వత్. కథం పునరదృశ్యత్వాదిగుణకస్య భూతయోనేర్విగ్రహవద్రూపం సంభవతి? సర్వాత్మత్వవివక్షయేదముచ్యతే న

---

౨౩. వృత్తికృన్మతేనాదౌ సూత్రం వ్యాచష్టే—అపి చేత్యాదినా. 'ప్రాణో మనస్సర్వేంద్రియాణి చ ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ'తి శ్రుతిః. అగ్నిర్ద్యులోకః 'అసౌ వావ లోకో గౌతమాగ్ని'రితి శ్రుతేః. వివృతా వేదాః వాగిత్యన్వయః. పద్భ్యాం పాదావిత్యర్థః. యస్యేదం రూపం స ఏష సర్వప్రాణినామంతరాత్మేత్యర్థః. తనుమహిమ్న ఇతి అల్పశక్తేరిత్యర్థః. యథా కశ్చిద్బ్రహ్మవిత్ స్వస్య సర్వాత్మత్వప్రకటనార్థమహమన్నమితి సామ గాయతి న త్వన్నత్వాదికమాత్మనో వివక్షతి అఫలత్వాత్

భూతయోనేః పరమాత్మత్వే హేత్వంతరమాహ—

'అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చంద్రసూర్యౌ' ఇత్యాదిసర్వకార్యాత్మకరూపస్యోపన్యాసాత్ పరమాత్మైవ భూతయోనిరితి వృత్తికారమతమ్. 'పురుష ఏవేదం విశ్వం

తు విగ్రహవత్త్వవివక్షయేత్యదోషః. 'అహమన్నమహమన్నమహమన్నం అహమన్నాద' ఇత్యాదివత్. అన్యే పునర్మన్యంతే-నాయం భూతయోనే రూపోపన్యాసః జాయమానత్వేనోపన్యాసాత్ ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేంద్రియాణి చ, ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ'తి హి పూర్వత్ర ప్రాణాది పృథివ్యంతం తత్త్వజాతం జాయమానత్వేన నిరదిక్షత్. ఉత్తరత్రాపి చ 'తస్మాదగ్నిస్సమిధో యస్య సూర్య'ఇత్యేవమాది,'అతశ్చ సర్వా ఓషధయో రసాశ్చే'త్యేవమంతం జాయమానత్వేనైవ నిర్దేక్ష్యతి ఇహైవ కథమకస్మాదంతరాళే భూతయోనేరూపముపన్యసేత్. సర్వాత్మత్వమపి సృష్టిం పరిసమాప్యోపదేక్ష్యతి 'పురుష ఏవేదం విశ్వం కర్మే'త్యాదినా. శ్రుతిస్మృత్యోశ్చ త్రైలోక్యశరీరస్య ప్రజాపతేర్జన్మ నిర్దిశ్యమానముపలభామహే 'హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే భూతస్య జాతః పతిరేక ఆసీత్, సదాధార పృథివీం ద్యాముతేమాం కస్మై దేవాయ హవిషా విధేమే'తి, సమవర్త

తథాపీత్యాహ—అహమన్నమితి. వృత్తికృద్వ్యాఖ్యాం దూషయతి—అన్యే పునరితి. ఏష సర్వభూతాంతరాత్మా సూత్రాత్మా ఏతస్మాద్భూతయోనేర్జాయత ఇతి శ్రుత్యన్వయేన హిరణ్యగర్భస్యాత్ర జాయమానత్వేనోపన్యాసాదిత్యర్థః. నిరదిక్షదవోచదిత్యర్థః. అగ్నిర్ద్యులోకో యస్య, యస్య సమిద్రూపస్సూర్యస్సోఽపి ద్యులోకాగ్నిస్తస్మాదజాయతేత్యర్థః.'తస్యాదిత్య ఏవ సమి'దితి శ్రుత్యంతరాత్. అతో మధ్యేఽపి సృష్టిరేవ వాచ్యానరూపమితి భావః. యదుక్తమగ్నిర్మూర్ధేత్యత్ర భూతయోనేస్సర్వాత్మత్వం వివక్షితమితి తన్నేత్యాహ—సర్వాత్మత్వమపీతి. నను హిరణ్యగర్భస్య జన్మాన్యత్రానుక్తం కథమత్ర వక్తవ్యం తత్రాహ—శ్రుతీతి. అగ్రే సమవర్తత జాతస్సన్ భూతగ్రామస్యైకః పతిరీశ్వరప్రసాదాదభవత్ ససూత్రాత్మా ద్యామిమాం పృథివీం చ స్థూలం సర్వమధారయత్ కశబ్దస్య ప్రజాపతిసంజ్ఞాత్వే సర్వనామత్వాభావేన కస్మా ఇత్యయోగాదేకారలోపే నైకస్మై దేవాయ ప్రాణాత్మనే హవిషా విధేమ పరిచరేమేతి వ్యాఖ్యేయం. 'కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రాణ' ఇతి శ్రుతేః. యద్వా యస్మాదయం జాతస్తస్మా ఏకస్మై దేవాయేత్యర్థః. 'ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢ'ఇతి శ్రుత్యంతరాత్. నను తస్య భూతాంత

కర్మ' ఇత్యాదిసర్వాత్మకరూపోపన్యాసాత్ పరమాత్మైవ భూతయోనిరితి భగవత్పాదీయమతమ్.

తేతి అజాయత ఇత్యర్థః. తథా 'సవై శరీరీ ప్రథమస్స వై పురుష ఉచ్యతే. "ఆదికర్తా స భూతానాం బ్రహ్మాగ్రే సమవర్తతే"తి. చ వికార పురుషస్యాపి సర్వభూతాంతరాత్మత్వం సంభవతి, ప్రాణాత్మనా సర్వ భూతానామధ్యాత్మమవస్థానాత్. అస్మిన్పక్షే 'పురుష ఏవేదం విశ్వం కర్మే'త్యేవమాదిసర్వరూపోపన్యాసః పరమేశ్వర ప్రతిపత్తిహేతురితి వ్యాఖ్యేయమ్.

సూ. వైశ్వానరస్సాధారణశబ్దవిశేషాత్. ౨౪.

'కోన ఆత్మా కిం బ్రహ్మే'తి 'ఆత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సంప్రత్యధ్యేషితమేవ నో బ్రూహీ'తి చోపక్రమ్య ద్యుసూర్యవాయ్వాకాశవారిపృథివీనాం సుతేజస్త్వాది గుణయోగ మేకైకోపాసననింద

రాత్మత్వం కథం తత్రాహ— వికారేతి. పూర్వకల్పే ప్రకృష్టోపాసనాకర్మసముచ్చయానుష్ఠానాదస్మిన్ కల్పే సర్వప్రాణివ్యష్టిలింగానాం వ్యాపకం సర్వప్రాణ్యంతర్గతం జ్ఞానకర్మేంద్రియప్రాణాత్మకం సమష్టిలింగశరీరం జాయతే తద్రూపస్య సూత్రాత్మనస్సర్వభూతాంతరాత్మత్వం యుక్తమిత్యర్థః. స్వపక్షే సూత్రార్థమాహ—అస్మిన్ పక్ష ఇతి. కర్మ సఫలం సర్వం శ్రౌతస్మార్తాదికం తపశ్చ పురుష ఏవేతిసర్వాత్మస్వరూపోపన్యాసాచ్చ భూతయోనౌ జ్ఞేయే వాక్యం సమన్వితమిత్యర్థః. ఇతి షష్ఠాధికరణమ్.

౨౪. *వైశ్వానరస్సాధారణశబ్దవిశేషాత్*. ఛాందోగ్యముదాహరతి—కో న ఇతి. ప్రాచీనశాలసత్యయజ్ఞేంద్రద్యుమ్నజనకబుడిలామిళిత్వామీమాంసాం చక్రుః-'కోన ఆత్మా కిం బ్రహ్మే'తి. ఆత్మైవ బ్రహ్మేతి జ్ఞాపనార్థం పదద్వయం. తే పంచాపి నిశ్చయార్థముద్దాలకమాజగ్ముః. సోఽపి సమ్యఙ్న వేదేతి తేనోద్దాలకేన సహ షడప్యశ్వపతిం

పూర్వం రూపోపన్యాసప్రసంగాత్ త్రైలోక్యదేహో వైశ్వానరోఽత్ర స్మృతో విచార్యత ఇతి ప్రసంగసంగత్యేదమాహ. యద్వా, పూర్వం ఉపక్రమస్థాదృశ్యత్వాది సాధారణధర్మస్య వాక్యశేషస్థసర్వజ్ఞత్వాదిలింగేన బ్రహ్మనిష్ఠత్వముక్తమ్. తద్వదత్రాప్యుపక్రమస్థసాధారణవైశ్వానరశబ్దస్య వాక్యశేషస్థహోమాధారత్వలింగేన జాఠరనిష్ఠత్వమస్త్వితి దృష్టాంతసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే జాఠరాదేరుపాస్తిః, సిద్ధాంతే బ్రహ్మణ ఇతి ఫలభేదః. ఛాందోగ్యే వైశ్వానరవిద్యాయాం 'కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మ' ఇతి 'ఆత్మానమేవేమం

యా చ వైశ్వానరం ప్రత్యేషాం మూర్ధాదిభావముపదిశ్యామ్నాయతే "యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజాశ్చక్షుర్విశ్వరూపో వాయుః ప్రాణః పృథగ్వర్త్మాత్మా సందేహో బహులో వస్తిరేవ రయిః పృథివ్యేవ పాదావుర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృ

కైకేయం రాజానమాగత్యోచుః—ఆత్మానమితి. అధ్యేషి స్మరసి తమేవ నో బ్రూహీతి. రాజా తు తేషాం భ్రాంతినిరాసార్థం తాన్ప్రత్యేకమపృచ్ఛత్. 'కం త్వమాత్మానముపాస్సే కం త్వమాత్మానముపాస్స' ఇతి. తే చ ప్రాచీనశాలాదయః క్రమేణ తం ప్రత్యేకమూచుః. దివమేవాహం వైశ్వానరం వేద్మి. ఆదిత్యమేవాహం వేద్మి వాయుమేవ. ఆకాశమేవ. అప ఏవ. పృథివీమేవాహం వేద్మీతి. తతో రాజా ద్యుసూర్యాదీనాం షణ్ణాం యథాక్రమేణ సుతేజస్త్వవిశ్వరూపత్వపృథగ్వర్త్మాత్మత్వబహులత్వరయిత్వప్రతిష్ఠాత్వగుణాన్ విధాయ భవంతో యదిమామపృష్ట్వా ద్యుసూర్యాదిషు భగవతో వైశ్వానరస్యాంగేష్వేవ ప్రత్యేకం వైశ్వానరత్వదృష్టయో భవేయుస్తదా క్రమేణ మూర్ధపాతాంధత్వప్రాణోత్క్రమణదేహశీర్ణత్వవస్తిభేదపాదశోషా భవతాం స్యురితి ప్రత్యేకోపాసనం నిందిత్వా సుతేజస్త్వగుణకో ద్యులోకోఽస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధా విశ్వరూపత్వగుణకస్సూర్యోఽస్య చక్షురిత్యేవం ద్యుసూర్యాదీనాం మూర్ధాదిభావముపదిశ్య సమస్తవైశ్వానరధ్యానవిధిరామ్నాయతే—యస్త్వేతమితి. అభిముఖ్యేనాపరోక్షతయా విశ్వం విమిమీతే జానాతీత్యభివిమానస్సర్వజ్ఞః తదుపాసకః సర్వత్ర భోగ్యం భుఙ్క్త ఇత్యర్థః. లోకా భూరాదయో భూతాని శరీరాణ్యాత్మానో జీవా ఇతి భేదః. సుష్ఠు తేజః కాంతిర్యస్య ద్యులోకస్య స సుతేజాః విశ్వాని రూపాణ్యస్య సూర్యస్య. 'ఏష శుక్ల ఏష నీల' ఇతి శ్రుతేః. పృథక్ నానావిధం వర్త్మ గమనం ఆత్మా స్వభావో యస్య వాయోః స నానాగతిత్వగుణకోఽస్య ప్రాణః బహులత్వం వ్యాపిత్వం తద్గుణ ఆకాశోఽస్య సందేహో దేహమధ్యః రయిత్వం ధనత్వం తద్గుణా ఆపో అస్య వస్తిర్మూత్రస్థానం ప్రతిష్ఠాత్వగుణా పృథివీ తస్య పాదౌ. తస్య హోమాధారత్వం సంపాదయతి—ఉర ఏవేత్యాదినా.

వైశ్వానరమ్...' ఇతి చోపక్రమ్యామ్నాయతే—'యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే' ఇత్యాది. తత్ర కిం వైశ్వానరో జాఠరాగ్నిః, ఉత భూతాగ్నిః, ఉత ఆదిత్యాదిదేవతా, అహో శారీరః, ఆహోస్విత్ పరమేశ్వరః

దయం గార్హపత్యో మనోఽన్వాహార్యపచన ఆస్యమాహవనీయ” ఇత్యాది. తత్ర సంశయః. కిం వైశ్వానరశబ్దేన జాఠరోఽగ్నిరుపదిశ్యతే? ఉత భూతాగ్నిః అథ తదభిమానినీ దేవతా అథవా శారీర ఆహోస్విత్పరమేశ్వర ఇతి. కిం పునరత్ర సంశయకారణం? వైశ్వానర ఇతి జాఠరభూతాగ్నిదేవతానాం సాధారణశబ్దప్రయోగాదాత్మేతి చ శారీరపరమేశ్వరయోః తత్ర కస్యోపాదానం న్యాయ్యం కస్య వా హానమితి భవతి సంశయః. కిం తావత్ప్రాప్తం, జాఠరోఽగ్నిరితి. కుతః? తత్ర హి విశేషేణ క్వచిత్ప్రయోగో దృశ్యతే—‘అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యోఽయమంతఃపురుషే యేనేదమన్నం పచ్యతే యదిదమద్యతే’ ఇత్యాదౌ. అగ్నిమాత్రం వా స్యాత్తత్సామాన్యేనాపి ప్రయోగదర్శనాత్ ‘విశ్వస్మా అగ్నిం భువనాయ దేవా వైశ్వానరం కేతుమహ్నామకృణ్వ’న్నిత్యాదౌ. అగ్నిశరీరా వా దేవతా స్యాత్తస్యామపి ప్రయోగదర్శనాత్ ‘వైశ్వానరస్య సుమతౌ స్యామ రాజా హి కం భువనానామభిశ్రీ’ రిత్యేవమాద్యాయాః శ్రుతేర్దేవతాయా మైశ్వర్యాద్యుపే

పూర్వముపక్రమస్థాదృశ్యత్వాదిసాధారణధర్మస్య వాక్యశేషస్థసర్వజ్ఞత్వాదిలింగేన బ్రహ్మనిష్ఠత్వముక్తం, తద్వదత్రాప్యుపక్రమస్థసాధారణవైశ్వానరశబ్దస్య వాక్యశేషస్థహోమాధారత్వలింగేన జాఠరనిష్ఠత్వమితి దృష్టాంతేన పూర్వపక్షయతి—కిం తావదిత్యాదినా. పూర్వోత్తరపక్షయోర్జాఠరబ్రహ్మణోర్ధ్యానం ఫలం. యదద్యతే తదన్నం యేన పచ్యతే సోఽయం పురుషే శరీరేఽన్తరస్తీత్యర్థః. పక్షాంతరమాహ—అగ్నిమాత్రం వేతి. విశ్వస్మై భువనాయ వైశ్వానరమగ్నిం అహ్నాం కేతుం చిహ్నం సూర్యం దేవా అకృణ్వన్ కృతవంతః. సూర్యోదయే దినవ్యవహారాదిత్యర్థః. స్యాద్వైశ్వానర ఇత్యనుషంగః. హి యస్మాత్ కం సుఖప్రదో భువనానాం రాజా వైశ్వానరోఽభిముఖాశ్రీరస్యేత్యభిశ్రీరీశ్వరః. తస్మాత్తస్య వైశ్వానరస్య సుమతౌ వయం స్యామ తస్యా

ఇతి విశయే, జాఠరాదిరితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—వైశ్వానరః పరమాత్మైవ. కుతః, సాధారణశబ్దవిశేషాత్ సాధారణశబ్దయోర్విశేషః తస్మాదిత్యర్థః. జాఠరభూతాగ్న్యదిత్యదేవతాసు సాధారణో వైశ్వానరశబ్దః; జీవపరమాత్మనోః సాధారణః ఆత్మశబ్దః; తయోః వైశ్వానరాత్మశబ్దయోః ఉభయత్ర సాధారణయోరపి సతోః పరమాత్మపరత్వ ఏవ విశేషోఽవగమ్యతే. ‘తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య

తాయాం సంభవాత్. అథాత్మశబ్దసామానాధికరణ్యాదుపక్రమే చ 'కోన ఆత్మా కిం బ్రహ్మే' తి కేవలాత్మశబ్దప్రయోగాదాత్మశబ్దవశేన వైశ్వానరశబ్దః పరిణేయ ఇత్యుచ్యతే. తథాపి శారీర ఆత్మా స్యాత్తస్య భోక్తృత్వేన వైశ్వానరసన్నికర్షాత్, ప్రాదేశమాత్రమితి చ విశేషణస్య తస్మిన్నుపాధిపరిచ్ఛిన్నే సంభవాత్. తస్మాన్నేశ్వరో వైశ్వానర ఇత్యేవం ప్రాప్తం. తత్రేదముచ్యతే—వైశ్వానరః పరమాత్మా భవితు మర్హతి. కుతః? సాధారణశబ్దవిశేషాత్. సాధారణశబ్దయోర్విశేషః సాధారణశబ్దవిశేషః. యద్యప్యేతావుభావప్యాత్మవైశ్వానరశబ్దౌ సాధారణశబ్దౌ వైశ్వానరశబ్దస్తు త్రయాణాం సాధారణః, ఆత్మశబ్దశ్చ ద్వయోః, తథాపి విశేషో దృశ్యతే యేన పరమేశ్వరపరత్వం తయో రవగమ్యతే 'తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజా' ఇత్యాది. అత్ర హి పరమేశ్వర ఏవ ద్యుమూర్ధత్వాదివిశిష్టో ఽవస్థాంతరగతః ప్రత్యగాత్మత్వేనోపన్యస్త ఆధ్యానాయేతి గమ్యతే కారణత్వాత్. కారణస్య హి సర్వాభిః కార్యగతాభిరవస్థాభిరవస్థావ

స్మద్విషయయా శుభమతిర్భవత్విత్యర్థః. పక్షత్రయేఽప్యరుచిం వదన్ కల్పాంతరమాహ—అథేత్యాదినా. 'ఆత్మా వైశ్వానర' ఇతి శ్రుతేరిత్యర్థః. కేవలత్వం వైశ్వానరశబ్దశూన్యత్వం. అత్ర జాఠరో వైశ్వానర ఇతి ముఖ్యః పూర్వపక్షః ప్రాణాగ్నిహోత్రహోమాధారత్వలింగాత్. తస్య దేహవ్యాపిత్వాదాత్మత్వం. శ్రుత్యాద్యుమూర్ధత్వాదికల్పనయా బృహత్త్వాద్బ్రహ్మత్వమితి ధ్యేయం. సిద్ధాంతయతి—తత ఇద మితి. సాధారణశ్రుత్యో రుపక్రమస్థయోర్విశేషాత్ప్రథమశ్రుతముఖ్యత్రైలోక్యశరీరలింగాత్సర్వాత్మకేశ్వరపరత్వం యుక్తం. న చరమశ్రుత కల్పితహోమాధారత్వలింగేన జాఠరపరత్వమిత్యర్థః. నను నిర్విశేషస్య కుతో విశేష ఇత్యత ఆహ—అత్ర హీతి. అవస్థాంతరగతః త్రైలోక్యాత్మనా స్థిత ఇత్యర్థః. జాఠరస్యాపి ధ్యానార్థం విశేషకల్పనేతి చేత్, న, అసత్కల్పనా

మూర్ధైవ సుతేజాః' ఇత్యాదౌ ఉక్తద్యుమూర్ధత్వాదిః సర్వాత్మకపరమాత్మపరత్వ ఏవ విశేషోఽవగమ్యతే, ఉపపన్నతరత్వాత్. తస్మాత్ వైశ్వానరః పరమాత్మైవ, న జాఠరః చరమశ్రుతహోమాధారత్వాపేక్షయా ప్రథమశ్రుతద్యుమూర్ధత్వాదేర్బలవత్త్వాదితి సిద్ధమ్.

త్త్వాత్ ద్యులోకాద్యవయవత్వముపపద్యతే. ‘స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తీ’తి చ సర్వలోకాద్యాశ్రయం ఫలం శ్రూయమాణం పరమకారణపరిగ్రహే సంభవతి. ‘ఏవగ్ంహాఽస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయంతే’ ఇతి చ తద్విదస్సర్వపాప్మప్రదాహశ్రవణం. ‘కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మే’తి చాత్మశబ్దబ్రహ్మశబ్దాభ్యాముపక్రమ ఇత్యేవమంతాని లింగాని పరమేశ్వరమేవ గమయంతి తస్మాత్పరమేశ్వర ఏవ వైశ్వానరః.

సూ. స్మర్యమాణమనుమానం స్యాదితి. ౨౫.

ఇతశ్చ పరమేశ్వర ఏవ వైశ్వానరః, యస్మాత్పరమేశ్వరస్యైవ అగ్నిరాస్యం ద్యౌర్మూర్ధేతీదృశం త్రైలోక్యాత్మకం రూపం స్మర్యతే “యస్యాగ్నిరాస్యం ద్యౌర్మూర్ధా ఖం నాభిశ్చరణౌ క్షితిః, సూర్యశ్చక్షుర్దిశః శ్రోత్రం తస్మై లోకాత్మనే నమః” ఇతి విష్ణుపురాణే. తత్స్మర్యమాణం రూపం మూలభూతాం శ్రుతిమనుమాపయదస్య వైశ్వానరశబ్దస్య పరమేశ్వరపరత్వేనానుమానం లింగం గమకం స్యాదిత్యర్థః ఇతి శబ్దో హేత్వర్థే. యస్మాదిదం గమకం తస్మాదపి వైశ్వానరః పరమాత్మైవేత్యర్థః. యద్యపి స్తుతిరియం ‘తస్మై’ లోకాత్మనే నమఇతి తథాపి స్తుతిత్వమపి నాసతి మూలభూతే వేదవాక్యే సమ్యగీదృశే

నుపపత్తేః. ఈశ్వరస్య తూపాదానత్వాద్విశేషస్సన్నేవ ధ్యానార్థముచ్యత ఇత్యాహ—కారణత్వాదితి. లింగాంతరాణ్యాహ—స సర్వేష్విత్యాదినా. యథాగ్నౌ విక్షిప్తమిషీకాతూలం దహ్యతే ఏవం హాఽస్య విదుష ఇత్యర్థః.

౨౫. నన్వసదారోపేణాపి స్తుతిసంభవాన్న మూలశ్రుత్యపేక్షేత్యాశంక్యాహ—యద్యపిస్తుతిరితి. తథాపీతి పదమర్థతః పఠతి—స్తుతిత్వమపీతి. ద్యుమూర్ధత్వాదిరూపే

స్మృత్యా చ శ్రుత్యర్థః శక్యో నిర్ణేతుమిత్యాహ—

వైశ్వానరశబ్దస్య పరమాత్మపరత్వే స్మర్యమాణం ‘యస్యాగ్నిరాస్యం ద్యౌర్మూర్ధా ఖమ్...’ ఇత్యాదిస్మృత్యుక్తత్రైలోక్యాత్మకం రూపం, అనుమానం స్యాత్ ఆనుపకం లింగం స్యాదిత్యర్థః. ఏవం చ స్మృతౌ పరమేశ్వరస్యైవోక్తత్వాత్ తన్మూలభూతశ్రుతౌ విద్యమానవైశ్వానరశబ్దః పరమాత్మపర ఏవేతి తాత్పర్యమ్. సూత్రే ఇతిశబ్దో హేతౌ; యస్మాదేవం లింగమస్తి తస్మాద్వైశ్వానరః పరమాత్మైవేతి సిద్ధమ్.

రూపేణ సంభవతి. "ద్యాం మూర్ధానం యస్య విప్రా వదంతి ఖం వై నాభిం చంద్రసూర్యౌ చ నేత్రే, దిశః శ్రోత్రే విద్ధి పాదౌ క్షితిం చ సోఽచింత్యాత్మా సర్వభూతప్రణేతే" త్యేవం జాతీయకా చ స్మృతి రిహోదాహర్తవ్యా.

సూ. శబ్దాదిభ్యోఽన్తఃప్రతిష్ఠానాన్నేతి చేన్న తథాదృష్ట్యుపదేశాదసంభవా త్పురుషమపి చైనమధీయతే

అత్రాహ—న పరమేశ్వరో వైశ్వానరో భవితుమర్హతి. కుతః? శబ్దాదిభ్యోఽన్తఃప్రతిష్ఠానాత్. చశబ్దస్తావద్వైశ్వానరశబ్దో న పరమేశ్వరే సంభవతి, అర్థాంతరే రూఢత్వాత్. తథాగ్నిశబ్దః 'స ఏషోఽగ్ని ర్వైశ్వానర' ఇతి. ఆదిశబ్దాద్ధృదయం గార్హపత్య ఇత్యాద్యగ్నిత్రేతా కల్పనం. 'తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయ'మిత్యాదినా చ ప్రాణాహుత్యధికరణతాసంకీర్తనం, ఏతేభ్యో హేతుభ్యో జాఠరో

స్తుతిర్నరమాత్రేణ కర్తుమశక్యా వినాశ్రుతిమిత్యర్థః. సతా రూపేణ స్తుతిసంభవాన్నా సదారోప ఇతి భావః.

౨౬. శబ్దాదీనాం గతిం వక్తుముక్తసిద్ధాంతమాక్షిప్య సమాధత్తే—శబ్దాదిభ్య ఇతి. 'స ఏషోఽగ్ని ర్వైశ్వానర'ఇత్యగ్నిరహస్యే వైశ్వానరవిద్యాయాం శ్రుతోఽగ్ని శబ్ద ఈశ్వరే న సంభవతీత్యర్థః. సూత్రస్థాదిశబ్దార్థమాహ—ఆదిశబ్దాదితి. భక్తమన్నం హోమీయం హోమసాధనం తేన ప్రాణాగ్నిహోత్రం కార్యమిత్యర్థః. వాజసనేయి నామగ్నిరహస్యే సప్రపంచాం వైశ్వానరవిద్యా ముక్త్వా 'సయోహైతమగ్నిం వైశ్వానరం పురుషవిధం పురుషేఽన్తఃప్రతిష్ఠితం వేద స సర్వత్రాన్నమత్తీ'త్యుక్తం దేహాంతస్థ

సిద్ధాంతవిధిం విధాంతరేణాక్షిప్య సమాధాతుమాహ—

శబ్దస్తావత్ వైశ్వానరశబ్దో న పరమాత్మపరః, జాఠరాదౌ రూఢత్వాత్; ఆది శబ్దేన 'హృదయం గార్హపత్యః' ఇత్యాద్యగ్నిత్రితయకల్పనం 'తద్యద్భక్తం ప్రథమ మాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయమ్' ఇత్యాదినా ప్రాణాహుత్యాధారతాసంకీర్తనం చ గృహ్య

వైశ్వానరః ప్రత్యేతవ్యః. తథాంతఃప్రతిష్ఠానమపి శ్రూయతే—'పురుషేఽంతఃప్రతిష్ఠితం వేదే'తి తచ్చ జాఠరే సంభవతి యదప్యుక్తం 'మూర్ధైవ సుతేజా' ఇత్యాదేర్విశేషాత్కారణాత్పరమాత్మా వైశ్వానర ఇతి, అత్ర బ్రూమః. కుతోఽన్వేషనిర్ణయో యదుభయథాపి విశేషప్రతిభానే సతి పరమేశ్వరవిషయ ఏవ విశేష ఆశ్రయణీయో న జాఠరవిషయ ఇతి అథవా భూతాగ్నేరంతర్బహిశ్చావతిష్ఠమానస్యైష నిర్దేశో భవిష్యతి. తస్యాపి హి ద్యులోకాదిసంబంధో మంత్రవర్ణేఽవగమ్యతే 'యో భానునా పృథివీం ద్యాముతేమామాతతాన రోదసీ అంతరిక్ష'మిత్యాదౌ. అథవా తచ్ఛరీరాయా దేవతాయా ఐశ్వర్యయోగాద్ద్యులోకాద్యవయవత్వం భవిష్యతి. తస్మాన్న పరమేశ్వరో వైశ్వానర ఇతి. అత్రోచ్యతే. న తథాదృష్ట్యుపదేశాదితి న శబ్దాదిభ్యః కారణేభ్యః పరమేశ్వరస్య ప్రత్యాఖ్యానం యుక్తం. కుతః? తథా జాఠరాపరిత్యాగేన దృష్ట్యుపదేశాత్. పరమేశ్వరదృష్టిర్హి జాఠరే

త్వం జాఠరే సంభవతి ప్రసిద్ధేరిత్యాహ—తథేతి. అత్ర సూత్రే ఆదిపదేనైవాంతఃప్రతిష్ఠానస్య గ్రహణే సంభవతి పృథగుక్తిస్సాధారణలింగత్వద్యోతనార్థా. శబ్దాదిబలాదిదమపి జాఠరం గమయతీత్యభ్యుచ్చయః. యద్యపి ద్యుమూర్ధత్వాదివిశేష ఈశ్వరపక్షపాతీ హోమాధారత్వాదిర్జాఠరపక్షపాతీతి ప్రతిభానం సమం తథాపి పారమేశ్వరో విశేషో జాఠరేన సంభవతీతి బలవానిత్యత ఆహ—అథవేతి. ఏషద్యుమూర్ధత్వాదివిశేష ఇత్యర్థః. ఇమాం పృథివీం ద్యామపి తే ఏవ ద్యావాపృథివ్యౌ రోదసీ తయోర్మధ్యమంతరిక్షం చ యో భూతాగ్నిర్భానురూపేణాతతాన వ్యాప్తవాన్ స ధ్యాతవ్య ఇత్యర్థః. జడమాత్రస్య న ధ్యేయత్వమిత్యత ఆహ—అథవేతి. పరమేశ్వరదృష్ట్యోపాస్యజాఠరాగ్నిప్రతీకవాచకాభ్యామగ్నివైశ్వానరశబ్దాభ్యాం ద్యుమూర్ధత్వాదిమా

ఏతేభ్యో హేతుభ్యో జాఠర ఏవ వైశ్వానరః. కించ అంతఃప్రతిష్ఠానాత్ 'పురుషేఽంతఃప్రతిష్ఠితం వేద' ఇతి వైశ్వానరస్య అంతఃప్రతిష్ఠానశ్రవణాత్ జాఠర ఏవ వైశ్వానరో న పరమాత్మేతి చేత్, న. కుతః, తథాదృష్ట్యుపదేశాత్ తథా జాఠరరూపేణ పరమేశ్వరస్య దృష్టేః ఉపాస్తేః ఉపదేశాత్, 'మనోమయః...'ఇత్యాదివత్. అథవా తథా తస్మిన్ జాఠరే పరమేశ్వరదృష్టేరుపదేశాత్ 'మనో బ్రహ్మే

వైశ్వానర ఇహోపదిశ్యతే— 'మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతే'త్యాదివత్. అథవా జాఠరవైశ్వానరోపాధిః పరమేశ్వర ఇహ ద్రష్టవ్యత్వేనోపదిశ్యతే—'మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూప' ఇత్యాదివత్. యది చేహ పరమేశ్వరో న వివక్ష్యేత, కేవల ఏవ జాఠరోఽగ్నిర్వివక్ష్యేత, తతః 'మూర్ధైవ సుతేజా' ఇత్యాదేర్విశేషస్యాసంభవ ఏవ స్యాత్. యథా తు దేవతాభూతాగ్నివ్యపాశ్రయేణాప్యయం విశేష ఉపపాదయితుం న శక్యతే, తథోత్తరసూత్రే వక్ష్యామః. యది చ కేవల ఏవ జాఠరో వివక్ష్యేత పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితత్వం కేవలం తస్య స్యాన్న తు పురుషత్వం, పురుషమపి చైనమధీయతే వాజసనేయినః—"స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుషస్స యో హైతమేవాగ్నిం వైశ్వానరం పురుషం పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేదే"తి. పరమేశ్వరస్య తు సర్వాత్మత్వాత్పురుషత్వం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితత్వం చోభయమప్యుపపద్యతే. యే తు 'పురుషవిధమపి చైనమధీయత' ఇతి సూత్రావయవం పఠన్తి తేషామేషోఽర్థః—కేవలజాఠరపరిగ్రహే పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితత్వం కేవలం స్యాత్, న తు పురుషవిధత్వం. పురుషవిధమపి చైనమధీయతే వాజసనేయినః 'పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేదే'తి. పురుష

నీశ్వరో లక్ష్యత ఇత్యుక్త్వా కల్పాన్తరమాహ—అథవా జాఠర ఇతి. అస్మిన్పక్షే ప్రాధాన్యేనేశ్వరస్యోపాస్యతా పూర్వత్ర గుణతేతి భేదః. ఉపాధివాచిభ్యాం పదాభ్యాముపహితో లక్ష్యత ఇత్యర్థః. లక్షణాబీజమసంభవం వ్యాచష్టే—యది చేతి. పురుషమపీత్యాదిసూత్రశేషం వ్యాచష్టే—యది చ కేవల ఇతి. ఈశ్వరప్రతీకత్వోపాధిత్వశూన్య ఇత్యర్థః. వివక్ష్యేత తదేతి శేషః. యత్ యః పురుషః పూర్ణః, స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరశబ్దితో జాఠరోపాధిక ఇతి శ్రుత్యర్థః. యో వేద స సర్వత్ర భుఙ్క్త ఇత్యర్థః. పురుషత్వం పూర్ణత్వమచేతనస్య జాఠరస్య నేత్యుక్త్వా పాఠాన్తరే పురుషవిధత్వం దేహాకారత్వం తస్య నేత్యాహ—యే త్వితి. నను జాఠరస్యాపి దేహవ్యాపి

త్యుపాసీత' ఇతివత్. నను జాఠర ఏవ వైశ్వానరో ముఖ్యోఽస్తు, తత్రాహ—అసంభవాదితి. 'మూర్ధైవ సుతేజాః' ఇత్యాదేః జాఠరే తావదసంభవాదిత్యర్థః. కిం చ పురుషమపి చైనం వైశ్వానరం వాజసనేయినోఽధీయతే—'ఏతమేవమగ్నిం వైశ్వానరం

విధత్వం చ ప్రకరణాత్. యదధిదైవతం ద్యుమూర్ధత్వాదిపృథివీ ప్రతిష్ఠితత్వాంతం, యచ్చాధ్యాత్మం ప్రసిద్ధం మూర్ధత్వాదిచుబుకప్రతిష్ఠితత్వాంతం, తత్పరిగృహ్యతే.

సూ. అత ఏవ న దేవతా భూతం చ. ౨౭

యత్పునరుక్తం భూతాగ్నేరపి మంత్రవర్ణే ద్యులోకాదిసంబంధదర్శనాన్మూర్ధైవ సుతేజా ఇత్యాద్యవయవకల్పనం తస్యైవ భవిష్యతీతి తచ్ఛరీరాయా దేవతాయా ఐశ్వర్యయోగాదితి తత్పరిహర్తవ్యమ్ అత్రోచ్యతే—అత ఏవోక్తేభ్యో హేతుభ్యో న దేవతా వైశ్వానరః, తథా భూతాగ్నిరపి న వైశ్వానరః. న హి భూతాగ్నేరౌష్ణ్యప్రకాశమాత్రాత్మకస్య ద్యుమూర్ధత్వాదికల్పనోపపద్యతే వికారస్య వికారాంత

త్వాత్తద్విధత్వం స్యాదిత్యత ఆహ—పురుషవిధత్వం చ ప్రకరణాదితి. న దేహవ్యాపిత్వం పురుషవిధత్వం కింతు విరాడ్దేహాకారత్వమధిదైవం పురుషవిధత్వం ఆధ్యాత్మం చోపాసకమూర్ధాదిచుబుకాంతేష్వంగేషు సంపన్నత్వమీశ్వరస్య పురుషవిధత్వమిత్యర్థః. ఈశ్వరస్యాంగేషు సంపత్తిరగ్రే వక్ష్యతే.

౨౭. ఏవం జాఠరం నిరస్య పక్షద్వయం నిరస్యతి—అత ఏవేతి. సూత్రం వ్యాచష్టే—యత్పునరిత్యాదినా. ద్యుమూర్ధత్వాదిసర్వలోకఫలభోక్తృత్వసర్వపాప్మప్రదాహాత్మబ్రహ్మశబ్దోపక్రమోక్తా హేతవః. తానేవ స్మారయతి—న హి భూతాగ్నేరిత్యాదినా. 'యో భానునే'తి మంత్రేణేశ్వరదృష్ట్యా మహిమోక్త ఇతి భావః.

పురుషవిధం పురుషేఽంతః ప్రతిష్ఠితం వేద' ఇతి. అతః పరమేశ్వరస్య సర్వాత్మకతయా పురుషవిధత్వాద్యుపపత్తేః వైశ్వానరః పరమాత్మైవేతి సిద్ధమ్.

ఇత్థం ద్యుమూర్ధత్వాదివిశేషస్య జాఠరవిషయత్వం సందూష్య దేవతాదివిషయత్వం దూషయితుమాహ—

దేవతా చ భూతం చ దేవతాభూతమ్; ఏకవద్భావః. ఉభయమపి చ వైశ్వానరః. కుతః? అత ఏవ ఉక్తేభ్యో హేతుభ్యః. న హి వికారస్య భూతాగ్నేః వికారాంతరద్యులోకాద్యాత్మకత్వం సంభవతి. న చ దేవతాయా ఐశ్వర్యయోగాత్తదస్త్వితి వాచ్యం, తస్యాః పరమేశ్వరాధీనైశ్వర్యవత్త్వాత్. అతో వైశ్వానరః సర్వాత్మకః పరమాత్మేత్యర్థః.

రాత్మత్వాసంభవాత్. తథా దేవతాయాస్సత్యప్యైశ్వర్యయోగే న ద్యుమూర్ధత్వాదికల్పనా సంభవతి, అకారణత్వాత్పరమేశ్వరాధీనైశ్వర్యత్వాచ్చ. ఆత్మశబ్దాసంభవశ్చ సర్వేషు పక్షేషు స్థిత ఏవ.

సూ. సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిః. ౨౮.

పూర్వం జాఠరాగ్నిప్రతీకో జాఠరాగ్న్యుపాధికో వా పరమేశ్వర ఉపాస్య ఇత్యుక్తమంతఃప్రతిష్ఠితత్వాద్యనురోధేన, ఇదానీం తు వినైవ ప్రతీకోపాధికల్పనాభ్యాం సాక్షాదపి పరమేశ్వరోపాసనపరిగ్రహే న కశ్చిద్విరోధ ఇతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే. నను జాఠరాగ్న్యపరిగ్రహేఽన్తఃప్రతిష్ఠితత్వవచనం శబ్దాదీని చ కారణాని విరుధ్యేరన్నితి. అత్రోచ్యతే. అన్తఃప్రతిష్ఠితత్వవచనం తావన్న విరుధ్యతే. న హీహ 'పురుషవిధం పురుషేఽన్తఃప్రతిష్ఠితం వేదే'తి జాఠరాగ్న్యభి

౨౮. పూర్వమగ్నివైశ్వానరశబ్దావీశ్వరస్య లక్షకావిత్యుక్తం, అధునా ప్రతీకోపాధిపరిత్యాగేన విరాట్పురుషాకారస్య భగవతో వైశ్వానరస్యాంగాన్యధ్యాత్మం మూర్ధాదిచుబుకాంతాంగేషు సంపాద్యోపాస్యత్వాంగీకారేఽపి న శబ్దాదివిరోధః శబ్దయోరీశ్వరే యోగవృత్త్యా ముఖ్యత్వాదంతస్స్థత్వాదీనాం చ తత్ర సంభవాదిత్యాహ—సాక్షాదపీతి. సాక్షాత్పదస్యార్థమాహ—వినైవేతి. జాఠరాగ్నిసంబంధం వినేశ్వరస్యోపాస్యత్వేఽపి శబ్దాద్యవిరోధం జైమినిర్మన్యత ఇత్యర్థః. ఇదమంతస్స్థత్వముదరస్థత్వరూపం నోచ్యతే కింతు నఖాదిశిఖాంతావయవసముదాయాత్మకపురుషశరీరే మూర్ధాదిచుబుకాంతాంగాని వృక్షే శాఖావత్ప్రతిష్ఠితాని, తేషు సంపన్నో వైశ్వానరః పురుషేఽంతః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యుచ్యతే. అతో యథా శాఖాస్థస్య పక్షిణో వృక్షాంతస్స్థత్వం తథా వైశ్వానరస్య పురుషాంతస్స్థత్వమిత్యాహ—న హీహ పురుషవిధమిత్యాదినా. అగ్న్యాదిశబ్దస్యేశ్వరవాచిత్వే జాఠరాగ్నేరసంశబ్దితత్వం. అత్రేశ్వరస్య పురు

పూర్వం జాఠరార్థకత్వం వైశ్వానరాదిశబ్దస్యాభ్యుపేత్య జాఠరోపాధికం జాఠరప్రతీకం వా బ్రహ్మోపాస్యమిత్యభిహితమ్. అధునా వినా వైశ్వానరోపాధికల్పనాం సాక్షాదేవ పరమాత్మోపాసనాపరిగ్రహే విరోధాభావం జైమినిరాచార్యో మన్యత ఇత్యాహ—

వైశ్వానరస్య పూర్వాపరపర్యాలోచనయా బ్రహ్మత్వే నిర్ణీతే, విశ్వశ్చాసౌ

ప్రాయేణేదముచ్యతే తస్యాప్రకృతత్వాదసంశబ్దితత్వాచ్చ కథం తర్హి యత్ప్రకృతం మూర్ధాదిషు చుబుకాంతేషు పురుషావయవేషు పురుషవిధత్వం కల్పితం తదభిప్రాయేణేదముచ్యతే—'పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేదే'తి, న జాఠరాగ్న్యభిప్రాయేణ యథా వృక్షే శాఖాం ప్రతిష్ఠితాం పశ్యతీతి తద్వత్. అథ వా యః ప్రకృతః పరమాత్మా అధ్యాత్మమధిదైవతం చ పురుషవిధత్వోపాధిః, తస్య యత్కేవలం సాక్షిరూపం తదభిప్రాయేణేదముచ్యతే—పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేదేతి. నిశ్చితే చ పూర్వాపరపర్యాలోచనావశేన పరమాత్మపరిగ్రహే తద్విషయ ఏవ వైశ్వానరశబ్దః కేన చిద్యోగేన వర్తిష్యతే, విశ్వశ్చాయం నరశ్చ విశ్వానరః, విశ్వేషాం వాఽయం నరః, విశ్వే వా నరా అస్యేతి విశ్వానరః పరమాత్మా సర్వాత్మకత్వాత్, విశ్వానర ఏవ వైశ్వానరః 'తద్ధితోఽనన్యార్థః రాక్షసవాయసాదివత్. అగ్నిశబ్దోఽప్యగ్రణీత్వాది యోగాశ్రయణేన పరమాత్మవిషయ ఏవ భవిష్యతి. గార్హపత్యాదిప్రకల్పనం ప్రాణాహుత్యధికరణత్వం చ పరమాత్మనోఽపి సర్వాత్మత్వాదుపపద్యతే.

కథం పునః పరమేశ్వరపరిగ్రహే ప్రాదేశమాత్రశ్రుతిరుపపద్యత ఇతి తాం వ్యాఖ్యాతుమారభతే —

పావయవేషు సంపాదనాత్పురుషవిధత్వమంతస్థత్వం చేత్యర్థః. పక్షాంతరమాహ—అథ వేతి. పురుషవిధత్వం పూర్వవత్. అంతస్థత్వం మధ్యస్థత్వం సాక్షిత్వమిత్యర్థః. ఏవమంతస్థత్వమీశ్వరే వ్యాఖ్యాయ శబ్దాదీని వ్యాచష్టే—నిశ్చితే చేతి. విశ్వశ్చాయం నరో జీవశ్చ సర్వాత్మకత్వాత్. విశ్వేషాం వికారాణాం వా నరః కర్తా. విశ్వే సర్వే నరా జీవా అస్యాత్మత్వేన నియమ్యత్వేన వా సంతీతి విశ్వానరః, రక్ష ఏవ రాక్షస ఇతివత్ స్వార్థే తద్ధితప్రత్యయః. 'నరే సంజ్ఞాయా'మితి పూర్వపదస్య దీర్ఘతా. అగిధాతోర్గత్యర్థస్య నిప్రత్యయాంతస్య రూపమగ్నిరితి. అంగయతి గమయత్యగ్రం కర్మణః ఫలం ప్రాపయతీత్యగ్నిరగ్రణీరుక్తః అభితోఽగతీతి వా అగ్నిః వైశ్వానరోపాసకస్యాతిథిభోజనాత్పూర్వం ప్రాణాగ్నిహోత్రం విద్యాంగత్వేన విహితం, తదర్థమగ్నిత్రేతాదికల్పనం ప్రధానావిరోధేన నేతవ్యమిత్యాహ—గార్హపత్యేతి.

నరశ్చేతి విశ్వానరః సర్వాత్మకః, విశ్వానర ఏవ వైశ్వానర ఇతి యోగేన వైశ్వానరశబ్దో బ్రహ్మపరతయా నేతవ్య ఇతి తాత్పర్యార్థః.

సూ. అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్యః. ౨౯.

అతిమాత్రస్యాపి పరమేశ్వరస్య ప్రాదేశమాత్రత్వమభివ్యక్తి నిమిత్తం స్యాత్. అభివ్యజ్యతే కిల ప్రాదేశమాత్రపరిమాణః పరమేశ్వర ఉపాసకానాం కృతే. ప్రదేశవిశేషేషు హృదయాదిషూపలబ్ధిస్థానేషు విశేషేణాభివ్యజ్యతే అతః పరమేశ్వరేఽపి ప్రాదేశమాత్రశ్రుతిరభివ్యక్తేరుపపద్యత ఇత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యతే.

సూ. అనుస్మృతేర్బాదరిః. ౩౦.

ప్రాదేశమాత్రహృదయప్రతిష్ఠితేన వాఽయం మనసాను స్మర్యతే తేన ప్రాదేశమాత్ర ఇత్యుచ్యతే. యథా ప్రస్థమితా యవాః ప్రస్థా ఇత్యుచ్యంతే తద్వత్. యద్యపి చ యవేషు స్వగతమేవ పరిమాణం ప్రస్థసంబంధాద్వ్యజ్యతే న చేహ పరమేశ్వరగతం కించిత్పరిమాణమస్తి యద్ధృదయసంబంధాద్వ్యజ్యేత తథాపి ప్రయుక్తాయాః ప్రాదేశమాత్రశ్రుతేః, సంభవతి యథాకథంచిదనుస్మరణమాలంబన

---

౨౯. మాత్రాం పరిమాణమతిక్రాంతోఽతిమాత్రః తస్య విభోరిత్యర్థః. ఉపాసకానాం కృతేఽనుగ్రహాయ ప్రాదేశమాత్రోఽభివ్యజ్యతే ప్రదేశేషు వా మీయతేఽభివ్యజ్యత ఇతి ప్రాదేశమాత్రః.

౩౦. మతాంతరమాహ—అనుస్మృతేరితి. ప్రాదేశేన మనసా మితః ప్రాదేశమాత్ర ఇత్యర్థః. యథాకథంచిదితి. మనస్థం ప్రాదేశమాత్రత్వం స్మృతిద్వారా స్మర్య

నను పరమాత్మపరత్వే కథం ప్రాదేశమాత్రశ్రుతిః ఇత్యాశంక్య తాం వ్యాఖ్యాతుమాహ—

అనవచ్ఛిన్నస్యాపి పరమాత్మనః ప్రాదేశమాత్రత్వముపపద్యతే. కుతః, అభివ్యక్తేః ఉపాసకానామనుగ్రహాయ పరమేశ్వరో హృదయాదిస్థానేషు ప్రాదేశపరిమాణోఽభివ్యజ్యతే కిలేత్యాశ్మరథ్యాచార్యో మన్యత ఇత్యర్థః.

మతాంతరమాహ—

ప్రాదేశమాత్రహృదయపుండరీకస్థేన మనసా అనుస్మృతేర్ధ్యానాత్ ప్రాదేశమాత్ర ఇత్యుపచర్యత ఇతి బాదరిరాచార్యో మన్యత ఇతి.

మిత్యుచ్యతే ప్రాదేశమాత్రత్వేన వాఽయమప్రాదేశమాత్రోఽప్యనుస్మరణీయః ప్రాదేశమాత్రశ్రుత్యర్థవత్త్వాయ. ఏవమనుస్మృతినిమిత్తా పరమేశ్వరే ప్రాదేశమాత్రశ్రుతిరితి బాదరిరాచార్యో మన్యతే.

సూ. సంపత్తేరితి జైమినిస్తథా హి దర్శయతి. ౩౧.

సంపత్తినిమిత్తా వా స్యాత్ప్రాదేశమాత్రశ్రుతిః. కుతః? తథాహి సమానప్రకరణం వాజసనేయిబ్రాహ్మణం ద్యుప్రభృతీన్పృథివీపర్యంతాన్ త్రైలోక్యాత్మనో వైశ్వానరస్యావయవానధ్యాత్మమూర్ధప్రభృతిషు చుబుకపర్యంతేషు దేహావయవేషు సంపాదయత్ప్రాదేశమాత్రసంపత్తిం పరమేశ్వరస్య దర్శయతి—"ప్రాదేశమాత్రమివ హ వై దేవాస్సువిదితా అభిసంపన్నాస్తథా తు వ ఏతాన్వక్ష్యామి యథా ప్రాదేశమాత్రమేవాభిసంపాదయిష్యామీతి సహోవాచ మూర్ధానముపదిశన్నువాచ, ఏష వా అతిష్ఠా వైశ్వానర ఇతి, చక్షుషీ ఉపదిశన్ను

మాణే కల్పితం శ్రుతేరాలంబనమిత్యర్థః. సూత్రస్యార్థాంతరమాహ—ప్రాదేశేతి.

౩౧. సంప్రతి శ్రుత్యుక్తాం ప్రాదేశమాత్రశ్రుతేర్గతిమాహ—సంపత్తేరితి. బ్రాహ్మణం పఠతి—ప్రాదేశమాత్రమివ హేతి. అపరిచ్ఛిన్నమపీశ్వరం ప్రాదేశమాత్రత్వేన సంపత్త్యా కల్పితం సమ్యగ్విదితవంతో దేవాస్తమేవేశ్వరమభిప్రత్యక్త్వేన సంపన్నాః ప్రాప్తవంతో హవై పూర్వకాలే తతో వో యుష్మభ్యం తథా ద్యుప్రభృతీనవయవాన్వక్ష్యామి, యథా ప్రాదేశమాత్రం ప్రాదేశపరిమాణమనతిక్రమ్య మూర్ధాద్యధ్యాత్మాంగేషు వైశ్వానరం సంపాదయిష్యామీతి ప్రాచీనశాలాదీన్ప్రతి రాజా ప్రతిజ్ఞాయ స్వకీయమూర్ధానముపదిశన్కరేణ దర్శయన్నువాచ. ఏష వై మే మూర్ధా భూరాదీన్లోకానతీత్య ఉపరి తిష్ఠతీత్యతిష్ఠాఽసౌద్యులోకో వైశ్వానరః. తస్య మూర్ధేతి యావత్. అధ్యాత్మమూర్ధాభేదేనాధిదైవమూర్ధానం సంపాద్య ధ్యేయ ఇత్యర్థః. ఏవం

మతాంతరమాహ—

మూర్ధప్రభృతి చుబుకాంతే ప్రాదేశమాత్రే వైశ్వానరస్యోపాస్యత్వప్రతిపాదనాత్ పరమేశ్వరస్య ప్రాదేశమాత్రత్వం సంపన్నమ్. తతః ప్రాదేశమాత్రత్వసంపత్తేః ప్రాదేశమాత్రశ్రుతిరుపపద్యత ఇతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే. అస్మిన్నర్థే శ్రుత్యంతరసంవాదమాహ సూత్రకారః—తథాహి దర్శయతి; 'ప్రాదేశమాత్రమివ హ వై దేవాః

వాచ, ఏష వై సుతేజా వైశ్వానర ఇతి, నాసికే ఉపదిశన్నువాచ, ఏష వై పృథగ్వర్త్మాత్మా వైశ్వానర ఇతి, ముఖ్యమాకాశముపదిశన్నువాచ, ఏష వై బహులో వైశ్వానర ఇతి, ముఖ్యా ఆప ఉపదిశన్నువాచ, ఏష వై రయిర్వైశ్వానర ఇతి, చుబుకముపదిశన్నువాచ, ఏష వై ప్రతిష్ఠా వైశ్వానర" ఇతి చుబుకమిత్యధరం ముఖఫలకముచ్యతే. యద్యపి వాజసనేయకే ద్యౌరతిష్ఠాత్వగుణా సమామ్నాయతే, ఆదిత్యశ్చ సుతేజస్త్వగుణః, ఛాందోగ్యే తు ద్యౌస్సుతేజస్త్వగుణా సమామ్నాయతే, ఆదిత్యశ్చ విశ్వరూపత్వగుణః, తథాపి నైతావతా విశేషేణ కించిద్ధీయతే ప్రాదేశమాత్రశ్రుతేరవిశేషాత్సర్వశాఖాప్రత్యయత్వాచ్చ. సంపత్తినిమిత్తాం ప్రాదేశమాత్రశ్రుతిం యుక్తతరాం జైమినిరాచార్యో మన్యతే.

చక్షురాదిషూహనీయం. స్వకీయచక్షుషీ దర్శయన్ 'ఏషవై సుతేజాస్సూర్యో వైశ్వానరస్య చక్షురిత్యువాచ' నాసికాపదేన తన్నిష్ఠః ప్రాణో లక్ష్యతే తస్మిన్నాధ్యాత్మిక ప్రాణేఽధిదైవప్రాణస్య వాయోర్దృష్టిమాహ—నాసికే ఇతి. అత్ర సర్వత్ర వైశ్వానర శబ్దస్తదంగపరః. ముఖస్థం ముఖ్యం తస్మిన్నధిదైవం బహులాకాశదృష్టిః. ముఖస్థలాలారూపాస్వప్సు రయిశబ్దితతదీయవస్తిస్థోదకదృష్టిః. చుబుకే ప్రతిష్ఠాపాదరూపా పృథివీ ద్రష్టవ్యా. నను గుణవైషమ్యేణ విద్యయోర్భేదాదగ్నిరహస్యశ్రుత్యనుసారేణ ఛాందోగ్యస్థప్రాదేశమాత్రశ్రుతిః కథం వ్యాఖ్యేయేత్యాశంక్యాహ—యద్యపీత్యాదినా. ఏతావతాల్పవైషమ్యేణ బహుతరప్రత్యభిజ్ఞాసిద్ధం విద్యైక్యం న హీయతే శాఖాభేదేఽపి సర్వశాఖాసు ప్రతీయమానం వైశ్వానరాద్యుపాసనం ఏకమితి న్యాయస్య వక్ష్యమాణత్వాచ్చ. అతిష్ఠాత్వగుణశ్ఛాందోగ్య ఉపసంహర్తవ్యః. విశ్వరూపత్వగుణశ్చ వాజిభిర్గ్రాహ్యః. తథా చ ద్యుసూర్యయోస్సుతేజస్త్వం సమమతిష్ఠాత్వవిశ్వరూపత్వయోర్వ్యవస్థా. యద్వా శాఖాభేదేన గుణవ్యవస్థాఽస్తు న విద్యాభేద ఇతి భావః.

సువిదితా అభిసంపన్నాః' ఇత్యాది వాజసనేయబ్రాహ్మణం మూర్ధాదిచుబుకాంతేషు ద్యుప్రభృతీన్ పృథివ్యంతానవయవాన్ త్రైలోక్యాత్మనో వైశ్వానరస్య సంపాదయత్ ప్రాదేశమాత్రత్వసంపత్తిం పరమాత్మనో దర్శయతీత్యర్థః.

సూ. ఆమనంతి చైనమస్మిన్ ౩౨.

ఆమనంతి చైనం పరమేశ్వరమస్మిన్ మూర్ధచుబుకాంతరాళే జాబాలాః. 'య ఏషోఽనంతోఽవ్యక్త ఆత్మా సోఽవిముక్తే ప్రతిష్ఠిత ఇతి. సోఽవిముక్తః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి వరణాయాం నాస్యాం చ మధ్యే ప్రతిష్ఠిత ఇతి. కా వై వరణా కా చ నాసీతి.' తత్ర చేమామేవ వరణాం నాసాం చేతి నిరుచ్య సర్వాణీంద్రియకృతాని పాపాని వారయతి సా వరణా సర్వాణీంద్రియకృతాని పాపాని నాశయతి చేతి సా నాశీతి వరణానాశీ'తి నిరుచ్య పునరప్యామనంతి.—'కతమచ్చాస్య స్థానం భవతీతి. భ్రువోర్ఘ్రాణస్య చ యస్సంధిః. స ఏష ద్యులోకస్య పరస్య చ సంధిర్భవతీ'తి. తస్మాదుపపన్నా పరమేశ్వరే ప్రాదేశమాత్రశ్రుతిః. అభివిమానశ్రుతిః ప్రత్యగాత్మత్వాభిప్రాయా. ప్రత్యగాత్మతయా

---

౩౨. ప్రాదేశత్వస్య సంపత్తిప్రయుక్తత్వే శ్రుత్యంతరం సంవాదయతి—ఆమనంతీతి. య ఏషోఽనంతోఽపరిచ్ఛిన్నః అతోఽవ్యక్తో దుర్విజ్ఞేయస్తం కథం జానీయామిత్యత్రేః ప్రశ్నే యాజ్ఞవల్క్యస్యోత్తరం. స ఈశ్వరోఽవిముక్తే కామాదిభిర్బద్ధే జీవే భేదకల్పనయా ప్రతిష్ఠిత ఉపాస్యః పునరత్రిప్రశ్నః స ఇత్యుత్తరం వరణాయామితి. ఏవం ప్రశ్నోత్తరే అగ్రేఽపి జ్ఞేయే. తత్ర చ శ్రుతౌ ఇమామేవ భ్రూసహితాం నాసికాం నిరుచ్యేతి భాష్యయోజనా. సర్వానింద్రియకృతాన్ దోషాన్వారయతీతి వరణా భ్రూః. తాన్ దోషాన్నాశయతీతి నాసా నాసికేతి నిర్వచనం శ్రుతం. నాసాభ్రువోర్జీవద్వారేశ్వరస్థానత్వధ్యానాత్ పాపవారకత్వమితి మంతవ్యం. తయోర్మధ్యేఽపివిశిష్యజీవస్య స్థానం పృచ్ఛతి—కతమదితి. భ్రువోరిత్యుత్తరం. ప్రాణస్యేతి పాఠేఽపి ఘ్రాణస్యేత్యర్థః. స ఏష సంధిర్ద్యులోకస్య స్వర్గస్య పరస్య చ బ్రహ్మలోకస్య సంధిత్వేన ధ్యేయ ఇత్యాహ—స ఏష ఇతి. అభిముఖ్యేనాహం బ్రహ్మేతి విమీయతే జ్ఞాయత ఇత్యభివిమానః ప్రత్యగాత్మా. అభిగతశ్చాసౌ విమానశ్చసర్వస్వరూపత్వే సత్యా

ప్రాదేశమాత్రశ్రుతిః సంపత్తినిమిత్తా ఇత్యత్ర శ్రుత్యంతరమాహ—

అస్మిన్ ప్రాదేశపరిమాణే మూర్ధచుబుకాంతరాలే ఏనం పరమేశ్వరం జాబాలాః 'య ఏషోఽనంతోఽవ్యక్త ఆత్మా సోఽవిముక్తే ప్రతిష్ఠిత ఇతి...' ఇత్యాద్యామనంతి.

విషయాః. పుటమ్.

విషయాః. పుట

అపశూద్రాధికరణమ్. ౯.

కంపనాధికరణమ్. ౧౦.

విషయాః. ... పుటమ్.

జ్యోతిరధికరణమ్. ౧౧

అర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాధికరణమ్. ౧౨

సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యధికరణమ్. ౧3.

ప్రథమాధ్యాయస్య - చతుర్థః పాదః.

ఆనుమానికాధికరణమ్. ౧.

విషయాః. పుటమ్.

చమసాధికరణమ్. ౨.

సంఖ్యోపసంగ్రహాధికరణమ్. 3.

విషయాః. | పుటమ్.

శిష్టాపరిగ్రహాధికరణమ్. ౪.

భోక్త్రాపత్త్యధికరణమ్. ౫.

ఆరంభణాధికరణమ్. ౬.

విషయాః. పుటమ్.

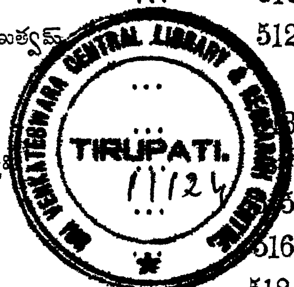
ఇతరవ్యపదేశాధికరణమ్. ౭.

ఉపసంహారదర్శనాధికరణమ్. ౮.

కృత్స్నప్రసక్త్యధికరణమ్. ౯.

సర్వోపేతాధికరణమ్. ౧౦.

విషయాః. పుటమ్.

విషయాః. పుటమ్.

సముదాయాధికరణమ్. ౪.

అభావాధికరణమ్. ౫.

నైకస్మిన్నసంభవాధికరణమ్. ౬.

విషయాః ... పుటమ్.

చరాచరవ్యపాశ్రయాధికరణమ్. ౧౦.

ఆత్మాధికరణమ్ ౧౧.

జ్ఞాధికరణమ్ ౧౨.

ఉత్క్రాన్తిగత్యధికరణమ్. ౧౩.

విషయాః | పుటమ్.

కర్త్రధికరణమ్. ౧౪.

తక్షాధికరణమ్. ౧౫.

పరాయత్తాధికరణమ్. ౧౬.

అంశాధికరణమ్ ౧౭

ద్వితీయాధ్యాయస్య - చతుర్థః పాదః

ప్రాణోత్పత్త్యధికరణమ్. ౧.

సప్తగత్యధికరణమ్ ౨.

ప్రాణాణ్వాధికరణమ్. 3.

ప్రాణశ్రైష్ఠ్యాధికరణమ్. ౪.

వాయువిక్రియాధికరణమ్. ౫.

జ్యోతిరాద్యధికరణమ్. ౬.

విషయాః పుటమ్.

ఇంద్రియాధికరణమ్. ౮.

సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్త్యధికరణమ్. ౯.

తృతీయాధ్యాయస్య - ప్రథమః పాదః.

తదన్తరప్రతిపత్త్యధికరణమ్. ౧.

విషయాః పుటమ్.

కృతాత్యయాధికరణమ్. ౨.

అనిష్టాదికార్యధికరణమ్. 3.

సాభావ్యాపత్త్యధికరణమ్ ౪.

నాతిచిరాధికరణమ్. ౫

విషయాః పుటమ్.

అన్యాధిష్ఠితాధికరణమ్. ౬.

తృతీయాధ్యాయస్య - ద్వితీయః పాదః

సంధ్యాధికరణమ్. ౧

తదభావాధికరణమ్ ౨

కర్మానుస్మృతి శబ్దవిధ్యధికరణమ్. ३.

ముగ్ధాధికరణమ్. ౪.

తృతీయాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః

విషయాః — పుటమ్.

విషయాః. పుటమ్.

ఆశ్రమకర్మాధికరణమ్. ౮.

విధురాధికరణమ్. ౯.

తద్భూతాధికరణమ్. ౧౦.

ఆధికారికాధికరణమ్. ౧౧.

బహిరధికరణమ్. ౧౨

స్వామ్యధికరణమ్. ౧౩

సహకార్యంతరవిధ్యధికరణమ్ ౧౪.

అనావిష్కారాధికరణమ్. ౧౫.

విషయాః. పుటమ్.

సర్వైః ప్రాణిభిరభివిమీయత ఇత్యభివిమానః. అభిగతో వాయం ప్రత్యగాత్మత్వాత్. విమానశ్చ మానవియోగాదిత్యభివిమానః, అభివిమిమీతే వా సర్వం జగత్కారణత్వాదిత్యభివిమానః, తస్మాత్పరమేశ్వర ఏవ వైశ్వానర ఇతి సిద్ధమ్.

ఇతి శ్రీమచ్ఛారీరకమీమాంసాభాష్యే గోవిందభగవత్పూజ్య
పాదశిష్యశంకరభగవత్పాదకృతౌ ప్రథమస్యాధ్యాయస్య
ద్వితీయః పాదః.

సంత్యాస్నానమత్ర పరిమాణం. అభివిమిమీతే నిర్మిమీతే. తస్మాద్వైశ్వానరవాక్యముపాస్యే బ్రహ్మణి సమన్వితమితి సిద్ధమ్.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీగోవిందానందభగవత్పాదకృతౌ
శ్రీమచ్ఛారీరకమీమాంసావ్యాఖ్యాయాం భాష్యరత్నప్రభాయాం
ప్రథమాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః.

అతః ప్రాదేశమాత్రశ్రుతిరుపపన్నేత్యర్థః. తస్మాత్సర్వాత్మకః పరమాత్మైవేహోపాస్య ఇత్యతిశోభనమ్. ౩౨

ఇతి శ్రీబ్రహ్మసూత్రవృత్తౌ బ్రహ్మతత్త్వప్రకాశికాయాం ప్రథమాధ్యాయస్య
ద్వితీయః పాదః.

ఓం

శ్రీమద్రత్నప్రభాభూషితం

శాంకరబ్రహ్మసూత్రభాష్యమ్.

ప్రథమాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

నమః పరమాత్మనే.

సూ. ద్యుభ్వాద్యాయతనం స్వశబ్దాత్. ౧.

ఇదం శ్రూయతే 'యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీ చాంతరిక్షమోతం మనస్సహ ప్రాణైశ్చ సర్వైస్తమేవైకం జానథ, ఆత్మానమన్యా వాచో

ద్యుభ్వాద్యాయతనమక్షరమీక్షణీయం శ్రీరామమల్పహృదిభాంతమధీశితారం,
ఇంద్రాదివేద్యమఖిలస్య చ శాసితారం జ్యోతిర్నభఃపదమనిద్రమజం భజేఽహం.

౧. ఏవం రూఢియుక్తపదబహుళానాం ప్రాయేణ సవిశేషవాక్యానాం సమన్వయో ద్వితీయపాదే దర్శితః. అధునా యౌగికపదబహుళానాం నిర్విశేషప్రధానానాం వాక్యానాం సమన్వయం వక్తుం తృతీయపాద ఆరభ్యతే. అతోఽత్రాధికరణానాం శ్రుత్యధ్యాయపాదసంగతయః, తత్ర పూర్వముపక్రమస్థసాధారణశబ్దస్య వాక్యశేషస్థద్యుమూర్ధత్వాదినా బ్రహ్మపరత్వముక్తం తద్వదత్రాప్యుపక్రమస్థసాధారణాయతనత్వస్య వాక్యశేషస్థసేతుశ్రుత్యా వస్తుతః పరిచ్ఛిన్నే ప్రధానాదౌ వ్యవస్థేతి దృష్టాంతలక్షణాధికరణసంగతిః. పూర్వపక్షే ప్రధానాద్యుపాస్తిః. సిద్ధాంతే నిర్విశేషబ్రహ్మధీరితి ఫలం. ముండకవాక్యముదాహరతి—ఇదమితి. యస్మిన్ లోకత్రయాత్మా

ఇత్థం ద్వితీయపాదే అస్పష్టబ్రహ్మలింగవాక్యానాం ప్రాయశ ఉపాస్యత్వేన బ్రహ్మణి సమన్వయః ప్రత్యపాది. అధునా తాదృశానాం వాక్యానాం ప్రాయశో జ్ఞేయత్వేన బ్రహ్మణి సమన్వయం ప్రతిపాదయితుం తృతీయపాదోఽయమారభ్యతే. వైశ్వానరాధికరణే త్రైలోక్యాత్మా వైశ్వానరః పరమాత్మేత్యభిహితం, తర్హి త్రైలో

విముంచథామృతస్యైష సేతు’రితి. అత్ర యదేతద్ద్యుప్రభృతీనామోతత్వవచనాదాయతనం కించిదవగమ్యతే తత్కిం పరం బ్రహ్మ స్యాదాహోస్విదర్థాంతరమితి సందిహ్యతే. తత్రార్థాంతరం కిమప్యాయతనం స్యాదితి ప్రాప్తం. కస్మాత్? ‘అమృతస్యైష సేతు’రితి శ్రవణాత్. పారవాన్ హి లోకే సేతుః ప్రఖ్యాతః. న చ పరస్య బ్రహ్మణః పారవత్త్వం శక్యమభ్యుపగంతుం ‘అనంతమపార’ మితి శ్రవణాత్. అర్థాంతరే చాయతనే పరిగృహ్యమాణే స్మృతిప్రసిద్ధం ప్రధానం పరిగృహీతవ్యం, తస్య హి కారణత్వాదాయతనత్వోపపత్తేః. శ్రుతిప్రసిద్ధో వా వాయుస్స్యాత్ ‘వాయుర్వావ గౌతమ తత్సూత్రం వాయునా వై గౌతమ సూత్రేణాయం చ లోకః పరశ్చ లోకః సర్వాణి చ భూతాని

విరాట్ ప్రాణైస్సర్వైస్సహ మనస్సూత్రాత్మకం చకారాదవ్యాకృతం కారణం ఓతం కల్పితం తదపవాదేన తమేవాధిష్ఠానాత్మానం ప్రత్యగభిన్నం జానథ శ్రవణాదినా అన్యా అనాత్మవాచో విముంచథ విశేషేణ నిశ్శేషం త్యజథ ఏష వాగ్విమోకపూర్వకాత్మసాక్షాత్కారోఽమృతస్య మోక్షస్యాసారాపారదుర్వారసంసారవారిధేః పరపారస్య సేతురివ సేతుః ప్రాపక ఇతి మాతృవత్ శ్రుతిర్ముముక్షూనుపదిశతి. తత్రాయతనత్వస్య సాధారణధర్మస్య దర్శనాత్ సంశయమాహ—తత్కిమితి. అమృతస్య బ్రహ్మణః సేతురితి షష్ఠ్యా బ్రహ్మణోఽభిన్నత్వేన సేతోః శ్రుతత్వాదేషశబ్దపరామృష్టం ద్యుభ్వాద్యాయతనమబ్రహ్మైవ సేతురిత్యాహ—అమృతస్యేతి. భేదశ్రవణాత్సేతురితి శ్రవణాచ్చేత్యర్థః. తత్ర భేదశ్రవణం వ్యాఖ్యాతం సేతుశ్రవణం స్వయం వివృణోతి—పారవానితి. అనంతం కాలతః, అపారం దేశతః, జలవిధారకముఖ్యసేతోర్గ్రహణాసంభవాత్ గౌణసేతుగ్రహే కర్తవ్యే ముఖ్యసేత్వవినాభూతపారవత్త్వగుణవానేవ కశ్చిద్గ్రాహ్యః. నతు ముఖ్యస్యానియతవిధారణగుణవానీశ్వర ఇతి భావః. యథాలోకే మణయః సూత్రేణ గ్రథితా ఏవం హేగౌతమ సమష్టిలింగాత్మకవాయునా స్థూలాని సర్వాణి సందృబ్ధాని గ్రథితాని భవంతీతి శ్రుత్యర్థః. ఆత్మశబ్దాత్పక్షద్వయ మయుక్త

క్త్యాయతనమన్యదిత్యాక్షిప్య సమాధానాదాక్షేపసంగత్యా; ఉపక్రమస్థసాధారణశబ్దస్య వాక్యశేషస్థద్యుమూర్ధత్వాదినా బ్రహ్మపరత్వముక్తం, తద్వదత్రాపి ఉపక్రమస్థసాధారణాయతనత్వస్య ‘అమృతస్యైష సేతుః’ ఇతి వాక్యశేషస్థసేతుత్వలింగేన పరిచ్ఛిన్నప్రధానాదిపరత్వమస్త్వితి దృష్టాంతసంగత్యా వా ఇదమధికరణమారభతే—

అత్ర పూర్వపక్షే ప్రధానాద్యుపాస్తిః, సిద్ధాంతే బ్రహ్మప్రమితిరితి ఫలభేదః.

సందృబ్ధాని భవంతీ'తి. వాయోరపి విధారణత్వశ్రవణాత్. శారీరో వా స్యాత్, తస్యాపి భోక్తృత్వాద్భోగ్యం ప్రపంచం ప్రత్యాయతనత్వోపపత్తేరితి ఏవం ప్రాప్త ఇదమాహ.—ద్యుభ్వాద్యాయతనమితి. ద్యౌశ్చ భూశ్చద్యుభ్వౌ ద్యుభ్వావాదీ యస్య తద్ద్యుభ్వాది. యదేతదస్మిన్ వాక్యే ద్యౌః పృథివ్యంతరిక్షం మనః ప్రాణా ఇత్యేవమాత్మకం జగదోతత్వేన నిర్దిష్టం తస్యాయతనం పరం బ్రహ్మ భవితుమర్హతి. కుతః? స్వశబ్దాత్.. ఆత్మశబ్దాదిత్యర్థః. ఆత్మశబ్దో హీహ భవతి 'తమేవైకం జానథ ఆత్మాన'మితి. ఆత్మశబ్దశ్చ పరమాత్మపరిగ్రహే సమ్యగవకల్పతే నార్థాంతరపరిగ్రహే. క్వచిచ్చ స్వశబ్దేనైవ బ్రహ్మణ ఆయతనత్వం శ్రూయతే—'సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా'ఇతి. స్వశబ్దేనైవ చేహ పురస్తాదుపరిష్టాచ్చ బ్రహ్మ సంకీర్త్యతే-'పురుష ఏవేదం విశ్వం కర్మ తపో బ్రహ్మ పరామృత'మితి, 'బ్రహ్మైవేదమమృతం పురస్తాద్బ్రహ్మ పశ్చాద్బ్రహ్మ దక్షిణతశ్చోత్తరేణే'తి చ. తత్ర త్వాయతనాయ

మిత్యత ఆహ—శారీరో వేతి. సద్వితీయత్వేన. సేతుశబ్దోపపత్తేశ్చేత్యర్థః. నన్వాత్మశబ్దో జీవే సంభవతీత్యత ఆహ—ఆత్మశబ్దశ్చేతి. ఉపాధిపరిచ్ఛిన్నస్య జీవస్య సర్వవస్తుప్రత్యక్త్వం ముఖ్యం నాస్తీత్యర్థః. ఉపక్రమస్థసాధారణాయతనత్వస్య గౌణసేతుత్వలింగాత్ ప్రథమశ్రుతాత్మశ్రుత్యా బ్రహ్మత్వనిశ్చయ ఇతి భావః. స్వశబ్దాదిత్యస్యార్థాంతరమాహ—క్వచిచ్చేతి. ప్రజానాముత్పత్తౌ 'సదేవమూలం స్థితావాయతనం లయే ప్రతిష్ఠే'తి బ్రహ్మవాచి సత్పదేన ఛాందోగ్యే బ్రహ్మణ ఆయతనత్వశ్రుతేరత్రాపి తథేత్యర్థః. అర్థాంతరమాహ—స్వశబ్దేనైవేతి. 'యస్మిన్ ద్యౌ'రితి వాక్యాత్ పూర్వోత్తరవాక్యయోః పురుషబ్రహ్మాదిశబ్దేన బ్రహ్మసంకీర్తనాన్మధ్యేఽపి బ్రహ్మ గ్రాహ్యమిత్యర్థః. పురుష ఇతి పూర్వవాక్యం, బ్రహ్మైవేత్యుత్తరవాక్యం, సర్వాసు దిక్షు స్థితం సర్వం బ్రహ్మైవేత్యర్థః. ఉత్తరేణోత్తరస్యాం దిశి ఉదాహృతవాక్యస్య సవిశేషబ్రహ్మపరత్వమాశంక్య వాక్యం వ్యాచష్టే—తత్రేత్యాదినా. సామానాధికరణ్యాద్విచిత్ర ఆత్మేతి

ముండకే శ్రూయతే—'యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీ చాంతరిక్షమోతమ్...'ఇత్యాది. తత్ర ద్యుభ్వాదీనామోతత్వేన కించిదాయతనం ప్రతీయతే. తత్కిం ప్రధానం, ఉత జీవః, ఆహోస్విద్బ్రహ్మేతి సంశయే, ప్రధానాదిరితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—ద్యుభ్వాద్యాయతనం ద్యౌశ్చ భూశ్చ ద్యుభ్వౌ, ద్యుభ్వౌ ఆదీ యస్య ద్యౌః పృథివ్యంతరిక్ష

తనవద్భావశ్రవణాత్ 'సర్వం బ్రహ్మే'తి చ సామానాధికరణ్యాత్. యథా హ్యనేకాత్మకో వృక్షః శాఖా స్కన్ధో మూలం చేత్యేవం నానారసో విచిత్ర ఆత్మేత్యాశంకా భవతి, తాం నివర్తయితుం సావధారణమాహ.—'తమేవైకం జానథ ఆత్మాన'మితి. ఏతదుక్తం భవతి న కార్యప్రపంచవిశిష్టోఽపి చిత్ర ఆత్మా విజ్ఞేయః. కిం తర్హి? అవిద్యాకృతం కార్యప్రపంచం విద్యయా ప్రవిలాపయన్తః తమేవైకమాయతనభూతమాత్మానం జానీథైకరసమితి. యథా-యస్మిన్నాస్తే దేవదత్తస్తదానయేత్యుక్తే ఆసనమేవానయతి న దేవదత్తం తద్వదాయతనభూతస్యైవైకరసస్యాత్మనో విజ్ఞేయత్వ ముపదిశ్యతే వికారానృతాభిసంధానస్య చాపవాదశ్శ్రూయతే—'మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతీ'తి. సర్వం బ్రహ్మేతి తు సామానాధికరణ్యం ప్రపంచవిలాపనార్థం నానేకరసతాప్రతిపాదనార్థం 'స యథా సైన్ధవఘనోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నో రసఘన ఏవైవం వా అరేఽయమాత్మాఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏవే'త్యేకరసతాశ్రవణాత్. తస్మాద్ద్యుభ్వాద్యాయతనం పరం బ్రహ్మ. యత్తూక్తం సేతుశ్రుతేః సేతోశ్చ పారవత్త్వోపపత్తేర్బ్రహ్మణోఽర్థాన్తరేణ ద్యుభ్వాద్యాయతనేన

సంబన్ధః. 'యస్మిన్ సర్వమోతం తమేవైక'మిత్యేవకారైకశబ్దాభ్యాం నిర్విశేషం జ్ఞేయమిత్యుక్త్వా హేత్వన్తరమాహ—వికారానృతేతి. వికారే అనృతే కల్పితే అభిసంధోఽభిమానో యస్య తస్యానర్థభాక్త్వేన నిన్దాశ్రుతేశ్చ కూటస్థసత్యం జ్ఞేయమిత్యర్థః. కథం తర్హి సామానాధికరణ్యం తత్రాహ—సర్వం బ్రహ్మేతి. యశ్చోరస్స స్థాణురితి వత్ యత్సర్వం తద్బ్రహ్మేతి సర్వోద్దేశేన బ్రహ్మత్వవిధానాత్ బాధనార్థం న తు యద్బ్రహ్మ తత్సర్వమితి నానారసత్వార్థమిత్యర్థః. తత్ర నియామకమాహ—స యథేతి. లవణపిండోఽన్తర్బహిశ్చ రసాన్తరశూన్యః సర్వో లవణైకరసో యథా ఏవమరే మైత్రేయి చిదేకరస ఆత్మేత్యర్థః. యద్యపి పారవత్త్వసావయవత్వాదికం ముఖ్యసేత్వవ్యభిచారి తథాపి సేతోర్జలాదిబన్ధనరూపం యద్విధారణం తదేవ వ్యభిచారి

మిత్యేవమాత్మకస్య, తద్ద్యుభ్వాది, తస్యాయతనం అధిష్ఠానం బ్రహ్మైవ. కుతః, స్వశబ్దాత్ స్వస్య పరబ్రహ్మణో వాచకో య ఆత్మశబ్దః 'తమేవైకం జానథ ఆత్మానం' ఇతి

భవితవ్యమితి, అత్రోచ్యతే-విధరణత్వమాత్రమత్ర సేతుశ్రుత్యా వివక్ష్యతే న పారవత్త్వాది. న హి మృద్దారుమయో లోకే సేతుర్దృష్ట ఇత్యత్రాపి మృద్దారుమయ ఏవ సేతురభ్యుపగమ్యతే. సేతుశబ్దార్థోఽపి విధరణత్వమాత్రమేవ న పారవత్త్వాది షిఞో బంధనకర్మణః సేతుశబ్దవ్యుత్పత్తేః. అపర ఆహ — 'తమేవైకం జానథ ఆత్మాన'మితి-యదేతత్సంకీర్తితమాత్మజ్ఞానం యచ్చైతత్ 'అన్యా వాచో విముంచథే'తి వాగ్విమోచనం తదత్రామృతత్వసాధనత్వాదమృతస్యైష సేతురితి సేతుశ్రుత్యా సంకీర్త్యతే న తు ద్యుభ్వాద్యాయతనం. తత్ర యదుక్తం సేతుశ్రుతేర్బ్రహ్మణోఽర్థాంతరేణ ద్యుభ్వాద్యాయతనేన భవితవ్యమిత్యేతదయుక్తమ్.

సూ. ముక్తోపసృప్యవ్యపదేశాత్. ౨.

ఇతశ్చ పరమేవ బ్రహ్మ ద్యుభ్వాద్యాయతనం యస్మాన్ముక్తోపసృప్యతాఽస్య వ్యపదిశ్యమానా దృశ్యతే ముక్తైరుపసృప్యం ముక్తోపసృప్యం. దేహాదిష్వనాత్మసు అహమస్మీత్యాత్మబుద్ధిరవిద్యా, తతస్తత్పూజనాదౌ

త్వేఽపి సేతుపదార్థైకదేశత్వాద్గుణత్వేన గ్రాహ్యం నతు పదార్థబహిర్భూతం పారవత్త్వాదికమిత్యాహ—అత్రోచ్యత ఇతి. దృష్టత్వాత్తద్గ్రహేఽతిప్రసంగమాహ—న హీతి. అత్ర శ్రుతౌ పరేణేతి శేషః. విధారణస్య శబ్దార్థత్వం స్ఫుటయతి—షిఞ ఇతి. సినోతి బధ్నాతీతి సేతుపదార్థైకదేశో విధారణమిత్యర్థః. తథా చామృతపదస్య భావప్రధానత్వాదమృతత్వస్య సేతుర్విధారకం బ్రహ్మైవామృతత్వం నాన్యస్యేత్యర్థః. యద్వా ద్యుభ్వాద్యాధారో బ్రహ్మ న సేతుశబ్దార్థః కిం త్వవ్యవహితం జ్ఞానమిత్యాహ—అపర ఇతి. ఫలితమాహ—తత్ర యదుక్తమితి. జ్ఞానే సేతౌ గృహీతే సతీత్యర్థః.

౨. ముక్తైరుపసృప్యం ప్రత్యక్త్వేన ప్రాప్యం యద్బ్రహ్మ తస్యోక్తేరితి సూత్రార్థః. ముక్తిప్రతియోగినం బంధం దర్శయతి—దేహాదిష్వితి. తద్విపర్యయేణేతి-

---

శ్రుతః తస్మాదిత్యర్థః. ఏవం చ ఉపక్రమస్థసాధారణాయతనత్వస్య గౌణసేతుత్వలింగాత్ప్రథమశ్రుతాత్మశ్రుత్యా బ్రహ్మపరత్వమేవ, న ప్రధానాదిపరత్వమితి భావః.

ద్యుభ్వాద్యాయతనం బ్రహ్మేత్యత్ర హేత్వంతరమాహ—

ముక్తైరుపసృప్యం ముక్తోపసృప్యం, భావప్రధానోఽయం నిర్దేశః. తథా చ

రాగః, తత్పరిభవాదౌ ద్వేషః, తదుచ్ఛేదదర్శనాద్భయం మోహశ్చే త్యేవమయమనంతభేదోఽనర్థవ్రాతస్సంతతస్సర్వేషాం నః ప్రత్యక్షః, తద్విపర్యయేణావిద్యారాగద్వేషాదిదోషముక్తైరుపసృప్య ముపగమ్య మేతదితి ద్యుభ్వాద్యాయతనం ప్రకృత్య వ్యపదేశో భవతి కథం? "భిద్యతే హృదయగ్రంథిశ్ఛిద్యంతే సర్వసంశయాః, క్షీయంతే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావరే" ఇత్యుక్త్వా బ్రవీతి—'యథా నద్య స్స్యందమానాస్సముద్రేఽస్తంగచ్ఛంతి నామరూపే విహాయ, తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్య'మితి. బ్రహ్మణశ్చ ముక్తోపసృప్యత్వం ప్రసిద్ధం శాస్త్రే, 'యదా సర్వే ప్రముచ్యంతే కామా యేఽస్య హృది శ్రితాః, అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత' ఇత్యేవమాదౌ. ప్రధానాదీనాం తు న క్వచిన్ముక్తోపసృప్యత్వం ప్రసిద్ధమస్తి. అపి చ 'తమేవైకం జానథ ఆత్మానమన్యా వాచో విముంచథే'తి వాగ్విమోచనపూర్వకం విజ్ఞేయత్వ మిహ ద్యుభ్వాద్యాయతనస్యోచ్యతే. తచ్చ శ్రుత్యంతరే బ్రహ్మణో దృష్టం—

ఉక్తపంచక్లేశాత్మకబంధనివృత్త్యాత్మనా స్థితమిత్యర్థః. యథా నద్యో గంగాద్యా నామరూపే విహాయ సముద్రాత్మనా తిష్ఠంతి తథా బ్రహ్మాత్మవిదపి సంసారం విహాయ పరాత్కారణాదవ్యక్తాత్ పరం పూర్ణం స్వయంజ్యోతిరానందం ప్రత్యక్త్వేన ప్రాప్య తిష్ఠతీత్యాహ—తథా విద్వానితి. ఇదం ప్రధానాదేః కిం న స్యాదిత్యత ఆహ—బ్రహ్మణశ్చేతి. అస్య ముముక్షోః హృదీతి పదేనాత్మధర్మత్వం కామాదీనాం నిరస్తం యదా కామాదినివృత్తిరథ తదాఽమృతో భవతి మరణహేత్వభావాన్న కేవలమనర్థనివృత్తిః కింత్వత్ర దేహే తిష్ఠన్నేవ బ్రహ్మానందమశ్నుత ఇత్యర్థః. లింగాంతరమాహ—అపి చేతి. ధీరో వివేకీ తమేవాత్మానం విజ్ఞాయ విశుద్ధం లక్ష్యపదార్థం జ్ఞాత్వా వాక్యార్థజ్ఞానం కుర్యాత్. జ్ఞానార్థినో జ్ఞానప్రతిబంధకకర్మకాండాదేర్వైవ ముఖ్యమాహ—నేతి. బహూనిత్యుక్త్యా అల్పాన్వేదాంతశబ్దానంగీకరోతి. "అష్టౌ స్థానాని వర్ణానామురః కంఠశ్శిరస్తథా, జిహ్వామూలం చ దంతాశ్చ నాసికోష్ఠౌ చ

'తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యం' ఇతి బ్రహ్మణోఽవిద్యాతత్కార్యసకలానర్థోచ్ఛేదద్వారా ముక్తప్రాప్యత్వస్య వ్యపదిశ్యమానత్వాత్. అతో ద్యుభ్వాద్యాయతనం బ్రహ్మైవేత్యర్థః.

'తమేవ ధీరో విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత బ్రాహ్మణః. నానుధ్యాయాద్బహూంఛబ్దాన్ వాచో విగ్లాపనం హి త' దితి. తస్మాదపి ద్యుభ్వాద్యాయతనం పరం బ్రహ్మ.

సూ. నానుమానమతచ్ఛబ్దాత్. ౩.

యథా బ్రహ్మణః ప్రతిపాదకో వైశేషికో హేతురుక్తః నైవమర్థాంతరస్య వైశేషికో హేతుః ప్రతిపాదకోఽస్తీత్యాహ నానుమానం సాంఖ్యస్మృతిపరికల్పితం ప్రధానమిహ ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వేన ప్రతిపత్తవ్యం. కస్మాత్? అతచ్ఛబ్దాత్. తస్యాచేతనస్య ప్రధానస్య ప్రతిపాదకశ్శబ్దస్తచ్ఛబ్దః న తచ్ఛబ్దోఽతచ్ఛబ్దః. న హ్యత్రాచేతనస్య ప్రధానస్య ప్రతిపాదకః కశ్చిచ్ఛబ్దోఽస్తి యేనాచేతనం ప్రధానం కారణత్వేనాయతనత్వేన వాఽవగమ్యేత. తద్విపరీతస్య చేతనస్య ప్రతిపాదకశబ్దోఽత్రాస్తి 'యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవి'దిత్యాదిః అత ఏవ న వాయురపీహ ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వేనాశ్రీయతే.

సూ. ప్రాణభృచ్చ. ౪.

యద్యపి ప్రాణభృతో విజ్ఞానాత్మన ఆత్మత్వం చేతనత్వం చ

తాలు చ'' ఇతి. ఏతాని వాగింద్రియస్థానత్వాద్వాక్ఛబ్దేనోచ్యంతే తేషాం శోషణమాత్రమనాత్మశబ్దోచ్చారణఫలం తద్ధ్యానాన్మనసో గ్లానిమాత్రమిత్యర్థః.

౩. వైశేషిక ఇతి. అసాధారణ ఆత్మశబ్దాదిరిత్యర్థః. అతచ్ఛబ్దాదిత్యస్యార్థాంతరమాహ—తద్విపరీతస్యేతి. అత ఏవాతచ్ఛబ్దాదేవ.

౪. ప్రాణభృచ్చేతి. సూత్రే చకారః పూర్వసూత్రస్థ నఞోఽనుషంగార్థః.

సిద్ధాంతమభిధాయ ప్రధానపక్షం నిషేధతి—

అనుమీయత ఇత్యనుమానం, సాంఖ్యపరికల్పితం ప్రధానమ్. న తద్ద్యుభ్వాద్యాయతనమ్. కుతః, అతచ్ఛబ్దాత్ తస్యాచేతనస్య ప్రధానస్య ప్రతిపాదకః శబ్దః తచ్ఛబ్దః, న తచ్ఛబ్దోఽతచ్ఛబ్దః, తస్మాత్ ప్రధానప్రతిపాదకశబ్దస్యేహాశ్రవణాత్, ప్రత్యుత తద్విపరీతచేతనప్రతిపాదకస్య 'యః సర్వజ్ఞః సర్వవిత్' ఇత్యాదేః శబ్దస్య శ్రవణాదిత్యర్థః.

సంభవతి తథాప్యుపాధిపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానస్య సర్వజ్ఞత్వాద్యసంభవే సత్యస్మాదేవాతచ్ఛబ్దాత్ప్రాణభృదపి న ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వేనాశ్రయితవ్యః. న చోపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యావిభోః ప్రాణభృతో ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వమపి సమ్యక్సంభవతి. పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థం. కుతశ్చ న ప్రాణభృద్ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వేనాశ్రయితవ్యః?

సూ. భేదవ్యపదేశాచ్చ. ౫.

భేదవ్యపదేశశ్చేహ భవతి 'తమేవైకం జానథ ఆత్మాన'మితి జ్ఞేయజ్ఞాతృభావేన. తత్ర ప్రాణభృత్తావన్ముముక్షుత్వాత్ జ్ఞాతా, పరిశేషాదాత్మశబ్దవాచ్యం బ్రహ్మ జ్ఞేయం ద్యుభ్వాద్యాయతనమితి గమ్యతే న ప్రాణభృత్ కుతశ్చ న ప్రాణభృద్ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వేనాశ్రయితవ్యః?

సూ. ప్రకరణాత్. ౬.

ప్రకరణం చేదం పరమాత్మనః 'కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వ

సర్వజ్ఞపదసమానాధికరణ ఆత్మశబ్దో న జీవవాచీత్యతచ్ఛబ్దస్తస్మాదిత్యర్థః. నను 'నానుమానప్రాణభృతావతచ్ఛబ్దా'దిత్యేకమేవ సూత్రం కిమర్థం న కృతం, ఉభయనిరాసహేతోరేకత్వాదిత్యత ఆహ—పృథగితి. యోగః సూత్రం, ఉత్తరసూత్రస్థహేతూనాం జీవమాత్రనిరాసేనాన్వయేఽపి సుబోధార్థం ప్రాణభృచ్చేతి పృథక్సూత్రకరణమిత్యర్థః.

౫. తానేవ హేతూనాకాంక్షాద్వారా వ్యాచష్టే—కుతశ్చనేత్యాదినా.

నను తర్హి శారీరోఽస్తు ద్యుభ్వాద్యాయతనం, తస్య చేతనత్వాదియోగాదిత్యాశంక్యాహ—

ప్రాణభృత్ శారీరోఽపి న ద్యుభ్వాద్యాయతనమ్. కుతః, అతచ్ఛబ్దాదేవ, శారీరస్య సర్వజ్ఞత్వాసంభవాత్ తత్సాధారణ ఆత్మశబ్దోఽతచ్ఛబ్ద ఏవ.

శారీరనిరాసే హేత్వంతరమాహ త్రిభిః సూత్రైః—

'తమేవైకం జానథ' ఇతి జ్ఞాతృజ్ఞేయభావేన జీవపరయోర్భేదేన వ్యపదిశ్యమానత్వాదిత్యర్థః.

'కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం' ఇత్యుపక్రమాత్ బ్రహ్మణః

మిదం విజ్ఞాతం భవతీ'త్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాపేక్షణాత్. పరమాత్మని హి సర్వాత్మకే విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం స్యాత్, న కేవలే ప్రాణభృతి. కుతశ్చ న ప్రాణభృద్ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వేనాశ్రయితవ్యః?

సూ. స్థిత్యదనాభ్యాం చ. ౭.

ద్యుభ్వాద్యాయతనం ప్రకృత్య 'ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయే'త్యత్ర స్థిత్యదనే నిర్దిశ్యేతే. 'తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీ'తి కర్మఫలాశనం 'అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీ'త్యౌదాసీన్యేనావస్థానం, తాభ్యాం చ స్థిత్యదనాభ్యామీశ్వరక్షేత్రజ్ఞౌ తత్ర గృహ్యేతే. యది చేశ్వరో ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వేన వివక్షితః తతస్తస్య ప్రకృతస్య క్షేత్రజ్ఞాత్పృథగ్వచనమవకల్పతే, అన్యథా హ్యప్రకృతవచనమాకస్మికమసంబద్ధం స్యాత్. నను తవాపి క్షేత్రజ్ఞస్యేశ్వరాత్పృథగ్వచనమాకస్మికమేవ ప్రసజ్యేత న తస్యావివక్షితత్వాత్. క్షేత్రజ్ఞో హి కర్తృత్వేన భోక్తృత్వేన చ ప్రతిశరీరం బుద్ధ్యాద్యుపాధిసంబంధో లోకత ఏవ ప్రసిద్ధః నాసౌ శ్రుత్యా తాత్పర్యేణ వివక్ష్యతే. ఈశ్వ

యద్యపి విశుద్ధః ప్రత్యగాత్మైవాత్ర జ్ఞేయః తథాపి జీవత్వాకారేణ జ్ఞాతుర్జ్ఞేయాద్భేదాన్న జ్ఞేయరూపత్వమిత్యర్థః. ఏవం చ జీవత్వలింగవిశిష్టత్వేన జీవస్య ద్యుభ్వాదివాక్యార్థత్వం నిరస్యతే న శుద్ధరూపేణేతి మంతవ్యమ్. ౬

౭. నను స్థిత్యేశ్వరస్యాదనాజ్జీవస్య ద్వాసుపర్ణేత్యత్రోక్తావపి ఈశ్వర ఆయతనవాక్యేన కిమర్థం గ్రాహ్య ఇత్యత ఆహ—యది చేశ్వర ఇతి. అత్రేశ్వరశ్శుద్ధచిన్మాత్రో గ్రాహ్యః. న సర్వజ్ఞత్వాదివిశిష్టః తస్యాత్రాప్రతిపాద్యత్వాత్. తథా చాప్రతిపాద్యార్థస్యాకస్మాన్మధ్యే వచనాసంభవాదాద్యవాక్యేన గ్రహణం కార్యమిత్యభిసంధిః. తమజ్ఞాత్వా శంకతే—నను తవాపీతి. బ్రహ్మస్వరూపప్రతిపాదనార్థమకస్మాదప్రకృతస్యాపి లోకప్రసిద్ధస్య జీవస్యానువాదసంభవ ఇతి పరిహరతి—నేతి. నను ద్వాసుపర్ణేత్యత్ర

ఏవేదం ప్రకరణమ్. న హి శారీరజ్ఞానాత్ సర్వవిజ్ఞానం సంభవతి. తస్మాత్ప్రకరణాదపి న శారీర ఇత్యర్థః.

'ద్వా సుపర్ణా' ఇతి మంత్రే 'అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి' ఇత్యౌదాసీన్యేన స్థితిః పరమాత్మనో నిర్దిశ్యతే, 'తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి' ఇతి అదనం శారీ

రస్తు లోకతోఽప్రసిద్ధత్వాత్ శ్రుత్యా తాత్పర్యేణ వివక్ష్యత ఇతి న తస్యైకస్మికవచనం యుక్తం. 'గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి' త్యత్రా ప్యేతద్దర్శితం. ద్వాసుపర్ణేత్యస్యామృచి ఈశ్వరక్షేత్రజ్ఞావుచ్యేతే ఇతి. యదాపి పైంగ్యుపనిషత్కృతేన వ్యాఖ్యానేనాస్యామృచి సత్త్వక్షేత్ర జ్ఞావుచ్యేతే తథాపి న విరోధః కశ్చిత్. కథం? ప్రాణభృదిహ ఘటాది చ్ఛిద్రవత్సత్త్వాద్యుపాధ్యభిమానిత్వేన ప్రతిశరీరం గృహ్యమాణో ద్యుభ్వాద్యాయతనం న భవతీతి ప్రతిషిధ్యతే. యస్తు సర్వశరీరే షూపాధిభిర్వినోపలక్ష్యతే పర ఏవ స భవతి. యథా ఘటాదిచ్ఛిద్రాణి ఘటాదిభిరుపాధిభిర్వినోపలక్ష్యమాణాని మహాకాశ ఏవ భవంతి తద్వ త్ప్రాణభృతః పరస్మాదన్యత్వానుపపత్తేః ప్రతిషేధో నోపపద్యతే, తస్మా త్సత్త్వాద్యుపాధ్యభిమానిన ఏవ ద్యుభ్వాద్యాయతనత్వప్రతిషేధః తస్మాత్పరమేవ బ్రహ్మ ద్యుభ్వాద్యాయతనం. తదేతత్ 'అదృశ్యత్వాది గుణకో ధర్మోక్తే'రిత్యనేనైవ సిద్ధం, తస్యైవ హి భూతయోనివాక్యస్య మధ్య ఇదం పఠితం—'యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీ చాంతరిక్ష'మితి ప్రపం చార్థం తు పునరుపన్యస్తం.

బుద్ధిజీవయోరుక్తేః కథమిదం సూత్రమిత్యత ఆహ—గుహామితి. స్థిత్యదనాభ్యామీశ్వర క్షేత్రజ్ఞయోరనువాదేనైక్యం దర్శితమిత్యర్థః. నన్వత్ర జీవేశౌ నానువాద్యౌ పైంగి వ్యాఖ్యావిరోధాదతస్సూత్రాసంగతిరిత్యత ఆహ—యదాపీతి. తదాపి సూత్రస్యా సంగతిర్నాస్తీత్యర్థః. అదనవాక్యేన బుద్ధిమనూద్య స్థితివాక్యేన బుద్ధ్యాదివిలక్షణశుద్ధ ప్రత్యగ్బ్రహ్మణో జ్ఞేయస్యోక్తేర్ద్యుభ్వాదివాక్యే తదేవ గ్రాహ్యం న బుద్ధ్యుపహితో జీవ ఇతి సూత్రసంగతిమాహ—కథమిత్యాదినా. నన్వత్రానుపహితో జీవ ఉక్తో న పరం బ్రహ్మేత్యత ఆహ—యస్త్వితి. పౌనరుక్త్యం శంకతే—తదేతదితి. ద్యుభ్వాది వాక్యస్య బ్రహ్మపరత్వమిత్యర్థః. సమాధత్తే—ప్రపంచార్థమితి. సేతుశబ్దవ్యాఖ్యానేన భూతయోనేః ప్రత్యగాత్మత్వస్ఫుటీకరణార్థమిత్యర్థః. తస్మాన్ముండకోపనిషత్ బ్రహ్మణి సమన్వితేతి సిద్ధం. ఇతి ప్రథమాధికరణమ్.

రస్య. అతః స్థిత్యదనాభ్యాం న శారీరో ద్యుభ్వాద్యాయతనం, అపి తు పరం బ్రహ్మే తీతి సిద్ధమ్.

సూ. భూమా సంప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్. ౮

ఇదమామనంతి 'భూమా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య' ఇతి, 'భూమానం భగవో విజిజ్ఞాస' ఇతి. 'యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా, అథ యత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్ప'మిత్యాది తత్ర సంశయః, కిం ప్రాణో భూమా స్యాదాహో స్విత్పరమాత్మేతి. కుతస్సంశయః? భూమేతి తావద్బహుత్వమభిధీయతే. 'బహోర్లోపో భూ చ బహోః' (పా. ౬. ౪. ౧౫౮) ఇతి భూమశబ్దస్య భావప్రత్యయాంతతాస్మరణాత్. కిమాత్మకం పునస్తద్బహుత్వమితి విశేషాకాంక్షాయాం 'ప్రాణో వా ఆశాయా భూయా'నితి సన్నిధానాత్ప్రాణో భూమేతి ప్రతిభాతి. తథా 'శ్రుతం హ్యేవ

౮. భూమాసంప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్. ఛాందోగ్యముదాహరతి—ఇదమితి. నాల్పే సుఖమస్తి భూమైవ సుఖం తస్మాన్నిరతిశయసుఖార్థినా భూమైవ విచార్య ఇతి నారదం ప్రతి సనత్కుమారేణోక్తే సతి నారదో బ్రూతే—భూమానమితి. భూమ్నో లక్షణమద్వితీయత్వమాహ—యత్రేతి. భూమలక్షణం పరిచ్ఛిన్నలక్షణోక్త్యా స్ఫుటయతి—అథేతి. అత్ర సంశయబీజం ప్రశ్నపూర్వకమాహ—కుత ఇత్యాదినా. బహోర్భావ ఇతి విగ్రహే "పృథ్వాదిభ్య ఇమని" జితి ఇమనిచ్ప్రత్యయే కృతే "బహోర్లోపో భూ చ బహో"రితి సూత్రేణ బహోః పరస్యేమనిచ్ప్రత్యయస్యాదేరికారస్య లోపస్స్యాత్ బహోస్థానే భూ ఇత్యాదేశశ్చ స్యాదిత్యుక్తే ర్భూమన్నితి శబ్దో నిష్పన్నః, తస్య భావార్థకేమనిచ్ప్రత్యయాంతత్వాద్బహుత్వం వాచ్యం. తత్కిం ధర్మికమిత్యాకాంక్షాయాం సన్నిహితప్రకరణస్థః ప్రాణో ధర్మీ భాతి. వాక్యోపక్రమస్థ ఆత్మాపి స్వప్రతిపాదనాపేక్షో ధర్మిత్వేన భాతీతి సన్నిహితవ్యవహితప్రకరణాభ్యాం సంశయ ఇత్యర్థః. పూర్వమాత్మశబ్దాత్ ద్యుభ్వాద్యాయతనం బ్రహ్మేత్యుక్తమయుక్తం తరతి శోకమాత్మవిదిత్యబ్రహ్మణ్యప్యాత్మశబ్ద ప్రయోగాదిత్యాక్షేపసంగత్యా పూర్వపక్షయతి—ప్రాణో భూమేతి. ధర్మధర్మిణోరభేదాత్ సామానాధికరణ్యం ద్రష్టవ్యం.

పూర్వమాత్మశబ్దాత్ ద్యుభ్వాద్యాయతనం బ్రహ్మేత్యుక్తమ్. తన్న; 'తరతి శోకమాత్మవిత్' ఇత్యత్రాబ్రహ్మణి ప్రాణేఽపి ఆత్మశబ్దప్రయోగాదిత్యాక్షేపసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే ప్రాణోపాస్తిః, సిద్ధాంతే తు బ్రహ్మధీరితి ఫలభేదః. ఛాందో

మేవ భగవద్దృశేభ్య స్తరతి శోకమాత్మవి'దితి, 'సోఽహం భగవశ్శోచామి తం మా భగవాఞ్ శోకస్య పారం తారయత్వి'తి ప్రకరణోత్థానాత్ పరమాత్మా భూమేత్యపి ప్రతిభాతి. తత్ర కస్యోపాదానం న్యాయ్యం కస్య వా హానమితి భవతి సంశయః. కిం తావత్ప్రాప్తం? ప్రాణో భూమేతి. కస్మాత్? భూయః ప్రశ్నప్రతివచనపరంపరాదర్శనాత్. యథాహి 'అస్తి భగవో నామ్నో భూయ' ఇతి 'వాగ్వావ నామ్నో భూయసీ'తి తథా 'అస్తి భగవో వాచో భూయ' ఇతి, 'మనో వావ వాచో భూయ'ఇతి నామాదిభ్యో హ్యాప్రాణాద్భూయః ప్రశ్నప్రతివచనప్రవాహః ప్రవృత్తః, నైవం ప్రాణాత్పరం భూయః ప్రశ్నప్రతివచనం దృశ్యతే. 'అస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయ' ఇతి 'అదో వావ ప్రాణాద్భూయ' ఇతి ప్రాణమేవ తు నామాదిభ్య ఆశాం తేభ్యో భూయాంసం 'ప్రాణో వా ఆశాయా భూయా' నిత్యాదినా సప్రపంచముక్త్వా ప్రాణదర్శినశ్చాతివాదిత్వం 'అతివాద్యసీ'తి 'అతివాద్యస్మీతి బ్రూయాన్నాపహ్నువీతే'త్యభ్యనుజ్ఞాయ, 'ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతీ'తి ప్రాణవ్రతమతివాదిత్వమనుకృష్య పరిత్యజ్యైవ ప్రాణం సత్యాదిపరంపరయా భూమానం సమవతారయఞ్,

---

పూర్వోత్తరపక్షయోః ప్రాణోపాస్తిర్బ్రహ్మజ్ఞానం చ ఫలం క్రమేణ మంతవ్యం. అత్రాధ్యాయే భూయః ప్రశ్నోత్తరభేదార్థభేదో దృశ్యతే. భూమాతుప్రాణాత్పరం భూయః ప్రశ్నం వినైవోక్తలింగేననాప్రాణాదభిన్న ఇత్యాహ—కస్మాదిత్యాదినా. ప్రాణాద్భూయ ఇతి న దృశ్యత ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. నను 'ఏషతు వా అతివదతీ'తి తు శబ్దేన ప్రాణప్రకరణవిచ్ఛేదాన్న ప్రాణో భూమేత్యత ఆహ—ప్రాణమేవేతి. నామాద్యాశాంతానుపాస్యానతీత్య ప్రాణం శ్రేష్ఠం వదతీత్యతివాదీ ప్రాణవిత్తం ప్రత్యతివాద్యసీతి కేనచిత్ ప్రశ్నే కృతే అస్మీతి బ్రూయాత్, నాహమతివాదీత్యపహ్నవం న కుర్యాదిత్యుక్తం ప్రాణవిదం, ఏష ఇతి పరామృశ్య సత్యవచనధ్యానమననశ్రద్ధాది ధర్మపరంపరాం విధాయ భూమోపదేశాన్న ప్రకరణవిచ్ఛేదః. తుశబ్దో నామాద్యుపాసకస్యాతివాదిత్వనిరాసార్థ ఇత్యర్థః. భూమ్నో లక్షణవచనం సుఖత్వమమృతత్వం చ ప్రాణే

గ్యే శ్రూయతే—'భూమా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య ఇతి భూమానం భగవో విజిజ్ఞాస ఇతి. యత్ర నాన్యత్పశ్యతి...' ఇత్యాది. తత్ర కిం ప్రాణో భూమా, ఉత పరమా

ప్రాణమేవ భూమానం మన్యేత' ఇతి గమ్యతే. కథం పునః ప్రాణే భూమ్ని వ్యాఖ్యాయమానే 'యత్ర నాన్యత్పశ్యతీ'త్యేతద్భూమ్నో లక్షణపరం వచనం వ్యాఖ్యాయేతేతి. ఉచ్యతే—సుషుప్తావస్థాయాం ప్రాణగ్రస్తేషు కరణేషు దర్శనాదివ్యవహారనివృత్తిదర్శనాత్ సంభవతి ప్రాణస్యాపి 'యత్ర నాన్యత్పశ్యతీ'త్యేతల్లక్షణం. తథా చ శ్రుతిః—'నశృణోతి న పశ్యతీ'త్యాదినా సర్వకరణవ్యాపారప్రత్యస్తమయరూపాం సుషుప్తావస్థాముక్త్వా 'ప్రాణాగ్నయ ఏవైతస్మిన్ పురే జాగ్రతీ'తి తస్యామేవావస్థాయాం పంచవృత్తేః ప్రాణస్య జాగరణం బ్రువతీ ప్రాణప్రధానాం సుషుప్తావస్థాం దర్శయతి. యచ్చ తద్భూమ్నస్సుఖత్వం శ్రుతం 'యో వై భూమా తత్సుఖ'మితి తదప్యవిరుద్ధం, 'యత్రైష దేవస్స్వప్నాన్న పశ్యతి అథైతస్మిన్ శరీరే సుఖం భవతీ'తి సుషుప్తావస్థాయామేవ సుఖశ్రవణాత్. యచ్చ 'యో వై భూమా తదమృత'మితి, తదపి ప్రాణస్యావిరుద్ధం, 'ప్రాణో వా అమృత'మితి శ్రుతేః కథం పునః ప్రాణం భూమానం మన్యమానస్య 'తరతి శోకమాత్మవి'దిత్యాత్మవివిదిషయా ప్రకరణస్యోత్థాపనముపపద్యేత, ప్రాణ ఏవేహాత్మా వివక్షిత ఇతి బ్రూమః. తథా హి—'ప్రాణో హ పితా ప్రాణోమాతా ప్రాణో భ్రాతా ప్రాణస్స్వసా ప్రాణ ఆచార్యః ప్రాణో

ప్రశ్నపూర్వకం యోజయతి—కథం పునరిత్యాదినా. ప్రాణగ్రస్తేషు ప్రాణే లీనేషు న శృణోతి సుప్తః పురుష ఇతి శేషః. 'గార్హపత్యో హ వా ఏషోఽపానో వ్యానోఽన్వాహార్యపచన ఆహవనీయః ప్రాణ' ఇతి శ్రుతేః, ప్రాణాఅగ్నయ ఇహ పురే శరీరే జాగ్రతి సవ్యాపారా ఏవ తిష్ఠంతీత్యర్థః. దేవో జీవః, అథ తదా స్వప్నాదర్శనకాలే సుఖశ్రవణాత్ప్రాణస్య సుఖత్వమవిరుద్ధమిత్యన్వయః. ఆత్మపదేనోపక్రమవిరోధం పరిహరతి—ప్రాణ ఏవేతి. ప్రాణస్యాత్మత్వం కథమిత్యాశంక్య శ్రుతత్వాదిత్యాహ—తథాహీతి. సర్వం సమర్పితమితి చ సర్వాధిష్ఠానం ప్రాణం స్వీకరోతి శ్రుతిరిత్యన్వయః. అత ఆత్మత్వం ప్రాణేఽపి ముఖ్యమితి భావః. భూమరూపత్వం యోజయతి—సర్వాత్మత్వేతి. సంప్రసాదశబ్దేన ప్రాణం లక్షయితుం ముఖ్యార్థం దర్శయతి—సంప్రసాద

త్మేతి సందేహే, ప్రాణ ఇతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—భూమా పరమాత్మైవ. కుతః?

బ్రాహ్మణ' ఇతి ప్రాణమేవ సర్వాత్మానం కరోతి. 'యథా వా అరా నాభౌ సమర్పితా ఏవమేవాస్మిన్ ప్రాణే సర్వం సమర్పిత'మితి చ సర్వాత్మత్వారనాభినిదర్శనాభ్యాం చ సంభవతి వైపుల్యాత్మికా భూమరూపతా ప్రాణస్య. తస్మాత్ప్రాణో భూమేత్యేవం ప్రాప్తం. తత ఇదముచ్యతే. పరమాత్మైవేహ భూమా భవితుమర్హతి, న ప్రాణః. కస్మాత్? సంప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్. సంప్రసాద ఇతి సుషుప్తిస్థానముచ్యతే సమ్యక్ప్రసీదత్యస్మిన్నితి నిర్వచనాత్. తథా బృహదారణ్యకే చ స్వప్నజాగరితస్థానాభ్యాం సహ పాఠాత్, తస్యాం చ సంప్రసాదావస్థాయాం ప్రాణో జాగర్తీతి ప్రాణోఽత్ర సంప్రసాదోఽభిప్రేయతే. ప్రాణాదూర్ధ్వం భూమ్న ఉపదిశ్యమానత్వాదిత్యర్థః. ప్రాణ ఏవ చేద్భూమా స్యాత్ స ఏవ తస్మాదూర్ధ్వముపదిశ్యేతేత్యశ్లిష్టమేవైతత్స్యాత్. నహి నామైవ నామ్నో భూయ ఇతి నామ్న ఊర్ధ్వముపదిష్టం. కిం తర్హి? నామ్నోఽన్యదర్థాంతరముపదిష్టవాగాఖ్యం 'వాగ్వావనామ్నో భూయసీ'తి, తథా వాగాదిభ్యో హ్యా ప్రాణాదర్థాంతరమేవ తత్ర తత్రోర్ధ్వముపదిష్టం, తద్వత్ప్రాణాదప్యూర్ధ్వముపదిశ్యమానో భూమా ప్రాణాదర్థాంతరభూతో భవితుమర్హతి. నన్విహ నాస్తి ప్రశ్నః, అస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయ ఇతి. నాపి ప్రతివచనమస్తి ప్రాణాద్వావ భూయోఽస్తీతి. కథం ప్రాణాదధిభూమోపదిశ్యత ఇత్యుచ్యతే? ప్రాణవిషయమేవాతివాదిత్వముత్తరత్రానుకృష్యమాణం పశ్యామః. 'ఏష తు వా అతి

ఇతి. సవా ఏష ఏతస్మిన్ సంప్రసాదే స్థిత్వా పునరాద్రవతీతి ప్రయోగాచ్చ, తత్పదం సుషుప్తివాచక మిత్యాహ—బృహదితి. వాచ్యార్థసంబంధాత్ప్రాణో లక్ష్య ఇత్యాహ—తస్యాం చేతి. అత్ర సూత్ర ఇత్యర్థః భూమా ప్రాణాద్భిన్నః, అత్రాధ్యాయే. తస్మాదూర్ధ్వముపదిష్టత్వాన్నామాదేరూర్ధ్వముపదిష్టవాగాదివదిత్యర్థః. విపక్షే హేతూచ్ఛేదం బాధకమాహ—ప్రాణ ఏవ చేదితి. స్వస్యైవ స్వస్మాదూర్ధ్వ ముపదిష్టత్వమయుక్తం నామాదిష్వదృష్టం చేత్యర్థః. హేత్వసిద్ధిం శంకతే—నన్విహేతి. ప్రకృతప్రాణవిత్పరామర్శక ఏషశబ్దో న భవతి తస్య యచ్ఛబ్దపరతంత్రత్వేన

సంప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్ సమ్యక్ప్రసీదత్యస్మిన్ జీవ ఇతి సంప్రసాదః, సుషుప్త్యై

వదతి యస్సత్యేనాతివదతీ'తి, తస్మాన్నాస్తి ప్రాణాదధ్యుపదేశ ఇతి. అత్రోచ్యతే — నతావత్ప్రాణవిషయస్యైవాతివాదిత్వస్యైతదనుకర్షణమితి శక్యం వక్తుం, విశేషవాదాత్, యస్సత్యేనాతివదతీతి. నను విశేషవాదోఽప్యయం ప్రాణవిషయ ఏవ భవిష్యతి. కథం? యథా 'ఏషోఽగ్నిహోత్రీ యస్సత్యం వదతీ'త్యుక్తే న సత్యవదనేనాగ్నిహోత్రిత్వం, కేన తర్హి? అగ్నిహోత్రేణైవ, తత్సత్యవదనం త్వగ్నిహోత్రిణో విశేష ఉచ్యతే, తథా 'ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతీ'త్యుక్తే న సత్యవదనేనాతివాదిత్వం, కేన తర్హి? ప్రకృతేన ప్రాణవిజ్ఞానేనైవ, సత్యవదనం తు ప్రాణవిదో విశేషో వివక్ష్యత ఇతి, నేతి బ్రూమః, శ్రుత్యర్థపరిత్యాగప్రసంగాత్, శ్రుత్యా హ్యత్ర సత్యవదనేనాతివాదిత్వం ప్రతీయతే యస్సత్యేనాతివదతి సోఽతివదతీతి. నాత్ర ప్రాణవిజ్ఞానస్య సంకీర్తనమస్తి. ప్రకరణాత్తు ప్రాణవిజ్ఞానం సంబధ్యేత. తత్ర ప్రకరణానురోధేన శ్రుతిః పరిత్యక్తా స్యాత్. ప్రకృతవ్యావృత్త్యర్థశ్చ తుశబ్దో న సంగచ్ఛేత. 'ఏషతు వా అతివద'తీతి. 'సత్యంత్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య'మితి చ ప్రయత్నాంతరకరణమర్థాంతరవివక్షాం సూచయతి.

సత్యవాదివాచిత్వాత్. అతః ప్రాణప్రకరణం విచ్ఛిన్నమితి హేతుసిద్ధిరిత్యాహ — అత్రోచ్యత ఇతి. సత్యేనాతివాదిత్వం విశేషః తద్వతో యః ఏష ఇత్యుక్తేర్న పూర్వానుకర్ష ఇత్యర్థః. య ఏష ప్రాణవిదతి వదతీత్యనూద్య ససత్యం వదేతి విధానాన్న ప్రాణప్రకరణవిచ్ఛేద ఇతి దృష్టాంతేన శంకతే — నన్వితి. సత్యశబ్దో హ్యబాధితే రూఢో బ్రహ్మవాచకః తదన్యస్య మిథ్యాత్వాత్. సత్యవచనే త్వబాధితార్థసంబంధాల్లాక్షణిక ఇతి నాత్ర లక్ష్యవచనవిధిరిత్యాహ — నేతి బ్రూమ ఇతి. కిం చ సత్యేన బ్రహ్మణాఽతి వదతీతి తృతీయా శ్రుత్యా బ్రహ్మకరణకమతివాదిత్వం శ్రుతం, తస్య ప్రకరణాద్బాధో న యుక్త ఇత్యాహ — శ్రుత్యా హీత్యాదినా. నాత్రేతి సత్యవాక్య ఇత్యర్థః. ఏవం సత్యేనేతి శ్రుత్యా ప్రకరణం బాధ్యమిత్యుక్త్వా తుశబ్దేనాపి తద్బాధమాహ — ప్రకృతేతి. విజిజ్ఞాస్యత్వలింగాచ్చ పూర్వోక్తాద్భిన్నమిత్యాహ — సత్యం త్వితి.

వస్థా, తస్యాం ప్రాణో జాగర్తీతి సంప్రసాదశబ్దేన ప్రాణోఽభిధీయతే; ప్రాణాదధి ప్రాణోపదేశానంతరం, 'ఏష తు వా అతివదతి యః సత్యేనాతివదతి' ఇతి తుశబ్దేన ప్రాణవాదస్యానతివాదిత్వమభిధాయ సత్యశబ్దవాచ్యపరమాత్మవాదస్యాతివాదిత్వం బ్రువ

తస్మాద్యథైకవేదిప్రశంసాయాం ప్రస్తుతాయాం 'ఏష తు మహాన్ బ్రాహ్మణో
యశ్చతురో వేదానధీత' ఇత్యేకవేదేభ్యోఽర్థాంతరభూతశ్చతుర్వేదః
ప్రశస్యతే తాదృగేతద్ద్రష్టవ్యం. న చ ప్రశ్నప్రతివచనరూపతయైవా
ర్థాంతరవివక్షయా భవితవ్యమితి నియమోఽస్తి, ప్రకృతసంబంధా
సంభవకారితత్వాదర్థాంతరవివక్షాయాః. తత్ర ప్రాణాంతమనుశాసనం
శ్రుత్వా తూష్ణీమ్భూతం నారదం స్వయమేవ సనత్కుమారో
వ్యుత్పాదయతి. యత్ప్రాణవిజ్ఞానేన వికారానృతవిషయేణాతివాదిత్వ
మనతివాదిత్వం తత్ 'ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతీ'తి.
తత్ర సత్యమితి పరం బ్రహ్మోచ్యతే పరమార్థరూపత్వాత్ 'సత్యం జ్ఞాన
మనంతం బ్రహ్మే'తి చ శ్రుత్యంతరాత్. తథా వ్యుత్పాదితాయ నార
దాయ 'సోఽహం భగవస్సత్యేనాతివదా'నీ త్యేవం ప్రవృత్తాయ విజ్ఞా
నాదిసాధనపరంపరయా భూమానముపదిశతి. తత్ర యత్ప్రాణాదధి
సత్యం వక్తవ్యం ప్రతిజ్ఞాతం తదేవేహ భూమేత్యుచ్యత ఇతి గమ్యతే.
తస్మాదస్తి ప్రాణాదధి భూమ్న ఉపదేశ ఇత్యతః ప్రాణాదన్యః పర

ప్రకరణవిచ్ఛేదే దృష్టాంతమాహ—తస్మాదితి. శ్రుతిలింగబలాదేతత్సత్యం ప్రకృతా
త్ప్రాణాత్ప్రాధాన్యేన భిన్నం ద్రష్టవ్యమిత్యర్థః. ఏవమతివాదిత్వస్య బ్రహ్మ
సంబంధోక్త్యా ప్రాణలింగత్వం నిరస్తం. యత్తు ప్రశ్నం వినోక్తత్వలింగాద్భూమా
ప్రాణ ఇతి తన్న, తస్యాప్రయోజకత్వాదిత్యాహ—న చేతి. ప్రశ్నభేదాదర్థభేద ఇతి
న నియమః, ఏకస్యాత్మనో మైత్రేయ్యా బహుశః పృష్టత్వాత్ ప్రశ్నం వినోక్త
చతుర్వేదస్య ప్రకృతైకవేదాద్భిన్నత్వదర్శనాచ్చేత్యర్థః. తత్ర యథా చతుర్వేదత్వస్య
ప్రకృతాసంబంధాదర్థభేదః, ఏవమిహాపీతి స్ఫుటయతి—తత్రేత్యాదినా. సత్యపదేన
ప్రాణోక్తిరిత్యత ఆహ—తత్ర సత్యమితి. విజ్ఞానం నిదిధ్యాసనం, ఆదిపదాన్మననశ్రద్ధా
సాధ్యశ్రవణమనశ్శుద్ధినిష్ఠాతద్ధేతుకర్మాణి గృహ్యంతే. ఇమాన్యపి శ్రవణాదీని జ్ఞేయస్య
సత్యస్య బ్రహ్మత్వే లింగాని. ఏవం శ్రుతిలింగైః ప్రాణస్యావాంతరప్రకరణం బాధిత్వా
ప్రస్తుతం సత్యం బ్రహ్మభూమపదోక్తబహుత్వధర్మీత్యాహ—తత్ర యదితి. కించ 'సన్ని
హితాదపి వ్యవహితం సాకాంక్షం బలీయ' ఇతి న్యాయేన సన్నిహితం నిరాకాంక్షం
ప్రాణం దృష్ట్వా వాక్యోపక్రమస్థమాత్మాస్వప్రతిపాదనాయ భూమవాక్యాపేక్ష ఇహ

తా భూమ్న ఏవోపదిశ్యమానత్వాత్, 'తరతి శోకమాత్మవిత్' ఇతి ప్రశ్నవాక్యే

మాత్మా భూమా భవితుమర్హతీతి. ఏవం చాత్మవివిదిషయా ప్రకరణ స్యోత్థానముపపన్నం భవిష్యతి. ప్రాణ ఏవేహాత్మా వివక్షిత ఇత్యేతదపి నోపపద్యతే. న హి ప్రాణస్య ముఖ్యయా వృత్త్యా ఆత్మత్వమస్తి. న చాన్యత్ర పరమాత్మజ్ఞానాచ్ఛోకనివృత్తిరస్తి, 'నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనాయే'తి శ్రుత్యంతరాత్ 'తం మా భగవాన్ శోకస్య పరం పారం తారయత్వి'తి చోపక్రమ్యోపసంహరతి 'తస్మై మృదితకషాయాయ తమసః పారం దర్శయతి భగవాన్ సనత్కుమార' ఇతి. తమ ఇతి శోకాదికారణమవిద్యోచ్యతే. ప్రాణాంతే చానుశాసనేన ప్రాణస్యాన్యాయత్తతోచ్యేత.'ఆత్మతః ప్రాణః'ఇతి చ బ్రాహ్మణం.ప్రకరణాంతే చ పరమాత్మవివక్షా భవిష్యతి, భూమాతు ప్రాణ ఏవేతి చేన్న. 'స భగవః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి స్వే మహిమ్ని'త్యాదినా భూమ్న ఏవాప్రకరణసమాప్తేరనుకర్షణాత్. వైపుల్యాత్మికా చ భూమరూపతా సర్వకారణత్వాత్పరమాత్మనస్సుతరాముపపద్యతే.

సూ. ధర్మోపపత్తేశ్చ. ౯.

అపి చ యే భూమ్ని శ్రూయంతే ధర్మాస్తే పరమాత్మన్యుపపద్యంతే. 'యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమే'తి దర్శనాదివ్యవహారాభావం భూమన్యవగమయతి పరమాత్మని చాయం దర్శనాదివ్యవహారాభావోఽవగతః 'యత్ర త్వస్య సర్వ

భూమా గ్రాహ్య ఇత్యాహ—ఏవం చేతి. కించ శోకస్య పారమిత్యుపక్రమ్య తమసః పారమిత్యుపసంహారాత్ శోకస్య మూలోచ్ఛేదం వినా తరణాయోగాచ్చ శోకపదేన మూలతమో గృహ్యతే తన్నివర్తకజ్ఞానగమ్యత్వలింగాదాత్మా భూమేత్యాహ—న చాన్యత్రేతి. బ్రాహ్మణమాత్మాయత్తత్వం ప్రాణస్య వదతీతి సంబంధః. నన్విదం చరమబ్రాహ్మణం బ్రహ్మపరమస్తు తతః ప్రాగుక్తో భూమా ప్రాణ ఇతి శంకతే—ప్రకరణాంత ఇతి. తచ్ఛబ్దేన భూమానుకర్షాత్ మైవమిత్యాహ—నేతి.

౯. భూమ్నో బ్రహ్మత్వే లింగాంతరమాహ—ధర్మేతి, సూత్రం. యదుక్తం

ఆత్మోపక్రమేణాత్మప్రకరణాత్ప్రాణసంనిధేర్దుర్బలతయా న ప్రాణో భూమా. పరమాత్మైవేతి సిద్ధమ్.

మాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యే'దిత్యాది శ్రుత్యంతరాత్. యోఽప్యసౌ సుషుప్తావస్థాయాం దర్శనాదివ్యవహారాభావ ఉక్తః సోఽప్యాత్మన ఏవాసంగత్వవివక్షయోక్తో న ప్రాణస్వభావవివక్షయా, పరమాత్మప్రకరణాత్. యదపి తస్యామవస్థాయాం సుఖముక్తం తదప్యాత్మన ఏవ సుఖరూపత్వవివక్షయోక్తం. యత ఆహ 'ఏషోఽస్య పరమ ఆనంద ఏతస్యైవానందస్యాన్యాని భూతాని మాత్రాముపజీవంతీ'తి. ఇహాపి 'యో వై భూమా తత్సుఖం నాల్పే సుఖమస్తి భూమైవ సుఖ'మితి సామయసుఖనిరాకరణేన బ్రహ్మైవ సుఖం భూమానం దర్శయతి 'యో వై భూమా తదమృత'మితి, అమృతత్వమపీహ శ్రూయమాణం పరమకారణం గమయతి, వికారాణామమృతత్వస్యాపేక్షికత్వాత్ 'అతోఽన్యదార్త'మితి చ శ్రుత్యంతరాత్. తథా చ సత్యత్వం స్వమహిమప్రతిష్ఠితత్వం సర్వగతత్వం సర్వాత్మకత్వమితి చైతే ధర్మాశ్శ్రూయమాణాః పరమాత్మన్యేవోపపద్యంతే. నాన్యత్ర తస్మాద్భూమా పరమాత్మేతి సిద్ధమ్.

భూమ్నో లక్షణం సుఖత్వమమృతత్వం చ ప్రాణే సుయోజమితితదనూద్య విఘటయతి—యోఽప్యసావిత్యాదినా. సతి బుద్ధ్యాద్యుపాధావాత్మనో దృష్టత్వాదిస్తదభావే సుషుప్తౌ తదభావ ఇత్యసంగత్వజ్ఞానార్థం ప్రశ్నోపనిషది 'న శృణోతి న పశ్యతీ'తి పరమాత్మానం ప్రకృత్యోక్తం. తథా తత్రైవాత్మనః సుఖత్వముక్తం ప్రాణస్య. యతః శ్రుత్యంతర మాత్మన ఏవ సుఖత్వమాహ తస్మాదిత్యర్థః. ఆమయో నాశాదిదోషః తత్సహితం సామయం ఆర్తం నశ్వరం 'స ఏవాధస్తాత్స ఉపరిష్టా'దితి సర్వగతత్వం 'స ఏవేదం సర్వ'మితి సర్వాత్మత్వం శ్రుతం, తస్మాద్భూమాధ్యాయో నిర్గుణే సమన్విత ఇతి సిద్ధం—ఇతి ద్వితీయాధికరణమ్.

పరమాత్మనో భూమత్వే యుక్త్యంతరమాహ—

'యత్ర నాన్యత్పశ్యతి' ఇత్యాదినోక్తానాం సర్వవ్యవహారాభావాదిధర్మాణాం పరమాత్మన్యేవోపపత్తేః పరమాత్మైవ భూమేత్యర్థః.

సూ. అక్షరమంబరాంతధృతేః. ౧౦.

'కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చే'తి 'సహోవాచ ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదంత్యస్థూలమనణ్వి'త్యాది శ్రూయతే. తత్ర సంశయః. కిమిహాఽక్షరశబ్దేన వర్ణ ఉచ్యతే కిం వా పర ఏవేశ్వర ఇతి. తత్ర 'యేనాక్షరసమామ్నాయ'ఇత్యాదావక్షరశబ్దస్య వర్ణే ప్రసిద్ధత్వాత్ప్రసిద్ధ్యతిక్రమస్య చాయుక్తత్వాత్ 'ఓంకార ఏవేదం సర్వ' మిత్యాదౌ చ శ్రుత్యంతరే వర్ణస్యాప్యుపాస్యత్వేన సర్వాత్మకత్వావధారణాద్వర్ణ ఏవాఽక్షరశబ్ద ఇతి, ఏవం ప్రాప్తే ఉచ్యతే—పర ఏవాత్మాఽక్షరశబ్దవాచ్యః. కస్మాత్? అంబరాంతధృతేః పృథివ్యాదేరాకాశాంతస్య వికారజాతస్య ధారణాత్. తత్ర హి పృథివ్యాదేస్సమస్తస్య వికారజాతస్య కాలత్రయవిభక్తస్య 'ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చే'త్యాకాశే ప్రతిష్ఠితత్వముక్త్వా 'కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చే'త్య

---

౧౦. అక్షరమంబరాంతధృతేః. బృహదారణ్యకం పఠతి—కస్మిన్నితి. యదూర్ధ్వతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చ తత్సర్వం కస్మిన్నోతమితి గార్గ్యా పృష్టేన మునినా యాజ్ఞవల్క్యేనావ్యాకృతాకాశః కార్యమాత్రాశ్రయ ఉక్తః. ఆకాశః కస్మిన్నోత ఇతి ద్వితీయప్రశ్నే సమునిరువాచ. తదవ్యాకృతస్యాధికరణమేతదక్షరమస్థూలాదిరూపమిత్యర్థః. ఉభయత్రాక్షరశబ్దప్రయోగాత్ సంశయః. యథా సత్యశబ్దో బ్రహ్మణి రూఢ ఇతి బ్రహ్మభూమేత్యుక్తం తథాక్షరశబ్దో వర్ణే రూఢ ఇతి దృష్టాంతేన పూర్వపక్షః, తత్రోంకారోపాస్తిః ఫలం, సిద్ధాంతే నిర్గుణబ్రహ్మధీరితి వివేకః. నను న క్షరతీత్యచలత్వానాశిత్వయోగాత్ బ్రహ్మణ్యప్యక్షరశబ్దో ముఖ్య ఇత్యత ఆహ—ప్రసిద్ధ్యతిక్రమస్యేతి. రూఢిర్యోగమపహరతీతి న్యాయాదిత్యర్థః. వర్ణస్యోంకారస్య సర్వాత్మ

పూర్వం సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మణి రూఢత్వాత్ భూమా బ్రహ్మేత్యుక్తమ్. తద్వదిహాప్యక్షరశబ్దస్య వర్ణే రూఢత్వాద్వర్ణ ఏవాఽక్షరమస్త్వితి దృష్టాంతసంగత్యైదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే ఓంకారరూపాక్షరోపాస్తిః, సిద్ధాంతే బ్రహ్మజ్ఞానమితి ఫలభేదః. బృహదారణ్యకే గార్గీం ప్రతి యాజ్ఞవల్క్య ఆహ—'ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదంత్యస్థూలమ్...'ఇత్యాది. తత్ర కిం అక్షరశబ్దేన వర్ణ ఉచ్యతే,

నేన ప్రశ్నే నేదమక్షరమవతారితం, తథా చోపసంహృతం—‘ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చే’తి. న చేయమంబరాంతధృతిర్బ్రహ్మణోఽన్యత్ర సంభవతి. యదపి ‘ఓంకార ఏవేదం సర్వ’ మితి తదపి బ్రహ్మప్రతిపత్తిసాధనత్వాత్ స్తుత్యర్థం ద్రష్టవ్యం. తస్మాన్న క్షరత్యశ్నుతే చేతి నిత్యత్వవ్యాపిత్వాభ్యా మక్షరం పరమేవ బ్రహ్మ. స్యాదేతత్-కార్యస్య చేత్కారణాధీనత్వమంబరాంతధృతిరభ్యుపగమ్యతే ప్రధానకారణవాదినోఽపీయముపపద్యతే కథమంబరాంతధృతేర్బ్రహ్మ ప్రతిపత్తిరితి, అత ఉత్తరం పఠతి.—

సూ. సా చ ప్రశాసనాత్. ౧౧.

సా చాంబరాంతధృతిః పరమేశ్వరస్యైవ కర్మ. కస్మాత్? ప్రశాసనాత్. ప్రశాసనం హీహ శ్రూయతే—‘ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచంద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత’ ఇత్యాది. ప్రశాసనం చ పారమేశ్వరం కర్మ నాచేతనస్య ప్రధానస్య ప్రశాసనం సంభవతి. న

యత్వం కథమిత్యాశంక్య ధ్యానార్థమిదం యథా శ్రుత్యంతరే సర్వాత్మత్వమిత్యాహ—ఓంకార ఇతి. ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాం ఆకాశాంతజగదాధారత్వేన తాత్పర్యనిశ్చయాన్న ధ్యానార్థతా, అతస్తల్లింగబలాద్రూఢిం బాధిత్వా యోగవృత్తిర్గ్రాహ్యేతి సిద్ధాంతయతి—ఏవమిత్యాదినా. ఆకాశం భూతం కృత్వా శంకతే—స్యాదేతదితి.

౧౧. చేతనకర్తృకశిక్షాయా అత్ర శ్రుతేర్జ్ఞవమిత్యాహ—సా చేతి. సూత్రం వ్యాచష్టే—సా చేతి. చకార ఆకాశస్య భూతత్వనిరాసార్థః. భూతాకాశస్య కార్యాంతఃపాతినః శ్రుతసర్వకార్యాశ్రయత్వాయోగాత్ అవ్యాకృతమజ్ఞానమేవా

ఉత బ్రహ్మేతి సందేహే, వర్ణ ఇతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—న క్షరతీత్యక్షరం బ్రహ్మైవ. కుతః, అమ్బరాంతధృతేః ‘ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చ’ ఇతి పృథివ్యాదేః ఆకాశాంతస్య వికారజాతస్య ధారణాదిత్యర్థః.

నన్వమ్బరాంతధారణం ప్రధానేఽపి సంభవతీత్యత ఆహ—

సా చ ధృతిః పరమేశ్వరస్యైవ కర్మ, నాన్యస్యాచేతనస్య. కుతః ప్రశాసనాత్ ‘ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచంద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః’ ఇత్యాదినా ప్రశాసనశ్రవణాదిత్యర్థః.

హ్యచేతనానాం ఘటాదికారణానాం మృదాదీనాం ఘటాదివిషయం ప్రశాసనమస్తి.

సూ. అన్యభావవ్యావృత్తేశ్చ. ౧౨.

అన్యభావవ్యావృత్తేశ్చ కారణాద్బ్రహ్మైవాక్షరశబ్దవాచ్యం, తస్యైవ చాంబరాంతధృతిః కర్మ నాన్యస్య కస్యచిత్. కిమిదమన్యభావవ్యావృత్తేరితి? అన్యస్య భావోఽన్యభావః అన్యభావాద్వ్యావృత్తిరన్యభావవ్యావృత్తిరితి. అన్యభావవ్యావృత్తేరితి, ఏతదుక్తం భవతి యదన్యద్బ్రహ్మణోఽక్షరశబ్దవాచ్యమిహాశంక్యతే తద్భావాదిదమంబరాంతవిధరణమక్షరం వ్యావర్తయతి శ్రుతిః—'తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్టృ అశ్రుతం శ్రోతృ అమతం మంతృ అవిజ్ఞాతం విజ్ఞాత్రి'తి. తత్రాదృష్టత్వాదివ్యపదేశః ప్రధానస్యాపి సంభవతి, ద్రష్టృత్వాదివ్యపదేశస్తు న తస్య సంభవత్యచేతనత్వాత్, తథా 'నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ నాన్యదతోఽస్తి మంతృ నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాత్రి'త్యాత్మభేదప్రతిషేధాత్ న శారీరస్యాప్యుపాధిమతోఽక్షరశబ్దవాచ్యత్వం 'అచక్షుష్కమశ్రోత్రమవాగమన' ఇతి చోపాధిమత్తాప్రతిషేధాత్. న హి నిరుపాధికశ్శారీరో నామ భవతి. తస్మాత్పరమేవ బ్రహ్మాక్షరమితి నిశ్చయః.

కాశః ప్రధానశబ్దిత ఇతి తదాశ్రయత్వాచ్చాక్షరం న ప్రధానమిత్యర్థః. విధృతౌ విషయత్వేన ధృతౌ.

౧౨. ప్రశ్నపూర్వకం సూత్రం వ్యాకరోతి—కిమిదమితి. ఘటత్వాద్వ్యావృత్తిరితి భ్రాంతిం నిరస్యతి—ఏతదితి. అంబరాంతస్యాధారమక్షరం శ్రుతిరచేతనత్వాద్వ్యావర్తయతీత్యర్థః. జీవనిరాసపరత్వేనాపి సూత్రం యోజయతి. తథేతి. అన్యభావో భేదః తన్నిషేధాదితి సూత్రార్థః. తర్హి శోధితో జీవ ఏవాక్షరం న పర ఇత్యత ఆహ—నహీతి. శోధితే జీవత్వం నాస్తీత్యర్థః, తస్మాద్గార్గిబ్రాహ్మణం నిర్గుణేఽక్షరే సమన్వితమితి సిద్ధం—ఇతి తృతీయాధికరణమ్.

ప్రధానాదినిరాసేన బ్రహ్మోపాదానే హేత్వంతరమాహ—

అన్యస్య ప్రధానాదేః భావో ధర్మః సోఽన్యభావః, తద్వ్యావృత్తేః 'తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్టృ...' ఇత్యాదితద్విపరీతధర్మశ్రవణాత్ న ప్రధానాది అక్షరమ్; కింతు బ్రహ్మైవేతి సిద్ధమ్.

సూ. ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్సః. ౧౩

'ఏతద్వై సత్యకామపరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోంకారః తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతీ'తి ప్రకృత్య శ్రూయతే. 'యః పునరేతం త్రిమాత్రేణోమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయీతే'తి. కిమస్మిన్వాక్యే పరం బ్రహ్మాభిధ్యాతవ్యమిత్యుపదిశ్యతే ఆహోస్విదపరమితి, ఏతేనైవాయతనేన పరమపరం వైకతరమన్వేతీతి ప్రకృతత్వాత్సంశయః. తత్రాపరమిదం బ్రహ్మేతి ప్రాప్తం, కస్మాత్?

---

౧౩. ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్సః. ప్రశ్నోపనిషదముదాహరతి— ఏతదితి. పిప్పలాదో గురుః సత్యకామేన పృష్టో బ్రూతే, హే సత్యకామ పరం నిర్గుణమపరం సగుణం చ బ్రహ్మైతదేవ యోఽయమోంకారః, స హి ప్రతిమేవవిష్ణోస్తత్ప్రతీకస్తస్మాత్ ప్రణవం బ్రహ్మాత్మనా విద్వాన్ తేనైవోంకారధ్యానేనాయతనేన ప్రాప్తిసాధనేన యథాధ్యానం పరమపరంవాన్వేతి ప్రాప్నోతీతి ప్రకృత్యమధ్యే ఏకమాత్రద్విమాత్రోంకారయోర్ధ్యానముక్త్వా బ్రవీతి—యః పునరితి. ఇత్థం భావే తృతీయా-బ్రహ్మోంకారయోరభేదోపక్రమాత్. యో హ్యకారాదిమాత్రాత్రయే ఏకస్యా మాత్రాయా అకారస్య ఋష్యాదికం జాగ్రదాదివిభూతిం చ జానాతి తేన సమ్యగ్జ్ఞాతా ఏక మాత్రా యస్యోంకారస్య స ఏకమాత్రః. ఏవం మాత్రాద్వయస్య సమ్యగ్విభూతిజ్ఞానే ద్విమాత్రస్తథా త్రిమాత్రః. తమోంకారం పురుషం యోఽభిధ్యాయీత స ఓంకార విభూతిత్వేన ధ్యాతైస్సామభిః సూర్యద్వారా బ్రహ్మలోకం గత్వా పరమాత్మానం పురుషమీక్షత ఇత్యర్థః. సంశయం తద్బీజం చాహ—కిమిత్యాదినా. అస్మిన్ త్రిమాత్ర వాక్య ఇత్యర్థః. పూర్వత్ర పూర్వపక్షత్వేనోక్తే ఓంకారే బుద్ధిస్థం ధ్యాతవ్యం నిశ్చీయత ఇతి ప్రసంగసంగతిః. యద్వా పూర్వత్ర వర్ణే రూఢస్యాక్షరశబ్దస్య లింగాద్బ్రహ్మణి వృత్తిరుక్తా తద్వదత్రాపి బ్రహ్మలోకప్రాప్తిలింగాత్పరశబ్దస్య హిరణ్యగర్భే వృత్తిరితి దృష్టాంతేన పూర్వపక్షయతి—తత్రాపరమితి. కార్యపరబ్రహ్మణోరుపాస్తిరుభయత్ర ఫలం. స ఉపాసకః. సూర్యే సంపన్నః ప్రవిష్టః. నను వసుదాన ఈశ్వర ఇతి ధ్యానాత్

పూర్వం వర్ణే రూఢస్యాక్షరశబ్దస్య జగద్ధృతిలక్షణలింగేన బ్రహ్మణి 'న క్షరతి' ఇతి యోగవృత్తిరాశ్రితా. తద్వదిహాపి దేశపరిచ్ఛిన్నఫలశ్రుతిలింగేన పరశబ్దస్య ఆపేక్షికపరత్వవిశిష్టే హిరణ్యగర్భే వృత్తిరస్త్వితి దృష్టాంతసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే కార్యబ్రహ్మోపాస్తిః, సిద్ధాంతే పరబ్రహ్మోపాస్తిరితి ఫల

'స తేజసి సూర్యే సంపన్నః ససామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోక'మితి చ తద్విదో దేశపరిచ్ఛిన్నస్య ఫలస్యోచ్యమానత్వాత్. న హి పరబ్రహ్మవిద్దేశపరిచ్ఛిన్నం ఫలమశ్నువీతేతి యుక్తం, సర్వగతత్వాత్పరస్య బ్రహ్మణః. నన్వపరబ్రహ్మపరిగ్రహే పరం పురుషమితి విశేషణం నోపపద్యతే, నైష దోషః, పిండాపేక్షయా ప్రాణస్య పరత్వోపపత్తేః, ఇత్యేవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే. పరమేవ బ్రహ్మాభిధ్యాతవ్యమిహోపదిశ్యతే. కస్మాత్? ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్. ఈక్షతిర్దర్శనం దర్శనవ్యాప్యమీక్షతికర్మ, ఈక్షతికర్మత్వేనాస్యాభిధ్యాతవ్యస్య పురుషస్య వాక్యశేషే వ్యపదేశో భవతి 'స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షతే' ఇతి. తత్రాభిధ్యాయతేరతథాభూతమపి వస్తు కర్మ భవతి మనోరథకల్పితస్యాప్యభిధ్యాయతికర్మత్వాత్. ఈక్షతేస్తు తథాభూతమేవ వస్తు లోకే కర్మ దృష్టమిత్యతః పరమాత్మైవాయం సమ్యగ్దర్శనవిషయీభూత ఈక్షతికర్మత్వేన వ్యపదిష్ట ఇతి గమ్యతే

'విందతే వస్వి' త్యల్పఫలం బ్రహ్మోపాసకస్య శ్రుతమిత్యత ఆహ—న హీతి. అన్యత్ర తథాత్వేఽప్యత్ర పరవిత్పరమపరవిదపరమన్వేతీత్యుపక్రమాత్ పరవిదోఽపరప్రాప్తిరయుక్తా ఉపక్రమవిరోధాత్. న చాత్ర పరప్రాప్తిరేవోక్తేతి వాచ్యం, పరస్య సర్వగతత్వాత్. అత్రైవ ప్రాప్తిసంభవేన సూర్యద్వారా గతివైయర్థ్యాత్. తస్మాదుపక్రమానుగృహీతాదపరప్రాప్తిరూపాల్లింగాత్ పరంపురుషమితిపరశ్రుతిర్బాధ్యేత్యర్థః. పరశ్రుతేర్గతిం పృచ్ఛతి—నన్వితి. పిండః స్థూలో విరాట్ తదపేక్షయా సూత్రస్య పరత్వమితి సమాధ్యర్థః సూత్రే సశబ్ద ఈశ్వరపర ఇతి ప్రతిజ్ఞాతత్వేన తం వ్యాచష్టే—పరమేవేతి. స ఉపాసకః ఏతస్మాద్ధిరణ్యగర్భాత్పరం పురుషం బ్రహ్మాహమితీక్షత ఇత్యర్థః. నన్వీక్షణవిషయోఽప్యపరోఽస్తు తత్రాహ—తత్రాభిధ్యాయతేరితి. నన్వీక్షణం ప్రమాత్వాద్విషయసత్యతామపేక్షత ఇతి భవతు సత్యః పర ఈక్షణీయః ధ్యాతవ్య

భేదః. ప్రశ్నోపనిషది శ్రూయతే—'యః పునరేతం త్రిమాత్రేణోమిత్యేతేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయీత...' ఇతి. తత్ర ధ్యేయం వస్తు కిం హిరణ్యగర్భాఖ్యమపరం బ్రహ్మ, ఉత పరం బ్రహ్మేతి విశయే, అపరమితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—సః ధ్యాతవ్యః పరమాత్మైవ. కుతః, ఈక్షతి కర్మవ్యపదేశాత్ 'పరాత్పరం పురి

స ఏవ చేహ పరపురుషశబ్దాభ్యామభిధ్యాతవ్యః ప్రత్యభిజ్ఞాయతే. నన్వభిధ్యానే పరపురుష ఉక్తః ఈక్షణే తు పరాత్పరః కథమితర ఇతరత్ర ప్రత్యభిజ్ఞాయత ఇతి, అత్రోచ్యతే. పరపురుషశబ్దౌ తావదుభయత్ర సాధారణౌ. న చాత్ర జీవఘనశబ్దేన ప్రకృతోఽభిధ్యాతవ్యః పరః పురుషః పరామృశ్యతే యేన తస్మాత్పరాత్పరోఽయమీక్షితవ్యః పురుషోఽన్యః స్యాత్. కస్తర్హి జీవఘన ఇతి, ఉచ్యతే. ఘనో మూర్తిః జీవలక్షణో ఘనో జీవఘనః సైంధవఖిల్యవత్ యః పరమాత్మనో జీవఘనరూపః ఖిల్యభావ ఉపాధికృతః పరశ్చ విషయేంద్రియేభ్యః సోఽత్ర జీవఘన ఇతి అపర ఆహ 'స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోక'మితి, అతీతానంతరవాక్యనిర్దిష్టో యో బ్రహ్మలోకః పరశ్చ లోకాంతరేభ్యః సోఽత్ర జీవఘన ఇత్యుచ్యతే. జీవానాం హి సర్వేషాం కరణపరివృతానాం సర్వకరణాత్మని హిరణ్యగర్భే బ్రహ్మలోకనివాసిని సంఘాతోప

స్త్వపరోఽసత్యః కిం న స్యాదిత్యత ఆహ—స ఏవేతి. శ్రుతిభ్యాం ప్రత్యభిజ్ఞానాత్స ఏవాయమితి సౌత్రస్సశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. అత్రైవం సూత్రయోజనా, ఓంకారే యో ధ్యేయః స పర ఏవాత్మా వాక్యశేషే ఈక్షణీయతోక్తేరత్ర చ శ్రుతిప్రత్యభిజ్ఞానాత్ స ఏవాయమితి. నను శబ్దభేదాన్న ప్రత్యభిజ్ఞేతి శంకతే—నన్వితి. పరాత్పర ఇతి శబ్దభేదమంగీకృత్య శ్రుతిభ్యాముక్తప్రత్యభిజ్ఞాయా అవిరోధమాహ—అత్రేతి. నను 'ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్ పరా'దిత్యేతత్పదేనోపక్రాంతధ్యాతవ్యపరామర్శాదీక్షణీయః పరాత్మా ధ్యేయాదన్య ఇత్యత ఆహ—న చాత్రేతి. ధ్యానస్య తత్ఫలేక్షణస్య చ లోకే సమానవిషయత్వాద్ధ్యేయ ఏవేక్షణీయః. ఏవం చోపక్రమోపసంహారయోరేకవాక్యతా భవతీతి భావః. 'ససామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకం స ఏతస్మాజ్జీవఘనా'దిత్యేతత్పదేన సన్నిహితతరో బ్రహ్మలోకస్వామీ పరామృశ్యత ఇతి ప్రశ్నపూర్వకం వ్యాచష్టే—కస్తర్హీత్యాదినా. 'మూర్తౌ ఘన' ఇతి సూత్రాదితి భావః. సైంధవఖిల్యో లవణపిండః ఖిల్యవదల్పో భావః పరిచ్ఛేదో యస్య స ఖిల్యభావః. ఏతత్పదేన బ్రహ్మలోకో వా పరామృశ్యత ఇత్యాహ—అపర ఇతి. జీవఘనశబ్దస్య బ్రహ్మలోకే లక్షణాం దర్శయతి—జీవానాం హీతి. వ్యష్టికరణాభిమానినాం జీవానాం ఘనస్సంఘాతో యస్మిన్ సర్వకరణాభిమానిని సజీవఘనః తత్స్వామికత్వాత్పరంపరాసంబంధేన లోకో లక్ష్యత

శయం పురుషమీక్షతే' ఇతి వాక్యశేషే ధ్యాతవ్యస్య ఈక్షతికర్మత్వేన వ్యపదేశాత్

పత్తేర్భవతి బ్రహ్మలోకో జీవఘనః తస్మాత్పరో యః పురుషః పరమాత్మే క్షణకర్మభూతః స ఏవాభిధ్యానేఽపి కర్మభూత ఇతి గమ్యతే. పరం పురుషమితి చ విశేషణం పరమాత్మపరిగ్రహ ఏవావకల్ప్యతే. పరో హి పురుషః పరమాత్మైవ భవతి యస్మాత్పరం కించిదన్యన్నాస్తి 'పురుషాన్న పరం కించిత్ సా కాష్ఠా సా పరాగతి'రితి శ్రుత్యంతరాత్. 'పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోంకార' ఇతి చ విభజ్యానంతరమోంకారేణ పరం పురుషమభిధ్యాతవ్యం బ్రువన్పరమేవ బ్రహ్మ పరం పురుషం గమయతి. 'యథా పాదోదరస్త్వచా వినిర్ముచ్యతే ఏవం హైవ స పాప్మనా వినిర్ముచ్యత'ఇతి చ పాప్మవినిర్మోకఫలవచనం పరమాత్మానమిహాభిధ్యాతవ్యం సూచయతి. అథ యదుక్తం పరమాత్మాభిధ్యాయినో న దేశపరిచ్ఛిన్నం ఫలం యుజ్యత ఇతి, అత్రోచ్యతే.—త్రిమాత్రేణోంకారేణాలంబనేన పరమాత్మానమభిధ్యాయతః ఫలం బ్రహ్మలోకప్రాప్తిః క్రమేణ చ సమ్యగ్దర్శనోత్పత్తిరితి క్రమముక్త్యభిప్రాయమేతద్భవిష్యతీత్యదోషః.

ఇత్యర్థః. తస్మాత్పరస్సర్వలోకాతీతః శుద్ధ ఇత్యర్థః. పరపురుషశబ్దస్య పరమాత్మని ముఖ్యత్వాచ్చ స ఏవ ధ్యేయ ఇత్యాహ—పరమితి. యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కించిత్స ఏవ ముఖ్యః పరః న తు పిండాత్పరస్సూత్రాత్మేత్యర్థః. కిం చ పరశబ్దేనోపక్రమే నిశ్చితం పరం బ్రహ్మైవాత్ర వాక్యశేషే ధ్యాతవ్యమిత్యాహ—పరం చాపరం చేతి. పాపనివృత్తిలింగాచ్చేత్యాహ—యథేతి. పాదోదరస్సర్పః.ఓంకారే పరబ్రహ్మోపాసనయా సూర్యద్వారా బ్రహ్మలోకం గత్వా పరం బ్రహ్మేక్షిత్వా తదేవ శాంతమభయం పరం ప్రాప్నోతీత్యవిరోధమాహ—అత్రోచ్యత ఇతి. ఏవమేకవాక్యతాసమర్థస్వప్రకరణానుగృహీతపరపురుషశ్రుతిభ్యాం పరబ్రహ్మప్రత్యభిజ్ఞయా బ్రహ్మలోకప్రాప్తిలింగం బాధిత్వా వాక్యం ప్రణవధ్యేయే బ్రహ్మణి సమన్వితమితి సిద్ధం. ఇతి చతుర్థాధికరణమ్.

ధ్యానేక్షణయోరేకవిషయత్వనియమాత్. అతః క్రమముక్త్యర్థమోంకారావలమ్బనేన ధ్యాతవ్యః పరమాత్మైవేతి సమంజసమ్.

సూ. దహర ఉత్తరేభ్యః. ౧౪.

'అథ యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుండరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నంతరాకాశ స్తస్మిన్ యదంత స్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్య' మిత్యాదివాక్యం సమామ్నాయతే. తత్ర యోఽయం దహరే హృదయపుండరీకే దహర ఆకాశశ్శ్రుతః స కిం భూతాకాశోఽథ విజ్ఞానాత్మాఽథవా పరమాత్మేతి సంశయ్యతే. కుతస్సంశయః? ఆకాశబ్రహ్మపురశబ్దాభ్యామ్, ఆకాశశబ్దో హ్యయం భూతాకాశే పరస్మింశ్చ బ్రహ్మణి ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే. తత్ర కిం భూతాకాశ ఏవ దహరస్స్యాత్కిం వా పర ఇతి సంశయః. తథా బ్రహ్మపురమితి కిం జీవోఽత్ర బ్రహ్మనామా తస్యేదం పురం శరీరం బ్రహ్మపురం అథవా పరస్యైవ బ్రహ్మణః పురం బ్రహ్మపురమితి. తత్ర జీవస్య పరస్య వాన్యతరస్య పురస్వామినో దహరాకాశత్వే సంశయః. తత్రాకాశశబ్దస్య భూతాకాశే రూఢత్వాద్భూతాకాశ ఏవ

౧౪. దహర ఉత్తరేభ్యః. ఛాందోగ్యముదాహరతి—అథేతి. భూమవిద్యానంతరం దహరవిద్యాప్రారంభార్థోఽథశబ్దః-బ్రహ్మణోఽభివ్యక్తిస్థానత్వాత్ బ్రహ్మపురం శరీరమస్మిన్ యత్ప్రసిద్ధం దహరమల్పం హృత్పద్మం తస్మిన్ హృదయే యదంతరాకాశశబ్దితం బ్రహ్మ తదన్వేష్టవ్యం విచార్య జ్ఞేయమిత్యర్థః. అత్రాకాశో జిజ్ఞాస్య స్తదంతస్థంవా వేతి ప్రథమం సంశయః కల్ప్యః. తత్ర యద్యాకాశ స్తదా సంశయద్వయం. తత్రాకాశశబ్దాదేకం సంశయముక్త్వా బ్రహ్మపురశబ్దాత్ సంశయాంతరమాహ—తథా బ్రహ్మపురమితీతి. అత్ర శబ్దే జీవస్య బ్రహ్మణో వా పురమితి సంశయః. తత్ర తస్మిన్ సంశయే సతీతి యోజనా. పరపురుషశబ్దస్య బ్రహ్మణి ముఖ్యత్వాత్ బ్రహ్మ ధ్యేయమిత్యుక్తం, తద్వదిహాప్యాకాశపదస్య భూతాకాశే రూఢత్వాద్భూతాకాశో ధ్యేయ ఇతి దృష్టాంతేన పూర్వపక్షయతి—తత్రాకాశేత్యాదినా. దహరవాక్యస్యానంతరప్రజా

పూర్వం పరపురుషశబ్దస్య బ్రహ్మణి రూఢత్వాత్ బ్రహ్మ ఉపాస్యమిత్యుక్తమ్, తద్వదిహాప్యాకాశశబ్దస్య భూతాకాశే రూఢత్వాత్ తస్యైవోపాస్యత్వమస్త్వితి దృష్టాంతసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే ఆకాశాద్యుపాస్తిః, సిద్ధాంతే బ్రహ్మోపాస్తిరితి ఫలభేదః,

దహరశబ్ద ఇతి ప్రాప్తం, తస్య చ దహరాయతనాపేక్షయా దహరత్వం 'యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ' ఇతి చ బాహ్యాభ్యంతరభావకృతభేదస్యోపమానోపమేయభావో ద్యావా పృథివ్యాది చ తస్మిన్నంతస్సమాహితమవకాశాత్మనాఽకాశస్యైక త్వాత్. అథవా జీవో దహర ఇతి ప్రాప్తం బ్రహ్మపురశబ్దాత్, జీవస్య హీదం పురం సచ్ఛరీరం బ్రహ్మపురమిత్యుచ్యతే. తస్య స్వకర్మణో పార్జితత్వాత్. భక్త్యా చ తస్య బ్రహ్మశబ్దవాచ్యత్వమ్. నహి పరస్య బ్రహ్మణః శరీరేణ స్వస్వామిలక్షణస్సంబంధోఽస్తి. తత్ర పురస్వామినః పురైకదేశేఽవస్థానం దృష్టం యథా రాజ్ఞః, మన ఉపాధికశ్చ జీవో మనశ్చ ప్రాయేణ హృదయే ప్రతిష్ఠితమిత్యతో జీవస్యైవేదం హృద యేఽన్తరవస్థానం స్యాత్. దహరత్వమపి తస్యైవారాగ్రోపమితత్వా దవకల్పతే. ఆకాశోపమితత్వాది చ బ్రహ్మాభేదవివక్షయా భవిష్యతి.

పతివాక్యస్య చ సగుణే నిర్గుణే చ సమన్వయోక్తేః శ్రుత్యాదిసంగతయః. పూర్వపక్షే భూతాకాశాద్యుపాస్తిః సిద్ధాంతే సగుణబ్రహ్మోపాస్త్యా నిర్గుణధీరితి ఫలభేదః న చ 'ఆకాశస్తల్లింగా'దిత్యనేనాస్య పునరుక్తతా శంకనీయా. అత్ర 'తస్మిన్ యదంతస్త దన్వేష్టవ్య' మిత్యాకాశాంతస్థస్యాన్వేష్టవ్యత్వాదిలింగాన్వయేన దహరాకాశస్య బ్రహ్మత్వే స్పష్టలింగాభావాత్. నను భూతాకాశస్యాల్పత్వం కథమేకస్యోపమానత్వ ముపమేయత్వం చ కథం 'ఉభే అస్మిన్ ద్యావాపృథివీ అంతరేవ సమాహితే ఉభావ గ్నిశ్చ వాయుశ్చే'త్యాదినా శ్రుతసర్వాశ్రయత్వం చ కథమిత్యాశంక్య క్రమేణ పరిహరతి—తస్యేత్యాదినా. హృదయాపేక్షయాఽల్పత్వం ధ్యానార్థం కల్పిత భేదాత్ సాదృశ్యం, స్వత ఏకత్వాత్ సర్వాశ్రయత్వమిత్యర్థః. నను 'ఏష ఆత్మే'త్యాత్మ శబ్దో భూతే న యుక్త ఇత్యరుచేరాహ—అథ వేతి. భక్త్యేతి-చైతన్యగుణయోగేనేత్యర్థః. ముఖ్యం బ్రహ్మ గృహ్యతామిత్యత ఆహ—న హీతి. అస్తు పురస్వామీ జీవో హృదయ స్థాకాశస్తు బ్రహ్మేత్యత ఆహ—తత్రేతి. పురస్వామిన ఏవ తదంతస్థత్వసంభవాత్ నాన్యాపేక్షేత్యర్థః. వ్యాపినోఽంతస్థత్వం కథమిత్యత ఆహ—మన ఇతి. ఆకాశ పదేన దహరమనుకృష్యోక్తోపమాదికం బ్రహ్మాభేదవివక్షయా భవిష్యతీత్యాహ—ఆకా శేతి. నను జీవస్యాకాశపదార్థత్వమయుక్తమిత్యాశంక్య తర్హి భూతాకాశ ఏవ దహ

ఛాందోగ్యే శ్రూయతే—'అథ యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుండరీకం వేశ్మ

న చాత్ర దహరస్యాకాశస్యాన్వేష్టవ్యత్వం విజిజ్ఞాసితవ్యత్వం చ శ్రూయతే 'తస్మిన్ యదంత'రితి పరవిశేషణత్వేనోపాదానాదితి, అత ఉత్తరం బ్రూమః.—పరమేశ్వర ఏవాత్ర దహరాకాశో భవితుమర్హతి న భూతాకాశో జీవో వా. కస్మాత్? ఉత్తరేభ్యో వాక్యశేషగతేభ్యో హేతుభ్యః. తథాహి—అన్వేష్టవ్యతయాఽభిహితస్య దహరాకాశస్య 'తం చేద్బ్రూయు'రిత్యుపక్రమ్య 'కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యం యద్వావవిజిజ్ఞాసితవ్య'మిత్యేవమాక్షేపపూర్వకం ప్రతిసమాధానవచనం భవతి 'స బ్రూయాద్యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఉభే అస్మిన్ ద్యావాపృథివీ అంతరేవ సమాహితే' ఇత్యాది. తత్ర పుండరీకదహరత్వేన ప్రాప్తదహరత్వస్యాకాశస్య ప్రసిద్ధాకాశౌపమ్యేన దహరత్వం నివర్తయన్భూతాకాశత్వం దహరస్యాకాశస్య నివర్తయతీతి గమ్యతే. యద్యప్యాకాశశబ్దో భూతాకాశే రూఢస్తథాపి తేనైవ తస్యోపమా నోపపద్యత ఇతి భూతాకాశ

రోఽస్తు తస్మిన్నంతస్స్థం కించిద్ధ్యేయమితి పక్షాంతరమాహ—న చాత్రేతి. పరమం తత్స్థం వస్తు, తద్విశేషణత్వేనాధారత్వేన దహరాకాశస్య తచ్ఛబ్దేనోపాదానాదిత్యర్థః. యద్వా, అన్వేష్టవ్యత్వాదిలింగాద్దహరస్య బ్రహ్మత్వనిశ్చయాత్ 'ఆకాశస్తల్లింగా'దిత్యనేన గతార్థత్వమితి శంకాత్ర నిరసనీయా అన్వేష్టవ్యత్వాదేః పరవిశేషణత్వేన గ్రహణాద్దహరస్య బ్రహ్మత్వే లింగం నాస్తీత్యర్థః. అపహతపాప్మత్వాదిలింగోపేతాత్మశ్రుత్యా కేవలాకాశశ్రుతిర్బాధ్యేతి సిద్ధాంతయతి—పరమేశ్వర ఇత్యాదినా. ఆకాశస్యాక్షేపపూర్వకమితి సంబంధః. తమాచార్యం ప్రతి యది బ్రూయుః. హృదయమేవ తావదల్పం తత్రత్యాకాశోఽల్పతరః కిం తదత్రాల్పే విద్యతే యద్విచార్య జ్ఞేయమితి, తదా స ఆచార్యో బ్రూయాదాకాశస్యాల్పతానివృత్తిమిత్యర్థః. వాక్యస్య తాత్పర్యమాహ—తత్రేతి. నివర్తయన్ ఆచార్య ఇతి శేషః. నన్వాకాశశబ్దేన రూఢ్యా భూతాకాశస్య భానాత్కథం తన్నివృత్తిరిత్యాశంక్యాహ—యద్యపీతి. నను ''రామరావణయోర్యుద్ధం రామరావణయోరివే''త్యభేదేఽప్యుపమా దృష్టేతి చేన్న, అభేదే సాదృ

దహరోఽస్మిన్నంతరాకాశః' ఇత్యాది. తత్ర దహరపుండరీకే యో దహరాకాశః శ్రుతః స కిం భూతాకాశః, ఉత జీవః, ఉతాహో పరమాత్మేతి విశయే, భూతాకాశా

శంకా నివర్తితా భవతి. నన్వేకస్యాప్యాకాశస్య బాహ్యాభ్యంతరత్వకల్పితభేదేనోపమానోపమేయభావస్సంభవతీత్యుక్తం. నైవం సంభవతి. అగతికా హీయం గతిః, యత్కాల్పనికభేదాశ్రయణం. అపి చ కల్పయిత్వాపి భేదముపమానోపమేయభావం వర్ణయతః పరిచ్ఛిన్నత్వాదభ్యంతరాకాశస్య న బాహ్యాకాశపరిమాణత్వముపపద్యతే. నను పరమేశ్వరస్యాపి 'జ్యాయానాకాశా' దితి శ్రుత్యంతరాన్నైవాకాశపరిమాణత్వ ముపపద్యతే, నైష దోషః, పుండరీకవేష్టనప్రాప్తదహరత్వనివృత్తి పరత్వాద్వాక్యస్య న తావత్త్వప్రతిపాదనపరత్వం. ఉభయప్రతిపాదనే హి వాక్యం భిద్యేత. న చ కల్పితభేదే పుండరీకవేష్టితే ఆకాశైకదేశే ద్యావాపృథివ్యాదీనామంతస్సమాధానముపపద్యతే. 'ఏష ఆత్మాపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసంకల్ప' ఇతి చాత్మత్వాపహతపాప్మత్వాదయో గుణా న భూతాకాశే సంభవంతి. యద్యప్యాత్మశబ్దో జీవే సంభవతి తథాపీతరేభ్యః కారణేభ్యో జీవాశంకాపి నివర్తితా భవతి. న హ్యుపాధిపరిచ్ఛిన్నస్యారాగ్రోపమితస్య జీవస్య పుండరీకవేష్టనకృతం దహరత్వం శక్యం నివర్తయితుం. బ్రహ్మాభేదవివక్షయా

శ్యస్యానన్వయేన యుద్ధస్య నిరుపమత్వే తాత్పర్యాదయమనన్వయాలంకార ఇతి హి కావ్యవిదః. పూర్వోక్తమనూద్య నిరస్యతి—నన్విత్యాదినా. "సీతాశ్లిష్ట ఇవాభాతి కోదండప్రభయా యుత" ఇత్యాదౌ ప్రభాయోగసీతాశ్లేషరూపవిశేషణభేదాత్ భేదాశ్రయణమేకస్యైవ శ్రీరామస్యోపమానోపమేయభావసిద్ధ్యర్థమగత్యా కృతమిత్యనుదాహరణం ద్రష్టవ్యం. నైవమత్రాశ్రయణం యుక్తం. వాక్యస్యాల్పత్వనివృత్తిపరత్వేన గతిసద్భావాత్. కించ హార్దాకాశస్యాంతరత్వాత్యాగే అల్పత్వేన వ్యాపకబాహ్యాకాశసాదృశ్యం న యుక్తమిత్యాహ—అపి చేతి. ఆంతరత్వత్యాగే త్వత్యంతాభేదాన్న సాదృశ్యమితి భావః. నను హార్దాకాశస్యాల్పత్వనివృత్తౌ తావత్త్వే చ తాత్పర్యం కిం న స్యాదిత్యత ఆహ—ఉభయేతి. అతోఽల్పత్వనివృత్తావేవ తాత్పర్యమితి భావః. ఏవమాకాశోపమితత్వాద్దహరాకాశో న భూతమిత్యుక్తం సర్వాశ్రయత్వాదిలింగేభ్యశ్చ తథేత్యాహ—న చేత్యాదినా. విగతా జిఘత్సా జగ్ధుమిచ్ఛా యస్య

దిరితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—దహరాకాశః పరమాత్మైవ. కస్మాత్, ఉత్తరేభ్యః

జీవస్య సర్వగతత్వాది వివక్ష్యత ఇతి చేత్ యదాత్మతయా జీవస్య సర్వగతత్వాది వివక్ష్యతే తస్యైవ బ్రహ్మణస్సాక్షాత్సర్వగతత్వాది వివక్ష్యతామితి యుక్తం. యదప్యుక్తం 'బ్రహ్మపుర'మితి జీవేన పురస్యోపలక్షితత్వాద్రాజ్ఞ ఇవ జీవస్యైవేదం పురస్వామినః పురైకదేశ వర్తిత్వమస్త్వితి,అత్ర బ్రూమః.—పరస్యైవేదం బ్రహ్మణః పురం సచ్ఛరీరం బ్రహ్మపురమిత్యుచ్యతే బ్రహ్మశబ్దస్య తస్మిన్ముఖ్యత్వాత్ తస్యాప్యస్తి పురేణానేన సంబంధః ఉపలబ్ధ్యధిష్ఠానత్వాత్. 'స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షతే సవా అయం పురుషస్సర్వాసు పూర్షు పురిశయ' ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః. అథవా జీవపుర ఏవాస్మిన్బ్రహ్మ సన్నిహితముపదేక్ష్యతే. యథా సాలగ్రామే విష్ణుస్సన్నిహితః ఇతి తద్వత్. 'తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయతే ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయత' ఇతి చ కర్మణామంతవత్ఫలత్వముక్త్వా 'అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజంత్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీ' తి ప్రకృతదహరాకాశ విజ్ఞానస్యానంతఫలత్వం వదన్పరమాత్మత్వమస్య సూచయతి. యద

సోఽయం విజిఘత్సః బుభుక్షాశూన్య ఇత్యర్థః. ప్రథమశ్రుతబ్రహ్మశబ్దేన తత్సాపేక్ష చరమశ్రుతషష్ఠీవిభక్త్యర్థస్సంబంధో నేయః న తు బ్రహ్మణః పురమితి షష్ఠ్యర్థః స్వస్వామిభావో గ్రాహ్యః. 'నిరపేక్షేణ తత్సాపేక్షం బాధ్య'మితి న్యాయాదిత్యాహ— అత్ర బ్రూమ ఇతి. శరీరస్య బ్రహ్మణా తదుపలబ్ధిస్థానత్వరూపే సంబంధే మానమాహ— స ఇతి. పూర్షు శరీరేషు, పురి హృదయే శయ ఇతి పురుష ఇత్యన్వయః. నను బ్రహ్మశబ్దస్య జీవేఽప్యస్నాదినా శరీరవృద్ధిహేతౌ ముఖ్యత్వాన్న షష్ఠ్యర్థః. కథంచిన్నేయ ఇత్యత ఆహ—అథవేతి. బృంహయతి దేహమితి బ్రహ్మ జీవః తత్స్వామికే పురే, హృదయం బ్రహ్మవేశ్మ భవతు రాజపురే మైత్రసద్మవదిత్యర్థః. అనంతఫలలింగాదపి దహరః పరమాత్మేత్యాహ—తద్యథేతి. అథ కర్మఫలాద్వైరాగ్యానంతరమిహ జీవద్దశాయామాత్మానం దహరం తదాశ్రితాంశ్చ సత్యకామాదిగుణాన్ ఆచార్యోపదేశమనువిద్య ధ్యానేనానుభూయ యే పరలోకం గచ్ఛంతి తేషాం సర్వలోకేష్వనంతమైశ్వర్యం స్వేచ్ఛయా సంచలనాదికం భవతీత్యర్థః. దహరే ఉక్తలింగాన్యన్యథాసిద్ధాని తేషాం

'యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽంతర్హృదయ ఆకాశ ఉభే అస్మిన్ ద్యావా పృథివీ అంతరేవ సమాహితే ఏష ఆత్మాపహతపాప్మా' ఇత్యాదివాక్యశేషగతేభ్యః

ప్యేతదుక్తం, న దహరస్యాకాశస్యాన్వేష్టవ్యత్వం విజిజ్ఞాసితవ్యత్వం చ శ్రుతం పరవిశేషణత్వేనోపాదానాదితి, అత్ర బ్రూమః — యద్యాకాశో నాన్వేష్టవ్యత్వేనోక్తస్స్యాత్ 'యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ' ఇత్యాద్యాకాశస్వరూపప్రదర్శనం నోపపద్యేత. నన్వేతదప్యంతర్వర్తివస్తుసద్భావదర్శనాయైవ ప్రదర్శ్యతే 'తం చేద్బ్రూయుర్యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుండరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నంతరాకాశః కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యం యద్వావవిజిజ్ఞాసితవ్య'మిత్యాక్షిప్య పరిహారావసరే ఆకాశౌపమ్యోపక్రమేణ ద్యావాపృథివ్యాదీనామంతస్సమాహితత్వప్రదర్శనాన్నైతదేవం. ఏవం హి సతి యదంతస్సమాహితం ద్యావాపృథివ్యాది తదన్వేష్టవ్యం విజిజ్ఞాసితవ్యం చోక్తం స్యాత్. తత్ర వాక్యశేషో నోపపద్యేత 'అస్మిన్కామాస్సమాహితా ఏష ఆత్మాపహతపాప్మే'తి హి ప్రకృత్య ద్యావాపృథివ్యాదిసమాధానాధారమాకాశమాత్మానమనుకృష్య 'అథయ ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజంత్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామా'నితి సముచ్చయార్థేన చ శబ్దేనాత్మానం చ కామాధారమాహితాంశ్చ కామాన్విజ్ఞేయాన్వాక్యశేషో దర్శయతి. తస్మాద్వాక్యోపక్రమేఽపి దహర ఏవాకాశో హృదయపుండరీకాధిష్ఠానః సహాంతస్థైస్సమాహితైః పృథివ్యాదిభిస్సత్యైశ్చ కామైర్విజ్ఞేయ ఉక్త ఇతి గమ్యతే. స చోక్తేభ్యో హేతుభ్యః పరమేశ్వర ఇతి స్థితం.

తదంతస్థగుణత్వాదిత్యుక్తం స్మారయిత్వా దూషయతి — యదపీత్యాదినా. ఉత్తరే ఆకాశస్వరూపప్రతిపాదనాన్యథానుపపత్త్యా పూర్వం తస్యాన్వేష్యత్వాదికమిత్యత్రాన్యథోపపత్తిం శంకతే — నన్వితి. ఏతదాకాశస్వరూపం ఆక్షేపబీజమాకాశస్యాల్పత్వముపమయా నిరస్యాంతస్థవస్తూక్తేస్తదంతస్థమేవ ధ్యేయమిత్యర్థః. తర్హి జగదేవ ధ్యేయం స్యాదిత్యాహ — నైతదేవమితి. అస్తు కో దోషస్తత్రాహ — తత్రేతి. సర్వనామభ్యాం దహరాకాశమాకృష్యాత్మత్వాదిగుణానుక్త్వా గుణైస్సహ తస్యైవ ధ్యేయత్వం వాక్యశేషో బ్రూతే, తద్విరోధ ఇత్యర్థః. 'తస్మిన్ యదంత'రితి తత్పదేన వ్యవహితమపి హృదయం యోగ్యతయా గ్రాహ్యమిత్యాహ — తస్మాదితి. యద్వా ఆకాశస్తస్మిన్ యదంతస్తదుభయమన్వేష్టవ్యమితి యోజనాం సూచయతి — సహాంతస్థైరితి.

ఆకాశోపమానత్వద్యావా పృథివ్యధిష్ఠానత్వాత్మత్వాపహత పాప్మత్వాదిహేతుభ్యః ఇత్యర్థః.

సూ. గతిశబ్దాభ్యాం తథా హి దృష్టం లింగం చ. ౧౫.

దహరః పరమేశ్వర ఉత్తరేభ్యో హేతుభ్య ఇత్యుక్తం. త ఏవోత్తరే హేతవ ఇదానీం ప్రపంచ్యంతే. ఇతశ్చ పరమేశ్వర ఏవ దహరః యస్మాద్దహరవాక్యశేషే పరమేశ్వరస్యైవ ప్రతిపాదకౌ గతిశబ్దౌ భవతః. 'ఇమాస్సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛంత్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విందంతీ'తి తత్ర ప్రకృతం దహరం బ్రహ్మలోకశబ్దేనాభిధాయ తద్విషయా గతిః ప్రజాశబ్దవాచ్యానాం జీవానామభిధీయమానా దహరస్య బ్రహ్మతాం గమయతి. తథా హ్యహరహర్జీవానాం సుషుప్త్యవస్థాయాం బ్రహ్మవిషయగమనం దృష్టం శ్రుత్యంతరే 'సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతీ'త్యేవమాదౌ. లోకేఽపి కిల గాఢం సుషుప్తమాచక్షతే 'బ్రహ్మీభూతో బ్రహ్మతాం గత' ఇతి. తథా బ్రహ్మలోకశబ్దోఽపి ప్రకృతే దహరే ప్రయుజ్యమానో జీవభూతాకాశ

---

౧౫. దహరాకాశస్య బ్రహ్మత్వే హేత్వంతరమాహ—గతీతి. ప్రజాజీవాః ఏతం హృదయస్థం దహరం బ్రహ్మస్వరూపం లోకమహరహః ప్రత్యహం స్వాపే గచ్ఛంత్యస్తదాత్మనా స్థితా అప్యనృతాజ్ఞానేనావృతాస్తం న జానంతి అతః పునరుత్తిష్ఠంతీత్యర్థః నన్వేతత్పదపరామృష్టదహరస్య స్వాపే జీవగమ్యత్వేఽపి బ్రహ్మత్వే కిమాయాతమిత్యాశంక్య తథాహి దృష్టమితి వ్యాచష్టే—తథాహీతి. లోకేఽపి దృష్టమిత్యర్థాంతరమాహ—లోకేఽపీతి. గతిలింగం వ్యాఖ్యాయ శబ్దం వ్యాచష్టే—తథేతి. జీవభూతాకాశయోర్బ్రహ్మలోకశబ్దస్యాప్రసిద్ధేరితి భావః. బ్రహ్మణ్యపి తస్యాప్ర

దహరాకాశస్య పరబ్రహ్మపరత్వే హేత్వంతరమాహ—

'ఇమాః సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛంత్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విందంతి' ఇతి దహరవాక్యశేషే ప్రజాశబ్దవాచ్యానాం జీవానాం ప్రత్యహముచ్యమానా ప్రకృతదహరవిషయా యా గతిః, యశ్చ బ్రహ్మలోకశబ్దః. తాభ్యాం దహరస్య పరబ్రహ్మతావగమ్యతే. తథాహి దృష్టం శ్రుత్యంతరే 'సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతి' ఇతి. ఏవం చ ప్రత్యహం హిరణ్యగర్భలోకగమనాసంభవాద్బ్రహ్మైవ లోక ఇతి

शंकां निवर्तयन्ब्रह्मतामस्य गमयति. ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत्. गमयेद्यदीदं ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत. सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैवलोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति. एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिंगम्. न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छंतीति शक्यं कल्पयितुम्.

सू. धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः. १६.

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः. कथम्? 'दह

सिद्धिं शंकते—नन्विति. निषादस्थपतिन्यायेन समाधत्ते—गमयेदिति. षष्ठे चिंतितं स्थपतिर्निषादश्शब्दसामर्थ्यात् रौद्रीमिष्टिं विधाय 'एतया निषादस्थपतिं याजये'दित्याम्नायते. तत्र निषादानां स्थपतिः स्वामीति षष्ठीसमासेन त्रैवर्णिको ग्राह्यः अग्निविद्यादिसामर्थ्यात् नतु निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयेण निषादो ग्राह्योऽसामर्थ्यादिति प्राप्ते सिद्धांतः. निषाद एव स्थपतिस्स्यात् निषादशब्दस्य निषादे शक्तत्वात्, तस्याश्रुतषष्ठ्यर्थसंबंधलक्षकत्वकल्पनायोगात् श्रुतद्वितीयाविभक्तेः पूर्वपदसंबंधकल्पनायां लाघवात् अतो निषादस्येष्टिसामर्थ्यमात्रं कल्प्यमिति तद्वद्ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारय इत्यर्थः. कर्मधारये लिंगं चास्तीति व्याचष्टे—एतदेवेति. सूत्रे चकार उक्तन्यायसमुच्चयार्थः.

१६. सर्वजगद्धारणलिंगाच्च दहरः पर इत्याह—धृतेरिति. नन्वथशब्दाद्दहरप्रकरणं विच्छिद्य श्रुता धृतिर्न दहरलिंगमिति शंकते—कथमिति. 'य

सामानाधिकरण्यस्य परिग्रहे अहरहर्गमनमेव लिंगं ज्ञापकम्. चशब्देन निषादस्थपतिन्यायोऽपि सामानाधिकरण्यपरिग्रहे सूचित इति ध्येयम्.

दहरस्य परब्रह्मत्वे हेत्वंतरमाह द्वाभ्याम्—

'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय' इति श्रुता

రోఽస్మిన్నంతరాకాశ' ఇతి హి ప్రకృత్యాకాశౌపమ్యపూర్వకం తస్మిం స్సర్వసమాధానముక్త్వా తస్మిన్నేవ చాత్మశబ్దం ప్రయుజ్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణయోగం చోపదిశ్య తమేవానతివృత్తప్రకరణం నిర్దిశతి 'అథ య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరేషాం లోకానామసంభేదాయే'తి. తత్ర విధృతిరిత్యాత్మశబ్దసామానాధికరణ్యాద్విధారయితోచ్యతే క్తిచః కర్తరి స్మరణాత్. యథోదకసంతానస్య విధారయితా లోకే సేతుః క్షేత్రసంపదామసంభేదాయ ఏవమయమాత్మైషామధ్యాత్మాదిభేదభిన్నానాం లోకానాం వర్ణాశ్రమాదీనాం చ విధారయితా సేతురసంభేదాయా సంకరాయేతి. ఏవమిహ ప్రకృతే దహరే విధరణలక్షణం మహిమానం దర్శయతి. అయం చ మహిమా పరమేశ్వర ఏవ శ్రుత్యంతరాదుపలభ్యతే. 'ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచంద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః' ఇత్యాదేః. తథాన్యత్రాపి నిశ్చితపరమేశ్వరవాక్యే శ్రూయతే—"ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయే'తి ఏవం ధృతేశ్చ హేతోః పరమేశ్వర ఏవాయం దహరః.

ఆత్మే'తి ప్రకృతాకర్షాత్ అథశబ్దో దహరస్య ధృతిగుణవిధిప్రారంభార్థ ఇత్యాహ—దహరోఽస్మిన్నిత్యాదినా. శ్రుతౌ విధృతిశబ్దః కర్తృవాచిత్వాత్ క్తిజంతః సూత్రే తు మహిమశబ్దసామానాధికరణ్యాత్ ధృతిశబ్దః క్తిన్నంతో విధారణం బ్రూతే, 'స్త్రియాం క్తిన్ని'తి భావే క్తినో విధానాదితి విభాగః. సేతురసంకరహేతుః, విధృతిస్తు స్థితిహేతురిత్యపౌనరుక్త్యమాహ—యథోదకేతి. సూత్రం యోజయతి—ఏవమిహేతి. ధృతేశ్చ దహరః పరః అస్య ధృతిరూపస్య నియమనస్య చ మహిమ్నోఽస్మిన్ పరమాత్మన్యేవ శ్రుత్యంతరే ఉపలబ్ధేరితి సూత్రార్థః. ధృతేశ్చేతి చకారాత్సేతుపదోక్తనియామకత్వలింగం గ్రాహ్యం, తత్ర నియమనే శ్రుత్యంతరోపలబ్ధిమాహ—ఏతస్యేతి. ధృతౌ తామాహ—తథేతి.

యాధృతేరపి హేతోర్దహరాకాశః పరమాత్మైవ. అస్య చ సర్వలోకవిధారణలక్షణమహిమ్నః అస్మిన్ పరమాత్మని 'ఏష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణః' ఇత్యాదిశ్రుత్యంతరేఽప్యుపలబ్ధేరిత్యర్థః.

సూ. ప్రసిద్ధేశ్చ. ౧౭

ఇతశ్చ పరమేశ్వర ఏవాయం 'దహరోఽస్మిన్నంతరాకాశ' ఇత్యుచ్యతే యత్కారణం ఆకాశశబ్దః పరమేశ్వరే ప్రసిద్ధః 'ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యంత' ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్ జీవే తు న క్వచిదాకాశశబ్దః ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే. భూతాకాశస్తు సత్యామప్యాకాశశబ్దప్రసిద్ధావుపమానోపమేయ భావాద్యసంభవాన్న గృహీతవ్య ఇత్యుక్తమ్.

సూ. ఇతరపరామర్శాత్స ఇతి చేన్నాసంభవాత్. ౧౮.

యది వాక్యశేషబలేన దహర ఇతి పరమేశ్వరః పరిగృహ్యేత అస్తీహేతరస్యాపి జీవస్య వాక్యశేషే పరామర్శః 'అథ య ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపే

౧౭. ఆ సమంతాత్ కాశతే దీప్యత ఇతి స్వయం జ్యోతిషి బ్రహ్మణ్యాకాశశబ్దస్య విభుత్వగుణతో వా ప్రసిద్ధిః ప్రయోగప్రాచుర్యం.

౧౮. యది 'ఏష ఆత్మాపహతపాప్మే'త్యాదివాక్యశేషబలేన దహరః పరస్తర్హి జీవోఽపీత్యాశంక్య నిషేధతి—ఇతరేతి. జీవస్య వాక్యశేషమాహ—అథేతి. దహరోక్త్యనంతరం ముక్త్యోపసృప్యం శుద్ధం బ్రహ్మోచ్యతే, య ఏష సంప్రసాదో జీవోస్మాత్కార్యకారణసంఘాతాత్ సమ్యగుత్థాయ ఆత్మానం తస్మాద్వివిచ్య వివిక్తమాత్మానం స్వేన బ్రహ్మరూపేణాభినిష్పద్య సాక్షాత్కృత్య తదేవ ప్రత్యక్పరం జ్యోతిరుపసంపద్యతే ప్రాప్నోతీతి వ్యాఖ్యేయం యథా ముఖం వ్యాదాయ స్వపితీతి వాక్యం సుప్త్వా

దహరాకాశస్యాపి పరమాత్మన్యేవ ప్రసిద్ధేః, లోకరూఢ్యపేక్షయా 'ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా' ఇత్యాదిశ్రౌతరూఢేర్బలీయస్త్వాద్దహరాకాశః పరమాత్మైవ, న భూతాకాశ ఇతి సిద్ధమ్.

నను తర్హి జీవోఽస్త్విత్యాశంక్యాహ—

'ఏష సంప్రసాదః' ఇతి సంప్రసాదశబ్దేన ఇతరస్యాప్యస్మిన్ప్రకరణే పరామ

ణాభినిష్పద్యత ఏష ఆత్మేతి హోవాచే'తి. అత్ర హి సంప్రసాదశబ్దః శ్రుత్యంతరే సుషుప్తావస్థాయాం దృష్టత్వాత్తదవస్థావంతం జీవం శక్నోత్యుపస్థాపయితుం నార్థాంతరం. తథా శరీరవ్యపాశ్రయస్యైవ జీవస్య శరీరాత్సముత్థానం సంభవతి. యథాకాశవ్యపాశ్రయాణాం వాయ్వాదీనామాకాశాత్సముత్థానం తద్వత్. యథా చాదృష్టోఽపి లోకే పరమేశ్వరవిషయ ఆకాశశబ్దః పరమేశ్వరధర్మసమభివ్యాహారాత్ 'ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితే'త్యేవమాదౌ పరమేశ్వరవిషయోఽభ్యుపగతః. ఏవం జీవవిషయోఽపి భవిష్యతి. తస్మాదితరపరామర్శాత్ 'దహరోఽస్మిన్నంతరాకాశ' ఇత్యత్ర స ఏవ జీవ ఉచ్యత ఇతి చేత్, నైతదేవం స్యాత్, కస్మాత్? అసంభవాత్. న హి జీవో బుద్ధ్యాద్యుపాధిపరిచ్ఛేదాభిమానీ సన్నాకాశేనోపమీయేత న చోపాధిధర్మానభిమన్యమానస్యాపహతపాప్మత్వాదయో ధర్మాస్సంభవంతి ప్రపంచితం చైతత్ప్రథమే సూత్రే అధికాశంకాపరిహారాయ తు పునరుపన్యస్తం. పఠిష్యతి చోపరిష్టాత్—"అన్యార్థశ్చ పరామర్శ" ఇతి. (సూ. ౧. 3. ౨౦.) ఇతి పంచమాధికరణమ్.

ముఖం వ్యాదత్త ఇతి వ్యాఖ్యాయతే తద్వత్. జ్యోతిషోఽనాత్మత్వం నిరస్యతి—ఏష ఇతి. 'సంప్రసాదేరత్వాచరిత్వే'తి శ్రుత్యంతరం. అవస్థావదుత్థానమపి జీవస్య లింగమిత్యాహ—తథేతి. తదాశ్రితస్య తస్మాత్సముత్థానే దృష్టాంతః—యథేతి. నను క్వాప్యాకాశశబ్దో జీవేన దృష్ట ఇత్యాశంక్యోక్తావస్థోత్థానలింగబలాత్కల్ప్య ఇత్యాహ—యథా చేతి. నియామకాభావాజ్జీవో దహరః కిం న స్యాదితి ప్రాప్తే నియామకమాహ—నైత్యదిత్యాదినా. దహరే శ్రుతధర్మాణామసంభవాన్న జీవో దహర ఇత్యర్థః. తర్హి పునరుక్తిస్తత్రాహ—అధికేతి. ఉత్తరాచ్చేత్యధికాశంకానిరాసార్థమిత్యర్థః. కా తర్హి జీవపరామర్శస్య గతిస్తత్రాహ—పఠిష్యతీతి. జీవస్య స్వాపస్థానభూతబ్రహ్మజ్ఞానార్థోఽయం పరామర్శ ఇతి వక్ష్యతే.

ర్శాత్స జీవో దహరాకాశోఽస్త్వితి చేత్, న. అసంభవాత్ జీవే ఆకాశోపమేయత్వాపహతపాప్మత్వాదీనామసంభవాదిత్యర్థః.

సూ. ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు. ౧౯.

ఇతరపరామర్శాద్యా జీవాశంకా జాతా సా అసంభవాన్నిరాకృతా అథేదానీం మృతస్యైవామృతసేకాత్పునస్సముత్థానం జీవాశంకాయాః క్రియతే ఉత్తరస్మాత్ప్రాజాపత్యాద్వాక్యాత్. తత్ర హి 'య ఆత్మాపహతపాప్మే'త్యపహతపాప్మత్వాదిగుణకమాత్మానమన్వేష్టవ్యం విజిజ్ఞాసితవ్యం చ ప్రతిజ్ఞాయ 'య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే ఏష ఆత్మే'తి బ్రువన్నక్షిస్థం ద్రష్టారం జీవమాత్మానం నిర్దిశతి. 'ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామీ'తి చ తమేవ పునఃపునః పరామృశ్య 'య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరత్యేష ఆత్మే'తి 'తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సంప్రసన్నస్స్వప్నం న విజానాత్యేష ఆత్మే'తి చ జీవ

౧౯. అసంభవాదితి హేతోరసిద్ధిమాశంక్య పరిహరతి—ఉత్తరాచ్చేదితి. సూత్రనిరాకృతాయాః జీవాశంకాయాః ప్రజాపతివాక్యబలాత్పునస్సముత్థానం క్రియతే తత్ర జీవస్యైవాపహతపాప్మత్వాదిగ్రహణేనాసంభవాసిద్ధేరిత్యర్థః. కథం తత్ర జీవోక్తిస్తత్రాహ—తత్రేత్యాదినా. యద్యప్యుపక్రమే జీవశబ్దో నాస్తి తథాప్యపహతపాప్మత్వాదిగుణకమాత్మానముపక్రమ్య తస్య జాగ్రదాద్యవస్థాత్రయోపన్యాసాదవస్థాలింగేన జీవనిశ్చయాత్తస్యైవ తే గుణాస్సంభవంతీతి సముదాయార్థః. ఇంద్రం ప్రజాపతిర్బ్రూతే—య ఏష ఇతి. ప్రాధాన్యాదక్షిగ్రహణం సర్వైరింద్రియైర్విషయదర్శనరూపజాగ్రదవస్థాపన్నమిత్యాహ—ద్రష్టారమితి. మహీయమానః వాసనామయైర్విషయైః పూజ్యమాన ఇతి స్వప్నపర్యాయే తద్యత్రేతి సుషుప్తిపర్యాయే చ జీవమేవ ప్రజాపతిర్వ్యాచష్ట ఇత్యన్వయః. యత్ర కాలే తదేతత్ స్వప్నం యథా స్యాత్తథా సుప్తః సమ్యగస్తో నిరస్తః కరణగ్రామో యస్య స సమస్తః అత ఏవోపసంహృతకరణత్వాత్తత్కృతకాలుష్యహీనః సంప్రసన్నః స్వప్నం ప్రపంచం అజ్ఞానమాత్రత్వేన విలాపయతి. అతోఽజ్ఞానసత్వాన్ముక్తాద్విలక్షణః ప్రాజ్ఞః స ఏవ స్వచైతన్యేన కారణశరీరసాక్షీ తస్య సాక్ష్యస్య సత్తాస్ఫూర్తిప్రదత్వాదాత్మేత్యర్థః. చతుర్థపర్యాయే బ్రహ్మోక్తేః తస్యైవాపహతపాప్మత్వాదిగుణా ఇత్యాశంక్య తస్యాపి పర్యాయస్య జీవ

ఇత్థమభిహితాసంభవస్యాసిద్ధిమాశంక్య పరిహరతి—

ఉత్తరాత్ 'య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యతే' ఇత్యాదిప్రజాపతివాక్యాత్

మేవావస్థాంతరగతం వ్యాచష్టే. తస్యైవ చాపహతపాప్మత్వాది దర్శయతి—'ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మే'తి. 'నాహ ఖల్వయమేవం సంప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతానీ'తి చ సుషుప్తావస్థాయాం దోషముపలభ్య 'ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మా'దితి చోపక్రమ్య శరీరసంబంధనిందాపూర్వకం 'ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స ఉత్తమః పురుష'ఇతి జీవమేవ శరీరాత్సముత్థితముత్తమం పురుషం దర్శయతి. తస్మాదస్తి సంభవో జీవే పారమేశ్వరాణాం ధర్మాణాం. అతః 'దహరోఽస్మిన్నంతరాకాశ'ఇతి జీవ ఏవోక్త ఇతి చేత్కశ్చిద్బ్రూయాత్ తం ప్రతి బ్రూయాదావిర్భూతస్వరూపస్త్వితి. తుశబ్దః పూర్వపక్షవ్యావృత్త్యర్థః. నోత్తరస్మాదపి వాక్యాదిహ జీవాశంకా సంభవతీత్యర్థః. కస్మాత్? యతస్తత్రాప్యావిర్భూతస్వరూపో జీవో వివక్ష్యతే. ఆవిర్భూతం స్వరూపమస్యేత్యావిర్భూతస్వరూపః భూతపూర్వగత్యా జీవవచనః,

---

పరత్వమిత్యాహ—నాహేతి. అహేతి నిపాతః ఖేదార్థః. ఖిద్యమానో హీంద్రః ఉవాచ న ఖలు సుప్తః పుమానయం సంప్రతి సుషుప్త్యవస్థాయామయం దేవదత్తోఽహమిత్యేవ మాత్మానం జానాతి నో ఏవ నైవ ఇమానిభూతాని జానాతి కింతు వినాశమేవ ప్రాప్తో భవతి. నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి దోషముపలభ్య పునః ప్రజాపతిముపససాద. తం దోషం శ్రుత్వా ప్రజాపతిరాహ—ఏతమితి. ఏతస్మాత్ప్రకృతాదాత్మనోఽన్యత్రాన్యన్న వ్యాఖ్యాస్యామీత్యుపక్రమ్య 'మఘవన్మర్త్యం వా ఇదం శరీర'మితి నిందాపూర్వకం జీవమేవ దర్శయతీత్యర్థః. తస్మాత్ప్రజాపతివాక్యాత్. అతః సంభవాసిద్ధేః. సిద్ధాంతయతి—తం ప్రతీతి. అవస్థాత్రయాన్వేషణేనావిర్భూతం శోధితత్వమర్థస్య వాక్యోత్థవృత్త్యభివ్యక్తత్వమిత్యర్థః. తర్హి సూత్రే పుంలింగేన జీవోక్తిః కథం జ్ఞానేన జీవత్వస్య నివృత్తత్వాదిత్యత ఆహ—భూతపూర్వేతి. జ్ఞానాత్పూర్వమవిద్యా తత్కార్య ప్రతిబింబితత్వరూపం జీవత్వమభూదితి కృత్వా జ్ఞానానంతరం బ్రహ్మరూపోఽపి జీవనామ్నోచ్యత ఇత్యర్థః. విశ్వతైజసప్రాజ్ఞతురీయపర్యాయచతుష్ట

జాగ్రదాద్యవస్థాపన్నే జీవే అపహతపాప్మత్వాదిసంభవాజ్జీవ ఏవ దహరాకాశ ఇతి చేత్, అత్రాహ—ఆవిర్భూతస్వరూపస్తు. తుశబ్దో జీవశంకావ్యావృత్త్యర్థః. యతః

ఏతదుక్తం భవతి—'య ఏషోఽక్షిణీ'త్యక్షిలక్షితం ద్రష్టారం నిర్దిశ్యో దశరావ బ్రాహ్మణేనైనం శరీరాత్మతయా వ్యుత్థాప్య 'ఏతం త్వేవ త' ఇతి పునః పునస్తమేవ వ్యాఖ్యేయత్వేనాకృష్య స్వప్నసుషుప్త్యుపన్యాసక్రమేణ 'పరం జ్యోతి రుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత' ఇతి యదస్య పారమార్థికం స్వరూపం పరం బ్రహ్మ తద్రూపతయైనం జీవం వ్యాచష్టే న జైవేన రూపేణ. యత్తత్పరం జ్యోతి రుపసంపత్తవ్యం శ్రుతం తత్పరం బ్రహ్మ తచ్చాపహతపాప్మత్వాదిధర్మకం తదేవ జీవస్య పారమార్థికం స్వరూపం 'తత్త్వమసీ'త్యాదిశాస్త్రేభ్యో నేతరదుపాధికల్పితం యావదేవ హి స్థాణావివ పురుషబుద్ధిం ద్వైతలక్షణామవిద్యాం నివర్తయన్కూటస్థ నిత్యదృక్స్వరూపమాత్మానమహం బ్రహ్మాస్మీతి న ప్రతిపద్యతే తావజ్జీవస్య జీవత్వం యదా తు దేహేంద్రియమనో బుద్ధిసంఘాతాద్వ్యుత్థాప్య శ్రుత్యా ప్రతిబోధ్యతే. నాసి త్వం దేహేంద్రియమనోబుద్ధిసంఘాతో నాపి సంసారీకింతర్హి తద్యత్తత్సత్యం

యాత్మక ప్రజాపతివాక్యస్య తాత్పర్యమాహ—ఏతదితి. జన్మనాశవత్త్వాత్ప్రతిబింబవద్బింబదేహో నాత్మేతి జ్ఞాపనార్థం ప్రజాపతిరింద్రవిరోచనౌ ప్రత్యువాచ ఉదశరావే ఆత్మానమవేక్ష్య యదాత్మనో రూపం న విజానీథస్తన్మే బ్రూతమిత్యాది బ్రాహ్మణేనేత్యాహ—ఉదశరావేతి. ఉదకపూర్ణే శరావే ప్రతిబింబితమాత్మానం దేహం దృష్ట్వా స్వస్యాజ్ఞాతం యత్తన్మహ్యం వాచ్యమిత్యుక్తశ్రుత్యర్థః. వ్యుత్థాప్య విచాల్య అభినిష్పద్యత ఇత్యత్రైతదుక్తం భవతీతి సంబంధః. కిముక్తమిత్యత ఆహ—యదస్యేతి. జీవత్వరూపేణ జీవం న వ్యాచష్టే లోకసిద్ధత్వాత్ కింతు తమనూద్య పరస్పరవ్యభిచారిణీభ్యోఽవస్థాభ్యో వివిచ్య బ్రహ్మస్వరూపం బోధయతి అతో యద్బ్రహ్మ తదేవాపహతపాప్మత్వాదిధర్మకం న జీవ ఇత్యుక్తం భవతి, శోధితస్య బ్రహ్మాభేదేన తద్ధర్మోక్తేరిత్యర్థః. ఏవమవస్థోపన్యాసస్య వివేకార్థత్వాన్న జీవలింగత్వం 'ఏతదమృతమేతద్బ్రహ్మే'తి లింగోపేతశ్రుతివిరోధాదితి మంతవ్యం. నను జీవత్వబ్రహ్మత్వవిరుద్ధధర్మవతోః కథమభేదస్తత్రాహ—తదేవేతి. అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం జీవత్వస్యావిద్యోపాధికల్పితత్వాదవిరోధ ఇతి మత్వా దృష్టాంతేనాన్వయమాహ—యావదితి. వ్యతిరేకమాహ—యదేతి. అవిద్యాయాం సత్యాం జీవత్వం వాక్యోత్థప్రబోధాత్తన్నివృత్తౌ తన్నివృత్తిరిత్యావిద్యకం

తత్రాప్యావిర్భూతం పారమార్థికం స్వరూపమస్యేత్యావిర్భూతస్వరూపో జీవో వివక్షితః,

స ఆత్మా చైతన్యమాత్రస్వరూపస్తత్త్వమసీతి. తదా కూటస్థ నిత్యదృక్స్వరూప మాత్మానం ప్రతి బుద్ధ్వాఽస్మాచ్ఛరీరాద్యభిమానాత్సముత్తిష్ఠన్ స ఏవ కూటస్థనిత్యదృక్స్వరూప ఆత్మా భవతి 'స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీ'త్యాదిశ్రుతిభ్యః. తదేవ చాస్య పారమార్థికం స్వరూపం యేన శరీరాత్సముత్థాయ స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే కథం పునస్స్వం రూపం స్వేనైవ చ రూపేణ నిష్పద్యేత ఇతి సంభవతి కూటస్థనిత్యస్య? సువర్ణాదీనాం తు ద్రవ్యాంతరసంపర్కాదభిభూతస్వరూపాణామనభివ్యక్తా సాధారణ విశేషాణాం క్షారప్రక్షేపాదిభిశ్శోధ్యమానానాం స్వరూపేణాభినిష్పత్తిస్స్యాత్తథా నక్షత్రాదీనా మహన్యభిభూతప్రకాశానా మభిభావక వియోగే రాత్రౌ స్వరూపేణాభినిష్పత్తిస్స్యాత్. న తు తథాత్మచైతన్యజ్యోతిషో నిత్యస్య కేనచిదభిభవస్సంభవతి అసంసర్గిత్వాద్వ్యోమ్న ఇవ దృష్టవిరోధాచ్చ. దృష్టిశ్రుతిమతివిజ్ఞాతయో హి జీవస్య స్వరూపం, తచ్చ శరీరాదసముత్థితస్యాపి జీవస్య సదా నిష్పన్నమేవ దృశ్యతే. సర్వో హి జీవః పశ్యన్ శృణ్వన్మన్వానో విజానన్వ్యవహరతి అన్యథా వ్యవహారానుపపత్తిః. తచ్చేచ్ఛరీరాత్సముత్థితస్య

తదిత్యర్థః. సంసారిత్వస్య కల్పితత్వే సిద్ధం నిగమయతి—తదేవ చాస్యేతి. 'సముత్థాయ స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత' ఇతి శ్రుతిం వ్యాఖ్యాతుమాక్షిపతి—కథం పునరిత్యాదినా. కూటస్థనిత్యస్య స్వరూపమిత్యన్వయః. మలసంగినో హి క్రియయా మలనాశాదభివ్యక్తిర్న తు కూటస్థస్యాసంగిన ఇత్యాహ—సువర్ణేతి. ద్రవ్యాంతరం పార్థివో మలః. అభిభూతేత్యస్య వ్యాఖ్యానమనభివ్యక్తేతి, అసాధారణో భాస్వరత్వాదిః అభిభావకస్సౌరాలోకః, జీవస్వరూపస్యాభిభవబాధకమాహ—దృష్టీతి. 'విజ్ఞానఘన ఏవే'తి శ్రుత్యా చిన్మాత్రస్తావదాత్మా తచ్చైతన్యం చక్షురాదిజన్యవృత్తివ్యక్తం దృష్ట్యాదిపదవాచ్యం సత్ వ్యవహారాంగం జీవరూపం భవతి తస్యాభిభూతత్వే దృష్టో వ్యవహారో విరుధ్యేత హేత్వభావాద్వ్యవహారో న స్యాదిత్యర్థః. అజ్ఞస్యాపి స్వరూపం వృత్తిషు వ్యక్తమిత్యంగీకార్యం వ్యవహారదర్శనాదిత్యాహ—తచ్చేతి. అన్యథేత్యుక్తం స్ఫుటయతి—

న తు జీవత్వేన రూపేణ; 'పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే.

నిష్పద్యేత ప్రాక్సముత్థానాద్దృష్టో వ్యవహారో విరుధ్యేత. అతః కిమాత్మకమిదం శరీరాత్సముత్థానం కిమాత్మికా చ స్వరూపేణాభినిష్పత్తిరితి. అత్రోచ్యతే—ప్రాగ్వివేకవిజ్ఞానోత్పత్తేః శరీరేంద్రియమనోబుద్ధివిషయవేదనోపాధిభిరవివిక్తమివ జీవస్య దృష్ట్యాదిజ్యోతిస్స్వరూపం భవతి. యథా శుద్ధస్య స్ఫటికస్య స్వాచ్ఛ్యం శౌక్ల్యం చ స్వరూపం ప్రాగ్వివేకగ్రహణాద్రక్తనీలాద్యుపాధిభిరవివిక్తమివ భవతి ప్రమాణజనితవివేకగ్రహణాత్తు పరాచీనస్స్ఫటికస్స్వాచ్ఛ్యేన శౌక్ల్యేన చ స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యుచ్యతే ప్రాగపి తథైవ సన్. తథా దేహాద్యుపాధ్యవివిక్తస్యైవ సతో జీవస్య శ్రుతికృతం వివేకజ్ఞానం శరీరాత్సముత్థానం వివేకజ్ఞానఫలం స్వరూపేణాభినిష్పత్తిః కేవలాత్మస్వరూపావగతిః. తథా వివేకావివేకమాత్రేణైవాత్మనోఽశరీరత్వం సశరీరత్వం చ మంత్రవర్ణాత్ 'అశరీరం శరీరేష్వి'తి. "శరీరస్థోఽపి కౌంతేయ న కరోతి న లిప్యత" ఇతి చ సశరీరత్వాశరీరత్వవిశేషాభావస్మరణాత్. తస్మాద్వివేకవిజ్ఞానాభావాదనావిర్భూతస్వరూపస్సన్వివేకజ్ఞానా

తచ్ఛేదితి. స్వరూపం చేత్ జ్ఞానిన ఏవ వ్యజ్యేత జ్ఞానాత్పూర్వం వ్యవహారోచ్ఛిత్తిరిత్యర్థః. అతః సదైవ వ్యక్తస్వరూపత్వాదిత్యర్థః. సదా వృత్తిషు వ్యక్తస్య వస్తుతోఽసంగస్యాత్మనః అవిద్యకదేహాద్యవివేకరూపస్య మలసంగస్య సత్త్వాత్తద్వివేకాపేక్షయా సముత్థానాదిశ్రుతిరిత్యుత్తరమాహ—అత్రేతి. వేదనా హర్షశోకాదిః అవివిక్తమివేతి తాదాత్మ్యస్య సంగస్య కల్పితత్వముక్తం. అత్ర కల్పితసంగే దృష్టాంతో యథేతి—శ్రుతికృతమితి. త్వంపదార్థశ్రుత్యా 'యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వి'త్యేవమాద్యయా సిద్ధమిత్యర్థః. ప్రాణాభిన్నశుద్ధత్వం పదార్థజ్ఞానస్య వాక్యార్థసాక్షాత్కారః ఫలమిత్యాహ—కేవలేతి. సశరీరత్వస్య సత్యత్వాత్ సముత్థానముత్క్రాంతిరితి వ్యాఖ్యేయం న వివేక ఇత్యాశంక్యాహ—తథావివేకేతి. ఉక్తశ్రుత్యనుసారేణేత్యర్థః. శరీరేష్వశరీరమవస్థితమితి శ్రుతేః అవివేకమాత్రకల్పితం సశరీరత్వం అతో వివేక ఏవ సముత్థానమిత్యర్థః. నను స్వకర్మార్జితే శరీరే భోగస్యాపరిహార్యత్వాత్కథం జీవత ఏవ స్వరూపావిర్భావ ఇత్యత ఆహ—శరీరస్థోఽపీతి. అశరీరవత్ శరీరస్థస్యాపి బంధాభావస్మృతేర్జీవతో ముక్తిర్యుక్తేత్యర్థః. అవిరుద్ధే శ్రుత్యర్థే సూత్రశేషో యుక్త ఇత్యాహ—తస్మాదితి. అన్యాదృశౌ సత్యావిత్యర్థః. జ్ఞానాజ్ఞానకృతావావిర్భావతిరోభావా

ఇత్యుపసంహారదర్శనాత్. అతః తస్య బ్రహ్మత్వేనాపహతపాప్మత్వాదిసంభవ ఇతి జీవ

దావిర్భూతస్వరూప ఇత్యుచ్యతే, న త్వన్యాదృశావావిర్భావో స్వరూపస్య సంభవతస్స్వరూపత్వాదేవ. ఏవం మిథ్యాజ్ఞానకృత ఏవ జీవపరమేశ్వరయోర్భేదో న వస్తుకృతః వ్యోమవదసంగత్వావిశేషాత్ కుతశ్చైతదేవం ప్రతిపత్తవ్యం? యతః 'య ఏషోఽక్షిణి పురుషో దృశ్యత' ఇత్యుపదిశ్య 'ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మే'త్యుపదిశతి. యోఽక్షిణి ప్రసిద్ధో ద్రష్టా ద్రష్టృత్వేన విభావ్యతే సోఽమృతాభయలక్షణాద్బ్రహ్మణోఽన్యశ్చేత్స్యాత్, తతోఽమృతాభయబ్రహ్మసామానాధికరణ్యం న స్యాత్. నాపి ప్రతిచ్ఛాయాత్మాఽయమక్షిలక్షితో నిర్దిశ్యతే, ప్రజాపతేర్మృషావాదిత్వప్రసంగాత్. తథా ద్వితీయేఽపి పర్యాయే 'య ఏష స్వప్నే మహీయమానశ్చరతీ'తి న ప్రథమపర్యాయనిర్దిష్టాదక్షిపురుషాద్ద్రష్టురన్యో నిర్దిష్టః 'ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామీ'త్యుపక్రమాత్. కిం చాహమద్య స్వప్నే హస్తినమద్రాక్షం నేదానీం తం పశ్యామీతి దృష్టమేవ ప్రతిబుద్ధః ప్రత్యాచష్టే, ద్రష్టారం తు తమేవ ప్రత్యభిజానాతి య ఏవాహం స్వప్నమద్రాక్షం స ఏవాహం జాగరితం పశ్యామీతి. తథా తృతీయేఽపి పర్యాయే 'నాహ ఖల్వయమేవం సంప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతానీ'తి సుషుప్తావస్థాయాం విశేష

వితి స్థితే భేదోఽప్యంశాంశిత్వకృతో నిరస్త ఇత్యాహ—ఏవమితి. అంశాదిశూన్యత్వమసంగత్వం. ఆత్మాద్రవ్యత్వవ్యాప్యజాతిశూన్యః విభుత్వాత్ వ్యోమవదిత్యాత్మైక్యసిద్ధేర్భేదో మిథ్యేత్యర్థః. ప్రజాపతివాక్యాచ్చ భేదో మిథ్యేత్యాకాంక్షాపూర్వకమాహ—కుతశ్చేత్యాదినా. ఏతద్భేదస్య సత్యత్వం ఏవం నాస్తీతి కుత ఇత్యన్వయః. ఛాయాయాం బ్రహ్మదృష్టిపరమిదం వాక్యం నాభేదపరమిత్యత ఆహ—నాపీతి. యస్య జ్ఞానాత్కృతకృత్యతా సర్వకామప్రాప్తిస్తమాత్మానమన్విచ్ఛావ ఇతి ప్రవృత్తయోరింద్రవిరోచనయోర్యద్యనాత్మచ్ఛాయాం ప్రజాపతిర్బ్రూయాత్ తదా మృషావాదీ స్యాదిత్యర్థః. ప్రథమవద్ద్వితీయాదిపర్యాయే వ్యావృత్తాస్వవస్థాసు అనుస్యూతాత్మా బ్రహ్మత్వేనోక్త ఇత్యాహ—తథేతి. అవస్థాభేదేఽప్యనుస్యూతౌ యుక్తిమాహ—కిం చేతి. సుషుప్తౌ జ్ఞాతుర్వ్యావృత్తిమాశంక్యాహ—తథా తృతీయ ఇతి. సుషుప్తౌ నిర్వికల్ప

త్వేన తదసంభవాన్న పూర్వసూత్రస్థహేతురసిద్ధ ఇతి భావః.

విజ్ఞానాభావమేవ దర్శయతి న విజ్ఞాతారం ప్రతిషేధతి. యత్తు తత్ర 'వినాశమేవాపీతో భవతీ'తి తదపి విశేషవిజ్ఞానవినాశాభిప్రాయమేవ న విజ్ఞాతృవినాశాభిప్రాయమ్. 'న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతే అవినాశిత్వా'దితి శ్రుత్యంతరాత్. తథా చతుర్థేఽపి పర్యాయే 'ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి నో ఏవాన్యత్రైతస్మా' దిత్యుపక్రమ్య 'మఘవన్మర్త్యం వా ఇదం శరీర' మిత్యాదినా ప్రపంచేన శరీరాద్యుపాధిసంబంధప్రత్యాఖ్యానేన సంప్రసాదశబ్దోదితం జీవం 'స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత' ఇతి బ్రహ్మస్వరూపాపన్నం దర్శయన్ న పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽమృతాభయస్వరూపాదన్యం జీవం దర్శయతి. కేచిత్తు పరమాత్మవివక్షాయాం 'ఏతం త్వేవ త' ఇతి జీవాకర్షణమన్యాయ్యం మన్యమానా ఏతమేవ వాక్యోపక్రమసూచితమపహతపాప్మత్వాదిగుణకమాత్మానం తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామీతి కల్పయంతి, తేషామేతమితి సన్నిహితావలంబినీ సర్వనామశ్రుతిర్విప్రకృష్యేత, భూయశ్శ్రుతిశ్చోపరుధ్యేత, పర్యాయాంతరాభిహితస్య పర్యాయాంతరేణానభిధీయమానత్వాత్. 'ఏతం త్వేవ త' ఇతి చ ప్రతిజ్ఞాయ ప్రాక్చతుర్థాత్పర్యాయాదన్యమన్యం వ్యాచక్షాణస్య ప్రజాపతేః ప్రతారకత్వం ప్రసజ్యేత తస్మాద్యదవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితమపారమార్థికం జైవం రూపం కర్తృత్వభోక్తృత్వరాగద్వేషాదిదోషకలుషితమనేకానర్థయోగి తద్విలయనేన తద్విపరీతమపహతపాప్మత్వాదిగుణకం పారమేశ్వరం స్వరూపం విద్యయా ప్రతిపాద్యతే

జ్ఞానరూప ఆత్మాస్తీత్యత్ర బృహదారణ్యకశ్రుతిమాహ—న హీతి. బుద్ధేస్సాక్షిణో నాశో నాస్తి నాశకాభావాదిత్యర్థః. ఏవమవస్థాభిరసంగత్వేనోక్త ఆత్మైవ తురీయేఽపి బ్రహ్మత్వేనోక్త ఇత్యాహ—తథేతి. శ్రుతేరేకదేశివ్యాఖ్యాం దూషయతి—కేచిత్త్వితి. జీవపరయోర్భేదాదితి భావః. శ్రుతిబాధాన్నైవమిత్యాహ—తేషామితి. సన్నిహితో జీవ ఏవ సర్వనామార్థ ఇత్యర్థః. ఉక్తస్య పునరుక్తౌ భూయ ఇతి యుజ్యతే తవ తూపక్రాంతపరమాత్మనశ్చతుర్థ ఏవోక్తేస్తద్బాధ ఇత్యాహ—భూయ ఇతి. లోకసిద్ధజీవానువాదేన బ్రహ్మత్వం బోధ్యత ఇతి స్వమతముపసంహరతి—తస్మాదితి. వ్యాఖ్యానాంతరాసంభవాదిత్యర్థః. విలయనం శోధనం విద్యయా మహావాక్యేనేతి యావత్. యేతు

సర్పాదివిలయనేనేవ రజ్జ్వాదీన్. అపరే తు వాదినః పారమార్థికమేవ జైవం రూపమితి మన్యంతే. అస్మదీయాశ్చ కేచిత్. తేషాం సర్వేషా మాత్మైకత్వసమ్యగ్దర్శనప్రతిపక్షభూతానాం ప్రతిషేధాయేదం శారీరక మారబ్ధమ్ ఏక ఏవ పరమేశ్వరః కూటస్థనిత్యో విజ్ఞానధాతురవిద్యయా మాయయా మాయావివదనేకధా విభావ్యతే నాన్యో విజ్ఞానధాతు రస్తీతి. యత్త్విదం పరమేశ్వరవాక్యే జీవమాశంక్య ప్రతిషేధతి సూత్రకారః—నాసంభవాదిత్యాదినా. (౧. 3. ౧౭.) తత్రాయమభి ప్రాయః-నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావే కూటస్థనిత్య ఏకస్మిన్నసంగే పర మాత్మని తద్విపరీతం జైవం రూపం వ్యోమ్నీవ తలమలినతాదిపరి కల్పితమ్. తదాత్మైకత్వప్రతిపాదనపరవాక్యైర్న్యాయోపేతైర్ద్వైతవాద ప్రతిషేధైశ్చాపనేష్యామీతి పరమాత్మనో జీవాదన్యత్వం ద్రఢయతి, జీవస్య తు న పరస్మాదన్యత్వం ప్రతిపిపాదయిషతి కింత్వనువదత్యేవా విద్యాకల్పితం లోకప్రసిద్ధం జీవభేదమ్. ఏవం హి స్వాభావికకర్తృత్వ భోక్తృత్వానువాదేన ప్రవృత్తాః కర్మవిధయో న విరుధ్యంత ఇతి మన్యతే, ప్రతిపాద్యం తు శాస్త్రార్థమాత్మైకత్వమేవ దర్శయతి— 'శాస్త్రదృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవవ'దిత్యాదినా, వర్ణితశ్చాస్మాభిర్విద్వ దవిద్వద్భేదేన కర్మవిధివిరోధపరిహారః.

సంసారం సత్యమిచ్ఛంతి తేషామిదం శారీరకమేవోత్తరమిత్యాహ—అపరేత్విత్యాది నా. శారీరకస్యార్థం సంక్షేపేణోపదిశతి—ఏక ఏవేతి. అవిద్యామాయయోర్భేదం నిర సితుం సామానాధికరణ్యం ఆవరణవిక్షేపశక్తిరూపశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తభేదాత్సహ ప్రయో గః బ్రహ్మైవావిద్యయా సంసరతి న తతోఽన్యో జీవ ఇతి శారీరకార్థ ఇత్యర్థః. తర్హి సూత్రకారః కిమితి భేదం బ్రూతే తత్రాహ—యత్త్వితి. పరమాత్మనోఽసంసారిత్వ సిద్ధ్యర్థం జీవాద్భేదం ద్రఢయతి-తస్యాసంసారిత్వనిశ్చయాభావే తదభేదోక్తావపి జీవస్య సంసారిత్వానపాయాదిత్యర్థః. అధిష్ఠానస్య కల్పితాద్భేదేఽపి కల్పితస్యాధిష్ఠానాన్న పృథక్త్వమిత్యాహ—జీవస్య త్వితి. కల్పితభేదానువాదస్య ఫలమాహ—ఏవం హీతి. సూత్రేష్వభేదో నోక్త ఇతి భ్రాంతిం నిరస్యతి—ప్రతిపాద్యమితి. ఆత్మేతి తూపగచ్ఛంతీ త్యాదిసూత్రాణి ఆదిపదార్థః. నన్వద్వైతస్య శాస్త్రార్థత్వే ద్వైతాపేక్షవిధివిరోధ స్తత్రాహ—వర్ణితశ్చేతి. అద్వైతమజానతః కల్పితద్వైతాశ్రయా విధయో న విదుష ఇతి సర్వముపపన్నమిత్యర్థః.

సూ. అన్యార్థశ్చ పరామర్శః. ౨౦

అథ యోఽయం దహరవాక్యశేషే జీవపరామర్శో దర్శితః— 'అథ య ఏష సంప్రసాద'ఇత్యాదిస్స దహరే పరమేశ్వరే వ్యాఖ్యాయమానే న జీవోపాసనోపదేశో నాపి ప్రకృతవిశేషోపదేశ ఇత్యానర్థకత్వం ప్రాప్నోతీత్యత ఆహ—అన్యార్థః అయం జీవపరామర్శః న జీవస్వరూపపర్యవసాయీ కిం తర్హి పరమేశ్వరస్వరూపపర్యవసాయీ, కథమ్? సంప్రసాదశబ్దోదితో జీవో జాగరితవ్యవహారే దేహేంద్రియపంజరాధ్యక్షో భూత్వా తద్వాసనానిర్మితాంశ్చ స్వప్నాన్నాడీచరోఽనుభూయ శ్రాంతశ్శరణం ప్రేప్సురుభయరూపాదపి శరీరాభిమానాత్సముత్థాయ సుషుప్తావస్థాయాం పరంజ్యోతిరాకాశశబ్దితం పరం బ్రహ్మోపసంపద్య విశేషవిజ్ఞానవత్త్వం చ పరిత్యజ్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే. యదస్యోపసంపత్తవ్యం పరంజ్యోతిః, యేన స్వరూపేణాయమభినిష్పద్యతే స ఏష ఆత్మాపహతపాప్మత్వాదిగుణ ఉపాస్య ఇత్యేవమర్థోఽయం జీవపరామర్శః పరమేశ్వరవాదినోఽప్యుపపద్యతే.

సూ. అల్పశ్రుతేరితి చేత్తదుక్తమ్. ౨౧.

యదప్యుక్తం 'దహరోఽస్మిన్నంతరాకాశ' ఇత్యాకాశస్యాల్ప

---

౨౦. ఏవం ప్రజాపతివాక్యే జీవానువాదేన బ్రహ్మణ ఏవాపహతపాప్మత్వోక్తేః జీవే తదసంభవాన్న జీవో దహర ఇత్యుక్తం తర్హి జీవపరామర్శస్య కా గతిరిత్యత ఆహ—అన్యార్థశ్చేతి. సూత్రం వ్యాచష్టే—అథేత్యాదినా. ప్రకృతే దహరే విశేషో గుణః తదుపదేశోఽపి నేత్యర్థః. తత్ర దహరవాక్యశేషరూపం సంప్రసాదవాక్యమాశంకాపూర్వకం దహరబ్రహ్మపరత్వేన వ్యాచష్టే—కథమిత్యాదినా.

౨౧. ఉపాస్యత్వాదల్పత్వముక్తమితి వ్యాఖ్యాయ శ్రుత్యా నిరస్తమిత్యర్థాంత

నను తర్హి 'సంప్రసాదః' ఇతి జీవపరామర్శో వ్యర్థః స్యాదిత్యత ఆహ—

జీవపరామర్శః 'అభినిష్పద్యతే' ఇతి ఉపసంపత్తవ్యపరమాత్మపర ఏవ, న జీవప్రతిపాదనార్థ ఇత్యర్థః.

త్వం శ్రూయమాణం పరమేశ్వరే నోపపద్యతే, జీవస్య త్వారాగ్రోప మితస్యాల్పత్వమవకల్పత ఇతి తస్య పరిహారో వక్తవ్యః, ఉక్తో హ్యస్య పరిహారః పరమేశ్వరేఽప్యాపేక్షికమల్పత్వమవకల్పత ఇతి 'అర్భకౌకస్త్వాత్తద్వ్యపదేశాచ్చ నేతి చేన్న నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవ'చ్చే త్యత్ర స ఏవ పరిహారోఽనుసంధాతవ్య ఇతి సూచయతి. శ్రుత్యైవ చేదమల్పత్వం ప్రత్యుక్తం ప్రసిద్ధేనాకాశేనోపమిమానయా 'యావా న్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽంతర్హృదయ ఆకాశ' ఇతి ఇతి పంచమాధికరణమ్.

సూ. అనుకృతేస్తస్య చ. ౨౨.

'న తత్ర సూర్యో భాతి న చంద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాంతి కుతోఽయమగ్నిః తమేవ భాంతమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా

రమాహ—శ్రుత్యైవ చేదమితి. ఏవం దహరవాక్యం ప్రజాపతివాక్యం చ సగుణే నిర్గుణే చ సమన్వితమితి సిద్ధం—ఇతి పంచమాధికరణమ్.

౨౨. *అనుకృతేస్తస్య చ * ముండకవాక్యముదాహరతి—న తత్రేతి. తస్మిన్ బ్రహ్మణి విషయే న భాతి తం న భాసయతీతి యావత్. యదా చంద్రభాస్కరాదిర్న భాసయతి తదా అల్పదీప్తేరగ్నేః కా కథేత్యాహ—కుత ఇతి. కించ సర్వస్య సూర్యా దేస్తద్భాస్యత్వాన్న తద్భాసకత్వ మిత్యాహ—తమేవేతి. అనుగమనవదనుభానం స్వగత మితి శంకాం నిరస్యతి—తస్యేతి. తత్రేతి సప్తమ్యాః సతి విషయేచసాధారణ్యాత్సంశ

జీవపూర్వపక్షబీజమాశంక్య పరిహరతి—

'దహరోఽస్మిన్నంతరాకాశః' ఇత్యాకాశస్యాల్పత్వశ్రవణాన్న పరమాత్మ త్వమ్, కింతు జీవత్వమితి చేత్, తత్ర సమాధానముక్తమ్. 'అర్భకౌకస్త్వాత్తద్వ్యప దేశాచ్చ...' ఇత్యత్ర. తస్మాద్దహరాకాశః పరమాత్మైవోపాస్య ఇతి సిద్ధమ్. ౨౧.

పూర్వమ్ 'పరం జ్యోతిరూపసంపద్య...' ఇతి వాక్యార్థవిచారప్రసంగాత్ 'తచ్ఛుభ్రం జ్యోతిషాం జ్యోతిః...' '...ఆయుర్హోపాసతేఽమృతమ్' ఇతి వాక్యోక్త పరంజ్యోతిష్ట్వసాధకమ్ 'న తత్ర సూర్యః' ఇత్యాదివాక్యం విచార్యత ఇతి ప్రసంగ సంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే అలౌకికతేజస ఉపాస్తిః, సిద్ధాంతే నిర్విశేషబ్రహ్మధీరితి

సర్వమిదం విభాతీ’తి సమామనంతి. తత్ర యం భాంతమనుభాతి సర్వం యస్య చ భాసా సర్వమిదం విభాతి స కిం తేజోధాతుః కశ్చిత్? ఉత ప్రాజ్ఞ ఆత్మేతి విచికిత్సాయాం తేజోధాతురితి తావత్ప్రాప్తం, కుతః? తేజోధాతూనామేవ సూర్యాదీనాం భానప్రతిషేధాత్. తేజస్స్వభావకం హి చంద్రతారకాదితేజస్స్వభావక ఏవ సూర్యే భాసమానేఽహని న భాసత ఇతి ప్రసిద్ధం, తథా సహ సూర్యేణ సర్వమిదం చంద్రతారకాది యస్మిన్న భాసతే సోఽపి తేజస్స్వభావక ఏవ కశ్చిదిత్యవగమ్యతే. అనుభానమపి తేజస్స్వభావక ఏవోపపద్యతే సమానస్వభావకేష్వనుకారదర్శనాత్, గచ్ఛంతమనుగచ్ఛతీతివత్, తస్మాత్తేజోధాతుః కశ్చిదిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః—ప్రాజ్ఞ ఏవాయమాత్మా భవితుమర్హతి. కస్మాత్? అనుకృతేః, అనుకరణమనుకృతిః, యదేతత్ ‘తమేవ భాంతమనుభాతి సర్వ’మిత్యనుభానం తత్ప్రాజ్ఞపరిగ్రహేఽవకల్పతే. ‘భారూపస్సత్యసంకల్ప’ ఇతి హి ప్రాజ్ఞమాత్మానమామనంతి, న తు

యమాహ—తత్రేతి. పూర్వత్రాత్మశ్రుత్యాది బలాదాకాశశబ్దస్య రూఢిత్యాగాదీశ్వరే వృత్తిరాశ్రితా తథేహాపి సతి సప్తమీబలాత్ వర్తమానార్థత్యాగేన యస్మిన్ సతి సూర్యాదయో న భాస్యంతి స తేజోవిశేష ఉపాస్య ఇతి భవిష్యదర్థే వృత్తిరాశ్రయణీయా అధునా భాసమానే సూర్యాదౌ న భాతీతి విరోధాదితి దృష్టాంతేన పూర్వపక్షయతి—తేజోధాతురితి. తేజోధ్యానం నిర్గుణస్వయంజ్యోతిరాత్మజ్ఞానమిత్యుభయత్ర ఫలం తేజోధాతుత్వే లింగమాహ—తేజోధాతూనామితి. యత్తేజసోఽభిభావకం తత్తేజ ఇతి వ్యాప్తిమాహ—తేజస్స్వభావకమితి—యస్మిన్ సతి యన్న భాతి తదను తద్భాతీతి విరుద్ధమిత్యత ఆహ—అనుభానమితి. తతో నికృష్టభానం వివక్షితమితి భావః. ముఖ్యసంభవే వివక్షానుపపత్తేః ముఖ్యానుభానలింగాత్సర్వభాసకః పరమాత్మా స్వప్రకాశకోఽత్ర గ్రాహ్య ఇతి సిద్ధాంతమాహ—ప్రాజ్ఞ ఇతి. ప్రాజ్ఞత్వం స్వప్రకాశత్వం భాసకత్వార్థముక్తం, తత్ర శ్రుతిమాహ—భారూప ఇతి. మానాభావాచ్చ తేజో

ఫలభేదః. ముండకే శ్రూయతే—‘న తత్ర సూర్యో భాతి న చంద్రతారకమ్...’ ఇత్యాది. తత్ర సూర్యాదిజగద్భాసకతయా ప్రతీయమానం కిం తేజోవిశేషః, ఉత బ్రహ్మేతి సంశయే, ప్రబలేన తేజసా దుర్బలస్యాభిభవదర్శనాత్తేజోవిశేష ఇతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—తథా ప్రతీయమానం బ్రహ్మైవ. కుతః, అనుకృతేః అను

తేజోధాతుం కంచిత్సూర్యాదయోఽనుభాంతీతి ప్రసిద్ధమ్. సమత్వాచ్చ తేజోధాతూనాం సూర్యాదీనాం న తేజోధాతుమన్యం ప్రత్యపేక్షాస్తి యం భాంతమనుభాయుః న హి ప్రదీపః ప్రదీపాంతరమనుభాతి. యదప్యుక్తం సమానస్వభావకేష్వనుకారో దృశ్యత ఇతి నాయమేకాంతో నియమః. భిన్నస్వభావకేష్వపి హ్యనుకారో దృశ్యతే, సుతప్తోఽయఃపిండోఽగ్న్యనుకృతిరగ్నిం దహంతమనుదహతి, భౌమం వా రజో వాయుం వహంతమనువహతీతి. అనుకృతేరిత్యనుభానమసూసుచత్. తస్య చేతి చతుర్థపాదమస్య శ్లోకస్య సూచయతి. 'తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీ'తి చ తద్ధేతుకం భానం సూర్యాదేరుచ్యమానం ప్రాజ్ఞమాత్మానం గమయతి 'తం దేవా జ్యోతిషాంజ్యోతి రాయుర్హోపాసతేఽమృత'మితి హి ప్రాజ్ఞమాత్మానమామనంతి. తేజోఽన్తరేణ తు సూర్యాదితేజో విభాతీత్యప్రసిద్ధం విరుద్ధం చ, తేజోఽన్తరేణ తేజోఽన్తరస్య ప్రతిఘాతదర్శనాత్. అథవా న సూర్యాదీనామేవ శ్లోకపఠితానామిదం తద్ధేతుకం విభానముచ్యతే, కింతర్హి సర్వమిదమిత్యవిశేషశ్రుతేః

ధాతుర్న గ్రాహ్య ఇత్యాహ—న త్వితి. కించ సూర్యాదయస్తేజోఽన్తరభానమనునభాంతి తేజస్త్వాత్ ప్రదీపవదిత్యాహ—సమత్వాచ్చేతి. యోఽయమనుకరోతి స తజ్జాతీయ ఇతి నియమో నాస్తీత్యాహ—నాయమేకాంత ఇతి. పౌనరుక్త్యమాశంక్యోక్తానువాదపూర్వకం సూత్రోక్తం హేత్వంతరం వ్యాచష్టే—అనుకృతేరితి. తమేవ భాంతమిత్యేవకారోక్తం తద్భానం వినా సర్వస్య పృథగ్భానాభావరూపమనుభానమనుకృతేరిత్యనేనోక్తం—తస్య చేతి. సర్వభాసకత్వముక్తమిత్యపౌనరుక్త్యమిత్యర్థః. ఆత్మనస్సూర్యాదిభాసకత్వం శ్రుత్యంతరప్రసిద్ధమవిరుద్ధం చేత్యాహ—తం దేవా ఇతి. సర్వశబ్దః ప్రకృతసూర్యాదివాచకత్వేన వ్యాఖ్యాతః. సంప్రతి తస్యాసంకుచద్వృత్తితాం మత్వాఽర్థాంతరమాహ—అథవేతి. తత్రేతి సర్వనామశ్రుత్యా ప్రకృతం బ్రహ్మ

కృతిరనుకరణం తస్మాత్, 'తమేవ భాంతమనుభాతి సర్వమ్' ఇత్యనుభానాత్. న హి సూర్యాదికం తేజస్తేజోఽన్తరమనుభాతి, లోకే తదదర్శనాత్. తర్హి ప్రాప్తం స్వతః సూర్యాదేర్భానమిత్యత్రాహ—తస్య చేతి. 'తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి' ఇతి బ్రహ్మభాసా భాస్యత్వావగమాత్. న చ విపరీతం కిం న స్యాదితి వాచ్యమ్, 'తచ్ఛుభ్రం జ్యోతిషాం జ్యోతిః' ఇతి వాక్యోపక్రమే బ్రహ్మణః స్వయం జ్యోతిష్ట్వావ

సర్వస్యైవాస్య నామరూపక్రియాకారకఫలజాతస్య యాఽభివ్యక్తిస్సా
బ్రహ్మజ్యోతిస్సత్తానిమిత్తా. యథా సూర్యాదిజ్యోతిస్సత్తానిమిత్తా సర్వ
రూపజాతస్యాభివ్యక్తిస్తద్వత్. 'న తత్ర సూర్యో భాతీ'తి చ తత్ర
శబ్ద మాహరన్ ప్రకృతగ్రహణం దర్శయతి.—ప్రకృతం చ బ్రహ్మ
'యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీ చాంతరిక్షమోత' మిత్యాదినా. అనంతరం
చ 'హిరణ్మయే పరే కోశే విరజం బ్రహ్మ నిష్కలమ్, తచ్ఛుభ్రం
జ్యోతిషాం జ్యోతిస్తద్యదాత్మవిదో విదు'రితి. కథం తజ్జ్యోతిషాం
జ్యోతిరిత్యత ఇదముత్థితం 'న తత్ర సూర్యో భాతీ'తి. యదప్యుక్తం
సూర్యాదీనాం తేజసాం భానప్రతిషేధస్తేజోధాతావేవాన్యస్మిన్నవ
కల్ప్యతే సూర్య ఇవేతరేషామితి, తత్ర తు స ఏవ తేజోధాతురన్యో
న సంభవతీత్యుపపాదితం. బ్రహ్మణ్యపి చైషాం భానప్రతిషేధోఽవ
కల్ప్యతే, యతో యదుపలభ్యతే తత్సర్వం బ్రహ్మణైవ జ్యోతిషోప

గ్రాహ్యమిత్యాహ—న తత్ర సూర్య ఇతి. కిం చ స్పష్టబ్రహ్మపరపూర్వమంత్రాకాంక్షా
పూరకత్వాదయం మంత్రో బ్రహ్మపర ఇత్యాహ—అనంతరం చేతి. హిరణ్మయే జ్యోతి
ర్మయే అన్నమయాద్యపేక్షయా పరే కోశే ఆనందమయాఖ్యే పుచ్ఛశబ్దితం బ్రహ్మ
విరజం ఆగంతుకమలశూన్యం నిష్కలం నిరవయవం శుభ్రం నైసర్గికమలశూన్యం
సూర్యాదిసాక్షిభూతం బ్రహ్మవిత్ప్రసిద్ధమిత్యర్థః. సతిసప్తమీపక్షమనువదతి—యద
పీతి. సూర్యాద్యభిభావకతేజోధాతౌ ప్రామాణికే తస్యేహ గ్రహణశంకా స్యాన్న
తత్ర ప్రమాణమస్తీత్యాహ—తత్రేతి. సిద్ధాంతేన తత్రేతి వాక్యార్థః కథమిత్యా
శంక్యాహ—బ్రహ్మణ్యపీతి. సతిసప్తమీపక్షే న భాతీతి శ్రుతం వర్తమానత్వం త్య
క్త్వా తస్మిన్ సతి న భాస్యంతీత్యశ్రుతభవిష్యత్వం కల్పనీయం ప్రత్యక్షవిరోధనిరా
సాయ, విషయసప్తమీపక్షే తు న భాసయతీత్యశ్రుతణిజధ్యాహారమాత్రం కల్ప్యం.
న శ్రుతత్యాగ ఇతి లాఘవం, అతో బ్రహ్మణి విషయే సూర్యాదేర్భాసకత్వనిషేధేన
బ్రహ్మభాస్యత్వముచ్యత ఇత్యర్థః. యేనాన్యభాస్యత్వేన హేతునా సూర్యాదయస్తస్మిన్
బ్రహ్మణి విషయే భాసకాస్స్యుః, తథా తు బ్రహ్మాన్యేన నోపలభ్యతే స్వప్రకాశత్వా

గమాత్, 'న తత్ర...' ఇతి తచ్ఛబ్దేన తస్యైవ ప్రకృతజ్యోతిషః పరామర్శాత్.
అతః స్వయంజ్యోతిః సూర్యాదిసకలజగదవభాసకం బ్రహ్మైవ, న తు లౌకికం తేజః,
తస్యాత్రాప్రకృతత్వాదితి సిద్ధమ్.

లభ్యతే, బ్రహ్మ తు నాన్యేన జ్యోతిషోపలభ్యతే, స్వయంజ్యోతిస్స్వరూపత్వాత్. యేన సూర్యాదయ స్తస్మిన్భాయుః. బ్రహ్మ హ్యన్యద్వ్యనక్తి న తు బ్రహ్మాన్యేన వ్యజ్యతే 'ఆత్మనైవాయం జ్యోతిషాస్తే అగృహ్యో నహి గృహ్యత' ఇత్యాది శ్రుతిభ్యః.

సూ. అపి చ స్మర్యతే. ౨౩.

అపి చేదం రూపం ప్రాజ్ఞస్యైవాత్మనస్స్మర్యతే భగవద్గీతాసు— "న తద్భాసయతే సూర్యో న శశాంకో న పావకః, యద్గత్వా న నివర్తంతే తద్ధామ పరమం మమే"తి, "యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలమ్, యచ్చంద్రమసి యచ్చాగ్నౌ తత్తేజో విద్ధి మామక"మితి చ. ఇతి షష్ఠాధికరణమ్.

సూ. శబ్దాదేవ ప్రమితః. ౨౪.

'అంగుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతీ'తి శ్రూయతే,

దితి యోజనా. ఉక్తమేవ శ్రుత్యంతరేణ ద్రఢయతి—బ్రహ్మేతి. స్వప్రకాశత్వేఽన్యాభాస్యత్వే చ శ్రుతిద్వయం, గ్రహణాయోగ్యత్వాదగ్రాహ్య ఇత్యర్థః.

౨౩. ణిజధ్యాహారపక్షే స్మృతిబలమప్యస్తీత్యాహ—అపి చేతి. సూత్రం వ్యాచష్టే—అపి చేతి. అభాస్యత్వే సర్వభాసకత్వే చ శ్లోకద్వయం ద్రష్టవ్యం తస్మాదనుభానమంత్రో బ్రహ్మణి సమన్విత ఇతి సిద్ధం—ఇతి షష్ఠాధికరణమ్.

౨౪. *శబ్దాదేవ ప్రమితః—కాఠకవాక్యం పఠతి అంగుష్ఠేతి. పురుషః

అస్మిన్ శ్రుత్యుక్తార్థే స్మృతిం దర్శయితుమాహ—

'న తద్భాసయతే సూర్యో న శశాంకో న పావకః' 'యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలమ్...' ఇతి భగవద్గీతాసు స్మర్యత ఇత్యర్థః.

పూర్వమనుభానాదినా లింగేన తత్రేతి విషయసప్తమీం కృత్వా న భాతీత్యాదౌ ణిజధ్యాహారేణ న భాసయతీత్యర్థో వర్ణితప్రాయః. తథేహాపి'అంగుష్ఠమాత్రః' ఇతి పరిమాణలింగాజ్జీవమాదాయ ఈశానోఽస్మీతి భావయేదితి విధ్యధ్యాహారేణోపాస్తిపరమంగుష్ఠవాక్యమస్త్వితి దృష్టాంతసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే జీవోపాస్తిః, సిద్ధాంతే తస్యైవ పరమాత్మతయా ధీరితి

తథా 'అంగుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకం ఈశానో భూతభవ్యస్య స ఏవాద్య స ఉ శ్వఏతద్వైత'దితి చ. తత్ర యోఽయమంగుష్ఠమాత్రః పురుషశ్శ్రూయతే, స కిం విజ్ఞానాత్మా? కిం వా పరమాత్మేతిసంశయః. తత్ర పరిమాణోపదేశాత్తావద్విజ్ఞానాత్మేతి తావత్ప్రాప్తం. న హ్యనంతాయామవిస్తారస్య పరమాత్మనోఽంగుష్ఠపరిమాణత్వముపదిశ్యేత. విజ్ఞానాత్మనస్తూపాధిమత్త్వాత్సంభవతి కయాచిత్కల్పనయాంగుష్ఠమాత్రత్వమ్. స్మృతేశ్చ—"అథసత్యవతః కాయాత్పాశబద్ధంవశం గతం, అంగుష్ఠమాత్రం పురుషం నిశ్చకర్ష యమో బలా"దితి. న హి పరమేశ్వరో బలాద్యమేన నిష్క్రష్టుం శక్యః, తేన తత్ర సంసార్యం

పూర్ణోఽప్యాత్మని దేహమధ్యే అంగుష్ఠమాత్రే హృదయే తిష్ఠతీత్యంగుష్ఠమాత్ర ఇత్యుచ్యతే. తస్యైవ పరమాత్మత్వవాదివాక్యాంతరమాహ—తథేతి. అధూమకమితి పఠనీయం. యోఽఙ్గుష్ఠమాత్రో జీవః స వస్తుతో నిర్ధూమజ్యోతిర్వన్నిర్మలప్రకాశరూప ఇతి త్వమర్థం సంశోధ్య తస్య బ్రహ్మత్వమాహ—ఈశాన ఇతి. తస్యాద్వితీయత్వమాహ—స ఏవేతి. కాలత్రయేఽపి స ఏవాస్తి నాన్యత్కించిత్ యన్నచికేతసా పృష్టం బ్రహ్మ తదేతదేవేత్యర్థః. పరిమాణేశానశబ్దాభ్యాం సంశయమాహ—తత్రేతి. యథానుభానాదిలింగాత్ జిజధ్యాహారేణ సూర్యాద్యగోచరో బ్రహ్మేత్యుక్తం తథా ప్రథమశ్రుతపరిమాణలింగాత్ జీవప్రతీతా వీశానోఽస్మీతి ధ్యాయేదితి విధ్యధ్యాహారేణ ధ్యానపరం వాక్యమితి పూర్వపక్షయతి—తత్ర పరిమాణేతి. పూర్వపక్షే బ్రహ్మదృష్ట్యా జీవోపాస్తిః, సిద్ధాంతే తు ప్రత్యగ్బ్రహ్మైక్యజ్ఞానం ఫలమితి మంతవ్యం. ఆయామో దైర్ఘ్యం విస్తారో మహత్త్వమితి భేదః—కయాచిదితి. అంగుష్ఠమాత్రహృదయస్య విజ్ఞానశబ్దితబుద్ధ్యభేదాధ్యాసకల్పనయేత్యర్థః. స్మృతిసంవాదాదప్యంగుష్ఠమాత్రో జీవ ఇత్యాహ—స్మృతేశ్చేతి. అథ మరణానంతరం యమపాశైర్బద్ధం కర్మవశం ప్రాప్తమిత్యర్థః. తత్రాపీశ్వరః కిం న స్యాదిత్యత ఆహ—న హీతి.

ఫలభేదః. కఠవల్లీషు శ్రూయతే—'అంగుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః, ఈశానో భూతభవ్యస్య...' ఇతి. తత్ర కిమయమంగుష్ఠవాక్యప్రతిపాద్యో జీవః, ఉత బ్రహ్మేతి సందేహే, జీవ ఇతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—ప్రమితః వాక్యప్రతిపాద్యః ప్రత్యగభిన్నపరమాత్మైవ. కుతః, శబ్దాదేవ 'ఈశానో భూతభవ్యస్య...' ఇత్యత్ర ఈశానశబ్దాత్. న చాంగుష్ఠమాత్రజీవలింగవిరోధః, లింగశ్రుత్యోర్విరోధే

గుష్ఠమాత్రో నిశ్చితః స ఏవేహాపీత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః.—పరమాత్మై
వాయమంగుష్ఠమాత్రపరిమితః పురుషో భవితు మర్హతి. కస్మాత్?
శబ్దాత్ 'ఈశానో భూతభవ్యస్యే'తి. న హ్యన్యః పరమేశ్వరాద్భూత
భవ్యస్య నిరంకుశమీశితా. 'ఏతద్వై త'దితి చ ప్రకృతం పృష్ఠమిహా
నుసందధాతి, ఏతద్వై తత్ యత్పృష్టం బ్రహ్మేత్యర్థః. పృష్టం
చేహ బ్రహ్మ—'అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతా
కృతాత్, అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వదే'తి.
శబ్దాదేవేతి అభిధానశ్రుతేరేవేశాన ఇతి పరమేశ్వరోఽవగమ్యత
ఇత్యర్థః.

కథం పునస్సర్వగతస్య పరమాత్మనః పరిమాణోపదేశ ఇతి
అత్ర బ్రూమః—

సూ. హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాత్. ౨౫.

సర్వగతస్యాపి పరమాత్మనో హృదయేఽవస్థానమపేక్ష్యాంగుష్ఠ
మాత్రత్వమిదముచ్యతే, ఆకాశస్యేవ వంశపర్వాపేక్షమరత్నిమాత్ర
త్వం. న హ్యంజసాతిమాత్రస్య పరమాత్మనోఽంగుష్ఠమాత్రత్వ
ముపపద్యతే న చాన్యః పరమాత్మన ఇహ గ్రహణమర్హతి ఈశాన

"ప్రభవతి సంయమనే మమాపి విష్ణు"రితి యమస్యేశ్వరనియమ్యత్వస్మరణాదితి
భావః. భూతభవ్యస్యేత్యుపపదాత్సాధకాద్బాధకాభావాచ్చ ఈశాన ఇతీశత్వ
శబ్దాన్నిరంకుశమీశితా భాతీతి శ్రుత్యా లింగం బాధ్యమితి సిద్ధాంతయతి—పరమా
త్మైవేతి. ప్రకరణాచ్చ బ్రహ్మపరమిదం వాక్యమిత్యాహ—ఏతదితి. శబ్దో వాక్యం
లింగాద్దుర్బలమిత్యాశంక్యాహ—శబ్దాదితి.

౨౫. కరస్సకనిష్ఠః అరత్నిః. ముఖ్యాంగుష్ఠమాత్రో జీవో గృహ్యతాం కిం
గౌణగ్రహణేనేత్యత ఆహ—న చాన్య ఇతి. సతి సంభవే ముఖ్యగ్రహో న్యా

శ్రుతేరేవ ప్రబలత్వాత్. న చ పరమాత్మనోఽంగుష్ఠమాత్రత్వానుపపత్తిః, అంగుష్ఠ
మాత్రజీవానువాదేన బ్రహ్మాభేదబోధనాదితి సమంజసమ్.

శబ్దాదిభ్య ఇత్యుక్తం. నను ప్రతిప్రాణిభేదం హృదయానామనవస్థితత్వాత్తదపేక్షమప్యంగుష్ఠమాత్రత్వం నోపపద్యత ఇత్యత ఉత్తరముచ్యతే—మనుష్యాధికారత్వాదితి. శాస్త్రం హ్యవిశేషప్రవృత్తమపి మనుష్యానేవాధికరోతి శక్తత్వాదర్థిత్వాదపర్యుదస్తత్వాదుపనయనాదిశాస్త్రాచ్చేతి. వర్ణితమేతదధికారలక్షణే, మనుష్యాణాం చ నియతపరిమాణః కాయః, ఔచిత్యేన నియతపరిమాణమేవ చైషామంగుష్ఠ

య్యః అత్ర తు శ్రుతివిరోధాదసంభవ ఇతి గౌణగ్రహ ఇత్యర్థః. మనుష్యానేవేతి త్రైవర్ణికానేవేత్యర్థః. శక్తత్వాదిత్యనేన పశ్వాదీనాం దేవానామృషీణాం చాధికారో వారితః. తత్ర పశ్వాదీనాం శాస్త్రార్థజ్ఞానాదిసామగ్ర్యభావాత్ కర్మణ్యశక్తిః, ఇంద్రాదేః స్వదేవతాకే కర్మణి స్వోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగాయోగాదశక్తిః, ఋషీణామార్షేయవరణే ఋష్యంతరాభావాదశక్తిః, అర్థిత్వాదిత్యనేన నిష్కామానాం ముముక్షూణాం స్థావరాణాం చాధికారో వారితః. తత్ర ముముక్షూణాం శుద్ధ్యర్థిత్వే నిత్యాదిష్వధికారో న కామ్యేషు. శుద్ధచిత్తానాం మోక్షార్థిత్వే శ్రవణాదిషు వ్యంజకేష్వధికారో న కర్మస్వితి మంతవ్యం. శూద్రస్యాధికారం నిరస్యతి—అపర్యుదస్తత్వాదితి. 'శూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లృప్త' ఇతి పర్యుదాసాత్, 'ఉపనయీత తమధ్యాపయీతే'తి శాస్త్రాచ్చ న శూద్రస్య వైదికే కర్మణ్యధికారః. తస్యైకజాతిత్వస్మృతేరుపనయనప్రయుక్తద్విజత్వాభావేన వేదాధ్యయనాభావాత్. అత్రాపేక్షితో న్యాయష్షష్ఠాధ్యాయే వర్ణిత ఇత్యాహ—వర్ణితమితి. 'స్వర్గకామో యజేతే'త్యాది శాస్త్రస్యావిశేషేణ సర్వాన్ఫలార్థినః ప్రతి ప్రవృత్తత్వాత్ప్రాణిమాత్రస్య సుఖార్థిత్వాచ్చ ఫలార్థే కర్మణి పశ్వాదీనామప్యధికార ఇత్యాశంక్యోక్తరీత్యా తేషాం శక్తత్వాభావాత్స్వర్గకామపదం మనుష్యపరతయా సంకోచ్య మనుష్యాధికారత్వే స్థాపితే చాతుర్వర్ణ్యాధికారమాశంక్య 'వసంతే బ్రాహ్మణోఽగ్నీనాదధీత గ్రీష్మే రాజన్యశ్శరది వైశ్య' ఇతి త్రయాణామేవాగ్నిసంబంధశ్రవణాత్తేషామేవాధికార ఇతి వర్ణితమిత్యర్థః. అస్తు ప్రస్తుతే కిమాయాతం తత్రాహ—మనుష్యాణాం చేతి. ప్రాయేణ సప్తవితస్తిపరిమితో మనుష్యదేహ ఇత్యర్థః. ఏవమంగుష్ఠశబ్దో హృత్పరిమాణవాచకస్తత్రస్థం బ్రహ్మ లక్షయతీత్యుక్తం సంప్రతి తచ్ఛబ్దేనాంగు

నను జీవస్య పరమార్థతః సర్వగతబ్రహ్మత్వేన కథమంగుష్ఠమాత్రత్వమిత్యత ఆహ—

తుశబ్దః శంకానిరాసార్థః. మనుష్యాధికారత్వాచ్ఛాస్త్రస్య, మనుష్యాణాం

మాత్రం హృదయమ్. అతో మనుష్యాధికారత్వాచ్ఛాస్త్రస్య మనుష్య హృదయావస్థానాపేక్షమంగుష్ఠమాత్రత్వముపపన్నం పరమాత్మనః. యదప్యుక్తం పరిమాణోపదేశాత్ స్మృతేశ్చ సంసార్యేవాయమంగుష్ఠ మాత్రః ప్రత్యేతవ్య ఇతి తత్ప్రత్యుచ్యతే—'స ఆత్మా తత్త్వమసీ' త్యాదివత్సంసారిణ ఏవ సతోఽంగుష్ఠమాత్రస్య బ్రహ్మత్వమిదముప దిశ్యత ఇతి. ద్విరూపాహి వేదాంతవాక్యానాం ప్రవృత్తిః, క్వచిత్పర మాత్మస్వరూపనిరూపణపరా క్వచిద్విజ్ఞానాత్మనః పరమాత్మైకత్వో పదేశపరా. తదత్ర విజ్ఞానాత్మనః పరమాత్మనైకత్వముపదిశ్యతే నాంగు ష్ఠమాత్రత్వం కస్యచిత్. ఏతమేవార్థం పరేణ స్ఫుటీకరిష్యతి—'అంగు

ష్ఠమాత్రం జీవమనూద్యాయమీశాన ఇతి బ్రహ్మాభేదో బోధ్య ఇతి వక్తు ముక్త మనువదతి—యదపీతి. ప్రతిపాద్యాభేదవిరోధాదనువాద్యాంగుష్ఠమాత్రత్వం బాధ్యం తాత్పర్యార్థస్య బలవత్త్వా దిత్యాహ—తదితి. క్వచిత్ 'అస్థూల' మిత్యాదౌ, క్వచిత్ 'తత్త్వమసీ'త్యాదౌ (* నను పరమాత్మనోఽంగుష్ఠపరిమాణత్వం న సంభవ తీతి సూత్రకారేణ హృదయాపేక్షమంగుష్ఠమాత్రత్వముక్తం ద్వివిధేత్యాదిభాష్యా త్తు జీవముద్దిశ్య బ్రహ్మత్వబోధనమితి ప్రతీయత ఇతి సూత్రార్థాస్పర్శిత్వాద్భాష్య మనుపపన్నమితి చేన్న, భాష్యతాత్పర్యానభిజ్ఞానాత్. కఠవల్లీవాక్యస్యావాంతర తాత్పర్యమేకం మహాతాత్పర్యం చైకం తత్రావాంతర తాత్పర్యముపాస్యే బ్రహ్మణి మహాతాత్పర్యం చ జ్ఞేయే బ్రహ్మణి అత ఏవ భాష్యకారైర్వాక్యద్వయోపన్యాసః కృతః. అత ఏవోపాసనాఫలం కఠవల్ల్యామేవ 'శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్య' ఇత్యాదినా బోధితం. అత ఏవ చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయచరణే 'తదోకః' ఇతి సూత్రే హార్దవిద్యాం ప్రకృత్య సమామనంతీతి భాష్యకారైః ప్రథమవాక్యస్య ఉపాస్యే బ్రహ్మణి తాత్పర్యమితి ప్రకటీకృతం. ఇత్థం చాత్రత్యభాష్యం మహాతాత్పర్యాభి ప్రాయకమితి ద్రష్టవ్యం. రామానుజభాష్యకృతా తు పూర్వపక్షోఽస్మద్భాష్యతాత్ప ర్యాజ్ఞానేనైవ కృత ఇత్యవధేయం.) ఏకత్వార్థే వాక్యశేషమనుకూలయతి—ఏత మితి. శ్రుతిర్యమో వా కర్తా ద్రష్టవ్యః తం జీవం ప్రవృహేత్ పృథక్కుర్యాత్

హృదయస్యాంగుష్ఠమాత్రత్వాత్తదపేక్షయా సర్వగతస్యాత్మనోఽంగుష్ఠమాత్రత్వ మ విరుద్ధమ్. అతోఽంగుష్ఠవాక్యే ప్రతిపాద్యః పరమాత్మైవేతి సిద్ధమ్.

* నన్విత్యాద్యవధేయమిత్యంతం ఔత్తరః పాఠః.

ష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః, తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేన్ముంజాదివేషీకాం ధైర్యేణ తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృత'మితి.

సూ. తదుపర్యపి బాదరాయణస్సంభవాత్. ౨౬.

అంగుష్ఠమాత్రశ్రుతిర్మనుష్యహృదయాపేక్షయా మనుష్యాధికారత్వాచ్ఛాస్త్రస్యేత్యుక్తం, తత్ప్రసంగాదిదముచ్యతే. బాఢం మనుష్యానధికరోతి శాస్త్రం, న తు మనుష్యానేవేతీహ బ్రహ్మజ్ఞానే నియమోఽస్తి, తేషాంమనుష్యాణాముపరిష్టాద్యే దేవాదయస్తానప్యధికరోతిశాస్త్ర

ధైర్యేణ బలవదింద్రియనిగ్రహాదినా తం వివిక్త మాత్మానం శుక్రం స్వప్రకాశం అమృతం కూటస్థం బ్రహ్మ జానీయాదిత్యర్థః. తస్మాత్కఠవాక్యం ప్రత్యగ్బ్రహ్మణి జ్ఞేయే సమన్వితమితి సిద్ధం—ఇతి సప్తమాధికరణమ్.

౨౬. శాస్త్రస్య మనుష్యాధికారత్వే దేవాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాయామనధికారస్స్యాదిత్యాశంక్యాహ—తదుపర్యపి బాదరాయణస్సంభవాత్. నను సమన్వయాధ్యాయేఽధికారచింతా న సంగతేత్యత ఆహ—అంగుష్ఠేతి. స్మృతస్యోపేక్షానర్హత్వం ప్రసంగః. అత్ర మనుష్యాధికారతోక్త్యా స్మృతానాం దేవాదీనాం వేదాంతశ్రవణాదావధికారోఽస్తి న వేతి సందేహే భోగాసక్తానాం వైరాగ్యాద్యసంభవాన్నేతి ప్రాప్తే సిద్ధాంతమాహ—బాఢమితి. ఏవమధికారవిచారాత్మకాధికరణద్వయస్య ప్రాసంగికీసంగతిః అత్ర పూర్వపక్షే దేవాదీనాం జ్ఞానానధికారాద్దేవత్వప్రాప్తిద్వారా క్రమముక్తిఫలాసు దహరాద్యుపాసనాసు క్రమముక్త్యర్థినాం మనుష్యాణామప్రవృత్తిః

పూర్వం మనుష్యాధికారం శాస్త్రమిత్యుక్తే తర్హ్యమనుష్యాణాం దేవాదీనామధికారో న స్యాదిత్యాక్షిప్య సమాధీయత ఇత్యాక్షేపసంగత్యా ప్రసంగసంగత్యా వా ఇదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే మంత్రాద్యప్రామాణ్యాదుపగమనాదివాక్యానామపి స్వార్థే తదయోగాత్తత్త్వమస్యాదేరపి నైక్యనిష్ఠతేతి ఫలమ్, సిద్ధాంతే తత్సర్వసంభవాదైక్యనిష్ఠతేతి ఫలమ్. బృహదారణ్యకే శ్రూయతే—'తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్' ఇత్యాది. తత్ర కిం దేవానాం బ్రహ్మవిద్యాయామధి

మితి బాదరాయణఆచార్యో మన్యతే, కస్మాత్? సంభవాత్. సంభవతి హి తేషామర్థిత్వాది అధికారకారణం. తత్రార్థిత్వం తావన్మోక్షవిషయం దేవాదీనామపి సంభవతి వికారవిషయవిభూత్యనిత్యత్వాలోచనాదినిమిత్తం. తథా సామర్థ్యమపి తేషాం సంభవతి మన్త్రార్థవాదేతిహాసపురాణలోకేభ్యో విగ్రహవత్త్వాద్యవగమాత్. న చ తేషాం కశ్చిత్ప్రతిషేధోఽస్తి. న చోపనయనాదిశాస్త్రేణైషామధికారో నివర్త్యతే. ఉపనయనస్య వేదాధ్యయనార్థత్వాత్, తేషాం చ స్వయంప్రతిభాతవేదత్వాత్. అపి చైషాం విద్యాగ్రహణార్థం బ్రహ్మచర్యాదీన్దర్శయతి—‘ఏకశతం హ వై వర్షాణి మఘవా ప్రజాపతౌ బ్రహ్మచర్యమువాస, భృగుర్వై వారుణిః వరుణం పితరముపససార అధీహి భగవో బ్రహ్మే’త్యాది. యదపి కర్మస్వనధికారకారణముక్తం ‘న

ఫలం, సిద్ధాంతే తు ప్రవృత్తిః. ఉపాసనాభిర్దేవత్వం ప్రాప్తానాం శ్రవణాదినా జ్ఞానాస్మృత్తిసంభవాదితి సఫలోఽయం విచారః. నను భోగాసక్తానాం తేషాం మోక్షార్థిత్వాభావాన్నాధికార ఇత్యత ఆహ—అర్థిత్వం తావదితి. వికారత్వేనానృత విషయసుఖస్య క్షయోదయాదిదోషదృష్ట్యా నిరతిశయసుఖమోక్షార్థిత్వం సత్త్వప్రకృతీనాం దేవాదీనాం సంభవతీత్యర్థః. నన్విన్ద్రాయ స్వాహేత్యాదౌ చతుర్థ్యంతశబ్దాతిరిక్తా విగ్రహవతీ దేవతా నాస్తి శబ్దస్య చాసామర్థ్యాన్నాధికార ఇత్యత ఆహ—తథేతి. అర్థిత్వవదిత్యర్థః. అపర్యుదస్తత్వమాహ—న చ తేషామితి. ‘శూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లృప్త ఇతివద్దేవాదీనాం విద్యాధికారనిషేధో నాస్తీత్యర్థః. నను విగ్రహవత్త్వేన దృష్టసామర్థ్యే సత్యప్యుపనయనాభావాచ్ఛాస్త్రీయసామర్థ్యం నాస్తీత్యత ఆహ—న చేతి. జన్మాంతరాధ్యయనబలాత్స్వయమేవ ప్రతిభాతాః స్మృతా వేదా యేషాం తే తథా తద్భావాదిత్యర్థః. బాలాదిషు ప్రవిష్టపిశాచాదీనాం వేదోద్ఘోషదర్శనాద్దేవయోనీనాం జన్మాంతరస్మరణమస్తీతి స్మృతవేదాంతానామర్థవిచారో యుక్త ఇత్యర్థః. దేవానామృషీణాం చ విద్యాధికారే కారణమర్థిత్వాదికముక్త్వా శ్రౌతం గురుకులవాసాది లింగమాహ—అపి చేతి. నను బ్రహ్మవిద్యా దేవాదీన్నాధికరోతి వేదార్థత్వాత్ అగ్నిహోత్రవదిత్యత ఆహ—యదపీతి. దేవానాం కర్మసు నాధికారః దేవతాంతరా

కారోఽస్తి న వేతి సందేహే, నాస్తీతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—తదుపర్యపి తేషాం మనుష్యాణాముపరిష్టాత్ యే దేవాదయః తేషామపి బ్రహ్మవిద్యాయామధికారో

దేవానాం దేవతాంతరాభావాత్' ఇతి, 'న ఋషీణామృష్యంతరాభావా'దితి, న తద్విద్యాస్వస్తి. నహీంద్రాదీనాం విద్యాస్వధిక్రియమాణానా మింద్రాద్యుద్దేశేన కించిత్కృత్యమస్తి, న చ భృగ్వాదీనాం భృగ్వాదిసగోత్రతయా, తస్మాద్దేవాదీనామపి విద్యాస్వధికారః కేనవార్యతే? దేవాద్యధికారేఽప్యంగుష్ఠమాత్రశ్రుతిః స్వాంగుష్ఠాపేక్షయా న విరుధ్యతే.

సూ. విరోధః కర్మణీతి చేన్నానేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్. ౨౭.

స్యాదేతద్యది విగ్రహవత్త్వాద్యభ్యుపగమేన దేవాదీనాం విద్యాస్వధికారో వర్ణ్యేత విగ్రహవత్త్వాదృత్విగాదివదింద్రాదీనామపి స్వరూప

ణాముద్దేశ్యానామభావాదితి ప్రథమసూత్రార్థః, ఋషీణామనధికారః ఋష్యంతరాభావాదృషియుక్తే కర్మణ్యశక్తేరితి ద్వితీయసూత్రార్థః. అసామర్థ్యముపాధిరితి పరిహరతి—న తదితి. అసామర్థ్యరూపం కారణమిత్యర్థః. న హ్యస్తి యేనాసామర్థ్యం స్యాదితి శేషః 'తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్తథర్షీణా'మితి వాక్యబాధోఽప్యనుమానస్య ద్రష్టవ్యః. నను దేవాదీన్ప్రత్యంగుష్ఠమాత్రశ్రుతిః కథం తేషాం మహాదేహత్వేన హృదయస్యాస్మదంగుష్ఠమాత్రత్వాభావాత్ అతశ్శ్రుతిషు తేషాం నాధికార ఇత్యత ఆహ—దేవాద్యధికారేఽపీతి.

౨౭. నను మంత్రాదీనాం ప్రతీయమానవిగ్రహవత్త్వే తాత్పర్యం కల్పయిత్వా దేవాదీనామధికార ఉక్తస్స చాయుక్తః అన్యపరాణాం తేషాం ప్రత్యక్షాదివిరోధేన స్వార్థే తాత్పర్యకల్పనానుపపత్తేరిత్యాక్షిప్య సూత్రచతుష్టయేన పరిహరతి—విరోధః కర్మణీత్యాదినా. వర్ణ్యేత, తర్హీతి శేషః,స్వరూపం విగ్రహః. అభ్యు

ఽస్తీతి బాదరాయణ ఆచార్యో మన్యతే స్మ. కస్మాత్, సంభవాత్ అర్థిత్వసామర్థ్యాద్యధికారకారణస్య సంభవాదిత్యర్థః.

నను యదీంద్రాదీనాం విగ్రహత్త్వేన విద్యాధికారః, తర్హి కర్మణి విరోధ ఇత్యాశంక్యాహ—

ఇంద్రాదీనామృత్విగాదివదేకస్య శరీరస్య అనేకత్ర కర్మణి యుగపత్సన్ని

సన్నిధానేన కర్మాంగభావోఽభ్యుపగమ్యేత, తథా చ విరోధః కర్మణి స్యాత్, న హీంద్రాదీనాం స్వరూపసన్నిధానేన యాగాంగ భావో దృశ్యతే, న చ సంభవతి. బహుషు యాగేషు యుగపదేకస్యేం ద్రస్య స్వరూపసన్నిధానానుపపత్తేరితి చేత్, నాయమస్తి విరోధః, కస్మాత్? అనేకప్రతిపత్తేః. ఏకస్యాపి దేవతాత్మనో యుగపదనేక స్వరూపప్రతిపత్తిస్సంభవతి. కథమేతదవగమ్యతే? దర్శనాత్. తథా హి—'కతి దేవా'ఇత్యుపక్రమ్య 'త్రయశ్చ త్రీ చ శతా త్రయశ్చ త్రీ చ సహస్రేతి' నిరుచ్య 'కతమే త' ఇత్యస్యాం పృచ్ఛాయాం 'మహిమాన ఏవైషామేతే త్రయస్త్రింశత్త్వేవ దేవతా' ఇతి బ్రువంతీ శ్రుతిరేకై కస్య దేవతాత్మనో యుగపదనేకరూపతాం దర్శయతి. తథా త్రయ స్త్రింశతోఽపి షడాద్యంతర్భావక్రమేణ 'కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రాణ'

పగమే ప్రత్యక్షేణ దేవతా దృశ్యేత న చ దృశ్యతే అతో యోగ్యానుపలబ్ధ్యా దేవ తాయా విగ్రహవత్త్వా అభావాత్ సంప్రదానకారకాభావేన కర్మనిష్పత్తిర్న స్యాదిత్యాహ—తథా చేతి. విగ్రహస్యాంగత్వమనుపలబ్ధిబాధితం యుక్త్యా చ న సంభవతీత్యాహ—న చేతి. తస్మాదర్థోపహితశబ్ద ఏవ దేవతా తస్యా అచేతనత్వాన్న విద్యాధికార ఇతి శంకార్థః. పరిహరతి—నాయమితి. ఏకస్యాపి దేవస్య యోగ బలాదనేకదేహప్రాప్తిః శ్రుతిస్మృతిదర్శనాత్సంభవతి అతో న కర్మణి విరోధ ఇతి వ్యాచష్టే—కస్మాదిత్యాదినా. వైశ్వదేవశస్త్రే శస్యమానదేవాః కతీతి శాకల్యేన పృష్టో యాజ్ఞవల్క్య నివిదా'త్రయశ్చే'త్యాదిరూపయా ఉత్తరం దదౌ. నివిన్నా మశస్యమానదేవసంఖ్యావాచకశ్శబ్దః. షడధికాని త్రీణి శతాని త్రీణి సహస్రాణీతి సంఖ్యోక్తా సంఖ్యేయస్వరూపప్రశ్నే మహిమానో విభూతయః సర్వే దేవాః, ఏషాం త్రయస్త్రింశద్దేవానాం అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాదశాదిత్యా ఇంద్రః ప్రజాపతిశ్చేతి త్రయస్త్రింశద్దేవాః తేఽపి షణ్ణాం అగ్నిపృథివీవాయ్వంతరిక్షాదిత్య దివాం మహిమానస్తేఽపి షట్సు దేవేష్వంతర్భవంతి షడ్దేవా స్త్రిషు లోకేషు త్రయశ్చ ద్వయోరన్నప్రాణయోర్ద్వౌ చైకస్మిన్ ప్రాణే హిరణ్యగర్భే అంతర్భవత ఇతి దర్శిత

ధానాసంభవాత్కర్మవిరోధః ప్రసజ్యేతేతి చేత్, న. కస్మాత్, అనేకప్రతిపత్తే ర్దర్శనాత్ ఏకస్యేంద్రస్య అనేకేషాం శరీరాణాం యుగపత్ప్రాప్తేః 'స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి' ఇత్యాది శ్రుతౌ దర్శనాత్, యద్వా అనేకత్ర కర్మణి ఏకస్య.

ఇతి ప్రాణైకరూపతాం దేవానాం దర్శయంతీ తస్యైవైకస్య ప్రాణస్య యుగపదనేకరూపతాం దర్శయతి. తథా స్మృతిరపి—"ఆత్మనాం వై సహస్రాణి బహూని భరతర్షభ, కుర్యాద్యోగీ బలం ప్రాప్య తైశ్చ సర్వైర్మహీం చరేత్. ప్రాప్నుయాద్విషయాన్ కైశ్చిత్కైశ్చిదుగ్రం తపశ్చరేత్, సంక్షిపేచ్చ పునస్తాని సూర్యో రశ్మిగణానివ" త్యేవం జాతీయకా ప్రాప్తాణిమాద్యైశ్వర్యాణాం యోగినామపి యుగపదనేకశరీరయోగం దర్శయతి కిము వక్తవ్యమాజానసిద్ధానాం దేవానాం? అనేకరూపప్రతిపత్తిసంభవాచ్చైకైకా దేవతా బహుభీ రూపైరాత్మానం ప్రవిభజ్య బహుషు యాగేషు యుగపదంగభావం గచ్ఛతీతి పరైశ్చ న దృశ్యతేఽన్తర్ధానాదిశక్తియోగాదిత్యుపపద్యతే. అనేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాదిత్యస్యాపరా వ్యాఖ్యా విగ్రహవతామపి కర్మాంగభావచోదనాస్వనేకప్రతిపత్తిర్దృశ్యతే. క్వచిదేకోఽపి విగ్రహవాననేకత్ర యుగపదంగభావం న గచ్ఛతి యథా బహుభిర్భోజయద్భిర్నైకో బ్రాహ్మణో యుగపద్భోజ్యతే. క్వచిచ్చైకోఽపి విగ్రహవాననేకత్ర యుగపదంగభావం గచ్ఛతి. యథా బహుభిర్నమస్కుర్వాణైరేకో బ్రాహ్మణో యుగపన్నమస్క్రియతే తద్వదిహాోద్దేశపరిత్యాగాత్మకత్వాద్యాగస్య విగ్రహవతీమప్యేకాం దేవతాముద్దిశ్య బహవస్స్వం స్వం ద్రవ్యం యుగపత్పరిత్యక్ష్యంతీతి విగ్రహవత్త్వేఽపి దేవాదీనాం న కించిత్కర్మణి విరుధ్యతే.

మిత్యర్థః. త్రయస్త్రింశతోఽపి దేవానామితి సంబంధః. దర్శనం శ్రౌతం వ్యాఖ్యాయ స్మార్తం వ్యాచష్టే—తథా స్మృతిరితి. బలం యోగసిద్ధిం "అణిమా మహిమా చైవ లఘిమా ప్రాప్తిరీశితా, ప్రాకామ్యం చ వశిత్వం చ యత్ర కామావసాయితే" త్యష్టైశ్వర్యాణి. తత్రాణేన అణుర్మహాన్ లఘుర్గురుశ్చ భవతి యోగీ. అంగుల్యా చంద్రస్పర్శః ప్రాప్తిః. ఈశితా సృష్టిశక్తిః. ప్రాకామ్యం ఇచ్ఛానభిఘాతః. వశిత్వం నియమనశక్తిః. సంకల్పమాత్రాదిష్టలాభో యత్ర కామావసాయితేతి భేదః. ఆజానసిద్ధానాం జన్మనా సిద్ధానామిత్యర్థః ఫలితమాహ—అనేకేతి. అనేకేషు కర్మస్వేకస్య ప్రతిపత్తిరంగభావః. తస్య లోకే దర్శనాదితి వక్తుం వ్యతిరేకమాహ—క్వచిదేక ఇతి. ప్రకృతోపయుక్తమన్వయదృష్టాంతమాహ—క్వచిచ్చేతి.

ప్రతిపత్తిః అంగభావః తస్య లోకే దర్శనాత్. యథా బహుభిర్నమస్కుర్వాణై ర్యుగపదేకో బ్రాహ్మణో నమస్క్రియమాణో దృశ్యతే తద్వదిత్యర్థః.

సూ. శబ్ద ఇతి చేన్నాతః ప్రభవాత్ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్. ౨౮

మా నామ విగ్రహవత్త్వే దేవాదీనామభ్యుపగమ్యమానే కర్మణి కశ్చిద్విరోధః ప్రసంజి, శబ్దే తు విరోధః ప్రసజ్యేత. కథం? ఔత్పత్తికం హి శబ్దస్యార్థేన సంబంధమాశ్రిత్యానపేక్షత్వాదితి వేదస్య ప్రామాణ్యం స్థాపితం. ఇదానీం తు విగ్రహవతీ దేవతాభ్యుపగమ్యమానా యద్యప్యైశ్వర్యయోగాద్యుగపదనేకకర్మసంబంధీని హవీంషి భుంజీత తథాపి విగ్రహయోగాదస్మదాదివజ్జననమరణవతీ సేతి నిత్యస్య శబ్దస్యానిత్యేనార్థేన అనిత్యసంబంధే ప్రవిలీయమానే యద్వైదికే శబ్దే ప్రామాణ్యం స్థితం తస్య విరోధస్స్యాదితి చేన్నాయమప్యస్తి విరోధః. కస్మాత్? అతః ప్రభవాత్. అత ఏవ హి వైదికాచ్ఛబ్దాద్దేవాదికం జగత్ప్రభవతి. నను 'జన్మాద్యస్య యత' ఇత్యత్ర బ్రహ్మప్రభవత్వం జగతోఽవధారితం కథమిహ శబ్దప్రభవత్వముచ్యతే? అపి చ

---

౨౮. కర్మణ్యవిరోధమంగీకృత్య శబ్దప్రామాణ్యవిరోధమాశంక్య పరిహరతి—శబ్ద ఇతి చేదితి. మా ప్రసంజి ప్రసక్తో మాభూన్నామేత్యర్థః. ఔత్పత్తికసూత్రే శబ్దార్థయోరనాద్యో స్సంబంధస్యానాదిత్వాద్వేదస్య స్వార్థే మానాంతరానపేక్షత్వేన ప్రామాణ్యముక్తం. ఇదానీమనిత్యవిగ్రహవ్యక్త్యభ్యుపగమే తత్సంబంధస్యాప్యనిత్యత్వాన్మానాంతరేణ వ్యక్తిం జ్ఞాత్వా శబ్దస్య సంకేతః పుంసా కర్తవ్య ఇతి మానాంతరాపేక్షత్వాత్ప్రామాణ్యస్య విరోధస్స్యాదిత్యాహ—కథమిత్యాదినా. కిం శబ్దానామనిత్యతయా సంబంధస్య కార్యత్వమాపాద్యతే? ఉతార్థానామనిత్యతయా? నాద్య ఇత్యాహ—నాయమపీతి. కర్మణ్యవిరోధవదిత్యపేరర్థః. దేవాదివ్యక్తిహేతుత్వేన ప్రాగేవ శబ్దానాం సత్త్వాన్నానిత్యత్వమితి భావః. అత్ర పూర్వాపరవిరోధం శంకతే—నన్వితి. శబ్దస్య నిమిత్తత్వేన బ్రహ్మసహకారిత్వాదవిరోధ ఇత్యాశంక్య ద్వితీయం కల్పముత్థాపయతి—అపి చేతి. అనిత్యత్వం సాదిత్వం వ్యక్తిరూపార్థానా

నను మాస్తు కర్మణి విరోధః, శబ్దే స్యాదిత్యాశంక్యాహ—

"శబ్దే వేదవాక్యే అనిత్యవిగ్రహవద్దేవాదేర్నిత్యవేదార్థత్వాంగీకారే శబ్దస్య

యది నామ వైదికాచ్ఛబ్దాదస్య ప్రభవోఽభ్యుపగతః కథమేతావతా విరోధశ్శబ్దే పరిహృతః? యావతా వసవో రుద్రా ఆదిత్యా విశ్వేదేవా మరుత ఇత్యేతేఽర్థా అనిత్యా ఏవోత్పత్తిమత్త్వాత్, తదనిత్యత్వే చ తద్వాచినాం వైదికానాం వస్వాదిశబ్దానామనిత్యత్వం కేన వార్యతే? ప్రసిద్ధం హి లోకే దేవదత్తస్య పుత్రే ఉత్పన్నే యజ్ఞదత్త ఇతి తస్య నామ క్రియత ఇతి. తస్మాద్విరోధ ఏవ శబ్ద ఇతి చేన్న, గవాదిశబ్దార్థసంబంధనిత్యత్వదర్శనాత్. నహి గవాదివ్యక్తీనాముత్పత్తిమత్త్వే తదాకృతీనాముత్పత్తిమత్త్వం స్యాత్. ద్రవ్యగుణకర్మణాం హి వ్యక్తయ ఏవోత్పద్యంతే నాకృతయః. ఆకృతిభిశ్చ శబ్దానాం సంబంధో న వ్యక్తిభిః. వ్యక్తీనామానంత్యాత్సంబంధగ్రహణానుపపత్తేః.

మనిత్యతయా శబ్దానాం సంబంధస్యానిత్యత్వం దుర్వారం, తస్మాత్పౌరుషేయసంబంధసాపేక్షత్వాత్ప్రామాణ్యవిరోధ ఇత్యర్థః. న చ వ్యక్తీనామనిత్యత్వేఽపి ఘటత్వాది జాతిసమవాయవచ్ఛబ్దసంబంధోఽపి నిత్యస్స్యాదితి వాచ్యం, ఉభయాశ్రితసంబంధస్యాన్యతరాభావే స్థిత్యయోగేన దృష్టాంతాసిద్ధేరితి భావః. యథా గోత్వాదయో గవాది శబ్దవాచ్యాః తథా వసుత్వాద్యాకృతయో వస్వాదిశబ్దార్థాః న వ్యక్తయ ఇతి పరిహరతి—నేత్యాదినా. శబ్దానాం తదర్థానాం జాతీనాం చ నిత్యత్వాత్తత్సంబంధోఽపి నిత్య ఇతి ప్రతిపాదయతి—న హీత్యాదినా. వ్యక్తీనామానంత్యాదితి. న చ గోత్వావచ్ఛేదేన వ్యక్తిషు శక్తిస్సుగ్రహేతి వాచ్యం. సామాన్యస్యాప్రత్యాసత్తిత్వేన సర్వవ్యక్త్యుపస్థిత్యభావాత్ గోత్వం శక్యతావచ్ఛేదకమితి గ్రహాపేక్షయా గోత్వం శక్యమితి లాఘవాత్ నిరూఢాజహల్లక్షణయా వ్యక్తేర్లాభేనానన్యలభ్యత్వాభావాచ్చేతి భావః. యద్వా కేవలవ్యక్తిషు శక్తిరత్ర నిరస్యతేఽనుపపత్తిజ్ఞానం వినైవ వ్యక్తేశ్శబ్దశక్త్యాయత్తజాతిజ్ఞానవిషయత్వేనోభయశక్తేరావశ్యకత్వాత్. తథా చ నిత్యజాతితాదాత్మ్యేన వ్యక్తేరనాదిత్వాత్తత్సంబంధోఽప్యనాదిః సత్కార్యవాదాత్ అత ఏవ వాక్యవృత్తౌ తత్త్వమస్యాదివాక్యేషు భాగలక్షణోక్తా యుజ్యతే కేవలసామాన్యస్య వాచ్యత్వేఽఖండార్థస్య వాచ్యైకదేశత్వాభావాత్, 'అతః ప్రభవా'దితి సూత్రస్వారస్యాచ్చ కేవలవ్యక్తిశక్తినిరాస ఇతి గమ్యతే. కేవలవ్యక్తివచనాః ఖలు డిత్థాదిశబ్దా అర్థానంతరభావినస్సాంకేతికాః, గవాదిశబ్దాస్తు వ్యక్తిప్రభవహేతుత్వేన

అర్థేన సహ నిత్యసంబంధాభావేన నిత్యానిత్యసంయోగవిరోధ ఇతి చేత్, నః అత[8]

వ్యక్తిషూత్పద్యమానాస్వప్యాకృతీనాం నిత్యత్వాన్న గవాదిశబ్దేషు కశ్చిద్విరోధో దృశ్యతే. తథా దేవాదివ్యక్తిప్రభవాభ్యుపగమేఽప్యాకృతినిత్యత్వాన్న కశ్చిద్వస్వాదిశబ్దేషు విరోధ ఇతి ద్రష్టవ్యః. ఆకృతివిశేషస్తు దేవాదీనాం మన్త్రార్థవాదాదిభ్యో విగ్రహవత్త్వాద్యవగమాదవగన్తవ్యః. స్థానవిశేషసంబన్ధనిమిత్తాశ్చేన్ద్రాదిశబ్దాస్సేనాపత్యాదిశబ్దవత్. తతశ్చ యో యస్తత్తత్స్థానమధితిష్ఠతి స స ఇన్ద్రాదిశబ్దైరభిధీయత ఇతి న దోషో భవతి. న చేదం శబ్దప్రభవత్వం బ్రహ్మప్రభవత్వవదుపాదానకారణత్వాభిప్రాయేణోచ్యతే. కథం తర్హి స్థితే వాచకాత్మనా నిత్యే శబ్దే నిత్యార్థసంబన్ధిని శబ్దవ్యవహారయోగ్యార్థవ్యక్తినిష్పత్తిః అతః ప్రభవాదిత్యుచ్యతే. కథం పునరవగమ్యతే శబ్దాత్ప్రభవతి జగదితి? ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం. ప్రత్యక్షం హి శ్రుతిః; ప్రామాణ్యం ప్రత్యనపేక్షత్వాత్. అనుమానం స్మృతిః; ప్రామాణ్యం ప్రతి సాపేక్షత్వాత్. తే హి శబ్దపూర్వాం సృష్టిం దర్శయతః.

ప్రాగేవ సంతీతి న వ్యక్తిమాత్రవచనాస్సాంకేతికాః కింతు స్థూలసూక్ష్మభావేనానుస్యూతవ్యక్త్యవినాభూతసామాన్యవచనా ఇతి మంతవ్యం. న చేంద్రాదివ్యక్తేరేకత్వేన జాత్యభావాదాకాశశబ్దవదింద్రచంద్రాదిశబ్దాః కేవలవ్యక్తివచనా ఇతి సాంప్రతం, అతీతానాగతవ్యక్తిభేదేన జాత్యుపపత్తే రిత్యలం ప్రపంచేన—దృష్టాంతముపసంహృత్య దార్ష్టాంతికమాహ. వ్యక్తిష్విత్యాదినా. ఆకృతిర్జాతిః. నను కా సా వ్యక్తిః యదనుగతేంద్రత్వాదిజాతిశ్శబ్దార్థస్స్యా దిత్యత ఆహ—ఆకృతివిశేషస్త్వితి. 'వజ్రహస్తః పురందరః' ఇత్యాదిభ్య ఇత్యర్థః. ఇంద్రాదిశబ్దానాం జాతిః ఇంద్రాదిషు ప్రవృత్తి నిమిత్తమిత్యుక్త్వా ఉపాధినిమిత్తమాహ—స్థానేతి. వ్యక్తిప్రలయేఽపి స్థానస్య స్థాయిత్వాచ్ఛబ్దార్థసంబంధనిత్యతేత్యాహ—తతశ్చేతి. ఉక్తం పూర్వాపరవిరోధం పరిహరతి—న చేతి. శబ్దో నిమిత్తమిత్యవిరోధం మత్వా సూత్రశేషమవతారయతి—కథం పునరితి. స్మృత్యా స్వప్రామాణ్యార్థం మూలశ్రుతి రనుమీయత ఇత్యనుమానం స్మృతిః. 'ఏతే అసృగ్రమిందవస్తిరః పవిత్రమాశవః విశ్వాన్యభిసౌభగే' త్యేతన్మంత్రస్థైః పదైః స్మృత్వా బ్రహ్మా దేవాదీనసృజత్. తత్రైత ఇతి పదం సర్వ

ప్రభవాత్ అత ఏవ హి వైదికాచ్ఛబ్దాత్ దేవాది జగత్ప్రభవాత్ ఉత్పత్తేః. కథం

‘ఏత ఇతి వై ప్రజాపతిర్దేవానసృజతాసృగ్రమితి మనుష్యానిందవ ఇతి పితౄంస్తిరః పవిత్రమితి గ్రహానాశవ ఇతి స్తోత్రం విశ్వానీతి శస్త్రమభిసౌభగేత్యన్యాః ప్రజా’ ఇతి శ్రుతిః తథాన్యత్రాపి ‘స మనసా వాచం మిథునం సమభవ’ దిత్యాదినా తత్ర తత్ర శబ్దపూర్వికా సృష్టిశ్శ్రావ్యతే, స్మృతిరపి “అనాదినిధనా నిత్యా వాగుత్సృష్టా స్వయంభువా, ఆదౌ వేదమయీ దివ్యా యతస్సర్వాః ప్రవృత్తయ” ఇతి. ఉత్సర్గోఽప్యయం వాచస్సంప్రదాయప్రవర్తనాత్మకో ద్రష్టవ్యోఽనాదినిధనాయాః అన్యాదృశస్యోత్సర్గస్యాసంభవాత్. తథా “నామరూపే చ భూతానాం కర్మణాం చ ప్రవర్తనం, వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ నిర్మమే స మహేశ్వర” ఇతి, “సర్వేషాం చ సనామాని కర్మాణి చ పృథక్పృథక్, వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ పృథక్సంస్థాశ్చ నిర్మమే” ఇతి చ. అపి చ చికీర్షితమర్థమనుతిష్ఠన్ తస్య వాచకం శబ్దం పూర్వం స్మృత్వా పశ్చాత్తమర్థమనుతిష్ఠతీతి సర్వేషాం నః ప్రత్యక్షమేతత్ తథా ప్రజాపతేరపి స్రష్టుః సృష్టేః పూర్వం వైదికాశ్శబ్దా మనసి ప్రాదుర్బభూవుః పశ్చాత్తదనుగతానర్థాన్ససర్జేతి గమ్యతే. తథా చ శ్రుతిః

నామత్వాద్దేవానాం స్మారకం, అసృగ్రుధిరం తత్ప్రధానే దేహే రమంత ఇత్యసృగ్రా మనుష్యాః. చంద్రస్థానాం పితౄణామిందుశబ్దః స్మారకః. పవిత్రం సోమం స్వాంతస్తిరస్కుర్వతాం గ్రహాణాంతిరః పవిత్రశబ్దః. ఋచోఽశ్నువతాం స్తోత్రాణాం గీతిరూపాణామాశుశబ్దః ‘ఋచ్యధ్యూఢం సామే’తి శ్రుతేః. స్తోత్రానంతరం ప్రయోగం విశతాం శస్త్రాణాం విశ్వశబ్దః సర్వత్ర సౌభాగ్యయుక్తానామభిసౌభగశబ్దస్స్మారక ఇతి ఛందోగబ్రాహ్మణవాక్యార్థః. స ప్రజాపతిః మనసా వాచం త్రయీం మిథునం సమభవత్. మనో వాగ్రూపం మిథునం సంభావితవాన్ మనసా త్రయీ ప్రకాశితాం సృష్టిమాలోచితవానిత్యర్థః. ‘రశ్మిరిత్యేవాదిత్యమసృజతే’త్యాది శ్రుతిరాదిశబ్దార్థః. సంప్రదాయో గురుశిష్యపరంపరాధ్యయనం. సంస్థా ఆవస్థాః. ప్రజాపతి సృష్టిశ్శబ్దపూర్వికా-సృష్టిత్వాత్, ప్రత్యక్షఘటాదివదితి ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామిత్యస్యార్థాంతరమాహ—అపి చేతి. అతః ప్రభవత్వప్రసంగాచ్ఛబ్దస్వరూపం

తత్ప్రభవత్వం దేవాదేః. ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం శ్రుతిస్మృతిభ్యామ్; ‘ఏత ఇతి వై

'స భూరితి వ్యాహరత్ స భూమిమసృజత' త్యేవమాదికా భూరాది శబ్దేభ్య ఏవ మనసి ప్రాదుర్భూతేభ్యో భూరాదీన్లోకాన్సృష్టాన్ దర్శయతి. కిమాత్మకం పునశ్శబ్దమభిప్రేత్యేదం శబ్దప్రభవత్వముచ్యతే? స్ఫోటమిత్యాహ. వర్ణపక్షే హి తేషాముత్పన్నప్రధ్వంసిత్వాన్నిత్యేభ్యశ్శబ్దేభ్యో దేవాదివ్యక్తీనాం ప్రభవ ఇత్యనుపపన్నం స్యాత్. ఉత్పన్నప్రధ్వంసినశ్చ వర్ణాః ప్రత్యుచ్చారణమన్యథాన్యథా చ ప్రతీయమానత్వాత్. తథా హ్యదృశ్యమానోఽపి పురుషవిశేషోఽధ్యయనధ్వనిశ్రవణాదేవ విశేషతో నిర్ధార్యతే—దేవదత్తోఽయమధీతే'యజ్ఞదత్తోఽయమధీత' ఇతి. న చాయం వర్ణవిషయోఽన్యథాత్వప్రత్యయో మిథ్యాజ్ఞానం, బాధకప్రత్యయాభావాత్. న చ వర్ణేభ్యోఽర్థావగతిర్యుక్తా, న హ్యేకైకో వర్ణోఽర్థం ప్రత్యాయయేత్, వ్యభిచారాత్; న చ వర్ణసముదాయప్రత్యయోఽస్తి, క్రమవర్తిత్వాద్వర్ణానాం;

వక్ష్యముక్తమాక్షిపతి—కిమాత్మకమితి.వర్ణరూపం తదతిరిక్తస్ఫోటరూపం వేతి కింశబ్దార్థః. తత్ర వర్ణానామనిత్యతాత్స్ఫోటస్య చాసత్త్వాన్న జగద్ధేతుత్వమిత్యాక్షేపే ద్వితీయపక్షం వైయాకరణో గృహ్ణాతి—స్ఫోటమితి. స్ఫుట్యతే వర్ణైర్వ్యజ్యత ఇతి స్ఫోటో వర్ణవ్యంగ్యోఽర్థస్య వ్యంజకో గవాదిశబ్దో నిత్యస్తమభిప్రేత్యేదముచ్యత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. స ఏవాద్యపక్షం దూషయతి—వర్ణేతి. సోయం గకార ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞయా వర్ణనిత్యత్వసిద్ధేర్నానుపపత్తిరిత్యత ఆహ—ఉత్పన్నేతి. తారత్వ మంద్రత్వాదివిరుద్ధధర్మవత్త్వేన తారో గకారో మంద్రో గకార ఇతి ప్రతీయమానగకారస్య భేదానుమానాత్ప్రత్యభిజ్ఞా గత్వజాతివిషయేత్యర్థః. నను విరుద్ధధర్మజ్ఞానం ధ్వన్యుపాధికం భ్రమ ఇత్యత ఆహ—న చేతి. తథా చ వర్ణానామనిత్యత్వాన్న జగద్ధేతుత్వమితి భావః. కిం చ తేషామర్థబోధకత్వాయోగాత్స్ఫోటోఽంగీకార్య ఇత్యాహ—న చ వర్ణేభ్య ఇత్యాదినా. వ్యభిచారాత్ ఏకస్మాద్వర్ణాదర్థప్రతీత్యదర్శనాద్వర్ణాంతరవైయర్థ్యప్రసంగాచ్చేత్యర్థః. తర్హి వర్ణానాం సముదాయో బోధక ఇత్యాశంక్య క్షణికానాం స నాస్తీత్యాహ—న చేతి. వర్ణానాం స్వతస్సాహిత్యాభావేఽపి సంస్కారలక్షణాపూర్వద్వారా సాహిత్యమాగ్నేయాదియాగానామివేతి శంకతే—

ప్రజాపతిర్దేవానసృజత' ఇత్యాదికా శ్రుతిః, 'వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ' ఇత్యాదికా

పూర్వపూర్వవర్ణానుభవజనితసంస్కారసహితోఽన్త్యో వర్ణోఽర్థం ప్రత్యాయయిష్యతీతి యద్యుచ్యతే, తన్న; సంబంధగ్రహణాపేక్షో హి శబ్దః స్వయం ప్రతీయమానోఽర్థం ప్రత్యాయయేద్ధూమాదివత్; న చ పూర్వపూర్వవర్ణానుభవజనితసంస్కారసహితస్యాంత్యవర్ణస్య ప్రతీతిరస్తి, అప్రత్యక్షత్వాత్సంస్కారాణాం. కార్యప్రత్యాయితైస్సంస్కారైస్సహితోఽంత్యో వర్ణోఽర్థం ప్రత్యాయయిష్యతీతి చేన్న, సంస్కారకార్యస్యాపి స్మరణస్య క్రమవర్తిత్వాత్, తస్మాత్స్ఫోటశ్శబ్దః, స చైకైకవర్ణప్రత్యయాహితసంస్కారబీజేఽన్త్యవర్ణప్రత్యయజనితపరిపాకే ప్రత్యయిన్యేకప్రత్యయవిషయతయా ఝటితి ప్రత్యవభాసతే.

పూర్వేతి. కిమయం సంస్కారో వర్ణైర్జనితోఽపూర్వాఖ్యః కశ్చిత్? ఉత వర్ణానుభవజనితో భావనాఖ్యః? నాద్యో మానాభావాత్. కించాయమజ్ఞాతో జ్ఞాతో వాఽర్థధీహేతుః నాద్య ఇత్యాహ—తన్నేతి. సంస్కారసహితశబ్దో జ్ఞాత ఏవార్థధీహేతుః సంబంధగ్రహణమపేక్ష్య బోధకత్వాద్ధూమాదివదిత్యర్థః. ద్వితీయే కిం ప్రత్యక్షేణ జ్ఞాతః? ఉత కార్యలింగేన? నాద్య ఇత్యాహ—న చేతి. ద్వితీయం శంకతే—కార్యేతి. కార్యమర్థధీస్తస్యాం జాతాయాం సంస్కారప్రత్యయః తస్మిన్ జాతే సేతి పరస్పరాశ్రయేణ దూషయతి—నేతి. పదార్థస్మరణస్యాపి పదజ్ఞానానంతరభావిత్వాత్తేన సంస్కారసహితాంత్యవర్ణాత్మకపదస్య జ్ఞానం న యుక్తమిత్యక్షరార్థః. అపిశబ్దః పరస్పరాశ్రయద్యోతనార్థః. ఏతేన భావనాసంస్కారపక్షోఽపి నిరస్తః. తస్య వర్ణస్మృతిమాత్రహేతుత్వేనార్థధీహేతుత్వాయోగాత్. న చాంత్యవర్ణసాహిత్యాదర్థధీహేతుత్వం కేవలసంస్కారస్య తు వర్ణస్మృతిహేతుత్వమితి వాచ్యం, అర్థధీపూర్వకాలే భావనాయా జ్ఞానాభావేనార్థధీహేతుత్వాయోగాత్ న చ వర్ణస్మరణేనానుమితా సా అంత్యవర్ణసహితా అర్థధీహేతురితి వాచ్యం. తత్కార్యస్య క్రమికస్య వర్ణస్మరణస్యాప్యంత్యవర్ణానుభవానంతరభావిత్వేన తేనానుమితభావనానామంత్యవర్ణసాహిత్యాభావాదితి భావః. వర్ణానామర్థబోధకత్వాసంభవఫలమాహ—తస్మాదితి. స్ఫోటేఽపి కిం మానమిత్యాశంక్యైకం పదమితి ప్రత్యక్షప్రమాణమిత్యాహ—స చేతి. యథా రత్నతత్త్వం బహుభిశ్చాక్షుషప్రత్యయైస్స్ఫుటం భాసతే తథా గవాదిపదస్ఫోటో గకారాద్యైకైకవర్ణకృతప్రత్యయైస్స్ఫోటవిషయై

స్మృతిః. తాభ్యాం నిత్యశబ్దప్రభవత్వం దేవాదేరవగమ్యతే. ఏవం చ దేవాదివ్యక్త్య

న చాయమేకప్రత్యయో వర్ణవిషయా స్మృతిః, వర్ణానామనేకత్వాదేకప్రత్యయవిషయిత్వానుపపత్తేః. తస్య చ ప్రత్యుచ్చారణం ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వాన్నిత్యత్వం భేదప్రత్యయస్య వర్ణవిషయత్వాత్. తస్మాన్నిత్యాచ్ఛబ్దాత్స్ఫోటరూపాదభిధాయకాత్ క్రియాకారకఫలలక్షణం జగదభిధేయభూతం ప్రభవతీతి. వర్ణా ఏవ తు శబ్దా ఇతి భగవానుపవర్షః. ననూత్పన్నప్రధ్వంసిత్వం వర్ణానాముక్తం, తన్న, త ఏవేతి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్. సాదృశ్యాత్ప్రత్యభిజ్ఞానం కేశాదిష్వివేతి చేన్న, ప్రత్యభిజ్ఞానస్య ప్రమాణాంతరేణ బాధానుపపత్తేః. ప్రత్యభిజ్ఞానమాకృతినిమిత్తమితి చేన్న, వ్యక్తిప్రత్యభిజ్ఞానాత్. యది హి ప్రత్యుచ్చారణం గవాదివ్యక్తివదన్యా అన్యావర్ణవ్యక్తయః ప్రతీయేరంస్తత ఆకృతినిమిత్తం ప్రత్యభిజ్ఞానం స్యాత్. న త్వేతదస్తి. వర్ణ

రాహితాస్సంస్కారా బీజం యస్మిన్ చిత్తే తస్మిన్ అంత్యవర్ణకృతప్రత్యయేన జనితః పరిపాకోఽంత్యస్సంస్కారో యస్మిన్ తస్మిన్ ప్రత్యయిని చిత్తే ఏకం గౌరితి పదమితి ప్రత్యయః ప్రత్యక్షస్తద్విషయతయా స్పష్టమవభాసత ఇత్యర్థః. అనేన వర్ణాన్వయవ్యతిరేకయోః స్ఫోటజ్ఞానేఽన్యథాసిద్ధిః. న చైకస్మాద్వర్ణాత్సమ్యక్స్ఫోటాభివ్యక్తిః యేన వర్ణాంతరవైయర్థ్యం కింతు రత్నతత్త్వవద్బహుప్రత్యయసంస్కృతే చిత్తే సమ్యక్స్ఫోటాభివ్యక్తిరిత్యుక్తం భవతి. నన్వేకం పదమేకం వాక్యమితి ప్రత్యయస్య పదవాక్యస్ఫోటయోర్న ప్రామాణ్యం, తస్య వర్ణసమూహాలంబనస్మృతిత్వాదిత్యాశంక్య నిషేధతి—న చేతి. స్ఫోటస్య జగద్ధేతుత్వార్థం నిత్యత్వమాహ—తస్య చేతి. నను తదేవేదం పదమితి ప్రత్యభిజ్ఞాభ్రమః ఉదాత్తాదిభేద ప్రత్యయాదిత్యత ఆహ—భేదేతి. ఆచార్యసంప్రదాయోక్తిపూర్వకం సిద్ధాంతయతి—వర్ణా ఏవేతి. వర్ణాతిరిక్తస్ఫోటాత్మకశబ్దస్యానుభవానారోహాదిత్యర్థః. సాదృశ్యదోషాదియం భ్రాంతిరితి శంకతే—సాదృశ్యాదితి. వపనానంతరం త ఏవేమే కేశా ఇతి ధీర్భ్రాంతిరితి యుక్తం భేదధీవిరోధాత్, స ఏవాయం వర్ణ ఇతి ధీస్తు ప్రమైవ బాధకాభావాదిత్యాహ—నేతి. గోత్వాదిప్రత్యభిజ్ఞావద్వర్ణేషు ప్రత్యభిజ్ఞా గత్వాదివిషయేతి శంకతే—ప్రత్యభిజ్ఞానమితి. వ్యక్తిభేదే సిద్ధే ప్రత్యభిజ్ఞాయా జాతివిషయత్వం స్యాత్, యత్త్వయా పీతం జలం తదేవ మయా పీతమిత్యాదౌ న తథేతీహ వ్యక్తిభేదస్సిద్ధ

త్పత్తావపి తన్నిష్ఠనిత్యాకృతేర్వేదార్థత్వాత్తత్సంబంధో నిత్య ఇత్యవిరుద్ధమ్.

వ్యక్తయ ఏవ హి ప్రత్యుచ్చారణం ప్రత్యభిజ్ఞాయంతే. ద్విర్గోశబ్ద ఉచ్చారిత ఇతి హి ప్రతీయతే న తు ద్వౌ గోశబ్దావితి. నను వర్ణా అప్యుచ్చారణభేదేన భిన్నాః ప్రతీయంతే దేవదత్తయజ్ఞదత్తయో ఽధ్యయనధ్వనిశ్రవణాదేవ భేదప్రతీతేరిత్యుక్తం.అత్రాభిధీయతే. సతి వర్ణవిషయే నిశ్చితే ప్రత్యభిజ్ఞానే సంయోగవిభాగవ్యంగ్యత్వా ద్ధ్వనీనా మభివ్యంజకవైచిత్ర్యనిమిత్తోఽయం వర్ణవిషయో విచిత్రః ప్రత్యయో న స్వరూపనిమిత్తః. అపి చ వర్ణవ్యక్తిభేదవాది నాపి ప్రత్యభిజ్ఞానసిద్ధయే వర్ణాకృతయః కల్పయితవ్యాః తాసు చ పరోపాధికో భేదప్రత్యయ ఇత్యభ్యుపగంతవ్యం తద్వరం వర్ణవ్యక్తిష్వేవ పరోపాధికో భేదప్రత్యయః, స్వరూపనిమిత్తం చ ప్రత్యభిజ్ఞానమితి కల్పనాలాఘవం. ఏష ఏవ చ వర్ణవిషయస్య భేదప్రత్యయస్య బాధకః ప్రత్యయో యత్ప్రత్యభిజ్ఞానం. కథం హ్యేకస్మిన్కాలే బహూనాముచ్చారయతామేక ఏవ సన్ గకారో యుగపదనేకరూపస్స్యాత్ ఉదాత్తశ్చానుదాత్తశ్చ స్వరితశ్చ సానునాసికశ్చ నిరను

ఇతి పరిహరతి—న వ్యక్తీతి. న త్వేతదితి. వ్యక్త్యన్యత్వజ్ఞానమిత్యర్థః. ఉదాత్తత్వాది విరుద్ధధర్మత్వాద్వ్యక్తిభేదోఽనుమానసిద్ధ ఇత్యనువదతి—నన్వితి. భేదప్రత్యయస్య కుంభకూపాకాశభేదప్రత్యయవదౌపాధికభేదవిషయత్వాదన్యథా సిద్ధేరనన్యథా సిద్ధవ్యక్త్యైక్యప్రత్యభిజ్ఞయా నిరపేక్షస్వరూపాలంబనయా బాధ ఇత్యుత్తరమాహ—అత్రేతి. తాల్వాదిదేశైః కోష్ఠ్యవాయుసంయోగవిభాగాభ్యాం విచిత్రాభ్యాం వ్యంగ్యత్వాద్వర్ణేషు వైచిత్ర్యధీరిత్యర్థః. కల్పనాగౌరవాచ్చ వర్ణేషు స్వతో భేదో నాస్తీత్యాహ—అపి చేతి. అనంతాః గకారాదివ్యక్తయః తాసు ప్రత్యభిజ్ఞానార్థం గత్వాది జాతయః తాసు చోదాత్తత్వాదిభేదస్యౌపాధికత్వమితి కల్పనాగౌరవాద్వరం వర్ణవ్యక్తిభేదమాత్రస్యౌపాధికత్వకల్పనమితి వ్యక్త్యానంత్యస్య జాతీనాం చ కల్పనమయుక్తమిత్యర్థః. నను భేదస్య బాధకాభావాదనౌపాధికత్వమిత్యత ఆహ—ఏష ఇతి. అస్తు తర్హి ప్రత్యయద్వయప్రామాణ్యాయ భేదాభేదయోస్సత్యత్వం తత్రాహ—కథం హీతి. ఉభయోరేకత్ర విరోధాద్భేద ఔపాధిక ఏవేత్యర్థః. నను వాయుసంయోగాదే రతీంద్రియత్వాన్న తద్గతవైచిత్ర్యస్యోదాత్తత్వాదే ర్వర్ణేషు ప్రత్య

నాసికశ్చేతి? అథవా ధ్వనికృతోఽయం భేదప్రత్యయో న వర్ణకృతః. కః పునరయం ధ్వనిర్నామ? యో దూరాదాకర్ణయతో వర్ణవివేకమప్రతిపద్యమానస్య కర్ణపథమవతరతి ప్రత్యాసీదతశ్చ పటుమృదుత్వాదిభేదం వర్ణేష్వాసంజయతి. తన్నిబంధనాశ్చోదాత్తాదయో విశేషా న వర్ణస్వరూపనిబంధనాః, వర్ణానాం ప్రత్యుచ్చారణం ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వాత్. ఏవం చ సతి సాలంబనా ఏవైత ఉదాత్తాదిప్రత్యయా భవిష్యంతి, ఇతరథా హి వర్ణానాం ప్రత్యభిజ్ఞాయమానానాం నిర్భేదత్వాత్సంయోగవిభాగకృతా ఉదాత్తాదిభేదాః కల్ప్యేరన్.సంయోగవిభాగానాం చాప్రత్యక్షత్వాన్న తదాశ్రయా విశేషాః వర్ణేష్వధ్యవసితుం శక్యంత ఇత్యతో నిరాలంబనా ఏవైత ఉదాత్తాదిప్రత్యయాస్స్యుః. అపి చ నైవైతదభినివేష్టవ్యముదాత్తాది

ణారోపస్సంభవతీత్యరుచిం వదిష్యన్స్వమతమాహ—అథవేతి. ధ్వనిధర్మా ఉదాత్తత్వాదయో ధ్వన్యభేదాధ్యాసాద్వర్ణేషు భాంతీత్యర్థః. ప్రశ్నపూర్వకం ధ్వనిస్వరూపమాహ—క ఇతి. అవతరతి, స ధ్వనిరితి శేషః. వర్ణాతిరిక్తశ్శబ్దో ధ్వనిరిత్యర్థః. సమీపం గతస్య పుంసస్తారత్వ మంద్రత్వాది ధర్మాన్ స్వగతాన్వర్ణేషు స ఏవారోపయతీత్యాహ—ప్రత్యాసీదతశ్చేతి. ఆదిపదం వివృణోతి. తదితి. నన్వవ్యక్తవర్ణ ఏవ ధ్వనిర్నాతిరిక్త ఇత్యత ఆహ—వర్ణానామితి. ప్రత్యుచ్చారణం వర్ణా అనువర్తంతే ధ్వనిర్వ్యావర్తత ఇతి భేద ఇత్యర్థః. అన్యథా వాచికేషు జప్యవర్ణేష్వవ్యక్తేషు ధ్వనిబుద్ధిస్స్యాత్ దుందుభ్యాదిధ్వనౌ శబ్దత్వమాత్రేణ గృహ్యమాణే అయమవ్యక్తో వర్ణ ఇతి ధీస్స్యాదితి మంతవ్యం. ఏవం ధ్వన్యుపాధికత్వే స్వమతే గుణం వదన్వాయూపాధికత్వే పూర్వోక్తామరుచిం దర్శయతి—ఏవం చేత్యాదినా.అస్తు కో దోష స్తత్రాహ—సంయోగేతి. వాయుసంయోగాదేరశ్రావణత్వా దిత్యర్థః. తస్మాచ్ఛ్రావణధ్వనిరేవోదాత్తత్వాద్యారోపోపాధిరితి భావః. ఏవం విరుద్ధధర్మకధ్వనీనాం భేదేఽపి న తేష్వనుగతా వర్ణా భిద్యంత ఇత్యుక్తం, తదేవ దృష్టాంతేన ద్రఢయతి—అపి చేతి. యథా ఖండముండాది విరుద్ధానేకవ్యక్తిష్వభిన్నం గోత్వం తథా ధ్వనిషు వర్ణా అభిన్నా ఏవేత్యర్థః. ఉదాత్తాదిర్ధ్వనిః తద్భేదేన హేతునా వర్ణానామపీతి యోజనా, ప్రత్యభిజ్ఞావిరోధాదిత్యక్షరార్థః. యద్వా ఉదాత్తత్వాదిభేద విశిష్టతయా ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వా ద్వర్ణానాం భేద ఇత్యాశంకాం దృష్టాంతేన నిరస్యతి—అపి చేతి.

భేదేన వర్ణానాం ప్రత్యభిజ్ఞాయమానానాం భేదో భవేదితి. న హ్యన్యస్య భేదేనాన్యస్యాభిద్యమానస్య భేదో భవితుమర్హతి. న హి వ్యక్తిభేదేన జాతిం భిన్నాం మన్యంతే. వర్ణేభ్యశ్చార్థప్రతీతేస్సంభవాత్స్ఫోటకల్పనానర్థికా. న కల్పయామ్యహం స్ఫోటం ప్రత్యక్షమేవ త్వేనమవగచ్ఛామి, ఏకైకవర్ణగ్రహణాహితసంస్కారాయాం బుద్ధౌ ఝటితి ప్రత్యవభాసనాదితి చేన్న, అస్యా అపి బుద్ధేర్వర్ణవిషయత్వాత్, ఏకైకవర్ణగ్రహణోత్తరకాలాహీయమేకా బుద్ధిర్గౌరితి సమస్తవర్ణవిషయా నార్థాంతరవిషయా కథమేతదవగమ్యతే? యతోఽస్యామపి బుద్ధౌ గకారాదయో వర్ణా అనువర్తంతే న తు దకారాదయః. యది హ్యస్యా బుద్ధేర్గకారాదిభ్యోఽర్థాంతరం స్ఫోటో విషయస్స్యాత్ తదా దకారాదయ ఇవ గకారాదయోఽప్యస్యా బుద్ధేర్వ్యావర్తేరన్, న తు తథాస్తి, తస్మాదియమేకబుద్ధిర్వర్ణవిషయైవ స్మృతిః. నన్వనేకత్వాద్వర్ణానాం నైకబుద్ధివిషయతోపపద్యత ఇత్యుక్తం, తత్ప్రతిబ్రూమః — సంభవత్యనేకస్యాప్యేకబుద్ధివిషయత్వం పఙ్క్తిర్వనం సేనా దశ శతం సహస్రమిత్యాదిదర్శనాత్. యా తు గౌరిత్యేకోఽయం శబ్ద ఇతి బుద్ధిః సా బహుష్వేవ వర్ణేష్వేకార్థావచ్ఛే

వర్ణానాం స్థాయిత్వం ప్రసాధ్య తేషామేవ వాచకత్వం వక్తుం స్ఫోటం విఘటయతి— వర్ణేభ్యశ్చేతి. కల్పనామసహమాన ఆశంకతే—నేతి. చక్షుషా దర్పణయుక్తాయాం బుద్ధౌ ముఖవత్ శ్రోత్రేణ వర్ణయుక్తాయాం బుద్ధౌ వినైవ హేత్వంతరం స్ఫోటః ప్రత్యక్ష ఇత్యాహ—ఝటితీతి. యస్యాం సంవిది యోఽర్థో భాసతే సా తత్ర ప్రమాణం ఏకం పదమితి బుద్ధౌ వర్ణా ఏవ స్ఫురంతి నాతిరిక్తస్స్ఫోట ఇతి న సా స్ఫోటే ప్రమాణమిత్యాహ—నాస్యా అపీత్యాదినా. నను గోపదబుద్ధేః స్ఫోటో విషయో గకారాదీనాం తు వ్యంజకత్వాదనువృత్తిరిత్యత ఆహ—యది హీతి వ్యంగ్యవహ్నిబుద్ధౌ వ్యంజకధూమానువృత్తేరదర్శనాదిత్యర్థః. వర్ణసమూహాలంబనత్వోపపత్తేర్న స్ఫోటః కల్పనీయః పదార్థాంతరకల్పనాగౌరవాదిత్యాహ—తస్మాదితి. అనేకస్యాప్యౌపాధికమేకత్వం యుక్తమిత్యాహ—సంభవతీతి. నను తత్రైకదేశాదిరుపాధిరస్తి ప్రకృతే క ఉపాధిరిత్యత ఆహ—యాత్వితి. ఏకార్థే శక్తమేకం పదం ప్రధానార్థే ఏకస్మిన్ తాత్పర్యవదేకం వాక్యమిత్యేకార్థసంబంధా

దనిబంధనౌపచారికీ వనసేనాదిబుద్ధివ దేవ. అత్రాహ—యది వర్ణా ఏవ సామస్త్యేనైకబుద్ధివిషయతామాపద్యమానాః పదం స్యుః తతో రాజా జారా కపిః పిక ఇత్యాదిషు పదవిశేషప్రతిపత్తిర్న స్యాత్, త ఏవ హి వర్ణా ఇతరత్రేతరత్ర చ ప్రత్యవభాసంత ఇతి. అత్ర వదామః—సత్యపి సమస్తవర్ణప్రత్యవమర్శే యథాక్రమానురోధిన్య ఏవ పిపీలికాః పఙ్క్తి-బుద్ధిమారోహంత్యేవం క్రమానురోధిన ఏవ వర్ణాః పదబుద్ధిమారోక్ష్యంతి, తత్ర వర్ణానామవిశేషేఽపి క్రమవిశేషకృతా పదవిశేషప్రతిపత్తిర్న విరుధ్యతే. వృద్ధవ్యవహారే చేమే వర్ణాః క్రమాద్యనుగృహీతా గృహీతార్థవిశేషసంబంధాస్సంతః స్వవ్యవహారేఽప్యేకైకవర్ణగ్రహణానంతరం సమస్త ప్రత్యవమర్శిన్యాం బుద్ధౌ తాదృశా ఏవ ప్రత్యవభాసమానాస్తం తమర్థ మవ్యభిచారేణ ప్రత్యాయయిష్యంతీతి వర్ణవాదినో లఘీయసీ కల్పనా. స్ఫోటవాదినస్తు దృష్టహానిరదృష్టకల్పనా చ. వర్ణాశ్చేమే క్రమేణ గృహ్యమాణాస్స్ఫోటం వ్యంజయంతి, సస్ఫోటోఽర్థం వ్యనక్తీతి గరీయసీ కల్పనా స్యాత్. అథాపి నామ ప్రత్యుచ్చారణ

దేకత్వోపచార ఇత్యర్థః. న చైకపదత్వే జ్ఞాతే ఏకార్థజ్ఞానం, అస్మిన్ జ్ఞాతే తదిత్యన్యోన్యాశ్రయ ఇతి వాచ్యం. ఉత్తమవృద్ధోక్తానాం వర్ణానాం క్రమేణాంత్యవర్ణశ్రవణానంతరం బాలస్యైకస్మృత్యారూఢానాం మధ్యమవృద్ధస్య ప్రవృత్త్యాదిలింగానుమిత్యైకార్థధీహేతుత్వనిశ్చయే సత్యేకపదవాక్యత్వనిశ్చయాత్ వర్ణసామ్యేఽపి పదభేదదృష్టేర్వర్ణాతిరిక్తం పదం స్ఫోటాఖ్యమంగీకార్యమితి శంకతే—అత్రాహేతి. క్రమభేదాద్వర్ణేష్వేవ పదభేదదృష్టిరితి పరిహరతి—అత్రేతి. నను నిత్యవిభూనాం వర్ణానాం కథం క్రమః కథం వా పదత్వజ్ఞానేనార్థధీహేతుత్వం తత్రాహ—వృద్ధేతి. వ్యుత్పత్తిదశాయాముచ్చారణక్రమేణ ఉపలబ్ధిక్రమముపలభ్యమానవర్ణేష్వారోప్యైతేవర్ణా ఏతత్క్రమైతత్సంఖ్యావంత ఏతదర్థశక్తా ఇతి గృహీతాస్సంతః శ్రోతుః ప్రవృత్తికాలే తథైవ స్మృత్యారూఢాః స్వస్వార్థం బోధయంతీత్యర్థః. స్థాయివర్ణవాదముపసంహరతి—ఇతి వర్ణేతి. దృష్టం వర్ణానామర్థబోధకత్వం, అదృష్టస్స్ఫోటః. సంప్రతి వర్ణానామస్థిరత్వమంగీకృత్య ప్రౌఢివాదేన స్ఫోటం విఘటయతి—అథాపీతి. స్థిరాణి గత్వాదిసామాన్యాని క్రమవిశేషవంతి గృహీత

మన్యేఽన్యేవర్ణాః స్యుః తథాపి ప్రత్యభిజ్ఞాలంబనభావేన వర్ణసామా న్యానామవశ్యాభ్యుపగమ్యత్వాత్ యావర్ణేష్వర్థప్రతిపాదనప్రక్రియా రచితా సా సామాన్యేషు సంచారయితవ్యా, తతశ్చ నిత్యేభ్యశ్శబ్దే భ్యో దేవాదివ్యక్తీనాం ప్రభవ ఇత్యవిరుద్ధమ్.

సూ. అత ఏవ చ నిత్యత్వమ్. ౨౯.

కర్తురస్మరణాదితి స్థితే వేదస్య నిత్యత్వే దేవాదివ్యక్తిప్రభవా భ్యుపగమేన తస్య విరోధమాశంక్య 'అతః ప్రభవా'దితి పరిహృత్యే దానీం తదేవ వేదస్య నిత్యత్వం స్థితం ద్రఢయతి—అత ఏవ చ నిత్య త్వమితి. అత ఏవ చ నియతాకృతేర్దేవాదేర్జగతో వేదశబ్దప్రభవత్వా ద్వేదశబ్దనిత్యత్వమపి ప్రత్యేతవ్యం. తథా చ మంత్రవర్ణః—'యజ్ఞేన వాచః పదవీయమాయంస్తామన్వవిందన్నృషిషు ప్రవిష్టా' మితి స్థితా మేవ వాచమనువిన్నాం దర్శయతి. వేదవ్యాసశ్చైవమేవ స్మరతి— “యుగాంతేఽంతర్హితాన్వేదాన్సేతిహాసాన్మహర్షయః, లేభిరే తపసా పూర్వమనుజ్ఞాతాస్స్వయంభువే”తి.

సంగతికాన్యర్థబోధకానీతి క్లృప్తేషు సామాన్యేషు ప్రక్రియా సంచారయితవ్యా న త్వక్లృప్తస్ఫోటః కల్పనీయ ఇత్యర్థః. వర్ణానాం స్థాయిత్వవాచకత్వయోస్సిద్ధౌ ఫలిత మాహ—తతశ్చేతి.

౨౯. పూర్వతంత్రవృత్తానువాదపూర్వకం సూత్రం వ్యాచష్టే—కర్తురిత్యా దినా. పూర్వతంత్రసిద్ధమేవ వేదస్య నిత్యత్వం దేవాది వ్యక్తి సృష్టౌ తద్వాచకశబ్ద స్యాపి సృష్టేరసిద్ధ మిత్యాశంక్య నిత్యాకృతివాచకాచ్ఛబ్దాద్వ్యక్తిజన్మోక్త్యా సాంకే తికత్వం నిరస్య వేదో వాంతరప్రలయావస్థాయాం జగద్ధేతుత్వాదీశ్వరవదిత్యను మానేన ద్రఢయతీత్యర్థః. యజ్ఞేన పూర్వసుకృతేన వాచో వేదస్య లాభయోగ్యతాం ప్రాప్తాస్సంతో యాజ్ఞికాస్తామృషిషు స్థితాం లబ్ధవంత ఇతి మంత్రార్థః. అనువిన్నా ముపలబ్ధాం. పూర్వ మవాంతర కల్పాదౌ.

నన్వేవమపి 'అతః ప్రభవాత్'ఇతి దేవాదేర్వేదప్రభవత్వోక్త్యా తదుత్పాదక వేదస్యాపి ప్రభవప్రసంగాదనిత్యత్వమాశంక్యాహ—

అత ఏవ నియతాకృతేర్దేవాదేర్జగతో వేదశబ్దప్రభవత్వాదేవ వేదస్య నిత్యత్వం ప్రత్యేతవ్యమ్. కర్త్రస్మరణాత్సిద్ధమేవ వేదనిత్యత్వమనేన దృఢీకృతమితి బోధ్యమ్.

సూ. సమాననామరూప త్వాచ్చావృత్తావప్యవిరోధో దర్శనాత్స్మృతేశ్చ ౩౦.

అథాపి స్యాత్, యది పశ్వాదివ్యక్తివద్దేవాదివ్యక్తయోఽపి సంతత్యైవోత్పద్యేరన్నిరుధ్యేరంశ్చ తతోఽభిధానాభిధేయాభిధాతృవ్యవహారావిచ్ఛేదాత్ సంబంధనిత్యత్వేన విరోధశ్శబ్దే పరిహ్రియతే. యదా తు ఖలు సకలం త్రైలోక్యం పరిత్యక్తనామరూపం నిర్లేపం ప్రలీయతే ప్రభవతి చాభినవమితి శ్రుతిస్మృతివాదా వదంతి తదాకథమవిరోధ ఇతి. తత్రేదమభిధీయతే-సమానసామరూపత్వాదితి. తదాపి సంసారస్యానాదిత్వం తావదభ్యుపగంతవ్యం.ప్రతిపాదయిష్యతి చాచా

---

౩౦. నను మహాప్రలయే 'జాతేరప్యసత్త్వాచ్ఛబ్దార్థసంబంధానిత్యత్వమిత్యాశంక్యాహ—సమానేతి. సూత్ర నిరస్యాం శంకామాహ—అథాపీతి. వ్యక్తిసంతత్యా జాతీనాం అవాంతరప్రలయే సత్త్వాత్సంబంధస్తిష్ఠతి వ్యవహారావిచ్ఛేదాత్, జ్ఞాయేత చేతి వేదస్యానపేక్షత్వేన ప్రామాణ్యే న కశ్చిద్విరోధస్స్యాత్. నిర్లేపలయే తు సంబంధనాశాత్పునస్సృష్టౌ కేనచిత్పుంసా సంకేతః కర్తవ్య ఇతి పురుషబుద్ధిసాపేక్షత్వేన వేదస్యాప్రామాణ్యం అధ్యాపకస్యాశ్రయస్య నాశాదాశ్రితస్యానిత్యత్వం చ ప్రాప్తమిత్యర్థః. మహాప్రలయేఽపి నిర్లేపలయోఽసిద్ధః సత్కార్యవాదాత్. తథా చ సంస్కారాత్మనా శబ్దార్థతత్సంబంధానాం సతామేవ పునస్సృష్టావభివ్యక్తేర్నానిత్యత్వం. అభివ్యక్తానాం పూర్వకల్పీయనామరూపసమానత్వాన్న సంకేతః కేనచిత్కార్యః, విషమసృష్టౌ హి సంకేతాపేక్షా న తుల్యసృష్టావితి పరిహరతి—తత్రేదమిత్యాదినా. నన్వాద్యసృష్టౌ సంకేతః కార్య ఇత్యత ఆహ—తదాపీతి. మహాసర్గప్రళయప్రవృత్తావపీత్యర్థః. నన్వస్త్వనాదిసంసారే సంబంధస్యానాదిత్వం తథాపి మహా

నను మహాప్రలయే ఆకృతేరప్యనిత్యత్వాచ్ఛబ్దార్థసంబంధస్యానిత్యత్వవిరోధస్తదవస్థ ఏవేత్యాశంక్యాహ—

సుషుప్తిప్రబోధయోరివ సృష్టిప్రలయయోరావృత్తావపి ప్రలయే ప్రపంచస్య

ర్యః సంసారస్యానాదిత్వమ్,ఉపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చేతి. అనాదౌ చ సంసారే యథా స్వాపప్రబోధయోః ప్రళయప్రభవశ్రవణేఽపి పూర్వప్రబోధవదుత్తరప్రబోధేఽపి వ్యవహారాన్న కశ్చిద్విరోధః. ఏవం కల్పాంతరప్రభవప్రళయయోరపీతి ద్రష్టవ్యమ్. స్వాపప్రబోధయోశ్చ ప్రళయప్రభవౌ శ్రూయేతే—'యదా సుప్తస్స్వప్నం న కంచన పశ్యత్యథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతి తదైనం వాక్సర్వైర్నామభిస్సహాప్యేతి, చక్షుస్సర్వైః రూపైస్సహాప్యేతి, శ్రోత్రం సర్వైశ్శబ్దైస్సహాప్యేతి, మనస్సర్వైర్ధ్యానైస్సహాప్యేతి, స యదా ప్రతిబుధ్యతే యథాగ్నేర్జ్వలతస్సర్వా దిశో విస్ఫులింగా విప్రతిష్ఠేరన్నేవమేవైతస్మాదాత్మనస్సర్వే ప్రాణా యథాయతనం విప్రతిష్ఠంతే ప్రాణేభ్యో దేవా దేవేభ్యో లోకా'ఇతి. స్యాదేతత్, స్వాపే పురుషాంతరవ్యవహారావిచ్ఛేదాత్స్వయం చ సుషుప్తప్రబుద్ధస్య పూర్వప్రబోధవ్యవహారానుసంధానసంభవాదవిరుద్ధమ్. మహాప్రళయే తు సర్వవ్యవహారోచ్ఛేదాజ్జన్మాంతరవ్యవహారవచ్చ కల్పాంతరవ్యవహారస్యానుసంధాతుమశక్యత్వాద్వైషమ్యమితి. నైష దోషః, సత్యపి సర్వవ్యవహారోచ్ఛేదిని మహాప్రళయే పరమేశ్వరానుగ్రహాదీశ్వరాణాం హిరణ్యగర్భాదీనాం కల్పాంతరవ్యవహారానుసంధానోపపత్తేః. యద్యపి ప్రాకృతాః ప్రాణినో

ప్రళయవ్యవధానాదస్మరణే కథం వేదార్థవ్యవహారస్తత్రాహ—అనాదౌ చేతి. న కశ్చిద్విరోధః, శబ్దార్థసంబంధస్మరణాదేరితి శేషః. స్వాపప్రబోధయోర్లయసర్గాసిద్ధిమాశంక్య శ్రుతిమాహ—స్వాపేతి అథ తదా సుషుప్తౌ ప్రాణే పరమాత్మని జీవ ఏకీభవతి ఏనం ప్రాణం సజీవం తద్యైతీతి శేషః. ఏతస్మాత్ప్రాణాత్మనః ఆయతనం గోలకం. ఆనంతర్యే పంచమీ ప్రాణేభ్య ఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యా. స్వప్నవత్కల్పితస్యాజ్ఞాతసత్త్వాభావాద్దర్శనం సృష్టిః అదర్శనం లయ ఇతి దృష్టిసృష్టిపక్షః శ్రుత్యభిప్రేత ఇతి భావః. దృష్టాంతవైషమ్యమాశంక్య పరిహరతి—స్యాదిత్యాదినా. అవిరుద్ధం, అనుసంధానాదికమితి శేషః. హిరణ్యగర్భాదయః పూర్వకల్పానుసంధానశూన్యాః సంసారిత్వాదస్మదాదివదిత్యాశంక్యాహ—యద్యపీతి. ఇతి యద్యపి తథాపి న ప్రాకృతవదితి యోజనా.

సంస్కారాత్మనా అవిద్యాయాం విద్యమానత్వేన పూర్వకల్పప్రపంచసమాననామ

న జన్మాంతరవ్యవహారమనుసందధానా దృశ్యంత ఇతి,తథాపి న తత్ప్రాకృత వదీశ్వరాణాం భవితవ్యమ్. యథాహి ప్రాణిత్వావిశేషేఽపి మనుష్యాది స్తంబపర్యంతేషు జ్ఞానైశ్వర్యాదిప్రతిబంధః పరేణ పరేణ భూయాన్భవన్దృశ్యతే. తథా మనుష్యాదిష్వేవ హిరణ్యగర్భపర్యంతేషు జ్ఞానైశ్వర్యాద్యభివ్యక్తిరపి పరేణ పరేణ భూయసీ భవతీత్యేతచ్ఛ్రుతిస్మృతివాదేష్వసకృదేవానుకల్పాదౌ ప్రాదుర్భవతాం పారమైశ్వర్యం శ్రూయమాణం న శక్యం నాస్తీతి వదితుమ్. తతశ్చాతీతకల్పానుష్ఠిత ప్రకృష్టజ్ఞానకర్మణామీశ్వరాణాం హిరణ్యగర్భాదీనాం వర్తమాన కల్పాదౌ ప్రాదుర్భవతాం పరమేశ్వరానుగృహీతానాం సుప్తప్రతిబుద్ధవత్కల్పాంతరవ్యవహారానుసంధానోపపత్తిః. తథా చ శ్రుతిః—'యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై, తం హ దేవమాత్మబుద్ధిప్రకాశం ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్రపద్యే' ఇతి. స్మరంతిచశౌనకాదయః—"మధుచ్ఛందఃప్రభృతిభిఃఋషిభిర్దాశతయ్యో దృష్టా" ఇతి. ప్రతివేదం చైవమేవ కాండర్ష్యాదయస్స్మర్యంతే

జ్ఞానాదేర్నికర్ష వదుత్కర్షోఽప్యంగీకార్యః బాధకాభావాదితి న్యాయానుగృహీత శ్రుత్యాదిభిస్సామాన్యతో దృష్టానుమానం బాధ్యమిత్యాహ—యథాహీత్యాదినా. నను తథాపి పూర్వకల్పేశ్వరాణాం ముక్తత్వాదస్మిన్కల్పే కోఽనుసంధాతేత్యత ఆహ—తతశ్చేతి. జ్ఞానాద్యుత్కర్షాదిత్యర్థః. ముక్తేభ్యోఽన్యేఽనుసంధాతార ఇతి భావః. పరమేశ్వరానుగృహీతానాం జ్ఞానాతిశయే పూర్వోక్తశ్రుతిస్మృతివాదా నాహ—తథా చేతి. పూర్వం కల్పాదౌ తస్మై బ్రహ్మణే ప్రహిణోతి గమయతి తస్య బుద్ధౌ వేదానావిర్భావయతి యస్తం దేవం స్వాత్మాకారేణ మహావాక్యోత్థబుద్ధౌ ప్రకాశమానం శరణం పరమమభయస్థానం నిశ్శ్రేయసరూపమహం ప్రపద్య ఇత్యర్థః. న కేవలమేకస్యైవ జ్ఞానాతిశయః కిం తు బహూనాం శాఖాద్రష్టౄణామితి విశ్వాసార్థమాహ—స్మరంతీతి. ఋగ్వేదో దశమండలావయవవాః తత్ర భవా ఋచో దాశతయ్యః. వేదాంతరేఽపి కాండసూక్తమంత్రాణాం ద్రష్టారో బోధాయనాదిభిః స్మృతా ఇత్యాహ—ప్రతీతి. కించ మంత్రాణాం ఋష్యాదిజ్ఞానావశ్యకత్వజ్ఞాపికాశ్రుతిర్మంత్ర

రూపత్వాత్ ఉత్తరకల్పప్రపంచస్య అకృతేర్నిత్యతయా న శబ్దార్థసంబంధస్యానిత్యత్వ

శ్రుతిరప్యృషిజ్ఞానపూర్వకమేవ మంత్రేణానుష్ఠానం దర్శయతి— 'యో హ వా అవిదితార్షేయచ్ఛందోదైవతబ్రాహ్మణేన మంత్రేణ యాజయతి వాఽధ్యాపయతి వా స్థాణుం వర్ఛతి గర్తం వా ప్రపద్యతే' ఇత్యుపక్రమస్య 'తస్మాదేతాని మంత్రే మంత్రే విద్యా'దితి. ప్రాణినాం చ సుఖప్రాప్తయే ధర్మో విధీయతే, దుఃఖపరిహారాయ చాధర్మః ప్రతిషిధ్యతే. దృష్టానుశ్రవికసుఖదుఃఖవిషయౌ చ రాగద్వేషౌ భవతో న విలక్షణవిషయావిత్యతో ధర్మాధర్మఫలభూతోత్తరోత్తరా సృష్టిర్నిష్పద్యమానా పూర్వసృష్టిసదృశ్యేవ నిష్పద్యతే. స్మృతిశ్చ భవతి—"తేషాం యే యాని కర్మాణి ప్రాక్సృష్ట్యాం ప్రతిపేదిరే, తాన్యేవ తే ప్రపద్యంతే సృజ్యమానాః పునః పునః. హింస్రాహింస్రే మృదుక్రూరే ధర్మాధర్మావృతానృతే, తద్భావితాః ప్రపద్యంతే తస్మాత్తత్తస్య రోచత" ఇతి. ప్రలీయ

దృగృషీణాం జ్ఞానాతిశయం దర్శయతీత్యాహ—శ్రుతిరపీతి. ఆర్షేయ ఋషియోగః, ఛందో గాయత్ర్యాది, దైవతమగ్న్యాది, బ్రాహ్మణం వినియోగః, ఏతాన్యవిదితాని యస్మిన్ మంత్రే తేనేత్యర్థః. స్థాణుం స్థావరం, గర్తం నరకం, తథా చ జ్ఞానాధికైః కల్పాంతరితం వేదం స్మృత్వా వ్యవహారస్య ప్రవర్తితత్వాద్వేదస్యానాదిత్వమనపేక్షత్వం చావిరుద్ధమితి భావః. అధునా సమాననామరూపత్వం ప్రపంచయతి—ప్రాణినాం చేతి. తతః కిం తత్రాహ—దృష్టేతి. ఐహికాముష్మికవిషయసుఖరాగకృతధర్మస్య ఫలం పశ్వాదికం దృష్టపశ్వాదిసదృశమితి యుక్తం విసదృశే కామాభావేన హేత్వభావాత్. తథా దృష్టదుఃఖద్వేషకృతాధర్మఫలం దృష్టసదృశదుఃఖమేవ న సుఖం కృతహాన్యాది దోషాపత్తేరిత్యర్థః. తర్కితేఽర్థే మానమాహ—స్మృతిశ్చేతి. ఉత్తరసృష్టిః పూర్వసృష్టిసజాతీయా, కర్మఫలత్వాత్, పూర్వసృష్టివదిత్యనుమానం చశబ్దార్థః. తేషాం ప్రాణినాం మధ్యే తాన్యేవ తజ్జాతీయాన్యేవ. తాని దర్శయన్ తత్ప్రాప్తౌ హేతుమాహ—హింస్రేతి. కర్మాణి విహితనిషిద్ధత్వాకారేణాపూర్వం క్రియాత్వేన సంస్కారం చ జనయంతి తత్రాపూర్వాత్ఫలం భుంక్తే సంస్కారభావితత్వాత్పునస్తజ్జాతీయాని కర్మాణి కరోతీత్యర్థః. సంస్కారే లింగమాహ—తస్మాదితి. సంస్కారవశాదేవ పుణ్యం పాపం వా రోచతే. అతోఽభిరుచిలింగాత్పుణ్యాపుణ్యసంస్కారోఽనుమేయః స ఏవ స్వభావః ప్రకృతిర్వాసనేతి చ గీయతే. ఏవం కర్మణాం సృష్టిసాదృశ్యముక్త్వా

విరోధః. కథం సమాననామరూపత్వమ్. దర్శనాత్ స్మృతేశ్చ. 'ధాతా యథా

మానమపి చేదం జగచ్ఛక్త్యవశేషమేవ ప్రలీయతే శక్తిమూలమేవ చ ప్రభవతీతరథా ఆకస్మికత్వప్రసంగాత్. న చానేకాకారాః శక్తయశ్శక్యాః కల్పయితుమ్. తతశ్చవిచ్ఛిద్యవిచ్ఛిద్యాప్యుద్భవతాం భూరాదిలోకప్రవాహాణాం - దేవతిర్యఙ్మనుష్యలక్షణానాం చ ప్రాణినికాయప్రవాహాణాం వర్ణాశ్రమధర్మఫలవ్యవస్థానాం చానాదౌ సంసారే నియతత్వమింద్రియవిషయసంబంధనియతత్వవత్ప్రత్యేతవ్యమ్. నహీంద్రియవిషయసంబంధాదేర్వ్యవహారస్య ప్రతిసర్గమన్యథాత్వం షష్ఠేంద్రియవిషయకల్పం శక్యముత్ప్రేక్షితుమ్. అతశ్చ సర్వకల్పానాం తుల్యవ్యవహారత్వాత్కల్పాంతరవ్యవహారానుసంధానక్షమత్వాచ్చేశ్వరాణాం సమాననామరూపా ఏవ ప్రతిసర్గం విశేషాః ప్రాదుర్భవంతి. సమాన

స్వోపాదానే లీనకార్యసంస్కారరూపశక్తిబలాదపి సాదృశ్యమిత్యాహ—ప్రలీయమానమితి. ఇతరథా నిస్సంస్కారప్రలయే జగద్వైచిత్ర్యస్యాకస్మికత్వం స్యాదిత్యర్థః. నను జగద్వైచిత్ర్యకారిణ్యోఽన్యాశ్శక్తయః కల్ప్యంతాం, తత్రాహ—న చేతి. అవిద్యాయాం లీనకార్యాత్మకసంస్కారాదన్యాశ్శక్తయో న కల్ప్యాః మానాభావాద్గౌరవాచ్చ, స్వోపాదానే లీనకార్యరూపా శక్తిస్తు 'మహాన్న్యగ్రోధస్తిష్ఠతి శ్రద్ధత్స్వ సోమ్యే'తి శ్రుతిసిద్ధా, అతోఽవిద్యాతత్కార్యాదన్యాశ్శక్తయో న సంతి ఆత్మాఽవిద్యైవ సశక్తిరితి సిద్ధాంత ఇత్యర్థః. నిమిత్తేష్వప్యుపాదానస్థకార్యమేవావిద్యాఘటనయా శక్తిరన్యా వేత్యనాగ్రహః. ఉపాదానే కార్యసంస్కారసిద్ధేః ఫలమాహ—తతశ్చేతి. యథా సుప్తోత్థితస్య పూర్వచక్షుర్జాతీయమేవ చక్షుర్జాయతే తచ్చ పూర్వరూపజాతీయమేవ రూపంగృహ్ణాతి న రసాదికం, ఏవం భోగ్యా లోకా భోగాశ్రయాః ప్రాణినికాయాభోగహేతుకర్మాణిసంస్కారబలాత్పూర్వలోకాదితుల్యాన్యేవేతి నియమ ఇత్యర్థః. నికాయాస్సమూహాః. దృష్టాంతాసిద్ధిమాశంక్యాహ—నహీతి. యథా షష్ఠేంద్రియస్య మనసోఽసాధారణవిషయో నాస్తి సుఖాదేస్సాక్షివేద్యత్వాత్, తథా వ్యవహారాన్యథాత్వమసదిత్యర్థః. షష్ఠమింద్రియం తద్విషయశ్చాసన్నితి వార్థః. ఉక్తార్థం సంక్షిపతి—అతశ్చేతి. వ్యవహారసామ్యాత్సంభవాచ్చ వ్యవహ్రియమాణా వ్యక్తయః సమానా ఏవేత్యర్థః. సూత్రం యోజయతి—సమానేత్యాదినా. భావిదృష్ట్యా యజ

పూర్వమకల్పయత్' ఇతి శ్రుతౌ దర్శనాత్; 'యథర్తుష్వృతులింగాని నానారూపాణి

నామరూపత్వాచ్చావృత్తావపి మహాసర్గమహాప్రళయలక్షణాయా
జగతోఽభ్యుపగమ్యమానాయాం న కశ్చిచ్ఛబ్దప్రామాణ్యాదివిరో
సమాన నామరూపతాంచ శ్రుతిస్మృతీ దర్శయతః.—'సూర్యాచం
మసౌ ధాతాయథాపూర్వమకల్పయత్ దివం చ పృథివీం చాంతరి
మథో సువ'రితి. యథా పూర్వస్మిన్ కల్పే సూర్యాచంద్రమఃప్రభ
జగత్క్లృప్తం తథాస్మిన్నపి కల్పే పరమేశ్వరోఽకల్పయదిత్యర్థః. త
'అగ్నిర్వా అకామయత అన్నాదో దేవానాగ్ స్యామితి స ఏతమ
యే కృత్తికాభ్యః పురోడాశమష్టాకపాలం నిరవప'దితి నక్షత్రేష్టివి
యోఽగ్నిర్నిరవపద్యస్మై వాగ్నయే నిరవపత్తయోస్సమాననామర
పతాం దర్శయతీత్యేవం జాతీయకా శ్రుతిరిహోదాహర్తవ్యా. స్మ
రపి—"ఋషీణాం నామధేయాని యాశ్చ వేదేషు దృష్టయః, శ
ర్యంతే ప్రసూతానాం తాన్యేవైభ్యో దదాత్యజః. యథర్తావృతులింగా
నానారూపాణి పర్యయే, దృశ్యంతే తాని తాన్యేవ తథా భావా
యుగాదిషు. యథాభిమానినోఽతీతాస్తుల్యాస్తే సాంప్రతైరిహ, దే
దేవైరతీతైర్రూపైర్నామభిరేవ చే"త్యేవం జాతీయకా ద్రష్టవా

మానోఽగ్నిః, అన్నాదోఽగ్నిరహం స్యామితి కామయిత్వా కృత్తికానక్షత్రాభిమ
దేవతాయా అగ్నయే అష్టసు కపాలేషు పచనీయం హవిర్నిరుప్తవానిత్యర్థః. నక్ష
వ్యక్తిబహుత్వాద్బహువచనం (నను యజమానోఽగ్నిర్యాగోద్దేశ్యాగ్నినా సమాననా
రూపః కల్పాంతరే భవతీత్యేవం 'రుద్రో వా అకామయత విష్ణుర్వా అకామయతే'
త్రాపి వక్తవ్యం, తదయుక్తం. న హ్యగ్నేరివ విష్ణురుద్రయోరధికారిపురుషత్వం తయో
ర్జగత్కారణత్వశ్రవణా'దేక ఏవ రుద్రో నే'తి 'ఏకో విష్ణు'రిత్యాదిశ్రుతిస్మృతివిరోధా
దితి) స్మృతౌ వేదేష్వితి విషయసప్తమీ, శర్వర్యంతే ప్రలయాంతే ఋతూనా
వసంతాదీనాం లింగాని నవపల్లవాదీని పర్యయే ఘటీయంత్రవదావృత్తౌ భావా
పదార్థాః, తుల్యా ఇతి శేషః. తస్మాజ్జన్మనాశవద్విగ్రహాంగీకారేఽపి కర్మణి శబ్దే
విరోధాభావాద్దేవానామస్తి విద్యాధికార ఇతి స్థితమ్.

పర్యయే, దృశ్యంతే తాని తాన్యేవ తథా భావా యుగాదిషు' ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ.

సూ. మధ్వాదిష్వసంభవాదనధికారం జైమినిః. ౩౧.

ఇహ దేవాదీనామపి బ్రహ్మవిద్యాయామస్త్యధికార ఇతి యత్ప్రతిజ్ఞాతం తత్పర్యావర్తతే. దేవాదీనామనధికారం జైమినిరాచార్యో మన్యతే కస్మాత్? మధ్వాదిష్వసంభవాత్. బ్రహ్మవిద్యాధికారాభ్యుపగమే హి విద్యాత్వావిశేషాన్మధ్వాదివిద్యాస్వప్యధికారోఽభ్యుపగమ్యేత. న చైవం సంభవతి, కథమ్? 'అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్వి' త్యత్ర మనుష్యా ఆదిత్యం మధ్వధ్యాసేనోపాసీరన్, దేవాదిషు హ్యుపాసకేష్వభ్యుపగమ్యమానేషు ఆదిత్యః కథమన్యమాదిత్యముపాసీత? పునశ్చాదిత్యవ్యపాశ్రయాణి పంచరోహితాదీన్యమృతాన్యుపక్రమ్య 'వసవో రుద్రా ఆదిత్యా మరుతస్సాధ్యాశ్చ పంచ దేవగణాః క్రమేణ తత్తదమృతముపజీవంతీ'త్యుపదిశ్య 'స య ఏతదేవ మమృతం

౩౧. ఆక్షిపతి—మధ్వాదిష్వితి. బ్రహ్మవిద్యా దేవాదీన్నాధికరోతి, విద్యాత్వాత్, మధ్వాదివిద్యావదిత్యర్థః. దృష్టాంతం వివృణోతి—కథమిత్యాదినా. ద్యులోకాఖ్యవంశదండే అంతరిక్షరూపే మధ్వపూపే స్థిత ఆదిత్యో దేవానామోదనాన్మధ్వివ మధ్విత్యారోప్య ధ్యానం కార్యం తత్రాదిత్యస్యాధికారో న యుక్తః ధ్యాతృధ్యేయభేదాభావాదిత్యాహ—దేవాదిష్వితి. అస్తు వస్వాదీనాం తత్రాధికార ఇత్యాశంక్య తేషామపి తత్ర ధ్యేయత్వాత్ప్రాప్యత్వాచ్చ న ధ్యాతృత్వమిత్యాహ—పునశ్చేతి. చతుర్వేదోక్తకర్మాణి ప్రణవశ్చేతి పంచకుసుమాని తేభ్యః సోమాజ్యాదిద్రవ్యాణి హుతాని లోహితశుక్లకృష్ణపరకృష్ణగోప్యాఖ్యాని పంచామృతాని తత్తన్మంత్రభాగైః ప్రాగాద్యూర్ధ్వాంతపంచదిగవస్థితాభిరాదిత్యరశ్మినాడీభిర్మధ్వపూపస్థిత ఛిద్రరూపాభిరాదిత్య

ఇత్థమభిహితం దేవానామధికారమాక్షిపతి—

బ్రహ్మవిద్యాయాం దేవాదీనామనధికారం జైమినిరాచార్యో మన్యతే. కస్మాత్, మధ్వాదిష్వసంభవాత్. 'అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధు' 'ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశః' ఇత్యాదిషు మధుబ్రహ్మాధ్యాసేనాదిత్యదేవతోపాసనేషు మనుష్యాధికారకేషు తేషామేవాదిత్యాదీనామధికారాసంభవాత్. న హ్యేకస్యోపాస్యోపాసకభావః సంభవతి,

వేద వసూనామేవైకో భూత్వాఽగ్నినైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతీ'త్యాదినా వస్వాద్యుపజీవ్యాన్యమృతాని విజానతాం వస్వాదిమహిమప్రాప్తిం దర్శయతి. వస్వాదయస్తు కానన్యాన్వస్వాదీనమృతోపజీవినో విజానీయుః? కం చాన్యం వస్వాదిమహిమానం ప్రాప్నుయుః? తథా—'అగ్నిః పాదో వాయుః పాద ఆదిత్యః పాదో దిశః పాదో వాయుర్వావసంవర్గ ఆదిత్యో బ్రహ్మేత్యాదేశ' ఇత్యాదిషు దేవతాత్మోపాసనేషు న తేషామేవ దేవతాత్మనామధికారస్సంభవతి. 'తథేమావేవ గౌతమభరద్వాజా వయం వై గౌతమోఽయమేవ భరద్వాజ' ఇత్యాదిష్వృషిసంబంధేషూపాసనేషు న తేషామేవర్షీణామధికారస్సంభవతి. కుతశ్చ న దేవాదీనామనధికారః—

సూ. జ్యోతిషి భావాచ్చ. ౩౨.

యదిదం జ్యోతిర్మండలం ద్యుస్థానమహోరాత్రాభ్యాం బంభ్రమజ్జగదవభాసయతి తస్మిన్నాదిత్యాదయో దేవతావచనాశ్శబ్దాః

మండలమానీతాని యశస్తేజ ఇంద్రియవీర్యాన్నాత్మనా పరిణతాని పంచదిక్షు స్థితైర్వస్వాదిభిరుపజీవ్యానీతి ధ్యాయతాం వస్వాదిప్రాప్తిరుక్తేత్యర్థః. సూత్రస్థాదిపదార్థమాహ—తథాగ్నిరితి. ఆకాశబ్రహ్మణశ్చత్వారః పాదాః, కర్ణౌ ద్వే ద్వాత్రే ద్వే నాసికే, ఏకా వాగితి సప్తస్వింద్రియేషు శిరశ్చమసతోయస్థేషు సప్తర్షిధ్యానం కార్యమిత్యాహ—తథేమావేవేతి. అయం దక్షిణః కర్ణో గౌతమః వామో భరద్వాజః ఏవం దక్షిణనేత్రనాసికే విశ్వామిత్రవసిష్ఠౌ వామే జమదగ్నికశ్యపౌ వాగత్రిరిత్యర్థః. అత్ర ఋషీణాం ధ్యేయత్వాన్నాధికారః.

౩౨. కిం చ విగ్రహాభావాద్దేవాదీనాం న క్వాప్యధికార ఇత్యాహ—జ్యోతిషిభావాచ్చేతి. ఆదిత్యశ్చంద్రః శుక్రోఽంగారక ఇత్యాదిశబ్దానాం జ్యోతిః పిండేషు

తస్య భేదనిష్ఠత్వాత్. తథా చాయం ప్రయోగః—బ్రహ్మవిద్యా న దేవాదీనధికరోతి, విద్యాత్వాన్మధువిద్యావదితి.

నను క్వచిదనధికారాన్న సర్వత్రానధికారోఽస్తి, బ్రాహ్మణస్య రాజసూయానధికారేఽపి బృహస్పతిసవేఽధికారాదిత్యాశంక్యాహ—

లౌకికయోరాదిత్యశబ్దప్రత్యయయోర్జ్యోతిర్మండలే భావాత్, తేషామస్మదా

ప్రయుజ్యంతే లోకప్రసిద్ధేర్వాక్యశేషప్రసిద్ధేశ్చ. న చ జ్యోతిర్మండలస్య హృదయాదినా విగ్రహేణ చేతనతయాఽర్థిత్వాదినా చ యోగో ఽవగంతుం శక్యతే, మృదాదివదచేతనత్వావగమాత్. ఏతేనాగ్న్యాదయో వ్యాఖ్యాతాః. స్యాదేతత్, మంత్రార్థవాదేతిహాసపురాణలోకేభ్యో దేవాదీనాం విగ్రహవత్త్వాద్యవగమాదయమదోష ఇతి చేన్నేత్యుచ్యతే, నహి తావల్లోకో నామ కించిత్స్వతంత్రం ప్రమాణమస్తి, ప్రత్యక్షాదిభ్య ఏవావ్యభిచరితవిషయేభ్యః ప్రమాణేభ్యః ప్రసిద్ధ ఏవార్థో లోకాత్ప్రసిద్ధ ఇత్యుచ్యతే, న చాత్ర ప్రత్యక్షాదీనామన్యతమం ప్రమాణమస్తి. ఇతిహాసపురాణమపి పౌరుషేయత్వాత్ప్రమాణాంతరమూలతామాకాంక్షతి. అర్థవాదా అపి విధినైకవాక్యత్వాత్తత్ స్తుత్యర్థాస్సంతో న పార్థగర్థ్యేన దేవాదీనాం విగ్రహాదిసద్భావే కారణభావం ప్రతిపద్యంతే. మంత్రా అపి శ్రుత్యాదివినియుక్తాః

ప్రయోగస్య భావాత్సత్త్వాన్న విగ్రహవాన్ దేవః కశ్చిదస్తీత్యర్థః. 'ఆదిత్యః పురస్తాదుదేతా పశ్చాదస్తమేతే'తి మధువిద్యావాక్యశేషే జ్యోతిష్యేవాదిత్యశబ్దః ప్రసిద్ధః. తర్హి జ్యోతిః పిండానామేవాధికారోఽస్తు తత్రాహ—న చేతి. అగ్న్యాదీనామధికారమాశంక్యాహ—ఏతేనేతి. అగ్నిర్వాయుర్భూమిరిత్యాదిశబ్దానాం అచేతనవాచిత్వేనేత్యర్థః. సిద్ధాంతీ శంకతే—స్యాదేతదిత్యాదినా. 'వజ్రహస్తః పురందర' ఇత్యాదయో మంత్రాః 'సోఽరోదీ'దిత్యాదయోఽర్థవాదాః "ఇష్టాన్భోగాన్ హి వో దేవా దాస్యంతే యజ్ఞభావితాః, తే తృప్తాస్తర్పయంత్యేనం సర్వకామఫలైశ్శుభై"రిత్యాదీతిహాసపురాణాని. లోకేఽపి యమం దండహస్తం లిఖంతి, ఇంద్రం వజ్రహస్తమితి విగ్రహాదిపంచకసద్భావాదనధికారదోషో నాస్తీత్యర్థః. "విగ్రహో హవిషాం భోగ ఐశ్వర్యం చ ప్రసన్నతా, ఫలప్రదానమిత్యేతత్పంచకం విగ్రహాదికం"మానాభావాదేతన్నాస్తీతి దూషయతి—నేత్యాదినా. న చాత్రేతి. విగ్రహాదావిత్యర్థః. అర్థవాదా మంత్రా వా మూలమిత్యాశంక్యాహ—అర్థవాదా ఇత్యాదినా. ప్రీహ్యాదివ

దివదిష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారరూపచేష్టాయా అదర్శనేనాచేతనత్వావధారణాత్, తదతిరిక్తస్యాచేతనస్య విగ్రహాదిమతః ప్రత్యక్షాద్యగోచరత్వాత్, తద్విగ్రహాదిప్రతిపాదకానాం మంత్రాణామన్యపరత్వేన స్వార్థే ప్రామాణ్యాభావాన్న దేవానాం విద్యాధికార ఇతి సూత్రద్వయస్య తాత్పర్యార్థః.

ప్రయోగసమవాయినోఽభిధానార్థా న కస్యచిదర్థస్య ప్రమాణమిత్యాచక్షతే. తస్మాదభావో దేవాదీనామధికారస్య.

సూ. భావం తు బాదరాయణోఽస్తి హి. 33.

తుశబ్దః పూర్వపక్షం వ్యావర్తయతి. బాదరాయణస్త్వాచార్యో భావమధికారస్య దేవాదీనామపి మన్యతే. యద్యపి మధ్వాదివిద్యాసు దేవతాదివ్యామిశ్రాస్వసంభవోఽధికారస్య తథాప్యస్తి హి శుద్ధాయాం బ్రహ్మవిద్యాయాం సంభవః, అర్థిత్వసామర్థ్యాప్రతిషేధాద్యపేక్షత్వాదధికారస్య. న చ క్వచిదసంభవ ఇత్యేతావతా యత్ర సంభవస్తత్రాప్యధికారోఽపోద్యేత, మనుష్యాణామపి న సర్వేషాం బ్రాహ్మణాదీనాం సర్వేషు రాజసూయాదిష్వధికారస్సంభవతి. తత్ర యో న్యాయస్సోఽత్రాపి భవిష్యతి బ్రహ్మవిద్యాం చ ప్రకృత్యభవతి లింగదర్శనం శ్రౌతం దేవాద్యధికారస్య సూచకం 'తద్యో యో దేవానాం ప్రత్యబుధ్యత స ఏవ తదభవత్తథర్షీణాం తథా మనుష్యాణా'మితి, 'తే హోచుర్హంత తమాత్మానమన్విచ్ఛామో యమాత్మాన మన్విష్య సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామా'నితి, 'ఇంద్రో హ వై

త్వ)యోగవిధివిహితా మంత్రాః ప్రయోగసంబద్ధార్థాభిధానార్థాః నాజ్ఞాతవిగ్రహాదిపరా ఇతి మీమాంసకా ఆచక్షత ఇత్యర్థః. తస్మాద్విగ్రహాభావాదిత్యర్థః.

33. సూత్రాభ్యాం ప్రాప్తం పూర్వపక్షం నిరస్యతి—తుశబ్ద ఇత్యాదినా. బ్రహ్మవిద్యా దేవాదీన్నాధికరోతి, విద్యాత్వాత్, మధ్వాదివిద్యావదిత్యుక్తహేతురప్రయోజక ఇత్యాహ—యద్యపీతి. దర్శాదికం న బ్రాహ్మణమధికరోతి కర్మత్వాద్రాజసూయవదిత్యాభాససామ్యం విద్యాత్వహేతోరాహ—న చేతి. యత్ర యస్యాధికారస్సంభవతి స తత్రాధికారీతి న్యాయస్తుల్య ఇత్యర్థః. యతస్సర్వేషాం సర్వత్రాధికారో న సంభవతి తతో న చాపోద్యేతేత్యన్వయః. తత్ బ్రహ్మ యో యో దేవాదీనాం మధ్యే ప్రత్యక్త్వేనాబుధ్యత స తద్బ్రహ్మాభవదిత్యర్థః. తేహ దేవాః ఊచురన్యోన్యం, తత ఇంద్రవిరోచనౌ సురాసురరాజౌ ప్రజాపతిం బ్రహ్మవిద్యాప్రదం జగ్మతురితి చ

ఇత్థం పూర్వపక్షే, సిద్ధాంతయతి—

తుశబ్దో జైమినిమతనిరాసార్థః. బాదరాయణస్త్వాచార్యో దేవాదీనాం విగ్రహ

ఃభి ప్రవవ్రాజ విరోచనోఽసురాణా'మిత్యాది చ. స్మార్తమపి
యాజ్ఞవల్క్యసంవాదాది యదప్యుక్తం జ్యోతిషి భావా
త్ర బ్రూమః—జ్యోతిరాదివిషయా అప్యాదిత్యాదయో దేవ
శ్శబ్దాశ్చేతనావంతమైశ్వర్యాద్యుపేతం తం తం దేవాత్మానం
ంతి, మంత్రార్థవాదేషు తథా వ్యవహారాత్. అస్తి హ్యైశ్వ
ద్దేవతానాం జ్యోతిరాద్యాత్మభిశ్చావస్థాతుం యథేష్టం చ
గ్రహం గ్రహీతుం సామర్థ్యమ్. తథా హి శ్రూయతే సుబ్ర
ాదే—'మేధాతిథేర్మేషే'తి 'మేధాతిథిం హ కాణ్వాయనం
మేషో భూత్వా జహారే'తి. స్మర్యతే చ—"ఆదిత్యః పురుషో
కుంతీముపజగామ హే"తి. మృదాదిష్వపి చేతనాధిష్ఠాతా
గమ్యంతే 'మృదబ్రవీదాపోఽబ్రువ'న్నిత్యాది దర్శనాత్.
దేస్తు భూతధాతోరాదిత్యాదిష్వప్యచేతనత్వమభ్యుపగమ్య
ాస్త్వధిష్ఠాతారో దేవతాత్మానో మంత్రార్థవాదాదిషు వ్యవ
ర్యుక్తం. యదప్యుక్తం మంత్రార్థవాదయోరన్యార్థత్వా న్న

స్తీత్యర్థః. కిమత్ర బ్రహ్మామృతమితి గంధర్వప్రశ్నే యాజ్ఞవల్క్య ఉవాచ
ధర్మేషు శ్రుతం దేవాదీనామధికారలింగమిత్యాహ—స్మార్తమితి. యథా
ోకికేషు చక్షురాదిపదప్రయోగేఽపి శాస్త్రజ్ఞైర్గోళకాతిరిక్తేంద్రియాణి
, తథా జ్యోతిరాదౌ సూర్యాదిశబ్దప్రయోగేఽపి విగ్రహవద్దేవతాస్వీ
్యహ—జ్యోతిరాదీతి. తథా చేతనత్వేన వ్యవహారాదిత్యర్థః. ఏకస్య జడ
రూపత్వం కథం తత్రాహ—అస్తి హీతి. తథా హి విగ్రహవత్తయా దేవ
్రియతే సుబ్రహ్మణ్య ఉద్గాతృగణస్థఋత్విక్ తత్సంబంధీ యోఽర్థవాదః
ిత్యాదిః తత్ర మేధాతిథేర్మేషేతీంద్రసంబోధనం శ్రుతం తద్వ్యాచష్టే—
ం మేషో భూత్వా జహారేతి జ్ఞాపనార్థం మేషేతీంద్రసంబోధనమిత్యర్థః.
త్యాదయో మృదాదివదచేతనా ఏవేతి, తన్న,సర్వత్ర జడాజడాంశద్వయ
హ—మృదితి. ఆదిత్యాదౌ కో జడభాగః కశ్చేతనాంశ ఇతి తత్రాహ—
స్త్వితి. మంత్రాదికం పదశక్త్యా భాసమానవిగ్రహాదౌ స్వార్థే న ప్రమాణం
క్, విమం భుఙ్క్ష్వేతి వాక్యవదిత్యాహ—యదపీతి. అన్యపరాదపి

హ్మవిద్యాయామధికారభావం మన్యతే. కస్మాత్, అస్తి హ్యర్థిత్వాద్యధి

దేవతావిగ్రహాదిప్రకాశనసామర్థ్యమితి, అత్ర బ్రూమః.—ప్రత్యయా
ప్రత్యయా హి సద్భావాసద్భావయోః కారణం నానన్యార్థత్వ మనన్యా
ర్థత్వం వా. తథా హ్యన్యార్థమపి ప్రస్థితః పథి పతితం తృణపర్ణాద్యస్తీ
త్యేవం ప్రతిపద్యతే. అత్రాహ విషమ ఉపన్యాసః తత్ర హి తృణపర్ణాది
విషయం ప్రత్యక్షం ప్రవృత్తమస్తి యేన తదస్తిత్వం ప్రతిపద్యతే
అత్ర పునర్విధ్యుద్దేశైకవాక్యభావేన స్తుత్యర్థేఽర్థవాదేన పార్థగర్థ్యేన
వృత్తాంతవిషయా ప్రవృత్తిశ్శక్యాధ్యవసాయయితుం. నహి మహా
వాక్యేఽర్థప్రత్యాయకేఽవాంతరవాక్యస్య పృథక్ప్రత్యాయకత్వమస్తి,
యథా 'న సురాం పిబే'దితి నఞ్వతివాక్యే పదత్రయసంబంధాత్సురా
పానప్రతిషేధ ఏవైకోఽర్థో గమ్యతే న పునస్సురాం పిబే'దితి పద
ద్వయసంబంధాత్సురాపానవిధిరపీతి.అత్రోచ్యతే—విషమ ఉపన్యాసః,
యుక్తం యత్సురాపానప్రతిషేధే పదాన్వయస్యైకత్వాదవాంతర
వాక్యార్థస్యాగ్రహణం, విధ్యుద్దేశార్థవాదయోస్త్వర్థవాదస్థాని పదాని
పృథగన్వయం వృత్తాంతవిషయం ప్రతిపద్యానంతరం కైమర్థ్యవశేన

వాక్యాద్బాధాభావే స్వార్థో గ్రాహ్య ఇత్యాహ—అత్ర బ్రూమ ఇతి. తాత్పర్య
శూన్యేఽప్యర్థే ప్రత్యయమాత్రేణాస్తిత్వముదాహరతి—తథాహీతి. తృణాదౌ ప్రత్య
యోఽస్తి విగ్రహాదౌ స నాస్తీతి వైషమ్యం శంకతే—అత్రాహేతి. విధ్యుద్దేశో విధి
వాక్యం తదేకవాక్యతయా ప్రశస్తో విధిరిత్యేవార్థవాదేషు ప్రత్యయః. వృత్తాంతో
భూతార్థో విగ్రహాదిస్తద్విషయః ప్రత్యయో నాస్తీత్యర్థః. నన్వవాంతరవాక్యేన విగ్ర
హాదిప్రత్యయోఽస్త్విత్యత ఆహ—న హీతి. సురాపానప్రత్యయోఽపి స్యాదితి
భావః. పదైకవాక్యత్వవాక్యైకవాక్యత్వరూపవైషమ్యాన్నైవమిత్యాహ—అత్రోచ్యత
ఇతి. నఞ్పదమేకం యదా సురాం పిబేదితి పదాభ్యామన్వేతి తదా పదైకవాక్యం
ఏకమేవార్థానుభవం కరోతి న తు పదద్వయం పృథక్ సురాపానం బోధయతి తస్య
విధౌ నిషేధానుపపత్తేః వాక్యార్థానుభవం ప్రత్యద్వారత్వాత్, అర్థవాదస్తు భూతార్థ
సంసర్గస్తుతిద్వారం బోధయన్విధినా వాక్యైకవాక్యతాం భజత ఇత్యస్తి విగ్రహాద్యను
భవ ఇత్యర్థః. నన్వర్థవాదస్థపదానామవాంతరసంసర్గబోధకత్వం వినా సాక్షాదేవ విధ్య

కారకారణమ్. న హి క్వచిదధికారో నేతి సర్వత్ర వక్తుం పార్యతే, నిర్గుణవిద్యాయాం

విధిస్తావకత్వం ప్రతిపద్యంతే. యథా హి—'వాయవ్యగ్గ్ శ్వేతమాలభేత భూతికామ' ఇత్యత్ర విధ్యుద్దేశవర్తినాం వాయవ్యాదిపదానాం విధినా సంబంధః, నైవం 'వాయుర్వై క్షేపిష్ఠా దేవతా వాయుమేవ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవైనం భూతిం గమయతీ'త్యేషామర్థవాదగతానాం పదానామ్, న హి భవతి వాయుర్వా ఆలభేత క్షేపిష్ఠా దేవతా వా ఆలభేతేత్యాది వాయుస్వభావసంకీర్తనేన త్వవాంతరమన్వయం ప్రతిపద్య ఏవం విశిష్టదైవత్యమిదం కర్మేతి విధిం స్తువంతి. తదత్ర యోఽవాంతరవాక్యార్థః ప్రమాణాంతరగోచరో భవతి తత్ర తదనువాదేనార్థవాదః ప్రవర్తతే. యత్ర ప్రమాణాంతరవిరుద్ధస్తత్ర గుణవాదేన. యత్ర తు తదుభయం నాస్తి తత్ర కిం ప్రమాణాంతరాభావాద్గుణవాదస్స్యాదాహోస్విత్ప్రమాణాంతరావిరోధాద్విద్యమానార్థవాద ఇతి ప్రతీతిశరణైర్విద్యమానార్థవాద ఆశ్రయణీయో న గుణానువాదః. ఏతేన మంత్రో వ్యాఖ్యాతః. అపి చ, విధిభిరేవేంద్రాదిదైవత్యాని హవీంషి చోదయద్భిరపేక్షిత మింద్రాదీనాం స్వరూపమ్, నహి స్వరూపరహితా ఇంద్రాదయశ్చేతస్యారోపయితుం శక్యంతే. న చ

స్వయోఽస్తు తత్రాహ—యథాహీతి. సాక్షాదన్వయాయోగం దర్శయతి—న హీతి. అర్థవాదాత్సర్వత్ర స్వార్థగ్రహణమాశంక్యార్థవాదాన్విభజతే—తదత్రేతి. తత్ తత్ర అర్థవాదేషు యత్ర 'అగ్నిర్హిమస్య భేషజ'మిత్యాదావిత్యర్థః. 'ఆదిత్యో యూపో భవతీ'త్యత్రాభేదో బాధిత ఇతి తేజస్విత్వాదిగుణవాదః, యత్ర 'వజ్రహస్తః పురందర' ఇత్యాదౌ మానాంతరసంవాదవిసంవాదౌ న స్తః తత్ర భూతార్థవాద ఇత్యర్థః, ఇతి విమృశ్యేత్యధ్యాహారః. విగ్రహార్థవాదః స్వార్థేఽపి తాత్పర్యవాన్ అన్యపరత్వే సత్యజ్ఞాతాబాధితార్థకశబ్దత్వాత్ ప్రయాజాదివాక్యవదితి న్యాయం మంత్రేష్వతిదిశతి—ఏతేనేతి. వేదాంతానువాద గుణవాదానాం నిరాసాయ హేతౌ పదాని న చోభయపరత్వే వాక్యభేదోఽవాంతరార్థస్య మహావాక్యార్థద్వారత్వాదితి భావః. విధ్యనుపపత్త్యాపి స్వర్గవద్దేవతావిగ్రహోఽంగీకార్య ఇత్యాహ—అపి చేతి. నను క్లేశాత్మకే కర్మణి విధిః ఫలం వినా అనుపపన్న ఇతి భవతు 'యన్న దుఃఖేన సమ్భిన్న'మిత్యర్థవాదసిద్ధస్స్వర్గో విధిప్రమాణకః విగ్రహం వినా విధేః కానుపపత్తిస్తామాహ—న హీతి.

సంభవాద్బృహస్పతిసవే బ్రాహ్మణస్యేవ. న చ విగ్రహవత్త్వం నేతి వాచ్యమ్. తద

చేతస్యనారూఢాయైతస్యైతస్యై దేవతాయై హవిః ప్రదాతుం శక్యతే; శ్రావయతి చ 'యస్యై దేవతాయై హవిర్గృహీతం స్యాత్తాం ధ్యాయేద్వషట్కరిష్య'న్నితి. న చ శబ్దమాత్రమర్థస్వరూపం సంభవతి శబ్దార్థయోర్భేదాత్, తత్ర యాదృశం మంత్రార్థవాదయోరింద్రాదీనాం స్వరూపమవగతం న తత్తాదృశం శబ్దప్రమాణకేన ప్రత్యాఖ్యాతుం యుక్తం. ఇతిహాసపురాణమపి వ్యాఖ్యాతేన మార్గేణ సంభవన్మంత్రార్థవాదమూలకత్వాత్ప్రభవతి దేవతావిగ్రహాదిప్రపంచయితుమ్. ప్రత్యక్షాదిమూలమపి సంభవతి. భవతి హ్యస్మాకమప్రత్యక్షమపి చిరంతనానాం ప్రత్యక్షమ్. తథా చ వ్యాసాదయో దేవాదిభిః ప్రత్యక్షం వ్యవహరంతీతి స్మర్యతే. యస్తు బ్రూయాదిదానీంతనానామివ పూర్వేషామపి నాస్తి దేవాదిభిర్వ్యవహర్తుం సామర్థ్యమితి స జగద్వైచిత్ర్యం ప్రతిషేధేత్. ఇదానీమివ చ నాన్యదాపి సార్వభౌమః క్షత్రియోఽస్తీతి బ్రూయాత్, తతశ్చ రాజసూయాదిచోదనా ఉపరుంధ్యాత్. ఇదానీమివ చ కాలాంతరేఽప్యవ్యవస్థితప్రాయాన్వర్ణాశ్రమధర్మాన్ప్రతి

ఉద్దిశ్య త్యాగానుపపత్త్యా చేతస్యారోహోఽంగీకార్య ఇత్యత్ర శ్రుతిమప్యాహ— యస్యా ఇతి. అతశ్చేతస్యారోహార్థం విగ్రహో ఏష్టవ్యః. కిం చ కర్మప్రకరణపాఠాద్విగ్రహప్రమితిరపి ప్రయోజనవత్కర్మాంగత్వేనాంగీకార్యా, తాం వినా కర్మాపూర్వాసిద్ధేః. కిం చ సుప్రసన్నవిగ్రహవద్దేవతాం త్యక్త్వా శబ్దమాత్రం దేవతేత్యుక్తిరయుక్తేత్యాహ—న చ శబ్దేతి. న చాకృతిమాత్రం శబ్దశక్యమస్తు కిం విగ్రహేణేతి వాచ్యం, నిర్వ్యక్త్యాకృత్యయోగాత్, అతశ్శబ్దస్యార్థాకాంక్షాయాం మంత్రాదిప్రమితవిగ్రహోఽంగీకార్య ఇత్యాహ—తత్రేతి. ఏవం మంత్రార్థవాదమూలకమితిహాసాదికమపి విగ్రహే మానమిత్యాహ—ఇతిహాసేతి. ప్రమాణత్వేన సంభవదిత్యర్థః. వ్యాసాదీనాం యోగినాం దేవతాదిప్రత్యక్షమపీతిహాసాదేర్మూలమిత్యాహ—ప్రత్యక్షేతి. వ్యాసాదయో దేవాదిప్రత్యక్షశూన్యాః ప్రాణిత్వాదస్మదాదివదిత్యనుమానమతిప్రసంగేన దూషయతి—యస్త్విత్యాదినా. సర్వం ఘటాభిన్నం, వస్తుత్వాత్, ఘటవదితి

వ్యస్తి హి, తత్ప్రతిపాదకమంత్రాణాం మానాంతరవిరోధసంవాదాభావేన ప్రమాణత్వాదితి దిక్.

తిజానీయాత్ తతశ్చ వ్యవస్థావిధాయి శాస్త్రమనర్థకం కుర్యాత్. తస్మాద్ధర్మోత్కర్షవశాచ్చిరంతనా దేవాదిభిః ప్రత్యక్షం వ్యవజహ్రురితి శ్లిష్యతే. అపి చ స్మరంతి—"స్వాధ్యాయాదిష్టదేవతాసంప్రయోగ" ఇత్యాది. యోగోఽప్యణిమాద్యైశ్వర్యప్రాప్తిఫలకస్స్మర్యమాణో న శక్యతే సాహసమాత్రేణ ప్రత్యాఖ్యాతుమ్. శ్రుతిశ్చ యోగమాహాత్మ్యం ప్రఖ్యాపయతి—'పృథ్వ్యప్తేజోఽనిలఖే సముత్థితే పంచాత్మకే యోగగుణే ప్రవృత్తే, న తస్య రోగో న జరా న మృత్యుః ప్రాప్తస్య యోగాగ్నిమయం శరీర'మితి. ఋషీణామపి మంత్రబ్రాహ్మణదర్శినాం సామర్థ్యం నాస్మదీయేన సామర్థ్యేనోపమాతుం యుక్తం, తస్మాత్సమూలమితిహాసపురాణమ్. లోకప్రసిద్ధిరపి న సతి సంభవే నిరాలంబనాధ్యవసాతుం యుక్తా. తస్మాదుపపన్నో మంత్రాదిభ్యో దేవాదీనాం విగ్రహవత్త్వాద్యవగమః. తతశ్చార్థిత్వాదిసంభవాదుపపన్నో దేవాదీనామపి బ్రహ్మవిద్యాయామధికారః క్రమముక్తిదర్శనాన్యప్యేవమేవోపపద్యంతే.

జగద్వైచిత్ర్యం నాస్తీత్యపి స బ్రూయాత్. తథా క్షత్రియాభావం వర్ణాశ్రమాభావం వర్ణాశ్రమాద్యవ్యవస్థాం చ బ్రూయాన్నిరంకుశబుద్ధిత్వాత్. తథా చ రాజసూయాది శాస్త్రస్య కృతాదియుగధర్మవ్యవస్థాశాస్త్రస్య బాధ ఇత్యర్థః. యోగసూత్రాదపి దేవాది ప్రత్యక్షసిద్ధిరిత్యాహ—అపి చేతి. మంత్రజపాద్దేవతాసాన్నిధ్యం తత్సంభాషణం చేతి సూత్రార్థః. యోగమాహాత్మ్యస్య శ్రుతిస్మృతిసిద్ధత్వాద్యోగినామస్తి దేవాదిప్రత్యక్షమిత్యాహ—యోగ ఇతి. పాదతలాదాజానోర్జానోరానాభేర్నాభే రాగ్రీవాయాః గ్రీవాయాశ్చాకేశప్రరోహం తతశ్చాబ్రహ్మరంధ్రం పృథివ్యాదిపంచకే సముత్థితే ధారణయా జితే యోగగుణే చాణిమాదికే ప్రవృత్తే యోగాదభివ్యక్తం తేజోమయం శరీరం ప్రాప్తస్యయోగినో న రోగాదిస్పర్శ ఇత్యర్థః. చిత్రకారాదిప్రసిద్ధిరపి విగ్రహే మానమిత్యాహ—లోకేతి. అధికరణార్థముపసంహరతి—తస్మాదితి. చింతాయాః ఫలమాహ—క్రమేతి. ఏవమేవ దేవాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాధికారే సత్యేవ దేవత్వప్రాప్తిద్వారా ముక్తిఫలాన్యుపాసనాని యుజ్యంతే దేవానామనధికారే జ్ఞానాభావాత్క్రమముక్త్యర్థినాముపాసనేషు ప్రవృత్తిర్న స్యాత్, అతోఽధికారనిర్ణయాత్ప్రవృత్తిసిద్ధిరితి భావః—ఇతి అష్టమాధికరణమ్.

సూ. శుగస్య తదనాదరశ్రవణా త్తదాద్రవణాత్సూచ్యతే హి. ౩౪.

యథా మనుష్యాధికారనియమమపోద్య దేవాదీనామపి విద్యాస్వధికార ఉక్తస్తథైవ ద్విజాత్యధికారనియమాపవాదేన శూద్రస్యాప్యధికారస్స్యాదిత్యేతామాశంకాం నివర్తయితుమిదమధికరణ మారభ్యతే. తత్ర శూద్రస్యాప్యధికారస్స్యాదితి తావత్ప్రాప్తమ్, అర్థిత్వసామర్థ్యయోస్సంభవాత్ 'తస్మాచ్ఛూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లృప్త' ఇతివచ్ఛూద్రో విద్యాయామనవక్లృప్త ఇతి నిషేధాశ్రవణాత్. యచ్చ కర్మస్వనధికారకారణం శూద్రస్యానగ్నిత్వం న తద్విద్యాస్వధికారస్యాపవాదకం. న హ్యాహవనీయాదిరహితేన విద్యా వేదితుం న శక్యతే. భవతి చ

---

౩౪. శుగస్య తదనాదరశ్రవణాత్తదాద్రవణాత్సూచ్యతే హి * పూర్వేణాస్య దృష్టాంతసంగతిమాహ—యథేతి. పూర్వత్ర దేవాదీనామధికారసిద్ధ్యర్థం మంత్రాదీనాం భూతార్థే విగ్రహాదౌ సమన్వయోక్త్యా వేదాంతానామపి భూతార్థే బ్రహ్మణి సమన్వయో దృఢీకృతః. అత్రాపి శూద్రశబ్దస్య శ్రౌతస్య క్షత్రియే సమన్వయోక్త్యా స దృఢీక్రియత ఇత్యధికరణద్వయస్య ప్రాసంగికస్యాస్మిన్సమన్వయాధ్యాయేఽంతర్భావ ఇతి మంతవ్యమ్. పూర్వపక్షే శూద్రస్యాపిద్విజవద్వేదాంతశ్రవణే ప్రవృత్తిః,సిద్ధాంతే తదభావ ఇతి ఫలమ్. అత్ర వేదాంతవిచారో విషయః. స కిం శూద్ర మధికరోతి న వేతి సంభవాసంభవాభ్యాం సందేహే పూర్వపక్షమాహ—తత్ర శూద్రస్యాపీత్యాదినా. తస్మాత్ అనగ్నిత్వాత్ అనవక్లృప్తోఽసమర్థః. విద్యార్థిని శూద్రశబ్ద ప్రయోగాల్లింగాదపి శూద్రస్యాధికార ఇత్యాహ—భవతి చేతి. జానశ్రుతిః కిల షట్ఛతాని

పూర్వం యథా 'తద్యో యో దేవానామ్...' ఇతి దేవశబ్దశ్రుత్యా మనుష్యాధికారనియమాపవాదేన దేవానామధికార ఉక్తః, తథేహ శూద్రశబ్దశ్రుత్యా ద్విజాత్యధికారనియమమపోద్య శూద్రస్యాప్యధికారోఽస్త్వితి దృష్టాంతసంగత్యేదమాహ—

అథ పూర్వపక్షే జాతిశూద్రస్యాపి బ్రహ్మవిద్యాయాం త్రైవర్ణికాదవిశేషః ఫలం, సిద్ధాంతే తతో విశేష ఇతి వివేకః. ఛాందోగ్యే సంవర్గవిద్యాయాం శ్రూయతే—'అహహారే త్వా శూద్ర తవైవ సహ గోభిరస్తు' ఇతి. తత్ర శ్రూయమాణస్య

శ్రౌతం లింగం శూద్రాధికారస్యోపోద్బలకం, సంవర్గవిద్యాయాం హి జానశ్రుతిం పౌత్రాయణం శుశ్రూషుం శూద్రశబ్దేన పరామృశతి ‘అహ హా రే త్వా శూద్ర తవైవ సహ గోభిరస్త్వి’తి. విదురప్రభృతయశ్చ శూద్రయోనిప్రభవా అపి విశిష్టవిజ్ఞానసంపన్నాస్స్మర్యంతే, తస్మాదధిక్రియతే శూద్రో విద్యాస్విత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః —న శూద్రస్యాధికారో వేదాధ్యయనాభావాత్. అధీతవేదో హి విదితవేదార్థో వేదార్థేష్వధిక్రియతే, న చ శూద్రస్య వేదాధ్యయనమస్తి, ఉపనయనపూర్వకత్వాద్వేదాధ్యయనస్య, ఉపనయనస్య చ వర్ణత్రయవిషయత్వాత్. యత్త్వర్థిత్వం న తదసతి సామర్థ్యేఽధికారకారణం భవతి. సామర్థ్యమపి న లౌకికం కేవలమధికారకారణం భవతి. శాస్త్రీయేఽర్థే శాస్త్రీయస్య సామర్థ్యస్యాపేక్షితత్వాత్. శాస్త్రీయస్య చ సామర్థ్యస్యాధ్యయననిరాకరణేన నిరాకృతత్వాత్. యచ్చేదం ‘శూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లృప్త’ ఇతి, తన్న్యాయపూర్వకత్వాద్విద్యాయామప్యనవక్లృప్తత్వం

గవాం రథం చ రైక్వాయ గురవే నివేద్య మాం శిక్షయేత్యువాచ, తతో రైక్వో విధురః కన్యార్థీ సన్నిదమువాచ. అహేతి నిపాతః ఖేదార్థః. హారేణ నిష్కేణ యుక్త ఇత్వా గంతా రథో హారేత్వా సచ గోభిస్సహ హే శూద్ర తవైవాస్తు కిమల్పేనానేన మమ గార్హస్థ్యానుపయోగినేతి భావః. అర్థిత్వాదిసంభవే శ్రేయస్సాధనే ప్రవృత్తిరుచితా స్వాభావికత్వాదితి న్యాయోపేతాల్లింగాదిత్యాహ—తస్మాదితి సూత్రాద్బహిరేవ సిద్ధాంతయతి—న శూద్రస్యాధికార ఇత్యాదినా. ఆపాతతో విదితో వేదార్థో యేన తస్యేత్యర్థః. అధ్యయనవిధినా సంస్కృతో వేదస్తదుత్థమాపాతజ్ఞానం చ వేదార్థవిచారేషు శాస్త్రీయం సామర్థ్యం తదభావాచ్ఛూద్రస్యార్థిత్వాదిసంభవన్యాయాసిద్ధేర్నాస్తి వేదాంతవిచారాధికార ఇత్యర్థః. యద్వా అధ్యయనసంస్కృతేన వేదేన విదితో నిశ్చితో వేదార్థో యేన తస్య వేదార్థేషు విధిష్వధికారో నాన్యస్యానధీతవేదస్యాఽపి, వేదార్థానుష్ఠానాధికారేఽధ్యయనవిధివైయర్థ్యాపాతాత్. అతః ఫలపర్యంతబ్రహ్మవిద్యాసాధనేషు శ్రవణాదివిధిషు శూద్రస్యానధికార ఇత్యర్థః. అధీతవేదార్థజ్ఞానవత్త్వరూపస్యాధ్యయనవిధిలభ్యస్య సామర్థ్యస్యాభావాదితి

శూద్రస్య బ్రహ్మవిద్యాయామధికారోఽస్తి న వేతి సందేహే, అస్తీతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—అస్య జానశ్రుతేః క్షత్రియస్య తదనాదరశ్రవణాత్ తస్య హంసస్యా

ద్యోతయతి, న్యాయస్య సాధారణత్వాత్. యత్పునస్సంవర్గవిద్యాయాం శూద్రశబ్దశ్రవణం లింగం మన్యసే, న తల్లింగం; న్యాయాభావాత్. న్యాయోక్తే హి లింగదర్శనం ద్యోతకం భవతి, న చాత్ర న్యాయోఽస్తి. కామం చాయం శూద్రశబ్దస్సంవర్గవిద్యాయామేవైకస్యాం శూద్రమధికుర్యాత్తద్విషయత్వాన్న సర్వాసు విద్యాసు, అర్థవాదస్థత్వాన్న తు క్వచిదప్యయం శూద్రమధికర్తుముత్సహతే. శక్యతే చాయం శూద్రశబ్దోఽధికృతవిషయే యోజయితుమ్. కథమిత్యుచ్యతే— 'కము వర ఏనమేతత్సంతం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థే'త్యస్మాద్ధంసవాక్యాదాత్మనోఽనాదరం శ్రుతవతో జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య శుగుత్పేదే తామృషీ రైక్వః శూద్రశబ్దేనానేన సూచయాంబభూవాత్మనః పరోక్ష

న్యాయస్య తుల్యత్వాద్యజ్ఞపదం వేదార్థోపలక్షణార్థమిత్యాహ—న్యాయస్య సాధారణత్వాదితి. తస్మాచ్ఛూద్ర ఇతి తచ్ఛబ్దపరామృష్టన్యాయస్య యజ్ఞబ్రహ్మవిద్యయోస్తుల్యత్వాదిత్యర్థః. పూర్వోక్తం లింగం దూషయతి—యదితి. అసామర్థ్యన్యాయే నార్థిత్వాదిసంభవన్యాయస్య నిరస్తత్వాదిత్యర్థః. నను 'నిషాదస్థపతిం యాజయే'దిత్యత్రాధ్యయనాభావేఽపి నిషాదశబ్దాన్నిషాదస్యేష్టావివ శూద్రశబ్దాచ్ఛూద్రస్య విద్యాయామధికారోఽస్త్విత్యాశంక్య సంవర్గవిద్యాయామధికారమంగీకరోతి—కామమితి. తద్విషయత్వాత్తత్ర శ్రుతత్వాదిత్యర్థః. వస్తుతస్తు విధివాక్యస్థత్వాన్నిషాదశబ్దోఽప్యధికారిసమర్పకః, శూద్రశబ్దస్తు విద్యావిధిపరార్థవాదస్థో నాధికారిణం బోధయతి, అసామర్థ్యన్యాయవిరోధేనాన్యపరశబ్దస్య శాస్త్రబోధిత్వాసంభవాదితి మత్వాంగీకారం త్యజతి—అర్థవాదేతి. తర్హి శూద్రశబ్దస్యాత్ర శ్రుతస్య కోఽర్థ ఇత్యాశంక్య సూత్రేణార్థమాహ—శక్యతే చేత్యాదినా. జానశ్రుతిర్నామ రాజా నిదాఘసమయే రాత్రౌ ప్రాసాదతలే సుష్వాప, తదా తదీయాన్నదానాదిగుణగణతోషితా ఋషయోఽస్య హితార్థం హంసా భూత్వా మాలారూపేణ తస్యోపర్యాజగ్ముః, తేషు పాశ్చాత్యో హంసోఽగ్రేసరం హంసమువాచ, భోభో భల్లాక్ష కిం న పశ్యసి జానశ్రుతేరస్య తేజస్స్వర్గం వ్యాప్య స్థితం తత్త్వాం ధక్ష్యతి న గచ్ఛేతి, తమగ్రేసర ఉవాచ, కమప్యేనం వరాకం విద్యాహీనం సంతం అరే సయుగ్వానం యుగ్వా గంత్రీ శకటీ తయా సహ

నాదరశ్రవణాద్యా శుగుత్పన్నా, సా శూద్రశబ్దేన సూచ్యతే హి రైక్వేణ స్వస్య సర్వజ్ఞత్వజ్ఞాపనార్థమ్. యోగేనాపి శూద్రశబ్దస్య క్షత్రియపరత్వమాహ—తదా

జ్ఞానస్య ఖ్యాపనాయేతి గమ్యతే, జాతిశూద్రస్యానధికారాత్. కథం పునశ్శూద్రశబ్దేన శుగుత్పన్నా సూచ్యత ఇతి, ఉచ్యతే, తదాద్రవణా చ్ఛుచమభిదుద్రావ శుచా వాఽభిదుద్రువే శుచా వా రైక్వమభిదుద్రావేతి శూద్రః; అవయవార్థసంభవాద్రూఢ్యర్థస్య చాసంభవాత్. దృశ్యతే చాయమర్థోఽస్యామాఖ్యాయికాయామ్.

సూ. క్షత్రియత్వగతేశ్చోత్తరత్ర చైత్రరథేన లింగాత్. 3౫.

ఇతశ్చ న జాతిశూద్రో జానశ్రుతిః, యత్కారణం ప్రకరణ నిరూపణేన క్షత్రియత్వమస్యోత్తరత్ర చైత్రరథేనాభిప్రతారిణా క్షత్రియేణ సమభివ్యాహారాల్లింగాద్గమ్యతే, ఉత్తరత్ర హి సంవర్గవిద్యా వాక్యశేషే చైత్రరథిరభిప్రతారీ క్షత్రియస్సంకీర్త్యతే. 'అథ హ శౌ

స్థితం రైక్వమివైతద్వచనమాత్థ రైక్వస్య హి బ్రహ్మనిష్ఠస్య తేజో దురతిక్రమం నాస్యానాత్మజ్ఞస్యేత్యర్థః. అస్మద్వచనఖిన్నో రాజా శకటలింగేన రైక్వం జ్ఞాత్వా విద్యావాన్ భవిష్యతీతి హంసానా మభిప్రాయః. కం ఉ అరే ఇతి పదచ్ఛేదః. ఉశబ్దోఽప్యర్థః. తేషాం హంసానామనాదరవాక్యశ్రవణాదస్య రాజ్ఞశ్శుగుత్పన్నా, సా శూద్రశబ్దేన రైక్వేన సూచ్యతే, హీతి సూత్రాన్వయః. శ్రుతయౌగికార్థలింగే సతి అనన్విత రూఢ్యర్థస్త్యాజ్య ఇతి న్యాయద్యోతనార్థో హి శబ్దః. తదాద్రవణాత్ తయా శుచా ఆద్రవణాత్. శూద్రశ్శోకం ప్రాప్తవాన్. శుచా వా కర్త్ర్యా రాజా అభిదుద్రువే ప్రాప్తః. శుచా వా కరణేన రైక్వం గతవానిత్యర్థః.

3౫. శూద్రశబ్దస్య యౌగికత్వే లింగమాహ. క్షత్రియత్వేతి. సంవర్గవిద్యావిధ్యనంతర మర్థవాద ఆరభ్యతే. శునకస్యాపత్యం కపిగోత్రం పురోహిత మభిప్రతారినామకం రాజానం చ కక్షసేనస్యాపత్యం సూదేన పరివిష్యమాణౌ తౌ భోక్తుముపవిష్టౌ

ద్రవణాత్. తం రైక్వం ప్రతి జానశ్రుతిః విద్యారాహిత్యజనితయా శుచా దుద్రావేతి శూద్రో జానశ్రుతిరిత్యుచ్యతే. అతో న శూద్రస్యాధికార ఇత్యర్థః.

నను ముఖ్య ఏవ శూద్రో జానశ్రుతిరస్తు కిం జఘన్యేన యోగేనేత్యత ఆహ—

జానశ్రుతిర్న ముఖ్యశూద్రః. కుతః, క్షత్రియత్వగతేః క్షత్రియత్వస్యావ

నకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిం సూదేన పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్షే' ఇతి. చైత్రరథిత్వం చాభిప్రతారిణః కాపేయయోగాదవగంతవ్యమ్. కాపేయయోగో హి చైత్రరథస్యావగతః. 'ఏతేన వై చైత్రరథం కాపేయా అయాజయన్ని'తి. సమానాన్వయ యాజినాం చ ప్రాయేణ సమానాన్వయా యాజకా భవంతి. 'తస్మాచ్చైత్రరథిర్నామైకః క్షత్రపతిరజాయత' ఇతి చ క్షత్రజాతిత్వావగమాత్క్షత్రియత్వమస్యావగంతవ్యమ్. తేన క్షత్రియేణాభిప్రతారిణా సహసమానాయాం సంవర్గవిద్యాయాం సంకీర్తనం జానశ్రుతేరపి క్షత్రియత్వం సూచయతి సమానానామేవ హి ప్రాయేణ సమభివ్యాహారా భవంతి. క్షత్తృప్రేషణాద్యైశ్వర్యయోగాచ్చ జానశ్రుతేః క్షత్రియత్వావగతిః. అతో న శూద్రస్యాధికారః.

సూ. సంస్కారపరామర్శాత్తదభావాభిలాపాచ్చ. ౩౬.

ఇతశ్చ న శూద్రస్యాధికారో యద్విద్యాప్రదేశేషూపనయనా

పతుర్భిక్షితవానిత్యర్థః నన్వస్య చైత్రరథిత్వం న శ్రుత మిత్యత ఆహ—చైత్రరథిత్వం చేతి. ఏతేన ద్విరాత్రేణేతి ఛాందోగ్యశ్రుత్యైవ పూర్వం చిత్రరథస్య కాపేయయోగ ఉక్తః. అభిప్రతారిణోఽపి తద్యోగాచ్చిత్రరథవంశ్యత్వం నిశ్చయతే. రాజవంశ్యానాం హి ప్రాయేణ పురోహితవంశ్యా యాజకా భవంతీత్యర్థః. నన్వస్త్వభిప్రతారిణశ్చైత్రరథిత్వం తావతా కథం క్షత్రియత్వం తత్రాహ—తస్మాదితి. చిత్రరథాదిత్యర్థః. క్షత్తా సూతః తస్య రైక్వాన్వేషణాయ ప్రేషణం, అన్నగోదానాదికం చ జానశ్రుతేః క్షత్రియత్వే లింగం. అత్ర శూద్రశబ్దో యౌగిక ఏవేతి న శూద్రస్యాధికార ఇతి స్థితమ్.

౩౬. తత్ర లింగాంతరమాహ—సంస్కారేతి. ఉపనయనం వేదగ్రహణాంగం

గతేః. తత్కస్మాత్, ఉత్తరత్ర సంవర్గవిద్యావాక్యశేషే చైత్రరథేన ప్రసిద్ధక్షత్రియేణ అభిప్రతారిణా సమభివ్యాహారాత్మకలిఙ్గాదిత్యర్థః. సమానజాతీయానామేవ హి ప్రాయేణ సహచారో భవతీతి భావః. అతో న జాతిశూద్రస్యాధికార ఇతి సిద్ధమ్.

దయస్సంస్కారాః పరామృశ్యంతే—‘తం హోపనిన్యే అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద బ్రహ్మపరా బ్రహ్మనిష్ఠాః పరం బ్రహ్మాన్వేషమాణా ఏష హ వై తత్సర్వం వక్ష్యతీతి తే హ సమిత్పాణయో భగవంతం పిప్పలాదముపసన్నా’ ఇతి చ ‘తాన్ హానుపనీయైవే’త్యపి ప్రదర్శితైవోపనయన ప్రాప్తిర్భవతి. శూద్రస్య చ సంస్కారాభావోఽభిలప్యతే.

శూద్రస్య నాస్తీతి పూర్వముక్తం ఇహ విద్యాగ్రహణాంగస్యోపనయనసంస్కారస్య సర్వత్ర పరామర్శాచ్ఛూద్రస్య తదభావాన్న విద్యాధికార ఇత్యుచ్యతే. భాష్యే ఆదిపదేనాధ్యయనగురుశుశ్రూషాదయో గృహ్యంతే. తం శిష్యమాచార్య ఉపనీతవానిత్యర్థః. నారదోఽపి విద్యార్థీ మంత్రముచ్చారయన్సనత్కుమారముపగత ఇత్యాహ—అధీహీతి. ఉపదిశేతి యావత్. బ్రహ్మపరా వేదపారగాః, సగుణబ్రహ్మనిష్ఠాః పరం నిర్గుణం బ్రహ్మ అన్వేషమాణాః ఏష పిప్పలాదః తజ్జిజ్ఞాసితం సర్వం వక్ష్యతీతి నిశ్చిత్య తే భారద్వాజాదయః షడృషయస్తముపగతా ఇత్యర్థః. నను వైశ్వానర విద్యాయాం వృషీన్ రాజా అనుపనీయైవ విద్యామువాచేతి శ్రుతేరనుపనీతస్యాప్యస్తి విద్యాధికార ఇత్యత ఆహ—తాన్హేతి. తే హ సమిత్పాణయః పూర్వాహ్ణే ప్రతిచక్రమిర ఇతి పూర్వవాక్యే బ్రాహ్మణా ఉపనయనార్థమాగతా ఇతి ఉపనయన ప్రాప్తిం దర్శయిత్వా నిషిధ్యతే. హీనవర్ణేనోత్తమవర్ణా అనుపనీయైవోపదేష్టవ్యా ఇత్యాచారజ్ఞాపనార్థమిత్యర్థః.. ఏకజాతిః అనుపనీతః. పాతకం అభక్ష్యభక్షణకృతం. సత్యకామః కిల మృతపితృకో జబాలాం మాతరమపృచ్ఛత్ కిం గోత్రోఽహమితి, తం మాతోవాచ భర్తృసేవావ్యగ్రతయాఽహమపి తవ పితుర్గోత్రం న జానామి జబాలా తు నామాహమస్మి సత్యకామో నామ త్వమసీతి ఏతావజ్జానామీతి, తతస్స జాబాలో గౌతమమాగత్య తేన కిం గోత్రోఽసీతి పృష్ట ఉవాచ, నాహం గోత్రం వేద్మి న మాతా వేత్తి పరం తు మే మాత్రా కథితం ఉపనయనార్థమాచార్యం గత్వా సత్యకామో జాబాలోఽస్మీతి బ్రూహీతి. అనేన సత్యవచనేన తస్య శూద్రత్వాభావో

నను కస్మాన్నాధికార ఇత్యత ఆహ—

‘తం హోపనిన్యే’ ‘అధీహి భగవ ఇతి హోపససాద’ ఇత్యాదివిద్యాప్రదేశేషూపనయనాదిసంస్కారపరామర్శాత్. తర్హి శూద్రస్యాప్యుపనయనం కల్ప్యతామిత్యత ఆహ—తదభావాభిలాపాచ్చ. ‘న శూద్రే పాతకం కించిన్న చ సంస్కారమర్హతి’ ఇత్యాదినా ఉపనయనాది సంస్కారాభావాభిధానాదిత్యర్థః.

'శూద్రశ్చతుర్థో వర్ణ ఏకజాతి'రిత్యేకజాతిత్వస్మరణేన "న శూద్రే పాతకం కించిన్న చ సంస్కారమర్హతీ"త్యాదిభిశ్చ.

సూ. తదభావనిర్ధారణే చ ప్రవృత్తేః. ౩౭.

ఇతశ్చ న శూద్రస్యాధికారో యత్సత్యవచనేన శూద్రత్వాభావే నిర్ధారితే జాబాలం గౌతమ ఉపనేతుమనుశాసితుం చ ప్రవవృతే 'నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధం సోమ్యాహరోప త్వా నేష్యే న సత్యాదగా' ఇతి శ్రుతిలింగాత్.

సూ. శ్రవణాధ్యయనార్థప్రతిషేధాత్స్మృతేశ్చ. ౩౮.

ఇతశ్చ న శూద్రస్యాధికారో యదస్య స్మృతేః శ్రవణాధ్యయనార్థప్రతిషేధో భవతి వేదశ్రవణప్రతిషేధో వేదాధ్యయనప్రతిషేధః తదర్థజ్ఞానానుష్ఠానయోశ్చ ప్రతిషేధశ్శూద్రస్య స్మర్యతే. శ్రవణప్రతిషేధస్తావత్ — 'అథ హాస్య వేదముపశృణ్వతస్త్రపుజతుభ్యాం శ్రోత్రప్రతిపూరణ'మితి 'పద్యు హ వా ఏతచ్ఛ్మశానం యచ్ఛూద్రస్తస్మాచ్ఛూద్ర

నిర్ధారితః. అబ్రాహ్మణ ఏతత్సత్యం వివిచ్య వక్తుం నార్హతీతి నిర్ధార్య, హే సోమ్య సత్యాత్త్వం నాగాస్సత్యం న త్యక్తవానసి, అతస్త్వాముపనేష్యే తదర్థం సమిధమాహరేతి.

౩౭. గౌతమస్య ప్రవృత్తేశ్చ లింగాన్న శూద్రస్యాధికార ఇత్యాహ— తదభావేతి.

౩౮. స్మృత్యా శ్రవణాదినిషేధాచ్చ నాధికార ఇత్యాహ— శ్రవణేతి. అస్య శూద్రస్య ద్విజైః పఠ్యమానం వేదం ప్రమాదాచ్ఛృణ్వతః సీసలాక్షాభ్యాం తప్తాభ్యాం శ్రోత్రద్వయపూరణం ప్రాయశ్చిత్తం కార్యమిత్యర్థః. పద్యు పాదయుక్తం

కిం చ— తస్య జాబాలస్య సత్యవచనేన శూద్రత్వాభావనిర్ధారణే సత్యేవ గౌతమస్య విద్యోపదేశే ప్రవృత్తిదర్శనాత్. అతో న శూద్రస్యాధికార ఇత్యర్థః.

అపి చ— స్మృతేః 'అథాస్య వేదముపశృణ్వతస్త్రపుజతుభ్యాం శ్రోత్రప్రతి

సమీపే నాధ్యేతవ్య’మితి చ అత ఏవాధ్యయనప్రతిషేధో యస్య హి సమీపేఽపి నాధ్యేతవ్యం భవతి స కథం శ్రుతిమధీయీత “భవతి చోచ్చారణే జిహ్వాచ్ఛేదో ధారణే శరీరభేద”ఇతి. అత ఏవ చార్థాదర్థజ్ఞానానుష్ఠానయోః ప్రతిషేధో భవతి “న శూద్రాయ మతిం దద్యా”దితి ‘ద్విజాతీనామధ్యయనమిజ్యాదాన’మితి చ యేషాం పునః పూర్వకృతసంస్కారవశాద్విదురధర్మవ్యాధప్రభృతీనాం జ్ఞానోత్పత్తిస్తేషాం న శక్యతే ఫలప్రాప్తిః ప్రతిబద్ధుం, జ్ఞానస్యైకాంతికఫలత్వాత్. “శ్రావయేచ్చతురో వర్ణా”నితి చేతిహాసపురాణాధిగమే చాతుర్వర్ణ్యాధికారస్మరణాత్. వేదపూర్వకస్తు నాస్త్యధికారశ్శూద్రాణామితి స్థితమ్. ఇతి నవమాధికరణమ్.

సూ. కంపనాత్. ౩౯.

అవసితః ప్రాసంగికోఽధికారవిచారః, ప్రకృతామేవ ఇదానీం

సంచరిష్ణురూపమితి యావత్. భవతి చ స్మృతిరితి శేషః. మతిం వేదార్థజ్ఞానం. దానం నిత్యం నిషిధ్యతే శూద్రస్య నైమిత్తికం తు దానమస్త్యేవ యదుక్తం ‘విదురాదీనాం జ్ఞానిత్వం దృష్ట’మితి తత్రాహ—యేషామితి. సిద్ధానాం సిద్ధేర్దురపహ్నవత్వేఽపి సాధకైః శూద్రైః కథం జ్ఞానం లబ్ధవ్య మిత్యత ఆహ—శ్రావయేదితి.

ఇతి నవమాధికరణమ్.

౩౯. *కంపనాత్* అస్యాపి ప్రాసంగికత్వమాశంక్యాహ—అవసిత ఇతి.

పూరణమ్’ ‘తస్మాచ్ఛూద్రసమీపే నాధ్యేతవ్యం’ ‘న శూద్రాయ మతిం దద్యాత్’ ‘ద్విజాతీనా మధ్యయనమిజ్యా దానమ్’ ఇత్యాది స్మృతితో వేదశ్రవణస్య తదధ్యయనస్య తదర్థయోస్తత్ప్రయోజనయోరర్థజ్ఞానానుష్ఠానయోశ్చ ప్రతిషేధాత్. అతః కథంచిదపి న శూద్రస్య బ్రహ్మవిద్యాయాం విధిపూర్వకాధికార ఇతి సిద్ధమ్.

సమాప్తః ప్రాసంగికోఽధికారవిచారః. అధునా ప్రకృతవాక్యార్థవిచారం ప్రవర్తయిష్యామః. ప్రాసంగికత్వాన్నావ్యవహితేనాస్య సంగత్యపేక్షా. పూర్వం ‘శబ్దాదేవ ప్రమితః’ ఇత్యత్ర బ్రహ్మవాక్యే జీవానువాదో బ్రహ్మజ్ఞానాయేత్యుక్తమ్. న తథేహ ‘యదిదమ్’ ఇతి వాక్యే ప్రాణానువాదో యుక్తః, తస్య స్వరూపతః కల్పితస్య బ్రహ్మైక్యాయోగాదితి ప్రత్యుదాహరణసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే ప్రాణోపాస్తిః, సిద్ధాంతే నిర్విశేషబ్రహ్మధీరితి ఫలభేదః.

వాక్యార్థవిచారణాం ప్రవర్తయిష్యామః. 'యదిదం కిం చ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతం, మహద్భయం వజ్రముద్యతం య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవంతీ'తి ఏతద్వాక్యం 'ఏజృ కంపనే' ఇతి ధాత్వర్థానుగమాల్లక్షితమ్ అస్మిన్ వాక్యే సర్వమిదం జగత్ప్రాణాశ్రయం స్పందతే. మహచ్చ కించిద్భయకారణం వజ్రశబ్దితముద్యతం 'తద్విజ్ఞానాచ్చామృతత్వప్రాప్తి'రితి శ్రూయతే తత్ర కోఽసౌ ప్రాణః కిం చ తద్భయానకం వజ్రమిత్యప్రతిపత్తేర్విచారే క్రియమాణే ప్రాప్తం తావత్ప్రసిద్ధేః పంచవృత్తిర్వాయుః ప్రాణ ఇతి, ప్రసిద్ధేరేవ చాశనిర్వజ్రం స్యాత్, వాయోశ్చేదం మాహాత్మ్యం సంకీర్త్యతే కథమ్? సర్వమిదం జగత్పంచవృత్తౌ వాయౌ ప్రాణశబ్దితే ప్రతిష్ఠాయైజతి, వాయునిమిత్తమేవ చ మహద్భయానకం వజ్రముద్యమ్యతే. వాయౌ హి పర్జన్యభావేన

సమాప్త ఇత్యర్థః. కాఠకం పఠతి—యదిదమితి. సర్వం జగత్ ప్రాణాన్నిస్సృతం ఉత్పన్నం ప్రాణే చిదాత్మని ప్రేరకే సతి ఏజతి చేష్టతే తచ్చ ప్రాణాఖ్యం కారణం మహద్బిభేత్యస్మాదితి భయం. తస్మిన్ భయహేతౌ దృష్టాంతమాహ—వజ్రమితి. యథోద్యతం వజ్రం భయం తథేత్యర్థః. య ఏతత్ప్రాణాఖ్యం బ్రహ్మ నిర్విశేషం విదుస్తే ముక్తా భవంతీత్యాహ—య ఇతి. నన్వస్మిన్సూత్రే కథమిదం వాక్యముదాహృతమిత్యత ఆహ—ఏతదితి. ఏజత్యర్థస్య కంపనస్య సూత్రితత్వాదేజతి పదయుక్తం వాక్యముదాహృతమిత్యర్థః. ప్రాసంగికాధికరణచింతయాఽస్య సంగతిర్నాపేక్షితేతి 'శబ్దాదేవ ప్రమితః' ఇత్యనేనోచ్యతే. తత్రాంగుష్ఠవాక్యే జీవానువాదో బ్రహ్మైక్యజ్ఞానార్థ ఇత్యుక్తం, న తథేహ ప్రాణానువాద ఐక్యజ్ఞానార్థస్సంభవతి ప్రాణస్య స్వరూపేణ కల్పితస్యైక్యాయోగాత్, అతః ప్రాణోపాస్తిపరం వాక్యమితి ప్రత్యుదాహరణేన పూర్వపక్షయతి—ప్రసిద్ధేః పంచవృత్తిరితి. నను 'అత ఏవ ప్రాణ' ఇత్యాదౌ బ్రహ్మణి లింగాత్ప్రాణశ్రుతిర్నీతా, అత్రాపి సర్వచేష్టాభయహేతుత్వం బ్రహ్మలింగమస్తీతి నాస్తి పూర్వపక్షావసరో గతార్థత్వాదిత్యత ఆహ—వాయోశ్చేతి. ప్రతిష్ఠాయ స్థితిం లబ్ధ్వా ప్రాణే వాయౌనిమిత్తే జగచ్చలతీతి ప్రసిద్ధమ్, అతస్స్పష్టం బ్రహ్మలింగం నాస్తీతి భావః. వజ్ర

కఠవల్లీషు శ్రూయతే—'యదిదం కించ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిఃసృతమ్' ఇత్యాది. తత్ర 'ఏజృ కంపనే' ఇతి ధాతోః కంపనార్థకత్వాత్సర్వజగత్కంపనహేతుః ప్రాణః ప్రతీయతే. స కిం వాయువికారః, ఉత పరమాత్మేతి సందేహే,

వివర్తమానే విద్యుత్స్తనయిత్నువృష్ట్యశనయో వివర్తంత ఇత్యాచక్షతే. వాయువిజ్ఞానాదేవ చేదమమృతత్వమ్. తథాహి శ్రుత్యంతరం 'వాయురేవ వ్యష్టిర్వాయుస్సమష్టిరపపునర్మృత్యుం జయతి య ఏవం వేదే'తి, తస్మాద్వాయురయమిహ ప్రతిపత్తవ్య ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః—బ్రహ్మైవేదమిహ ప్రతిపత్తవ్యమ్, కుతః? పూర్వోత్తరాలోచనాత్. పూర్వోత్తరయోర్హి గ్రంథభాగయోర్బ్రహ్మైవ నిర్దిశ్యమానముపలభామహే, ఇహైవ కథమకస్మాదంతరాళే వాయుం నిర్దిశ్యమానం ప్రతిపద్యేమహి? పూర్వత్ర తావత్ 'తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదేవామృతముచ్యతే, తస్మింల్లోకాశ్శ్రితాస్సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చనే'తి. బ్రహ్మ నిర్దిష్టం తదేవేహాఽపి సన్నిధానాజ్జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతీతి చ లోకాశ్రయత్వప్రత్యభిజ్ఞానాన్నిర్దిష్టమితి గమ్యతే. ప్రాణశబ్దోఽప్యయం పరమాత్మన్యేవ ప్రయుక్తః 'ప్రాణస్య ప్రాణ'మితి దర్శనాత్, ఏజయితృత్వమపీదం పరమాత్మన ఏవోపపద్యతే న వాయుమాత్రస్య, తథా చోక్తం 'న ప్రాణేన నాపానేన మర్త్యో జీవతి కశ్చన, ఇతరేణ తు జీవంతి యస్మిన్నేతావుపాశ్రితా'వితి. ఉత్తరత్రాపి 'భయాదస్యాగ్నిస్తపతి భయాత్తపతి సూర్యః, భయాదింద్రశ్చ వాయుశ్చ మృత్యుర్ధావతి పంచమః' ఇతి. బ్రహ్మైవ నిర్దేక్ష్యతే న వాయుః, సవాయుకస్య జగతో భయహేతుత్వాభిధానాత్తదేవేహాఽపి సన్నిధానాన్మహద్భయం వజ్రముద్యతమితి చ భయహేతుత్వ ప్రత్యభి

లింగాచ్చ వాయురిత్యాహ—వాయ్వితి. వ్యష్టిర్విశేషః సమష్టిస్సామాన్యం. సూత్రాద్బహిరేవ సిద్ధాంతం ప్రతిజానీతే—బ్రహ్మైవేతి. పూర్వోత్తరవాక్యైకవాక్యతయానుగృహీతం సర్వాశ్రయత్వం లింగం వాక్యభేదకప్రాణశ్రుతేర్బాధకమిత్యాహ—పూర్వత్రేత్యాదినా. శుక్రం స్వప్రకాశం తదు నాత్యేతి బ్రహ్మానాశ్రితః కోఽపి లోకే నాస్త్యేవేత్యుకారార్థః. సౌత్రం లింగం వ్యాచష్టే—ఏజయితృత్వమితి. సవాయుకస్య సర్వస్య కంపనశ్రవణాదపి ప్రాణః పరమాత్మైవేత్యర్థః. బ్రహ్మణి వజ్రశబ్దః కథమిత్యా

వాయువికార ఇతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—'ప్రాణస్య ప్రాణమ్...' ఇతి ప్రాణశబ్దస్య పరమాత్మని ప్రసిద్ధేః ఇహ ప్రాణశబ్దవాచ్యః పరమాత్మైవ. కుతః, కంపనాత్

జ్ఞానాన్నిర్దిష్ట మితి గమ్యతే. వజ్రశబ్దోఽప్యయం భయహేతు సామాన్యాత్ప్రయుక్తః, యథాహి వజ్రముద్యతం మమైవ శిరసి ని దద్యాదయమస్య శాసనం న కుర్యామిత్యనేన భయేన జనో నియమే రాజాదిశాసనే ప్రవర్తతే. ఏవమిదమగ్నివాయుసూర్యాదికం జగద దేవ బ్రహ్మణో బిభ్యన్నియమేన స్వవ్యాపారే ప్రవర్తత ఇతి భయా నకం వజ్రోపమితం బ్రహ్మ. తథా చ బ్రహ్మవిషయం శ్రుత్యంత 'భీషాస్మాద్వాతః పవతే భీషోదేతి సూర్యః భీషాస్మాదగ్నిశ్చేంద్ర మృత్యుర్ధావతి పంచమ' ఇత్యమృతత్వఫలశ్రవణాదపి బ్రహ్మైవేదమి గమ్యతే. బ్రహ్మజ్ఞానాద్ధ్యమృతత్వప్రాప్తిః 'తమేవ విదిత్వాతిమృత్యు మేతి నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనాయే' తి మంత్రవర్ణాత్. యత్తు వాయువిజ్ఞానాత్క్వచిదమృతత్వమభిహితం తదాపేక్షికం తత్ర ప్రకరణాంతరకరణేన పరమాత్మానమభిధాయ 'అతోఽన్యదార్తమ్' ఇతి వాయ్వాదేరార్తత్వాభిధానాత్. ప్రకరణాదప్యత్ర పరమాత్మనిశ్చయః 'అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్, అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వదే'తి పరమాత్మనః పృష్టత్వాత్.

ఇతి దశమాధికరణమ్.

శంక్య గౌణ ఇత్యాహ—వజ్రశబ్ద ఇతి. బృహదారణ్యకే 'వాయురేవ వ్యష్టి'రిత్యుక్త్వా 'అపపునర్మృత్యు'మితి అపమృత్యుజయరూపమాపేక్షికమమృతత్వముచ్యతే న ముఖ్యా మృతత్వం. తత్రైవ వాయూపాస్తిప్రకరణం సమాప్య 'అథ హైనముషస్తిః పప్రచ్ఛ' జ్ఞేయాత్మానముక్త్వా వాయ్వాదేర్నాశిత్వోక్తేరిత్యాహ—యత్తు వాయ్వాత్మ్యాదినా తస్మాత్కాఠకవాక్యం జ్ఞేయే సమన్వితమితి సిద్ధమ్.

ఇతి దశమాధికరణమ్.

సర్వస్య సవాయుకస్య జగతో జీవనాదిచేష్టాహేతుత్వాత్. తద్ధేతుత్వం చ 'ప్రాణేన నాపానేన ..' ఇత్యాది శ్రుతిప్రసిద్ధమ్.

సూ. జ్యోతిర్దర్శనాత్. ౪౦.

'ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరంజ్యోతి రుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత' ఇతి శ్రూయతే. తత్ర సంశయ్యతే కిం జ్యోతిశ్శబ్దం చక్షుర్విషయం తమోఽపహం తేజః కిం వా పరం బ్రహ్మేతి. కిం తావత్ప్రాప్తం? ప్రసిద్ధమేవ తేజో జ్యోతిశ్శబ్దమితి. కుతః? తత్ర జ్యోతిశ్శబ్దస్య రూఢత్వాత్. 'జ్యోతిశ్చరణాభిధానా' దిత్యత్ర హి ప్రకరణాజ్జ్యోతిశ్శబ్దస్స్వార్థం పరిత్యజ్య బ్రహ్మణి వర్తతే. న చేహ తద్వత్కించిత్స్వార్థపరిత్యాగే కారణం దృశ్యతే. తథా చ నాడీఖండే—'అథ యత్రైతదస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామత్యథైతైరేవ రశ్మి

---

౪౦. *జ్యోతిర్దర్శనాత్* ఛాందోగ్యే ప్రజాపతివిద్యావాక్యమాహ—ఏష ఇతి. పరంజ్యోతిశ్శ్రుతిభ్యాం సంశయమాహ—తత్రేతి. ఘటాదివిషయావరకతమోనాశకం సౌరమిత్యర్థః. పూర్వత్ర బ్రహ్మప్రకరణస్యానుగ్రాహకస్సర్వజగచ్చేష్టాహేతుత్వాదియోగోఽస్తీతి ప్రాణశ్రుతిర్బ్రహ్మణి నీతా, న తథాత్ర 'య ఆత్మాపహతపాప్మే' తి ప్రకరణస్యానుగ్రాహకం పశ్యామ ఇతి ప్రత్యుదాహరణేన పూర్వపక్షమాహ—ప్రసిద్ధమేవేత్యాదినా. పూర్వపక్షే పూర్యోపాస్తిః సిద్ధాంతే బ్రహ్మజ్ఞానాన్ముక్తిరితి ఫలం. నను జ్యోతిరధికరణే జ్యోతిశ్శబ్దస్య బ్రహ్మణి వృత్తేరుక్తత్వాత్కథం పూర్వపక్ష ఇత్యత ఆహ—జ్యోతిరితి. తత్ర గాయత్రీవాక్యే ప్రకృతబ్రహ్మపరామర్శకయచ్ఛబ్దసామానాధికరణ్యాజ్జ్యోతిః పదస్య స్వార్థత్యాగః కృతస్తథాత్ర స్వార్థత్యాగే హేత్వదర్శనాత్పూర్వపక్ష ఇత్యర్థః. జ్యోతిశ్శ్రుతేరనుగ్రాహకత్వేనార్చిరాదిమార్గస్థత్వం లింగమాహ—తథా చేతి. 'తా వా ఏతా హృదయస్య నాడ్యః' ఇతి ఖండికయా

పూర్వం సర్వశబ్దశ్రుతిసంకోచానుపపత్త్యా ప్రకరణాత్ప్రాణశబ్దం బ్రహ్మేత్యుక్తమ్. న తథేహ సంప్రసాదవాక్యే ప్రకరణానుగ్రాహకం కించిదస్తి, యేన ప్రకరణాజ్జ్యోతిఃశబ్దితం బ్రహ్మ స్యాదితి ప్రత్యుదాహరణసంగత్యేద మాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే ఆదిత్యోపాస్త్యా క్రమముక్తిః, సిద్ధాంతే బ్రహ్మజ్ఞానాన్ముక్తిరితి ఫలభేదః. ఛాందోగ్యే ప్రజాపతివిద్యాయాం శ్రూయతే—'య ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య...' ఇత్యాది. తత్ర కిం జ్యోతిఃశబ్దితమాదిత్యాది తేజః, ఉత బ్రహ్మేతి విశయే, ఆదిత్యాది తేజ ఇతి

భిరూర్ధ్వమాక్రమత' ఇతి ముముక్షోరాదిత్యప్రాప్తిరభిహితా, తస్మాత్ప్రసిద్ధమేవ తేజో జ్యోతిశ్శబ్దవాచ్యమితి, ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః.— ఏవమేవ బ్రహ్మ జ్యోతిశ్శబ్దం, కస్మాత్? దర్శనాత్. తస్య హీహ ప్రకరణే వక్తవ్యత్వేనానువృత్తిర్దృశ్యతే. 'య ఆత్మాపహతపాప్మే' త్యపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్యాత్మనః ప్రకరణాదావన్వేష్టవ్యత్వేన విజిజ్ఞాసితవ్యత్వేన చ ప్రతిజ్ఞానాత్ 'ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామీ' తి చానుసంధానాత్ 'అశరీరం వావ సంతం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః' ఇతి చాశరీరతాయై జ్యోతిస్సంపత్తేరస్యాభిధానాద్బ్రహ్మభావాచ్చాన్యత్రాశరీరతానుపపత్తేః. 'పరం జ్యోతిస్స ఉత్తమః పురుషః' ఇతి చ విశేషణాత్ యత్తూక్తం ముముక్షోరాదిత్యప్రాప్తిరభిహితేతి, నా

నాడీనాం రశ్మీనాం చ మిథస్సంశ్లేషముక్త్వా అథసంజ్ఞాలోపానంతరం యత్ర కాలే ఏతన్మరణం యథాస్యాత్తథోత్క్రామతి అథ తదా ఏతైర్నాడీసంశ్లిష్టరశ్మిభిరూర్ధ్వస్సన్నుపరిగచ్ఛతి, గత్వాదిత్యం బ్రహ్మలోకద్వారభూతం గచ్ఛతీత్యభిహితం, తథైవాత్రాపి శరీరాత్సముత్థాయ మృత్వా పరంజ్యోతిరాదిత్యాఖ్యముపసంపద్య తద్ద్వారా బ్రహ్మలోకం గత్వా స్వస్వరూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి వక్తవ్యమ్. సముత్థాయోపసంపద్యేతి క్త్వాశ్రుతిభ్యాం జ్యోతిషోఽర్చిరాదిమార్గస్థత్వభానాదిత్యర్థః. అతో మార్గస్థసూర్యోపాస్త్యాక్రమముక్తిపరం వాక్యమితి ప్రాప్తే సిద్ధాంతయతి—ఏవమితి. వ్యాఖ్యేయత్వేనోపక్రాంత ఆత్మైవాత్ర జ్యోతిశ్శబ్దేన వ్యాఖ్యేయ ఇతి జ్యోతిర్వాక్యస్యైకవాక్యతాప్రయోజకప్రకరణానుగృహీతోత్తమపురుషశ్రుత్యా వాక్యభేదకజ్యోతిశ్శ్రుతిర్బాధ్యేతి భావః. అశరీరత్వఫలలింగాచ్చ బ్రహ్మైవ జ్యోతిర్న సూర్య ఇత్యాహ—అశరీరమితి. న చ సూర్యప్రాప్త్యా క్రమేణాశరీరత్వం స్యాదితి వాచ్యం, పరత్వేన విశేషితస్య జ్యోతిష ఏవ స ఉత్తమ ఇతి పరామర్శేనాశరీరత్వనిశ్చయాదిత్యాహ—పరమితి. పూర్వోక్తలింగం దూషయతి—యత్త్వితి. నాడీఖండే దహరోపాసకస్య యా సూర్యప్రాప్తిరుక్తా సా న మోక్ష ఇతి యుక్తా సూర్యోక్తిః, అత్ర ప్రజాపతివాక్యే తు నిర్గుణవిద్యాయామర్చిరాదిగతిస్థసూర్యస్యానన్వయాదనర్థకత్వాచ్ఛ్రుతివ్యత్యాసేన

పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—జ్యోతిరత్ర పరబ్రహ్మైవ. కుతః, దర్శనాత్ 'య ఆత్మాపహతపాప్మా' ఇత్యుపక్రమాలోచనయా బ్రహ్మణ ఏవ ప్రతిపాద్యతయానువృత్తిదర్శనాదిత్యర్థః.

సా హ్యాత్యంతికో మోక్షో గత్యుత్క్రాంతిసంబంధాత్, న హ్యాత్యంతికే మోక్షే గత్యుత్క్రాంతీ స్త ఇతి వక్ష్యామః. ఇతి ఏకాదశాధికరణమ్.

సూ. ఆకాశోఽర్థాంతరత్వాదివ్యపదేశాత్. ౪౧.

'ఆకాశో హ వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదంతరా తద్బ్రహ్మ తదమృతం స ఆత్మే'తి శ్రూయతే. తత్కిమాకాశశబ్దం పరం బ్రహ్మ కిం వా ప్రసిద్ధమేవ భూతాకాశమితి విచారే భూతపరిగ్రహో యుక్తః, ఆకాశశబ్దస్య తస్మిన్ రూఢత్వాత్, నామరూపనిర్వహణస్య చావకాశదానద్వారేణ తస్మిన్యోజయితుం శక్యత్వాత్. స్రష్టృత్వాదేశ్చ స్పష్టస్య బ్రహ్మలింగస్యాశ్రవణాదిత్యేవం ప్రాప్త ఇదమభిధీయతే. పరమేవ బ్రహ్మేహాకాశశబ్దం భవితుమర్హతి,

---

స్వరూపం సాక్షాత్కృత్య పరం జ్యోతిస్తదేవోపసంపద్యత ఇతి వ్యాఖ్యేయమితి భావః.

ఇతి ఏకాదశాధికరణమ్.

౪౧. *ఆకాశోఽర్థాంతరత్వాదివ్యపదేశాత్*—ఛాందోగ్యముదాహరతి. ఆకాశ ఇతి. యథోపక్రమబలాజ్జ్యోతిశ్శ్రుతిబాధస్తథాకాశోపక్రమాద్బ్రహ్మాదిశబ్దబాధ ఇతి దృష్టాంతేన పూర్వపక్షయతి—భూతేతి. శ్రుతైర్గుణైరాకాశోపాస్తిర్నిర్గుణబ్రహ్మజ్ఞానం చేత్యుభయత్ర ఫలమ్. 'ఆకాశస్తల్లింగా'దిత్యనేన పౌనరుక్త్యమాశంక్య తద్వదత్ర స్పష్టలింగాశ్రవణాదితి పరిహరతి—స్రష్టృత్వాదేశ్చేతి. వై నామేతి ప్రసిద్ధలింగస్యాకాశశ్రుతేశ్చ వాక్యశేషగతాభ్యాం బ్రహ్మాత్మశ్రుతిభ్యామనేకలింగోపేతాభ్యాం బాధో యుక్తః. యత్ర బహుప్రమాణసంవాదస్తత్ర వాక్యస్య తాత్పర్యమితి నిర్ణయాదితి సిద్ధాంతయతి—పరమేవేత్యాదినా. నామరూపే శబ్దార్థా, తదంతఃపాతినస్తద్భిన్నత్వం

యథా పూర్వముపక్రమవశాదర్థాంతరే ప్రసిద్ధోఽపి జ్యోతిఃశబ్దః స్వార్థాత్ప్రచ్యావితః, తథాకాశోపక్రమవశా ద్బ్రహ్మాదిశబ్దోఽపి స్వార్థాత్ప్రచ్యావ్యతామితి దృష్టాంతసంగత్యేద మాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే భూతాకాశాత్మక బ్రహ్మోపాస్త్యా క్రమముక్తిః, సిద్ధాంతే బ్రహ్మధియా ముక్తిరితి ఫలభేదః. ఛాందోగ్యే శ్రూయతే—'ఆకాశో వై నామ నామరూపయోర్నిర్వహితా...' ఇత్యాది. తత్ర కిమాకాశశబ్దితో భూతాకాశః,

కస్మాత్, అర్థాంతరత్వాదివ్యపదేశాత్, 'తే యదంతరా తద్బ్రహ్మే'తి హి నామరూపాభ్యామర్థాంతరభూతమాకాశం వ్యపదిశతి. న చ బ్రహ్మణోఽన్యన్నామరూపాభ్యామర్థాంతరం సంభవతి, సర్వస్య వికార జాతస్య నామరూపాభ్యామేవ వ్యాకృతత్వాత్. నామరూపయోరపి నిర్వహణం నిరంకుశం న బ్రహ్మణోఽన్యత్ర సంభవతి. 'అనేన జీవే నాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీ' తి బ్రహ్మకర్తృత్వశ్రవణాత్. నను జీవస్యాపి ప్రత్యక్షం నామరూపవిషయం నిర్వోఢృత్వమస్తి. బాఢమస్తి. అభేదస్త్వత్ర వివక్షితః. నామరూపనిర్వహణాభిధానాదేవ చ స్రష్టృత్వాదిబ్రహ్మలింగమభిహితం భవతి. 'తద్బ్రహ్మ తదమృతం స ఆత్మే'తి చ బ్రహ్మవాదస్య లింగాని. ఆకాశస్తల్లింగాదిత్యస్యైవాయం ప్రపంచః. ఇతి ద్వాదశాధికరణమ్.

సూ. సుషుప్త్యుత్క్రాంత్యోర్భేదేన. ౪౨.

వ్యపదేశాదిత్యనువర్తతే, బృహదారణ్యకే షష్ఠే ప్రపాఠకే 'కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యంతర్జ్యోతిః

తత్కర్తృత్వం చాయుక్తమిత్యర్థః. నామాదికర్తృత్వం న బ్రహ్మలింగం జీవస్థత్వాదితి శంకతే—నన్వితి. 'అనేన జీవేనే'త్యత్ర జీవస్య బ్రహ్మాభేదేన తత్కర్తృత్వముచ్యతే సాక్షాదయోగాదితి పరిహరతి—బాఢమితి. యచ్చోక్తం స్పష్టం లింగం నాస్తీతి తత్రాహ—నామేతి. తర్హి పునరుక్తిస్తత్రాహ—ఆకాశేతి. తస్యైవ సాధకోఽయం విచారః. తత్రాకాశశబ్దస్య బ్రహ్మణి వృత్తిం సిద్ధవత్కృత్య తత్ర సంశయాదిప్రవృత్తే రుక్తత్వాదితి న పౌనరుక్త్యమితి భావః.

ఇతి ద్వాదశాధికరణమ్.

౪౨. *సుషుప్త్యుత్క్రాంత్యోర్భేదేన*అహం ధీగమ్యేషు కతమ ఆత్మేతి జనక ప్రశ్నే యాజ్ఞవల్క్య ఆహ—యోఽయమితి. విజ్ఞానం బుద్ధిః తన్మయస్తత్ప్రాయః,

---

ఉత పరమాత్మేతి విశయే, భూతాకాశ ఇతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—పరమాత్మైవ ఆకాశశబ్దితః. కస్మాత్, అర్థాంతరత్వాదివ్యపదేశాత్ 'తే యదంతరా' ఇత్యాకాశస్య నామరూపాభ్యామర్థాంతరత్వేన వ్యపదేశాత్. ఆదిశబ్దేన 'తద్బ్రహ్మ తదమృతం స ఆత్మా' ఇతి బ్రహ్మత్వాదివ్యపదేశో ద్రష్టవ్యః.

పురుషః' ఇత్యుపక్రమ్య భూయానాత్మవిషయః ప్రపంచః కృతః. తత్కిం సంసారిస్వరూపమాత్రాన్వాఖ్యానపరం వాక్యం? ఉతాసంసారిస్వరూపప్రతిపాదనపరమితి విశయః, కిం తావత్ప్రాప్తం? సంసారిస్వరూపమాత్రవిషయమేవేతి. కుతః? ఉపక్రమోపసంహారాభ్యామ్. ఉపక్రమే 'యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వి'తి శారీరలింగాత్, ఉపసంహారే చ 'స వా ఏష మహానజ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వి'తి తదపరిత్యాగాన్మధ్యేఽపి బుద్ధాంతాద్యవస్థోపన్యాసేన తస్యైవ ప్రపంచనాదిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః. పరమేశ్వరోపదేశపరమేవేదం వాక్యం న శారీరమాత్రాన్వాఖ్యానపరమ్, కస్మాత్? సుషుప్త్యుత్క్రాంత్యోశ్చ శారీరాద్భేదేన పరమేశ్వరస్య వ్యపదేశాత్. సుషుప్తౌ తావదయం పురుషః 'ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కించ

సప్తమీ వ్యతిరేకార్థా-ప్రాణబుద్ధిభ్యాం భిన్న ఇత్యర్థః. వృత్తేరజ్ఞానాచ్చ భేదమాహ— అంతర్జ్యోతిరితి. పురుషః పూర్ణ ఇత్యర్థః. ఉభయోర్లింగానాం దర్శనాత్సంశయమాహ—తత్కిమితి. పూర్వత్ర నామరూపాభ్యాం భేదోక్తేరాకాశో బ్రహ్మేత్యుక్తం తదయుక్తం, 'ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తః' ఇత్యభిన్నేఽపి జీవాత్మని భేదోక్తివదౌపచారికభేదోక్తి సంభవాదిత్యాక్షేపసంగతిః. పూర్వపక్షే కర్మకర్తృజీవస్తుతిః సిద్ధాంతే జీవానువాదేన కల్పితభేదభిన్నస్య ప్రాజ్ఞస్య పరమాత్మనస్స్వరూపైక్యప్రమితిరితి ఫలం, బుద్ధాంతో జాగ్రదవస్థా. ఆదిమధ్యావసానేషు జీవోక్తేర్జీవప్రస్తావకమిదం వాక్యమితి ప్రాప్తే సిద్ధాంతయతి—పరమేశ్వరేత్యాదినా. వాక్యస్య జీవప్రస్తావకత్వే జీవాద్భేదేన ప్రాజ్ఞస్యాజ్ఞాతస్యోక్తిరసంగతా స్యాత్, అతో జ్ఞాతాజ్ఞాతసన్నిపాతే జ్ఞాతానువాదేనాజ్ఞాతం ప్రతిపాదనీయం 'అపూర్వే వాక్యతాత్పర్య'మితి న్యాయాదితి సిద్ధాంత

పూర్వం నామరూపాభ్యాం భేదోక్తేరాకాశో బ్రహ్మేత్యుక్తమ్, తన్న; 'ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తః...' ఇత్యత్రాభిన్నేఽపి జీవే భేదోపచారాదిత్యాక్షిప్య సమాధానాదాక్షేపసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే జీవానువాదేన కర్మశేషకర్తృస్తుతిః, సిద్ధాంతే తదనువాదేన తత్తాదాత్మ్యధీరితి ఫలభేదః. బృహదారణ్యకే శ్రూయతే—'యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యంతర్జ్యోతిః పురుషః' ఇత్యాది. తత్కిం జీవానువాదకమ్, ఉత తదనువాదేనాసంసారిబ్రహ్మస్వరూపప్రతిపాదకమితి సందేహే, జీవాను

న వేద నాంతర' మితి శారీరాద్భేదేన పరమేశ్వరం వ్యపదిశతి. తత్ర పురుషశ్శారీరస్స్యాత్తస్య వేదితృత్వాద్బాహ్యాభ్యంతరవేదనప్రసంగే సతి తత్ప్రతిషేధసంభవాత్. ప్రాజ్ఞః పరమేశ్వరః, సర్వజ్ఞత్వలక్షణయా ప్రజ్ఞయా నిత్యమవియోగాత్ తథోత్క్రాంతావపి 'అయం శారీర ఆత్మా ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతీ'తి జీవాద్భేదేన వ్యపదేశాత్పరమేశ్వరం వ్యపదిశతి, తత్రాపి శారీరో జీవస్స్యాచ్ఛరీరస్వామిత్వాత్. ప్రాజ్ఞస్తు స ఏవ పరమేశ్వరః, తస్మాత్సుషుప్త్యుత్క్రాంత్యోర్భేదేన వ్యపదేశాత్పరమేశ్వర ఏవాత్ర వివక్షిత ఇతి గమ్యతే. యదుక్తమాద్యంతమధ్యేషు శారీరలింగాత్తత్పరత్వమస్య వాక్యస్యేతి, అత్ర బ్రూమః. ఉపక్రమే తావత్ 'యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణే'ష్వితి న సంసారిస్వరూపం వివక్షితమ్, కిం తర్హ్యనూద్య సంసారిస్వరూపం పరేణ బ్రహ్మణాఽస్యైకతాం వివక్షతి, యతః 'ధ్యాయతీవ లేలాయతీవే' త్యేవమాద్యుత్తరగ్రంథప్రవృత్తిః సంసారిధర్మనిరాకరణపరా లక్ష్యతే. తథోపసంహారేఽపి యథోపక్రమమేవోపసంహరతి. 'స వా ఏష మహానజ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వి'తి. యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు సంసారీ లక్ష్యతే స వా ఏష మహానజ ఆత్మా పరమేశ్వర ఏవాస్మాభిః ప్రతిపాదిత ఇత్యర్థః యస్తు మధ్యే బుద్ధాంతాద్యవస్థోపన్యాసాత్సంసారిస్వరూపవివక్షాం మన్యతే స ప్రాచీ

తాత్పర్యమ్. పురుషశ్శరీరం ప్రాజ్ఞో జీవ ఇతి భ్రాంతిం వారయతి—తత్ర పురుష ఇత్యాదినా. దేహస్య వేదనాప్రసక్తేర్నిషేధాయోగాత్పురుషో జీవ ఏవ, ప్రాజ్ఞస్తు రూఢ్యా పర ఏవేత్యర్థః. అన్వారూఢోఽధిష్ఠితః, ఉత్సర్జన్ ఘోరాన్శబ్దాన్ముంచన్, బుద్ధ్యా ధ్యాయంత్యాం ఆత్మా ధ్యాయతీవ చలంత్యాం చలతీవ. వస్తుతస్సర్వవిక్రియాశూన్య ఇత్యుక్తేర్న సంసారిణి తాత్పర్యమిత్యాహ—యత ఇతి. ఉపక్రమవదుపసంహారవాక్యేప్యైక్యం వివక్షితమిత్యాహ—తథేతి. వ్యాచష్టే—యోఽయమితి. అవస్థోపన్యా

వాదక మితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—విజ్ఞానమయసుషుప్త్యాద్యవస్థావజ్జీవానువాదేన బ్రహ్మాభేదప్రతిపాదకమిదం వాక్యమ్. కస్మాత్, 'ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాంతరమ్' 'ప్రాజ్ఞే నాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతి' ఇతి

మపి దిశం ప్రస్థాపితః ప్రతీచీమపి దిశం ప్రతిష్ఠేత, యతో న బుద్ధాంతాద్యవస్థోపన్యాసేనావస్థావత్త్వం సంసారిత్వం వా వివక్షితం, కింతర్హ్యవస్థారహితత్వమసంసారిత్వం చ వివక్షతి. కథమేతదవగమ్యతే యత్ 'అత ఊర్ధ్వం విమోక్షాయైవ బ్రూహీ'తి పదేపదే పృచ్ఛతి 'యచ్చానన్వాగతస్తేన భవతి అసంగో హ్యయం పురుష' ఇతి పదే పదే ప్రతివక్తి. 'అనన్వాగతం పుణ్యేనానన్వాగతం పాపేన తీర్ణో హి తదా సర్వాన్ఛోకాన్ హృదయస్య భవతీ'తి చ తస్మాదసంసారిస్వరూపప్రతిపాదనపరమేవైతద్వాక్యమిత్యవగంతవ్యమ్.

సూ. పత్యాదిశబ్దేభ్యః. ౪౩.

ఇతశ్చాసంసారిస్వరూపప్రతిపాదనపరమేవైతద్వాక్యమిత్యవగంతవ్యమ్. యదస్మిన్వాక్యే పత్యాదిశబ్దా అసంసారిస్వరూపప్రతిపాదనాస్సంసారిస్వరూపప్రతిషేధనాశ్చ భవంతి. 'స సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతి' రిత్యేవం జాతీయకా అసంసారిస్వభావప్రతిపాద

సస్య త్వమర్థశుద్ధిద్వారైక్యపరత్వాన్న జీవలింగత్వమిత్యాహ—యతో న బుద్ధాంతేతి. ప్రశ్నోత్తరాభ్యామసంసారిత్వం గమ్యత ఇత్యాహ—యదత ఊర్ధ్వమితి. కామాదివివేకానంతరమిత్యర్థః—భవతీతి చేతి. యద్యస్మాద్వక్తి తస్మాదవగమ్యత ఇతి యోజనా. తేనావస్థాధర్మేణానన్వాగతోఽస్పృష్టో భవతి అసంగత్వాత్. సుషుప్తావస్థాత్మతత్త్వం పుణ్యపాపాభ్యామస్పృష్టం భవతి. హి యస్మాదాత్మా సుషుప్తా సర్వశోకాతీతః తస్మాద్ధృదయస్యైవ సర్వశోకా ఇతి శ్రుత్యర్థః

౪౩. వాక్యస్య బ్రహ్మాత్మైక్యపరత్వే హేత్వంతరమాహ—పత్యాదీతి. సూత్రం వ్యాచష్టే—ఇతశ్చేతి. వశీ స్వతంత్రః అపరాధీన ఇతి యావత్. ఈశానో నియ

సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోరవస్థయోః శరీరాద్భేదేన పరమాత్మనః ప్రాజ్ఞశబ్దేన వ్యపదేశాదిత్యర్థః.

ఇతశ్చ బ్రహ్మాభేదప్రతిపాదకమిదం వాక్యమిత్యాహ—

'సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః సర్వస్యాధిపతిః' ఇతి పత్యాదిశబ్దా అసంసారిత్వప్రతిపాదకాః, 'స న సాధునా కర్మణా భూయాన్' ఇత్యాద్యాః సంసారిత్వ

నపరాః. 'స న సాధునా కర్మణా భూయాన్నో ఏవాసాధునా కనీయా
నిత్యేవంజాతీయకాస్సంసారిస్వభావప్రతిషేధనపరా స్తస్మాదసంసారీ ప
మేశ్వర ఇహోక్త ఇతి గమ్యతే.

ఇతి శ్రీమచ్ఛారీరకమీమాంసాభాష్యే గోవిందభగవత్పూజ్య
పాదశిష్యశంకరభగవత్పాదకృతౌ ప్రథమస్యాధ్యాయస్య
తృతీయః పాదః.

మనశ్శక్తిమాన్. శక్తేః కార్యమాధిపత్యమితి భేదః. తస్మాచ్ఛోధితత్వమర్థైక్యే వస్థ
ధ్యాయసమన్వయ ఇతి సిద్ధమ్.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీగోవిందానందభగవత్పాదకృతౌ
శ్రీమచ్ఛారీరకమీమాంసావ్యాఖ్యాయాం భాష్యరత్నప్రభాయాం
ప్రథమాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

నిషేధకాః ఏతద్వాక్యగతాః; తేభ్యోఽసంసారిబ్రహ్మత్వ ప్రతిపాదకమిదం వాక్యమి
సమఞ్జసమ్.

ఇతి శ్రీబ్రహ్మసూత్రవృత్తౌ బ్రహ్మతత్త్వప్రకాశికాయాం ప్రథమాధ్యాయస్య
తృతీయః పాదః.

ఓం

శ్రీ మ ద్ర త్న ప్ర భా భూ షి త ం

శాంకర బ్రహ్మసూత్ర భాష్యమ్.

ప్రథమాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః.

నమః పరమాత్మనే.

సూ. ఆనుమానికమప్యేకేషామితి చేన్న శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేర్దర్శయతి చ. ౧.

బ్రహ్మజిజ్ఞాసాం ప్రతిజ్ఞాయ బ్రహ్మణో లక్షణముక్తం 'జన్మాద్యస్య యతః' ఇతి, తల్లక్షణం ప్రధానస్యాపి సమానమిత్యాశంక్య తదశబ్దత్వేన నిరాకృతమ్ 'ఈక్షతేర్నాశబ్ద'మితి, గతిసామాన్యం చ

అవ్యక్తేశమజం పంచజనాధారం చ కారణమ్,

వేదితవ్యం ప్రియం వందే ప్రకృతిం పురుషం పరమ్.

అస్మిన్ పాదేఽధికరణత్రయస్యేక్షత్యధికరణేన సంగతిం వక్తుం వృత్తమనువదతి—బ్రహ్మేతి. తదశబ్దత్వేన ప్రధానస్య వైదికశబ్దశూన్యత్వేనేత్యర్థః. ఈక్షత్యధికరణే గతిసామాన్యమశబ్దత్వం చ ప్రతిజ్ఞాతం, తత్ర బ్రహ్మణి వేదాంతానాం గతి

పూర్వమీక్షత్యధికరణే గతిసామాన్యమశబ్దత్వం చ ప్రతిజ్ఞాయ తత్ర వేదాంతానాం బ్రహ్మణి గతిసామాన్యం పాదత్రయేణ ప్రత్యపాది. అధునా ప్రధానస్యాశబ్దత్వమాక్షిప్య సమాధీయత ఇత్యాక్షేపసంగత్యా చతుర్థపాదోఽయమారభ్యతే. పూర్వం 'సుషుప్త్యుత్క్రాంత్యోర్భేదేన' ఇత్యత్ర ప్రసిద్ధజీవోక్తిభంగేనాప్రసిద్ధబ్రహ్మోక్తివదప్రసిద్ధప్రధానోక్తిపరమేవ కాఠకవాక్యమస్త్వితి దృష్టాంతసంగత్యేదమధికరణమారభ్యతే—

అత్ర పూర్వపక్షే బ్రహ్మణ్యేవ వేదాంతానాం సమన్వయ ఇతి నియమాభావః

వేదాంతవాక్యానాం బ్రహ్మకారణవాదం ప్రతి విద్యతే న ప్రధానకారణవాదం ప్రతీతి ప్రపంచితం గతేన గ్రంథేన. ఇదం త్విదానీమవశిష్టమాశంక్యతే—యదుక్తం ప్రధానస్యాశబ్దత్వం తదసిద్ధం, కాసుచిచ్ఛాఖాసు ప్రధానసమర్పణాభాసానాం శబ్దానాం శ్రూయమాణత్వాత్. అతః ప్రధానస్య కారణత్వం వేదసిద్ధమేవ మహద్భిః పరమర్షిభిః కపిలప్రభృతిభిః పరిగృహీతమితి ప్రసజ్యతే. తద్యావత్తేషాం శబ్దానామన్యపరత్వం న ప్రతిపాద్యతే, తావత్సర్వజ్ఞం బ్రహ్మ జగతః కారణమితి ప్రతిపాదితమప్యాకులీభవేత్, అతస్తేషామన్యపరత్వం దర్శయితుం పరస్సందర్భః ప్రవర్తతే ఆనుమానికమపి అనుమాననిరూపితమపి ప్రధానమేకేషాం శాఖినాం శబ్దవదుపలభ్యతే. కాఠకే హి పఠ్యతే—'మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పర' ఇతి. తత్ర య ఏవ యన్నామానో యత్క్రమకాశ్చ మహదవ్యక్తపురుషాః స్మృతిప్రసిద్ధాస్త ఏవేహ ప్రత్యభిజ్ఞాయంతే, తత్రావ్యక్తమితి స్మృతిప్రసిద్ధేశ్శబ్దాదిహీనత్వాచ్చ న వ్యక్తమవ్యక్తమితి వ్యుత్పత్తిసంభవాత్స్మృతిప్రసిద్ధం ప్రధానమభిధీయతేఽతస్తస్య శబ్దవత్త్వాదశబ్ద

సామాన్యం ప్రపంచితం, అధునా ప్రధానస్యాశబ్దత్వమసిద్ధమిత్యాశంక్య నిరూప్యత ఇత్యాక్షేపసంగతిః. తేనాశబ్దత్వనిరూపణేన బ్రహ్మణి వేదాంతానాం సమన్వయో దృఢీకృతో భవతీత్యధ్యాయసంగతిరప్యధికరణత్రయస్య జ్ఞేయా. అత్రావ్యక్తపదం విషయః. తత్కిం ప్రధానపరం పూర్వోక్తశరీరపరం వేతి స్మృతిప్రకరణాభ్యాం సంశయే పూర్వమప్రసిద్ధబ్రహ్మపరత్వం యథా షష్ఠాధ్యాయస్య దర్శితం తద్వదవ్యక్తపదమప్రసిద్ధప్రధానపరమితి పూర్వపక్షయతి—ఆనుమానికమితి. అపిశబ్దాద్బ్రహ్మాంగీకారేణాయమశబ్దత్వాక్షేప ఇతి సూచయతి. తథా చ బ్రహ్మప్రధానయోర్వికల్పేన కారణత్వాద్బ్రహ్మణ్యేవ వేదాంతానాం సమన్వయ ఇతి నియమాసిద్ధిః ఫలం, సిద్ధాంతే నియమసిద్ధిరితి వివేకః. పదవిచారత్వాదధికరణానామేతత్పాదసంగతిర్బోధ్యా, స్మార్తక్రమరూఢిభ్యామవ్యక్తశబ్దః ప్రధానపరః. శబ్దస్పర్శాదిశూన్యత్వేన యోగసంభవాచ్చేత్యాహ—శబ్దాదీతి. ప్రధానస్య వైదికశబ్దవాచ్యత్వే కా క్షతిరిత్యత ఆహ—

ఫలం, సిద్ధాంతే తాదృఙ్నియమ ఇతి వివేకః. కఠవల్లీషు శ్రూయతే—'మహతః

త్వమనుపపన్నమ్, తదేవ చ జగతః కారణం, శ్రుతిస్మృతిన్యాయప్రసిద్ధిభ్య ఇతి చేత్, నైతదేవమ్. న హ్యేతత్కాఠకవాక్యం స్మృతిప్రసిద్ధయోర్మహదవ్యక్తయోరస్తిత్వపరమ్. న హ్యత్ర యాదృశం స్మృతిప్రసిద్ధం స్వతంత్రం కారణం త్రిగుణం ప్రధానం తాదృశం ప్రత్యభిజ్ఞాయతే, శబ్దమాత్రం హ్యత్రావ్యక్తమితి ప్రత్యభిజ్ఞాయతే, స చ శబ్దో న వ్యక్తమవ్యక్తమితి యౌగికత్వాదన్యస్మిన్నపి సూక్ష్మే దుర్లక్ష్యే చ ప్రయుజ్యతే, న చాయం కస్మింశ్చిద్రూఢః. యా తు ప్రధానవాదినాం రూఢిస్సా తేషామేవ పారిభాషికీ సతీ న వేదార్థనిరూపణే కారణభావం ప్రతిపద్యతే. నచ క్రమమాత్రసామాన్యాత్సమానార్థప్రతిపత్తిర్భవత్యసతి తద్రూపప్రత్యభిజ్ఞానే. న హ్యశ్వస్థానే గాం పశ్యన్నశ్వో యమిత్యమూఢో౽ధ్యవస్యతి. ప్రకరణనిరూపణాయాం చాత్ర న పరపరికల్పితం ప్రధానం ప్రతీయతే, శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేః.

తదేవేతి. 'అజామేకా'మిత్యాద్యా శ్రుతిః "హేతుః ప్రకృతిరుచ్యత" ఇత్యాద్యా స్మృతిః,'యదల్పం తజ్జడప్రకృతిక'మితి న్యాయః, తతో బ్రహ్మైవ కారణమితి మతక్షతిరితి భావః. సూత్రే నఞర్థం వదన్సిద్ధాంతయతి—నైతదితి. ప్రధానం వైదికం నేత్యత్ర తాత్పర్యాభావం హేతుమాహ—నహీతి. నను ప్రధానస్యాత్ర ప్రత్యభిజ్ఞానాద్వైదికత్వమిత్యత ఆహ—న హ్యత్రేతి. నను శబ్దప్రత్యభిజ్ఞాయామర్థో౽పి ప్రత్యభిజ్ఞాయత ఇత్యాశంక్య యౌగికాచ్ఛబ్దాదసతి నియామకే నార్థవిశేషధీరిత్యాహ—స చేతి. రూఢ్యా తద్ధీరిత్యాశంక్య రూఢిః కిం లౌకికీ స్మార్తీవా, నాద్యేత్యాహ—న చేతి. ద్వితీయం ప్రత్యాహ—యా త్వితి. పురుషసంకేతో నానాదివేదార్థనిర్ణయహేతుః, పుమ్మతేర్వైచిత్ర్యాదిత్యర్థః. యత్తు స్మార్తక్రమప్రత్యభిజ్ఞయా క్రమికార్థః స్మార్త ఏవేతి తత్రాహ—న చ క్రమేతి. స్థానాత్తద్రూపప్రత్యభిజ్ఞానశంకాయామసతీత్యనన్వయాన్నఞో వ్యత్యాసేనాతద్రూపస్య తద్రూపవిరుద్ధస్య ప్రత్యభిజ్ఞానే సతీత్యర్థః. పూర్వజ్ఞాతపదార్థస్య స్థానే తద్విరుద్ధార్థజ్ఞానే సతి తస్య ధీర్నాస్తీత్యత్ర దృష్టాంతమాహ—నహీతి. ప్రకృతే నాస్తి విరుద్ధజ్ఞానమిత్యాశంక్య ప్రకరణాచ్ఛరీరజ్ఞానమస్తీత్యాహ—ప్రకరణేతి. శరీరమేవ రూపకేణ రథసాదృశ్యేన విన్యస్తం

పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పరః' ఇతి. తత్ర కిమవ్యక్తశబ్దేన ప్రధానముచ్యతే ఉత పూర్వప్రకృతం శరీరమితి సంశయే, సాంఖ్యస్మృతౌ మహదవ్యక్తపురుషశబ్దానా

శరీరం హ్యత్ర రథరూపకవిన్యస్తమవ్యక్తశబ్దేన పరిగృహ్యతే. కుతః, ప్రకరణాత్పరిశేషాచ్చ. తథా హ్యనంతరాతీతో గ్రంథ ఆత్మశరీరాదీనాం రథిరథాదిరూపకక్లృప్తిం దర్శయతి. "ఆత్మానం రథినం విద్ధి శరీరం రథమేవ తు. బుద్ధిం తు సారథిం విద్ధి మనః ప్రగ్రహమేవ చ. ఇంద్రియాణి హయానాహుర్విషయాంస్తేషు గోచరాన్. ఆత్మేంద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః" ఇతి. తైశ్చేంద్రియాదిభిరసంయతైస్సంసారమధిగచ్ఛతి. సంయతైస్త్వధ్వనః పారం తద్విష్ణోః పరమం పదమాప్నోతీతి దర్శయిత్వా, కిం తదధ్వనః పారం విష్ణోః పరమం పదమిత్యస్యామాకాంక్షాయాం తేభ్య ఏవ ప్రకృతేభ్య ఇంద్రియాదిభ్యః పరత్వేన పరమాత్మానమధ్వనః పారం తద్విష్ణోః పరమం పదం దర్శయతి "ఇంద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః, మనసస్తు పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః. మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పరః, పురుషాన్న పరం కించిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతి" రితి. తత్ర య ఏవేంద్రియాదయః పూర్వస్యాం రథరూపకకల్పనాయామశ్వాదిభావేన ప్రకృతాస్త ఏవేహ పరిగృహ్యంతే. ప్రకృతహానాప్రకృత

శరీరరూపకవిన్యస్తం, తస్య పూర్వవాక్యే ఆత్మబుద్ధ్యోర్మధ్యస్థానపతితస్యాత్రాపి మధ్యస్థేనావ్యక్తశబ్దేన గ్రహణాన్న ప్రధానస్య వైదికత్వమితి సూత్రార్థః. స్మార్తక్రమః కిమితి త్యక్తవ్య ఇత్యాశంక్య శ్రౌతక్రమస్య ప్రకరణాద్యనుగ్రహేణ బలవత్త్వాదిత్యాహ—కుత ఇత్యాదినా. తదుభయం వివృణోతి—తథాహీతి. రూపకక్లృప్తిస్సాదృశ్యకల్పనా. ప్రగ్రహో౽శ్వరశనా. యదా బుద్ధిసారథిర్వివేకీ తదా మనసేంద్రియహయాన్విషమవిషయమార్గాదాకర్షతి. యద్యవివేకీ తదా మనోరశనాబద్ధాంస్తాన్ప్రవర్తయతీతి మనసః ప్రగ్రహత్వం యుక్తం. తేషు హయేషు, గోచరాన్మార్గాన్ నను స్వతశ్చిదాత్మనో భోగసంభవాత్కిం రథాదినేత్యత ఆహ—ఆత్మేతి. ఆత్మా దేహః, దేహాదిసంగకల్పనయా భోక్తృత్వం న స్వతో౽సంగత్వాదిత్యర్థః. అధునా రథాదిభిర్గంతవ్యం పదన్నాకాంక్షాపూర్వకముత్తరవాక్యముదాహరతి—తైశ్చేత్యాదినా. శరీరస్య ప్రకృతత్వే౽ప్యవ్యక్తపదేన ప్రధానం గృహ్యతామిత్యత ఆహ—తత్ర య ఏవేతి. ఏవం

తత్తత్ప్రత్యయే ప్రసిద్ధత్వాత్ ఆనుమానికం అనుమానగమ్యం ప్రధానమప్యేకేషాం శాఖినాం ప్రత్యక్షమవ్యక్తశబ్దేన 'పఠ్యత ఇతి అశబ్దత్వమసిద్ధమితి చేదితి పూర్వః

ప్రక్రియాపరిహారాయ. తత్రేంద్రియమనోబుద్ధయస్తావత్పూర్వత్రేహ చ సమానశబ్దా ఏవ, అర్థాస్తు యే శబ్దాదయో విషయా ఇంద్రియ హయగోచరత్వేన నిర్దిష్టాస్తేషాం చేంద్రియేభ్యః పరత్వం 'ఇంద్రియాణాం చ గ్రహత్వం విషయాణామతిగ్రహత్వ'మితి శ్రుతిప్రసిద్ధేః విషయేభ్యశ్చ మనసః పరత్వం, మనోమూలత్వాద్విషయేంద్రియవ్యవహారస్య, మనసస్తు పరా బుద్ధిః,బుద్ధిం హ్యారుహ్య భోగ్యజాతం భోక్తారముపసర్పతి,బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరో యస్సః'ఆత్మానం రథినం విద్ధీ'తి రథిత్వేనోపక్షిప్తః, కుతః, ఆత్మశబ్దాత్,భోక్తుశ్చ భోగోపకరణాత్పరత్వోపపత్తేః. మహత్త్వం చాస్య స్వామిత్వాదుపపన్నమ్, అథ వా "మనో మహాన్మతిర్బ్రహ్మా పూర్బుద్ధిః ఖ్యాతిరీశ్వరః, ప్రజ్ఞా సంవిచ్చితిశ్చైవ స్మృతిశ్చ పరిపఠ్యత" ఇతి స్మృతేః. 'యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మా' ఇతి చ శ్రుతేః. యా ప్రథమజస్య హిరణ్యగర్భస్య బుద్ధిస్సా సర్వాసాం బుద్ధీనాం పరమా ప్రతిష్ఠా సేహ మహానాత్మేత్యుచ్యతే. సా చ పూర్వత్ర బుద్ధి

ప్రకరణం శోధయిత్వా శరీరస్య పరిశేషతామానయతి—తత్రేంద్రియేత్యాదినా. అర్థానాం పూర్వమనుక్తిశంకాం వారయన్పరత్వముపపాదయతి—అర్థా ఇతి. గృహ్ణంతి పురుషపశుం బధ్నంతీతి గ్రహా ఇంద్రియాణి. తేషాం గ్రహత్వం విషయాధీనం. అసతి విషయే తేషామకించిత్కరత్వాత్, తతో గ్రహేభ్యః శ్రేష్ఠా అతిగ్రహా విషయాః ఇతి బృహదారణ్యకే శ్రవణాత్. పరత్వం శ్రైష్ఠ్యాభిప్రాయం, న త్వాంతరత్వేనేతి భావః. సవికల్పకం జ్ఞానం మనః, నిర్వికల్పకం నిశ్చయాత్మికా బుద్ధిః,ఆత్మశబ్దాత్స ఏవ బుద్ధేః పరః, ప్రత్యభిజ్ఞాయత ఇతి శేషః. హిరణ్యగర్భాభేదేన బ్రహ్మాదిపదవేద్యా సమష్టిబుద్ధిర్మహానిత్యాహ—అథ వేతి. మననశక్తిః వ్యాపినీ భావినిశ్చయః బ్రహ్మేత్తా భోగ్యవర్గాశ్రయః తాత్కాలికనిశ్చయః కీర్తిశక్తిః నియమనశక్తిః త్రైకాల్యనిశ్చయః సంవిదభివ్యంజికా చిదధ్యస్తా అతీతసర్వార్థగ్రాహిణీ సమష్టిబుద్ధిరిత్యర్థః. హిరణ్యగర్భస్యేయం బుద్ధిరస్తీత్యత్ర శ్రుతిమాహ—య ఇతి. నన్వప్రకృతా సా కథముచ్యతే తదుక్తా చ ప్రధానేన కిమపరాద్ధమిత్యత ఆహ—సా చేతి. హిరుక్ పృథక్. పూర్వం వ్యష్టిబుద్ధ్యభి

పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—న ప్రధానమ్. కుతః, శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేః 'శరీరం రథమేవ తు' ఇత్యస్మిన్పూర్వవాక్యే శరీరస్య రథరూపకేణ విన్యస్తస్య కల్పితస్యావ్యక్త

గ్రహణేనైవ గృహీతా సతీ పృథగిహోపదిశ్యతే, తస్యా అపి అస్మదీయాభ్యో బుద్ధిభ్యః పరత్వోపపత్తేః. ఏతస్మింస్తు పక్షే పరమాత్మవిషయేణైవ పరేణ పురుషగ్రహణేన రథిన ఆత్మనో గ్రహణం ద్రష్టవ్యం, పరమార్థతస్తు పరమాత్మవిజ్ఞానాత్మనోర్భేదాభావాత్. తదేవం శరీరమేవైకం పరిశిష్యతే, తేష్వితరాణీంద్రియాదీని ప్రకృతాన్యేవ పరమపదదిదర్శయిషయా సమనుక్రామన్పరిశిష్యమాణేనేహానేనావ్యక్తశబ్దేన పరిశిష్యమాణం ప్రకృతం శరీరం దర్శయతీతి గమ్యతే. శరీరేంద్రియమనోబుద్ధివిషయవేదనాసంయుక్తస్య హ్యవిద్యావతో భోక్తుశ్శరీరాదీనాం రథాదిరూపకకల్పనయా సంసారమోక్షగతినిరూపణేన ప్రత్యగాత్మబ్రహ్మావగతిరిహ వివక్షితా. తథా చ 'ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్మా న ప్రకాశతే, దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభి'రితి. వైష్ణవస్య పరమపదస్య దురవగమత్వముక్త్వా తదవగమార్థం యోగం దర్శయతి 'యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞస్తద్యచ్ఛేజ్జ్ఞాన ఆత్మని, జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేత్తద్యచ్ఛేచ్ఛాంత ఆత్మనీ'తి. ఏతదుక్తం భవతి—వాచం మనసి సంయచ్ఛేత్. వాగాదిబాహ్యేంద్రియవ్యాపారముత్సృజ్య మనోమాత్రేణావతిష్ఠేత. మనోఽపి విషయవికల్పాభిముఖం వికల్పదోషదర్శనేన జ్ఞానశబ్దోదితాయాం బుద్ధావధ్యవసాయస్వభావాయాం ధారయేత్. తామపి బుద్ధిం మహ

భేదేనోక్తా తతో భేదేన పరత్వముచ్యత ఇత్యర్థః. తర్హి రథరథినౌ ద్వౌ పరిశిష్టౌ స్యాతాం నేత్యాహ—ఏతస్మింస్త్వితి. అతో రథ ఏవ పరిశిష్ట ఇత్యాహ—తదేవమితి. తేషు పూర్వోక్తేషు షట్సుదార్థేష్విత్యర్థః. పరిశేషస్య ఫలమాహ—ఇతరాణీతి. వేదోఽయమితి శేషః. దర్శయతి చేతి సూత్రభాగో వ్యాఖ్యాతః. కిం చ బ్రహ్మాత్మైకత్వపరే గ్రంథే భేదవాదినాం ప్రధానవాదినాం ప్రధానస్యావకాశో నాస్తీత్యాహ—శరీరేత్యాదినా. భోగో వేదనా. కాఠకగ్రంథస్యైక్యతాత్పర్యే గూఢత్వ

శబ్దేన గృహీతేః గ్రహణాత్. కథం తచ్ఛబ్దగ్రాహ్యం శరీరమిత్యత ఆహ—దర్శయతి చ. పూర్వాపరవాక్యసందర్భః పర్యాలోచ్యమాన ఔచిత్యేన ప్రకృతం శరీరమేవావ్యక్తశబ్దగ్రాహ్యం దర్శయతీత్యర్థః. ౧

త్వాత్మని భోక్తర్యగ్ర్యాయాం వా బుద్ధౌ సూక్ష్మతాపాదనేన నియచ్ఛేన్మహాంతం త్వాత్మానం శాంత ఆత్మని ప్రకరణవతి పరస్మిన్పురుషే పరస్యాం కాష్ఠాయాం ప్రతిష్ఠాపయేదితిచ. తదేవం పూర్వాపరాలోచనాయాం నాస్త్యత్ర పరపరికల్పితస్య ప్రధానస్యావకాశః.

సూ. సూక్ష్మం తు తదర్హత్వాత్. ౨.

ఉక్తమేతత్ప్రకరణపరిశేషాభ్యాం శరీరమవ్యక్తశబ్దం న ప్రధానమితి, ఇదమిదానీమాశంక్యతే—కథమవ్యక్తశబ్దార్హత్వం శరీరస్య, యావతా స్థూలత్వాత్స్పష్టతరమిదం శరీరం వ్యక్తశబ్దార్హమస్పష్టవచనస్త్వవ్యక్తశబ్ద ఇతి. అత ఉత్తరముచ్యతే—సూక్ష్మం త్విహ కారణాత్మనా శరీరం వివక్ష్యతే, సూక్ష్మస్యావ్యక్తశబ్దార్హత్వాత్. యద్యపి స్థూలమిదం శరీరం న స్వయమవ్యక్తశబ్దమర్హతి, తథాపి తస్య త్వారంభకం భూతసూక్ష్మమవ్యక్తశబ్దమర్హతి, ప్రకృతిశబ్దశ్చ వికారే దృష్టః యథా 'గోభిశ్శ్రీణీత మత్సర'మితి. తథా శ్రుతిశ్చ 'తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీ'దితి. ఇదమేవ వ్యాకృతం నామరూపవిభిన్నం జగత్ప్రాగవస్థాయాం పరిత్యక్తవ్యాకృతనామరూపం బీజశక్త్యవస్థమవ్యక్తశబ్దయోగ్యం దర్శయతి.

జ్ఞేయత్వజ్ఞానహేతుయోగవిధయో లింగాని సంతీత్యాహ—తథా చైష ఇత్యాదినా. అగ్ర్యా సమాధిపరిపాకజా. వాగిత్యత్ర ద్వితీయాలోపశ్ఛాందసః, మనసీతి దైర్ఘ్యంచ.

౨. శంకోత్తరత్వేన సూత్రం వ్యాచష్టే—ఉక్తమేతదిత్యాదినా. కార్యకారణయోరభేదాత్స్థూలప్రకృతివాచకావ్యక్తశబ్దేన వికారో లక్ష్యత ఇత్యర్థః. గోభిర్గోవికారైః పయోభిః మత్సరం సోమం శ్రీణీత శ్రితం కుర్యాదితి యావత్. 'శ్రీఞ్ పాకే' ఇతి ధాతోర్లోటి మధ్యమపురుషబహువచనమేతత్. అవ్యక్తాత్మనా కార్యస్యావ్యక్తశబ్దయోగ్యత్వే మానమాహ—శ్రుతిశ్చేతి. తర్హి ప్రాగవస్థాయాం ఇదం జగత్ అవ్యాకృతమాసీత్ హ కిలేత్యర్థః. బీజరూపాశక్తిః సంస్కారస్తదవస్థః.

నను స్థూలశరీరస్య వ్యక్తశబ్దార్హస్య కథమవ్యక్తశబ్దార్హత్వమిత్యత ఆహ—

దర్శయతీత్యనుషంగః. తుశబ్దః శంకానిరాసార్థః. స్థూలశరీరారమ్భకం భూతసూక్ష్మం కారణమవ్యక్తశబ్దేన దర్శయతి. కుతః, తదర్హత్వాత్ అవ్యక్తశబ్దార్హత్వాదిత్యర్థః. 'గోభిః శ్రీణీత మత్సరమ్' ఇత్యాదివత్ప్రకృతివాచకశబ్దేన వికారో లక్ష్యత ఇతి భావః.

సూ. తదధీనత్వాదర్థవత్. 3.

అత్రాహ—యది జగదిదమనభివ్యక్తనామరూపం బీజాత్మకం ప్రాగవస్థమవ్యక్తశబ్దార్హమభ్యుపగమ్యేత; తదాత్మనా చ శరీరస్యాప్యవ్యక్తశబ్దార్హత్వం ప్రతిజ్ఞాయేత. స ఏవ తర్హి ప్రధానకారణవాద ఏవం సత్యాపద్యేత. అస్యైవ జగతః ప్రాగవస్థాయాః ప్రధానత్వేనాభ్యుపగమాదితి. అత్రోచ్యతే--యది వయం స్వతంత్రాం కాంచిత్ప్రాగవస్థాం జగతః కారణత్వేనాభ్యుపగచ్ఛేమ ప్రసంజయేమ తదా ప్రధానకారణవాదమ్. పరమేశ్వరాధీనాత్వియమస్మాభిః ప్రాగవస్థా జగతోఽభ్యుపగమ్యతే న స్వతంత్రా. సాచావశ్యమభ్యుపగంతవ్యా అర్థవతీ హి సా. న హి తయా వినా పరమేశ్వరస్య స్రష్టృత్వం సిధ్యతి, శక్తిరహితస్య తస్య ప్రవృత్త్యనుపపత్తేః. ముక్తానాం పునరనుత్పత్తిః,కుతః?విద్యయా తస్యా బీజశక్తేర్దాహాత్.అవిద్యాత్మికా హి సా బీజశక్తిరవ్యక్తశబ్దనిర్దేశ్యా పరమేశ్వరాశ్రయా మాయామయీ మహాసుషుప్తిః, యస్యాం స్వరూపప్రతిబోధరహితాశ్శేరతే సంసారిణో జీవాః తదేతదవ్య

---

3. అపసిద్ధాంతశంకోత్తరత్వేన సూత్రం వ్యాచష్టే—అత్రాహేత్యాదినా. తర్హి తదా, ఏవం సతి సూక్ష్మశబ్దితప్రాగవస్థాభ్యుపగమే సతి. ఈశ్వరే కల్పితా తన్నియమ్యేత్యంగీకారాన్నాపసిద్ధాంత ఇత్యాహ—అత్రోచ్యత ఇత్యాదినా. కూటస్థబ్రహ్మణః స్రష్టృత్వసిద్ధ్యర్థమవిద్యా స్వీకార్యేత్యుక్తం బంధముక్తివ్యవస్థార్థమపి సా స్వీకార్యేత్యాహ—ముక్తానామితి. యన్నాశాన్ముక్తిస్సా స్వీకార్యా తాం వినైవ సృష్టౌ ముక్తానాం పునర్బంధాపత్తేరిత్యర్థః. తస్యాః పరకల్పితసత్యస్వతంత్రప్రధానాద్వైలక్షణ్యమాహ—అవిద్యేత్యాదినా. మాయామయీ ప్రసిద్ధమాయోపమితా లోకే మాయావినో మాయావత్పరతంత్రేత్యర్థః. జీవభేదోపాధిత్వేనాపి సా స్వీకార్యేత్యాహ—మహాసుషుప్తిరితి. బుద్ధ్యాద్యుపాధిభేదాజ్జీవా ఇతి బహూక్తిః. అవిద్యాయాం శ్రుతిమప్యాహ—తదేతదితి. ఆకాశహేతుత్వాదాకాశః. జ్ఞానం వినా అంతాభావా

నను భూతసూక్ష్మావ్యక్తాంగీకారే తస్యైవ ప్రధానత్వేన సాంఖ్యైరంగీకృతత్వాత్తద్వాదః ప్రాప్త ఇత్యత ఆహ—

న స్వతంత్రప్రధానవాదోఽస్మాభిరంగీకృతః. కస్మాత్, తదధీనత్వాత్ ఈశ్వరా

క్తం క్వచిదాకాశశబ్దనిర్దిష్టం'ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చే'తి శ్రుతేః.క్వచిదక్షరశబ్దోదితం'అక్షరాత్పరతః పర'ఇతి శ్రుతేః. క్వచిన్మాయేతి సూచితం 'మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వర'మితి మంత్రవర్ణాత్. అవ్యక్తా హి సా మాయా,తత్త్వాన్యత్వ నిరూపణస్యాశక్యత్వాత్. తదిదం మహతః పరమవ్యక్తమిత్యుక్తం అవ్యక్తప్రభవత్వాన్మహతః, యదా హైరణ్యగర్భీబుద్ధిర్మహాన్, యదా తు జీవో మహాంస్తదాప్యవ్యక్తాధీనత్వాజ్జీవభావస్య మహతః పరమ వ్యక్తమిత్యుక్తమ్. అవిద్యాహ్యవ్యక్తం, అవిద్యావత్త్వేన చ జీవస్య సర్వస్సంవ్యవహారస్సంతతో వర్తతే. తచ్చావ్యక్తగతం మహతః పరత్వ మభేదోపచారాత్తద్వికారే శరీరే పరికల్ప్యతే. సత్యపి శరీరవదింద్రి యాదీనాం తద్వికారత్వావిశేషే శరీరస్యైవాభేదోపచారాదవ్యక్త శబ్దేన గ్రహణమింద్రియాదీనాం స్వశబ్దైరేవ గృహీతత్వాత్, పరి శిష్టత్వాచ్చ శరీరస్య. అన్యే తు వర్ణయంతి—ద్వివిధం హి శరీరం స్థూ లం సూక్ష్మం చ. స్థూలం యదిదముపలభ్యతే. సూక్ష్మం యదుత్తరత్ర వక్ష్యతే, 'తదంతరప్రతిపత్తౌ రంహతి సంపరిష్వక్తః ప్రశ్ననిరూపణా భ్యా'మితి. తచ్చోభయమపి శరీరమవిశేషాత్పూర్వం రథత్వేన సంకీ

దక్షరం. విచిత్రకారిత్వాన్మాయేతి భేదః ఇదానీమవిద్యాయా బ్రహ్మాభేదాన్యత్వాభ్యా మనిర్వాచ్యత్వేనావ్యక్తశబ్దార్హత్వమాహ—అవ్యక్తేతి. తస్య మహతః పరత్వం కథ మిత్యత ఆహ—తదిదమితి. యదా బుద్ధిర్మహాంస్తదా తద్ధేతుత్వాత్పరత్వమిత్యన్వయః. ప్రతిబింబస్యోపాధిపరతంత్రత్వాదుపాధేః ప్రతిబింబాత్పరత్వమాహ—యదాత్వితి. హేతుం స్ఫుటయతి—అవిద్యేతి. అవ్యక్తస్య పరత్వేఽపి శరీరస్య కిం జాతం తదా హ—తచ్చేతి. నన్వింద్రియాదీనామప్యవ్యక్తాభేదాదవ్యక్తత్వం పరత్వం చ కిమితి నో చ్యతే? తత్రాహ—సత్యపీతి. సూత్రద్వయస్య వృత్తికృద్వ్యాఖ్యానముత్థాపయతి— అన్యేత్వితి. పంచీకృతభూతానాం సూక్ష్మా అవయవాః స్థూలదేహారంభకాః. సూక్ష్మ శరీరం ప్రతిజీవం లింగస్యాశ్రయత్వేన నియతమస్తీతి వక్ష్యతే. దేహాంతరప్రాప్తౌ తేన యుక్తో గచ్ఛతి పరలోకమిత్యర్థః. కథం తస్య మహతో జీవాత్పరత్వమిత్యాశంక్య

ధీనత్వాదవ్యక్తస్య. తర్హి ఈశ్వరాదేవాస్తు జగదుత్పత్తిః, కిం తేన; అత ఆహ—

ర్తితమ్, ఇహ తు సూక్ష్మమవ్యక్తశబ్దేన పరిగృహ్యతే సూక్ష్మస్యావ్యక్తశబ్దార్హత్వాత్ తదధీనత్వాచ్చ బంధమోక్షవ్యవహారస్య జీవాత్తస్య పరత్వమ్, యథా అర్థాధీనత్వాదింద్రియవ్యాపారస్యేంద్రియేభ్యః పరత్వమర్థానామితి తైస్త్వేతదవ్యక్తవ్యమవిశేషేణ శరిరద్వయస్య పూర్వత్ర రథత్వేన సంకీర్తితత్వాత్, సమానయోః ప్రకృతత్వపరిశిష్టత్వయోః కథం సూక్ష్మమేవ శరీరమిహ గృహ్యతే న పునస్స్థూలమపీతి. ఆమ్నాతస్యార్థం ప్రతిపత్తుం ప్రభవామో నామ్నాతం పర్యనుయోక్తుమ్. ఆమ్నాతం చావ్యక్తపదం సూక్ష్మమేవ ప్రతిపాదయితుం శక్నోతి నేతరద్వ్యక్తత్వాత్తస్యేతి చేన్న--ఏకవాక్యతాధీనత్వాదర్థప్రతిపత్తేః. న హీమే పూర్వోత్తరే ఆమ్నాతే ఏకవాక్యతామనాపద్య కంచిదర్థం ప్రతిపాదయతః, ప్రకృతహానాప్రకృతప్రక్రియాప్రసంగాత్. న చాకాంక్షామంతరేణైకవాక్యతాప్రతిపత్తిరస్తి, తత్రావిశిష్టాయాం శరీరద్వయస్య గ్రాహ్యత్వాకాంక్షాయాం యథాకాంక్షం సంబంధేఽనభ్యుపగమ్యమానే ఏకవాక్యతైవ బాధితా భవతి కుత ఆమ్నాతస్యా

ద్వితీయసూత్రం వ్యాచష్టే—తదధీనత్వాచ్చేతి. అర్థవదితి. సూత్రస్థదృష్టాంతమాహ—యథేతి. తద్వ్యాఖ్యానం దూషయతి—తైరితి. అవ్యక్తపదబలాత్ప్రకృతమపి స్థూలం త్యజ్యత ఇతి శంకతే—ఆమ్నాతస్యేతి. ఏకార్థబోధకానాం శబ్దానాం మిథః ఆకాంక్షయైకస్యాం బుద్ధావారూఢత్వమేకవాక్యతా, తవ మతే తస్యా అభావాత్కుతోఽర్థబోధ ఇతి సమాధత్తే—నేతి. తాం వినాప్యర్థధీః కిం న స్యాదిత్యత ఆహ—నహీతి. శరీరశబ్దేన రూఢ్యా స్థూలం ప్రకృతం తస్య హానిరప్రకృతస్య భూతసూక్ష్మస్యావ్యక్తపదేన గ్రహణమన్యాయ్యం స్యాదిత్యర్థః. అస్త్వేకవాక్యతేత్యత ఆహ—న చేతి. తతః కిం తత్రాహ—తత్రేతి. ఆకాంక్షయా వాక్యైకవాక్యత్వే సతి ప్రకృతం శరీరద్వయమప్యవ్యక్తపదేన గ్రాహ్యమాకాంక్షాయాస్తుల్యత్వాదితి భావః. అనాత్మనిశ్చయశ్శుద్ధిః తదర్థం సూక్ష్మమేవాకాంక్షితం గ్రాహ్యం. తస్య సూక్ష్మత్వేనాత్మాభేదేన గృహీతస్య దుశ్శోధత్వాత్. స్థూలస్య దృష్టదౌర్గంధ్యాదినా లశునాదివదనాత్మత్వధీవైరాగ్య

అర్థవత్. 'మాయినం తు మహేశ్వరమ్' ఇతి శ్రుతావవ్యక్తస్యేశ్వరసహకారిత్వావగమాత్ప్రయోజనవదవ్యక్తమిత్యర్థః.

ర్థస్య ప్రతిపత్తిః. నచైవం మంతవ్యం దుశ్శోధత్వాత్సూక్ష్మస్యైవ శరీర స్యేహ గ్రహణం, స్థూలస్య తు దృష్టబీభత్సతయా సుశోధత్వాదగ్రహణమితి. యతో నైవేహ శోధనం కస్యచిద్వివక్ష్యతే, న హ్యత్ర శోధనవిధాయి కించిదాఖ్యాతమస్తి అనంతరనిర్దిష్టత్వాత్తు కం 'తద్విష్ణోః పరమం పద'మితి ఇదమిహ వివక్ష్యతే. తథాహీదమస్మాత్పరమిదమస్మాత్పరమిత్యుక్త్వా పురుషాన్న పరం కించిదిత్యాహ. సర్వథాపి త్వానుమానికనిరాకరణోపపత్తేస్తథానామాస్తు న నః కించిచ్ఛిద్యతే.

సూ. జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ. ४.

జ్ఞేయత్వేన చ సాంఖ్యైః ప్రధానం స్మర్యతే గుణపురుషాంతరజ్ఞానాత్కైవల్యమితి వదద్భిః, నహి గుణస్వరూపమజ్ఞాత్వా గుణేభ్యః పురుషస్యాంతరం శక్యం జ్ఞాతుమితి. క్వచిచ్చ విభూతివిశేషప్రాప్తయే ప్రధానం జ్ఞేయమితి స్మరంతి. న చేదమిహావ్యక్తం జ్ఞేయత్వేనోచ్యతే, పదమాత్రం హ్యవ్యక్తశబ్దో నేహావ్యక్తం జ్ఞాతవ్యముపాసితవ్యం చేతి

యోస్సులభత్వాదితి శంకతే—న చేతి. దృష్టా బీభత్సా ఘృణా యస్మిన్ తస్య భావస్తత్తా స్తయేత్యర్థః. దూషయతి—యత ఇతి. వైరాగ్యాయ శుద్ధిరత్ర న వివక్షితా విధ్యభావాత్. కింతు వైష్ణవం పరమం పదం వివక్షితమితి తద్దర్శనార్థం ప్రకృతం స్థూలమేవావ్యక్తపదేన గ్రాహ్యమితి భావః. కిం చ సూక్ష్మస్య లింగాంతఃపాతిన ఇంద్రియాదిగ్రహణేనైవ గ్రహణాన్న పృథగవ్యక్తశరీరపదాభ్యాం గ్రహః. అభ్యుపేత్యాహ—సర్వథేతి. స్థూలస్య సూక్ష్మస్య వా గ్రహేఽపీత్యర్థః. తథా నామేతి—సూక్ష్మమేవావ్యక్తమస్త్విత్యర్థః.

४. అత్రావ్యక్తం ప్రధానం నేత్యత్ర హేత్వంతరార్థం సూత్రమ్—జ్ఞేయత్వేతి. సత్వాదిగుణరూపాత్ప్రధానాత్పురుషస్యాంతరం భేదస్తస్య జ్ఞానాదిత్యర్థః. నహి శక్యమితి చ వదద్భిః ప్రధానం జ్ఞేయత్వేన స్మర్యత ఇతి సంబంధః. న కేవలం భేదప్రతియోగిత్వేన ప్రధానస్య జ్ఞేయత్వం తైరిష్టం కింతు తస్యోపాసనయాణిమాదిప్రాప్తయేఽపీత్యాహ—క్వచిచ్చేతి. జ్ఞానవిధ్యభావేఽప్యవ్యక్తపదజన్యజ్ఞానగమ్యత్వ

అవ్యక్తం న ప్రధానమిత్యత్ర హేత్వంతరమాహ—

ప్రధానపురుషవివేకాత్కైవల్యం వదద్భిః సాంఖ్యైర్జ్ఞేయత్వేన ప్రధానమభి

వాక్యమస్తి. న చానుపదిష్టం పదార్థజ్ఞానం పురుషార్థమితి శక్యం ప్రతిపత్తుమ్, తస్మాదపి నావ్యక్తశబ్దేన ప్రధానమభిధీయతే. అస్మాకం తు రథరూపకక్లృప్తశరీరాద్యనుసరణేన విష్ణోరేవ పరమంపదం దర్శయితుమయముపన్యాస ఇత్యనవద్యమ్.

సూ. వదతీతి చేన్న ప్రాజ్ఞో హి ప్రకరణాత్. ౫.

అత్రాహ సాంఖ్యః—జ్ఞేయత్వావచనాదిత్యసిద్ధం కథం శ్రూయతే హ్యుత్తరత్రావ్యక్తశబ్దోదితస్య ప్రధానస్య జ్ఞేయత్వవచనం 'అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథారసం నిత్యమగంధవచ్చ యత్, అనాద్యనంతం మహతః పరం ధ్రువం నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే' ఇతి. అత్ర హి యాదృశం శబ్దాదిహీనం ప్రధానం మహతః పరం స్మృతౌ నిరూపితం తాదృశమేవ నిచాయ్యత్వేన నిర్దిష్టం తస్మాత్ప్రధానమేవేదం తదేవావ్యక్తశబ్దనిర్దిష్టమితి, అత్ర బ్రూమః—నేహ ప్రధానం నిచాయ్యత్వేన నిర్దిష్టం ప్రాజ్ఞో హీహ పరమాత్మా నిచాయ్యత్వేన నిర్దిష్ట ఇతి గమ్యతే. కుతః, ప్రకరణాత్, ప్రాజ్ఞస్య హి ప్రకరణం వితతం వర్తతే "పురుషాన్న పరం కించిత్సా కాష్ఠా సా పరాంగతి" రిత్యాదినిర్దేశాత్ 'ఏష సర్వేషు భూతేషుగూఢోత్మా న ప్రకాశతే' ఇతి

మార్థికం జ్ఞేయత్వమస్తీత్యత ఆహ—న చానుపదిష్టమితి. ఉపదిష్టం హి జ్ఞానం ఫలవదితి జ్ఞాతుం శక్యం నిష్ఫలస్యోపదేశాయోగాదవ్యక్తస్య చ జ్ఞానానుపదేశాత్సఫలజ్ఞానగమ్యత్వాసిద్ధిరిత్యర్థః. ఫలితమాహ—తస్మాదితి. సాంఖ్యేష్టసఫలజ్ఞానగమ్యత్వావచనాచ్చేత్యర్థః. నను శరీరస్యాపి జ్ఞేయత్వానుక్తేః కథమిహ గ్రహణం తత్రాహ—అస్మాకం త్వితి. అస్మిన్మతే విష్ణ్వాఖ్యపదస్యైకస్యైవ జ్ఞేయత్వాత్తద్దర్శనార్థమవ్యక్తపదేన శరీరోపన్యాసో యుక్త ఇత్యర్థః.

౫. సాధారణశబ్దమాత్రాన్న ప్రధానస్య ప్రత్యభిజ్ఞా; స్మార్తలింగస్యానుక్త్యా నియా

ధీయతే. న చాత్రావ్యక్తశబ్దమాత్రమంతరేణ జ్ఞాతవ్యమవ్యక్తమితి వచః సమస్తి. అతో జ్ఞేయత్వస్య అవచనాత్ అనభిధానాత్ నావ్యక్తం ప్రధానమిత్యర్థః.

నను జ్ఞేయత్వావచనమసంగతమిత్యాశంక్యాహ—

'మహతః పరం ధ్రువం నిచాయ్య' ఇత్యుత్తరవాక్యమవ్యక్తశబ్దితం ప్రధానం

చ దుర్జ్ఞానత్వవచనేన తస్యైవ జ్ఞేయత్వాకాంక్షణాత్ 'యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీప్రాజ్ఞ' ఇతి చ తజ్జ్ఞానాయైవ రాగాదిసంయమస్య విహితత్వాన్మృత్యుముఖప్రమోక్షణఫలత్వాచ్చ న హి ప్రధానమాత్రం నిచాయ్య మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యత ఇతి సాంఖ్యైరిష్యతే చేతనాత్మవిజ్ఞానాద్ధి మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యత ఇతి తేషామభ్యుపగమః. సర్వేషు చ వేదాంతేషు ప్రాజ్ఞస్యైవాత్మనోఽశబ్దాదిధర్మత్వమభిలప్యతే, తస్మాన్న ప్రధానస్యాత్ర జ్ఞేయత్వమవ్యక్తశబ్దనిర్దిష్టత్వం వా.

సూ. త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ. ౬.

ఇతశ్చ న ప్రధానస్యావ్యక్తశబ్దవాచ్యత్వం జ్ఞేయత్వం వా యస్మాత్త్రయాణామేవ పదార్థానామగ్నిజీవపరమాత్మనామస్మిన్ గ్రంథే కఠవల్లీషు వరప్రదానసామర్థ్యాద్వక్తవ్యతయోపన్యాసో దృశ్యతే, తద్విషయ ఏవ చ ప్రశ్నః, నాతోఽన్యస్య ప్రశ్న ఉపన్యాసో వాస్తి. తత్ర తావత్ 'స త్వమగ్నిం స్వర్గ్యమధ్యేషి మృత్యో ప్రబ్రూహి తం

మకాభావాదితి తాత్పర్యలింగోక్తిమాశంక్య నిషేధతి—వదతీతి. అత్ర హి తాదృశమేవ నిర్దిష్టమిత్యన్వయః, స్పష్టమన్యత్.

౬. కించాత్ర కఠవల్ల్యాం ప్రధానస్య ప్రశ్నోత్తరయోరసత్త్వాన్న ప్రమాణమిత్యాహ—త్రయాణామితి. మృత్యునా నచికేతసం ప్రతి త్రీన్వరాన్వృణీష్వేత్యుక్తే త్రయాణామేవ ప్రశ్నో నచికేతసా కృతః ఉపన్యాసశ్చ మృత్యునా కృతో నాన్యస్యేత్యర్థః. ప్రశ్నత్రయం క్రమేణ పఠతి—తత్ర తావదితి. హే మృత్యో! స మహ్యం దత్తవరస్త్వం స్వర్గహేతుమగ్నిం స్మరసి ప్రేతే మృతే దేహాదన్యోఽస్తి న వేతి

జ్ఞేయత్వేన వదతీతి చేత్, న. ప్రాజ్ఞో హి పరమాత్మా హి నిచాయ్యత్వేన నిర్దిష్టః న ప్రధానమ్. కస్మాత్. 'పురుషాన్న పరం కించిత్' ఇత్యాద్యాత్మప్రకరణాదిత్యర్థః.

ఇతశ్చ న ప్రధానమత్ర గ్రాహ్యమిత్యాహ—

త్రయాణామేవ అగ్నిజీవపరమాత్మనామేవ. ఏవం ఉత్తరవాక్యపర్యాలోచ

శ్రద్దధానాయ మహ్య' మిత్యగ్నివిషయః ప్రశ్నః. 'యేయం ప్రేతే విచికిత్సామనుష్యే స్తీత్యేకేనాయమస్తీతి చైకే, ఏతద్విద్యామనుశిష్ట స్త్వయాహం వరాణామేషవర స్తృతీయ' ఇతి జీవవిషయః. 'అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్, అన్యత్ర భూతాచ్చ భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వదే'తి పరమాత్మవిషయః ప్రశ్నః. ప్రతి వచనమపి'లోకాదిమగ్నిం తమువాచ తస్మై యా ఇష్టకా యావతీర్వా యథా వేత్యగ్నివిషయమ్. 'హంత త ఇదం ప్రవక్ష్యామి గుహ్యం బ్రహ్మ సనాతనమ్, యథా చ మరణం ప్రాప్య ఆత్మాభవతి గౌతమ, యోనిమన్యే ప్రపద్యంతే శరీరత్వాయ దేహినః, స్థాణుమన్యేఽనుసం యంతి యథాకర్మ యథాశ్రుత' మితి వ్యవహితం జీవవిషయమ్. 'న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చి' దిత్యాదిబహుప్రపంచం పరమాత్మవిష యమ్. నైవం ప్రధానవిషయః ప్రశ్నోఽస్తి అపృష్టత్వాదనుపన్యసనీ యత్వం తస్యేతి. అత్రాహ-యోఽయమాత్మవిషయః ప్రశ్నో 'యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్య'ఇతి,కిం స ఏవాయమ్'అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రా ధర్మా'దితి పునరనుకృష్యతే,కిం వా తతోఽన్యోఽయమపూర్వః ప్రశ్నః ఉత్థాప్యత ఇతి. కించాతస్స ఏవాయం ప్రశ్నః పునరనుకృష్యత ఇతి

సంశయోఽస్తి అత ఏతదాత్మతత్త్వం అసందిగ్ధం జానీయామిత్యర్థః. క్రమేణోత్తర త్రయమాహ—ప్రతివచనమపీతి. లోకహేతువిరాడాత్మనోపాస్యత్వా ల్లోకాదిశ్చి తోఽగ్నిస్తం మృత్యురువాచ నచికేతసే. యాస్స్వరూపతో యావతీస్సంఖ్యాతో యథా వా క్రమేణాగ్నిశ్చీయతే తత్సర్వమువాచేత్యర్థః. హంతేదానీం బ్రహ్మ వక్ష్యా మీతి బ్రహ్మవాక్యేన జీవప్రశ్నాద్వ్యవహితమపి 'యథాచ మరణం ప్రాప్యే'త్యాది వాక్యం జీవవిషయముత్తరం యోగ్యత్వాదిత్యర్థః. వాక్యార్థస్తు ఆత్మామరణం ప్రాప్య యథా భవతి తథా వక్ష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ జీవప్రశ్నస్యోత్తరమాహ—యోనిమితి. చరాచరదేహప్రాప్తౌ నిమిత్తమాహ—యథేతి. శ్రుతముపాసనం. సూత్రే ఆద్యశ్చ కారోయత ఇత్యర్థే. ఏవం త్రయాణామేవోపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ యతః అతో న ప్రధానమవ్యక్తమితి సూత్రయోజనా. ఉక్తార్థం సూత్రమాక్షిపతి—అత్రాహేతి. ఏకః ప్రశ్నో ద్వౌ ప్రశ్నౌ వేతి పక్షద్వయే ఫలం పృచ్ఛతి—కించాత ఇతి. సప్తమ్యా

నయా వక్తవ్యత్వేనోపన్యాసః. తద్విషయ ఏవ ప్రశ్నోఽపి దృశ్యతే కఠవల్ల్యామ్—

యద్యుచ్యేత తదా ద్వయోరాత్మవిషయయోః ప్రశ్నయోరేకతా పత్తేరగ్నివిషయ ఆత్మవిషయశ్చ ద్వావేవ ప్రశ్నావిత్యతో న వక్తవ్యం త్రయాణాం ప్రశ్నోపన్యాసావితి. అథాన్యోఽయమపూర్వః ప్రశ్న ఉత్థాప్యేత ఇతి యద్యుచ్యేత తతో యథైవ వరప్రదానవ్యతిరేకేణ ప్రశ్నకల్పనాయామదోషః, ఏవం ప్రశ్నవ్యతిరేకేణాపి ప్రధానోపన్యాసకల్పనాయామదోషస్స్యాదితి, అత్రోచ్యతే. నైవం వయమిహ వరప్రదానవ్యతిరేకేణ ప్రశ్నం కంచిత్కల్పయామః, వాక్యోపక్రమసామర్థ్యాత్. వరప్రదానోపక్రమా హి మృత్యునచికేతస్సంవాదరూపా వాక్యప్రవృత్తిరాసమాప్తేః కఠవల్లీనాం లక్ష్యతే. మృత్యుః కిల నచికేతసే పిత్రా ప్రహితాయ త్రీన్వరాన్ప్రదదౌ, నచికేతాః కిల తేషాం ప్రథమేన వరేణ పితుస్సౌమనస్యం వవ్రే, ద్వితీయేనాగ్నివిద్యాం, తృతీయేనాత్మవిద్యాం, 'యేయంప్రేతే' ఇతి 'వరాణామేష వరస్తృతీయః' ఇతి లింగాత్. తత్ర యద్యన్యత్ర ధర్మాదిత్యన్యోఽయమపూర్వః ప్రశ్న ఉత్థాప్యేత తతో వరప్రదానవ్యతిరేకేణాపి ప్రశ్నకల్పనాద్వాక్యం బాధ్యేత. నను ప్రష్టవ్యభేదాదపూర్వోఽయం ప్రశ్నో భవితుమర్హతి, పూర్వో హి ప్రశ్నో జీవవిషయః, యేయం

ర్థే తసిః. అత్ర చ పక్షద్వయేఽపి కిమిత్యర్థః. ప్రశ్నైక్యే సూత్రాసంగతిః, భేదే ప్రధానస్య శ్రౌతత్వసిద్ధిరితి పూర్వవాద్యాహ—స ఏవేత్యాదినా. ప్రశ్నైక్యపక్షమాదాయ సిద్ధాంత్యాహ—అత్రోచ్యత ఇతి. యేన ప్రధానసిద్ధిస్స్యాదితి శేషః. చతుర్థప్రశ్నకల్పనేన వరత్రిత్వోపక్రమవిరోధస్స్యాదితి వివృణోతి—వరేత్యాదినా. వరప్రదానముపక్రమే యస్యాస్సా. ప్రహితాయ యమలోకం ప్రతి ప్రేషితాయ ఇతః పునర్మర్త్యలోకం ప్రాప్తస్య మమ పితా యథాపూర్వం సుమనాస్స్యాదితి ప్రథమం వవ్రే. నను ద్వితీయవరో జీవవిద్యా తృతీయో బ్రహ్మవిద్యేతి ప్రశ్నభేదః కిం న స్యాదిత్యత ఆహ—యేయమితి. ప్రేత ఇత్యుపక్రమ్య తృతీయత్వోక్తిలింగాజ్జీవాత్మవిద్యైవ తృతీయో వర ఇత్యర్థః. ఏవం వాక్యోపక్రమే సతి ప్రశ్నాంతరం న యుక్తమిత్యాహ—తత్రేతి. మరణధర్మాద్యస్పర్శలింగాభ్యాం ప్రష్టవ్యయోర్జీవేశ్వరయోర్భేదాత్ప్రశ్నభేదసిద్ధేర్వాక్యభేదో యుక్త ఇతి శంకతే—నన్విత్యాదినా. గోచరత్వాదాశ్రయత్వాత్.

'స త్వమగ్నిమ్' ఇత్యాద్యగ్నిప్రశ్నః; 'యేయం ప్రేతే విచికిత్సా' ఇతి జీవప్రశ్నః;

ప్రేతే విచికిత్సామనుష్యేఽస్తి నాస్తీతి విచికిత్సాభిధానాత్, జీవశ్చ ధర్మాదిగోచరత్వాన్నాన్యత్ర ధర్మాదితి ప్రశ్నమర్హతి, ప్రాజ్ఞస్తు ధర్మాద్యతీతత్వాదన్యత్ర ధర్మాదితి ప్రశ్నమర్హతీతి, ప్రశ్నచ్ఛాయా చ న సమానా లక్ష్యతే పూర్వస్య ప్రశ్నస్యాస్తిత్వనాస్తిత్వవిషయత్వాదుత్తరస్య ధర్మాద్యతీతవస్తువిషయత్వాచ్చ, తస్మాత్ప్రత్యభిజ్ఞానాభావాత్ప్రశ్నభేదః, న పూర్వస్యైవోత్తరత్రానుకర్షణమితి చేన్న, జీవప్రాజ్ఞయోరేకత్వాభ్యుపగమాత్. భవేత్ప్రష్టవ్యభేదాత్ప్రశ్నభేదో యద్యన్యో జీవః ప్రాజ్ఞాత్స్యాత్, న త్వన్యత్వమస్తి తత్త్వమసీత్యాదిశ్రుత్యంతరేభ్యః. ఇహ చ 'అన్యత్ర ధర్మా'దిత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనం 'న జాయతే మ్రియతేవా విపశ్చి'దితి జన్మమరణప్రతిషేధేన ప్రతిపాద్యమానం శరీరపరమేశ్వరయోరభేదం దర్శయతి. సతి హి ప్రసంగే ప్రతిప్రతిషేధో భాగీ భవతి. ప్రసంగశ్చ జన్మమరణయోశ్శరీరసంస్పర్శాచ్ఛారీరస్య భవతి న పరమేశ్వరస్య. తథా 'స్వప్నాంతం జాగరితాంతం చోభౌ యేనానుపశ్యతి, మహాంతం విభుమాత్మానం మత్వాధీరో న శోచతీ' తి స్వప్నజాగరితదృశో జీవస్యైవ మహత్త్వవిభుత్వవిశేషణస్య మననేన శోకవిచ్ఛేదం దర్శయన్ప్రాజ్ఞాదన్యో జీవ ఇతి దర్శయతి ప్రాజ్ఞవిజ్ఞానాద్ధి శోకవిచ్ఛేద ఇతి వేదాంతసిద్ధాంతః. 'యదేవేహ తదముత్ర యదముత్ర తదన్విహ, మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతీ'తి జీవప్రాజ్ఞభేదదృష్టిమపవదతి, తథా

న కేవలం ప్రష్టవ్యభేదాత్ప్రశ్నభేదః కిం తు ప్రశ్నవాక్యయోస్సాదృశ్యాభావాదపీత్యాహ—ప్రశ్నచ్ఛాయేతి. ప్రష్టవ్యభేదోఽసిద్ధ ఇతి పరిహరతి—నేత్యాదినా. కించ బ్రహ్మప్రశ్నే జన్మాదినిషేధేన జీవస్వరూపం వదన్ యమస్తయోరైక్యం సూచయతీత్యాహ—ఇహ చాన్యత్రేతి. తన్నిషేధవాక్యాజ్జీవోక్తిరసిద్ధేత్యత ఆహ—సతీతి. భాగీ యుక్తః, తస్మాదవిద్యయా జీవస్య ప్రాప్తజన్మాదినిషేధేన స్వరూపముక్తమిత్యర్థః. కిం చ జీవో బ్రహ్మాభిన్నః మోక్షహేతుజ్ఞానవిషయత్వాద్బ్రహ్మవదిత్యాహ—తథా స్వప్నేతి. అంతోఽవస్థా, యేన సాక్షిణా ప్రమాతా పశ్యతి తమాత్మానమితి సంబంధః. హేతోరప్రయోజకత్వమాశంక్య 'తమేవ విదిత్వే'త్యాదిశ్రుతివిరోధమాహ—ప్రాజ్ఞేతి. కిం చాభేదముక్త్వా భేదస్య నిందితత్వాదభేద ఏవ సత్య ఇత్యాహ—తథేతి.

జీవవిషయస్యాస్తిత్వనాస్తిత్వప్రశ్నస్యానంతరమన్యం వరం నచికేతో వృణీష్వేత్యారభ్య మృత్యునా తైస్తైః కామైః ప్రలోభ్యమానోఽపి నచికేతా యదా న చచాల తదైనం మృత్యురభ్యుదయనిశ్శ్రేయసవిభాగప్రదర్శనేన విద్యాఽవిద్యావిభాగప్రదర్శనేన చ 'విద్యాభీప్సినం నచికేతసం మన్యే న త్వా కామా బహవోఽలోలుపంతే' తి ప్రశస్య ప్రశ్నమపి తదీయం ప్రశంసన్నుదువాచ 'తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితం గహ్వరేష్ఠం పురాణం, అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీ' తి. తేనాపి జీవప్రాజ్ఞయోరభేద ఏవేహ వివక్షిత ఇతి గమ్యతే యత్ప్రశ్ననిమిత్తాం చ ప్రశంసాం మహతీం మృత్యోః ప్రత్యపద్యత నచికేతా యది తం విహాయ ప్రశంసానంతరమన్యమేవ ప్రశ్నముపక్షిపేత్ అస్థాన ఏవసా సర్వా ప్రశంసా ప్రసారితా స్యాత్, తస్మాత్ 'యేయం ప్రేత' ఇత్యస్యైవ

ఇహ దేహే యచ్చైతన్యం తదేవాముత్ర సూర్యాదౌ, ఏవమిహాఖండైకరసే బ్రహ్మణి యో నానేవ మిథ్యాభేదం పశ్యతి స భేదదర్శీ మరణాన్మరణం ప్రాప్నోతి సంసారభయాన్న ముచ్యత ఇత్యర్థః. కిం చ జీవప్రశ్నానంతరం 'తం దుర్దర్శ' మితి యదుత్తరమువాచ తేనాప్యుత్తరేణాభేదో గమ్యత ఇతి సంబంధః. ప్రష్టృప్రశ్నయోః ప్రశంసయాపి లింగేన పృష్టస్య జీవస్యదౌర్లభ్యద్యోతనాద్బ్రహ్మత్వసిద్ధిరిత్యాహ—అన్యం వరమిత్యాదినా. పుత్రాదికం వృణీష్వేత్యుక్తేఽపి విషయాంస్తుచ్ఛీకృత్వాత్మజ్ఞానాన్న చచాల 'నాన్యం తస్మాన్నచికేతా వృణీతే' ఇతి శ్రవణాత్. తదా సంతుష్టోయమః 'అన్యచ్ఛ్రేయోఽన్యదుతైవ ప్రేయః' ఇతి భోగాపవర్గమార్గయోర్వైలక్షణ్యం ప్రతిజ్ఞాయ 'దూరమేతే విపరీతే విషూచీ అవిద్యా యా చ విద్యా' ఇతి దర్శితవానిత్యర్థః. ప్రేయః ప్రియతమం స్వర్గాదికం విషూచీ విరుద్ధఫలే, అవిద్యా కర్మ, విద్యా తత్త్వధీః, విద్యాభీప్సినం విద్యార్థినం మన్యే యతః త్వా త్వాం బహవోఽపి కామాః పుత్రాదయో మయా దీయమానా దుర్లభా అపి నాలోలుపంత లోభవంతం న కృతవంత ఇతి ప్రష్టారం స్తుత్వా ప్రశ్నమపి 'త్వాదృఙ్నో భూయాన్నచికేతః ప్రష్టే' తి స్తువన్నిత్యక్షరార్థః. ఇయం ప్రశంసా ప్రశ్నభేదపక్షే న ఘటత ఇత్యాహ—యత్ప్రశ్నేతి. యత్ప్రశ్నేన స్తుతిం లబ్ధవాన్ తం ప్రశ్నం విహాయ యద్యన్యమేవోత్థాపయేత్. తర్హ్యనవసరే స్తుతిః కృతా స్యాదిత్యర్థః—తస్మాదితి. ప్రష్టవ్యభేదాభావాదిత్యర్థః.

'అన్యత్ర ధర్మాత్' ఇత్యాది పరమాత్మప్రశ్నః. అతో నావ్యక్తం ప్రధానమిత్యర్థః.

ప్రశ్నస్యైతదనుకర్షణం 'అన్యత్ర ధర్మా'దితి. యత్తు ప్రశ్నచ్ఛాయావై లక్షణ్యముక్తం తదదూషణమ్, తదీయస్యైవ విశేషస్య పునః పృచ్ఛ్యమానత్వాత్. పూర్వత్ర హి దేహాదివ్యతిరిక్తస్యాత్మనోఽస్తిత్వం పృష్టం ఉత్తరత్ర తు తస్యైవాసంసారిత్వం పృచ్ఛ్యత ఇతి యావద్ధ్యవిద్యా న నివర్తతే తావద్ధర్మాదిగోచరత్వం జీవస్య జీవత్వం చ న నివర్తతే. తన్నివర్తనేన తు ప్రాజ్ఞ ఏవ తత్త్వమసీతి శ్రుత్యా ప్రత్యాయ్యతే. న చావిద్యావత్త్వే తదపగమే చ వస్తునః కశ్చిద్విశేషోఽస్తి. యథా కశ్చిత్సంతమసే పతితాం కాంచిద్రజ్జుమహిం మన్యమానో భీతో వేపమానః పలాయతే, తం చాపరో బ్రూయాత్ మాభైషీర్నాయమహీ రజ్జురేవేతి, స చ తదుపశ్రుత్యాహికృతం భయముత్సృజే ద్వేపథుం పలాయనం చ, న చాహిబుద్ధికాలే తదపగమకాలే చ వస్తునః కశ్చిద్విశేషస్స్యాత్, తథైవైతదపి ద్రష్టవ్యమ్ తతశ్చ 'న జాయతే మ్రియతే' వేత్యేవమాద్యపి భవతి అస్తిత్వనాస్తిత్వప్రశ్నస్య ప్రతివచనమ్. సూత్రం త్వవిద్యాకల్పితజీవప్రాజ్ఞభేదాపేక్షయా యోజయితవ్యమ్.ఏకత్వేఽపి హ్యాత్మవిషయస్య ప్రశ్నస్య ప్రాయణావస్థాయాం దేహవ్యతిరిక్తాస్తిత్వమాత్రవిచికిత్సనాత్కర్తృత్వాదిసంసారస్వభావానపోహనాచ్చ పూర్వస్య పర్యాయస్య జీవవిషయత్వముత్ప్రేక్ష్యతే, ఉత్తరస్య తు ధర్మాద్యత్యయసంకీర్తనాత్ప్రాజ్ఞవిషయత్వమితి, తతశ్చ యుక్తాగ్నిజీవపరమాత్మకల్పనా. ప్రధానకల్పనాయాం తు న వరప్రదానం న ప్రశ్నో న ప్రతివచనమితి వైషమ్యం స్యాత్.

ప్రశ్నవాక్యప్రవృత్త్యోస్సాదృశ్యాభావాత్ప్రశ్నభేద ఇత్యుక్తం నిరస్యతి—యత్త్విత్యాదినా. ధర్మాద్యాశ్రయస్య జీవస్య బ్రహ్మత్వం కథమిత్యత ఆహ—యావదితి. అవిద్యానాశానంతరం బ్రహ్మత్వం చేదాగంతుకమనిత్యం కిం న స్యాదిత్యత ఆహ—న చావిద్యావత్త్వ ఇతి. జీవస్య బ్రహ్మత్వే స్వాభావికే సతి బ్రహ్మప్రశ్నస్య యదుత్తరం తజ్జీవప్రశ్నస్యాపి భవతీతి లాభం దర్శయతి—తతశ్చ న జాయత ఇతి. జీవబ్రహ్మైక్యే 'త్రయాణా'మితి సూత్రం కథమిత్యత ఆహ—సూత్రం త్వితి.కల్పితభేదాత్ప్రశ్నభేదకల్పనేత్యాహ—తతశ్చేతి. పరమాత్మనస్సకాశాత్ప్రధానస్య వైషమ్యమనాత్మత్వేన తృతీయవరాంతర్భావాయోగాదితి భావః.

సూ. మహద్వచ్చ. ౭.

యథా మహచ్ఛబ్దస్సాంఖ్యైస్సత్తామాత్రేఽపి ప్రథమజే ప్రయుక్తో న తమేవ వైదికేఽపి ప్రయోగేఽభిధత్తే 'బుద్ధేరాత్మామహాన్పరః, మహాంతం విభుమాత్మానం, వేదాహమేతం పురుషం మహాంత' మిత్యేవమాదావాత్మశబ్దప్రయోగాదిభ్యో హేతుభ్యః, తథావ్యక్తశబ్దోఽపి న వైదికే ప్రయోగే ప్రధానమభిధాతుమర్హతి. అతశ్చ నాస్త్యానుమానికస్య స్మార్తస్య శబ్దవత్త్వమ్. ఇతి ప్రథమాధికరణమ్.

సూ. చమసవదవిశేషాత్. ౮.

పునరపి ప్రధానవాదీ అశబ్దత్వం ప్రధానస్యాసిద్ధమిత్యాహ,

---

౭. శ్రౌతోఽవ్యక్తశబ్దో న సాంఖ్యాసాధారణతత్త్వగోచరః వైదికశబ్దత్వాన్మహచ్ఛబ్దవదిత్యాహ—మహద్వచ్చేతి. సూత్రం వ్యాచష్టే—యథేత్యాదినా. న చాకాశాదిశబ్దే వ్యభిచారః. ఆకాశాదేర్మతాంతరసాధారణత్వేన సాంఖ్యాసాధారణత్వాసిద్ధేస్సాధ్యస్యాపి సత్త్వాదితి మంతవ్యమ్. సత్తామాత్రే సత్త్వప్రధానప్రకృతేరాద్యపరిణామే నిర్వికల్పకబుద్ధావిత్యర్థః. ఆత్మా మహానిత్యాత్మశబ్దప్రయోగాత్, తం మత్వా న శోచతి 'తమసః పరస్తా'దిత్యాదినా శోకాత్యయతమఃపరత్వాదిభ్యశ్చ మహచ్ఛబ్దస్సాంఖ్యతత్త్వం నాభిధత్త ఇతి సంబంధః. అధికరణార్థముపసంహరతి—అతశ్చేతి. ఇతి ప్రథమాకరణమ్.

౮. చమసవదవిశేషాత్. అత్రాజాపదం విషయః, తత్కిం ప్రధానపరం మాయాపరం వేతి యాథార్థాసంభవాత్సంశయే పూర్వత్రావ్యక్తశబ్దమాత్రేణ ప్రధానస్యాప్రత్యభిజ్ఞాయామప్యత్ర త్రిగుణత్వాదిలింగోపేతాదజాపదాత్ప్రత్యభిజ్ఞాస్తీతి ప్రత్యుదాహరణేన పూర్వపక్షయతి—పునరపీతి. ఫలం పూర్వపక్షే బ్రహ్మణి సమన్వ

శ్రౌతోఽవ్యక్తశబ్దో న సాంఖ్యాసాధారణతత్త్వగోచరః, వైదికశబ్దత్వాత్ మహచ్ఛబ్దవదిత్యాహ—

'బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః' ఇతి శ్రుతౌ మహచ్ఛబ్దో యథా న సాంఖ్యాభిమతద్వితీయసత్తామాత్రతత్త్వవాచీ, ఆత్మశబ్దప్రయోగాత్, తద్వన్న వైదికావ్యక్తశబ్దోఽపి ప్రధానవాచీ. అతః శరీరమేవావ్యక్తశబ్దితమితి సిద్ధమ్.

కస్మాత్? మంత్రవర్ణాత్. 'అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం బహ్వీః ప్రజాస్సృజమానాం సరూపాః అజో హ్యేకో జుషమాణోఽనుశేతే జహాత్యేనాం భుక్తభోగామజోఽన్య' ఇతి. అత్ర హి మంత్రే లోహితశుక్లకృష్ణశబ్దైరజస్సత్త్వతమాంస్యభిధీయంతే. లోహితంరజః రంజనాత్మకత్వాత్, శుక్లం సత్త్వం ప్రకాశాత్మకత్వాత్, కృష్ణం తమః ఆవరణాత్మకత్వాత్, తేషాం సామ్యావస్థావయవధర్మైర్వ్యపదిశ్యతే లోహితశుక్లకృష్ణేతి. న జాయత ఇతి చాజా స్యాత్, 'మూలప్రకృతిరవికృతి'రిత్యభ్యుపగమాత్. నన్వజాశబ్దశ్ఛాగాయాం రూఢః. బాఢమ్, సాతు రూఢిరిహ నాశ్రయితుం శక్యా, విద్యాప్రకరణాత్, సా చ బహ్వీః ప్రజాస్త్రైగుణ్యాన్వితా జనయతి, తాం ప్రకృతిం అజో హ్యేకః పురుషః జుషమాణః ప్రీయమాణః సేవమానో వాఽనుశేతే, తామేవావిద్యయాత్మత్వేనోపగమ్య సుఖీ దుఃఖీ మూఢోఽహమిత్యవి

యాసిద్ధిః, సిద్ధాంతే తత్సిద్ధిరితి. పూర్వవద్ద్రష్టవ్యమ్. రాగహేతుత్వాదిగుణయోగాల్లోహితాదిశబ్దైరజ ఆదిగుణలాభేఽపి కథం ప్రధానలాభస్తత్రాహ—తేషాం సామ్యేతి. అవయవాః ప్రధానస్య రజ ఆదయస్తేషాం ధర్మా రంజనీయత్వాదయః తైర్నిమిత్తైర్లోహితాదిశబ్దైః ప్రధానముచ్యత ఇత్యర్థః. గుణాభేదాత్ప్రధానలాభ ఇతి భావః. తత్రాజాశబ్దం యోజయతి— నేతి.'రూఢిర్యోగమపహరతీ'తి న్యాయేన శంకతే—నన్వితి. రూఢ్యసంభవాద్యోగ ఆశ్రయణీయ ఇత్యాహ—బాఢమితి. ప్రజాశబ్దితప్రకృతిత్వపురుషభేదలింగాభ్యామపి ప్రధానప్రత్యభిజ్ఞేత్యాహ—సా చేత్యాదినా. ప్రజాయంత ఇతి ప్రజాః మహదాదయః త్రైగుణ్యం సుఖదుఃఖమోహాః. అనుశయనం వివృణోతి—తామేవావిద్యయేతి. అవివేకేనేత్యర్థః. విషయధీర్భోగః గుణభిన్నాత్మ

పూర్వమవ్యక్తశబ్దమాత్రేణ ప్రధానస్యాప్రత్యభిజ్ఞాయామప్యత్ర త్రిగుణత్వాదిలింగోపేతాదజాశబ్దాత్ప్రత్యభిజ్ఞా అస్త్వితి ప్రత్యుదాహరణసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే బ్రహ్మణి సమన్వయాసిద్ధిః, సిద్ధాంతే తత్సిద్ధిరితి ఫలభేదః. శ్వేతాశ్వతరోపనిషది శ్రూయతే—'అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణామ్...'ఇత్యాది. తత్ర కిమజాశబ్దేన ప్రధానముచ్యతే, ఉత తేజోబన్నాత్మికావాంతరప్రకృతిరితి సంశయే, న జాయత ఇత్యజా సాంఖ్యసిద్ధా ప్రకృతిరితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—న

వేకితయా సంసరతి, అన్యః పునః అజః పురుషః ఉత్పన్నవివేకజ్ఞానో విరక్తో జహాతి ఏనాం ప్రకృతిం భుక్తభోగాం కృతభోగాపవర్గాం పరిత్యజతి ముచ్యత ఇత్యర్థః, తస్మాచ్ఛ్రుతిమూలైవ ప్రధానాదికల్పనా కాపిలానామిత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః.—నానేన మంత్రేణ శ్రుతిమూలత్వం సాంఖ్యవాదస్యశక్యమాశ్రయితుమ్.న హ్యయం మంత్రః స్వాతంత్ర్యేణ కంచిదపి వాదం సమర్థయితుముత్సహతే. సర్వత్రాపి యయా కయాచిత్కల్పనయాఽజాత్వాదిసంపాదనోపపత్తేస్సాంఖ్యవాద ఏవేహాభిప్రేత ఇతి విశేషావధారణకారణాభావాత్ చమసవత్.యథాహి, 'అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్నః' ఇత్యస్మిన్మంత్రే స్వాతంత్ర్యేణాయం నామాసౌ చమసోఽభిప్రేత ఇతి న శక్యతే నియంతుమ్, సర్వత్రాపి యథాకథంచిదర్వాగ్బిలత్వాదికల్పనోపపత్తేః. ఏవమిహాప్యవిశేషోఽజామేకామిత్యస్య మంత్రస్య నాస్మిన్మంత్రే ప్రధానమేవాఽజాభిప్రేతేతి శక్యతే నియంతుమ్.

తత్ర తు 'ఇదం తచ్ఛిర ఏష హ్యర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్నః, ఇతి వాక్యశేషాచ్చమసవిశేషప్రతిపత్తిర్భవతి, ఇహ పునః కేయమజా ప్రతిపత్తవ్యేతి. అత్ర బ్రూమః.—

ఖ్యాతిరపవర్గః. సిద్ధాంతయతి—ఏవంప్రాప్త ఇతి.మాయాదావపి సాధారణాన్మంత్రాద్విశేషార్థగ్రహో న యుక్తః విశేషగ్రహహేతోః ప్రకరణాదేరభావాదితి హేతుం వ్యాఖ్యాయ దృష్టాంతం వ్యాచష్టే—చమసవదితి. సర్వత్రేతి—గిరిగుహాదావపి.

౯. ఉత్తరసూత్రవ్యావర్త్యాం శంకామాహ—తత్ర త్విదమితి. చతుర్విధస్య జరాయుజాండజస్వేదజోద్భిజ్జరూపస్యేత్యర్థః. స్మృత్యుక్తా కుతో న గ్రాహ్యేతి

ప్రధానస్యాసాధారణ్యేనాత్ర ప్రత్యభిజ్ఞాపకం కించిత్సమస్తి,లోహితాదిశబ్దానాం వర్ణవిశేష ఏవ రూఢత్వాత్, న రజఆదౌ. న జాయత ఇత్యజేత్యన్యత్రాపి సాధారణ్యాదత్ర నిర్ధారణాభావే దృష్టాంతః—చమసవత్. యథా 'అర్వాగ్బిలశ్చమసః' ఇత్యాదావయం చమస ఇత్యవధారణం న సంభవతి, కథంచిదర్వాగ్బిలత్వాదేః అన్యత్రాప్యవిశేషాత్; ఏవమజామంత్రేఽప్యజాత్వాదేరవిశేషాన్న ప్రధాననిర్ణయ ఇతి అశబ్దం ప్రధానమిత్యర్థః.

సూ. జ్యోతిరుపక్రమాతు తథాహ్యధీయతఏకే. ౯.

పరమేశ్వరాదుత్పన్నా జ్యోతిః ప్రముఖా తేజోఽబన్న లక్షణా చతుర్విధస్య భూతగ్రామస్య ప్రకృతిభూతే యమజా ప్రతిపత్తవ్యా. తు శబ్దోఽవధారణార్థః. భూతత్రయలక్షణైలేయమజా విజ్ఞేయా న గుణత్రయలక్షణా. కస్మాత్? తథా హ్యేకే శాఖినస్తేజోఽబన్నానాం పరమేశ్వరాదుత్పత్తిమామ్నాయ తేషామేవ రోహితాదిరూపతామామనంతి 'యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యే'తి. తాన్యేవేహ తేజోఽబన్నాని ప్రత్యభిజ్ఞాయంతే, రోహితాదిశబ్దసామాన్యాత్, రోహితాదీనాం చ శబ్దానాం రూపవిశేషేషు ముఖ్యత్వాత్, భాక్తత్వాచ్చ గుణవిషయత్వస్య, అసందిగ్ధేన చ సందిగ్ధస్య నిగమనం న్యాయ్యం మన్యంతే, తథేహాపి 'బ్రహ్మవాదినో వదంతి కిం కారణం బ్రహ్మే' త్యుపక్రమ్య 'తే ధ్యానయోగానుగతా అపశ్యన్దేవాత్మశక్తిం స్వగుణైర్నిగూఢా'

శంకతే—కస్మాదితి. శ్రుతేశ్శ్రుత్యంతరాదర్థగ్రహో యుక్తః. 'సాజాత్యాస్మాలానపేక్షత్వాచ్చే'త్యాహ—తథాహీతి. శాఖినశ్ఛందోగాః. కించ రోహితాదిశబ్దైరపి ద్రవ్యలక్షణా న్యాయ్యా అవ్యవధానాన్న తు రంజనీయత్వాదిగుణవ్యవహితా సత్త్వాదిగుణలక్షణేత్యాహ—రోహితాదీనాం చేతి. నను శాఖాంతరేణ శాఖాంతరస్థమంత్రస్య నిర్ణయః కథమిత్యత ఆహ—అసందిగ్ధేనేతి. సర్వశాఖాప్రత్యయన్యాయాదితి భావః. యథా శాఖాంతరవాక్యాన్న ప్రధానగ్రహస్తథేహాపి శ్వేతాశ్వతరోపనిషది మాయాప్రకరణాన్న తద్గ్రహ ఇత్యాహ—తథేతి. సృష్ట్యాదౌ కిం సహాయం బ్రహ్మేతి విమృశ్యతే, బ్రహ్మవాదినో ధ్యానయోగేన పరమాత్మానమనుప్రవిష్టాస్సంతః తత్రైవ దేవ

నను కేయమజా ప్రతిపత్తవ్యేత్యత్రాహ—

జ్యోతిస్తేజ ఉపక్రమే యస్యాః తేజోబన్నలక్షణాయాః సా జ్యోతిరుపక్రమా. తుశబ్దోఽవధారణే. సైవేహ నిర్ధారణీయా, న ప్రధానమ్. కస్మాత్, తథా హ్యధీయత ఏకే. హి యస్మాత్ ఏకే ఛందోగాః తేజోబన్నాత్మికాయాః ప్రకృతేః

మితి, పారమేశ్వర్యాశ్చ శక్తేస్సమస్తజగద్విధాయిన్యా వాక్యోప
క్రమేఽవగమాత్, వాక్యశేషేఽపి 'మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యా
న్మాయినంతు మహేశ్వర'మితి. 'యో యోనిం యోనిమధితిష్ఠత్యేక'ఇతి
చ తస్యా ఏవావగమాత్, న స్వతంత్రా కాచిత్ప్రకృతిః ప్రధానం
నామాజామంత్రేణామ్నాయత ఇతి శక్యతే వక్తుం ప్రకరణాత్తు సైవ
దైవీశక్తిరవ్యాకృతనామరూపా నామరూపయోః ప్రాగవస్థానేనాపి
మంత్రేణామ్నాయత ఇత్యుచ్యతే. తస్యాశ్చ స్వవికారవిషయేణ
త్రైరూప్యముక్తమ్. కథం పునస్తేజోఽబన్నానాం త్రైరూప్యేణ
త్రిరూపాఽజా ప్రతిపత్తుం శక్యతే. యావతా న తావత్తేజోఽబన్నేష్వ
జాకృతిరస్తి, న చ తేజోఽబన్నానాం జాతిశ్రవణాదజాతినిమిత్తోఽప్య
జాశబ్దస్సంభవతీత్యత ఉత్తరం పఠతి.

స్యాత్మభూతామైక్యేనాధ్యస్తాం శక్తిం పరతంత్రాం మాయాం సత్త్వాదిగుణవతీం బ్రహ్మణ స్సహాయామపశ్యన్నిత్యన్వయః. మాయాయా ఏకత్వేఽపి తదంశానాం జీవోపాధీనాం తత్తత్సంఘాతయోనీనామవిద్యాఖ్యానాం భేదాద్వీప్సా, అవ్యాకృతే అనభివ్యక్తే నామరూపే యస్యాం సా. అనేన 'తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీ'దితి శ్రుత్యంతరప్రసిద్ధిరుక్తా. తస్యాం శక్తౌ వ్యక్తావ్యక్తకార్యలింగకానుమానం సూచయతి—నామేతి. మాయాయా రోహితాదిరూపవత్త్వం కథమిత్యత ఆహ—తస్యా ఇతి. విషయ ఆశ్రయః, ఏవం ప్రకరణబలాన్మాయైవాజేతి భాష్యకృన్మతం. ఛాందోగ్య శ్రుత్యా తేజోఽబన్నలక్షణాఽవాంతరప్రకృతిరజేతి సూత్రకృన్మతేనోత్తరసూత్ర వ్యావర్త్యం శంకతే—కథమితి. కిం తేజోఽబన్నేష్వజాశబ్దో రూఢః న జాయత ఇతి యౌగికో వా? నాద్యః తేష్వజాత్వజాతేరసత్త్వాదిత్యాహ—యావతేతి. యత ఇత్యర్థః. అతో న రూఢ ఇతి శేషః. న ద్వితీయ ఇత్యాహ—న చేతి. జాతిర్జన్మ అజాతిరజన్మ.

యదగ్నే రోహితం రూపమ్' ఇత్యాదినా రోహితాదిరూపవత్త్వామధీయతే సమామనన్తి, తథేహ లోహితాదిశబ్దసామ్యాత్తాన్యేవ తేజోబన్నాని ప్రత్యభిజ్ఞాయంతే ఇతి సమంజసమ్.

సూ. కల్పనోపదేశాచ్చ మధ్వాదివదవిరోధః. ౧౦.

నాయమజాకృతినిమిత్తోఽజాశబ్దః నాపి యౌగికః కిం తర్హి కల్పనోపదేశోఽయమజా రూపకక్లృప్తిస్తేజోఽబన్నలక్షణాయాశ్చరాచరయోనేరుపదిశ్యతే. యథా హి లోకే యదృచ్ఛయా కాచిదజా లోహిత శుక్ల కృష్ణవర్ణా స్యాత్ బహుబర్కరాసరూపబర్కరా చ తాం చ కశ్చిదజో జుషమాణోఽనుశయీత కశ్చిచ్చైనాం భుక్తభోగాం జహ్యాదేవమియమపి తేజోఽబన్నలక్షణా భూతప్రకృతిస్త్రివర్ణా బహుసరూపం చరాచరలక్షణం వికారజాతం జనయతి, అవిదుషా చ క్షేత్రజ్ఞేనోపభుజ్యతే, విదుషా చ పరిత్యజ్యత ఇతి. న చేదమాశంకితవ్యమేకః క్షేత్రజ్ఞోఽనుశేతేఽన్యో జహాతీతి, అతః క్షేత్రజ్ఞభేదః పాకమూర్థికః పరేషామిష్టః ప్రాప్నోతీతి. న హీయం క్షేత్రజ్ఞభేదప్రతిపిపాదయిషా కింతు బంధమోక్షవ్యవస్థాప్రతిపిపాదయిషైవైషా. ప్రసిద్ధం తు భేదమనూద్య బంధమోక్షవ్యవస్థా ప్రతిపాద్యతే, భేదస్తూపాధినిమిత్తో మిథ్యాజ్ఞానకల్పితో న పారమార్థికః 'ఏకో దేవస్సర్వ

---

౧౦. లౌకికాఽజాశబ్దసాదృశ్యకల్పనయా తేజోఽబన్నానామజాత్వోపదేశాద్గౌణోఽయం శబ్ద ఇతి పరిహరతి—కల్పనేతి. అనియమో యదృచ్ఛా. బర్కరో బాలపశుః. యదుక్తం జీవభేన ప్రధానవాదప్రత్యభిజ్ఞేతి తన్నేత్యాహ—న చేదమితి. వ్యవస్థార్థో భేదోఽప్యర్థాత్ప్రతిపాద్యత ఇత్యాహ—ప్రసిద్ధం త్వితి. సత్య ఏవ ప్రసిద్ధ ఇత్యత ఆహ—భేదస్త్వితి. కల్పనోపదేశే దృష్టాంతం వ్యాచష్టే—

నన్వజాశబ్దస్య ఛాగే రూఢత్వాత్కథం తేజోబన్నాత్మకప్రకృతిపరత్వమిత్యత ఆహ—

చశబ్దః శంకానిరాసార్థః. తేజోబన్నాత్మకప్రకృతౌ నాజాత్వానుపపత్తిః. కుతః, కల్పనోపదేశాత్ యథా లోకే ప్రసిద్ధామజాం భుక్తభోగామేకోఽజస్త్యజతి అన్యస్తామనువర్తతే, ఏవం త్యాగభోగయోః కార్యకారణసంఘాతాద్యుపాదానతేజోబన్నాత్మకప్రకృతేః సామ్యద్యోతనార్థం కల్పనయా అజాత్వస్యోపదేశాత్. యథా

భూతేషు గూఢ స్సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాంతరాత్మే’ త్యాదిశ్రుతిభ్యః. మధ్వాదివదిత్యస్యాయమర్థః — యథాదిత్యస్యామధునో మధుత్వం వాచశ్చాధేనో ర్ధేనుత్వం ద్యులోకాదీనాం చానగ్నీనామగ్నిత్వమిత్యేవం జాతీయకం కల్ప్యతే, ఏవమిదమనజాయా అజాత్వం కల్ప్యత ఇత్యర్థః, తస్మాదవిరోధ స్తేజోఽబన్నేష్వజాశబ్దప్రయోగస్య—ఇతి ద్వితీయాధికరణమ్.

సూ. న సంఖ్యోపసంగ్రహాదపి నానాభావాదతిరేకాచ్చ. ౧౧.

ఏవం పరిహృతేఽప్యజామంత్రే పునరప్యన్యస్మాన్మంత్రాత్సాంఖ్యాః

మధ్వితి.న చ యోగస్య ముఖ్యవృత్తిత్వాత్తేన ప్రధానగ్రహో న్యాయ్య ఇతి వాచ్యం రూఢ్యర్థానపేక్షాద్యోగాత్తదాశ్రితగుణలక్షణాయా బలీయస్త్వాద్గుణవృత్తౌ హి రూఢిరాశ్రితా భవతి. తథా చ రోహితాదిశబ్దసమభివ్యాహారానుగృహీతయా రూఢ్యాశ్రితయా గుణవృత్త్యా ప్రధానే యోగం బాధిత్వాఽవాంతరప్రకృతిరజాశబ్దేన గ్రాహ్యా యథా మధ్వాదిశబ్దైః ప్రసిద్ధమధ్వాద్యాశ్రితగుణలక్షణయా ఆదిత్యాదయో గృహ్యంతే తద్వత్, తస్మాదబ్దం ప్రధానమితి సిద్ధమ్.

ఇతిద్వితీయాధికరణమ్.

౧౧. *న సంఖ్యోపసంగ్రహాదపి నానాభావాదతిరేకాచ్చ* పంచజనశబ్దస్సాంఖ్యతత్త్వపరోఽన్యపరో వేతి యోగరూఢ్యోరనిశ్చయాత్సంశయే యథా తత్త్వవిద్యాధికారే ఛాగాయాం తాత్పర్యాభావాదజాపదేరూఢిత్యాగ స్తథాపంచమనుష్యేషు తాత్పర్యాభావాజ్జనశబ్దేన రూఢిం త్యక్త్వా తత్త్వాని గ్రాహ్యాణీతి దృష్టాంతసంగతిం

మధుభిన్నాదిత్యస్య ‘అసౌ వాదిత్యో దేవమధు’ ఇతి మధుత్వోపదేశః, తద్వదజాభిన్నాయాః ప్రకృతేః అజాత్వోపదేశే న కశ్చిద్విరోధః. తస్మాన్నాత్ర ప్రధానస్యావకాశ ఇత్యశబ్దం ప్రధానమితి సిద్ధమ్. ౧౦

పూర్వమాధ్యాత్మికాధికారే ప్రసిద్ధచ్ఛాగగ్రహణాయోగాత్ అజా తేజఆదికేత్యుక్తమ్. తథా ‘యస్మిన్పంచ పంచజనాః’ ఇతి మంత్రే పంచజనశబ్దేన ప్రసిద్ధమనుష్యగ్రహణాయోగాత్సాంఖ్యాభిమతపంచవింశతితత్త్వగ్రహణమస్త్వితి దృష్టాంతసంగత్యేదమాహ—

అత్ర ఫలం పూర్వవద్ద్రష్టవ్యమ్. బృహదారణ్యకే శ్రూయతే—‘యస్మిన్పంచ

ప్రత్యవతిష్ఠతే 'యస్మిన్పంచపంచజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠితః తమేవ మన్య ఆత్మానం విద్వాన్బ్రహ్మామృతోఽమృత' మితి, అస్మిన్మంత్రే పంచ పంచజనా ఇతి పంచసంఖ్యావిషయాఽపరా పంచసంఖ్యా శ్రూయతే పంచశబ్దద్వయదర్శనాత్, త ఏతే పంచపంచకాః పంచవింశతిస్సంపద్యంతే. తయా చ పంచవింశతిసంఖ్యయా యావంతస్సంఖ్యేయా ఆకాంక్ష్యంతే తావంత్యేవ చ తత్త్వాని సాంఖ్యైస్సంఖ్యాయంతే. "మూలప్రకృతిరవికృతిర్మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయస్సప్త. షోడశకశ్చ వికారో న ప్రకృతిః న వికృతిః పురుష" ఇతి. తయా శ్రుతిప్రసిద్ధయా పంచవింశతి సంఖ్యయా తేషాం స్మృతిప్రసిద్ధానాంపంచవింశతితత్త్వానాముపసంగ్రహాత్ప్రాప్తం తావచ్ఛ్రుతిమత్త్వమేవ ప్రధానాదీనామ్, తతో బ్రూమః. న సంఖ్యోపసంగ్రహాదపి ప్రధానాదీనాం శ్రుతిమత్త్వం ప్రత్యాశా కర్తవ్యా, కస్మాత్, నానాభావాత్. నానా హ్యేతాని పంచవింశతి స్తత్త్వాని,

---

సూచయన్మంత్ర ముదాహృత్య పూర్వపక్షయతి—ఏవమిత్యాదినా. ఫలం పూర్వవత్, ప్రాణచక్షుశ్శ్రోత్రాన్నమనాంసి వాక్యశేషస్థాః పంచజనాః పంచ, తత్ర చత్వారః సూత్రం అన్నం విరాట్ తయోః కారణమవ్యాకృత మాకాశశ్చ యస్మిన్నధ్యస్తాస్తమే వాత్మానమమృతం బ్రహ్మ మన్యే తస్మాన్న నాద్విద్వానహమమృతోఽస్మీతి మంత్రదృశో వచనం. నన్వస్తు పంచత్వవిశిష్టేషు పంచజనేషు పునః పంచత్వాన్వయాత్పంచవింశతి సంఖ్యాప్రతీతి స్తావతా కథం సాంఖ్య తత్త్వగ్రహ ఇత్యాశంక్య సంఖ్యాయా ధర్మ్యాకాంక్షాయాం తత్త్వాని గ్రాహ్యాణీత్యాహ—తయా చేతి. జగతో మూలభూతా ప్రకృతి స్త్రిగుణాత్మకం ప్రధానమనాదిత్వాదవికృతిః కస్యచిత్కార్యం న భవతీత్యర్థః. మహదహంకారః పంచతన్మాత్రాణీతి సప్తప్రకృతయో వికృతయశ్చ, తత్ర మహాన్ప్రధానస్య వికృతిరహంకారస్య ప్రకృతిః అహంకారః తామసః పంచతన్మాత్రాణాం శబ్దాదీనాం ప్రకృతిః సాత్త్విక ఏకాదశేంద్రియాణాం, పంచతన్మాత్రాశ్చ పంచానాం స్థూలభూతానామాకాశాదీనాం ప్రకృతయః, పంచస్థూలభూతాన్యేతాన్యేకాదశేంద్రియాణి చేతి షోడశసంఖ్యాకో గణో వికార ఏవ న ప్రకృతిః, తత్త్వాంతరోపాదానత్వాభావాత్, పురుషస్తూదాసీన ఇతి సాంఖ్యకారికార్థః. సంఖ్యయా తత్త్వానాముపసంగ్రహాచ్ఛబ్దవత్త్వమితి ప్రాప్తే సిద్ధాంతయతి—నేతి. సాంఖ్యీయతత్త్వావిరుద్ధం

పంచజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠితః' ఇత్యాది. తత్ర కిం పంచజనశబ్దేన మూలప్రకృ

నైషాం పంచశః పంచశస్సాధారణో ధర్మోఽస్తి, యేన పంచవింశతే రంతరా శేఽపరాః పంచపంచసంఖ్యా నివిశేరన్, న హ్యేకనిబంధనమంతరేణనానాభూతేషు ద్విత్వాదికాస్సంఖ్యా నివిశంతే. అథోచ్యేత పంచవింశతిసంఖ్యైవేయమవయవద్వారేణోపలక్ష్యతే. యథా "పంచసప్త చ వర్షాణి న వవర్ష శతక్రతు" రితి. ద్వాదశవార్షికీమనావృష్టిం కథయంతి తద్వదితి, తదపి నోపపద్యతే. అయమేవాస్మిన్పక్షే దోషో యల్లక్షణాశ్రయణీయా స్యాత్. పరశ్చాత్ర పంచశబ్దో జనశబ్దేన సమస్తః

నానాత్వమిష్టమిత్యత ఆహ—నైషామితి. పంచసు పంచసు సాధారణస్యేతరపంచకాద్వ్యావృత్తస్య ధర్మస్యాభావోత్ర నానాత్వం వివక్షితమిత్యర్థః. యద్యపి జ్ఞానకర్మేంద్రియేషు దశసు జ్ఞానకరణత్వం కర్మకరణత్వం చ పంచకద్వయేఽస్తి పంచ తన్మాత్రాసు పంచసు స్థూలప్రకృతిత్వం చ తథాపి యస్మిన్నిత్యాత్మేన ఆకాశస్య చ పృథగుక్తేస్సత్త్వరజస్తమోమహదహంకారాః పంచ కర్తవ్యాః. మనశ్చత్వారిభూతాని చ పంచ. అస్మిన్పంచకద్వయే మిథోనువృత్తేతరపంచకవ్యావర్తకధర్మో నాస్తీత్యభిప్రాయః మాస్త్వత్యత ఆహ—యేనేతి. ధర్మేణేత్యర్థః. తదేవ స్ఫుటయతి—న హీతి. మహాసంఖ్యాయామవాంతరసంఖ్యాః కంచిద్ధర్మమాదాయ ప్రవిశంతి, యథా ద్వావశ్వినౌ సప్తర్షయోఽష్టౌ వసవశ్చేతి ప్రజాపతిస్సప్తదశేత్యత్రాశ్విత్వాదికమాదాయ ద్విత్వాదయః ప్రవిశంతి నాన్యథేత్యర్థః. పంచశబ్దద్వయేనస్వవాచ్యన్యూనసంఖ్యాద్వారేణ తద్వ్యాప్య మహాసంఖ్యైవ లక్ష్యత ఇతి సదృష్టాంతం శంకతే—అథేతి. ముఖ్యార్థస్య వక్ష్యమాణత్వాల్లక్షణానయుక్తేతి పరిహరతి—తదపి నేతి. పంచజనశబ్దయోరసమాసమంగీకృత్య పంచవింశతిసంఖ్యాప్రతీతిర్నిరస్తా. సంప్రతి సమాసనిశ్చయాన్న తత్ప్రతీతిరిత్యాహ—పరశ్చేతి. సమాసహేతుమాహ—భాషికేతి. అయమర్థః. అస్మిన్మంత్రే ప్రథమః పంచశబ్ద ఆద్యుదాత్తః. ద్వితీయస్సర్వానుదాత్తః. జనశబ్దశ్చాంతోదాత్తః. తథా చ న ద్వితీయపంచజనశబ్దయోస్సమాసం వినాంత్యస్యాకారస్యోదాత్తత్వం పూర్వేషామనుదాత్తత్వం చ ఘటతే. 'సమాసస్యే'తి సూత్రేణ సమాసస్యాంతోదాత్తత్వవిధానాత్. 'అనుదాత్తం పదమేకవర్జ'మితి చ సూత్రేణ యస్మిన్ పదే ఉదాత్తస్స్వరితో వా యస్య వర్ణస్య విధీయతే తమేకం వర్జయిత్వావశిష్టం తత్పదమనుదాత్తం భవతీతి విధానాచ్చ ఏవం మాం

త్యాగేని పంచవింశత్యేతత్త్వాన్యుచ్యంతే, ఉత వాక్యశేషగతాః ప్రాణాదయ ఇతి సంశయే, తత్త్వానీతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—అస్మిన్మంత్రే శ్రూయమాణయా పంచవింశతి

పంచజనా ఇతి,పారిభాషికస్వరేణైకపదత్వనిశ్చయాత్ ప్రయోగాంతరే చ 'పంచానాం త్వా పంచజనానా' మిత్యైకపద్యైకస్వర్యైకవిభక్తికత్వావగమాత్, సమస్తత్వాచ్చ న వీప్సా పంచపంచేతి. తేన న పంచకద్వయగ్రహణం పంచపంచేతి, న చ పంచసంఖ్యయా ఏకస్యాః పంచ

త్రికాంతోదాత్తస్వరేణైకపదత్వనిశ్చయః. భాషికాఖ్యే తు శతపథబ్రాహ్మణస్వరవిధాయకగ్రంథే 'స్వరితోఽనుదాత్తో'వేతి సూత్రేణ యో మంత్రదశాయామనుదాత్తస్స్వరితో వా స బ్రాహ్మణదశాయాముదాత్తో భవతీత్యపవాద ఆశ్రితః,తథా చాంత్యాదాకారాత్పూర్వేషామనుదాత్తానాముదాత్తత్వం బ్రాహ్మణావస్థాయాం ప్రాప్తం, 'ఉదాత్తమనుదాత్తమనంత్య'మితి సూత్రేణ మంత్రదశాయాముదాత్తస్యానంత్యస్య పరలగ్నతయోచ్చార్యమాణస్యానుదాత్తత్వం విహితం, తథా చాత్ర నకారాదుపరితన ఆకారఆకాశశ్చేత్యనేన శ్లిష్టతయా పఠ్యమానోఽనుదాత్తో భవతి,అయమంతానుదాత్తస్వరో పారిభాషికః తేన బ్రాహ్మణస్వరేణైకపదత్వం నిశ్చీయత ఇతి. ప్రకటార్థకారైస్తు పాఠకప్రసిద్ధాంతోదాత్తస్వరో పారిభాషిక ఇతి వ్యాఖ్యాతం, తద్వ్యాఖ్యానం కల్పతరుకారైర్దూషితం. అంతానుదాత్తం హి సమామ్నాతారః పంచజనశబ్దమధీయత ఇతి పాఠకప్రసిద్ధిరసిద్ధేతి తథా చ పంచపంచజనా ఇతి మాంత్రికాంతోదాత్తస్స్వరః యస్మిన్ పంచపంచజనా ఇత్యంతానుదాత్తో బ్రాహ్మణస్వర ఇతి విభాగః, ఉభయథాప్యైకపద్యాత్సమాససిద్ధిరితి. తైత్తిరీయకప్రయోగాదప్యేకపదత్వమిత్యాహ—ప్రయోగాంతరేచేతి. ఆజ్యాత్వా త్వాం పంచానాం పంచజనానాందేవవిశేషాణాం యంత్రాయ ధర్త్రాయగృహ్ణామీత్యాజ్యగ్రహణ మంత్రశేషః. దేవతానాం కర్మణి యంత్రవదవస్థితం శరీరం తదేవ ధర్త్రం,ఇహాముత్ర భోగాధారస్తస్మై,తస్యా,వైకల్యార్థమితి యజమానోక్తిః,అస్తు సమాసస్తతః కిమిత్యత ఆహ—సమస్తత్వాచ్చేతి. ఆవృత్తిర్వీప్సా తదభావే పంచకద్వయాగ్రహణాత్పంచవింశతిసంఖ్యాప్రతీతిరసిద్ధేతి భావః. జనపంచకమేకం పంచకానాం పంచకం ద్వితీయమితి పంచకద్వయం తస్య పంచపంచేతి గ్రహణం నేత్యక్షరార్థః. కిం చాసమాసపక్షేఽపి కిం పంచశబ్దద్వయోక్తయోః పంచత్వయోః పరస్పరాన్వయః కిం వా తయోశ్శుద్ధజనైరన్వయః అథవా పంచత్వవిశిష్టైర్జనైరపరస్య పంచత్వస్యాన్వయః, నాద్య ఇత్యాహ—న చ పంచసంఖ్యయా ఇతి—విశేషణమన్వయః. అనన్వయే హేతుమాహ—ఉపసర్జన

సంఖ్యయాస్మృతిసిద్ధపంచవింశతితత్త్వానాముపసంగ్రహాదపి న ప్రధానస్య శబ్దవత్త్వమ్. కుతః,నానాభావాత్ తేషాం పంచానాం పంచకానామేకపంచకపర్యాప్తాన్యపంచకవ్యావృత్తధర్మవత్త్వాభావేన నానాత్వాత్. నానాత్వేఽపి కథంచిత్పంచవింశతి

సంఖ్యయాఽపరయా విశేషణం పంచపంచకా ఇతి, ఉపసర్జనస్య విశేషణేనాసంయోగాత్. నన్వాపన్నపంచసంఖ్యాకా జనా ఏవ పునః పంచసంఖ్యయా విశేష్యమాణాః పంచవింశతిః ప్రత్యేష్యంతే. యథా పంచపంచపూల్య ఇతి పంచవింశతిః పూలాః ప్రతీయంతే తద్వత్, నేతి బ్రూమః, యుక్తం యత్పంచపూలీశబ్దస్య సమాహారాభిప్రాయత్వాత్కతీతి సత్యాం భేదాకాంక్షాయాం పంచపంచపూల్య ఇతి విశేషణం, ఇహ తు పంచజనా ఇత్యాదిత ఏవ భేదోపాదానాత్కతీత్యసత్యాం భేదాకాంక్షాయాం న పంచపంచజనా ఇతి విశేషణం భవేత్, భవదపీదం విశేషణం పంచసంఖ్యాయా ఏవ భవేత్, తత్ర చోక్తో దోషః, తస్మాత్పఞ్చపంచజనా ఇతి న పంచవింశతితత్త్వాభిప్రాయం, అతిరేకాచ్చ న పంచవింశతితత్త్వాభిప్రాయం, అతిరేకో హి భవత్యాత్మాకాశాభ్యాం పంచవింశతిసంఖ్యాయాః. ఆత్మా తావదిహ ప్రతిష్ఠాం ప్రత్యాధార

స్యేతి. అప్రధానానాం సర్వేషాం ప్రధానేన విశేష్యేణైవాన్వయో వాచ్యః, గుణానాం పరస్పరాన్వయే వాక్యభేదాపాతాదిత్యర్థః. ద్వితీయే దశసంఖ్యాప్రతీతిస్స్యాన్న పంచవింశతిసంఖ్యాప్రతీతిః. తృతీయముత్థాపయతి—నన్వితి. పంచత్వవిశిష్టేషు పంచత్వాంతరాన్వయే విశేషణీభూతపంచత్వేఽపి పంచత్వాన్వయాత్పంచవింశతిత్వప్రతీతిరిత్యర్థః. దృష్టాంతవైషమ్యేణ పరిహరతి—నేతి బ్రూమ ఇతి. పంచానాం పూలానాం సమాహార ఇత్యత్ర 'సంఖ్యాపూర్వో ద్విగురి'తి సమాసో విహితః. తతో 'ద్విగో'రితి సూత్రేణ జీపో విధానాత్ సమాహారప్రతీతౌ సమాహారాః కతీత్యాకాంక్షాయాం సత్యాం పంచేతి పదాంతరాన్వయో యుక్తః, పంచజనా ఇత్యత్ర జీబంతత్వాభావేన సమాహారస్యాప్రతీతేః జనానాం చాదిత ఏవ పంచత్వోపాదానాత్సంఖ్యాకాంక్షాయా అసత్త్వాత్పంచేతి పదాంతరం నాన్వేతి ఆకాంక్షాధీనత్వాదన్వయస్యేత్యర్థః. భేదో విశేషణం. నను జనానాం నిరాకాంక్షత్వేఽపి తద్విశేషణీభూతపంచత్వాని కతీత్యాకాంక్షాయాం పంచత్వాంతరం విశేషణం భవిత్విత్యాశంక్య తే—భవదపీతి. నోపసర్జనస్యోపసర్జనాంతరేణాన్వయః కింతు ప్రధానేనైవేతి నోపసర్జనస్యాయవిరోధాదయుక్తమితి పరిహరతి—తత్ర చేతి. ఏవం నానాభావాదితి వ్యాఖ్యాయ అతిరేకాచ్చేతి వ్యాచష్టే—అతిరేకాచ్చేత్యాదినా. అతిరేక ఆధిక్యం జనశబ్దితపంచవింశతితత్త్వేష్వాత్మాన్తర్భా

సంఖ్యాంగీకారే బాధకాంతరమాహ—అతిరేకాచ్చ. అస్మిన్ [illegible]

త్వేన నిర్దిష్టః, యస్మిన్నితి సప్తమీసూచితస్య 'తమేవమన్య ఆత్మాన' మిత్యాత్మత్వేనానుకర్షణాత్.ఆత్మా చ చేతనః పురుషస్స చ పంచవింశతా వంతర్గత ఏవేతి న తస్యైవాధారత్వమాధేయత్వం చ యుజ్యేత, అర్థాంతరపరిగ్రహే వా తత్త్వసంఖ్యాతిరేకస్సిద్ధాంతవిరుద్ధః ప్రసజ్యేత తథా 'ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత' ఇత్యాకాశస్యాపి పంచవింశతా వంతర్గతస్య న పృథగుపాదానం న్యాయ్యమ్, అర్థాంతరపరిగ్రహే చోక్తం దూషణమ్. కథం చ సంఖ్యామాత్రశ్రవణే సత్యశ్రుతానాం పంచవింశతితత్త్వానాముపసంగ్రహః ప్రతీయేత, జనశబ్దస్య తత్త్వేష్వరూఢత్వాత్, అర్థాంతరోపసంగ్రహేఽపి సంఖ్యోపపత్తేః. కథం తర్హి పంచపంచజనా ఇతి, ఉచ్యతే—'దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయా'మితి విశేషస్మరణాత్సంజ్ఞాయామేవ పఞ్చశబ్దస్య జనశబ్దేన సమాసః, తతశ్చ రూఢత్వాభిప్రాయేణైవ కేచిత్పంచజనా నామ వివక్ష్యంతే,న సాంఖ్యతత్త్వాభిప్రాయేణ,తే కతీత్యస్యామాకాంక్షాయాం పునః పంచేతి ప్రయుజ్యతే,

---

తో న వా? నాద్య ఇత్యుక్త్వా ద్వితీయే దోషమాహ—అర్థాంతరేతి. తథాకాశం వికల్ప్య దూషయతి—తథేతి. ఉక్తో దోషస్సంఖ్యాధిక్యం. పంచవింశతిజనా ఆత్మాకాశౌ చేతి సప్తవింశతిసంఖ్యా స్యాదిత్యర్థః. న చ సత్త్వరజస్తమసాం పృథగ్గణనయా నేష్టేతి వాచ్యం, ఆకాశస్య పృథగుక్తివైయర్థ్యాత్ యస్మిన్నిత్యాత్మని తత్త్వానాం ప్రతిష్ఠోక్తివిరోధాత్తవమతే స్వతంత్రప్రధానస్యైవాధారత్వాత్ 'నేహ నానాస్తీ'తి వాక్యశేషవిరోధాచ్చ తవసత్యద్వైతవాదిత్వాత్.కిం చ పంచవింశతిసంఖ్యాప్రతీతావపి న సాంఖ్యీయతత్త్వధీస్సంఖ్యేయమాత్రేణ సంఖ్యాయా యుక్తత్వాదిత్యాహ—కథం చేతి. కిం జనశబ్దాత్తత్త్వగ్రహః ఉత సంఖ్యయేతి కథం శబ్దార్థః. నాద్య ఇత్యాహ—జనేతి. న ద్వితీయ ఇత్యాహ—అర్థాంతరేతి. కిం తదర్థాంతరం యదర్థకమిదం వాక్యమితి పృచ్ఛతి—కథమితి. పంచ చ తే జనాశ్చేతి కర్మధారయాదిసమాసాంతరాత్సంజ్ఞాసమాసస్యాప్తోక్త్యా బలవత్త్వం తావదాహ—ఉచ్యత ఇతి. దిగ్వాచినస్సంఖ్యావాచినశ్చ శబ్దాస్సంజ్ఞాయాం గమ్యమానాయాం సుబంతేనోత్తరపదేన సమస్యంతే. యథా

రాత్మాకాశయోః పంచవింశతి తత్త్వాతిరిక్తత్వాత్సప్తవింశతి తత్త్వప్రాప్త్యాపసిద్ధాంతాపాతః. తస్మాన్నాత్ర ప్రధానాది తత్త్వగ్రహణముచితమ్.

పఞ్చజనానామయే కేచిత్, తే చ పంచైవేత్యర్థః. సప్తర్షయస్సప్తేతి యథా. కే పునస్తే పఞ్చజనా నామేతి తదుచ్యతే.

సూ. ప్రాణాదయో వాక్యశేషాత్. ౧౨.

'యస్మిన్పంచ పంచజనా' ఇత్యత ఉత్తరస్మిన్మంత్రే బ్రహ్మస్వరూప నిరూపణాయ ప్రాణాదయః పఞ్చ నిర్దిష్టాః. 'ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షురుత శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమన్నస్యాన్నం మనసో యే మనో విదు'రితి, తేఽత్ర వాక్యశేషగతాస్సన్నిధానాత్పఞ్చజనా వివక్ష్యంతే. కథం పునః ప్రాణాదిషు జనశబ్దప్రయోగః, తత్త్వేషు వా కథం జన శబ్దప్రయోగః, సమానే తు ప్రసిద్ధ్యతిక్రమే వాక్యశేషవశాత్ప్రాణాదయ ఏవ గృహీతవ్యా భవంతి, జనసంబంధాచ్చ ప్రాణాదయో జనశబ్దభాజో భవంతి. జనవచనశ్చ పురుషశబ్దః ప్రాణేషు ప్రయుక్తః 'తేవా ఏతే పంచ బ్రహ్మపురుషాః' ఇతి, అత్ర 'ప్రాణో హ పితా ప్రాణో హ మాతే'త్యాది చ బ్రాహ్మణమ్. సమాసబలాచ్చ సముదాయస్య

దక్షిణాగ్నిస్సప్తర్షయ ఇత్యాది. అయం చ సమాసస్తత్పురుషభేదః పంచజనశబ్దస్య సంజ్ఞాత్వముక్త్వా సంజ్ఞికథనార్థం సూత్రం గృహ్ణాతి—కే పునస్త ఇతి.

౧౨. శ్రుతాపుతశబ్దోఽప్యర్థః. యే ప్రాణాదిప్రేరకం తత్సాక్షిణమాత్మానం విదుస్తే బ్రహ్మవిద ఇత్యర్థః. పంచజనశబ్దస్య ప్రాణాదిషు కయా వృత్త్యా ప్రయోగః ఇతి శంకతే—కథం పునరితి. యథా తవ తత్త్వేషు జనశబ్దస్య లక్షణయా ప్రయోగ స్తథా మమ ప్రాణాదిషు పంచజనశబ్దస్య లక్షణయేత్యాహ—తత్త్వేష్వితి. తర్హి రూఢ్యతిక్రమసామ్యాత్తత్త్వాన్యేవ గ్రాహ్యాణీత్యత ఆహ—సమానేత్వితి. సన్నిహిత సజాతీయానపేక్షశ్రుతిస్థా ఏవ గ్రాహ్యాః న తు వ్యవహితవిజాతీయసాపేక్షస్మృతిస్థా ఇత్యర్థః. లక్షణాబీజసంబంధమాహ—జనేతి. జనః పంచజన ఇతి పర్యాయః, పురుష మిత్రాదిశబ్దవచ్చ పంచజనశబ్దస్య ప్రాణాదిలక్షకత్వం యుక్తమిత్యాహ—జనవచన శ్చేతి. నను జాయంత ఇతి జనాః మహదాదయః జనకత్వాజ్జనః ప్రధానమితి. యోగ సంభవే కిమితి రూఢిమాశ్రిత్య లక్షణాప్రయాస ఇత్యత ఆహ—సమాసేతి. యథా

నను తే పంచత్వసంఖ్యాకాః పంచజనాః క ఇత్యపేక్షాయామాహ—

ప్రాణ ఏవ ఆదిర్యేషాం ప్రాణచక్షుఃశ్రోత్రాన్నమనసాం తే ప్రాణాదయః

రూఢత్వమవిరుద్ధమ్. కథం పునరసతి ప్రథమప్రయోగే రూఢిశ్శక్యా
శ్రయితుమ్. శక్యోద్భిదాదివదిత్యాహ. ప్రసిద్ధార్థసన్నిధానేన హ్యప్రసి
ద్ధార్థశ్శబ్దః ప్రయుజ్యమానస్సమభివ్యాహారాత్తద్విషయో నియమ్యతే
యథా 'ఉద్భిదా యజేత యూపం ఛినత్తి వేదిం కరోతీ'తి తథాయ
మపిపంచజనశబ్దస్సమాసాన్వాఖ్యానాదవగతసంజ్ఞాభావస్సంజ్ఞ్యాకాంక్షీ
వాక్యశేషసమభివ్యాహృతేషు ప్రాణాదిషు వర్తిష్యతే. కైశ్చిత్తు దేవాః
పితరో గంధర్వా అసురా రక్షాంసి చ పంచజనా వ్యాఖ్యాతాః.
అన్యైశ్చ శ్చత్వారో వర్ణా నిషాదపంచమాః పరిగృహీతాః. క్వచిచ్చ

అశ్వకర్ణశబ్దస్య వర్ణసముదాయస్య వృక్షే రూఢిరేవం పంచజనశబ్దస్య రూఢిరేవ నా
వయవశక్త్యాత్మకో యోగ ఇత్యర్థః. పూర్వకాలికప్రయోగాభావాన్న రూఢిరిత్యాక్షి
పతి—కథమితి. "స్యుః పుమాంసః పఞ్చజనా" ఇత్యమరకోశాదౌ ప్రయోగోఽస్త్యేవ.
తదభావమంగీకృత్యాప్యాహ—శక్యేతి. జనసంబంధాచ్చేతి పూర్వభాష్యే నరేషు
పంచజనశబ్దస్య రూఢిమాశ్రిత్య ప్రాణాదిషు లక్షణోక్తా ఇహ తు ప్రౌఢవాదేన ప్రాణా
దిషు రూఢిరుచ్యత ఇతి మంతవ్యం. సంగృహీతం వివృణోతి—ప్రసిద్ధేత్యాదినా.
'ఉద్భిదా యజేత పశుకామ'ఇత్యత్రోద్భిత్పదం విధేయగుణార్థకం కర్మనామధేయం
వేతి సంశయే ఖనిత్రాదావుద్భిత్పదస్య ప్రసిద్ధేర్యాగనామత్వే ప్రసిద్ధివిరోధాజ్జ్యోతి
ష్టోమే గుణవిధిరితి ప్రాప్తే రాద్ధాంతః. యజేత యాగేనేష్టం భావయేదిత్యర్థః. తత
శ్చోద్భిదేత్యప్రసిద్ధస్య తృతీయాంతస్య యాగేనేత్యనేన ప్రసిద్ధార్థకేన సామానాధికర
ణ్యేన తన్నామత్వం నిశ్చీయతే, ఉద్భినత్తి పశూన్సాధయతీతి ప్రసిద్ధేరవిరోధాదప్ర
కృతజ్యోతిష్టోమే గుణవిధ్యయోగాత్తద్విధా చోద్భిదాఖ్యగుణవతా యాగేనేతి మత్వ
ర్థసంబంధలక్షణాప్రసంగాచ్చేతి కర్మనామైవోద్భిత్పదం. తథా చ్ఛినత్తీతి ప్రసిద్ధార్థ
ఛేదనయోగ్యార్థకశబ్దసమభివ్యాహారాద్దారువిశేషో యూపశబ్దార్థః. కరోతీతి సమ
భివ్యాహారాద్వేదిశబ్దార్థస్సంస్కారయోగ్యస్థండిలవిశేష ఇతి గమ్యతే, తథా ప్రసి
ద్ధార్థకప్రాణాదిశబ్దసమభివ్యాహారాత్పంచజనశబ్దః ప్రాణాద్యర్థక ఇతి నిశ్చీయత ఇత్య
ర్థః. ఏకదేశినాం మతద్వయమాహ—కైశ్చిదిత్యాదినా. శూద్ర్యాం బ్రాహ్మణాజ్జాతో
నిషాదః. శ్రుత్వా పంచజనశబ్దస్యార్థాంతరమాహ—క్వచిచ్చేతి. పాంచజన్యయా

పంచజనశబ్దేనోచ్యంతే. కస్మాత్, వాక్యశేషాత్ 'ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షుః'
ఇత్యాదివాక్యశేషస్థత్వాదిత్యర్థః.

'యత్పాంచజన్యయా విశే'తి ప్రజాపరః ప్రయోగః పంచజనశబ్దస్య దృశ్యతే తత్పరిగ్రహేఽపీహ న కశ్చిద్విరోధః. ఆచార్యస్తు న పంచవింశతేస్తత్త్వానామిహ ప్రతీతిరస్తీత్యేవం పరతయా 'ప్రాణాదయో వాక్యశేషాది'తి జగాద.

భవేయుస్తావత్ప్రాణాదయః పంచజనా మాధ్యందినానాం యేఽన్నం ప్రాణాదిష్వామనంతి కాణ్వానాం తు కథం ప్రాణాదయః పంచజనా భవేయుః యేఽన్నం ప్రాణాదిషు నామనంతీత్యత ఉత్తరం పఠతి.

సూ. జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే. ౧౩.

అసత్యపి కాణ్వానామన్నే జ్యోతిషా తేషాం పంచసంఖ్యా పూర్యతే. తేఽపి హి 'యస్మిన్పంచజనాః' ఇత్యతః పూర్వస్మిన్మంత్రే బ్రహ్మస్వరూపనిరూపణాయైవ జ్యోతిరధీయతే. 'తద్దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతి'రితి. కథం పునరుభయేషామపి తుల్యవదిదం జ్యోతిః పఠ్యమానం సమానమంత్రగతయా పంచసంఖ్యయా కేషాంచిద్గృహ్యతే కేషాంచిన్నేతి, అపేక్షాభేదాదిత్యాహ. మాధ్యందినానాం హి సమానమంత్ర

ప్రజయా విశతీతి విట్ తయా విశా పురుషరూపయేంద్రస్యాహ్వానార్థం ఘోషాస్సృష్టా ఇతి యత్తద్వ్యక్తం ఘోషాతిరేకేణేంద్రాహ్వానాయోగాదితి శ్రుత్యనుసారేణ ప్రజామాత్రగ్రహణేఽపి న విరోధ ఇత్యర్థః. సూత్రవిరోధమాశంక్యాహ—ఆచార్యస్త్వితి. అతస్సాంఖ్యతత్త్వాతిరిక్తయత్కించిత్పరతయా పంచజనశబ్దస్య వ్యాఖ్యాయామవిరోధ ఇతి భావః.

౧౩. శంకోత్తరత్వేన సూత్రం గృహ్ణాతి—భవేయురితి. జ్యోతిషాం సూర్యాదీనాం జ్యోతిస్తద్బ్రహ్మ దేవా ఉపాసత ఇత్యర్థః. నన్విదం షష్ఠ్యంతజ్యోతిః పదోక్తం సూర్యాదికం జ్యోతిశ్శాఖాద్వయేఽప్యస్తి తత్కాణ్వానాం పంచత్వపూరణాయ గృహ్యతే నాన్యేషామితి వికల్పో న యుక్త ఇతి శంకతే—కథం పునరితి. ఆకాంక్షావిశేషా

నన్వస్తు మాధ్యందినానాం ప్రాణాదిష్వన్నస్యామ్నానాత్పంచసంఖ్యా. కాణ్వానాం తు తదనామ్నానాత్కథం పంచసంఖ్యేత్యత ఆహ—

ఏకేషాం కాణ్వానామసత్యన్నే 'తద్దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిః' ఇత్యాదిపూర్వ

పఠితప్రాణాదిపంచజనలాభాన్మాస్మిన్మంత్రాంతరపఠితే జ్యోతిష్యపేక్షా భవతి తదలాభాత్తు కాణ్వానాం భవత్యపేక్షా, అపేక్షాభేదాచ్చ సమానేఽపి మంత్రే జ్యోతిషో గ్రహణాగ్రహణే, యథా సమానేఽప్యతిరాత్రే వచనభేదాత్షోడశినో గ్రహణాగ్రహణే తద్వత్. తదేవం న తావచ్ఛ్రుతిప్రసిద్ధిః కాచిత్ప్రధానవిషయాస్తి, స్మృతిన్యాయప్రసిద్ధీ తు పరిహరిష్యేతే. ఇతి తృతీయాధికరణమ్.

సూ. కారణత్వేన చాకాశాదిషు యథావ్యపదిష్టోక్తేః. ౧౪.

ప్రతిపాదితం బ్రహ్మణో లక్షణమ్, ప్రతిపాదితం చ బ్రహ్మవిషయం

ద్వికల్పో యుక్త ఇత్యాహ—సిద్ధాంతీ. అపేక్షేతి. యథా 'అతిరాత్రే షోడశినం గృహ్ణాతి నే'తి వాక్యభేదాద్వికల్పస్తద్వచ్ఛాఖాభేదేనాన్నపాఠాపాఠాభ్యాం జ్యోతిషో వికల్ప ఇత్యర్థః. నను క్రియాయాం వికల్పో యుక్తః న వస్తునీతి చేత్, సత్యం అత్రాపి శాఖాభేదేన సాన్నా జ్యోతిస్సహితా వా పంచప్రాణాదయో యత్ర ప్రతిష్ఠితాస్తమ్మనసాఽనుద్రష్టవ్యమితి ధ్యానక్రియాయాం వికల్పోపపత్తిరిత్యనవద్యమ్. ఉక్తం ప్రధానస్యాశబ్దత్వముపసంహరతి—తదేవమితి. తథాపి స్మృతియుక్తిభ్యాం ప్రధానమేవ జగత్కారణమిత్యత ఆహ—స్మృతీతి.

ఇతి తృతీయాధికరణమ్.

౧౪. కారణత్వేన చాకాశాదిషు యథావ్యపదిష్టోక్తేః—పూర్వగ్రంథేనాస్య సంగతిం వక్తుం వృత్తమనువదతి—ప్రతిపాదిత మితి. అధికరణత్రయేణ ప్రధానస్య

వాక్యస్థజ్యోతిషా పంచత్వం పూరణీయమ్. అతః ప్రధానమశబ్దమితి సిద్ధమ్.

ఇత్థమధికరణత్రయేణ ప్రధానస్యాశబ్దత్వసాధనేన బ్రహ్మణి వేదాంతానాం సమన్వయః సాధితః. అధునా తేషామేవ పరస్పరవిరుద్ధార్థప్రతిపాదకత్వేనానిశ్చాయకత్వాదనుమానసిద్ధప్రధానపర ఏవోక్తసమన్వయోఽస్త్విత్యాక్షేపసంగత్యా, పూర్వం పంచత్వసంఖ్యాపూరణమన్నేన జ్యోతిషా వేతి వికల్పస్యావిరోధేఽపి ప్రకృతే కారణే వస్తుని వికల్పాయోగాద్విరోధే సత్యప్రామాణ్యం వాక్యానామితి ప్రత్యుదాహరణలక్షణావాంతరసంగత్యా చేదమాహ—

అత్ర పూర్వోత్తరయోః పక్షయోః సమన్వయాసిద్ధిః, తత్సిద్ధిరితి ఫలభేదః.

గతిసామాన్యం వేదాంతవాక్యానామ్, ప్రతిపాదితం చ ప్రధానస్యాశబ్దత్వమ్. తత్రేదమపరమాశంక్యతే.—న జన్మాదికారణత్వం బ్రహ్మణో బ్రహ్మవిషయం నా గతిసామాన్యం వేదాంతవాక్యానాం ప్రతిపాదయితుం శక్యమ్, కస్మాత్? విగానదర్శనాత్, ప్రతివేదాంతం హ్యన్యాన్యా సృష్టిరుపలభ్యతే క్రమాదివైచిత్ర్యాత్, తథా హి క్వచిత్, 'ఆత్మనః

శ్రౌతత్వోక్త్యా జగత్కారణత్వలక్షణేన బ్రహ్మణ ఏవ బుద్ధిస్థతా, తస్మిన్నేవ బుద్ధిస్థే నిర్విశేషే బ్రహ్మణి వేదాంతానాం సమన్వయ ఇతి సాధితం పూర్వసూత్రసందర్భేణ. తత్ర లక్షణసమన్వయయోరసిద్ధిరేవ శ్రుతీనాం విరోధదర్శనాదిత్యాక్షేపరూపాం తేనాస్య సంగతిమాహ—తత్రేతి. న చావిరోధచింతాయాః ద్వితీయాధ్యాయే సంగతిర్నాస్మిన్నధ్యాయ ఇతి వాచ్యం, సిద్ధే సమన్వయే స్మృత్యాదిమానాంతరవిరోధనిరాసస్య ద్వితీయాధ్యాయార్థత్వాత్ తత్పదవాచ్యజగత్కారణవాచిశ్రుతీనాం మిథో విరోధాద్వాచ్యార్థానిశ్చయేన లక్ష్యే సమన్వయాసిద్ధౌ ప్రాప్తాయాం తద్బాధకావిరోధచింతాయా అత్రైవ సంగతత్వాత్. న చైవం సృష్టిశ్రుతీనామప్యవిరోధోఽత్రైవ చింతనీయ ఇతి వాచ్యం, స్వప్నవత్కల్పితసృష్టౌ విరోధస్యైవాభావాత్. కిమర్థం తర్హి ద్వితీయే తచ్చింతనం స్థూలబుద్ధిసమాధానార్థమితి బ్రూమః. ఇహ తు సూక్ష్మదృశాం వాక్యార్థే సమన్వయజ్ఞానాయ తత్పదార్థశ్రుతివిరోధః పరిహ్రియతే. యద్యపి త్వంపదార్థశ్రుతివిరోధోఽత్ర పరిహర్తవ్యస్తథాపి ప్రథమసూత్రేణ బంధమిథ్యాత్వసూచనాదవిరోధస్సిద్ధః, ప్రపంచస్తు స్థూలబుద్ధిసమాధానప్రసంగేన భవిష్యతీతి మన్యతే సూత్రకారః. అత్ర జగత్కారణశ్రుతయో విషయాః తాః కిం బ్రహ్మణి మానం న వేతి సంశయేఽన్నజ్యోతిషోస్సంఖ్యాదృష్టిక్రియాయాం వికల్పేఽపి కారణే వస్తున్యసద్వా సద్వా కారణమిత్యాదివికల్పాసంభవాదప్రామాణ్యమితి ప్రత్యుదాహరణేన పూర్వపక్షయన్నుక్తాక్షేపం వివృణోతి—ప్రతివేదాంతమిత్యాదినా. వేదాంతానాం సమన్వయసాధనాచ్ఛ్రుత్యధ్యాయసంగతిః. అసదాదిపదానాం సత్కారణే సమన్వయోక్తేః పాదసంగతిః. పూర్వపక్షే సమన్వయాసిద్ధిః ఫలం, సిద్ధాంతే తత్సిద్ధిరితి వివేకః. క్రమాక్రమాభ్యాం సృష్టివిరోధం తావద్దర్శయతి—తథా హి క్వచిదిత్యాదినా. స పరమాత్మా లోకానసృజత అమ్మయశరీరప్రచురస్వర్గలోకోఽంభశ్శబ్దార్థః. సూర్యరశ్మివ్యాప్తోఽంతరిక్షలోకోఽమరీచయః. మరో మర్త్యలోకః. అబ్బహులాః పాతాళలోకాః ఆప ఇతి

అత్ర జగత్కారణత్వాదివాక్యాని బ్రహ్మణి మానం న వేతి విశయే, తేషాం పరస్పర

ఆకాశస్సంభూత' ఇత్యాకాశాదికా సృష్టిరామ్నాయతే, క్వచిత్తేజ ఆదికా 'తత్తేజోఽసృజతే'తి, క్వచిత్ప్రాణాదికా 'స ప్రాణమసృజత ప్రాణాచ్ఛ్రద్ధా'మితి, క్వచిదక్రమేణైవలోకానాముత్పత్తిరామ్నాయతే 'స ఇమాంల్లోకానసృజత్యంభోమరీచిర్మరమాప' ఇతి, తథా క్వచిదసత్పూర్వికా సృష్టిః పఠ్యతే. 'అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ తతో వై సదజాయతే'తి 'అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్ తత్సదాసీత్ తత్సత్యమభవ' దితిచ, క్వచిదసద్వాదనిరాకరణేన సత్పూర్వికా ప్రక్రియా ప్రతిజ్ఞాయతే 'తద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీ' దిత్యుపక్రమ్య 'కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవం స్యాదితి హోవాచ కథమసతస్సజ్జాయేతే' తి 'సత్త్వేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్' ఇతి క్వచిత్స్వయం కర్తృకైవ వ్యాక్రియా జగతో నిగద్యతే 'తద్ధేదంతర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియత' ఇతి. ఏవమనేకధా విప్రతిపత్తేః వస్తుని చ వికల్పస్యానుపపత్తేర్న వేదాంతవాక్యానాం జగత్కారణావధారణపరతా న్యాయ్యా, స్మృతిన్యాయప్రసిద్ధిభ్యాం తు కారణాంతరపరిగ్రహో న్యాయ్య ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః—సత్యపి ప్రతివేదాంతం సృజ్యమానేష్వాకాశాదిషు క్రమాదిద్వారకే విగానే న స్రష్టరి కించిద్విగానమస్తి, కుతః? యథా

శ్రుత్యర్థః. సృష్టివిరోధముక్త్వా కారణవిరోధమాహ—తథేతి. అసదనభివ్యక్తనామరూపాత్మకం కారణం, తతః కారణాత్సదభివ్యక్తం. ఏతత్తుల్యార్థం ఛాందోగ్యవాక్యమాహ—అసదేవేతి. కిం శూన్యమేవ నేత్యాహ—తత్సదితి. అబాధితం బ్రహ్మైవాసీదిత్యర్థః. తద్బ్రహ్మాత్మనా స్థితం జగత్సృష్టికాలే సమ్యగభివ్యక్తమభవత్. ప్రక్రియా సృష్టిః. తత్ తత్ర కారణే ఏకే బాహ్యాస్తేషాం మతం. శ్రుతిరేవ దూషయతి—కుత ఇతి. కుత ఏవం పదయోరర్థమాహ—కథమితి. స్వమతమాహ—సదితి. తదిదం జగత్. హ కిల తర్హి ప్రాక్కాలే అవ్యాకృతం కారణాత్మకమాసీత్. శ్రుతీనాం విరోధముపసంహరతి—ఏవమితి. కిమత్ర న్యాయ్యమిత్యాశంక్య మానాంతరసిద్ధప్రధానలక్షకత్వం వేదాంతానాం న్యాయ్యమిత్యాహ—స్మృతీతి. తత్ర సృష్టౌ విరోధమంగీకృత్య స్రష్టరి విరోధం పరిహరతి—సత్యపీతి. ఆకాశాదిషు బ్రహ్మణః కారణత్వే విరోధో నైవాస్తీతి ప్రతిజ్ఞాయాం హేతుమాహ—కుత ఇతి. యథాభూతత్వమేవాహ—

విరోధదర్శనాన్న మానమితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—చశబ్దః శంకానిరాసార్థః

వ్యపదిష్టోక్తేః. యథా భూతో హ్యేకస్మిన్వేదాంతే సర్వజ్ఞస్సర్వేశ్వర స్సర్వాత్మైకోఽద్వితీయః కారణత్వేన వ్యపదిష్టః, తథా భూత ఏవ వేదాంతాంతరేష్వపి వ్యపదిశ్యతే, తద్యథా 'సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మే' తి, అత్ర తావజ్జ్ఞానశబ్దేన పరేణ చ తద్విషయేణ కాము యితృత్వవచనేన చేతనం బ్రహ్మాన్యరూపయదపరప్రయోజ్యత్వేనేశ్వరం కారణమబ్రవీత్. తద్విషయేణైవ పరేణాత్మశబ్దేన శరీరాదికోశపరం పరయా చాంతరాంతరాత్మానుప్రవేశనేన సర్వేషాం నః ప్రత్యగాత్మా నం నిరధారయత్ 'బహుస్యాం ప్రజాయే'యేతి చాత్మవిషయేణ బహుభవనాశంసనేన సృజ్యమానానాం వికారాణాం స్రష్టురభేదమ భాషత, తథా 'ఇదం సర్వమసృజత యదిదం కిం చే' తి సమస్తజగ త్సృష్టినిర్దేశేన ప్రాక్సృష్టేరద్వితీయం స్రష్టారమాచష్ట, తదత్ర యల్ల క్షణం బ్రహ్మకారణత్వేన విజ్ఞాతం తల్లక్షణమేవాన్యత్రాపి విజ్ఞాయతే 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ ఏకమేవాద్వితీయం తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజతే' తి, తథా 'ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీన్నాన్యత్కించనమిషత్స ఐక్షత లోకాన్నుసృజా' ఇతి చ, ఏవం జాతీయకస్య కారణస్వరూపనిరూపణపరస్య వాక్యజాతస్య ప్రతి వేదాంతమవిగీతార్థత్వాత్. కార్యవిషయం తు విగానం దృశ్యతే క్వచిదాకాశాదికా సృష్టిః క్వచిత్తేజ ఆదికేత్యేవం జాతీయకం న చ కార్యవిషయేణ విగానేన కారణమపి బ్రహ్మ సర్వవేదాంతేష్వ

సర్వజ్ఞ ఇతి. కారణస్య సర్వజ్ఞత్వాదికం ప్రతి వేదాంతం దృశ్యత ఇత్యాహ—తద్యథేత్యాదినా. తద్విషయేణ, చేతనం సర్వజ్ఞం'తదాత్మానం స్వయమకురుతే'తిశ్రుతేరపరప్రయోజ్యత్వం 'తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన' ఇతి ప్రత్యగాత్మత్వం స్వస్య బహురూప త్వకామనయా స్థితికాలేఽప్యద్వితీయత్వం. యథా తైత్తిరీయకే సర్వజ్ఞత్వాదికం కారణస్య తథా ఛాందోగ్యాదావపి దృశ్యత ఇత్యాహ—తదత్ర యల్లక్షణమితి. మిషత్ సవ్యాపారం అవిగీతార్థత్వాదవిరుద్ధార్థకత్వాత్ కారణే నాస్తి విప్రతిపత్తిరితి శేషః, తథాపికార్యే విరోధాత్కారణేఽపివిరోధస్స్యాదిత్యాశంక్యనిషేధతి—కార్య విషయంత్విత్యాదినా. స్వప్నసృష్టీనాంప్రత్యహమన్యథాత్వేనసోహమితి ప్రత్యభిజ్ఞాయ

బ్రహ్మణః కారణత్వే విరోధో నాస్తి. కుతః, ఆకాశాదిషు యథావ్యపదిష్టోక్తేః యథా

విగీతమధిగమ్యమానమవివక్షితం భవితుమర్హతీతి శక్యతే వక్తుమ్, అతిప్రసంగాత్. సమాధాస్యతి చాచార్యః కార్యవిషయం విగానం 'న వియదశ్రుతే'రిత్యారభ్య. భవేదపి కార్యస్య విగీతత్వమప్రతిపాద్యమానత్వాత్, న హ్యయం సృష్ట్యాదిప్రపంచః ప్రతిపిపాదయిషితః. న హి తత్ప్రతిబద్ధః కశ్చిత్పురుషార్థో దృశ్యతే శ్రూయతే వా, న చ కల్పయితుం శక్యతే. ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాం తత్ర తత్ర బ్రహ్మవిషయైర్వాక్యైస్సాకమేకవాక్యతాయా గమ్యమానత్వాత్. దర్శయతి చ సృష్ట్యాదిప్రపంచస్య బ్రహ్మప్రతిపత్త్యర్థతాం 'అన్నేన సోమ్య శుంగేనాపోమూలమన్విచ్ఛాద్భిస్సోమ్య శుంగేన తేజోమూలమన్విచ్ఛ తేజసా సోమ్య శుంగేన సన్మూలమన్విచ్ఛే'తి. మృదాదిదృష్టాంతైశ్చ కార్యస్య కారణేనాభేదం వదితుం సృష్ట్యాదిప్రపంచశ్శ్రావ్యత ఇతి గమ్యతే. తథా చ సంప్రదాయవిదో వదంతి—"మృల్లోహవిస్ఫులింగాద్యైస్సృష్టిర్యాచోదితాన్యథా ఉపాయస్సోఽవతారాయ నాస్తి భేదః కథంచనే" తి. బ్రహ్మప్రతిపత్తిసంబద్ధం తు ఫలం శ్రూయతే 'బ్రహ్మ

మానే ద్రష్టర్యపి నానాత్వం ప్రసజ్యేతేత్యాహ—అతి ప్రసంగాదితి. సృష్టివిరోధమంగీకృత్య స్రష్టరి న విరోధ ఇత్యుక్తమధునాంగీకారం త్యజతి—సమాధాస్యతి చేతి. కిమర్థం తర్హి శ్రుతయస్సృష్టిమన్యథాన్యథా వదంతీత్యాశంక్య సృష్టావతాత్పర్యజ్ఞాపనాయేత్యాహ—భవేదిత్యాదినా. అతాత్పర్యార్థే విరోధో న దోషాయేత్యతాత్పర్యం సాధయతి—న హీతి. ఫలవద్బ్రహ్మవాక్యశేషత్వేన సృష్టివాక్యానామర్థవత్త్వసంభవాన్న స్వార్థే పృథక్ఫలం కల్ప్యం వాక్యభేదాపత్తేరిత్యాహ—న చ కల్పయితుమితి. న్యాయాదేకవాక్యత్వం సిద్ధం శ్రుతిరపి దర్శయతీత్యాహ—దర్శయతి చేతి. శుంగేన కార్యేణ లింగేన. కారణబ్రహ్మజ్ఞానార్థత్వం సృష్టిశ్రుతీనాముక్త్వా కారణస్యాద్వయత్వజ్ఞానం ఫలాంతరమాహ—మృదాదీతి. ఏవం నిష్ఫలాయామనన్యార్థాయాం సృష్టౌ తాత్పర్యాభావాద్విరోధో న దోష ఇత్యత్ర వృద్ధసమ్మతిమాహ— తథా చేతి. అన్యథాన్యథేతి వీప్సా ద్రష్టవ్యా. అవతారాయ బ్రహ్మధీజన్మనే, అతస్తదన్యథాత్వేఽపి

భూత ఈశ్వరః కారణత్వేన వ్యపదిష్ట ఏకస్మిన్వేదాంతవాక్యే తథాభూతస్యైవాపరస్మిన్వాక్యేఽప్యుక్తేరభిధానాదిత్యర్థః.

విదాప్నోతి పరం తరతి శోకమాత్మవిత్ తమేవ విదిత్వాతిమృత్యు మేతీ' తి చ. ప్రత్యక్షావగమం చేదం ఫలం 'తత్త్వమసీ' త్యసంసా ర్యాత్మత్వప్రతిపత్తౌ సత్యాం సంసార్యాత్మత్వవ్యావృత్తేః.

యత్పునః కారణవిషయం విగానం దర్శితం 'అసద్వాఇద మగ్ర ఆసీ' దిత్యాది తత్పరిహర్తవ్యం. అత్రోచ్యతే.

సూ. సమాకర్షాత్. ౧౫.

'అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీ'దితి నాత్రాసన్నిరాత్మకం కారణత్వేన శ్రావ్యతే. యతః 'అసన్నేవ స భవతి అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్ అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సంతమేనం తతో విదురితీ'త్యసద్వాదాపవాదేనా స్తిత్వలక్షణం బ్రహ్మాన్నమయాదికోశపరంపరయా ప్రత్యగాత్మానం నిర్ధార్య'సోఽకామయతే'తి తమేవ ప్రకృతం సమాకృష్య సప్రపంచాం సృష్టిం తస్మాచ్ఛ్రావయిత్వా "తత్సత్యమిత్యాచక్షత' ఇతి చోపసం హృత్య 'తదప్యేష శ్లోకో భవతీ'తి తస్మిన్నేవ ప్రకృతేఽర్థే శ్లోకమిమ ముదాహరతి 'అసద్వా ఇదమగ్రఆసీ'దితి యది త్వసన్నిరాత్మకమస్మిఀ శ్లోకేఽభిప్రేయేత తతోఽన్యసమాకర్షణేఽన్యస్యోదాహరణాదసంబద్ధం వాక్యమాపద్యేత తస్మాన్నామరూపవ్యాకృతవస్తువిషయః ప్రాయేణ సచ్ఛబ్దః ప్రసిద్ధ ఇతి తద్వ్యాకరణాభావాపేక్షయా ప్రాగుత్పత్తేస్సదేవ

బ్రహ్మణి న భేదః జ్ఞేయే న విగానమిత్యర్థః. బ్రహ్మజ్ఞానస్య సృష్టిశేషిత్వముక్తం తన్ని ర్వాహాయ తస్య ఫలమాహ—బ్రహ్మేతి. మృత్యుమత్యేతీత్యన్వయః.

౧౫. ఏవం సృష్టిద్వారకం విరోధముత్సూత్రం సమాధాయ కారణస్య సద సత్త్వాదినా సాక్షాచ్ఛ్రుతివిరోధనిరాసార్థం సూత్రమాదత్తే—యత్పునరితి. యతోఽ స్తిత్వలక్షణం బ్రహ్మ నిర్ధార్య తస్మిన్నేవ శ్లోకముదాహరతి అతోఽత్ర శ్లోకే నిరాత్మక మసన్నశ్రావ్యత ఇతి యోజనా. తత్తత్ర సదాత్మని శ్లోకో మంత్రో భవతి. సదాత్మ సమాకర్షాదతీంద్రియార్థకాసచ్ఛబ్దేన బ్రహ్మ లక్ష్యత ఇత్యాహ—తస్మాదితి. నచ ప్రధాన

నను క్వచిదసతః క్వచిత్సత ఉత్పత్తిశ్రవణాద్విరోధ ఇత్యాశంక్యాహ— 'అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్' ఇత్యనభివ్యక్తనామరూపవాచినా అసచ్ఛబ్దేన సత

బ్రహ్మాऽసదివాసీదిత్యుపచర్యతే. ఏషైవ 'అసదేవేదమగ్ర ఆసీ'దిత్యత్రాపి యోజనా 'తత్సదాసీ' దితి సమాకర్షణాత్. అత్యంతాభావాభ్యుపగమే హి తత్సదాసీదితి కిం సమాకృష్యేత 'తద్ధైక ఆహురసదేవేదమగ్ర ఆసీ' దిత్యత్రాపి న శ్రుత్యంతరాభిప్రాయేణాయమేకీయమతోపన్యాసః క్రియాయామివ వస్తుని వికల్పస్యాసంభవాత్. తస్మాచ్ఛ్రుతిపరిగృహీతసత్పక్షదార్ఢ్యాయైవాయం మందమతిపరికల్పితస్యాసత్పక్షస్యోపన్యస్య నిరాస ఇతి ద్రష్టవ్యం 'తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీ'దిత్యత్రాపి న నిరధ్యక్షస్య జగతో వ్యాకరణం కథ్యతే 'స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఆనఖాగ్రేభ్య' ఇత్యధ్యక్షస్య వ్యాకృతకార్యానుప్రవేశిత్వేన సమాకర్షాన్నిరధ్యక్షే వ్యాకరణాభ్యుపగమే హ్యనంతరేణ ప్రకృతావలంబినా స ఇత్యనేన సర్వనామ్నా కః కార్యానుప్రవేశిత్వేన సమాకృష్యేత. చేతనస్య చాయమాత్మనశ్శరీరేऽనుప్రవేశశ్శ్రూయతే, అనుప్రవిష్టస్య చేతనత్వశ్రవణాత్ 'పశ్యంశ్చక్షుశ్శృణ్వన్ శ్రోత్రం మన్వానో మన'ఇతి. అపిచ యాదృశమిదమద్యత్వే నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియమాణం

మేవ లక్ష్యతామితి వాచ్యం. చేతనార్థకబ్రహ్మాదిశబ్దానామనేకేషాం లక్షణాగౌరవాపాతాదితి భావః. తిత్తిరిశ్రుతౌ సూత్రం యోజయిత్వా ఛాందోగ్యాదౌ యోజయతి— ఏషైవేతి. సదేకార్థకతత్పదేన పూర్వోక్తాసతస్సమాకర్షాన్న శూన్యత్వమిత్యర్థః. నన్వసత్పదలక్షణా న యుక్తా శ్రుతిభిరేవ స్వమతభేదేనోదితానుదితహోమవద్వికల్పస్య దర్శితత్వాదిత్యత ఆహ— తద్ధైక ఇతి. ఏకే శాఖిన ఇత్యర్థో న భవతి, కింతు అనాదిసంసారచక్రస్థా వేదబాహ్యా ఇత్యర్థః. శూన్యనిరాసేన శ్రుతిభిస్సద్వాదస్యైవేష్టత్వాత్తాసాం విరోధస్ఫూర్తినిరాసాయ లక్షణా యుక్తేతి భావః. యదుక్తం క్వచిదకర్తృకా సృష్టిః కథితేతి తన్నేత్యాహ— తద్ధేదమితి. అధ్యక్షః కర్తా. నన్వత్ర కర్త్రిభావ ఏవ పరామృశ్యత ఇత్యత ఆహ— చేతనస్య చాయమితి. చక్షుర్ద్రష్టా శ్రోత్రం శ్రోతా మనో మంతేత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. ఆద్యకార్యం సకర్తృకం కార్యత్వాద్ఘటవదిత్యాహ— అపిచేతి. అద్యత్వే ఇదానీం. నను కర్మకారకాదన్యస్య కర్తుస్సత్త్వే కర్మణ

ఏవ సమాకర్షాత్ నాసతః కారణత్వశంకావకాశః. అతో జగత్కారణత్వవాదివాక్యసమన్వయో బ్రహ్మణ్యేవేతి సిద్ధమ్.

జగత్సాధ్యక్షం వ్యాక్రియతే ఏవమాదిసర్గేఽపీతి గమ్యతే, దృష్టవిపరీతకల్పనానుపపత్తేః. శ్రుత్యంతరమపి 'అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీ'తి సాధ్యక్షామేవ జగతో వ్యాక్రియాం దర్శయతి. వ్యాక్రియత ఇత్యపి కర్మకర్తరి లకారస్సత్యేవ పరమేశ్వరే వ్యాకర్తరి సౌకర్యమపేక్ష్య ద్రష్టవ్యః. యథా లూయతే కేదారస్స్వయమేవేతి సత్యేవ పూర్ణకే లవితరి. యద్వా కర్మణ్యేవైష లకార అర్థాక్షిప్తం కర్త్రంతరమపేక్ష్య ద్రష్టవ్యః. యథా గమ్యతే గ్రామ ఇతి—ఇతి చతుర్థాధికరణమ్.

సూ. జగద్వాచిత్వాత్. ౧౬.

కౌషీతకిబ్రాహ్మణే బాలాక్యజాతశత్రుసంవాదే శ్రూయతే 'యో వై బాలాక ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్య వైతత్కర్మ స వై వేదితవ్య' ఇతి. తత్ర కిం జీవో వేదితవ్యత్వేనోపదిశ్యతే ? ఉత

ఏవ కర్తృత్వవాచిలకారతా విరుద్ధేత్యత ఆహ—వ్యాక్రియత ఇతి. అనాయాసేన సిద్ధిమపేక్ష్య కర్మణః కర్తృత్వముపచర్యత ఇత్యర్థః. వ్యాక్రియతే జగత్స్వయమేవ నిష్పన్నమితి వ్యాఖ్యాయ కేనచిద్వ్యాకృతమితి వ్యాచష్టే—యద్వేతి. అతశ్శ్రుతీనామవిరోధాత్కారణద్వారా సమన్వయ ఇతి సిద్ధం. ఇతి చతుర్థాధికరణమ్.

౧౬. జగద్వాచిత్వాత్. విషయమాహ—కౌషీతకీతి. బలాకాయా అపత్యం బాలాకిర్బ్రాహ్మణః తం ప్రతి రాజోవాచ—యో వా ఇతి. న కేవలమాదిత్యాదీనాం కర్తా కింతు సర్వస్య జగత ఇత్యాహ—యస్యేతి. ఏతజ్జగత్ యస్య కర్మ క్రియత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా కార్యమిత్యర్థః. కర్మేతిశబ్దస్య యోగరూఢిభ్యాం సంశయమాహ—తత్రేతి. పూర్వత్రైకవాక్యస్థసదాదిశబ్ద బలాదసచ్ఛబ్దో నీతః, ఇహ తు వాక్యభేదాత్ 'బ్రహ్మ తే బ్రవాణీ'తి బాలాకివాక్యస్థ బ్రహ్మశబ్దేన ప్రాణాదిశబ్దో బ్రహ్మపరత్వేన నేతుమశక్య

పూర్వమేకవాక్యస్థసచ్ఛబ్దబలాదసచ్ఛబ్దో నీతః. ఇహ తు వాక్యభేదాత్ 'బ్రహ్మ తే బ్రవాణి' ఇతి బాలాకివాక్యస్థబ్రహ్మశబ్దేన ప్రాణాదిశబ్దో బ్రహ్మపరత్వేన నేతుమశక్య ఇతి ప్రత్యుదాహరణసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే వాక్యస్య ప్రాణాద్యుపాసనాపరత్వాద్బ్రహ్మణి సమన్వయాసిద్ధిః, సిద్ధాంతే తత్సిద్ధిరితి ఫలభేదః. కౌషీతకిబ్రాహ్మణే శ్రూయతే—'యో వై బాలాక

ముఖ్యః ప్రాణః? ఉత పరమాత్మేతి విశయః కిం తావత్ప్రాప్తం ప్రాణ ఇతి కుతః, 'యస్య వై తత్కర్మే'తి శ్రవణాత్, పరిస్పందలక్షణస్య చ కర్మణః ప్రాణాశ్రయత్వాత్, వాక్యశేషే చ 'అథాస్మిన్ ప్రాణఏవైకధా భవతీ'తి ప్రాణశబ్దశ్రవణాత్ ప్రాణశబ్దస్య చ ముఖ్యే ప్రాణే ప్రసిద్ధత్వాత్, యేచైతే పురస్తాద్బాలాకినా 'ఆదిత్యే పురుషశ్చంద్రమసి పురుష'ఇత్యేవమాదయః పురుషా నిర్దిష్టాః తేషామపి భవతి ప్రాణః కర్తా ప్రాణావస్థావిశేషత్వాదాదిత్యాదిదేవతాత్మనామ్ 'కతమ ఏకో దేవ ఇతి ప్రాణ ఇతి స బ్రహ్మేత్యాచక్షత'ఇతి శ్రుత్యంతరప్రసిద్ధేః, జీవో వాయమిహ వేదితవ్యతయోపదిశ్యతే తస్యాపి ధర్మాధర్మలక్షణం కర్మ శక్యతే శ్రావయితుమ్, 'యస్య వై తత్కర్మే'తి సోఽపి భోక్తృత్వాద్భోగోపకరణభూతానామేతేషాం పురుషాణాం కర్తోపపద్యతే, వాక్యశేషే చ జీవలింగమవగమ్యతే. యత్కారణం వేదితవ్యతయోపన్యస్తస్య పురుషాణాం కర్తుర్వేదనాయోపేతం బాలాకిం ప్రతిబుబోధయిషురజాతశత్రుః సుప్తం పురుషమామంత్ర్యామంత్రణశబ్దాశ్రవణాత్ప్రాణాదీనామభోక్తృత్వం ప్రతిబోధ్య యష్టిఘాతో

ఇతి ప్రత్యుదాహరణేన పూర్వపక్షమాహ--కిం తావదితి. పూర్వపక్షే వాక్యస్య ప్రాణాద్యుపాస్తిపరత్వాద్బ్రహ్మణి సమన్వయాసిద్ధిః. సిద్ధాంతే జ్ఞేయే సమన్వయసిద్ధిరితి ఫలం. అథ సుషుప్తా ద్రష్టేతి శేషః. శ్రుతం పురుషకర్తృత్వం ప్రాణస్య కథమిత్యతఆహ—యే చైతఇతి. సూత్రాత్మకస్య ప్రాణస్య వికారాస్సూర్యాదయఇత్యత్ర మానమాహ—కతమఇతి. యస్య మహిమానస్సర్వే దేవా ఇతి పూర్వవాక్యే దర్శితం అతస్సర్వదేవాత్మకత్వాత్స ప్రాణో బ్రహ్మ త్యత్పరోక్షం శాస్త్రైకవేద్యత్వాదిత్యర్థః. పూర్వపక్షాంతరమాహ—జీవో వేతి. యత్కారణం యస్మాజ్జీవం బోధయతి తస్మాదస్తి సుప్తోత్థాపనం జీవలింగమితి యోజనా. తౌ హ పురుషం సుప్తమాజగ్మతుః తం రాజా హే బృహత్పాండరవాసస్సోమరాజన్నిత్యామంత్ర్య సంబోధ్య సంబోధనానభిజ్ఞత్వాత్ప్రాణాదేరనాత్మత్వముక్త్వా యష్ట్యాఘాతేనోత్థాప్య జీవం బోధితవానిత్యర్థః. శ్రేష్ఠీ ప్రధానః స్వైర్భృత్యైర్జ్ఞాతిభిరుపహృతం భుంక్తే స్వాః జ్ఞాతయశ్చ తముప

ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్య వై తత్కర్మ స వై వేదితవ్యః' ఇతి. తత్ర వేదితవ్యః కర్తా కిం ప్రాణః, ఉత జీవః, ఆహోస్విత్పరమాత్మేతి విశయే, 'యస్య వై త

త్థాపనాత్ప్రాణాదివ్యతిరిక్తం జీవం భోక్తారం ప్రతిబోధయతి, తథా పరస్తాదపి జీవలింగమవగమ్యతే. తద్యథా 'శ్రేష్ఠీ స్వైర్భుఙ్క్తే యథా వాస్వాః శ్రేష్ఠినం భుంజంత్యేవమేవైష ప్రజ్ఞాత్మైతైరాత్మభిర్భుఙ్క్తే ఏవమేవైతే ఆత్మాన ఏతమాత్మానం భుంజంతీ'తి ప్రాణభృత్త్వాచ్చ జీవస్యోపపన్నం ప్రాణశబ్దత్వమ్. తస్మాజ్జీవముఖ్యప్రాణయోరన్యతర ఇహ గ్రహణీయో న పరమేశ్వరః. తల్లింగానవగమాదితి. ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః.—పరమేశ్వర ఏవాయమేతేషాం పురుషాణాం కర్తా స్యాత్, కస్మాత్, ఉపక్రమసామర్థ్యాత్, ఇహ హి బాలాకిరజాతశత్రుణా సహ 'బ్రహ్మ తే బ్రవాణీ'తి సంవదితుముపచక్రమే, స చ కతిచిదాదిత్యాద్యధికరణాన్పురుషాన్ముఖ్యబ్రహ్మదృష్టిభాజ ఉక్త్వా తూష్ణీం బభూవ, తమజాతశత్రుః 'మృషా వై ఖలు మా సంవదిష్ఠా బ్రహ్మ తే బ్రవాణీ'త్యముఖ్యబ్రహ్మవాదితయాఽపోద్య తత్కర్తారమన్యం వేదితవ్యతయోపచిక్షేప. యది సోఽప్యముఖ్యబ్రహ్మదృష్టిభాక్స్యాదుపక్రమో బాధ్యేత, తస్మాత్పరమేశ్వర ఏవాయం భవితుమర్హతి కర్తృత్వం చైతేషాం పురుషాణాం న పరమేశ్వరాదన్యస్య స్వాతంత్ర్యేణావకల్పతే. 'యస్య వై

జీవంతి. ఏవం జీవోఽపి ఆదిత్యాదిభిః ప్రకాశాదినా భోగోపకరణైర్భుఙ్క్తే తే చ హావిర్గ్రహణాదినా జీవముపజీవంతీత్యుక్తం భోక్తృత్వం జీవలింగం. నను 'ప్రాణ ఏవైకధా భవతీ'తి శ్రుతః ప్రాణశబ్దో జీవే కథమిత్యత ఆహ—ప్రాణభృత్త్వాచ్చేతి. సూత్రాద్బహిరేవ సిద్ధాంతయతి—ఏవమితి. స చ బాలాకిర్బ్రహ్మత్వభ్రాంత్యా వ్యష్టిలింగరూపాన్పురుషానుక్త్వా రాజ్ఞా నిరస్తస్తూష్ణీం స్థితః, త్వదుక్తం బ్రహ్మ మృషైవేత్యుక్త్వా రాజ్ఞోచ్యమానం బ్రహ్మైవేతి వక్తవ్యమన్యథా రాజ్ఞోఽపి మృషావాదిత్వప్రసంగాదిత్యాహ—యది సోఽపీతి. వేదితవ్యోఽపీత్యర్థః. ముఖ్యం పురుషకర్తృత్వం బ్రహ్మణ ఏవ లింగం ప్రాణజీవయోస్తన్నియమ్యత్వేనాస్వాతంత్ర్యాదిత్యాహ—కర్తృత్వం చేతి. యదుక్తం చలనాదృష్టయోర్వాచకః కర్మశబ్దః ప్రాణజీవయోరుపస్థాపక ఇతి తన్నేత్యాహ—యస్యేతి. అనేకార్థకాచ్ఛబ్దాదన్యతరార్థస్య ప్రకరణాదుపపదాద్వా

త్కర్మ' ఇతి చలనాత్మకకర్మణః ప్రాణస్యైవ సంభవాత్ 'ఏవమేవైష ప్రజ్ఞాత్మైతైరాత్మభిర్భుంక్తే' ఇతి జీవలింగాచ్చ ప్రాణజీవావితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—పురుషాణాం కర్తా పరమాత్మైవ. కుతః, 'బ్రహ్మ తే బ్రవాణి' ఇతి బ్రహ్మణ ఏవోపక్రమాత్,

తత్కర్మేత్యపి నాయం పరిస్పందలక్షణస్య ధర్మాధర్మలక్షణస్య కర్మణో నిర్దేశః తయోరన్యతరస్యాప్యప్రకృతత్వాదసంశబ్దితత్వాచ్చ. నాపి పురుషాణామయం నిర్దేశః, ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తేత్యేవ తేషాం నిర్దిష్టత్వాత్, లింగవచనవిగానాచ్చ. నాపి పురుషవిషయస్య కరోత్యర్థస్య క్రియాఫలస్య వాయం నిర్దేశః, కర్తృశబ్దేనైవ తయోరుపాత్తత్వాత్, పరిశేషాత్ప్రత్యక్షసన్నిహితం జగత్సర్వనామ్నైతచ్ఛబ్దేన నిర్దిశ్యతే, క్రియత ఇతి చ తదేవ జగత్కర్మ. నను జగదప్యప్రకృతమసంశబ్దితం చ, సత్యమేతత్, తథాప్యసతి విశేషోపాదానే సాధారణేనార్థేన సన్నిధానేన సన్నిహితస్య వస్తుమాత్రస్యాయం నిర్దేశ ఇతి గమ్యతే న విశిష్టస్య కస్యచిత్, విశేషసన్నిధానాభావాత్. పూర్వత్ర చ జగదేకదేశభూతానాం పురుషాణాం విశేషోపాదానాదవిశేషితం జగదేవేహోపాదీయత ఇతి గమ్యతే. ఏతదుక్తం భవతి, య ఏతేషాం పురుషాణాం జగదేకదేశభూతానాం కర్తా కిమనేన విశేషేణ యస్య

గ్రహణం న్యాయ్యం. అత్ర ప్రకరణోపపదయోరసత్త్వాత్కస్య గ్రహణమితి సంశయే పురుషకర్తృపదసాన్నిధ్యాత్క్రియత ఇతి యోగాజ్జగద్గ్రహణమిత్యర్థః. ఏతత్కర్మేతి ప్రకృతపరామర్శాత్పురుషాః పూర్వోక్తాః కర్మశబ్దేన నిర్దిశ్యంతామిత్యత ఆహ—నాపీతి. పౌనరుక్త్యాపాతాత్పురుషాణాం నపుంసకైకవచనే నపరామర్శాయోగాచ్చేత్యర్థః. నను పురుషోత్పాదకస్య కర్తుర్వ్యాపారః కరోత్యర్థ ఉత్పాదనం తస్య ఫలం పురుషజన్మ తదన్యతరవాచీ కర్మశబ్దోఽస్త్విత్యత ఆహ—నాపీతి. కర్తృశబ్దేనేతి క్రియాఫలాభ్యాం వినా కర్తృత్వాయోగాత్కర్తృశబ్దేనైవ తయోర్గ్రహణమిత్యర్థః, జగతోఽపి ప్రకరణోపపదే న స్త ఇత్యుక్తమంగీకరోతి—సత్యమితి. ప్రకరణాదికం హి సర్వనామ్నస్సంకోచకం తస్మిన్నసతి సామాన్యేన బుద్ధిస్థం సర్వమేవ గృహ్యతే, అత్ర చ సంకోచకాసత్త్వాత్సర్వార్థకేన సర్వనామ్నా బుద్ధిస్థస్య కార్యమాత్రస్య కర్మశబ్దో వాచక ఇత్యాహ—తథాపీతి. కించ జగదేకదేశోక్త్యా జగత్ప్రకృతమిత్యాహ—పూర్వత్రేతి. జగద్గ్రహే పురుషాణామపి గ్రహాత్పృథగుక్తిర్వ్యర్థేత్యత ఆహ—ఏతదుక్తమితి. స వేదితవ్య ఇతి సంబంధః. పురుషమాత్రనిరూపితం కర్తృత్వమితి భ్రాంతినిరా

క్రియత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా కర్మశబ్దస్య ప్రత్యక్షాద్యుపస్థాపితజగద్వాచిత్వాత్. నను పురుషాణాం జగదంతర్భావాత్తత్కర్తృత్వం కిమితి పృథగుచ్యత ఇతి చేత్, న. బాలా

వా కృత్స్నమేవ జగదవిశేషితం కర్తేతి. వాశబ్ద ఏకదేశావచ్ఛిన్న కర్తృత్వవ్యావృత్త్యర్థః. యే బాలాకినా బ్రహ్మత్వాభిమతాః పురుషాః కీర్తితాస్తేషామబ్రహ్మత్వఖ్యాపనాయ విశేషోపాదానం, ఏవం బ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేన సామాన్యవిశేషాభ్యాం జగతః కర్తా వేదితవ్యతయోపదిశ్యతే, పరమేశ్వరశ్చ సర్వజగతః కర్తా సర్వవేదాంతేష్వవధారితః.

సూ. జీవముఖ్యప్రాణలింగాన్నేతి చేత్తద్వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౭.

అథ యదుక్తం వాక్యశేషగతాజ్జీవలింగాన్ముఖ్యప్రాణలింగాచ్చ తయోరేవాన్యతరస్యేహ గ్రహణం న్యాయ్యం న పరమేశ్వరస్యేతి తత్పరిహర్తవ్యమ్. అత్రోచ్యతే, పరిహృతం తత్ 'నోపాసాత్రైవిధ్యాదాశ్రితత్వాదిహ తద్యోగా'దిత్యత్ర. త్రివిధం హ్యత్రోపాసనమేవం సతి ప్రసజ్యేత, జీవోపాసనం ముఖ్యప్రాణోపాసనం బ్రహ్మోపాసనం చేతి. న చైతన్న్యాయ్యమ్, ఉపక్రమోపసంహారాభ్యాం హి బ్రహ్మవిషయత్వమస్య వాక్యస్యావగమ్యతే. తత్రోపక్రమస్య తావద్బ్రహ్మవిషయత్వం దర్శితమ్. ఉపసంహారస్యాపి నిరతిశయఫలశ్రవణాద్బ్రహ్మవిషయత్వం దృశ్యతే 'సర్వాన్పాప్మనోఽపహత్య సర్వేషాం చ భూతానాం

సార్థో వాశబ్దః. బ్రాహ్మణా భోజయితవ్యాః పరివ్రాజకాశ్చేత్యత్ర యథా బ్రాహ్మణశబ్దః పరివ్రాజకాన్యవిషయః తథాత్ర కర్మశబ్దః పురుషాన్యజగద్వాచీత్యాహ—ఏవమితి. అస్తు జగత్కర్తా వేదితవ్యః పరమేశ్వరస్య కిమాయాతమిత్యత ఆహ—పరమేశ్వరశ్చేతి.

౧౭. సిద్ధాంతముక్త్వా పూర్వపక్షబీజమనూద్య దూషయతి—జీవముఖ్యప్రాణలింగాన్నేతి చేత్తద్వ్యాఖ్యాతమితి. ఉక్తమేవ స్మారయతి—త్రివిధమితి. త్రైవిధ్యంగుణాధిక్యం, ఆధిపత్యం నియంతృత్వం, స్వారాజ్యమనియమ్యత్వమితి భేదః. సంభవత్యేక

కినా బ్రహ్మత్వేనోక్తపురుషాణామబ్రహ్మత్వద్యోతనాయ గోబలీవర్దన్యాయేన పృథగుచ్యత ఇతి ధ్యేయమ్.

జీవముఖ్యప్రాణలింగాచ్చ న బ్రహ్మపరత్వావధారణమితి చేత్, తద్వ్యాఖ్య

శ్రైష్ఠ్యం స్వారాజ్యమాధిపత్యంపర్యేతి య ఏవం వేద' ఇతి. నన్వేవం సతి ప్రతర్దనవాక్యనిర్ణయేనైవేదమపి వాక్యం నిర్ణీయతే, న నిర్ణీయతే 'యస్య వైతత్కర్మే'త్యస్య బ్రహ్మవిషయత్వేన తత్రానిర్ధారితత్వాత్, తస్మాదత్ర జీవముఖ్యప్రాణశంకా పునరుత్పద్యమానా నివర్త్యతే. ప్రాణశబ్దోఽపి బ్రహ్మవిషయో దృష్టః 'ప్రాణబంధనం హి సోమ్య మనః' ఇత్యత్ర జీవలింగమప్యుపక్రమోపసంహారయోర్బ్రహ్మవిషయత్వాదభేదాభిప్రాయేణ యోజయితవ్యమ్.

సూ. అన్యార్థంతు జైమినిః ప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యామపిచైవమేకే ౧౮.

అపిచ నైవాత్ర వివదితవ్యం, జీవప్రధానం వా ఇదం వాక్యం స్యాద్బ్రహ్మప్రధానం వేతి, యతోఽన్యార్థం జీవపరామర్శం బ్రహ్మప్రతిపత్త్యర్థమస్మిన్వాక్యే జైమినిరాచార్యో మన్యతే, కస్మాత్, ప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యాం, ప్రశ్నస్తావత్సుషుప్తపురుషప్రతిబోధనేన ప్రాణాదివ్యతిరిక్తే జీవే ప్రతిబోధితే పునర్జీవవ్యతిరిక్తవిషయో దృశ్యతే 'క్వైష ఏతద్బాలాకే పురుషోఽశయిష్ట క్వ వా ఏతదభూత్కుత ఏత

వాక్యత్వే వాక్యభేదోహి నేష్యత ఇత్యుక్తం చేత్పునరుక్తిస్స్యాదితి శంకతే—నన్వేవమితి. కర్మశబ్దస్య రూఢ్యా పూర్వపక్షప్రాప్తౌ తన్నిరాసార్థమస్యారంభో యుక్త ఇత్యాహ—నేత్యాదినా. ప్రాణశబ్దజీవలింగయోర్గతిమాహ—ప్రాణశబ్దోఽపీతి.

౧౮. మనో జీవః జీవలింగేన బ్రహ్మైవ లక్ష్యత ఇత్యుక్తం, ఇదానీంతల్లింగేన జీవోక్తిద్వారా బ్రహ్మ గ్రాహ్యమిత్యాహ—అన్యార్థమితి. జీవపరామర్శస్య జీవాధికరణబ్రహ్మజ్ఞానార్థత్వే ప్రశ్నమాహ—క్వైష ఇతి. హే బాలాకే ఏతచ్ఛయనం విశేషజ్ఞానాభావరూపం యథాస్యాత్తథైష పురుషః క్వవాశయిష్ట కస్మిన్నధికరణే శయనం కృతవానిత్యర్థః. ఏకీభావాశ్రయజ్ఞానార్థం పృచ్ఛతి—క్వవా ఇతి. ఏతద్భవన

ఖ్యాతం ప్రతర్దనాధికరణే 'నోపాసాత్రైవిధ్యాదాశ్రితత్వాదిహ తద్యోగాత్' ఇతి. ప్రతర్దనవిచారే కర్మపదస్యావిచారాదగతార్థతా ద్రష్టవ్యా.

కిం చ—

జైమినిరాచార్యోఽస్మిన్ప్రకరణే జీవపరామర్శమన్యార్థం బ్రహ్మప్రతిపత్త్యర్థం

వాగా' దితి. ప్రతివచనమపి 'యదాసుప్తస్స్వప్నం న కంచన పశ్యత్యథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతీ' త్యాది 'ఏతస్మాదాత్మనస్సర్వే ప్రాణా యథాయతనం విప్రతిష్ఠంతే ప్రాణేభ్యో దేవా దేవేభ్యో లోకాః' ఇతి చ సుషుప్తికాలే చ పరేణ బ్రహ్మణా జీవ ఏకతాం గచ్ఛతి, పరస్మాచ్చ బ్రహ్మణః ప్రాణాదికం జగజ్జాయత ఇతి వేదాంతమర్యాదా. తస్మాద్యత్రాస్య జీవస్య నిస్సంబోధస్స్వస్థతారూపస్స్వప ఉపాధిజనితవిశేషవిజ్ఞానరహితం స్వరూపం యతస్తద్భ్రంశరూపమాగమనం సోఽత్ర పరమాత్మా వేదితవ్యతయా శ్రావిత ఇతి గమ్యతే. అపిచైవమేకే శాఖినో వాజసనేయినోఽస్మిన్నేవ బాలాక్యజాతశత్రుసంవాదే స్పష్టం విజ్ఞానమయశబ్దేన జీవమామ్నాయ తద్వ్యతిరిక్తం పరమాత్మానమామనంతి 'య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైతదభూత్కుత ఏతదాగా'దితి ప్రశ్నే ప్రతివచనేఽపి 'య ఏషోఽంతర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిన్శేత' ఇతి, ఆకాశ

మేకీభావరూపం యథా స్యాత్తథా ఏవపురుషః క్వాభూత్సుప్తః, కేనైక్యం ప్రాప్నోతీతి యావత్. ఉత్థానాపాదానం పృచ్ఛతి—కుత ఇతి. ఏతదాగమనమైక్యభ్రంశరూపం యథా స్యాత్తథా పురుషః కుత ఆగత ఇత్యర్థః. ప్రశ్నముక్త్వా వ్యాఖ్యానమాహ—ప్రతివచనమితి. శయనభవనయోరాధారః ఉత్థానాపాదానం చ ప్రాణశబ్దితం బ్రహ్మైవేత్యర్థః. ఉత్తరే ప్రాణోక్తేః ప్రశ్నేఽపి ప్రాణవిషయ ఇత్యత ఆహ—సుషుప్తికాలే చేతి. జగద్ధేతుత్వజీవైక్యాభ్యాం ప్రాణోఽత్ర బ్రహ్మైవేత్యర్థః. జీవోక్తేరన్యార్థత్వముపసంహరతి—తస్మాదితి. నిస్సంబోధతా విశేషధీశూన్యతా స్వస్థతా విక్షేపమలశూన్యతా. భేదభ్రాంతిశూన్యతా స్వరూపమైక్యమాహ—ఉపాధీతి. ప్రశ్నవ్యాఖ్యానయోర్బ్రహ్మవిషయత్వే శాఖాంతరసంవాదమాహ—అపిచైవమేకే శాఖిన ఇతి. నను తత్రాకాశస్సుషుప్తిస్థానముక్తం న బ్రహ్మేత్యత ఆహ—ఆకాశేతి. ఉపాధిద్వారా ప్రమాత్రాత్మ

యతో మన్యతేఽతో బ్రహ్మపరమేవేదం వాక్యమ్. కుతో మన్యతే, ప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యామ్. 'క్వైష ఏతద్బాలాకే పురుషోఽశయిష్ట క్వ వా ఏతదభూత్' ఇత్యాది ప్రశ్నః, 'యదా సుప్తః స్వప్నం న కంచన పశ్యత్యథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతి' ఇత్యుత్తరం వ్యాఖ్యానమ్. తాభ్యాం యస్మిన్ జీవస్య స్వాపాగమనే భవతః, స ఏవాత్ర పరమాత్మా వేదితవ్యతయోపదిష్టః. అపి చైకే వాజసనేయినో బాలాక్యజశత్రుసంవాదే 'య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాభూత్కుత ఏతదాగాత్' 'యః

శబ్దశ్చ పరమాత్మని ప్రయుక్తః 'దహరోఽస్మిన్నంతర ఆకాశ' ఇతి, అత్ర 'సర్వ ఏత ఆత్మానో వ్యుచ్చరంతీ' తి చోపాధిమతామాత్మనామన్యతో వ్యుచ్చరణమామనంతః పరమాత్మానమేవ కారణత్వేనామనంతీతి గమ్యతే. ప్రాణనిరాకరణస్యాపి సుషుప్తపురుషోత్థాపనేన ప్రాణాదివ్యతిరిక్తోపదేశోఽభ్యుచ్చయః—ఇతి పంచమాధికరణమ్.

సూ. వాక్యాన్వయాత్. ౧౯.

బృహదారణ్యకే మైత్రేయీబ్రాహ్మణేఽభిధీయతే 'న వా అరే పత్యుః కామాయే' త్యుపక్రమ్య 'న వా అరే సర్వస్య కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతి ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యో మంతవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యో మైత్రే

జన్మహేతుత్వాచ్చాకాశో బ్రహ్మేత్యాహ—సర్వ ఇతి. ఏవం జీవనిరాసార్థకత్వేన సూత్రం వ్యాఖ్యాయ ప్రాణనిరాసపరత్వేనాపి వ్యాచష్టే—ప్రాణేతి. అస్మిన్వాక్యే ప్రాణోపదేశం బ్రహ్మజ్ఞానార్థం మన్యతే జైమినిః, ఉక్తప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యాం వాక్యస్య బ్రహ్మపరత్వావగమాత్. అపిచైకే శాఖినః ఏవమేవ ప్రాణాతిరిక్తం జీవాత్మానమామనంతః ప్రాణస్య వాక్యార్థత్వం వారయంతీతి సూత్రయోజనా. అతిరిక్తజీవోపదేశః ప్రాణనిరాకరణస్యాప్యభ్యుచ్చయో హేత్వంతరమితి భాష్యార్థః, తస్మాదిదం వాక్యం బ్రహ్మణి సమన్వితమితి సిద్ధమ్. ఇతి పంచమాధికరణమ్.

౧౯. వాక్యాన్వయాత్ విషయవాక్యమాహ—బృహదితి. పత్యాదేరాత్మశేషత్వేన ప్రియత్వాదాత్మైవ సర్వశేషీ ప్రియతమః, అతోఽన్యత్పరిత్యజ్యాత్మైవ ద్రష్టవ్యః, దర్శనార్థం శ్రవణాదికం కార్యమిత్యర్థః. ప్రియసంసూచితేనేతి. పతిజాయాదిభిః

ఏషోఽంతర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే' ఇతి ప్రశ్నోత్తరాభ్యాం స్పష్టం విజ్ఞానమయాతిరిక్తం పరమాత్మానమామనంతి. అత్ర ఏతత్కౌషీతకివాక్యం జగత్కర్తరి బ్రహ్మణి సమన్వితమితి సిద్ధమ్.

పూర్వం బ్రహ్మోపక్రమసామర్థ్యాద్బ్రహ్మపరత్వముక్తమ్. తర్హి తద్వదేవ మైత్రేయీబ్రాహ్మణస్య 'న వా అరే పత్యుః కామాయ' ఇత్యాదిజీవోపక్రమసామర్థ్యాజ్జీవపరత్వమస్త్వితి దృష్టాంతసంగత్యేదమాహ—

ఫలం పూర్వవత్. బృహదారణ్యకే శ్రూయతే—'ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః

య్యాత్మనో వా అరే దర్శనేన శ్రవణేన మత్యా విజ్ఞానేనేదం సర్వం విదిత'మితి.తత్రైతద్విచికిత్స్యతే—కిం విజ్ఞానాత్మైవాయం ద్రష్టవ్యశ్రోతవ్యత్వాదిరూపేణోపదిశ్యతే ఆహోస్విత్పరమాత్మేతి. కుతః పునరేషావిచికిత్సా, ప్రియసంసూచితేనాత్మనా భోక్త్రోపక్రమాద్విజ్ఞానాత్మోపదేశ ఇతి ప్రతిభాతి, తథాత్మవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానోపదేశాత్పరమాత్మోపదేశ ఇత్యపి ప్రతిభాతి, కిం తావత్ప్రాప్తం విజ్ఞానాత్మోపదేశ ఇతి. కస్మాత్, ఉపక్రమసామర్థ్యాత్. పతిజాయాపుత్రవిత్తాదికం హి భోగ్యజాతం సర్వం జగదాత్మార్థతయా ప్రియం భవతీతి ప్రియసంసూచితం భోక్తారమాత్మానముపక్రమ్యానంతరమిదమాత్మనో దర్శనాద్యుపదిశ్యమానం కస్యాన్యస్యాత్మనస్స్యాత్. మధ్యేఽపి 'ఇదం మహద్భూతమనంతమపారం విజ్ఞానఘనఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞా'స్తీతి ప్రకృతస్యైవ మహతో భూతస్య ద్రష్టవ్యస్య భూతేభ్యస్సముత్థానం విజ్ఞానాత్మభావేన బ్రువన్విజ్ఞానాత్మన ఏవేదం ద్రష్టవ్యత్వం దర్శయతి తథా 'విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయా' దితి కర్తృవచనేన శబ్దేనోపసంహరన్విజ్ఞానాత్మానమేవేహోపదిష్టం దర్శయతి, తస్మాదాత్మవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానవచనం భోక్త్రర్థత్వాద్భోగ్యజాత

ప్రియైర్భోగ్యైర్జీవతయానుమితేనేత్యర్థః. యథా 'బ్రహ్మ తే బ్రవాణీ'త్యుపక్రమబలాద్వాక్యస్య బ్రహ్మపరత్వం తథాత్ర జీవోపక్రమాదస్య వాక్యస్య జీవపరత్వమితి దృష్టాంతేన పూర్వపక్షయతి—కిం తావదితి. పూర్వపక్షే వాక్యస్య జీవోపాస్తిపరత్వం సిద్ధాంతే క్షేయే ప్రత్యగ్బ్రహ్మణి సమన్వయ ఇతి ఫలం. ఇదం ప్రత్యక్ మహదపరిచ్ఛిన్నం భూతం సత్యం అనంతం నిత్యం అపారం సర్వగతం చిదేకరసం ఏతేభ్యః కార్యకారణాత్మనా జాయమానేభ్యో భూతేభ్యస్సామాన్యేనోత్థాయ భూతోపాధికం జన్మానుభూయ తాన్యేవ భూతాని నీయమానాన్యనుసృత్య వినశ్యతి ఔపాధికమరణానంతరం విశేషధీర్నాస్తీతి శ్రుత్యర్థః. విజ్ఞాతారం విజ్ఞానకర్తారం, భోక్తరి జ్ఞాతే భోగ్యం జ్ఞానమిత్యుపచారః. మోక్షసాధనజ్ఞానగమ్యత్వాదిలింగైర్వాక్యస్యాన్వయాద్బ్రహ్మణ్యేవ తాత్పర్యా

శ్రోతవ్యో మంతవ్యః' ఇత్యాది. తత్ర కిం జీవో ద్రష్టవ్యత్వాదిరూపేణోపదిశ్యతే, కిం వా పరమాత్మేతి సంశయే, జీవ ఇతి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—పరమాత్మైవాత్ర

స్యౌపచారికం ద్రష్టవ్యమితి, ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః.—పరమాత్మోపదేశ ఏవాయం కస్మాత్, వాక్యాన్వయాత్. వాక్యం హీదం పౌర్వాపర్యేణావేక్ష్యమాణం పరమాత్మానం ప్రత్యన్వితావయవం లక్ష్యతే కథమితి తదుపపాద్యతే 'అమృతత్వస్య తు నాశాఽస్తి విత్తేనే'తి యాజ్ఞవల్క్యాదుపశ్రుత్య 'యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేద తదేవ మే బ్రూహీ'త్యమృతత్వమాశాసానాయై మైత్రేయ్యై యాజ్ఞవల్క్య ఆత్మవిజ్ఞానముపదిశతి, న చాన్యత్ర పరమాత్మవిజ్ఞానాదమృతత్వమస్తీతి శ్రుతిస్మృతివాదా వదంతి. తథా చాత్మవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానముచ్యమానం నాన్యత్ర పరమకారణవిజ్ఞానాన్ముఖ్యమవకల్పతే, న చైతదౌపచారికమాశ్రయితుం శక్యం, యత్కారణమాత్మవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయానంతరేణ గ్రంథేన తదేవోపపాదయతి 'బ్రహ్మ తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనో బ్రహ్మ వేదే'త్యాదినా, యో హి బ్రహ్మక్షత్రాదికం జగదాత్మనోఽన్యత్ర స్వాతంత్ర్యేణ లబ్ధసద్భావం పశ్యతి తం మిథ్యాదర్శినం తదేవ మిథ్యాదృష్టం బ్రహ్మక్షత్రాదికం జగత్పరాకరోతీతి భేదదృష్టిమపోద్య 'ఇదం సర్వం యదయమాత్మే'తి సర్వస్య వస్తుజాతస్యాత్మావ్యతిరేకమవతారయతి. దుందుభ్యాదిదృష్టాంతైశ్చ తమేవావ్యతిరేకం ద్రఢయతి. 'అస్య మహతో భూతస్య నిశ్శ్వసితమేతద్యదృగ్వేద' ఇత్యాదినా చ ప్రకృతస్యాత్మనో

వగమాద్బ్రహ్మప్రమాపకత్వమితి సిద్ధాంతయతి—ఏవమితి. విత్తేన తత్సాధ్యేన కర్మణేత్యర్థః. భేదనిందాపూర్వకమభేదసాధనేనైకవిజ్ఞానాత్సర్వవిజ్ఞానస్య సమర్థనాదౌపచారికత్వం న యుక్తమిత్యాహ—న చైతదౌపచారికమిత్యాదినా. పరాకరోతి శ్రేయోమార్గాద్భ్రంశయతి. యథా దుందుభిశంఖవీణాశబ్దసామాన్యగ్రహణేనైవ గృహ్యమాణాస్తదవాంతరవిశేషాశ్శుక్తిగ్రహణగ్రాహ్యరజతవత్సామాన్యే కల్పితాస్తతో న భిద్యంతే, ఏవమాత్మభానభాస్యం సర్వమాత్మమాత్రమితి నిశ్చితమిత్యాహ—దుందుభ్యాదీతి. ఏవమేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయా ముఖ్యత్వాద్బ్రహ్మనిశ్చయః. సర్వస్రష్టృత్వలింగాదపీత్యాహ—అస్యమహత ఇతి. ఋగ్వేదాదికం నామ, ఇష్టం హుత

ద్రష్టవ్యతయోపదిష్ట ఆత్మా. కుతః, వాక్యాన్వయాత్ ఉపక్రమాదిపర్యాలోచనయా వాక్యస్య బ్రహ్మణ్యేవాన్వయాదిత్యర్థః.

నామరూపకర్మప్రపంచకారణతాం వ్యాచక్షాణః పరమాత్మానమేవైనం గమయతి తథైవైకాయనప్రక్రియాయామపి సవిషయస్య సేంద్రియస్య సాంతఃకరణస్య ప్రపంచస్యైకాయనమనంతరమబాహ్యం కృత్స్నం ప్రజ్ఞానఘనం వ్యాచక్షాణః పరమాత్మానమేవైనం గమయతి, తస్మాత్పరమాత్మన ఏవాయం దర్శనాద్యుపదేశ ఇతి గమ్యతే — యత్పునరుక్తం ప్రియసంసూచనోపక్రమాద్విజ్ఞానాత్మన ఏవాయం దర్శనాద్యుపదేశ ఇత్యత్ర బ్రూమః.—

సూ. ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేర్లింగమాశ్మరథ్యః. ౨౦.

అస్త్యత్ర ప్రతిజ్ఞా 'ఆత్మని విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీదం సర్వం యదయమాత్మే'తి చ తస్యాః ప్రతిజ్ఞాయాస్సిద్ధిం సూచయత్యే తల్లింగం యత్ప్రియసంసూచితస్యాత్మనో ద్రష్టవ్యత్వాదిసంకీర్తనం. యది హి విజ్ఞానాత్మా పరమాత్మనోఽన్యస్స్యాత్, తతః పరమాత్మవిజ్ఞానేఽపి విజ్ఞానాత్మా న విజ్ఞాయతఇత్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం యత్ప్రతిజ్ఞాతం తద్ధీయేత, తస్మాత్ప్రతిజ్ఞాసిద్ధ్యర్థం విజ్ఞానాత్మపరమాత్మనోరభేదాంశేనోపక్రమణమిత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యతే.

మితి కర్మ,అయం చ లోకఃపరశ్చ లోకః ఇతిరూపం. కించ 'స యథా సర్వాసామపాం సముద్ర ఏకాయన'మితి ఖండికయా సర్వప్రపంచస్య ముఖ్యలయాధారత్వమాత్మనో బ్రహ్మత్వే లింగమిత్యాహ—తథైవైకాయనేతి.

౨౦. జీవబ్రహ్మణోర్భేదాభేదసత్త్వాదభేదాంశేనేదం జీవోపక్రమణం ప్రతిజ్ఞాసాధకమిత్యాశ్మరథ్యమతమ్.

నను పతిజాయాదిభోగ్యతాలేన లింగేన జీవోపక్రమః ప్రతీయతే; స కథమిత్యాశంక్యాహ—

జీవబ్రహ్మణోర్హి కార్యకారణయోర్భేదాభేదా వర్తేతే. అత్యంతభేదే ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞావిరోధప్రసంగాత్. తథా చ తత్ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేరిమమభేదాంశమాదాయ జీవోపక్రమణం లింగమిత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యతే.

సూ. ఉత్క్రమిష్యత ఏవం భావాదిత్యౌడులోమిః. ౨౧.

విజ్ఞానాత్మన ఏవ దేహేంద్రియమనోబుద్ధిసంఘాతోపాధిసంపర్కాత్కలుషీభూతస్య జ్ఞానధ్యానాదిసాధనానుష్ఠానాత్సంప్రసన్నస్య దేహాదిసంఘాతాదుత్క్రమిష్యతః పరమాత్మనైక్యోపపత్తేరుపపన్నమిదమభేదేనోపక్రమణమిత్యౌడులోమిరాచార్యో మన్యతే. శ్రుతిశ్చైవం భవతి 'ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత'ఇతి. క్వచిచ్చ జీవాశ్రయమపి నామరూపం నదీనిదర్శనేన జ్ఞాపయతి, 'యథా నద్యస్స్యందమానాస్సముద్రేఽస్తం గచ్ఛంతి నామరూపే విహాయ తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్య'మితి. యథా లోకే నద్యస్స్వాశ్రయమేవ నామరూపం విహాయ సముద్రముపయంతి ఏవం జీవోఽపి స్వాశ్రయమేవ నామరూపం విహాయ పరం పురుషముపైతీతి హి మంత్రార్థః ప్రతీయతే దృష్టాంతదార్ష్టాంతికయోస్తుల్యతాయై.

---

౨౧. సత్యసంసారదశాయాం భేద ఏవ ముక్తావేవాభేద ఇత్యౌడులోమిమతం. తత్ర మానమాహ—శ్రుతిశ్చేతి. సముత్థానముత్క్రాంతిః. నను సంసారస్యోపాధికత్వాత్సర్వదైవాభేద ఇత్యాశంక్య దృష్టాంతబలేన సంసారస్య స్వాభావికత్వమిత్యాహ—క్వచిచ్చేతి. 'యథా నద్యస్స్యందమానాస్సముద్రేఽస్తం గచ్ఛంతి నామరూపే విహాయే' తి నదీనిదర్శనం వ్యాచష్టే—యథా లోక ఇతి.

సమాధానాంతరమాహ—

సంసారదశాయామత్యంతం బ్రహ్మణో భిన్నస్య జీవస్య బ్రహ్మాత్మత్వసాక్షాత్కారాత్కార్యకారణసంఘాతాదుత్క్రమిష్యతః ఏవంభావాత్ పరమాత్మనైకీభావాత్, భవిష్యదభేదమాదాయ జీవోపక్రమ ఇతి ఔడులోమిరాచార్యో మన్యతే.

సూ. అవస్థితేరితి కాశకృత్స్నః. ౨౨.

అస్యైవ పరమాత్మనోఽనేనాపి విజ్ఞానాత్మభావేనావస్థానాదుపపన్నమిదమభేదేనోపక్రమణమితి కాశకృత్స్న ఆచార్యో మన్యతే, తథాచ బ్రాహ్మణమ్ 'అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి' త్యేవంజాతీయకం పరస్యైవాత్మనో జీవభావేనావస్థానం దర్శయతి, మంత్రవర్ణశ్చ 'సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరః నామాని కృత్వాభివదన్యదాస్తే' ఇత్యేవంజాతీయకః, న చ తేజఃప్రభృతీనాం సృష్టౌ జీవస్య పృథక్సృష్టిశ్శ్రుతా యేన పరస్మాదాత్మనోఽన్యస్తద్వికారో జీవస్స్యాత్, కాశకృత్స్నస్యాచార్యస్యావికృతః పరమేశ్వరో జీవో నాన్య ఇతి మతమ్, ఆశ్మరథ్యస్య తు యద్యపి జీవస్య పరస్మాదనన్యత్వమభిప్రేతం తథాపి ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేరితి సాపేక్షత్వాభిధానాత్కార్యకారణభావః కియానప్యభిప్రేత ఇతి గమ్యతే, ఔడులోమిపక్షే పున

---

౨౨. సిద్ధాంతమాహ—అవస్థితేరితి. అత్యంతాభేదజ్ఞాపనార్థం జీవముపక్రమ్య ద్రష్టవ్యత్వాదయో బ్రహ్మధర్మా ఉక్తా ఇత్యర్థః. ఏతేన జీవలింగానాం బ్రహ్మపరత్వకథనార్థమిదమధికరణం న భవతి, ప్రతర్దనాధికరణే కథితత్వాన్నాపి జీవానువాదేన బ్రహ్మప్రతిపాదనార్థం 'సుషుప్త్యుత్క్రాంత్యో'రిత్యత్రావగతత్వాత్, అతో వ్యర్థమిదమధికరణమితి నిరస్తం. జీవోద్దేశేన బ్రహ్మత్వప్రతిపాదనే భేదోఽప్యావశ్యక ఇతి భేదాభేదశంకాప్రాప్తౌ కల్పితభేదేనోద్దేశ్యత్వాదికం స్వతోఽత్యంతాభేద ఇతి జ్ఞాపనార్థమస్యారంభాత్, జ్ఞాపనే చాత్ర లింగమాత్మశబ్దేనోపక్రాంతస్య జీవస్య ధర్మిణో బ్రహ్మణో ధర్మ్యంతరస్య గ్రహణం వినైవ బ్రహ్మధర్మకథనం భేదాభేదయోస్తు ధర్మిద్వయగ్రహణం స్యాదితి మంతవ్యం. ధీరస్సర్వజ్ఞః, సర్వాణి రూపాణి కార్యాణి విచిత్య సృష్ట్వా తేషాం నామాని చ కృత్వా తేషు బుద్ధ్యాదిషు ప్రవిశ్యాభివదనాదికం కుర్వన్యో వర్తతే తద్విద్వానిహైవామృతో భవతీతి మంత్రోఽపి జీవపరయోరైక్యం దర్శయతీత్యాహ—మంత్రేతి. జీవస్య బ్రహ్మవికారత్వాన్నైక్యమిత్యత ఆహ—న చ తేజ ఇతి. మతత్రయం విభజ్య దర్శయతి—కాశేత్యాదినా. కియానపీతి. అభేదవద్భేదోఽపీత్యర్థః. తత్రాంత్యస్య మతస్యోపాదేయత్వమాహ—తత్ర

నన్విదమప్యసంగతం, సత్యకార్యకారణసంఘాతవతః సంసారిణోఽత్యంతం బ్రహ్మాభిన్నస్య ముక్తిదశాయామభేదాయోగాదిత్యరుచ్యా పరమం సమాధానమాహ—

స్పష్టమేవావస్థాంతరాపేక్షో భేదో గమ్యతే, తత్ర కాశకృత్స్నీయం మతం శ్రుత్యనుసారీతి గమ్యతే ప్రతిపిపాదయిషితార్థానుసారాత్ తత్త్వమసీత్యాదిశ్రుతిభ్యః, ఏవం చ సతి తజ్జ్ఞానాదమృతత్వమవకల్పతే, వికారాత్మకత్వే హి జీవస్యాభ్యుపగమ్యమానే వికారస్య ప్రకృతిసంబంధే ప్రళయప్రసంగాన్న తజ్జ్ఞానాదమృతత్వమవకల్పేత, అతశ్చ స్వాశ్రయస్య నామరూపస్యాసంభవాదుపాధ్యాశ్రయం నామరూపం జీవ ఉపచర్యతే, అత ఏవోత్పత్తిరపి జీవస్య క్వచిదగ్నివిస్ఫులింగోదాహరణేన శ్రావ్యమాణోపాధ్యాశ్రయైవ వేదితవ్యా, యదప్యుక్తం ప్రకృతస్యైవ మహతో భూతస్య ద్రష్టవ్యస్య భూతేభ్యస్సముత్థానం విజ్ఞానాత్మభావేన దర్శయన్విజ్ఞానాత్మన ఏవేదం ద్రష్టవ్యత్వం దర్శయతీతి, తత్రాపీయమేవ త్రిసూత్రీ యోజయితవ్యా. 'ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేర్లింగమాశ్మరథ్యః' ఇదమత్ర ప్రతిజ్ఞాతమ్—'ఆత్మని విదితే సర్వమిదం విదితం భవతీదం సర్వం యదయమాత్మే' తి చ, ఉపపాదితం చ సర్వస్య నామరూపకర్మప్రపంచస్యైకప్రసవత్వాదేకప్రళయత్వాచ్చ దుందుభ్యాదిదృష్టాంతైశ్చ కార్యకారణయోరవ్యతిరేకప్రతిపాదనాత్, తస్యా ఏవ ప్రతిజ్ఞా

కాశేతి. సోఽయం దేవదత్త ఇతి వత్తత్త్వమస్యాదివాక్యేభ్యః పరాపరయోరత్యంతాభేదః ప్రతిపాదయితుమిష్టోఽర్థః, తదనుసారిత్వాదిత్యర్థః. జ్ఞానాన్ముక్తిశ్రుత్యన్యథానుపపత్త్యాప్యయమేవ పక్ష ఆదేయ ఇత్యాహ—ఏవం చేతి. అత్యంతాభేదే సతీత్యర్థః. కల్పితస్య భేదస్య జ్ఞానాన్నివృత్తిస్సంభవతి న సత్యస్యేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్. యదుక్తం నదీదృష్టాంతాత్సంసారస్స్వాభావిక ఇతి తన్నేత్యాహ—అతశ్చేతి. అనామరూపబ్రహ్మత్వాజ్జీవస్యేత్యర్థః. ఉత్పత్తిశ్రుత్యా జీవస్య బ్రహ్మణా భేదాభేదావిత్యత ఆహ—అత ఏవేతి. ఉత్పత్తేః స్వాభావికత్వే ముక్త్యయోగాదేవేత్యర్థః. అత్ర పూర్వపక్షే బీజత్రయముక్తం జీవనోపక్రమః పరస్యైవ సముత్థానశ్రుత్యా జీవాభేదాభిధానం విజ్ఞాతృశబ్దశ్చేతి. తత్రాద్యం బీజం త్రిసూత్ర్యా నిరస్తమ్, సంప్రతి ద్వితీయమనూద్య తత్రైవ నిరాచష్టే—యదప్యుక్తమిత్యాదినా. ఆత్మజ్ఞానాత్సర్వవిజ్ఞానం యత్ప్రతిజ్ఞాతం తత్ర హేతుః 'ఇదం సర్వం యదయమాత్మే'త్యవ్యతిరేక ఉక్తస్తస్య ప్రతిపాదనాత్తదేవ ప్రతిజ్ఞాతముపపాదితమితి యోజనా. ఏకస్మాత్ప్రసవో యస్య ఏకస్మిన్ప్రళయో యస్య

బ్రహ్మణ ఏవావిద్యాకల్పితభేదేన జీవరూపేణావస్థితేః జీవోపక్రమోఽవిరుద్ధః

యాస్సిద్ధిం సూచయత్యేతల్లింగం యన్మహతో భూతస్య ద్రష్టవ్యస్య భూతేభ్యస్సముత్థానం విజ్ఞానాత్మభావేన కథితమిత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యతే అభేదే హి సత్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాతమవకల్పత ఇతి 'ఉత్క్రమిష్యత ఏవంభావాదిత్యౌడులోమిః' ఉత్క్రమిష్యతో విజ్ఞానాత్మనో జ్ఞానధ్యానాదిసామర్థ్యాత్సంప్రసన్నస్య పరేణాత్మనైక్య సంభవాదిదమభేదాభిధాన మిత్యౌడులోమిరాచార్యో మన్యతే, 'అవస్థితేరితి కాశకృత్స్నః' అస్యైవ పరమాత్మనోఽనేనాపి విజ్ఞానాత్మభావేనావ స్థానాదుపపన్న మిదమభేదాభిధానమితి కాశకృత్స్న ఆచార్యో మన్యతే. నన్వుచ్ఛేదాభిధానమేతత్ 'ఏతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీ' తి కథమేతదభేదాభిధానమ్, నైష దోషః, విశేషవిజ్ఞానవినాశాభిప్రాయమేతద్వినాశాభిధానం నాత్మోచ్ఛేదాభిప్రాయమ్ 'అత్రైవ మాభగవానమూముహన్న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీ' తి పర్యనుయుజ్య స్వయమేవ శ్రుత్యాఽర్థాంతరస్య దర్శితత్వాత్ 'న వా అరేఽహం మోహం బ్రవీమ్యవినాశీ వా అరేఽయమాత్మానుచ్ఛిత్తిధర్మా మాత్రాసంసర్గస్త్వస్య భవతీ' తి, ఏతదుక్తం భవతి—కూటస్థనిత్య ఏవాయం విజ్ఞానఘన ఆత్మా నాస్యోచ్ఛేదప్రసంగోఽస్తి, మాత్రాభిస్త్వస్య భూతేంద్రియలక్షణాభిరవిద్యాకృతాభిరసంసర్గో విద్యయా భవతి, సంసర్గాభావే చ తత్కృతస్య విశేషవిజ్ఞానస్యాభావాన్న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యుక్తమితి, యదప్యుక్తం 'విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయా' దితి కర్తృవచ

తద్భావాదిత్యర్థః. సముత్థానమభేదాభిధానమితి యావత్. జన్మనాశావుక్తౌ నాభేద ఇత్యాక్షిప్య పరిహరతి—నన్విత్యాదినా. మృతస్య సంజ్ఞా నాస్తీతి వాక్యేఽత్రైవ మాం మోహితవానసి జ్ఞానరూపస్యాత్మనో జ్ఞానాభావే నాశప్రసంగాదితి మైత్రేయ్యోక్తో మునిరాహ—న వా అరే ఇతి. మోహం మోహకరం వాక్యం, అవినాశీ నాశహేతుశూన్యః, అత ఉచ్ఛిత్తిధర్మా నాశవాన్న భవతీత్యనుచ్ఛిత్తిధర్మేత్యర్థః. తృతీయం బీజం తృతీయేన మతేనైవ నిరసనీయమిత్యాహ—యదపీత్యాదినా. ఆద్యమతద్వయేఽపి సత్యభేదాంగీకారాత్కేనేత్యాక్షేపో న యుక్తః కాశకృత్స్నస్య మతే త్వత్యంతాభేదాద్వి

ఇతి కాశకృత్స్న ఆచార్యః శ్రుతితాత్పర్యజ్ఞో మన్యతే. అతో ద్రష్టవ్యే పరబ్రహ్మణి

నేన శబ్దేనోపసంహారాద్విజ్ఞానాత్మనైవేదం ద్రష్టవ్యమితి, తదపి కాశకృత్స్నీయేనైవ దర్శనేన పరిహరణీయమ్, అపిచ 'యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతీ' త్యారభ్యావిద్యావిషయే తస్యైవ దర్శనాదిలక్షణం విశేషవిజ్ఞానం ప్రపంచ్య 'యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్ తత్కేన కం పశ్యే' దిత్యాదినా విద్యావిషయే తస్యైవ దర్శనాదిలక్షణస్య విశేషజ్ఞానస్యాభావమభిదధాతి, పునశ్చ విషయాభావేఽప్యాత్మానం విజానీయాదిత్యాశంక్య 'విజ్ఞాతారమరే కేనవిజానీయా' దిత్యాహ, తతశ్చ విశేషవిజ్ఞానాభావోపపాదనపరత్వాద్వాక్యస్య విజ్ఞానధాతురేవ కేవలస్సన్ భూతపూర్వగత్యా కర్తృవచనేన తృచా నిర్దిష్ట ఇతి గమ్యతే, దర్శితం తు పురస్తాత్కాశకృత్స్నీయస్య మతస్య శ్రుతిమత్త్వమ్. అతశ్చ విజ్ఞానాత్మపరమాత్మనోరవిద్యాప్రత్యుపస్థాపితనామరూపరచితదేహాద్యుపాధినిమిత్తో భేదో న పారమార్థిక ఇత్యేషోఽర్థస్సర్వైర్వేదాంతవాదిభిరభ్యుపగంతవ్యః ఇదం 'సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్, ఏకమేవాద్వితీయం, ఆత్మైవేదం సర్వం, బ్రహ్మైవేదం సర్వం యదయమాత్మా, నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా నాన్యోఽతోఽస్తి శ్రోతే' త్యేవమాదిభ్యశ్శ్రుతిభ్యః, స్మృతిభ్యశ్చ "వాసుదేవస్సర్వమిదం, క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారత, సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠంతం పరమేశ్వర" మిత్యేవంరూపాభ్యః, భేదదర్శనాపవాదాచ్చ 'అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేదయథా పశుః మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ

జ్ఞానస్య కారకాభావాత్సయుక్త ఇతి శ్రుత్యనుసారిత్వాత్తన్మతే మనః కల్పితం విజ్ఞాతృత్వం ముక్తే బ్రహ్మాత్మని భూతపూర్వగత్యోక్తమితి పరిహరణీయమిత్యర్థః. కించ పూర్వాపరపర్యాలోచనయా వాక్యస్య ముక్తాత్మపరత్వావగమాద్విజ్ఞాతృత్వం కల్పితమేవానూద్యత ఇతి న తల్లింగేన జీవపరత్వమిత్యాహ—అపిచేతి. ఆశ్మరథ్యపక్షేషు కాశకృత్స్నపక్షస్యైవాదేయత్వే కిం బీజం తదాహ—దర్శితమితి. అతశ్చ శ్రుతిమత్త్వాచ్చ. పునరపి శ్రుతిస్మృతిమత్త్వమాహ—సదేవేత్యాదినా. హేతూనాం భేదో న పారమార్థిక ఇతి ప్రతిజ్ఞయా సంబంధః. భేదాభేదపక్షే జీవస్య జన్మాదివికారవత్త్వాత్తన్నిషేధో న

మైత్రేయీబ్రాహ్మణవాక్యం సమన్వితమితి సిద్ధమ్.

పశ్యతీ' త్యేవంజాతీయకాత్, 'స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మే' తి చాత్మని సర్వవిక్రియాప్రతిషేధాత్, అన్యథా చ ముముక్షూణాం నిరపవాదవిజ్ఞానానుపపత్తేః, సునిశ్చితార్థత్వానుపపత్తేశ్చ, నిరపవాదం హి విజ్ఞానం సర్వాకాంక్షానివర్తకమాత్మవిషయమిష్యతే 'వేదాంతవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థా' ఇతి చ శ్రుతేః 'తత్ర కో మోహః కశ్శోక ఏకత్వమనుపశ్యతః' ఇతి చ స్థితప్రజ్ఞలక్షణస్మృతేశ్చ, స్థితే చ క్షేత్రజ్ఞపరమాత్మైకత్వవిషయే సమ్యగ్దర్శనే క్షేత్రజ్ఞః పరమాత్మేతినామమాత్రభేదాత్క్షేత్రజ్ఞోఽయం పరమాత్మనో భిన్నః పరమాత్మాయం క్షేత్రజ్ఞాద్భిన్న ఇత్యేవంజాతీయక ఆత్మభేదవిషయోఽయం నిర్బంధో నిరర్థకః, ఏకో హ్యయమాత్మా నామమాత్రభేదేన బహుధాభిధీయత ఇతి, నహి 'సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మ యో వేద నిహితం గుహాయా' మితి కాంచిదేవైకాం గుహామధికృత్యైతదుక్తం, న చ బ్రహ్మణోఽన్యో గుహాయాం నిహితోఽస్తి 'తత్సృష్ట్వా తదేవాను

స్యాదిత్యాహ—స వా ఏష ఇతి. భేదస్య సత్యత్వే తత్ప్రమయా బాధాదహం బ్రహ్మేతి నిర్బాధం జ్ఞానం న స్యాదిత్యాహ—అన్యథా చేతి. అభేదస్యాపి సత్త్వాత్ప్రమేత్యాశంక్య భేదాభేదయోర్విరోధాత్సంశయస్స్యాదిత్యాహ—సునిశ్చితేతి. మాస్తు నిర్బాధజ్ఞానమిత్యత ఆహ—నిరపవాదమితి. అహం బ్రహ్మేత్యబాధితనిశ్చయస్యైవ శోకాదినివర్తకత్వమిత్యత్ర స్మృతిమప్యాహ—స్థితేతి. ఆత్యంతికైకత్వే హి ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా భవతి న భేదాభేదయోరితి భావః. నను జీవపరమాత్మానౌ స్వతో భిన్నౌ అపర్యాయనామవత్త్వాత్ స్తంభకుంభవదిత్యత ఆహ—స్థితే చేతి. కథం తర్హ్యపర్యాయనామభేద ఇత్యాశంక్య జీవత్వేశ్వరత్వాదినిమిత్తభేదాదిత్యాహ—ఏకో హీతి. కించావిద్యాతజ్జబుద్ధిరూపాయాం గుహాయాం స్థితో జీవో భవతి తస్యామేవ బ్రహ్మ నిహితమితి శ్రుతేః స్థానైక్యాజ్జీవ ఏవ బ్రహ్మేత్యాహ—నహీతి. కాంచిదేవైకామితి. జీవస్థానాదన్యామిత్యర్థః. నన్వేకస్యాం గుహాయాం ద్వౌ కిం న స్యాతామిత్యత ఆహ—న చేతి. స్రష్టురేవ ప్రవేశేన జీవత్వాన్న భేదః. నన్వత్యంతాభేదేఽపి జీవస్య స్పష్టభానాద్బ్రహ్మాపి స్పష్టం స్యాదతస్స్పష్టత్వాస్పష్టత్వాభ్యాం తయోర్భేద ఇతి చేన్న-దర్పణే ప్రతిబింబస్య స్ఫుటత్వేఽపి బింబస్యాస్ఫుటత్వవత్కల్పితభేదేన విరుద్ధ

ప్రావిశ' దితి స్రష్టురేవ ప్రవేశశ్రవణాత్, యే తు నిర్బంధం కుర్వంతి తే వేదాంతార్థం బాధమానాః శ్రేయోద్వారం సమ్యగ్దర్శన మేవ బాధంతే కృతకమనిత్యం చ మోక్షం కల్పయంతి న్యాయేన చ న సంగచ్ఛంత ఇతి. ఇతి షష్ఠాధికరణమ్.

సూ. ప్రకృతిశ్చప్రతిజ్ఞాదృష్టాంతాను పరోధాత్. ౨౩.

యథాభ్యుదయహేతుత్వాద్ధర్మో జిజ్ఞాస్య ఏవం నిశ్శ్రేయస హేతుత్వాద్బ్రహ్మాపి జిజ్ఞాస్యమిత్యుక్తం, బ్రహ్మ చ 'జన్మాద్యస్య యతః' ఇతి లక్షితమ్, తచ్చ లక్షణం ఘటరుచకాదీనాం మృత్సువర్ణాదివత్ప్రకృ

ధర్మవ్యవస్థోపపత్తేః. సత్యభేదే యేషామాగ్రహస్తేషాం దోషమాహ—యేత్వితి. సోఽయమితివత్తత్త్వమసీత్యకార్యకారణద్రవ్యసామానాధికరణ్యాదత్యంతాభేదో వేదాంతార్థస్తద్బోధ ఏవ నిశ్శ్రేయససాధనం తస్య బాధో న యుక్త ఇత్యర్థః. కించ భేదాభేద వాదినః జ్ఞానకర్మభ్యాం కృతకం మోక్షం కల్పయంతి, తత్రానిత్యత్వం దోషః. యత్తు కృత కమపి నిత్యమితి తచ్చ 'యత్క్రియాసాధ్యం తదనిత్య'మితి న్యాయబాధితం. అస్మాకం త్వనర్థధ్వంసస్య జ్ఞానసాధ్యత్వాన్నిత్యముక్తాత్మమాత్రత్వాచ్చ నానిత్యత్వదోష ఇతి భావః, తస్మాన్నైత్రేయీబ్రాహ్మణం ప్రత్యగ్బ్రహ్మణి సమన్వితమితి సిద్ధమ్—ఇతి షష్ఠాధి కరణమ్.

౨౩. ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాంతానుపరోధాత్. లక్షణసూత్రేణాస్య సంగతిం వక్తుం వృత్తం స్మారయతి—యథేతి. తత్ర హి బ్రహ్మణో బుద్ధిస్థత్వార్థం సామాన్యతో జగత్కారణత్వం లక్షణముక్తం తేన బుద్ధిస్థే బ్రహ్మణి కృత్స్నవేదాంత సమన్వయం ప్రతిపాద్య తత్కారణత్వం కిం కర్తృత్వమాత్రం? ఉత ప్రకృతిత్వ కర్తృత్వోభయరూపమితి? విశేషజిజ్ఞాసాయామిదమారభ్యతే, తథాచ సామాన్యజ్ఞానస్య విశేషచింతాహేతుత్వాత్తేనాస్య సంగతిః. యద్యపి తదానంతర్యమస్య యుక్తం తథాపి

పూర్వం 'జన్మాద్యస్య యతః' ఇతి సూత్రే బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వమభి హితమ్. తదధునాత్ర విచార్యతే. ఏవం చ సామాన్యజ్ఞానస్య విశేషవిచారహేతుత్వా త్తేన హేతుహేతుమద్భావసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే ఏకవిజ్ఞానాత్సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయా గౌణతమ్, సిద్ధాంతే

తిత్వే కులాలసువర్ణకారాదివన్నిమిత్తత్వే చ సమానమిత్యతో భవతి విమర్శః, కిమాత్మకం పునర్బ్రహ్మణః కారణత్వం స్యాదితి తత్ర నిమిత్తకారణమేవ తావత్కేవలం స్యాదితి ప్రతిభాతి, కస్మాత్, ఈక్షాపూర్వకకర్తృత్వశ్రవణాత్, ఈక్షాపూర్వకం హి బ్రహ్మణః కర్తృత్వమవగమ్యతే 'స ఈక్షాం చక్రే స ప్రాణమసృజత' ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః, ఈక్షాపూర్వకం చ కర్తృత్వం నిమిత్తకారణేష్వేవ కులాలాదిషు దృష్టం, అనేకకారకపూర్వికా చ క్రియాఫలసిద్ధిర్లోకే దృష్టా, స చ న్యాయ ఆదికర్తర్యపి యుక్తస్సంక్రామయితుమ్, ఈశ్వరత్వప్రసిద్ధేశ్చ ఈశ్వరాణాం హి రాజవైవస్వతాదీనాం నిమిత్తకారణత్వమేవ కేవలం ప్రతీయతే, తద్వత్పరమేశ్వరస్యాపి నిమిత్తకారణత్వమేవ యుక్తం ప్రతిపత్తుమ్, కార్యం చేదం జగత్సావయవమచేతనమశుద్ధం చ దృశ్యతే, కారణేనాపి తస్య తాదృశేనైవ భవితవ్యం, కార్యకారణయోస్సారూప్యదర్శనాద్బ్రహ్మ చానేవంలక్షణమవగమ్యతే, 'నిష్కళం

నిశ్చితతాత్పర్యైర్వేదాంతైః కర్తృమాత్రేశ్వరమతనిరాసస్సుకర ఇతి సమన్వయాంతే ఇదం లిఖితమ్. లక్షణసూత్రస్యాధ్యాయాదిసంగతత్వాదస్యాప్యధ్యాయాదిసంగతిః. పూర్వత్ర సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయా ముఖ్యత్వాద్వాక్యస్య జీవపరత్వం నిరస్తం తదయుక్తం కర్త్రుపాదానయోర్భేదేన ప్రతిజ్ఞాయా గౌణత్వాదిత్యాక్షిపతి—తత్ర నిమిత్తేత్యాదినా. పూర్వోత్తరపక్షయోర్ద్వైతాద్వైతసిద్ధిః ఫలం—ఈక్షాపూర్వకేతి. ఈక్షణశ్రుత్యా కర్తృత్వం నిశ్చితం, తథాచ బ్రహ్మ న జగత్ప్రకృతిః కర్తృత్వాత్, యో యత్కర్తా స తత్ప్రకృతిర్న యథా ఘటకర్తా కులాలఇత్యర్థః. జగత్ భిన్నకర్త్రుపాదానకం, కార్యత్వాద్ఘటవదిత్యాహ—అనేకేతి. బ్రహ్మ నోపాదానమీశ్వరత్వాద్రాజాదివదిత్యాహ—ఈశ్వరత్వేతి, జగన్న బ్రహ్మప్రకృతికం, తద్విలక్షణత్వాత్, యదిత్థం తత్తథా యథా కులాలవిలక్షణో ఘట ఇత్యాహ—కార్యం చేతి. నిష్కళం నిరవయవం, నిష్క్రియమచలం శాంతమపరిణామి, నిరవద్యం నిరస్తసమస్తదోషం, తత్ర హేతుః నిరంజనమితి. అంజనతుల్యతమశ్శూన్యమిత్యర్థః. తర్హి జగతస్సదృశో

తన్ముఖ్యత్వమితి ఫలభేదః. తత్ర కిం బ్రహ్మణో జగన్నిమిత్తత్వమాత్రమ్, ఉతోపాదానత్వమపీతి సంశయే, 'తదైక్షత' ఇతి ఈక్షణపూర్వకకర్తృత్వశ్రవణాన్నిమిత్తత్వమాత్రమితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—ప్రకృతిశ్చ బ్రహ్మచకారాన్నిమిత్తమపి.

నిష్క్రియం శాంతం నిరవద్యం నిరంజన’ మిత్యాదిశ్రుతిభ్యః, పారి శేష్యాద్బ్రహ్మణోఽన్యదుపాదానకారణమశుద్ధ్యాదిగుణకంస్మృతిప్రసిద్ధ మభ్యుపగంతవ్యమ్, బ్రహ్మకారణత్వశ్రుతేర్నిమిత్తత్వమాత్రే పర్యవసా నాదితి, ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః—ప్రకృతిశ్చ ఉపాదానకారణం చ బ్రహ్మాభ్యుపగంతవ్యం నిమిత్తకారణం చ న కేవలం నిమిత్తకారణమేవ, కస్మాత్, ప్రతిజ్ఞాదృష్టాంతానుపరోధాత్, ఏవం హి ప్రతిజ్ఞాదృష్టాంతౌ శ్రౌతౌ నోపరుధ్యేతే, ప్రతిజ్ఞాతావత్ ‘ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్యో యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాత’ మితి, తత్ర చైకేన విజ్ఞాతేన సర్వమన్యదవిజ్ఞాతమపి విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రతీ యతే, తచ్చోపాదానకారణవిజ్ఞానే సర్వవిజ్ఞానం సంభవతి ఉపాదాన కారణావ్యతిరేకాత్కార్యస్య, నిమిత్తకారణాదవ్యతిరేకస్తు కార్యస్య నాస్తి,లోకే తక్ష్ణః ప్రాసాదవ్యతిరేకదర్శనాత్, దృష్టాంతోఽపి ‘యథా సోమ్యైకేన మృత్పిండేన సర్వం మృణ్మయం విజ్ఞాతం స్యాద్వాచా రంభణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్య’ మిత్యుపాదాన కారణగోచరఏవామ్నాయతే, ‘తథైకేన లోహమణినా సర్వం లోహ మయం విజ్ఞాతం స్యాదేకేన నఖనికృంతనేన సర్వం కార్ష్ణాయసం విజ్ఞాతం స్యా’దితి చ, తథాన్యత్రాపి ‘కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీ’ తి ప్రతిజ్ఞా ‘యథా పృథివ్యామోషధయస్సంభవంతీ’

పాదానం కిమిత్యతఆహ—పారిశేష్యాదితి. బ్రహ్మనిషేధే ప్రధానం పరిశిష్యత ఇత్యభి మానః. సిద్ధాంతయతి—ప్రకృతిశ్చేతి. చకారాన్నిమిత్తత్వగ్రహః. ఏవముభయరూపే కారణత్వే తయోరబాధో భవతీత్యాహ—ఏవమితి. కర్తృజ్ఞానాదపి సర్వకార్యజ్ఞానం కిం న స్యాదిత్యతఆహ—నిమిత్తకారణాదవ్యతిరేకస్త్వితి. మృదాదీనాముపాదానా నాం దృష్టాంతత్వాద్దార్ష్టాంతికస్య బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వం వాచ్యమిత్యాహ—దృష్టాం తోఽపీతి. వాగారభ్యం నామమాత్రం వికారో న వస్తుతోఽస్తీతి సత్యకారణజ్ఞానా ద్వికారజ్ఞానం యుక్తమిత్యర్థః. గతిసామాన్యార్థం ముండకే ప్రతిజ్ఞాదృష్టాంతా

కుతః, ప్రతిజ్ఞాదృష్టాంతానుపరోధాత్ ‘యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతి’ ఇత్యాద్యేక

తి దృష్టాంతః, తథా 'ఆత్మని ఖల్వరే దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాతే ఇదం సర్వం విదిత' మితి ప్రతిజ్ఞా 'స యథా దుందుభేర్హన్యమానస్య న బాహ్యాఞ్ శబ్దాఞ్ఛక్నుయాద్గ్రహణాయ దుందుభేస్తు గ్రహణేన దుందుభ్యాఘాతస్య వా శబ్దో గృహీత' ఇతి దృష్టాంతః, ఏవం యథా సంభవం ప్రతివేదాన్తం ప్రతిజ్ఞాదృష్టాంతౌ ప్రకృతిత్వసాధనౌ ప్రత్యేతవ్యౌ, యత ఇతీయమపి పంచమీ 'యతో వా ఇమాని భూతాని జాయంత' ఇత్యత్ర 'జనికర్తుః ప్రకృతి'రితి విశేషస్మరణాత్ప్రకృతిలక్షణ ఏవాపాదానే ద్రష్టవ్యా, నిమిత్తత్వం త్వధిష్ఠాత్రన్తరాభావాదధిగంతవ్యమ్, యథా హి లోకే మృత్సువర్ణాదికముపాదానకారణం కులాలసువర్ణకారాదీనధిష్ఠాతౄనపేక్ష్య ప్రవర్తతే, నైవం బ్రహ్మణఉపాదానకారణస్య, స్వతోఽన్యోఽధిష్ఠాతాపేక్ష్యోఽస్తి, ప్రాగుత్పత్తేరేకమేవాద్వితీయమిత్యవధారణాత్, అధిష్ఠాత్రన్తరాభావోఽపి ప్రతిజ్ఞాదృష్టాం

వాహ—తథాన్యత్రాపీతి. బృహదారణ్యకేఽపి తావాహ—తథాత్మనీతి. ఘటస్స్ఫురతీత్యనుగతస్ఫురణం ప్రకృతిస్తదతిరేకేణ వికారా న సంతీతి సోఽయమర్థో యథా స్ఫుటస్స్యాత్తథా దృష్టాంతస్స ఉచ్యతే. హన్యమానదుందుభిజన్యాచ్ఛబ్దసామాన్యాద్బాహ్యాన్విశేషశబ్దాన్ సామాన్యగ్రహణాతిరేకేణ పృథగ్గ్రహీతుం శ్రోతా న శక్నుయాత్, సామాన్యస్య తు గ్రహణేన దుందుభ్యాఘాతజశబ్దవిశేషో గృహీతో భవతి, తస్య వా గ్రహణేన తదవాంతరవిశేషశబ్దో గృహీతో భవతి, అతశ్శబ్దసామాన్యగ్రహణగ్రాహ్యవిశేషాస్సామాన్యే కల్పితాః తద్వదాత్మభానభాస్యఘటాదయ ఆత్మని కల్పితా ఇత్యర్థః. ప్రతిజ్ఞాదృష్టాంతానుపరోధాల్లింగాద్బ్రహ్మణః ప్రకృతిత్వముక్త్వా పంచమీశ్రుత్యాప్యాహ—యతఇతి. 'యతో వా' ఇత్యత్ర శ్రుతా యతఇతి పంచమీ ప్రకృతౌ ద్రష్టవ్యేత్యన్వయః. జనికర్తుర్జాయమానస్య కార్యస్య ప్రకృతిరపాదానసంజ్ఞికా భవతీతి సూత్రార్థః. సంజ్ఞాయాః ఫలం-'అపాదానే పంచమీ'ఇతి సూత్రాత్ప్రకృతౌ పంచమీలాభః. ఏవం బ్రహ్మణః ప్రకృతిత్వం ప్రసాధ్య కర్తృత్వం సాధయతి-నిమిత్తత్వమితి. బ్రహ్మస్వాతిరిక్తకర్త్రధిష్ఠేయం, ప్రకృతిత్వాన్మృదాదివదిత్యాద్యనుమానానామాగమబాధమాహ—ప్రాగుత్పత్తేరితి. జగత్కర్తృత్వం బ్రహ్మణఏవేత్యత్ర

విజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞా, 'యథా సోమ్యైకేన మృత్పిండేన సర్వం మృన్మయం విజ్ఞాతం స్యాద్వాచారమ్భణమ్' ఇత్యాదిదృష్టాంతశ్చ. తయోః సామఞ్జస్యాదిత్యర్థః.

తానుపరోధాదేవోదితో వేదితవ్యః, అధిష్ఠాతరి హ్యుపాదానాదన్యస్మిన్నభ్యుపగమ్యమానే పునరప్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానస్యాసంభవాత్ప్రతిజ్ఞాదృష్టాంతోపరోధ ఏవ స్యాత్, తస్మాదధిష్ఠాత్రంతరాభావాదాత్మనః కర్తృత్వముపాదానాంతరాభావాచ్చ ప్రకృతిత్వమ్. ఇతశ్చాత్మనః కర్తృత్వప్రకృతిత్వే.

సూ. అభిధ్యోపదేశాచ్చ. ౨౪.

అభిధ్యోపదేశశ్చాత్మనః కర్తృత్వప్రకృతిత్వేగమయతి 'సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి', 'తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి' చ, తత్రాభిధ్యానపూర్వికాయాః స్వాతంత్ర్యప్రవృత్తేః కర్తేతి గమ్యతే, బహు స్యామితి ప్రత్యగాత్మవిషయత్వాద్బహుభవనాభిధ్యానస్య ప్రకృతిరిత్యపి గమ్యతే,

సూ. సాక్షాచ్చోభయామ్నానాత్. ౨౫.

ప్రకృతిత్వస్యాయమభ్యుచ్చయః ఇతశ్చ ప్రకృతిర్బ్రహ్మ యత్కారణం సాక్షాద్బ్రహ్మైవ కారణముపాదాయోభౌ ప్రళయప్రభవావామ్నాయేతే 'సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సము

సూత్రం యోజయతి—అధిష్ఠాత్రంతరేతి.

౨౪. ఏకస్యోభయరూపం కారణత్వమవిరుద్ధమితి సూత్రచతుష్టయేన సాధయతి—ఇతశ్చేత్యాదినా. అభిధ్యా సృష్టిసంకల్పః.

౨౫. అభ్యుచ్చయో హేత్వంతరం. ఆకాశాదేవేత్యేవకారసూచితముపాదా

కించ—

'సోఽకామయత' ఇత్యాత్మనో ధ్యానోపదేశాత్కర్తృత్వమ్, 'బహుస్యామ్' ఇతి ధ్యానోపదేశాత్ప్రకృతిత్వమ్ ఇతి.

ప్రకృతిత్వే హేత్వంతరమాహ—

'సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి' ఇత్యాకాశశబ్దేన సాక్షాద్బ్రహ్మ గృహీత్వా జగదుత్పత్తిప్రలయయోరుభయోరామ్నానాద్బ్రహ్మ ప్రకృతిరిత్యర్థః.

త్పద్యంతే ఆకాశం ప్రత్యస్తం యంతీ' తి, యద్ధి యస్మాత్ప్రభవతి యస్మింశ్చ ప్రలీయతే తత్తస్యోపాదానం ప్రసిద్ధమ్, యథా వ్రీహియవాదీనాం పృథివీ, సాక్షాదితి చోపాదానాంతరానుపాదానం సూచయత్యాకాశాదేవేతి, ప్రత్యస్తమయశ్చ నోపాదానాదన్యత్ర కార్యస్య దృష్టః.

సూ. ఆత్మకృతేః పరిణామాత్. ౨౬.

ఇతశ్చ ప్రకృతిర్బ్రహ్మ యత్కారణం బ్రహ్మప్రక్రియాయాం 'తదాత్మానగ్ం స్వయమకురుతే' త్యాత్మనః కర్మత్వం కర్తృత్వం చ దర్శయతి, ఆత్మానమితి కర్మత్వం స్వయమకురుతేతి కర్తృత్వం, కథంపునః పూర్వసిద్ధస్య సతః కర్తృత్వేన వ్యవస్థితస్య క్రియమాణత్వం శక్యం సంపాదయితుం, పరిణామాదితి బ్రూమః, పూర్వసిద్ధోఽపి హి సన్నాత్మా విశేషేణ వికారాత్మనా పరిణమయామాసాత్మానమితి, వికారాత్మనా చ పరిణామో మృదాద్యాసు ప్రకృతిషూపలబ్ధః, స్వయమితి చ విశేషణాన్నిమిత్తాంతరానపేక్షత్వమపి ప్రతీయతే, పరిణామాదితి వా పృథ

నాంతరానుపాదానమగ్రహణం సాక్షాదితిపదేన సూత్రకారో దర్శయతీతి యోజనా.

౨౬. ఆత్మసంబంధినీ కృతిః ఆత్మకృతిః, సంబంధశ్చాత్మనః కృతిం ప్రతివిషయత్వమాశ్రయత్వం చ. నను కృతేరాశ్రయస్సిద్ధో భవతి విషయస్తు సాధ్య ఇత్యేకస్యోభయం విరుద్ధమిత్యాశంకతే—కథం పునరితి. యథా మృదస్సాధ్యపరిణామాభేదేన కృతివిషయత్వం తద్వదాత్మన ఇత్యాహ—పరిణామాదితి. ఆత్మానమితి. అవిరోధ ఇతి శేషః. సిద్ధస్యాపి సాధ్యత్వే దృష్టాంతమాహ—వికారాత్మనేతి. నను బ్రహ్మణ ఆత్మానమితి ద్వితీయయా కార్యాత్మనా సాధ్యత్వశ్రుత్యాఽస్తు ప్రకృతిత్వం కర్తా త్వన్యోఽస్త్విత్యత ఆహ—స్వయమితి చేతి. బ్రహ్మణః కృతికర్మత్వోపపాదనార్థం పరిణామాదితిపదం వ్యాఖ్యాయాన్యథాపి వ్యాచష్టే—పృథక్సూత్రమితి. మృద్ఘట ఇతివద్బ్రహ్మ

నన్వేకస్య కృతిమత్త్వం కృతివిషయత్వం చ విరుద్ధమిత్యాశంక్యాహ—

'తదాత్మానం స్వయమకురుత' ఇతి ఆత్మానమితి ద్వితీయయా కృతివిషయత్వం స్వయమకురుత ఇత్యనేన కృతిమత్త్వం చామ్నాయతే. తథా చ బ్రహ్మణ ఉపాదానత్వం నిమిత్తత్వం చావిరుద్ధమ్. కుతః, ఆత్మకృతేః ఆత్మసంబన్ధినీ కృతిరాత్మకృతిః, తతో

కృష్నత్రం, తస్యైషోఽర్థః, ఇతశ్చ ప్రకృతిర్బ్రహ్మ యత్కారణం బ్రహ్మణ ఏవ వికారాత్మనాఽయం పరిణామస్సామానాధికరణ్యేనామ్నాయతే 'సచ్చ త్యచ్చాభవత్ నిరుక్తం చానిరుక్తంచే'త్యాదినేతి

సూ. యోనిశ్చ హి గీయతే ౨౭.

ఇతశ్చ ప్రకృతిర్బ్రహ్మ యత్కారణం బ్రహ్మయోనిరిత్యపి పఠ్యతే వేదాంతేషు 'కర్తారమీశం పురుషం బ్రహ్మయోని' మితి 'యద్భూతయోనిం పరిపశ్యంతి ధీరాః' ఇతి చ, యోనిశబ్దశ్చ ప్రకృతివచనః సమధిగతో లోకే 'పృథివీ యోనిరోషధివనస్పతీనా'మితి, స్త్రీయోనేరప్యస్త్యేవావయవద్వారేణ గర్భం ప్రత్యుపాదానకారణత్వం, క్వచిత్ స్థానవచనోఽపి యోనిశబ్దో దృష్టః 'యోనిష్ట ఇంద్ర నిషదే అకారి' తి వాక్యశేషాత్, తత్ర ప్రకృతివచనతా పరిగృహ్యతే 'యథోర్ణనాభిః

సచ్చత్యచ్చేతి పరిణామసామానాధికరణ్యశ్రుతేః బ్రహ్మణః ప్రకృతిత్వమిత్యర్థః. సత్ ప్రత్యక్షం భూతత్రయం, త్యత్ పరోక్షం భూతద్వయం, నిరుక్తం వక్తుం శక్యం ఘటాది, అనిరుక్తం వక్తుమశక్యం కపోతరూపాది, తచ్చ బ్రహ్మైవాభవదిత్యర్థః.

౨౭ అత్ర సూత్రే పరిణామశబ్దః కార్యమాత్రపరః న తు సత్యకార్యాత్మకపరిణామపరః 'తదనన్యత్వ'మితి వివర్తవాదస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. యోనిశబ్దాచ్చ ప్రకృతిత్వమిత్యాహ—యోనిశ్చేతి. కర్తారం క్రియాశక్తిమంతం, ఈశం నియంతారం, పురుషం ప్రత్యంచం, బ్రహ్మ పూర్ణం, యోనిం ప్రకృతిం, ధీరా ధ్యానేన పశ్యంతీత్యర్థః. నన్వనుపాదానేఽపి స్త్రీయోనౌ యోనిశబ్దో దృష్ట ఇత్యత ఆహ—స్త్రీయోనేరితి. శోణితమవయవశబ్దార్థః. యోనిశబ్దస్య స్థానమప్యర్థో భవతి సోఽత్ర భూతయోన్యాదివాక్యేన గ్రాహ్యః, ఊర్ణనాభ్యాది ప్రకృతిదృష్టాంతవాక్యశేషవిరోధాదిత్యాహ-క్వచిదితి. హే ఇంద్ర తే తవ నిషదే ఉపవేశనాయ యోనిః స్థానం మయా అకారి హేతోః. నన్వాత్మనః కర్తృత్వేన పూర్వసిద్ధస్య కథం కృతికర్మత్వమత ఆహ— పరిణామాత్. పరిణామో వివర్తః; సిద్ధస్యాపి వివర్తాత్మనా సాధ్యత్వాత్ కర్మత్వోపపత్తిరిత్యర్థః.

కించ—

'యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి' ఇతి ప్రకృతివాచకయోనిశబ్దేన ఆత్మా హి

సృజతే గృహ్ణాతే చే'త్యేవంజాతీయకాత్. తదేవం ప్రకృతిత్వం బ్రహ్మణః ప్రసిద్ధం. యత్పునరిదముక్తమీక్షాపూర్వకం కర్తృత్వం నిమిత్తకారణేష్వేవ కులాలాదిషు లోకే దృష్టం నోపాదానేష్విత్యాది తత్ప్రత్యుచ్యతే,న లోకవదిహ భవితవ్యం, నహ్యయమనుమానగమ్యోఽర్థః, శబ్దగమ్యత్వాత్త్వస్యార్థస్య యథాశబ్దమిహ భవితవ్యం, శబ్దశ్చేక్షితురీశ్వరస్య ప్రకృతిత్వం ప్రతిపాదయతీత్యవోచామ, పునశ్చైతత్సర్వం విస్తరేణ ప్రతివక్ష్యామః. ఇతి సప్తమాధికరణమ్

సూ. ఏతేన సర్వే వ్యాఖ్యాతా వ్యాఖ్యాతాః. ౨౮

'ఈక్షతేర్నాశబ్దమి'త్యారభ్య ప్రధానకారణవాదస్సూత్రైరేవ పునఃపునరాశంక్య నిరాకృతః, తస్యహి పక్షస్యోపోద్బలకాని కాని

కృతమిత్యర్థః. పూర్వపక్షోక్తమనుమానమనూద్యాగమబాధమాహ—యత్పునరిత్యాదినా. నన్వనుమానస్య శ్రుత్యనపేక్షత్వాన్న తయా బాధ ఇత్యత ఆహ—నహీతి. జగత్కర్తా పక్షః శ్రుత్యైవ సిద్ధ్యతి, యా కృతిస్సా శరీరజన్యేతి వ్యాప్తివిరోధేన నిత్యకృతిమతోఽనుమానాసంభవాదతశ్శ్రుతిమీశ్వరం పక్షీకృత్యానుపాదానత్వసాధనే భవత్యేవోపజీవ్యతయా ప్రకృతిత్వబోధకశ్రుత్యా బాధ ఇత్యర్థః. యదుక్తం విలక్షణత్వాద్బ్రహ్మణో న జగదుపాదానత్వమితి తత్రాహ—పునశ్చేతి. 'న విలక్షణత్వా'దిత్యాదావిత్యర్థః. అత ఉభయరూపం కారణత్వం బ్రహ్మణో లక్షణమితి సిద్ధమ్—ఇతి సప్తమాధికరణమ్.

౨౮. ఏతేన సర్వే వ్యాఖ్యాతా వ్యాఖ్యాతాః. అస్యాధికరణస్య తాత్పర్యం వక్తుం వృత్తమనువదతి—ఈక్షతేరితి. ప్రధానవాదస్య ప్రాధాన్యేన నిరాకరణే హేతూనాహ—తస్య హీత్యాదినా. తద్వ్యణ్వాదివాదా ఉపేక్షణీయాః దుర్బలత్వాదిత్యత

యస్మాద్గీయతే, తస్మాత్ ప్రకృతిః బ్రహ్మేత్యతో బ్రహ్మణః ప్రకృతిత్వం కర్తృత్వం చ సిద్ధమ్.

ఇత్థమభిహితేన న్యాయేన 'ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్' ఇత్యాదినాఽశబ్దత్వాదిహేతుభిః ప్రధానకారణవాదో యథా నిరాకృతః, న తథేహాణుస్వభావాసత్కారణవాదః; తేషామపి కారణత్వబోధకశబ్దానాం శ్రుతత్వాదితి ప్రత్యుదాహరణసంగత్యేదమాహ—

అత్ర పూర్వపక్షే బ్రహ్మణ్యేవ వేదాంతసమన్వయాసిద్ధిః, సిద్ధాంతే తత్సి

చిల్లింగాభాసాని వేదాంతేష్వాపాతేన మందమతీన్ప్రతిభాంతీతి, స చ కార్యకారణానన్యత్వాభ్యుపగమాత్ప్రత్యాసన్నో వేదాంతవాదస్య దేవలప్రభృతిభిశ్చ కైశ్చిద్ధర్మసూత్రకారైస్స్వగ్రంథేష్వాశ్రితః తేన తత్ప్రతిషేధ ఏవయత్నోఽతీవ కృతో నాణ్వాదికారణవాదప్రతిషేధే, తేఽపి తు బ్రహ్మకారణవాదపక్షస్య ప్రతిపక్షత్వాత్ప్రతిషేద్ధవ్యాః, తేషామప్యుపోద్బలకం వైదికం కించిల్లింగమాపాతేన మందమతీన్ప్రతి భాయాదితి, అతః ప్రధానమల్లనిబర్హణన్యాయేనాతిదిశతి, ఏతేన ప్రధానకారణవాదప్రతిషేధన్యాయకలాపేన సర్వేఽణ్వాదికారణవాదా అపి ప్రతిషిద్ధతయా వ్యాఖ్యాతా వేదితవ్యాః, తేషామపి

ఆహ—తేఽపిత్వితి. నిర్మూలాస్తే కథం ప్రతిపక్షా ఇత్యతఆహ—తేషామితి. తథాహి ఛాందోగ్యే జగత్కారణజ్ఞాపనార్థం పితా పుత్రమువాచ. ఆసాం వటధానానాం మధ్యే 'ఏకాం భింధీతి భిన్నా భగవ' ఇత్యువాచ పుత్రః, పునః పిత్రా 'కిమత్ర పశ్యసీ'త్యుక్తే 'న కించన భగవ'ఇత్యాహ. తత్ర పిత్రాఽణిమానం న పశ్యసీత్యుక్తం, తథాచ న కించ న శబ్దాచ్ఛూన్యస్వభావవాదో ప్రతీయతే, అణుశబ్దాత్పరమాణువాద ఇతి, ఏవం'సదేవేదమగ్ర ఆసీదణోరణీయా'నిత్యాదిలింగం ద్రష్టవ్యం. అత్రాణ్వాదివాదాశ్శ్రుతా న వేతి సంశయే సత్యసదణ్వాదిశబ్దబలాచ్ఛ్రుతా ఇతి ప్రాప్తేఽతిదిశతి—ఏతేనేతి. అస్యాతిదేశత్వాన్న పృథక్సంగత్యాద్యపేక్షా న కించనాసచ్ఛబ్దయోః ప్రత్యక్షాయోగ్యవస్తుపరత్వాదణుశబ్దస్య సూక్ష్మాభిప్రాయత్వాదశబ్దత్వం, తేషాం వాదానాం

ద్ధిరితి ఫలభేదః. అత్ర వేదాంతా విషయః. తత్ర కిం బ్రహ్మణ ఇవ పరమాణుశూన్యాదీనామపి క్వచిజ్జగత్కారణత్వం శ్రుతమస్తి, అథవా సర్వత్ర బ్రహ్మణ ఏవ సర్వకారణత్వం ప్రతినియతమితి సంశయే, 'అణ్వ్య ఇవేమా ధానాః' 'అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్' 'స్వభావమేకే' ఇత్యాదిషు అణ్వాదీనామపి కారణత్వం శ్రుతమితి పూర్వః పక్షః. సిద్ధాంతస్తు—ఏతేన ప్రధానవాదనిరాకరణే యే హేతవః అశబ్దత్వాచేతనత్వైకవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞానుపపత్త్యాదయః తేషామణ్వాదిపక్షేఽపి సామ్యేన, సర్వేఽణ్వాదికారణవాదా నిరాకృతత్వేన వ్యాఖ్యాతాః. న చాసదిత్యాదిశబ్దవిరోధః. అసచ్ఛబ్దస్య అనభివ్యక్తనామరూపపరత్వేనావిరోధాత్. సూక్ష్మత్వాచ్చాత్మన్యణుశబ్దో గౌణః. స్వభావవాదస్తు పూర్వపక్షత్వేనోపన్యస్తః. వ్యాఖ్యాతా ఇతి పదాభ్యాసోఽధ్యాయపరిసమాప్త్యర్థః. తస్మాజ్జగత్కారణే సర్వజ్ఞే జిజ్ఞాస్యే బ్రహ్మణి వేదాంతానాం సమన్వయో నాన్యత్రేతి సిద్ధమ్.

ప్రధానవదశబ్దత్వాచ్ఛబ్దవిరోధిత్వాచ్చేతి, వ్యాఖ్యాతా వ్యాఖ్యాతా ఇతి పదాభ్యాసోఽధ్యాయపరిసమాప్తిం ద్యోతయతి.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీమద్గోవిందభగవత్పూజ్యపాదశిష్యశ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పాదకృతౌ శారీరకమీమాంసాభాష్యే ప్రథమాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః.

ప్రధానవాదవదశ్రౌతత్వం, బ్రహ్మకారణశ్రుతిబాధితత్వం చ, తస్మాద్బ్రహ్మైవ పరమకారణం, తస్మిన్నేవ సర్వేషాం వేదాంతానాం సమన్వయఇతి సిద్ధమ్.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీగోవిందానందభగవత్పాదకృతౌ శ్రీమచ్ఛారీరకమీమాంసావ్యాఖ్యాయాం భాష్యరత్నప్రభాయాం ప్రథమాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః.
అధ్యాయశ్చ సమాప్తః.

చతుస్త్రింశత్పరం సూత్రశతకం తు సమన్వయే,
అధ్యాయే తద్వదేకోనచత్వారింశన్మయా మతాః.
బ్రహ్మనామ్ని పరే ధామ్ని ప్రత్యపాది సమన్వయః,
త్రయ్యంతసంతతేర్యస్మింస్తదస్మిఞ్జ్యోతిరాతతమ్.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీపరమశివేన్ద్రసరస్వతీపాదాబ్జసేవాపరాయణేన శ్రీసదాశివేన్ద్రసరస్వత్యా విరచితాయాం శ్రీమద్బ్రహ్మసూత్రవృత్తౌ బ్రహ్మతత్త్వప్రకాశికాయాం ప్రథమోఽధ్యాయః.